XIII—XIV
1916—1917—1918

67

396 c

ГОДИШНИКЪ
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТЪ

III
ЮРИДИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТЪ

ANNUAIRE
DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA

III
FACULTÉ DE DROIT

СОФИЯ — ПЕЧАТНИЦА „СЛОВО“ АКЦ. Д-ВО — 1921

V. 1993

F 14225/45

LIBRARY
1974
UNIVERSITY OF TORONTO

K
S6818G6
t.13/14

Съдържание.

1. **Д-ръ Ив. Кинкелъ,** частенъ доцентъ,
Опитъ за построяване нова теория относно стопанското развитие на културното човѣчество . . . . . 1—303
2. **Д. Мишайковъ,** извънр. професоръ,
Населението на България, (демографическа студия) . . . . . 1—178
3. **Д. Мишайковъ,** извънр. професоръ,
Стопански анкети въ Сѣверна Добруджа. 1— 66

Table des matières.

1. **D-r Kinkel**, priv. docent,
Essai d'une nouvelle théorie du développement économique de l'humanité civilisé. . . 1—303
2. **D. Michaïkoff**, prof. extraord.
La population de la Bulgarie. (Etude démographique). . . . . 1—178
3. **D. Michaïkoff**, prof. extraord.
Enquêtes économiques dans la Dobroudja septentrionale . . . . . 1— 66

ИВ. КИНКЕЛЪ, частенъ доцентъ.

Опитъ за построяване нова теория относно стопанското развитие на културното човѣчество.

ГЛАВА I.

Значението на нашата проблема въ политическата икономия и интересътъ къмъ нея на класическата, историческата и социалистическата школи. Разглеждане и критика на прѣдшествувашитѣ теории за стопанското развитие на културнитѣ народи и неговитѣ стадии, построени отъ Fr. List — Br. Hildebrand — Karl Rodbertus — K. Marx и Fr. Engels — K. Kautsky — K. Bücher — G. Schmoller — W. Sombart — W. Mitscherlich.

Въпросътъ за законитѣ и тенденциитѣ въ вървежа и развоя на стопанския животъ у човѣчеството е единъ отъ най-важнитѣ въ политическата икономия. Макаръ „бащата на политическата икономия“ — Ад. Смитъ се е занимавалъ въ своя прочутъ трудъ почти изключително съ статическитѣ закони на стопанството, но вече вториятъ великъ теоритикъ на нашата дисциплина — Томасъ Малтусъ показа въ своя трудъ за народонаселението още въ 1801 год. цѣлата значителность и голѣмина на тази проблема за разрѣшението на най-основнитѣ въпроси въ политическата икономия. Отъ Рикардо насамъ до Джонъ Стюартъ Миллъ и у послѣднитѣ прѣдставители на класическата (либерална) школа въ Англия, Германия и Франция проблемата за динамическитѣ закони на стопанския животъ и тенденциитѣ въ стопанския развой заема почетно мѣсто, наредъ съ други теоритически въпроси.

Обаче, само историческата школа е могла да опрѣдѣли и да формулира напълно цѣлата сложность и обемъ, както и значение на тази проблема въ нашата наука. Въ лицето на първитѣ ѝ теоритици — Bruno Hildebrand, Karl Knies и Wilhelm Roscher — тя доказа блѣскаво, че въпросътъ за динамическитѣ закони на стопанския животъ и неговото историческо развитие (респ. бѫдещитѣ форми) не е само равноцѣненъ на въпроса за законитѣ и тенден-

циитѣ, управляващи стопанския животъ въ сегашния му, всѣкидневния и разнообразенъ вървежъ сир. въ статическото му състояние, но и че самитѣ съврѣмени форми и двигащи сили на стопанството не могатъ да бѫдатъ напълно разбрани безъ познанието на историческия имъ генезисъ и развой.

Сѫщо такава заслуга въ това отношение принадлежи и на социалистическата школа въ лицето на Карлъ Маркса и Ф. Енгелса. И тѣ посочиха наредъ съ историческата школа, какво човѣшкото стопанство е единъ сложенъ, диалектически развиващъ се по извѣстни закони процесъ, послѣдующата фаза въ който неизбѣжно и необходимо произтича изъ прѣдидущата и отъ своя страна създава при своето развитие ядката и основата за бѫдещата фаза. Цѣлиятъ исторически процесъ на стопанския развой се управлява отъ иманентни закони, въ основата на които лежи развоятъ на производителнитѣ сили на обществото, респ. у човѣчеството, които въ всѣка фаза на развитие необходимо създаватъ извѣстни съотвѣтни производствени (икономически) отношения, върху които пъкъ се изгражда цѣлото сложно здание на социално-политическитѣ отношения въ обществото.

Макаръ че социалистическата школа срѣщна много противници и критики въ нашата наука, но това никакъ не намали значението на занимаващата ни проблема, а тъкмо обратно — го подигна. Интересътъ къмъ въпроса за двигащитѣ сили и мотиви на стопанския прогресъ, за динамическитѣ закони и тенденции въ развоя на стопанския животъ съ това още повече се усили, — и колкото повече социалистическата, а отчасти и историческата, школа срѣщаха противници, — толкова повече и тѣ биваха принуждавани да разглеждатъ детайлно тѣзи въпроси. И по такъвъ начинъ нашата проблема застана, наистина, въ центъра на всички основни проблеми, съ които се е занимавала усърдно теоритическата политическа икономия прѣзъ цѣлия XIX вѣкъ.

Имено отъ този интересъ и това основно значение на респективната проблема и сѫ произлѣзли всички онѣзи многобройни теории за характера и смисъла на развоя на човѣшкото стопанство (отъ първитѣ му стѫпки до сега), явили се отъ срѣдата на XIX вѣкъ до днесъ. Въ наше врѣме вече не може да се отрича, че срѣдствата, съ които тѣ сѫ си служили за разрѣшението на интересуващитѣ всички икономисти въпроси, сѫ били далечъ недостатъчни, поне до края на XIX вѣкъ. Очевидно е, че за едно успѣшно и обосновано установяване на схемата за характера и формитѣ на развоя въ човѣшкото стопанство, или, както респ. теоритици обикновено формулираха въпроса — „стадиитѣ (стѫпалата)

въ стопанското развитие у всички народи", — се изискваше наличностьта на една сравнителна история на стопанството на културнитѣ народи, — сѫщо така, както една история на развоя на правното съзнание и институти на човѣчеството, респ. на културнитѣ народи, изискваше наличностьта на такава история у отдѣлнитѣ народи. Сѫщото, разбира се, важеше своеврѣмено за установяването на сравнителното езиковѣдѣние, историята на искуството, политическата история на човѣчеството и т. н. Такава история, обаче, нѣма и до сега и само въ нашитѣ дни се явява вече реална възможность да се напише сравнителна история на стопанството у културнитѣ народи. Прѣзъ първата пъкъ половина на XIX вѣкъ, когато се появиха първитѣ теории за характера и формитѣ на стопанския развой на човѣчеството, — не знаеха нищо не само за античното врѣме, но и за този развой у западно-европейскитѣ народи прѣзъ 1000-годишния периодъ на срѣднитѣ вѣкове.

Фр. Листъ бѣше първиятъ, който се опита още къмъ края на 40-тѣ години да построи една схема на стопанското развитие на културното човѣчество. Той взема à priori като основенъ критерий за разбиране стопанската еволюция — промѣната въ производственитѣ форми, при която, промѣна, всѣка послѣдующа стадия на развоя бива по-интензивна въ смисълъ на удовлетворение по-голѣми потрѣбности у нарастналото население на сѫщия продуктивенъ площадъ, сир. на дадена територия за извѣстенъ народъ. Листъ разбива цѣлото стопанско развитие на човѣчеството на 5 периода: 1) Диво състояние, въ което човѣкъ събира само различни продукти, необходими за неговия примитивенъ животъ и намиращи се готови вече въ природата, като корени, плодове и т. н. Къмъ сѫщото се отнася ловътъ и риболовството. 2) Опитомяване на животни или скотовъдство. 3) Земледѣлие. 4) Земледѣлие и индустрия. 5) Земледѣлие, индустрия и търговия[1]).

Недостатъцитѣ и неправилноститѣ на тази схема се оказаха много скоро слѣдъ като антропологическитѣ и стопанско-географскитѣ изслѣдвания си пробиха пѫть въ социалнитѣ науки. Откри

[1]) Fr. List. Gesammelte Schriften herausgeg. von L. Hausser. 1851. Bd. III Das nationale System der politischen Oekonomie Einleitung. Стр. 14, 15. Схемата на List е, въ сѫщность, копие отъ тази на стария римски идеологъ на земледѣлското и натурално стопанство — Varro, който установи 3 стадии на всеобщото стопанско развитие: 1) Диво състояние — събирателна дѣйность, 2) скотовъдство и 3) Земледѣлие (най-високата стадия на стоп. култура. споредъ него). Нѣмскитѣ економисти въ XVIII в. и началото на XIX в. Hugo (Lehrbuch des Naturrechts), Schmitthenner (Zwölf Bücher vom Staate) и Warnkönig (Juristiche Encyklopaedie) прибавиха къмъ тѣзи три стадии още една — индустрия, — и въ такавато формулировка тази схема мина въ политико-економическото знание на XIX вѣкъ.

се, че климатическитѣ и природни условия изключително влияеха и влияятъ върху зараждането и развоя на ·този или онзи родъ отъ производственитѣ форми у различнитѣ народи и че не може да се говори за идентично стопанско развитие, съгласно схемата на List, у всичкитѣ народи на земното кълбо. Античнитѣ руси (източнитѣ славяни) не сѫ минали съвсѣмъ стадията на скотовъдството, поради гѫстогорския характеръ на населенитѣ отъ тѣхъ области, номадитѣ на Срѣдна Азия никога не сѫ познавали събирателната стадия или земледѣлието; античнитѣ египтяне и вавилоняне, съ най-стара човѣшка култура, не знаеха отдѣлна отъ земледѣлието стадия на скотовъдство. Народитѣ, живущи сега по крайбрѣжията на сѣверна Европа и Америка, никога не сѫ знаели и, благодарение на природни и климатически условия, вижда се, нѣма да знаятъ друго производство, освѣнъ риболовство и ловъ. Сѫщото важи и за много народи, населяващи Сибиръ и източна Азия. Значителна часть отъ африканската територия е сѫщо така пригодна само за ловъ. Дори въ сегашната, напълно култивирана Европа има мѣстности, като Швейцария, Испания, Швеция, Норвегия, които сѫ пригодни и въ които населението отъ „памти вѣка“ се занимава само съ скотовъдство. Антропологическо-историческитѣ изслѣдвания въ модерното врѣме доказватъ, освѣнъ туй, че и за централно-европейскитѣ народи схемата на List се оказва неправилна. Оказва се, че тъй нареч. скитнишко земледѣлие (Hackbau) прѣдшествува у тѣхъ скотовъдството и че послѣдньото започва много по-късно, слѣдъ като респ. народи много вѣкове се занимаваха наредъ съ събирателната дѣйность и съ примитивно земледѣлие (разкопкитѣ въ Швейцария и Германия)[1]. Стопанско-историческитѣ пъкъ изслѣдвания вече 10—20 години слѣдъ смъртьта на List (1848) доказаха, че въ стопанския развой на западно-европейскитѣ народи е нѣмало периодъ на земледѣлие-индустрия безъ търговия. Най-сетнѣ анализътъ на стопанската дѣйность и нейното развитие у всѣки народъ до сега доказватъ, че различни производствени форми, които споредъ List се смѣнятъ една друга, и сега има въ всѣко народно стопанство. Тѣ никакъ не се смѣнятъ, а се развиватъ и усъвършенствуватъ у всѣки народъ паралелно, — като всѣко едно отъ петьтѣхъ „стѫпала“ достига все по-интензивни и по-сложни форми.

Пълниятъ банкрутъ на тази теория, изясненъ почти напълно вече къмъ срѣдата на 60-тѣ години на XIX в., даде основание на Bruno Hildebrand да построи една нова теория за стопанския

[1] Ср. напр. Hehn. Haustiere und Kulturpflanzen. 1905.

развой на културното човѣчество. Той казва, че, наистина, еволюцията на произвдственитѣ форми не е типична за разбиране характера и формитѣ на стопанското развитие. Вѣренъ изходенъ критерий и изходно гледище е, споредъ него, само промѣната въ формитѣ на обмѣна. Именно тѣ сж основнитѣ фактори въ стопанския прогресъ. Съгласно този критерий Hildebrand конструира една схема на развитие отъ три стадии (стжпала), а именно: 1) натурално стопанство, 2) парично стопанство и 3) кредитно стопанство. Всѣка една отъ тѣзи стадии се обуславя отъ извѣстно състояние и отъ развоя на производството и количеството на труда, както и отъ духовното развитие на единъ народъ, и всѣка една създава опрѣдѣленъ икономически и социаленъ строй на обществото. Натуралното стопанство се характеризира съ отсжтствие на пари и съ натураленъ обмѣнъ, поради недостига на работни сили и на продукти. То е характерно за цѣлото антично врѣме, дѣто паритѣ се явяватъ само като изключение и случайно. Но и цѣлиятъ феодаленъ строй на западноевропейскитѣ народи е прѣдизвиканъ, споредъ Hildebrand, отъ натуралното стопанство въ респ. врѣме. Всѣка частна и държавна служба тукъ бива плащана съ земя. Характерни черти на феодалния строй сж свързаностьта на всѣко стопанство и стопанска дѣйность. Народитѣ живѣятъ въ бѣдность и нужда; землевладѣнието и човѣшката работна сила сж единствени източници на стопанскитѣ блага, — и само земя, работнишки трудъ и земледѣлски продукти се обмѣнятъ. Затуй има и само двѣ класи въ населението: работници и землевладѣлци, класовото различие между които, сир. натуралното богатство на еднитѣ и безимотностьта на другитѣ, имено създава феодализма. Паричното стопанство води къмъ създаване на капитала, наредъ съ земята и труда. Работникътъ се освобождава, понеже заплатата сега се дава въ пари, а не въ земя. Създава се и лична свобода за всички съ свободно прѣселение и движение. Крѣпостниятъ строй и феодалното стопанство падатъ и се замѣстятъ съ свободно-капиталистическо чифлишко стопанство, благодарение на паричния стокообмѣнъ. Благодарение на паричния стокообмѣнъ създава се и голѣмо развитие въ раздѣлението на труда между, а послѣ и въ всѣка отъ тритѣ основни човѣшки дѣйности, което пъкъ създава подигане на културата и увеличение на производството. Прогресътъ на техниката дѣйствува въ сжщото направление. Изчезватъ бѣдностьта, нуждата и глада, поради изобилието на стопанскитѣ блага. Паричното стопанство създава и политически прѣврати. На мѣстото на съсловното господство на землевладѣлцитѣ застава политическото

прѣдставителство на всички свободни класи. Държавната и частна служба, както и всѣка работа, се заплащатъ съ пари. Намѣсто натуралнитѣ данъци явяватъ се парични. Всѣка стопанска дѣйность и цѣлото стопанство, сир. трудъ, стокообмѣнъ и производство, ставатъ свободни, понеже паричното обращение и паричната основа имъ даватъ възможность да функционираръ на всѣко мѣсто и при всѣкакви условия. Наистина, паричното стопанство създава най-сетнѣ и отрицателни страни — това е положението на работника, на дребния капиталъ срѣщу едрия, а така сѫщо и проявленията на ожесточената конкуренция. Постепенно настава пролетаризация на производителя и бѣднотия на работнишкитѣ маси, които пъкъ мо́же да спрѣ и унищожи само третата форма кредитното стопанство. То създава и развива между хората асоциационния принципъ, като ги свързва за дълго врѣме. Кредитътъ още повече увеличава раздѣлението на труда въ производството и обмѣна и свързва сѫщеврѣменно чрѣзъ връзкитѣ на взаимния кредитъ разнитѣ клонове на производството и търговията. Кредитътъ сѫщо така повдига производството и като събира дребнитѣ капитали въ банкитѣ. Стокообмѣнътъ върви сега чрѣзъ взаимно довѣрие на бѫдещитѣ изплащания въ най-различни форми. Кредитното стопанство свързва човѣцитѣ още и чрѣзъ духовни и нравствени връзки, обобщава капиталистическитѣ сили на народа, унищожава пролетарията и съединява пакъ труда и капитала, — всичко това чрѣзъ кооперативния принципъ, сир. чрѣзъ развитието на производителни, потрѣбителни и кредитни кооперации. Наистина, кредитното стопанство изисква едно голѣмо морално развитие у народа и то сигурно е формата на цѣлото стопанство въ близко бѫдеще.

По такъвъ начинъ, заключава Hildebrand, човѣшкото стопанство се развива по пѫтя на все по-голѣмо съвършенство, отъ твърдѣ несъвършеното натурално стопанство до съвършеното кредитно стопанство [1]).

Можемъ да се съгласимъ съ общитѣ характеристики на тритѣ епохи, освѣнъ нѣкои крайности (най-вѣрно е характеризирана втората), но съвършено утопично е, разбира се, прѣдставлението, какво кредитътъ и кредитното стопанство могатъ да създадатъ единъ новъ социаленъ строй, съ господствуващъ асоциативенъ принципъ, съединение на труда съ капитала, унищожение на пролетарията и т. н. Hildebrand, очевидно, тукъ е подъ влиянието на

[1]) B. Hildebrand, Naturalwirtschaft, Geldwirtschaft, Kreditwirtschaft. Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik, Band II, 1864.

т. нар. дребнособственически социализъмъ на Schultze — Delitzsch, Raiffeisen, Huber и др., който разцъвтѣ тъкмо въ това десетолѣтие въ Германия. Самата пъкъ схема на стопанското развитие у Hildebrand отъ историческо гледище остава не по-малко невѣрна отъ тази на Fr. List. Характеристиката на античното врѣме и феодалната епоха като натурално стопанство е, отъ гледището на нашето модерно разбиране характера на гръцко-римското стопанство, съвършено невѣрна. Историческитѣ изслѣдвания доказаха вече въ края на XIX в., че гръцко-римската стопанска култура се е развивала по сѫщитѣ пѫтища като западно-европейската и че на нея, въ всѣки случай, е било извѣстно обширно парично стопанство, банки, кредитни учреждения и специално обширенъ париченъ и натураленъ кредитъ. Съврѣменнитѣ пъкъ разкрития и изслѣдвания върху вавилонската култура 4000 г. до Р. Хр. посочватъ и тамъ едно твърдѣ развито кредитно стопанство (Codex Hammurabi). Невѣрно е и твърдѣнието, какво у западноевропейскитѣ народи феодалната епоха и феодалния строй се характеризиратъ съ пълно отсѫтствие на пари и съ натурално стопанство. Въ дѣйствителность, този строй знаеше и обширенъ стокообмѣнъ на парични основи и париченъ кредитъ и дори парични данъци на своитѣ поданици, особено прѣзъ втория периодъ на срѣднитѣ вѣкове. Невѣрно е и прѣдставлението за една отдѣлна стадия на паричното стопанство, безъ кредитъ. Такава, разбира се, нѣмаше нито въ XVII—XVIII вѣкъ при зараждането и развитието на едро-капиталистическитѣ търговски и индустриални прѣдприятия, нито въ XIX вѣкъ. Стига да спомнимъ за кредитната роля на Bank of England въ края на XVII и началото на XVIII вѣкъ, при организацията и подръжката на голѣми търговски компании, на холандскитѣ търговски дружества въ XVI и XVII вѣкъ, основани така сѫщо на кредитъ; за грамадната кредитна афера на Law въ началото на XVIII вѣкъ и т. н. Паричното стопанство исторически се развиваше заедно съ кредита, а не прѣди него. Сѫщото важи и относно ужъ „модерното“ кредитно стопанство. Паритѣ тукъ винаги ще играятъ голѣма роля, като измѣритель на цѣнноститѣ. Стокообмѣнътъ срѣщу кредитъ не се разширява при по-високото развитие на стопанството за смѣтка на паритѣ. Забѣлѣзва се, напротивъ, че въ прогресиращето стопанство кредитътъ все повече се освобождава отъ стокообмѣна, като заема други стопански области. Кредитната сдѣлка става особенъ актъ и тя дава на покупателя възможность да купува съ пари. По такъвъ начинъ се установява фактътъ, че модернитѣ форми на кредита създаватъ и нови форми на паричния обмѣнъ, а не го измѣстватъ.

Почти едноврѣмено съ Hildebrand разви друга теория за стопанското развитие социалистътъ Karl Rodbertus. Той дойде до своята теория по пѫтя на изслѣдванията стопанството въ антично врѣме, специално у гърцитѣ и римлянитѣ, като се яви потакъвъ начинъ единъ пионеръ въ тази, тогава още съвършено неизслѣдвана область. Ние виждаме тукъ у Rodbertus прилагане на примитивния исторически методъ, който състои въ пълното отсѫтствие на критика по отношение използуванитѣ източници (Quellenkritik), ползуването почти изключително отъ античнитѣ автори и установяването на понятия върху характера на цѣлото стопанство въ антично врѣме (дори не за една епоха, а за цѣлата древность) само възъ основа на мнѣнията и идеалитѣ на единъ— два писателя.

Rodbertus се осланя главно на трудоветѣ и идеалитѣ на Аристотеля, Ксенофонта, Варрона и послѣ още на нѣкои дребни източници, които го просвѣтиха върху натурално-стопанския характеръ на едритѣ чифлици въ периода на императоритѣ въ Римъ, — и вади оттукъ своята прочута теория за домашния и натураленъ характеръ на цѣлото античо стопанство. Сега вече трѣбва да се признае, че теорията на Rodbertus изигра една твърдѣ злополучна и реакционна роля въ нашата дисциплина, като буквално спре прогреса въ разбирането на великитѣ икономически еволюции въ античното врѣме, и попрѣчи за разбиране смисъла на стопанската история на културното човѣчество изобщо, — и това въ продължение на цѣли 40 години!

Възъ основа, значи, на реакционно-стопанскитѣ идеали главно на Аристотеля, Rodbertus установява приблизително слѣднята картина за характера на античното стопанство: То е домашно и прѣдимно робско стопанство въ дребенъ размѣръ(!) Продуктътъ тукъ никога не смѣнява владѣтеля си. Домашното стопанство произвежда всичко и стопанитѣ — чорбаджии сѫ едноврѣмено работници, землѣвладѣлци и капиталисти. Цѣлото народно производство се върши само въ кѫщи. Това е единствената производствена организация и вънъ отъ нея нѣма друго раздѣление между занаятитѣ. Домътъ господствува и въ цѣлия социаленъ животъ. Затуй силата и животътъ на античнитѣ държави се основава на незасѣгнатата чистота на домашния животъ, а пъкъ държавата е само конгломератъ на домашнитѣ стопанства. Отъ това произлиза и факта, че античното стопанство е изцѣло натурално стопанство; само излишекътъ на произведенитѣ въ кѫщи отъ робски рѫцѣ продукти се обмѣня на пазаря отъ кѫща на кѫща. Всички данъци и повинности сѫ затуй отъ

натураленъ характеръ и рѣдкитѣ парични данъци сж винаги отъ домашния имотъ, сир. отъ голѣмината на земле— или робовладѣнието. Затова нѣма и никакви класови противорѣчия между землевладѣлци, капиталисти и работници, както сега. Нѣма и никаква друга работническа класа, освѣнъ робитѣ. . . Най-сетнѣ Rodbertus прави обширно сравнение между човѣшкото социално развитие и това въ биологическитѣ процеси, съвършено въ духа на наивната органическа школа въ социологията отъ това врѣме: античното врѣме, споредъ него, отговаря на епохата на образуването клѣтки въ естествената история: тукъ господствува, като социална организация, семѣйството и родътъ — племе, а пъкъ нациитѣ и народитѣ се намиратъ само въ състояние на ядка. По-нататъкъ Rodbertus прави единъ обширенъ паралелъ между цѣлото по-нататъшно биологическо и човѣшко социално развитие, отъ растението до човѣка (въ биологията) и отъ сѣмейно-племенния периодъ (древность) къмъ социалистически-организираното човѣчество (въ социологията); (човѣкъ — социализмъ = 2 съвършенства [1]).

Тѣзи прѣдставления и понятия за античното врѣме станаха слѣдъ туй господствуващи въ нашата дисциплина и траеха до края на XIX вѣкъ, когато класическитѣ трудове на Ed. Mayer, Mommsen и др. имъ нанесоха пръвъ съкрушителенъ ударъ. Забѣлѣжително е, че ученията на Rodbertus слѣдъ 1865 год. се намиратъ неизмѣнно въ всички послѣдующи теории за стопанския развой на човѣчеството отъ Karl Marx до Karl Bücher включително.

Възъ основа на тѣзи, изработени отъ него, исторически понятия, Rodbertus построи и своята теория за стопанския развой на човѣчеството. Той взима като основенъ критерий за економическата еволюция раздѣлението, респ. съединението на труда на човѣцитѣ. Rodbertus различава двѣ епохи — „анорганическа“ и „органическа“. Отъ началото на послѣднята започва стопанството и послѣ все се развива по-нататъкъ. „Цѣлата социална еволюция на живота, тази развиваща се верига, която съставява историята, подигаща се отъ стжпало къмъ стжпало, отъ сѣмейството до организираното човѣшко общество, прѣдставява само редъ на все по-високи и по-съвършени комунистически обществени форми“. Органическата пъкъ епоха Rodbertus раздѣля на три периоди: езическо-античенъ, християнско-германския и бждещия, общочовѣшкия. (Това раздѣление послужи послѣ като основание и за схемата на Bücher). Езическо-античниятъ периодъ като първо стж-

[1]) Rodbertus. Untersuchungen auf dem Gebiete der Nationalökonomie des klassischen Altertums. Zur Geschichte der römischen Tributsteuern seit Augustus I. Einleitung. Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik Band IV. S. 339 ff; Band V. S. 297 ff. Jahrgang 1865.

пало на „органическото развитие" прѣдставява у Rodbertus именно ясно-изразения типъ на най-послѣдователно домашно стопанство.

Обаче, напраздно ние бихме търсили едно конкретно историческо изслѣдване и доказателство въ неговата схема; тя е построена само възъ основа на онѣзи абстрактни рационално-органологически съображения, които сж изказани и въ неговата социологическа схема и очевидно се намиратъ подъ влияние на естественитѣ науки. Извѣстно е, че тия послѣднитѣ съ развитието си отъ срѣдата на XIX вѣкъ оказаха едно силно въздѣйствие на още примитивнитѣ и безъ собственъ методъ социални науки.

Стопанството на човѣцитѣ въ първата „анорганическа епоха", споредъ Rodberfus, се характеризира като такова на „изолирания" човѣкъ.

Първата стадия е, значи, изолираното индивидуално стопанство; човѣцитѣ само се размножаватъ, съставяватъ агрегати (съединения), но не образуватъ социаленъ организъмъ, тъй като всѣки работи и създава блага само за себе си. Тази стадия се раздѣля на два периода: животъ на стопански изолирания, безъ запаси живѣящъ човѣкъ и въ втория периодъ — съ запаси и стопански блага. По-нататъкъ започва вече „органическия строежъ".

Втората стадия (органическа) е затворено домашно стопанство на сѣмейни начала. Дребното сѣмейство, работило съ помощьта на нѣколко роби, е първата ядка на стопанския организъмъ. Човѣшкото стопанство е сега една сума на такива изолирани една отъ друга ядки, работящи и консумиращи съвършено отдѣлно.

Третата стадия образува стопанството вече съ разпрѣдѣление на труда между отдѣлнитѣ стопанства въ обществото съ два периода: а) безъ земелна и капиталистическа собственость и б) съ тѣхъ — сир. капиталистическо стопанство, при което стопански организми сж народнитѣ стопанства.

Четвърта стадия образува стопанството съ раздѣление и съединение на труда въ едно колективно цѣло у цѣлото човѣчество, безъ капиталъ (социализъмъ).

Първата стадия, споредъ Rodbertus, е характерна за първобитното човѣчество, втората — за цѣлото антично врѣме (Гърция—Римъ), третата — за срѣднитѣ вѣкове, и послѣ въ продължаващето се феодално врѣме, дѣто нѣма още капиталъ и земята принадлежи на държавата, за XVIII и XIX вѣкъ; и четвъртата — за повече или по-малко отдалечено бждеще[1]).

[1]) Rodbertus. Zur Erkenntnis unserer staatswirtschaftlichen Zustände 1842; 2-ter, 3-ter, 4 ter, Sozialer Brief an von Kirchmann 1850|51; Zur Geschichte der agrarischen Entwicklung Roms. Jahrbuch. 1864. Bd. II; Die Frage des Sachwerts des Geldes im Altertum. Jahrbuch. Bd. XIV.

Тази схема на стопанското развитие е сѫщо така, както и схемитѣ на List и Hildebrand, съвършено неприемлива при наличностьта на модерното историческо познание. Край пълната неправилность въ характеристиката на античното врѣме като дребносѣмейно производство и затворено домашно стопанство и на първобитното производство и стопанство като индивидуално, което въ дѣйствителность е сѣмейно (родово)-колективно, сѫщо така е съвършено негодна и общата характеристика на единъ периодъ отъ 1300 години протежение (срѣднитѣ вѣкове и новото врѣме до XVIII вѣкъ) като „стопанство безъ земелна и капиталистическа собственость". Въ тази кѫса характеристика не само пропадатъ разнообразнитѣ форми на капиталистическото стопанство, развиващи се отъ края на XV до края на XVII вѣкъ, но не се дава и никаква прѣдстава за социално-економическия строй прѣзъ ранното и късно срѣдневѣковие съ феодално стопанство, цеховъ строй, национална и интернационална търговия, проявленията на паричното и кредитно стопанство и т. н. Трѣбва при туй да отбѣлѣжимъ и това, че слѣдъ античното врѣме, въ смисъла на Rodbertus, съвършено нѣмаше никаква стадия на стопанско развитие безъ земелна собственость. Имаше една доста обширна еволюция на форми въ земелната собственость, но периодъ безъ земелна собственость за срѣднитѣ вѣкове е единъ митъ.

Забѣлѣжителна е по-нататъкъ онази теория за човѣшкото стопанско развитие, която бѣ изработена отъ научно-солиалистическата школа въ лицето на Karl Marx и Friedrich Engels. За съжаление, тя никѫдѣ въ тѣхнитѣ трудове не е формулирана въ цѣлия си обемъ, но се намира въ отдѣлни части, разхвърлена почти въ всичкитѣ имъ класически произведения, излѣзли въ свѣта отъ 1848 год. до 1884 год. Тази теория, значи, се е развивала отъ тѣхъ послѣдователно и основателно, като е вървѣла паралелно съ тѣхнитѣ исторически изслѣдвания. Послѣднето си развитие тя получи чрѣзъ онѣзи социологически заключения, които направи Engels слѣдъ като се запозна съ появилитѣ се къмъ края на неговия животъ исторически изслѣдвания на Bachofen (Das Muterrecht) и Morgan, върху първобитната човѣшка стопанска култура. Затуй се налага едно основателно проучване на всички произведения отъ K. Marx и Fr. Engels, ако си поставимъ за цѣль конструирането като едно цѣло сумата на тѣхнитѣ прѣдставления за формитѣ и пѫтищата, въ и по които върви стопанското развитие на човѣчеството.

Изходното гледище и основниятъ критерий, съ които си служатъ Marx — Engels е главно правното и социално положение на работника, респ. производителя въ отдѣлното производствено стопанство. „Това, което характеризира капиталистическата епоха — казва напр. Marx, е имено това, че работнишкиятъ трудъ за самия работникъ придобива форма на една принадлежаща нему стока (Waare) и неговиятъ трудъ за туй придобива форма на заплатенъ трудъ (Lohnarbeit)[1]) Едноврѣмено съ този основенъ и главенъ критерий, тѣ разглеждатъ развоя още и отъ гледището на характера на стопанската организация и цѣльта на производството. Построяването пъкъ на цѣлата схема за развитието се осланя у тѣхъ на диалектическия методъ на Hegel, а имено: противопоставянето (противорѣчието) въ първитѣ двѣ стадии и хармоничното съединение на противорѣчията въ третата стадия на развоя. По такъвъ начинъ цѣлата схема на стопанското развитие у Marx получава слѣдния видъ:

Теза	**Антитеза**	**Синтеза**
I. стадия.	II. стадия.	III. стадия.
Първобитенъ комунизмъ.	Товарно производство.	Съзнателенъ комунизмъ.

Качествата на тѣзи три форми въ стопанството отъ гледището на характера на производството и положението на работника, — сж слѣднитѣ:

Непосрѣдствено обобществено (колективно) производство.	Производство безъ планъ.	Посрѣдствено колективизирано производство.
—	—	—
Работникътъ се намира въ владѣние на срѣдствата за производството.	Работникътъ е отдѣленъ отъ срѣдствата за производството.	Работникътъ и срѣдствата за производство сж пакъ съединени на висшето стжпало[2]).

Отъ нашето специално историко-стопанско гледище, което е мѣродавно за насъ при разглеждането на всички теории за стопанското развитие на човѣчеството, трѣбва да се признае, че тази схема има безусловно голѣми достоинства и прѣдимства, въ сравнение съ разгледанитѣ прѣдидущи, напълно несъстоятелни. Вѣрна е характеристиката на първата стадия съ нейнитѣ особености; правилна е и характеристиката на капиталисти-

[1]) K. Marx. Das Kapital Bd. I стр. 197 и сл.
[2] K. Marx. Das Kapital. Bd. I kap. 4. S. 43ff, 133.

ческото стопанство и твърдѣ цѣнно е посочването на еволюцията на капиталистическото стопанство къмъ по-високи колективни и планомѣрни форми, напълно потвърдено отъ модернитѣ исторически изслѣдвания за еволюцията на античното капиталистическо стопанство, за което Марксъ още нищо не знаеше. Правилностьта на тази схема лежи, обаче, само въ догматическата область. Отъ гледището на историческата послѣдователность тя не може да служи като схема за стопанското развитие, въ неговитѣ различни форми. Първобитното колективно-комунистическо стопанство никакъ не се смѣня съ товарното и капиталистическо производство и стопанство, а между тѣхъ лежатъ още цѣли два фазиса на дребно-индивидуално стопанство за лично потрѣбление и отчасти за пазаря. За еволюцията въ агрикултурното стопанство, при съсловенъ строй, капитализмътъ пъкъ не се характеризира съ товарно производство и съ отдѣляне работника отъ срѣдствата за производството. Дори отъ устарѣлото вече, споредъ насъ, гледище за феодалния строй, като обособленъ отъ капиталистическия, което се поддържа отъ самия Марксъ, — между капиталистическото стопанство и примитивното колективно-комунистическо на зап. европейскитѣ народи (врѣмето на Caesar и Tacitus), лежатъ цѣли два фазиса, а имено: 1) Периодътъ на дребно-индивидуалното аграрно стопанство, изразено напълно въ Lex Salica, Saxonum, Burgundionum, Bajuvariorum etc., сир. въ „правдитѣ" — „законитѣ на варварскитѣ народи" отъ VII—IX вѣкъ сл. Р. Хр. и 2) Периодътъ на феодалното стопанство. Отъ туй вече се вижда, че примитивнитѣ схеми, построени по правилата на Хегеловата диалектика, не сж винаги годни за разбирането историческия развой на стопанството, понеже тѣ противорѣчатъ понѣкога на твърдѣ сложната историческа дѣйствителность.

Вижда се, че строго-логически послѣдователниятъ умъ на Маркса самъ не бѣше удовлетворенъ отъ тази схема и затуй ние намираме въ различни части на „Капитала" и други прѣдидущи произведения, въ отдѣлни части, слѣднята схема на стопанския развой, пакъ разглежданъ отъ основното негово гледище—положението на работника въ стопанската организация (производство):

Робско стопанство (античнo врѣме). Работникътъ тукъ съставя пълна собственость на господаря и неговото положение въ нищо не се отличава отъ положението на една вѣщь или на добитъка. 2) Феодално стопанство или крѣпостно-съсловенъ общественъ строй (срѣднитѣ вѣкове). Работникътъ тукъ не е вече робъ, но е прикрѣпенъ къмъ земята и лично несвободенъ. 3) Капиталистическо стопанство (XVIII и

XIX в.) Работникътъ е лично свободенъ, но по своето материално положение е фактически часть отъ машината и обектъ на експлоатация за капитала. 4) Социалистическо стопанство (бждащъ строй). Работникътъ е лично свободенъ, не експлоатиранъ отъ никого, господствува надъ орждията на производството и се съединява съ тѣхъ въ съвършена колективна стопанска организация.

Обаче и тази схема, въпрѣки всички нейни достоинства, относно характеристиката въ положението на работника въ разнитѣ исторически епохи, — се явява сжщо така неудовлетворителна, отъ конкретното историческо-еволюционно гледище. Вижда се, че и знанието на Маркса върху характера на античното стопанство се осланяше на сжщитѣ недостатъчни източници, както у Rodbertus. И това, разбира се, въ респ. врѣме не можеше да бжде другояче, поради още пълната липса на онѣзи сжществени източници и свѣдѣния върху античното врѣме, които придоби нашата наука само прѣзъ послѣднитѣ 30 години (главно чрѣзъ събирането и тълкуванието на надписи, папируси и др. директни източници, намѣрени въ стотици хиляди при разкопкитѣ и другадѣ), чрѣзъ които сжщо бѣше усъвършенствуванъ и развитъ метода на историческитѣ изслѣдвания. Ние знаемъ сега, че робското стопанство е характерно само за капиталистическия периодъ на античното стопанство и че то никакъ не носи домашно-натураленъ и дребенъ характеръ, както си го прѣдставяха Marx и Rodbertus. И тъй, робското стопанство нито е характерно за цѣлата антична стопанска култура, нито може да бжде противопоставено на капиталистическото. Сжщо така не отговаря на историческата истина характеристиката на срѣднитѣ вѣкове само като феодално стопанство сир. крѣпостно-съсловенъ строй. Ние имаме въ този дългъ хилядо-годишенъ периодъ най-разнообразни прояви и на капиталистическо стопанство въ търговия и кредитъ, и послѣ обширно проявление на цехово-монополенъ строй и градско стопанство, — които нѣматъ нищо общо съ „феодалното стопанство". Не съвсѣмъ исторически точно е и прѣдставлението, че феодалното стопанство бѣше смѣнено съ капиталистическото. Между специфическитѣ стопанско-организационни форми, създадени отъ срѣднитѣ вѣкове и капиталистическото стопанство лежи още периодътъ на дребно-индивидуалното стопанство въ земледѣлието, индустрията и търговията, което постепенно биваше подчинено отъ капитализма, напр., въ форма на Verlagsystem.

Тѣзи исторически недостатъци въ схемата на Marx накараха Karl Kautsky да установи въ 90-тѣ години една нова схема на

стопанското развитие, изхождайки отъ сѫщото гледище като K. Marx въ послѣдната схема, но съединявайки го още съ критерия — еволюцията въ организацията и цѣльта на производството. Той вече взима подъ внимание новитѣ изслѣдвания върху стопанския строй на срѣднитѣ вѣкове, както и особенитѣ стопанско-производственитѣ форми въ XVI, XVII и XVIII вѣкове, но разбира все още античното врѣме, по учението на Rodbertus, като натурално стопанство. Kautsky установява една схема отъ петь стадии: 1) Натурално стопанство (антично врѣме), 2) Феодално стопанство (ранното среднѣвѣковие); 3) цехово (монополно) стопанство (послѣдния периодъ на срѣднитѣ вѣкове), 4) Товарно производство: а) просто, XVII—XVIII в., б) капиталистическо (отъ срѣдата на XVIII в.), 5) Социалистическо стопанство[1]).

Въпрѣки внесенитѣ корективи, все пакъ и схемата на Kautsky не може да удовлетвори модерното историческо разбиране на цѣлата стопанска еволюция. Невѣрно е прѣдставлението, че капиталистическото стопанство датира само отъ втората половина на XVIII в. Античното врѣме не само знае, но и има цѣлъ периодъ на обширно и господствуваще капиталистическо стопанство, както въ гръцката, така и въ римската стопанска култура, и при туй имено въ смисъль на Verkehrswirtschaft (товарно производство) съ робски, но и съ свободенъ наеменъ трудъ. Робскиятъ характеръ на античното товарно и едро производство, разбира се никакъ не накърнява неговия капиталистически характеръ. Дори ако застанемъ напълно на Марксовото гледище за сѫщностьта на капитала, въ смисъль експлоатация на чуждия човѣшки трудъ и създаване на прибавочна стойность (Mehrwert) като печалба, която се реализира въ оборотния процесъ на капиталистическото производство, то и тогава робското, товарно и едро производство си остава напълно капиталистическо, понеже и тукъ прибавочната стойность се създава съ това, че цѣнноститѣ (материални, а не парични), които капиталистътъ-прѣдприемачъ харчи за издръжката на робитѣ, сѫ по-малки отъ тѣзи, що той придобива съ тѣхния трудъ. Степеньта на експлоатацията (Exploitationsrate), а значи и печалбата тукъ е, разбира се, неизмѣримо по-голѣма, отколкото при свободния и наеменъ трудъ, — и съ туй имено се обяснява фактътъ, че аграрниятъ капиталъ и едрото земледѣлско производство съ роби за пазаря въ Римъ (врѣмето на республиката) относително много скоро измѣсти дребния селянинъ, концентрира неговата земя въ своитѣ рѫцѣ и го пролетаризира. Ясно е, че той не е могълъ

[1]) K. Kautsky. Die Agrarfrage. 1898 s. 60 и сл.

да конкурира съ робското производство, при неговата голѣма изгодность и печалба, тъй като низкитѣ цѣни на земледѣлскитѣ продукти, които можеше да установи аграрния капиталъ на пазаря, благодарение на високата Exploitationsrate, съвършено убиваха дребния производитель, безъ роби. Сѫщото явление ние забѣлѣзваме и въ Гърция, въ отношенията между капиталистическата (робска) едра индустрия и дребното занаятчийство въ V и IV в. до Р. Хр.[1]).

И тъй, да се разбира капиталистическото стопанство само като една модерна стадия на стопанското развитие и да се противопоставя тя на античното врѣме — е абсолютно невѣрно. И античното врѣме и срѣднитѣ вѣкове знаеха обширни прояви на капитализма (въ производство, търговия и кредитъ) и за туй да се противопоставя капиталистическата стадия на античното и срѣдневѣковно стопанство и да се твърди, че то започва само отъ срѣдата на XVIII в. — е голѣма историческа грѣшка.

Въпросътъ, обаче, може да бѫде още разширенъ и, споредъ нашитѣ съврѣмени свѣдѣния за характера и развоя на феодалното стопанство, може да попитаме дали и то не носѣше главнитѣ типични черти на капиталистическото стопанство; дали то не бѣше, въ сѫщность, единъ аграренъ капитализмъ на съсловни начала и прѣдимно безъ вънкашенъ обмѣнъ на произведенитѣ въ стопанството блага.

Да установимъ най-напрѣдъ, какво характеризира капитала и капиталистическото стопанство? — Споредъ съврѣменитѣ разбирания, това понятие може да се формулира като чисто стопанска категория и тогава капиталъ ще бѫде сума на веществени срѣдства за производство, съ характеръ на движимость или пакъ станали недвижими чрѣзъ човѣшката воля, и употрѣбени въ производството. Всички сурови спомагателни материали, машини и инсталации за производство, инструменти и орѫдия, транспортни срѣдства, свързанитѣ съ земята материали и мелиорационни съорѫжения, срѣдствата за подобрѣние и дренажи, и сетнѣ всички запазителни и осигурителни съорѫжения за производството, като здания, яхъри, язове. бентове и т. н., сѫ въ този смисъль капиталъ, евентуално народенъ капиталъ. Това сѫ понятия, формулирани още отъ Ad. Smith и послѣ отъ всички класици и развити сетнѣ отъ Rau и Wagner. По отношение пъкъ къмъ организацията на производството капиталъ споредъ това разбиране е владѣние на имотъ,

---

[1]) По-подробно ние разгледахме този въпросъ въ нашия трудъ: Die Sozialökonomischen Grundlagen der Staats — und Wirtschaftslehren von Aristoteles. 1911 Изд. на Dunker und Humblot. Leipzig.

който е достатъченъ и необходимъ за организацията на производството и добиването на продукти. Послѣдователитѣ на изложеното тукъ понятие за капитала характеризиратъ по-нататъкъ „капиталистическото стопанство“ като такова, което дава единъ чистъ доходъ и при туй този доходъ се дължи въ извѣстната си часть именно на капитала употрѣбенъ при производството. Сир. при отсжтствието на капитала въ горѣ посочения смисълъ продуктъ като резултатъ отъ приложения трудъ и плодородие на земята, респ. нейнитѣ богатства, пакъ би имало, но той щѣше да бжде по-малъкъ отколкото при производство съ сложенъ и разнообразенъ капиталъ. Посочва се и на това, че за капиталистическото стопанство е характеренъ имено този натураленъ Surplus въ изготвенитѣ продукти, независимо отъ това дали респ. стопанство продава по-нататъкъ своитѣ продукти на пазаря и реализира този чистъ доходъ въ пари, или не. Сир. паричното стопанство и реализирането на парична печалба не сж характерни за капиталистическото стопанство, то може да бжде напълно натурално [1]).

Явно е, че феодалното стопанство, прѣдставляваще споредъ нашето съврѣменно знание една грандиозна стопанска организация, създадена отъ феодали-господари, съ едро земледѣлско производство на господарската земя и обширно производство на организирани отъ него занаятчии въ Burghof, съ най-разнообразни инсталации, съоржжения и здания за производството, съ сурови, спомагателни материали и орждия за производството, кредитирани или дадени на селени и занаятчии отъ феодала, съ мелиорации, дренажи, язове и т. н., е споредъ тази доктрина едно типично капиталистическо стопанство, създаваще твърдѣ голѣмъ натураленъ продуктъ, дължащъ се въ значителна часть на сложенъ, обширенъ и разнообразенъ капиталъ употрѣбенъ въ него.

Друго схващане на капитала и капит. стопанство разглежда капитала като социална категория, изхожда отъ гледището на притежателя на материални или духовни блага съ капиталистически характеръ и вижда характернитѣ моменти на капитала и капит. стопанство не въ производството, респ. въ срѣдствата за производството, а въ какъвто и да е имотъ, който бива пуснатъ въ стопанския оборотъ (Verkehr) за да се извади отъ това печалба, все едно дали този оборотъ ще носи характеръ на производство, търговия, кредитъ и т. н. Централниятъ рѣшающъ моментъ въ това понятие е

[1]) Ср. Philippovich. Grundriss der politischen Oekonomie. 12 Aufl. 1920. S. 21 36 f; 178 f. 353.

печалбата и капиталистическото стопанство тука очевидно е стопанство за печалба, за доходъ, а пъкъ капиталътъ е нѣщо, което дава доходъ изобщо. Споредъ това разбиране капиталъ сж не само срѣдствата за производство, но и паритѣ, различнитѣ стоки, земята—като обектъ на търговски спекулации, цѣннитѣ книжа и т. н., т. е. всичко, което служи на тѣхния владѣлецъ за доходъ въ стопанския оборотъ на тѣзи материални блага. Въ този общъ смисълъ разбиратъ капитала Schäfle, Brentano, Sombart, Oppenheimer, Ammon, Schumpeter и др. модерни теоретици, които обикновено прибавятъ още че за капиталистическото стопанство е характерна едрата организация на доходното прѣдприятие.

Отъ това гледище феодалното стопанство сжщо има капиталистически характеръ, въ смисъль на голѣмо организирано прѣдприятие за производство. Цѣльта на това стопанство е безъ съмнѣние сжщо така дохода на феодала, макаръ и въ натурална форма, въ смисълъ на съставяне натураленъ имотъ като фондъ за водене на стопанството, за потрѣбление и за спестяване. При това часть отъ придобититѣ продукти, както споменахме по-горѣ, постжпва на пазаря и бива обмѣнена на необходимитѣ за феодала пари или стоки, прѣдмети на разкошъ, които той не може да произведе въ собственото стопанство. Моментъ за образуване доходъ въ оборота има и въ феодалното стопанство, само че оборотътъ тукъ има прѣдимно вжтрѣшенъ характеръ (сравн. слѣд. стр.). Трѣбва да се посочи тукъ изрично на това, че отъ гледището на различнитѣ исторически форми на капиталистическото стопанство въ смисълъ на доходно прѣдприятие, паричниятъ характеръ на дохода никакъ не е типично явление за него. Нима малкитѣ и голѣми банки въ Вавилонската стопанска култура, които сж се занимавали съ обширни кредитни, депозитни, контокорентни и чекови операции, не сж били капиталистически прѣдприятия, макаръ че сж оперирали съ натурални блага, като жита, чесенъ лукъ, пиперъ, смокини и др. вмѣсто пари?

Третото схващане на капитала и капиталистическото стопанство е било изработено отъ социалистическата школа въ лицето на Marx-Engels. Ние ще разгледаме тѣхната теория за сжщностьта на капиталистическото стопанство по-подробно, тъй като теорията на Kautsky се базира тъкмо на това разбиране на капитала и ще се опитаме да посочимъ, че и отъ тѣхното гледище феодалното стопанство има главнитѣ характерни черти на капиталистическото производство.

Споредъ социалистическата школа главнитѣ характерни черти на капитала сж: първо организацията на производството (търговия, кредитъ) en grand — благодарение на обладаване срѣдствата

за производство въ голѣми размѣри; второ — експлоатацията на чуждъ човѣшки трудъ и реализирането на прибавъчна стойность чрѣзъ това. При товарното производство, паричното стопанство и свободния наеменъ трудъ (форма на капитализма въ XVIII и XIX в.), прибавъчната стойность се реализира въ сложния оборотенъ процесъ (Umschlagsprozess) на капитала чрѣзъ постжпване на произведената стока на пазаря, реализиране на нейната стойность, покриване разходитѣ по производството. амортизация на постоянния капиталъ ежегодно и т. н. При феодалното пъкъ стопанство, дѣто сжщо има тритѣ основни категории на капитала, прибавъчната стойность се реализира, благодарение на прѣдимно натуралното стопанство, непосрѣдствено чрѣзъ присвоение продуктитѣ на труда на крѣпостния селенинъ и занаятчията. Прибавъчната стойность тукъ се образува така, че феодалътъ — капиталистъ дава на крѣпостнитѣ, задължени нему хора, орждия за производство, земя, отваря имъ и обширенъ кредитъ и послѣ получава отъ тѣхъ регулярни натурални данъци. Umschlagsprozess и тукъ има, но той не става отвънъ производствената организация, а вжтрѣ въ нея, като господарьтъ отъ сумата на полученитѣ натурални данъци, налози, повинности и работи, харчи извѣстна часть за възобновяване на суровитѣ материали, спомагателнитѣ срѣдства за производството, за мелиорации, поддръжка на срѣдствата за производство и т. н. за слѣдния производственъ процесъ. Работникътъ тукъ не получава слѣдващата му се заплата отъ капиталиста, намалена съ прибавъчната стойность, сир. съ незаплатения трудъ = на печалбата на капиталиста, а удържа самъ отъ изготвенитѣ въ неговото семѣйно стопанство продукти своята „работна заплата“ in natura, като дава прибавъчната стойность, или прибавъчния продуктъ самъ и направо на феодала-капиталистъ. Работата е тамъ, че крѣпостниятъ селенинъ и занаятчията сж въ дѣйствителность сжщо така подчинени на капитала работници, понеже въ първата епоха на феодалния строй феодалътъ организира и ржководи цѣлото обширно стопанство, както на господарската земя, terra salica, дѣто работятъ крѣпостнитѣ селяни, така и на участъцитѣ, прѣдоставени на селянина за обработка съ неговитѣ семѣйни сили, — чрѣзъ своитѣ надзиратели (majores). Цѣлото феодално стопанство въ периода на ранното срѣдневѣковие е една сложна и отъ центъра управляема организация, съ точно разпрѣдѣление и управление на работата, установление на данъцитѣ и работнитѣ повинности и т. н., не по-малко сложна отъ работната организация въ модерната голѣма фабрика (образецъ: Capitulare de villis на Карла Велики, отъ X

вѣкъ и Brevarium du Sent Germain du Près, отъ XII в.). Селянинътъ се ползува и съ постояненъ кредитъ отъ господаря, — сѣмена прѣзъ пролѣтьта, добитъкъ, орждия на производството, пари. По такъвъ начинъ феодалътъ — капиталистъ организира едно обширно производствено стопанство, разчиства новитѣ земи, култивира и мелиорира земята, и ржководи цѣлата стопанска дѣйность въ него. Крѣпостнитѣ селяни сж твърдѣ често „прекаристи", — пролетарии, получили отъ него земя и орждия за производство. Прибавочната стойность тукъ се реализира, значи, по натураленъ начинъ, сир. безъ посрѣдничеството на пазаря, като на феодала — капиталистъ слѣдъ покриването на общитѣ разходи по стопанството, остава отъ сумата на внесенитѣ натурални данъци и изпълненитѣ за него работи единъ изобиленъ продуктъ за консумация, продажба или спестяване. По сжщия начинъ щѣше да образува своята прибавъчна стойность единъ модеренъ капиталистъ-фабрикантъ и едъръ чифликчия, който — да кажемъ — произвежда всички, необходими за живота продукти въ своето едро стопанство. Прибавъчната стойность можеше да се образува тукъ по такъвъ начинъ, ако той би далъ на своитѣ работници, като заплата, всичкитѣ имъ необходими продукти, цѣнностьта на които би била по-малка отъ това количество, което тѣ трѣбва да получатъ при изплащането за пъленъ, употрѣбенъ отъ тѣхъ, трудъ. Сжщо така и въ феодалното стопанство работникътъ, сир. крѣпостниятъ селянинъ и занаятчия не получава цѣлиятъ изработенъ отъ него и слѣдващъ му се, като работна заплата, слѣдъ покриване на разноскитѣ, продуктъ. Присвоението на прибавъчния продуктъ, на незаплатения трудъ отъ капиталиста става въ феодалното стопанство съвършено явно чрѣзъ даването на господаря на натурални данъци, налози, чрѣзъ изпълнението на работни повинности и т. н. и не е „скрито" (Marx), както при товарното производство, паричното стопанство и при реализирането прибавъчната стойность чрѣзъ сложенъ външенъ и париченъ Umschlagsprozess. Съ други думи, ние искаме да кажемъ, че прибавъчната стойность може да се образува и въ феодалното стопанство и че за нея, въ сжщность, не е характерно реализирането посрѣдствомъ пазаря чрѣзъ париченъ, външенъ Umschlagsprozess. Явно е, че и въ феодалното стопанство количеството и цѣнностьта на придобититѣ отъ господаря непосрѣдствено отъ селенитѣ и занаятчиитѣ блага надминаватъ даденитѣ отъ него на тѣхъ въ кредитъ разни срѣдства за производство и, изобщо, разноскитѣ по воденето и поддържането на стопанството, сирѣчъ, прибавъчната стойность се реализира тукъ по натураленъ начинъ. Всичкитѣ срѣдства на

производството, сурови материали, технически приспособления и почти всички спомагателни срѣдства се произвеждатъ въ самото стопанство, но сѫщностьта му остава капиталистическа, а именно: организация на производството en grand, експлоатация на човѣшкия трудъ и създаване на прибавъченъ продуктъ, който, впрочемъ, феодалътъ — капиталистъ често въ значителната му часть реализира на пазаря въ пари, като създава по такъвъ начинъ и пари-ченъ капиталъ, т. е. феодалното стопанство е едно капиталистическо прѣдимно натурално стопанство, построено върху подчиненото му дребно-сѣмейно производство, съвършено така, както първата капиталистическа форма въ индустрията въ Зап. Европа прѣзъ XVII и XVIII вѣкъ, а именно Verlagsystem бѣше капиталистическа организация на производство чрѣзъ дребни занаятчии, работящи на Verleger'а.

Такава организаторска, култивираща и рѫководяща роля по отношение на стопанската дѣйность въ цѣлото феодално стопанство играеше феодалниятъ капиталъ приблизително до началото на XIII вѣкъ. Слѣдъ това неговата организаторска и др роли въ агрикултурата сѫ приключени. Той унищожава господарската земя и своето едро стопанство, като ги разбива и дава подъ вѣчна аренда на селянитѣ, разваля цѣлата рѫководяща организация на Majer'итѣ и Majerhof'итѣ, (Aufhebung der Villicationsverfassung) и става само рентиеръ, взимащъ все по-високи парични и натурални данъци и налози отъ своитѣ подданици [1]), сирѣчъ организаторската и културтрегерска роля на аграрно-феодалния капиталъ се замѣня съ чисто паразитарна. Ние имаме тукъ една пълна аналогия съ еволюцията, която направи индустриалния капиталъ въ формата на така нареченитѣ акционерни дружества, гдѣто ролята на капиталиститѣ — акционери се заключава сѫщо така само въ реализация на печалби, безъ никаква стопанска дѣйность.

Всички тѣзи съображения ни каратъ да разглеждаме и феодалното стопанство като една историческа разновидность на капитализма съ прѣдимно натурално стопанство и на съсловни основания, а това пъкъ значи, че неправилно е противопоставянето у Kautsky капиталистическото стопанство на феодалното. Явно е, че типичната и подробна характеристика на капитала, дадена отъ Марксъ, се отнася само къмъ проявлението на капитализма въ ново врѣме. Другитѣ исторически форми на капитала Marx и

[1] Ср. Lamprecht. Grundbesitz. Artikel im Handwörterbuch der Staatswissenschaften 2-te Auflage. 1911.

Engels не можеха още да изучатъ. Тѣхната сѫщность съ модерния капиталъ е еднаква и само формитѣ на проявлението сѫ други, — както, напр. работенето съ роби въ римската и гръцкитѣ стопански култури, съ крѣпостнитѣ селяни при натуралното стопанство въ срѣднитѣ вѣкове и въ феодалния периодъ на античното врѣме, послѣ формитѣ на финансовия капиталъ, построенъ на обширенъ натураленъ кредитъ въ Вавилонската стопанска култура 4,000 г. до Р. Хр. и др. форми.

Твърдѣ цѣнни съображения изказа, обаче, социалистическата школа въ лицето на Енгелса върху двигащитѣ сили и мотиви на стопанския прогресъ. Енгелсъ посочва на развоя въ продуктивнитѣ сили на обществото като такъвъ факторъ. Той изслѣдва въпроса, доколко количественото повишение на продуктивностьта влияе върху устройството на стопанския животъ и специално по отношение неговото влияние на развитието въ раздѣлението на труда. Както Marx, така и Енгелсъ, се опитаха, съобразно съ тѣзи изслѣдвания, да разгледатъ стопанското развитие отъ гледище на степеньта на раздѣлението на труда. Енгелсъ различава, съобразно съ това, три етапа на развитие: 1) собствено стопанство, — характеризираща се съ производство за собствени нужди. 2) Обмѣнно стопанство съ три периода: а) обмѣнътъ прѣдставлява случайно явление; б) обмѣнътъ става регулярно явление, въ смисълъ на едно раздѣление въ производството на хранитѣ между скотовъдческитѣ и земледѣлски племена; в) обмѣнътъ е необходимо явление, въ смисълъ на раздѣление между земледѣлието и обработващата промишленость. 3) Капиталистическо стопанство, характерно като товарно производство и подъ рѫководството на прѣдприемачи. Тази еволюция, спорѣдъ Енгелса, е била необходима, поради разширението на производителнитѣ сили и на стопанскитѣ нужди у човѣчеството[1]). Тази схема по-скоро отколкото прѣдидущитѣ, може да бѫде приета отъ историческо гледище тъй като въ общи черти тя отговаря на дѣйствителната стопанска еволюция, както ние я знаемъ сега. Все пакъ и тя остава доста едностранчива, тъй като тя я разглежда само отъ една страна и освѣнъ туй тя, разбира се, е съвършено абстрактна. Характера на цѣлото стопанско развитие у културното човѣчество, неговитѣ разнообразни форми и прояви, регресъ и прогресъ, историческитѣ зависимости между различнитѣ културни епохи и всичко това, което

[1]] Ср. тѣзи понятия и прѣдставления у Marx и Engels. Marx. Das Elend der Philosophie стр. 6 и сл.; Das Kapital. Bd. I Kap. 4. стр. 46, 78, 322 f. Engels Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft. стр. 138. f. Entstehung der Familie. 1884 стр. 121 и сл.

ние знаемъ отъ модерната история на стопанството, — ние, разбира се, нѣма да научимъ всичко това отъ тази кѫса, абстрактна и примитивно построена схема.

Въ края на XIX вѣкъ изслѣдването на стопанския развой у западно-европейскитѣ народи, специално относно нѣмцитѣ, бѣше вече дотолкова напрѣднало, особено пъкъ изяснението на еволюцията на срѣдневѣковнитѣ форми на стопанството къмъ модернитѣ народностопански форми, че нѣмскиятъ економистъ Karl Bücher можà данаправи въ 1893 год. пръвъ опитъ за построяване една схема на стопанския развой, не както по-рано по абстрактно-рационалистическия методъ, който у прѣдидущитѣ теоритици вече донесе толкова разочарования, а съгласно конкретния исторически материалъ, събранъ отчасти и отъ самия Bücher. Въ прѣдшествующитѣ години Bücher специално изучаваше въпроса, какъвъ характеръ носѣше градскиятъ животъ и градското стопанство прѣзъ срѣднитѣ вѣкове и изнесе въ своето произведение „Die Bevölkerung in Frankfurt a/M im XIV Jahrhundert" много цѣнни материали по този въпросъ. Въ новото си произведение Die Entstehung der Volkswirtschaft, 1-te Aufl. 1893, Bücher се опита да построи главно възъ основа на свѣдѣния, събрани отъ него и други по организацията на градското стопанство, една схема на стопанския развой не само у западно-европейскитѣ народи, но съ тенденции да обясни съ нея и тоя у цѣлото културно човѣчество. Bücher иска да докаже, че стопанскиятъ развой върви отъ примитивната епоха на човѣшката култура (диво състояние) по пѫтя на все по-голѣмо разширение на стопанската организация. Отъ гледището пъкъ на разпрѣдѣлението на благата, казва Bücher, пѫтьтъ, който минава благото въ своя вървежъ отъ производителя до потрѣбителя, става все по-голѣмъ.

Съгласно изходното си гледище, Bücher раздѣля цѣлата стопанска еволюция на 4 периода: 1) Затворено домашно стопанство въ дребенъ размѣръ. Стопанскитѣ блага се произвеждатъ и консумиратъ въ сѫщата стопанска оргазизация. Обмѣнътъ на стоки още отсѫтствува между отдѣлнитѣ стопанства, или има рѣдъкъ и случаенъ характеръ. Тази стопанска форма, споредъ Bücher, е била характерна за цѣлата първобитна култура и за цѣлото антично врѣме. 2) Затворено домашно стопанство въ едъръ размѣръ, което характеризира цѣлата феодална епоха и феодалното стопанство на голѣмитѣ феодални господа и землевладѣлци. Макаръ тукъ вече да има една сложна стопанска организация, съ раздѣление на труда между крѣпостнитѣ селяни и занаятчии и дори разпрѣдѣление на продуктитѣ

между различнитѣ категории работници и служащи, все пакъ стопанскитѣ блага и тукъ се консумиратъ въ сѫщото стопанство, въ което сѫ произведени, сир. и феодалното стопанство е едно „самоудовлетворяваще" се стопанство, характерно за цѣлото ранно срѣдневѣковие. 3) Градско стопанство, което се образува като наслѣдие отъ занаятчийството и занаятчийскитѣ поселения на феодалнитѣ господари, както и въ мѣстата, постепенно издигащи се като пазари за окрѫжнитѣ области. Характерно е тукъ градско-селската (затворена) стопанска организация. Производството се раздѣля между града и селото, което знаменува раздѣлението между земледѣлието и индустрията, сир. добивателната и обработваща промишленость, на двѣ отдѣлни стопански организации. Между селското и градско стопанство се развива постепенно единъ взаименъ урегулиранъ обмѣнъ, безъ посрѣдството на търговци. Производството въ града е заключено въ корпоративнитѣ рамки на монополнитѣ цехове, регулиращи цѣлата стопанска дѣйность на занаятчиитѣ и се характеризира като производство за мющерии. Градското стопанство господствува въ цѣлото късно срѣдневѣковие и постепено дегенерира и се разпада слѣдъ развитието на 4) Народно стопанство. То се характеризира съ организация на производството и обмѣна, обемаща цѣлия народъ. Производството на стопанскитѣ блага, и дори на частитѣ имъ, се раздѣля между многобройни производители и производствени организации вѫтрѣ въ народно-стопанската организация, и по такъвъ начинъ пѫтьтъ на благото отъ производителя до потрѣбителя, минава много стопанства. Създаватъ се поради това и обширни търговски организации за стокообмѣнъ. Производството и обмѣнътъ сѫ свободни отъ корпоративнитѣ рамки, излишни вече при голѣмия развой и сложни функции и отношения между разнитѣ клонове на индустрията и търговията. Послѣднитѣ нарастватъ и се концентриратъ въ голѣми производствени и стокообмѣнни организации и се регулиратъ въ своята дѣйность отъ нуждитѣ на народно-стопанския пазаръ и законитѣ на конкуренцията. Тази форма на стопанството започва да се развива отъ XVII вѣкъ насамъ и господствува съ все по-голѣмо усложнение на нейнитѣ функции и ръстъ до сега.

Схемата на Bücher, построена въ противоположность на прѣдидущитѣ, възъ основа на конкретенъ и подробенъ исторически материалъ, прибави много цѣнно въ разбирането главнитѣ черти на западно-европейската стопанска еволюция, отъ врѣмето на феодализма до сега, като създаде твърди и точно формулирани понятия за извѣстни форми и организации въ стопанската еволюция.

Обаче, претенцията на Bücher да даде една схема за стопанското развитие на цѣлото културно човѣчество не се оправда нито отъ послѣдующитѣ исторически разисквания за античното врѣме, нито отъ по-нататъшнитѣ изслѣдвания върху стопанското развитие на източно-европейскитѣ народи. Ed. Mayer бѣ първиятъ, който посочи на пълната неправилность въ характеристиката на цѣлото античо врѣме (спец. гръцко-римската култура) като домашно затворено стопанство и при туй въ дребенъ размѣръ[1]), като показа, че въ Еллада и Римъ имаше не само едно развито обмѣнно и парично стопанство, но че производственитѣ и стокообмѣнни организации носѣха често единъ ясно изразенъ капиталистически типъ и че тукъ безусловно се касае за едно типично „народно стопанство"[2]). По-точнитѣ изслѣдвания на стопанската култура у примитивнитѣ народи установиха сѫщо така, че и у тѣхъ не може да се говори за типъ на „затворено домашно стопанство" и че тамъ има доста оживенъ стокообмѣнъ. По-детайлнитѣ изучвания на стопанския животъ и прѣзъ срѣднитѣ вѣкове откриха сѫщо, че Bücher, заради своята схема е генерализиралъ едни явления и изпустналъ съвършено други. Така, напр., невѣрно се оказа прѣдставлението за феодалното стопанство като типъ на едно едро затворено домашно стопанство. Цѣлъ редъ продукти, като орѫжие, соль, различни метали, луксозни прѣдмети, материи, колониални стоки, вино сѫ се доставѣли тукъ чрѣзъ търговия — мѣстна и интернационална. Бѣше посочено и на това, че прѣдставлението за произхода на градското цехово занаятчийство отъ феодално-крѣпостното (hofrechtliche Teorie) сѫщо не отговаря на истината и че като основа тукъ често сѫ били свободнитѣ и самостоятелни занаяти на селянитѣ, които сѫ закупували сурови материали и сѫ продавали приготвенитѣ продукти. Установено бѣше послѣ и това че търговията още въ ранното срѣдневѣковие играеше голѣма роля. Заедно съ градското стопанство имаше винаги и една обширна интерлокална и интернационална търговия прѣзъ цѣлитѣ срѣдни вѣкове, стига да си спомнимъ за голѣмитѣ панаири въ Шампанъ и Аугсбургъ—Нюрнбергъ въ XIII вѣкъ, за търговията на италианскитѣ градове, за английскитѣ merchant-adventurers, ханзейския търговски съюзъ съ неговата интернационална търговия и др., наредъ съ развититѣ кредитни отношения като полично и заемно права, Comenda въ морската търговия и т. н. Желѣзо и др.

---

1) Нѣма съмнѣние, че Bücher тукъ се намираше подъ влиянието на ученията и прѣдставленията на Karl Rodbertus (в. горѣ).

2) Ed. Mayer. Die wirtschaftliche Entwikelung des Altertums. Yortrag gehalten auf dem Historikerkongress zu Jena. 1895.

метали, солъ, оржжия, бои, кораби, украшения, колониални стоки, материи, луксозни прѣдмети, вино, растителни масла и т. н. бѣха обекти на тази търговия. Неточно се оказа и прѣдставлението на Bücher за цеховото производство въ градското стопанство, като такова „за мющерии“; тамъ имаше често и работа „за запасъ“ и дори дребна търговия, тъй щото може да се говори за „градско стопанство“ само като за тенденция, въ смисъль на стремежъ у цеховетѣ да прокаратъ такова нѣщо, но не и за една реална и изключителна дѣйствителность[1]).

По-точнитѣ изучвания характера на днешното „народно стопанство“ и съпоставкитѣ съ срѣдневѣковното въ смисъль на провѣрка схемата на Bücher, показаха неправилностьта и на втория неговъ критерий за продължението на пжтя отъ производителя до потрѣбителя въ стопанската еволюция. Оказа се, че и днесъ пжтьтъ на многобройнитѣ стопански блага между тѣзи двѣ инстанции е сжщо така дългъ, както и по-рано. Това важи напр., по отношение на едрата индустрия въ срѣднитѣ вѣкове и сега, напр., за изготвяне на желѣзото и др. метали за минната индустрия и др. Разстоянието на този „пжть“ за материитѣ отъ фабриката до шивача, шлосера, ювелира и т. н. и послѣ до потрѣбителя, е сега сжщо така голѣмъ, както и въ срѣднитѣ вѣкове, макаръ че цѣлиятъ характеръ на производствата въ тѣзи два периода е съвършено различенъ.

Не е характерно само за срѣднитѣ вѣкове и „производството за мющерии“. Днесъ има сжщо така най-различни производства за мющерии — въ лицето на локомотивнитѣ, вагонни, орждийни и всички други фабрики, приготовляващи продукти за държавни доставки, напр., за военнитѣ нужди, послѣ корабостроителници, фабрики за сложни и голѣми машини и т. н., макаръ че и тукъ формитѣ и организациитѣ на производството въ срѣднитѣ вѣкове и сега сж съвършено различни, — съ други думи — не посоченитѣ отъ Bücher признаци сж характерни за стопанския развой. Освѣнъ всичко това трѣбва да се каже, че цѣлата схема на Bücher важи доколкото тя е вѣрна, само за западно-европейскитѣ народи и то особено за нѣмския. Източно-европейскитѣ народи и специално славянскитѣ (руси и балкански славяни) съвършено не знаятъ периода на „градското стопанство“. Сжщото

[1]) Ср. напр. v. Below. Über Teorien der wirtschaftlichen Entwicklung der Völker. Historische Zeitschrift von Sybel. Band 88.

се отнася, разбира се и до културнитѣ азиатски народи [1]).

Малко прѣди Bücher единъ другъ нѣмски историкъ — икономистъ Gustav Schmoller сѫщо се опита и то главно възъ основа на своитѣ обширни студии по стопанската политика на „просвѣтения абсолютизмъ" въ Германия въ XVII и XVIII вѣкъ, както и съ основателнитѣ си познания по примитивната стопанска култура на западно-европейскитѣ народи, да построи една подобна на схемата отъ Bücher теория за стопанския развой, неговитѣ закони и пѫтища. Въ противоположность на научния социализмъ, който каузално обяснява стопанското развитие, а именно подъ влиянието на развоя на производителнитѣ сили на обществото, Schmoller търси рѫководни мотиви, като изхожда отъ чисто телеологическо гледище. Споредъ него, главно значение има „тѣсната свързаность на стопанския животъ съ важнитѣ и рѫководящи органи на социалния и политически животъ, сир., осланянето на мѣродавнитѣ стопанско-социални учрѣждения върху най-важнитѣ политически организации." Въ връзка съ племето, съ марката (съюза на селскитѣ общини), селото, града, територията и сетнѣ държавата, като политически и социални организации на човѣчеството въ историческия имъ развой, се развиватъ послѣдователно извѣстни обществено-стопански организации (Körper) съ все по-обширенъ характеръ. Тѣзи организации-корпорации, а именно племенно, селско, градско, територинално и най-сетнѣ държавно (народно) стопанство сѫ типове и даватъ опрѣдѣленъ характеръ на цѣлата стопанска дѣйность у хората вѫтрѣ въ тѣхъ. Индивидътъ, казва Schmoller, не може никога да дѣйствува изолирано и за него винаги е мѣродавна и опрѣдѣляваща обществената срѣда (das Sociale Milieu) и социалната организация, въ която той дѣйствува и която регулира, опрѣдѣля и урежда неговата дѣйность. Съобразно съ това Schmoller опрѣдѣля слѣднитѣ стадии въ стопанското развитие: 1) Племенно стопанство, 2) съюзно-селско или отдѣлно селско стопанство, 3) градско стопанство, 4) територинално, 5) държавно или народно и сетнѣ въ връзка съ междудържавнитѣ и международни отношения и съюзи, 6) свѣтовно стопанство. Като основенъ икономически критерий за различава-

---

[1]) Въ послѣднитѣ издания на своя трудъ Bücher заяви, подъ давление на изнесенитѣ противъ неговата схема доводи, че той е искалъ да изобрази само „идеални типове" на тази или онази организация, господствуваща въ извѣстна епоха на стопанското развитие, а въ послѣднитѣ издания дори, че той не иска да придаде на своята схема единъ исторически послѣдователенъ характеръ за стопанския развой на всички народи. Съ това заявление Bücher, въ всѣки случай, анулира това универсално значение на своята теория, което бѣ ѝ придадено въ първото издание и имено така разбрано отъ всички, сир. тя изгубва изобщо цѣлото си значение като историческа схема съ универеаленъ характеръ.

нето стадиитѣ на стопанския развой у Schmoller, кѫсо казано, служи, значи, мѣрката на стопанското обобщение или пъкъ ръстътъ на стопанската организация [1]).

Въ послѣднитѣ години на своя животъ Schmoller модифицира малко тази схема, като установи друга, съ посочване на историческитѣ врѣмена, които обхващатъ отдѣлни периоди. Съ това той вече опрѣдѣлено ограничава своята схема, като я установява само за стопанския развой на западно-европейскитѣ народи. Той различава: 1. Периодъ на аграрно стопанство за собствени нужди и на племенния животъ, траящъ до X—XI вѣкъ. 2. Периодъ на градско стопанство и на градскитѣ стопански области, често подъ върховното господство на слабата феодална власть (отъ XII — XVI вѣкъ). 3. Периодъ на срѣднитѣ и териториални държави (отъ XIV—XVIII вѣкъ). 4. Периодъ на образуването голѣми национални държави и народни стопанства (започва отъ XVI вѣкъ и се привършва въ XVIII и XIX вѣкъ). 5. Периодъ на новитѣ свѣтовни държави и развитието на свѣтовнитѣ стопански отношения, започващъ съ колониалнитѣ придобивки на европейскитѣ държави и получилъ прѣзъ послѣднитѣ 50 години голѣмо разширение. Като двигаща сила на това развитие Schmoller посочва сега на стрѣмежа (Drang) къмъ създаването на по-голѣми политически и стопански организации и това подъ влияние на увеличението на народонаселението [2]).

Очевидно е, какво Schmoller въ тази нова схема се напълно отказва отъ своята стара метода и основни принципи. Сега вече не „ржководящитѣ социално-политически организации, на които се осланя изцѣло стопанството и стопанската дѣйность и които г о о п р ѣ д ѣ л я т ъ“, — играятъ главна и обуславяща роля, а „увеличението на народонаселението“ е основниятъ критерий. Отъ телеологическия методъ Schmoller, значи, прѣминава къмъ каузалния, който прѣди години толкова критикуваше. И, наистина, „свѣтовното стопанство“, наличностьта на което констатира Schmoller въ послѣднята епоха, нѣма задъ себе си една опрѣдѣлена и постоянна м е ж д у д ъ р ж а в н а социално-политическа организация, каквато ужъ имаха, като основа, всички прѣдидущи форми и оранизации на стопанството. Указанието, какво сѫ се образували въ послѣдния периодъ „Weltstaaten“, — свѣтовни държави, остава само игра

---

[1]) S c h m o l l e r. Studien über die Wirtschaftspolitik Friedrich des Grossen. Das Merkantilsystem in seiner historischen Bedeutung Schmollers Jahrbuch. 1884; Bd. VIII S. 15 ff; Untersuchungen. S. 1 ff; Grundriss der politischen Oeconomie. 2 Buch 1—3 kap.

[2]) S c h m o l l e r. Grundriss. 2. Auflage. 1919. S. 764 f.

на думи, тъй като тѣ все пакъ сж сжщитѣ „национални държави“, както и въ началото на XIX вѣкъ (специално Англия и Франция съ обширни колонии и Русия) и които по разбирането на Schmoller вече създадоха „народнитѣ стопанства“. Недостатъкътъ на неговата схема лежи и тамъ, че единството на изходното му гледище е нарушено съ това, че се посочва въ началото, какво схемата важи (относно първитѣ 3 периода) само за западно европейскитѣ народи. Обаче, послѣднитѣ 2 периода сж характерни не само за тѣхъ но и за всички културни народи въ свѣта прѣзъ XIX и XX вѣкъ, — за Русия, Япония, Американскитѣ държави, балканскитѣ народи. Особено пъкъ характеристиката на послѣдния периодъ — „свѣтовното стопанство“ — изключва вече напълно дори логически, изходния критерий „стопанския развой на западно-европейскитѣ народи“, отъ който излиза сега Schmoller. Най-сетнѣ трѣбва да се отбѣлѣжи, че нѣкои, изнесени противъ Bücher възражения, важатъ и противъ схемата на Schmoller, специално относно понятието за „градското стопанство“ въ срѣднитѣ вѣкове [1]).

Въ послѣднята година на XIX вѣкъ и послѣ въ голѣмия си трудъ „Der moderne Kapitalismus“, 1902, Werner Sombart построи една нова, по-разработена отъ систематическо и методическо гледище схема на стопанския развой, или собствено по-скоро схема на различнитѣ стопански форми и организации, явили се въ историята на човѣшкото стопанство. Sombart много подробно основава своето изходно гледище, като посочва на основата на стопанския прогресъ и стопанскитѣ сили, която е винаги голѣмината на производителнитѣ сили въ даденото общество. Това е вѣрниятъ критерий за различаване стжпалата на развитието. Развитието пъкъ на производителнитѣ сили невидимо само по себе си, обуславя увеличението на специализацията въ стопанската дѣйность, сир. икономическата диференциация на обществото. Послѣднята пъкъ обуславя степеньта на обобществлението, т. е. колективизацията на стопанския животъ и стопанската дѣйность. Това явление е напълно видимо и ясно въ живота на народитѣ. И тъй, степеньта на колективизацията е, споредъ Sombart, вѣрниятъ критерий за подраздѣлението на стжпалата въ стопанския развой на човѣчеството. Sombart установява споредъ това 3 основни и главни стжпала: 1. индивиду-

1) Стариятъ критерий на Schmoller е, наистина несъстоятеленъ за разбирането въпроса, какво управлява стопанския развой. Стопанството и стопанската дѣйность е дотолкова важна, основна и елементарна човѣшка дѣйность, че не тя бива опрѣдѣлена отъ други социални фактори, а обратно — тя ги опрѣдѣля и ги е опрѣдѣлила много пжти въ историята, както вѣрно и неуспоримо посочи научно-социалистическата школа.

ално стопанство, 2. прѣходно стопанство и 3. обществено стопанство.

Въ индивидуалното стопанство се произвеждатъ всички потрѣбни за него блага, които тукъ се и консумиратъ. Производството и потрѣблението у него се съвпадатъ. Въ прѣходното стопанство има вече раздѣление между производителнитѣ и потрѣбителни стопанства. Потрѣбнитѣ за едното стопанство блага се доставятъ регулярно отъ съдѣйствието на другитѣ. При общественото стопанство диференциацията между производителнитѣ стопанства и тѣхното сътрудничество, сир. взаимодѣйствие къмъ едно хармонично цѣло е напълно достигнато. Характерна пъкъ черта за всѣка отъ тритѣ стадии е системата на стопанството, сир. фактътъ, дали производството и обмѣнътъ служатъ за удовлетворение на собственитѣ потрѣбности или за печалба, сир. удовлетворение на чужди потрѣбности. Съобразно съ това Sombart различава двѣ голѣми групи на стопански системи: 1) стопанства за покриване собственитѣ потрѣбности и 2) такива за печалба (Erwerb). Всѣка система прѣдставява, отъ друга страна, единъ опрѣдѣленъ стопански редъ, характеренъ по отношение на извѣстни стопански принципи. Затуй различнитѣ стопански системи трѣбва да се различаватъ и споредъ различния стопански редъ, господствуващъ въ тѣхъ. Характерно пъкъ явление за стопанския редъ е това, дали стопанската дѣйность се изпълнява чрѣзъ собствена (лична, респек. семѣйна) работа или пъкъ чрѣзъ чужда работа. Съобразно съ това въ човѣшкото стопанство може да има всичко четири системи на стопанството, а имено: 1) Покриване на собственитѣ потрѣбности съ собствена (лична, семѣйна) работа; 2) Покриване съ чужда работа, 3) Покриване на чуждитѣ потрѣбности съ собствена работа и 4) — съ чужда работа.

Съ помощьта на тѣзи, установени отъ него основни понятия и опрѣдѣления, Sombart построява най-сетнѣ цѣла схема отъ три основни и главни стадии на човѣшкия стопански развой, съ детайлни подраздѣления на всѣка една отъ тѣхъ:

1-во стѫпало: Индивидуално стопанство, подраздѣляще се на три вида стопански системи; а) Първобитно родово или племенно стопанство; б) Едро-семѣйно стопанство съ комунистическо потрѣбление (задруга); в) Разширено собствено (домашно), стопанство съ стопанско единство. Послѣднитѣ двѣ форми се водятъ съ собственъ и чуждъ трудъ.

2-ро стѫпало: Прѣходностопанство, подраздѣляще се на четири системи. а) Разширено собствено (домашно) стопанство съ раздѣлени стопански единици: (землевладѣлско) феодално

стопанство и антично робско стопанство, водени съ чуждъ трудъ. б) Селско стопанство съ собственъ трудъ и съ общиненъ характеръ. в) Обмѣнно стопанство, специално градско, съ характеръ на занаятчийска организация, въ форма на корпорация или като самостоятелно занаятчийство, водени съ собственъ и чуждъ трудъ. г) Социалистическо стопанство, съ характеръ на държавно стопанство или на отдѣлни производителни кооперации.

3-то стжпало. Обществено стопанство съ три системи: а) Робско стопанство въ античното врѣме; б) Робско стопанство на съврѣменнитѣ колонии; в) Капиталистическо стопанство съ свободенъ наеменъ трудъ. Тритѣ системи се характеризиратъ тукъ съ прѣдприемателското начало.

Първитѣ двѣ стжпала Sombart характеризира освѣнъ туй като стопанства за удовлетворение собственитѣ нужди и само послѣдното, като стопанство съ цѣли за печалба [1]).

Тази схема, макаръ да се отличава съ голѣма разработка на терминологията и съ обоснованость на отдѣлнитѣ понятия, все пакъ, отъ историческо гледище, е съвършено неудовлетворителна.

Впрочемъ, Sombart и самъ посочва, че тази схема не претендира на това, да изложи исторически послѣдователно развитието на човѣшкото стопанство, а иска само да изложи „рационално" (begrifflich) и да опрѣдѣли точно различнитѣ категории на стопанството, явили се въ историята. Наистина, „трето стжпало" заключава въ себе си стопански системи, които сж характерни за античното врѣме и XVII вѣкъ, а пъкъ отъ „второто стжпало" липсва още въ историята държавно-социалистическото стопанство и това на съюзенитѣ кооперации. Очевидно е, че схемата на Sombart носи съвършено абстрактенъ характеръ и въ нея никакъ не могатъ да се различаватъ каквито и да било исторически „стжпала". Но и отъ чисто теоритическо-логическо гледище формулитѣ и групировкитѣ на Sombart въ конструктивно отношение трѣбва да се признаятъ понѣкога съвършено несполучливи: античното робско стопанство, заедно съ модерно-капиталистическото, прѣдставява виша „обществена" (колективна) форма на стопанството, а пъкъ държавно-социалистическото е една „прѣходна форма" къмъ античното робско стопанство и сегашното капиталистическо.

Това разяснение и разпрѣдѣление на понятията не е само една теоритическа бъркотия, тъй като социалистическото стопанство по идея е, въ всѣки случай, една много по-„обществена"

[1]) Sombart. Die gewerbliche Arbeit und ihre Organisation, Archiv für soziale gesetzgebung und Statistik. Band XIV. 1899. S. 387—397; Der moderne Kapitalismus. 1902. Bd. I. S. 60—70.

(колективна) система, отколкото античното робско стопанство, водено при най-примитивно раздѣление на труда, но и една историческа несъобразность.

Най-сетнѣ, въ наши дни Бреславлскиятъ професоръ Waldemar Mitscherlich излѣзе на страницитѣ на „Weltwirtschaftliches Archiv“ [1]) съ очеркъ на една нова теория за стопанския развой. Все пакъ Mitscherlich отъ начало вече ограничава обема на своята теория, като заявява, че тя, въ противоположность на тѣзи построени отъ Schmoller и Bücher, послужили за освѣтление на стопанското минало у западно-европейскитѣ народи, иска да послужи повече за потрѣбноститѣ на съврѣмения стопански животъ у тѣхъ, като ги освѣти особено и отъ стопанско-философско гледище.

Изходното си гледище, което се заключава въ „принципа за подраздѣление стопанския животъ въ неговото течение и развитие“, Mitscherlich придобива по старата дедуктивна (рационална) метода. Въ философско-стопанския уводъ къмъ изложението на теорията си, Mitscherlich установява слѣднитѣ рѣшающи моменти въ стопанския животъ и развитие на човѣчеството.

Въ всички стопански потрѣбности, нужди и творби на човѣка възъ основа на еднообразието у човѣцитѣ и въ природата се намира „еднообразното и съгласуваното“; а пъкъ възъ основа на степеннитѣ различия (Graduelle Verschiedenheit) въ природата и у хората, стопанскиятъ животъ показва въ всичко отклонения. Тѣзи два принципа — общото и индивидуалното се проявяватъ винаги и въ икономическитѣ прѣдставления на хората. Степеньта пъкъ на общностьта или особеностьта на цѣлия циклъ отъ прѣдставления у хората зависи изцѣло отъ развитието на обобществлението (колективизацията) (Vergesellschaftung) у човѣцитѣ. Общностьта на прѣдставленията расте съ увеличението на общественото сливане у малкитѣ и голѣми групи. Затуй стопанскиятъ животъ и циклътъ на икономическитѣ прѣдставления у човѣцитѣ се слагатъ винаги отъ двѣ неизмѣнни и постоянни съставни части: отъ универсалистичния и индивидуалистичния моменти. Универсалистичното въ човѣка образува съвмѣстния животъ, създава мисъльта за общность, като свързва и държи хората заедно. Индивидуалистичниятъ пъкъ стремежъ тласка къмъ сепаратизмъ, къмъ отдѣляне и къмъ запазване на личностьта у отдѣлнитѣ хора и у цѣли групи.

---

[1]) Mitscherlich Skizze einer Wirtschaftsstufenteorie. Weltwirtschaftliches Archiv. Oktober 1920. Heft 2. Bd. 16.

Универсализмътъ и индивидуализмътъ, значи, сж основнитѣ черти въ натурата на човѣка и затуй всичко, създадено отъ него, носи универсалистични и индивидуалистични черти, особено пъкъ стопанскиятъ животъ, който изцѣло се опрѣдѣля отъ господството на единия или другия моментъ.

По-нататъкъ Mitscherlich конструира една схема на стопанския развой у западно-европейскитѣ народи малко въ духа на стария Хегелъ съ теза — антитеза — синтеза. Само че антитезата се подраздѣля на цѣли два периода.

1-то стжпало се характеризира съ господство на стопанския универсализъмъ. Това е стадията на простото общинно-колективно стопанство. Стопанскиятъ животъ е организиранъ на общинни начала. Образуването на стопански общини и тѣхното разширение, въ смисъль на пространство и брой на членоветѣ, е тѣсно ограничено. Социалниятъ и стопански строежъ е най-простъ и недиференцираръ и, изобщо, се характеризира съ пълно отсжтствие на стопанска специализация и диференциация, съ проста кооперация на труда у всички членове на стопанската организация и при всѣка стопанска дѣйность и съ отдѣленость (затвореность) на стопанскитѣ организации, които се съединяватъ само върху политически принудителни основи.

2-то стжпало се знаменува съ напрѣдването на стопанския индивидуализъмъ до една степень на уравнение между универсализма и индивидуализма. Това е стадията на корпоративно-свързаното стопанство върху общинно-стопанска основа. Отдѣлнитѣ стопанства сж корпоративно свързани и цѣлото се управлява въ общинно-стопански духъ. Корпорацията тукъ обема много пжти повече хора, отколкото стопанската организация въ 1-то стжпало. Цѣлата организация (общество) прѣдставлява тукъ съвмѣстна дѣйность на отдѣлнитѣ корпоративни стопанства. Стопанскиятъ и социаленъ строежъ иа човѣшката организация въ този периодъ е твърдѣ диференцираръ. Второто стжпало се характеризира, освѣнъ туй, съ господството на обработващата дѣйность надъ добивателната и на мѣстото на примитивното съединение на труда въ стопанството застава раздѣлението и специализацията. Индивидуалната собственость застава на мѣстото на общинната и я постепенно измѣства. Централната точка на стопанския животъ въ този пернодъ е града; селскиятъ животъ сжщо се характеризира съ господството на корпоративния принципъ, мѣродавенъ за феодалното стопанство и за селата. Сжщественъ признакъ е и тукъ фактътъ, че индивидътъ е напълно

включенъ въ корпорацията и нѣма възможность за свободно производство.

3-то стжпало се характеризира съ господството на стопанския индивидуализъмъ. Типично явление въ това стжпало е капитализма. Това е стадията на свободното единично (отдѣлно) стопанство. Цѣлата стопанска организация е съставена отъ такива стопанства. Корпоративностьта и общинното стопанство сж изчезнали. Стопанската организация се създава чрѣзъ взаимодѣйствието на индивидуалнитѣ стопанства. Социалниятъ и стопански строежъ е още повече диференцираиъ.

4-то стжпало посочва напрѣдването на универсализма, отдѣлно явление на който е съврѣменниятъ социализъмъ. Товае стжпалото на корпоративно-свързаното стопанство, възъ основа на единичното стопанство, отдѣлнитѣ части на което не могатъ още да се установятъ.

Ако сравнимъ подчертанитѣ отъ насъ отдѣлни опрѣдѣления на всѣко отъ четиритѣ стжпала, ще видимъ, че, наистина, второто стжпало е една полуантитеза на първото, а пъкъ третото — една пълна. Четвъртото пъкъ стжпало е една синтеза, понеже обединява „въ едно хармонично цѣло" главнитѣ черти на първото и третото стжпало, сир. универсализма съ индивидуализма. Нѣма съмнѣние, че ние тукъ пакъ имаме дѣло съ малко видоизмѣнената Хегелова схема на „всѣко развитие " и типиченъ Хегеловъ характеръ носи сжщо така уводната абстрактна „натурфилософия", сир. стопанската философия на Mitscherlich върху универсализма и индивидуализма, като два основни елемента на всѣко човѣшко битие, създание и мисъль.

Като се връща къмъ стария дедуктивенъ и рационалистически методъ, построенъ дори на абстрактни философски основания, Mitscherlich напуска почвата на конкретно-историческото изслѣдване на въпроса за елементитѣ и двигащитѣ сили на стопански прогресъ, което донесе долкова положителни резултати въ новото врѣме, въ сравнение съ тѣзи на по-старитѣ теоретици. Тъй като цѣлата схема на Mitscherlich е построена възъ основа на онѣзи стари абстрактно-философски формули за господствуването на двѣ елементарни начала въ всѣко човѣшко битие и развитие и по схемата теза-антитеза-синтеза, естествено е, че тя, както у Rodbertus и други стари теоретици, се намира въ опастность да попадне въ колизия съ историческата истина. Наистина, схемата на Mitscherlich не може да бжде приложена, напр., къмъ разбирането стопанския развой на славянскитѣ народи, които не познаватъ онази яркоизразена форма на градското — корпоративно

стопанство, както зап.-европейскитѣ народи прѣзъ срѣднитѣ вѣкове. Сѫщо така ние нѣма да намѣримъ типичнитѣ черти на „второто стѫпало", изброени отъ Mitscherlich, като единъ периодъ на развитие, нито въ вавилонско-египетската стопанска култура, нито въ по-късната гръцко-римска. Цѣлата схема, значи, дѣйствително важи, както впрочемъ, отбѣлѣзва и самиятъ авторъ, само за стопанския развой на зап. европейскитѣ народи, сир. тя нѣма универсално общочовѣшко значение.

Обаче и въ така ограничената область построяването на една конкретна исторически-еволюционна схема, възъ основа на абстрактни философски принципи и съгласно сѫщо такива формули, неизбѣжно изопачава много исторически явления, генерализира едни и замълчава други. Забѣлѣжително е, че цѣлата подробна характеристика на „второто стѫпало" важи, въ сѫщность, само за „градското стопанство" по терминологията на Bücher, а пъкъ феодалното стопанство съ неговитѣ различни черти въ ранното и късно срѣдневѣковие никакъ не се характеризира съ „корпоративенъ строй и духъ". Главниятъ моментъ въ него и въ неговия прогресъ, въ сравнение съ прѣдидущитѣ дребно-индивидуални форми на землевладѣние, земледѣлие и занаятчийство (изразени въ lex Salica, lex Saxonum, lex Bajuvariorum, lex Burgundionum, lex Visigotorum и др. „варварски закони" отъ VI до IX вѣкъ),[1]) състои имено въ организацията и развоя на земледѣлското стопанство и дори на обработващата дѣйность en grand, на едро-капиталистически начала, макаръ и въ форма на прѣдимно (не изключително!) натурално стопанство. Обаче, имено този моментъ съвсѣмъ не е посоченъ у Mitscherlich, въ угода тъкмо на неговата универсално-индивидуална схема съ натурфилософски характеръ.

Едностранчива е послѣ характеристиката на „2-рото стѫпало", сир. срѣднитѣ вѣкове, съ господството на обработваща дѣйность, което е характерно само за модернитѣ запад.-европейски „индустриални" страни, сир. за третото (капиталистическо) стѫпало. Не съвсѣмъ правилно е слѣдъ туй характеризирането на капиталистическия строй като стадия на свободното, единично и

1) Mitscherlich се заблуждава, ако мисли, че примитивнитѣ общинно-колективни форми на стопанството, характерни за запад. европейскитѣ народи въ врѣмето на Caesar и Tacitus, прѣминаватъ въ 2-то „стѫпало" къмъ корпоративни форми. Исторически слѣдва въ агрикултурата единъ индивидуализъмъ на стопанската дѣйность, слѣдъ туй — феодалното стопанство съ неговитѣ типични черти, а въ късното срѣдневѣковие — пакъ индивидуализъмъ на селската стопанска дѣйность у дребния селянинъ, обвързанъ само съ натурални данъци въ полза на феодалния господарь. И въ това отношение, значи, подчинението на абстрактно — изработенитѣ основни принципи кара Mitscherlich да замълчи една важна историческа еволюция.

отдѣлно стопанство. Капитализмътъ посочва, много скоро слѣдъ развитието си, тенденцията да свърже единичнитѣ стопанства въ сложни организации на трустове, синдикати, картели и т. н. и да регулира и управлява чрѣзъ тѣхъ производството и обмѣна. Найсетнѣ трѣбва да се посочи, че „4-то стжпало“ у Mitscherlich (очевидно, бждаща форма и организация на стопанството), като форма на държавния колективизъмъ, едва ли ще бжде една „синтеза“, въ смисълъ на една колективна (корпоративна) организация, въ основа на единични стопанства. Вече капитализмътъ посочва тенденцията да унищожи, чрѣзъ трусти и картели, сжщностьта на единичнитѣ организации; а пъкъ модерното развитие посочва, като че ли, тенденцията да създаде напълно на мѣстото на „отдѣлнитѣ стопанства“ една сложна и крѣпка държавно-колективна организация на стопанството.

Край тѣзи недостатъци на схемата отъ Mitscherlich, дължащи се на неговия абстрактенъ натурфилософски методъ, показалъ съ това още единъ пжть въ нашата наука своята несъстоятелность, трѣбва да се каже, че тя има и голѣми достоинства по отношение характеристиката на стопанския животъ у зап.-европейскитѣ народи, въ отдѣлни области и периоди. „Второто стжпало“, сир. срѣднитѣ вѣкове, сж характеризирани, относно формитѣ на индустрията и търговията и тѣхния животъ, много по-точно, по-обширно и съгласно нашето модерно знание върху това, — отколкото у Bücher и Schmoller. Изнесенитѣ противъ тѣхъ възражения въ тоя пунктъ нѣматъ сила по отношение на Mitscherlich. Отдѣлнитѣ прѣвъзходни характеристики на срѣдневѣковната индустрия, натуралния обмѣнъ и търговия, въ духа на главния принципъ — „корпоративность и регулиране“ — ние тукъ не привеждаме, по липса на мѣсто. Правилна и разнообразна е сжщо така характеристиката на примитивното „колективно — общинно“ (ние бихме казвали: „едро-семѣйно (родово) — колективно“) стопанство у западно-европейскитѣ народи въ врѣмето на Цезаря и Тацита и още по-рано. За съжаление, статията на Mitscherlich не е още привършена и нейното продължение слѣдва въ януарския брой (1921 г.) на сжщото списание; и затуй неговитѣ по-детайлни характеристики на 3-то и 4-то стжпало на стопанския развой у западно-европейскитѣ народи, дадени вече относно първото и второ стжпала, — ние още не знаемъ.

ГЛАВА II

Общиятъ недостатъкъ на разгледанитѣ теории. Що е дѣйствително основенъ критерий за разбирането на стопанския прогресъ и какви сѫ неговитѣ прояви? Закономѣрностьта въ социалното битие и развитие и въпросътъ за нейното проявление въ стопанската область. Прогресътъ въ изучването историята на стопанството и резултатитѣ отъ това за установяването паралелизмъ въ развитието на стопанско-социалнитѣ форми у различнитѣ народи при стопанския прогресъ. Кои форми сѫ основни, общи и постоянни. Новото понятие за културни цикли въ стопанския развой на човѣчеството и значението на това откритие за новата метода при изслѣдването на стопанския прогресъ у човѣчеството. Какви и колко цикли се установяватъ отъ сравнителната история на стопанството. Понятието за периоди въ стопанското развитие и неговата относителность.

Ние анализирахме въ първата глава поотдѣлно недостатъцитѣ на всички теории върху формитѣ и характера на стопанския развой у културното човѣчество, построени отъ срѣдата на XIX вѣкъ до сега, макаръ че нѣкои отъ тѣхъ иматъ и своитѣ достоинства въ характеристиката и схващането на единъ или другъ периодъ отъ човѣшката стопанска култура. Отъ общия прѣгледъ и анализъ на тѣзи недостатъци произтича пъкъ заключението, че основната и главната имъ причина е — несѫществеността или случайния (мѣстенъ) характеръ на изходнитѣ гледища или основнитѣ критерии, съ които тѣ си служатъ, недостатъчни да се разбере характера и смисъла, както на цѣлата стопанска еволюция, така и характера на една стопанска епоха или периодъ. Наистина, критериитѣ: „Производственитѣ форми“ (List), „формитѣ на обмѣна“ (Hildebrand), „ръста въ съединението на труда отъ индивида до социалистическото общество“ (Rodbertus), „положението на работника въ стопанството“ (Marx), „дължината на пѫтя на стопанското благо въ вървежа му отъ производителя до потрѣбителя“ (Bücher), „осланянето на стопанскитѣ форми на политическитѣ организации“ (Schmoller), или „вървежа отъ универсализма прѣзъ индивидуализма пакъ къмъ универсализъмъ“ (Mitscherlich),—никакъ не сѫ достатъчни или сѫществени критерии за схващането и формулирането на общо-човѣшката стопанска еволюция съ нейния прогресъ и регресъ, съ приемничеството на културата между отдѣлнитѣ културни цикли и съ развоя на стопанството вѫтрѣ въ тѣзи цикли по различни принципи и пѫтища. Отъ ограниченостьта на критерия и произлизатъ главно грѣшкитѣ на горѣпосоченитѣ теории. Напр. формулата за „робско стопанство“ въ антично врѣме (критерий: положението на работника) не е никакъ характерна да се разбере обширната и сложна еволюция на стопанството само въ гръцко-римския културенъ циклъ,

приблизително отъ 1800 г. пр. Р. Хр. до 500 г. сл. Р. Хр., както и различнитѣ форми и организации на стопанството въ отдѣлнитѣ периоди. Сѫщо така абсолютно не е характерна за него формулата за натуралния обмѣнъ, съгласно Hildebrand, или за „домашно стопанство", съгласно Bücher. Както при разискването на статистическитѣ обществени закони ние трѣбва да оперираме съ голѣмъ брой на разискванитѣ явления, т. е. да обхванемъ съ нашия прѣгледъ по-обширни и по-голѣми „маси", понеже иначе ще има опасность, че установенитѣ обществени закони или явления иматъ не общъ, а единиченъ, случаенъ или мѣстенъ характеръ,—така и при разискването на характера и стѫпалата въ стопанския развой трѣбва да оперираме съ много по-дълбоки и по-общи критерии, отколкото приведенитѣ горѣ. Такива могатъ да бѫдатъ, като послѣдни основания на стопанския развой, очевидно, само двигащитѣ сили и мотиви на всѣки стопански прогресъ. Engels, а слѣдъ него и Sombart, посочватъ на най-важния отъ тѣхъ — развитието на производителнитѣ сили у обществото, но не разслѣдватъ слѣдъ туй конкретно-исторически послѣдователното влияние на този факторъ въ цѣлата стопанска еволюция. Нѣма, обаче, съмнѣние, че съ „развитието на производителнитѣ сили у обществото" понятието за двигащитѣ сили на стопанския прогресъ не се ограничава. Сѫщо такова влияние има, повидимому, и развоятъ на потрѣбителнитѣ сили у обществото, или, общо казано, — развоя на неговитѣ потрѣбности въ количествено и качествено отношение. На този факторъ политическата економия, вижда се, до сега изобщо не е обръщала нуждното внимание и не го оцѣни имено въ това отношение, което ни сега интересува. А пъкъ той има несъмнѣно и самостоятелно значение и грамадно влияние въ стопанския прогресъ. Забѣлѣжително е, напр., за нашето врѣме, че социалпсихолозитѣ въ Зап. Европа единодушно констатиратъ сега едно ново всеобщо и обширно явление: поразително подигане на всички потрѣбности и тѣхното бързо развитие у народнитѣ маси слѣдъ свѣтовната война, станало независимо отъ развоя на производителнитѣ сили и дори при тѣхното очевидно намаление. Констатира се, че народнитѣ маси консумиратъ не само три и четири пѫти повече отпрѣди войната, дори и въ хранителни продукти отъ по-тънко качество (месо, мась, сладкиши, млѣчни продукти, яйца и т. н.), но че сѫ се развили значително и по-високи културни потрѣбности отъ най-разнообразенъ характеръ у тѣхъ.[1]) Стига да помислимъ и да напра-

1) Този фактъ, вѣроятно, се дължи на подигането самосъзнанието у народнитѣ маси и на тѣхното духовно развитие, въ връзка съ разнообразнитѣ прѣживяванья и съ всичко видено и чуто прѣзъ свѣтовната война (интензивно замисляне

вимъ сравнение за количеството и качеството на потрѣбноститѣ у нашия български селянинъ и у нашия работникъ, или у рускитѣ селяни и работници до и слѣдъ войната. Не само че нашиятъ селянинъ не се доволствува вече съ черъ хлѣбъ и червенъ пиперъ, а иска да консумира и месо, млѣчни продукти, яйца и плодове, които по-рано даваше по евтина цѣна на градоветѣ, но той се интересува сега и отъ вѣстници и отъ театри и кинематографи, отъ поразнообразни дрехи и отъ още много друго създадено отъ градската култура. Сѫщото важи и за работника (на това се дължи въ значителна степень ръста на комунистическитѣ настроения у работницитѣ). Още по-поразителни сѫ откритията въ това направление относно руския селянинъ и работникъ, консумацията и потрѣбноститѣ на които сѫ достигнали срѣдно степеньта приблизително на руския дребенъ интелигентъ или търговецъ до войната. Нѣма съмнѣние, че голѣмата скѫпотия (дори все растяща!) и липсата на продукти, усѣщани сега въ цѣлия културенъ свѣтъ, се дължи въ значителна степень (край другитѣ причини) именно на това явление — ръста на потрѣблението у всички народи. За туй именно, струва ни се, и старитѣ форми, заедно съ организацията на стопанството, не сѫ вече достатъчни и не могатъ да удовлетворятъ обширнитѣ нужди на модерното човѣчество. Трѣбва, като че ли да се създаде една по-обширна и по-продуктивна организация. Очевидно е, че и сега, въ наше врѣме, ръста и влиянието на развоя на потрѣбителнитѣ сили у обществото, тласка и ще тласне човѣшкото стопанство къмъ извѣстни еволюции въ стопанскитѣ форми и въ стопанската организация, иначе разяждащата модерния свѣтъ криза не може да бѫде разрѣшена и прѣмахната. Трѣбва ли да се доказва още очевидния фактъ, че и въ стопанската история на човѣчеството великитѣ еволюции въ стопанския животъ и въ неговитѣ форми сѫ били прѣдизвикани сѫщо така отъ развоя и влиянието на този основенъ факторъ?

И най-сетнѣ, сумата на всички културни потрѣбности въ обществото и тѣхното развитие е трета двигаща сила на стопанския прогресъ. Послѣдниятъ факторъ въ влиянието си върху стопанството и

надъ голѣми политически въпроси, усилено четене на вѣстници, запознаване съ чужди култури и народи при размѣстването на войницитѣ по различни фронтове, интензивни нервни и духовни прѣживѣвания и т. н.). Историята на културата пъкъ доказва, че духовното развитие на народитѣ изтънчава и увеличава потрѣбноститѣ у хората, като ги прави по-разнообразни, по-обширни и по-полѣми. Ръста на консумативнитѣ потрѣбности се дължи отчасти и на това, че дълго врѣме прѣзъ войната селянитѣ сѫ били много по-добрѣ охранени (особено съ месо, захаръ, сирене) отколкото до войната у дома си. Създаде се по такъвъ начинъ единъ навикъ у народнитѣ маси за една много по-добра и по-разнообразна консумацья, отколкото тази, на която тѣ сѫ били научени прѣди войната.

неговия строй е сѫщо така самостоятеленъ, както и първитѣ два. Забѣлѣжително е, че най-великиятъ и послѣдователенъ прѣдставитель на материалистическата школа въ социологията — Карлъ Марксъ, призна въ своитѣ послѣдни години, че макаръ социално-политическитѣ отношения и фактори въ обществото сѫ обусловени отъ производственитѣ (економически) отношения, но като такива тѣ отъ своя страна могатъ да влияятъ върху стопанството, тъй че се създава едно „взаимодѣйствие" между двата фактора. Наистина, стопанскиятъ строй на цѣли отдѣлни периоди въ стопанската и обща култура на човѣчеството се опрѣдѣля наредъ съ извѣстни икономически фактори и отъ самостоятелни социалнополитически, базиращи се, обаче, винаги на извѣстни културни погрѣби. Феодализмътъ и феодалниятъ строй, напр., означавали въ стопанско отношение създаването на едри капиталистически стопанства (отчасти съ едро производство въ земледѣлието и съ капиталистическа организация на дребното занаятчийство), а освѣнъ туй — подчинение на цѣлото дребно земледѣлие и землевладѣние въ страната на феодалния капиталъ. Този строй е билъ еднакво добрѣ извѣстенъ въ египетската култура, послѣ въ гръцкоримската, сетнѣ въ зап.-европейската и неотдавна неговото сѫществувание и пълно развитие бѣше доказано у руситѣ, у индийцитѣ и турцитѣ.[1]) Главната причина (основа) за неговото създаване и развитие бѣше у всички народи главно необходимостьта да се създаде силна военна организация за защита на държавата отъ външни нападения, както и едно организирано, обемаще цѣлата страна, държавно управление. А пъкъ и първото, и второто, при господството на натуралното стопанство въ тѣзи периоди, сир. при отсѫтствието на пари и на цѣлъ щатъ отъ бюрократи, свѣдущи по държавното управление, можеше да стане само като се отдадатъ цѣли области на отдѣлни способни лица за организация на военно опълчение, събиране на държавни данъци, постройка на културни съоръжения посрѣдствомъ трудова повинность на жителитѣ и най сетнѣ като се обложи подвѣдомственото на феодала население съ натурални данъци и повинности въ полза на феодалния господарь, като държавна заплата. По такъвъ именно начинъ възникна и се развои феодалниятъ строй на обществото съ неговитѣ обширни економически послѣдици. Подобни примѣри, — дълбокото влияние на културнитѣ потрѣб-

---

[1]) Павловъ — Сильванскій. Феодализмъ въ удѣльной Руси. СПБ 1910. Ковалевскій. Исторія общиннаго землевладѣнія СПБ. 1879. Jorga. Geschichte des osmanischen Reiches. Band I 1908. Tischendorf. Das Lehnswesen in den muselmanischen Staaten. 1903.

ности въ обществото (напр. влиянието на религиознитѣ мотиви върху грамадния ръстъ на монастирското и черковно землевладѣние и стопанство въ срѣднитѣ вѣкове (подаръци!)) върху стопанския строй и неговия прогресъ, — могатъ да се посочатъ доста много въ историята на културата. И тъй, изслѣдването характера на двигащитѣ сили и мотиви на стопанския прогресъ ни доказва, че има цѣли три основни фактори, които самостоятелно направляватъ стопанския развой на човѣчеството. Повидимому, първиятъ и вториятъ фактори: развоятъ на производителнитѣ и потрѣбителнитѣ сили на обществото и на хората играе главна и доминираща роля, а пъкъ културнитѣ потрѣбности на обществото — второстепенна, не винаги проявяваща се, допълнителна роля. Дѣйствието на тѣзи три двигащи сили става, както посочва анализа и сравнението на два, послѣдователно развили се, периоди въ стопанския прогресъ на културнитѣ народи, обикновено съвмѣстно, сир. ние намираме почти винаги влиянието прѣдимно на двата главни фактора въ всѣка стопанска еволюция едноврѣменно. И почти винаги се намиратъ и отдѣлни влияния на третия факторъ. Но въ какво, собствено, конкретно се изразява тѣхното влияние въ стопанската еволюция? — Явно е, че ние нѣмаме срѣдства и достатъчни логически понятия да опрѣдѣлимъ и послѣдимъ какъ извѣстна степень въ развоя на потрѣбителнитѣ и производителни сили въ обществото формира стопанския строй и послѣ движи по-нататъкъ стопанския развой, понеже ние не можемъ дори да опрѣдѣлимъ конкретно извѣстни степени въ развоя на производителнитѣ и потрѣбителни сили. Сир., процесътъ на това влияние не може да бѫде рационално-логически конкретизиранъ отъ насъ, нито пъкъ опрѣдѣленъ и изразенъ. Самото влияние остава за насъ невидимо. Ние виждаме само индиректнитѣ прояви на този процесъ. Въпросътъ, значи, лежи тамъ, какви сѫ тѣзи индиректни прояви въ развоя на тритѣ двигащи сили въ стопанския прогресъ на човѣчеството? — Тѣ трѣбва, очевидно, да иматъ постояненъ и общъ характеръ, сир. да важатъ за цѣлото стопанско развитие на културното човѣчество и да важатъ сѫщо така за стопанското развитие на всички културни народи. Явно е, че ако тѣзи прояви не би имали въ човѣшката история общъ и постояненъ характеръ, тѣ не би били вече неизбѣжни и необходими прояви на развоя на тритѣ фактора, а нѣкакви случайни, мѣстни и не основни форми въ стопанския прогресъ. Съ това ние искаме да кажемъ, какво единъ послѣдователенъ и паралеленъ развой на производителнитѣ и потрѣбителни сили и културни потрѣбности у различни културни народи ви-

наги е извиквалъ у тѣхъ послѣдователно и единъ идентиченъ развой въ стопанскитѣ форми, съобразно извѣстна (сѫщата) степень въ развоя на тритѣ двигащи сили на стопанския прогресъ у тѣзи народи. Доколко има основание да се твърди едно такова положение, да се говори за такъвъ паралелизмъ въ развитието?

Социалнитѣ науки отдавна установиха опрѣдѣлена закономѣрность въ обществения животъ и развой, която кратко формулирана гласи, че еднакви условия и жизнени задачи (стопанска дѣйность) създаватъ и аналогични (стопанско)-социални форми у различнитѣ народи. На този основенъ принципъ се изграждатъ всички „сравнителни“ науки за идентичностьта на формитѣ и развитието на една извѣстна културна область у различнитѣ народи, сир. у цѣлото човѣчество. Великиятъ Savigny, положилъ основа на историческата школа въ правовѣдѣнието, построи най-напрѣдъ сравнителна наука за правото, като доказа блѣскаво съ изслѣдванията си, че правото се развива послѣдователно въ еднакви форми у разни народи, като конструира и общитѣ принципи, по които се развива правото и неговитѣ институти у цѣлото културно човѣчество. Слѣдъ развитието на сравнителното правовѣдѣние се появи сѫщата тенденция въ общата история, като бѣше доказанъ паралелизма въ развоя на политическитѣ и социални институти у различнитѣ народи, а послѣ и въ общо-културната история у тѣхъ, сетнѣ въ филологията (сравнително езиковѣдѣние) и за послѣдно врѣме — въ историята на искуствата. Въ политическата икономия, — една отъ най-младитѣ науки въ социалната область, тази тенденция се появи много късно, едвамъ въ наши дни, поради липса на достатъченъ исторически материалъ. Само историята на стопанството у отдѣлнитѣ културни народи като наука започна да се развива едвамъ въ послѣднитѣ 40 години. Най-напрѣдъ тя се развои въ Германия подъ влиянието на историческата школа (трудоветѣ на Jnama — Sternegg, Meitzen и отдѣлни прѣвъзходни монографии по различни области на стопанството и по отдѣлни исторически периоди отъ Knapp, Schmoller, Below, Bücher, Lamprecht и др.); послѣ въ Франция и Италия (Depping. Bourquelot, Levasseur, Pigeonneau, Ch. Gide, Graziani); сетнѣ въ Англия (Seebohm, Maine, Ashley, Cunningham); и най-сетнѣ прѣзъ послѣднитѣ 15 — 20 години и въ Русия (Рожковъ, Довнаръ — Запольскій, Павловъ — Сильванскій). Може да се каже, че приблизително къмъ края на XIX вѣкъ зап.-европейската стопанска култура вече е била достатъчно освѣтена, и само отъ това врѣме опититѣ за установяване на една сравнителна история на стопанството, поне въ главнитѣ ѝ черти, би могли да се опиратъ

на една научна (конкретна) почва. Обаче, отдавнашниятъ стремежъ за разрѣшението на единъ отъ най-важнитѣ въпроси въ политическата икономия, — този за законитѣ и формитѣ на стопанското развитието у културното човѣчество, поведе още въ срѣдата на XIX вѣкъ (въпрѣки почти пълната липса на основателенъ исторически материалъ) къмъ тѣзи опити за установяването, поне въ общи черти, на схемитѣ или стадиитѣ на развитието, които ние подробно разгледахме въ I-та глава. Тѣзи теоретици взимаха за изходно гледище, или за „основенъ критерий", различни случайни формули, измислени често съвършено абстрактно. Общиятъ имъ резултатъ, както посочихме въ I-та глава подробно, бѣше отрицателенъ, сир. цѣльта, която тѣ си поставѣха, не бѣше достигната. Ние видѣхме особено, че послѣднитѣ теории—на Bücher и Schmoller — сж били построени вече при достатъчно познаване на западноевропейската култура, специално на нѣмската (макаръ че и тѣ всепакъ си оставатъ малко едностранчиви), обаче, при съвсѣмъ слабо познаване на античната и източно-европейската стопанска култура. Отъ тукъ произлизатъ и голѣмитѣ грѣшки на всички онѣзи теории, които сж се занимавали съ тѣзи въпроси, отъ Rodbertus до K. Bücher включително.

Оттогава (1895 г. — 1910 г.) насамъ въ изучването историята на стопанството у културнитѣ народи настжпи единъ усиленъ прогресъ, и то най-първо въ изслѣдванията на гръцко-римската култура. Класическитѣ трудове на Mommsen, Ed, Meyer, Jul. Beloch, Pöhlmann, съединени съ по-старитѣ цѣнни изслѣдвания на Boeckh и Büchsenschütz, послѣ на Guiraud, Francotte, Laveleye, Fustel de Coulanges, Maine, Esmein и др., разкриха постепенно, че гръцко-римската култура не е, както мислѣха още Bücher и Kautsky, една стадия на примитивна стопанска култура, а сжщо такъвъ стопанско-културенъ цикълъ, като западно-европейскиятъ, съ сжщитѣ стадии на развоя, макаръ и въ други форми и съ извѣстни особености. Трудоветѣ пъкъ на Mitteis, Weber, Wilcken и М. Ростовцевъ, появили се едва прѣзъ послѣднитѣ 15 години, разкриха напълно особено-интересни черти въ развоя на послѣднята стадия въ гръцката и римска стопански култури.

Къмъ това врѣме се появяватъ и трудове по историята на стопанската култура у руския народъ (Рожковъ, Милюковъ, Запольскій, Павловъ — Сильванскій) и у други източно-европейски народи, заедно съ отдѣлни и общи изслѣдвания по стопанската история у мюсюлманскитѣ народи — турци, араби и индийци. Цѣнитѣ трудове на Tischendorf, отчасти и на Иречекъ, и послѣ на Ковалевскій по онѣзи въпроси, появили се на свѣтъ още прѣди

40 години, сж били допълнени отъ прѣвъзходнитѣ и обширни изслѣдвания на ромжнския историкъ Jorga. Geschichte des osmanischen Reiches, 1908 — 1913 г., 5 тома, и отъ отдѣлни монографии, излѣзли въ нѣмската литература. Заедно съ това се появяватъ и цѣнни сбирки на мѣродавни документи по тѣзи въпроси, грижливо събрани и съставени отъ българския историкъ Ихчиевъ, — „Турски документи за правата и задълженията на спахиитѣ и за кърджалиитѣ". София. 1906/07 и 1910 и на Jorga: Acte si fragmente. 2 тома. Всички тѣзи изслѣдвания и документи доказватъ несъмнѣнно, какво и онѣзи култури посочватъ не само индентичностьта на първитѣ стадии въ тѣхното стопанско развитие съ онова на гърцитѣ и римлянитѣ и на западно-европейскитѣ народи, но и тази на послѣдующитѣ стадии, специално въ така наречения „срѣдновѣковенъ" периодъ. Специално развоятъ на феодализма и на феодалния строй, благодарение на Tischendorf, Ковалевскій, Jorga, Ихчиевъ и Павловъ — Сильванскій (1910) сега е сжщо така доказанъ относно руската, турската и индийска култура, както и относно западно-европейската.

И сетнѣ, въ най-послѣдно врѣме, е напълно освѣтена (въ сжществениитѣ, а много пжти и въ второстепеннитѣ черти) най-старата египетско-вавилонската култура, благодарение на това, че се удаде да се разбере напълно таинствениятъ иероглифически алфавитъ на старитѣ египтяни, изучването на който бѣше започнато вече отъ великия майсторъ по египтология Champollion, продължено отъ Joung и Lepsius и особено развито отъ прочутия Maspero, и да се прочетатъ сетнѣ десятки хиляди надписи на камънитѣ, изровени въ Египетъ, на пирамидитѣ, както и текстоветѣ на многобройни, намѣрени въ гробницитѣ на фараонитѣ и другадѣ, папируси. Голѣми успѣхи направи и разбирането на ассирийския алфавитъ и вѣроятно е, че отъ около 200,000 надписа на камънитѣ (Keilinschriften), намѣрени въ Месопотамия (областьта на вавилонската култура) въ недалечно врѣме всички ще бждатъ разбрани. Особено пъкъ намирането на прочутия Codex Hamurabi, съставенъ прѣди 2000 г. до Р. Хр., съ обширно стопанско закодателство, ни много освѣтли относно вавилонската стопанска култура и дори ясно посочи тенденциитѣ въ нейното развитие. Забѣлѣжително е особено, че специално .египетскиятъ алфавитъ е билъ съвършено забравенъ отъ културното човѣчество прѣзъ 25 вѣкове отъ загинването на египетската култура и че дори Херодотъ, „бащата на историята", почти нищо не е знаялъ за египетската култура, освѣнъ приказки и съвсѣмъ нищо — за значението на иероглифитѣ. Сега пъкъ „ние сме освѣтлени по-добрѣ относно

египетската култура 3000 години пр. Р. Хр., отколкото относно германската въ нѣкои отношения, 500 г. до нашето врѣме, — както каза неотдавна единъ нѣмски историкъ, и то благодарение на грижливитѣ разслѣдвания и издирвания главно на Thurnwald, Revillout, Meyer, Steindorf и др. Съ тѣзи издирвания е било доказано, че и египетската култура, наредъ съ вавилонската и старо-китайската (по трудоветѣ на Plath) е съвършено самостоятеленъ циклъ на стопанския развой отъ примитивни сѣмейно-колективни форми къмъ доста развити държавно-колективни съ феодално-капиталистически периодъ въ срѣдата. Изслѣдванията на Ed. Meyer, Beloch, Momsen и послѣ на Mitteis, Max Weber, а въ послѣдно врѣме особено на Мих. Ростовцевъ, доказватъ сѫщото относно гръцко-римската стопанска култура.

Значи, едва сега настана врѣме да се създаде една детайлно разрабатена сравнителна история на стопанството у културнитѣ народи, — слѣдъ като сѫ били реконструирани и напълно установени главнитѣ черти (съ многобройни особености въ различни области и периоди) въ стопанския развой на тритѣ културни цикла (епохи), и особено въ послѣдната (наша) културна епоха, доказанъ е паралелизмътъ въ стопанския развой, поне относно главнитѣ му черти, у зап.-европейскитѣ и източно-европейскитѣ, както и у азиатскитѣ народи (турци, персийци, индийци). Съ това настана врѣме и за една основна ревизия на всички до края на миналото столѣтие, повече или по-малко абстрактно построени, теории и схеми за стопанския развой и неговитѣ стадии у културнитѣ народи. Такава една ревизия—критика, а послѣ и новъ опитъ за построяване една пълна схема за стопанския развой у културното човѣчество, може сега вече да се облѣга напълно на конкретенъ исторически материалъ, събранъ и теоритически разработенъ прѣзъ послѣднитѣ 25 години. Тази цѣль имено си постави настоящиятъ скроменъ трудъ.

Всички тѣзи изслѣдвания за послѣднитѣ 25 години установяватъ, че е нѣмало въ стопанската история на човѣчеството едно непосрѣдствено развитие „отъ примитивни форми къмъ виши", както мислѣха още Bücher и Kautsky, а има цѣли три цикла на развитие. Въ всѣки пъкъ има нѣколко периоди съ завършена найвисока форма и организация на стопанството. Всѣки цикълъ повтаря организационната еволюция на стопанството, но има между тѣзи три цикли и тѣсни връзки, а имено едно приемничество (преемственность) на културата. Вториятъ циклъ: гръцко-римската култура започва своя вървежъ като заимствува у първия (египетско-вавилонския) основнитѣ стопанско социални форми, продъл-

жава развоя си до началнитѣ форми на държавния колективизъмъ и прѣдава пакъ отдѣлни основни институти, а имено аграрно-социалния строй и много черти отъ индустриалния, на третия циклъ, т. е. на културата на зап.-европейскитѣ и източно-европейскитѣ народи, започваща отъ 500 г. сл. Р. Хр.

По такъвъ начинъ се налага, при модерното схващане на историята на стопанското развитие и особено на стадиитѣ на развитието, единъ съвършено новъ методъ на изслѣдвания. Изисква се не една абстрактно-построена схема на отдѣлни формули, важащи ужъ за стопанския развой на всѣки отдѣленъ народъ, а конкретно изслѣдване на стопанския развой и неговитѣ двигащи сили въ всѣки отъ горѣпоменатитѣ три цикла на културата, както и на тѣхната свързаность у цѣлото човѣчество. Само това може да даде правилно понятие за стопанския развой и неговитѣ стадии у културното човѣчество, а съ това и за развоя на стопанството у всички културни народи, като се присъединятъ още частни черти и особености въ тѣхния економически животъ.

Ние видѣхме отъ краткия прѣгледъ върху развоя на историята на стопанството у античнитѣ, западно и източно-европейскитѣ (заедно съ азиатскитѣ) народи, че голѣмитѣ успѣхи, достигнати въ това направление прѣзъ послѣднитѣ 40 години, създаватъ не само трайна основа за построяването на една сравнителна история на стопанството у културнитѣ народи, както такава е построена вече въ другитѣ социални науки, но и потвърдяватъ горѣ (вижъ стр. 41, 42) установената теза за паралелизма въ развитието на стопанско-социални форми у различнитѣ културни народи при едно паралелно-послѣдователно развитие у тѣхъ на тритѣ двигащи сили — фактори на всѣки стопански прогресъ: развитието на производителнитѣ и потрѣбителни сили и всички културни потрѣбности у обществото. Модернитѣ исторически изслѣдвания доказватъ, че такъвъ паралелизмъ въ основнитѣ и главни стопанско-социални форми има въ стопанското развитие и у отдѣлнитѣ народи, и въ тритѣ цикла на стопанското развитие у цѣлото човѣчество. Значи, и въ стопанската область на човѣшкия животъ си остава вѣренъ основниятъ законъ на социалното битие, гласящъ, че еднакви условия и задачи на живота създаватъ и аналогични социални форми. А пъкъ въ интересуващата ни область този законъ, формулиранъ статически гласи: еднаква степень въ развоя на тритѣ основни фактори въ стопанския прогресъ у различнитѣ народи, или въ различни стопанско-културни

цикли, създава и паралелизмъ въ стопанско-социалнитѣ форми. Формулиранъ динамически той ще гласи, че паралелното развитие на тритѣ основни фактора въ живота на народитѣ или въ еволюцията, произходяща въ всѣки отъ тритѣ цикли, създава и единъ паралелизмъ въ еволюцията на стопанскитѣ форми у различни народи, респ. въ отдѣлнитѣ цикли на човѣшкото стопанско развитие.

Какви пъкъ елементи могатъ да се подразбератъ като такива стопанско-социални форми, които, значи, наистина и очевидно кореспондиратъ (съотвѣтствуватъ) на развоя въ потрѣбителнитѣ, производителни сили и културни потрѣбности у народитѣ или у човѣчеството и които, споредъ модернитѣ исторически изслѣдвания, иматъ единъ общъ и постояненъ характеръ въ всички стопански еволюции, — както у различнитѣ народи така и въ циклитѣ?

A priori, ние ще ги посочимъ тукъ за по-голѣма ясность на изложението, прѣди да разглеждаме конкретния сравнителенъ исторически материалъ, приведенъ въ слѣднитѣ глави, който има за задача да потвърди нашитѣ заключения и нашето схващане върху тѣзи основни стопанско-социални форми. Първо, това е степеньта на интенсификацията въ стопанската дѣйность по отношение на различнитѣ производствени форми, създаваща извѣстенъ стопански строй у обществото, съ извѣстни особености у различни народи. Като такава степень може напр. да се смѣта факта, дали въ примитивна земледѣлска култура се намира единъ народъ, респ. два народа (тогава ще говоримъ за „еднаква степень“ у тѣхъ), или пъкъ въ по-съвършени стадии на земледѣлската култура (напр., триполна или дори плодосмѣнна система). Или, напр., отдѣлени ли сж обработващата дѣйность и стокообмѣнътъ отъ добивателната дѣйность или не, — тъй като въ първия случай ние имаме, безъ съмнѣние, една по-висока степень на интенсификация въ стопанската дѣйность, отколкото въ втория. Или, доколко е развито раздѣлението и диференциацията на труда въ всѣка отъ тѣзи три дѣйности, напр. характерно ли е за добивателната и обработващата дѣйность ржчното (при туй занаятчийско — дребно или мануфактурно-фабрично), или пъкъ машинното производство, и послѣ — какво е количеството на труда, прилагано и въ тритѣ дѣйности: по-голѣмо или по-малко? — Явно е, че съобразно съ тѣзи различия, ние имаме прѣдъ себе си и различни степени въ интенсификацията на стопанската дѣйность, като тѣзи степени сж създавали при това въ стопанската история, както е извѣстно, и опрѣдѣленъ стопанско-социаленъ строй.

Явно е сѫщо така, че тази основна стопанско-социална форма— степеньта на интенсификацията въ стопанската дѣйность, — точно отговаря на развитието на производително-потрѣбителнитѣ сили и на културнитѣ потрѣбности у обществото. Развоятъ на производителнитѣ сили имено и създава възможность за една по-интенсивна стопанска дѣйность. Сѫщо така и развоятъ (ръстътъ) на потрѣбителнитѣ сили изисква и тласка обществото къмъ създаване на по-интенсивни, сир. по-продуктивни форми на стопанската дѣйность. И най-сетнѣ, ръстътъ на културнитѣ потрѣбности или пъкъ извѣстна тѣхна стадия у обществото, очевидно, сѫщо така влияе върху степеньта на интенсификацията на стопанската дѣйность дотолкова, доколкото удовлетворението на извѣстни културни потрѣбности винаги изисква, напр., извѣстна степень на раздѣлението на труда у обществото. Колкото по-голѣми сѫ културнитѣ потрѣбности у обществото, толкова по-голѣмо и по-разнообразно трѣбва да бѫде и раздѣлението на труда, сир. пакъ степеньта на интенсификацията въ стопанската дѣйность. Значи, този критерий е правиленъ и отговаря на основнитѣ моменти въ човѣшкия стопански прогресъ изобщо, които моменти ние наричаме негови двигащи сили и наличностьта на които ние посочихме съ подробенъ анализъ въ началото на тази глава.

Вториятъ моментъ, който може да се смѣта като основна стопанско-социална форма, съ общъ и постояненъ характеръ, е стопанско-социалната организация, господствуваща въ обществото, сир., дали въ тази или онази стадия на развитието се касае за господството на примитивна семѣйно-задружна или корпоративно-колективна организация, дали за дребно-индивидуална, едро-капиталистическа или пъкъ за държавно-колективна. Всѣка отъ тѣзи форми се отличава отъ предидущата съ по-голѣма продуктивность и отговаря сѫщо така на по-голѣми и по-разнообразни потрѣбителни сили въ обществото. Явно е, че напр. едро-капиталистическата организация на стопанството съотвѣтствува на по-голѣма степень въ развоя на производителнитѣ сили, отколкото дребно-индивидуалната, и че тя сѫщо така прѣдполага и е създадена подъ влияние на по-голѣми и разнообразни потрѣбителни сили у народитѣ, респ. у човѣчеството, въ сравнение съ прѣдидущия дребно-индивидуалния периодъ. Ясно е и това, че нарастналитѣ културни потрѣбности у обществото могатъ да се удовлетворятъ напр. въ извѣстна епоха само съ помощьта на едро-капиталистическитѣ стопански форми, а не на устарѣлитѣ и недостатъчни дребно-индивидуални [1]). Сирѣчъ, и този критерий е дѣйствително една

[1]) Между брзбройнитѣ исторически примѣри, които могатъ да се приведатъ въ това отношение, азъ посочвамъ на единъ добрѣ разработенъ въ литературата.

основна стопанско-социална форма и е едно пълно и непосрѣдствено отражение на развоя на тритѣ двигащи сили на стопанския прогресъ.

Извѣстни стадии въ интенсификацията на стопанската дѣйность сж прѣминали всички народи. Това сж отначало извѣстнитѣ стадии въ раздѣлението на труда, първо — раздѣлянето на три основни дѣйности въ човѣшката стопанска култура: добивателна дѣйность, обработваща дѣйность и стокообмѣнъ, и послѣ все по-голѣмо раздѣление на труда (специализация) и понататъшната му диференциация въ всѣка отъ тритѣ дѣйности. Това и бѣше имено едно проявление на все по-голѣмо и по-голѣмо увеличение на производителнитѣ сили въ обществото. Това увеличение вървѣше и се проявяваше чрѣзъ специализация на труда, която гарантира една по-съвършена и по-интенсивна работа у производителя (класическия примѣръ у Адамъ Смитъ съ иглената манифактура) и послѣ се прояви чрѣзъ все растяща диференциация, сир. упростяване на труда, което пъкъ гарантира машинното производство, сир. импозантно увеличение на продуктивностьта и съвършенство на труда (продукта). Извѣстно е, че прилагането, изобщо, на техническитѣ, респ. машинни сили въ стопанската дѣйность (не само въ производството!), които сж създали най-великия материаленъ и духовенъ прогресъ въ нашата културна епоха, въ сравнение съ прѣдидущитѣ, се дължи въ послѣднята основа на това, че на човѣка се отдаде да раздѣли и да диференцира (опрости) постепенно труда въ всѣка дѣйность до такава степень, че тѣзи опростени елементарни и отдѣлни функции можеше да изпълнява и машината. Значи, въ основата на цѣлия стопански прогресъ дѣйствително стоятъ имено тѣзи моменти: ръстътъ въ раздѣлението и въ диференциацията на труда; и това явление се забѣлѣзва въ всѣки стопанско-културенъ циклъ и послѣ въ вървежа на стопанската култура отъ циклъ къмъ циклъ.[1])

Нѣмскитѣ економисти напр. отлично доказаха, че развитието на капиталистическото производство въ XVII и XVIII в. въ Германия, въ форма отначало на Verlagsystem, а послѣ на манифактура, е било силно подбудено отъ голѣмитѣ поржчки на абсолютнитѣ господари, при създаването на една постоянна армия, когато тѣ поржчваха десятки хиляди ботуши, войнишки дрехи, шапки, пушки, коли, ремъци efc., etc. en masse, необходими за войската. Сравни Sombart. Krieg und Kapitalismus 1913 и Sieveking. Grundzüge der neueren Wirtschaftsgeschichte. 2 te Auflage 1916.

[1]) Вулгарното разбиране на този въпросъ, намираще се понѣкога и въ учебницитѣ, често обръща каузалната зависимость въ това отношение наопаки, като твърди, че раздѣлението на труда и прилагането на машини увеличава производителнитѣ сили на обществото. Това е вѣрно, но само въ втората степень. Развитието на производителнитѣ сили се състои първо въ увеличение количеството на труда, благодарение ръста на населението и увеличение на неговата работоспособность. Благодарение на това се създава възможность за раздѣление на труда между много работници, невъзможно прѣди, сир. опростяване на работнитѣ функции за отдѣл-

Еднаква еволюция въ стопанската организация прѣминаха сѫщо така всички народи. А имено — еволюцията отъ сѣмейно-колективна организация прѣзъ индивидуална (дребно-стопанска) къмъ капиталистическа съ феодаленъ-съсловенъ и прѣдимно натураленъ, или пъкъ частенъ и парично-обмѣненъ характеръ, и послѣ къмъ държавно-колективна организация. Каква стадия е достигналъ този или другъ народъ, — зависи отъ възрастьта на стопанската култура у респективния народъ. Докато западно-европейскитѣ народи достигатъ капиталистическия периодъ, източно-европейскитѣ сѫ още въ значителна степень въ втората стадия (агрикултура!). Античнитѣ египтяни, гърци и римляни сѫ минали всички стадии. Модернитѣ най-културни народи отъ края на XIX в. като че ли постепенно и послѣдователно (а слѣдъ свѣтовната война съ по-интенсивенъ темпъ) прѣминаватъ въ послѣднята исторически извѣстна стадия.[1])

Ние до сега оперирахме, за по-голѣма ясность на изложението и съ огледъ на всички прѣдидущи теории за тѣзи или онѣзи стадии въ стопанския развой у различнитѣ народи, съ които се занимавахме, съ понятието: „независимо и идентично (паралелно) стопанско развитие на всички народи". Ние посочихме вече горѣ, че това понятие не е абсолютно вѣрно и че модерната история изработва все повече едно ново понятие за наслѣдственостьта (приемственостьта) на различнитѣ послѣдователни култури. Това е конкретното понятие за културнитѣ цикли (което трѣбва да се затвърди окончателно въ нашата дисциплина!) съ тѣсна зависимость между тѣхъ. Затуй, при по-нататъшното построяване на

ния работникъ; а пъкъ това дава послѣ възможность и за въвеждане на машинно производство. Раздѣлението на труда и машинното производство повишаватъ продуктивностьта, сир. създаватъ по-нататъшенъ „развой на производителнитѣ сили" (собствено, на производителностьта на труда!). Такава имено и бѣше каузалната зависимость въ историята на стопанството. Раздѣлението на труда, съвършено невъзможно при сѣмейно-колективния строй на дребнитѣ родови или племенни организации, поради малкия брой на работницитѣ, става възможно, напр., у западно-европейскитѣ народи едва въ срѣднитѣ вѣкове въ началнитѣ му прояви и достига значително развитие къмъ XVII и XVIII вѣкъ, когато значителниятъ ръстъ на работнитѣ сили позволи за пръвъ пѫть да се създадатъ обширни манифактури, съ обширно пъкъ прокарано раздѣление и упростяване на работнитѣ функции между много работници. А пъкъ съ това се даде постепенно и възможность да се приложатъ машинни сили, вмѣсто човѣшкитѣ.

[1]) Почти всички народи (голѣмо болшинство, но не всички) сѫ прѣминали и извѣстни производствени форми, а имено — еволюцията отъ проста и сложна събирателна дѣйность къмъ добивателна (а не само земледѣлие, както мислѣше List) и послѣ къмъ извѣстни стадии въ раздѣлението на труда между добивателната и обработваща дѣйность и стокообмѣнъ и т. н. вижъ горѣ). Противъ List трѣбва, освѣнъ туй, да се отбѣлѣжи още, че всѣка отъ тѣзи дѣйности не е смѣнявала една друга, а започваше да играе въ новата стадия само доминираща роля, при сѫществуването и дори по-нататъшното развитие на прѣдидущата главна дѣйность.

нашата теория, ние трѣбва да приложимъ една нова метода, съвършено различна отъ тази, съ която оперираха прѣдидущитѣ теоритици. Наложително е, съ други думи, не излагането на нѣкаква си абстрактна схема-история за промѣната въ формитѣ на стопанската организация или за степенитѣ въ интенсификацията на стопанската дѣйность (придобити отъ насъ като основни критерии за разбирането външнитѣ форми на стопанския прогресъ!), което важи ужъ за стопанското развитие на всѣки културенъ народъ, както това правѣха старитѣ теоритици (и още сега прави, напр. Mitscherlich). Модерниятъ сравнителенъ исторически методъ изисква конкретното изслѣдване, какъ сж се промѣнявали тѣзи основни стопанско-социални форми въ стопанския развой вжтрѣ въ всѣки отъ тритѣ свѣтовни културни цикли, заедно съ подробно указание на културно-стопанската зависимость и приемственость между тѣхъ, както и това, въ какво се състоеше стопанскиятъ прогресъ между тритѣ исторически послѣдователни цикли, сир. въ втория, въ сравнение съ първия и въ третия, въ сравнение съ втория.

Да посочимъ сега малко по-подробно тѣзи цикли въ стопанско-културното развитие на човѣчеството.

Първиятъ циклъ, слѣдъ примитивното първобитно стопанство на човѣка, отъ който започва стопанско-културния вървежъ на човѣчеството, е египетско-вавилонскиятъ циклъ на стопанската култура, започващъ около 5000 г. пр. Р. Хр. и който завършва приблизително къмъ 700—550 г. пр. Р. Хр. (окончателното завоюване на Египетъ отъ персийцитѣ). Сжществено сроднитѣ на тази култура други култури сж перуанско-мексиканската, респ. изобщо срѣдноамериканската, започваща, поради по-неблагоприятни природни и климатически условия въ срѣдня Америка, въ сравнение съ Египетъ (съ които човѣкътъ имà дълго да се бори, докато ги надви) много по-късно, — вѣроятно, приблизително около Р. Хр. и завършваща се въ срѣдата на XVI вѣкъ слѣдъ Р. Хр. (окончателното завоюване на Срѣдня Америка отъ испанцитѣ, които унищожиха тази култура). Друга, сродна на тѣзи двѣ култури, е културата на срѣдния Китай (старо-китайската), която е траяла сжщо така много дълго, като започва около 4000 г. пр. Р. Хр. и се привършва слѣдъ различнитѣ регреси въ културното развитие, сир. се спира, къмъ IX вѣкъ сл. Р. Хр. Причинитѣ за упадъка на тази култура не сж още достатъчно изяснени отъ социологията.

Вториятъ циклъ е гръцко-римската култура, започващъ приблизително около 1800 г. пр. Р. Хр. и привършващъ се къмъ 500 г. сл. Р. Хр.

Третиятъ циклъ е западно-европейската и само отчасти арабо-мюсюлманската култура. Послѣднята скоро се спира въ своя прогресъ, като достигна само третия периодъ (феодалния строй и феодализма), слѣдъ което започна да запада, бивайки унищожена отъ западно-европейската, която отъ XIX вѣкъ става свѣтовна култура. Тази култура наслѣдява гръцко-римската и господствува до сега.

Въ тѣзи три цикли влизатъ много съвършено различни народи и затуй вече разглеждането на стопанската история на единъ народъ, както правѣше това, напр., Bücher, макаръ и типична за извѣстна епоха, не е достатъчно, за да се разбере характера на цѣлия стопански циклъ. Случайни, частни и мѣстни черти въ такъвъ случай лесно могатъ да бждатъ приети за общи, като напр. формулата за „градското стопанство", характерно ужъ за „единъ периодъ въ развоя у всички народи", а въ дѣйствителность, характерно само за западно-европейскитѣ народи въ срѣднитѣ вѣкове (и то само като тенденция, — вижъ горѣ стр. 26). Съвършено пъкъ криво би било такова разглеждане за да се разбере цѣлия прогресъ у човѣчеството, сир. този, извършенъ прѣзъ тритѣ цикла, понеже ни е извѣстно сега, че стопански прогресъ има не само вжтрѣ въ всѣки циклъ, но има и единъ особенъ, въ смисълъ на една опрѣдѣлена еволюция между тритѣ цикла, който прогресъ, разбира се, не може да бжде освѣтенъ отъ стопанската история и прогресъ на единъ народъ, живѣлъ само въ течение на единъ циклъ отъ свѣтовната стопанска култура. И тъй, и по пжтя на тѣзи съображения ние можемъ да заключимъ, че когато построяваме една схема на общо-човѣшкото стопанско развитие, необходимо е да го прослѣдимъ по цикли. Конкретно това изслѣдване, обаче, неизбѣжно ще се разбие на едно такова у отдѣлнитѣ народи въ всѣки циклъ; напр., на египтяни, вавилоняни, перуанци и старо китайци въ първия циклъ. Въ втория стопанско-културния циклъ, налага се да се разглежда стопанската еволюция у гърцитѣ и римлянитѣ; въ западно-европейския (заедно съ източно-европейския) — поне тази на главнитѣ народи. Най-добриятъ методъ тукъ ще бжде имено индуктивниятъ. Като изучаваме стопанската история у отдѣлнитѣ народи въ всѣки отъ тритѣ цикла, ние придобиваме прѣди всичко знание за стопанския развой у всѣки отъ тѣхъ, сир. за особеноститѣ въ човѣшката стопанска култура. Но съ това изучване ние познаваме и типичнитѣ черти въ развоя у всички тѣзи народи, сир. придобиваме знание за стопанския развой въ цѣлия стопанско-културенъ циклъ на човѣчеството. По такъвъ начинъ може най-добрѣ да се разрѣши задачата, по-

ставена отъ модерното разбиране на историята, а имено: да се изучи частно-индивидуалното въ живота на народитѣ, въ връзка съ общото и типичното. Съ това само ние ще придобиемъ универсалностьта, сир. изчерпателностьта на историческото ни знание.

Като разгледаме по-нататъкъ стопанския развой въ отдѣлнитѣ цикли на човѣшката култура, първо, споредъ промѣнитѣ въ степеньта на интенсификацията на стопанската дѣйность и второ, споредъ характера на стопанската организация, господствуваща въ обществото, ние ще различимъ отдѣлни периоди и послѣ стопанско-културни епохи (цикли) у човѣчеството, обхващащи нѣколко периода; тѣзи пъкъ послѣдни сѫ характерни по особената си (типична) стопанска организация или по степеньта на интенсивностьта на стопанската си култура.

Обаче, и тукъ трѣбва да се отбѣлѣжи относителностьта на понятието „периодъ", — което е, разбира се, само една рационална категория съ спомагателенъ характеръ за една логически построена теория, а не дѣйствителность. Великиятъ античенъ философъ прѣвъзходно опрѣдѣли единъ пѫть само съ двѣ думи неизмѣнната сѫщность на живота: — Πάντα ρει! —, което значи за насъ, че има една бавна промѣна (нарастване) на стопанската организация или пъкъ едно бавно интенсифициране на стопанската дѣйность въ историческата дѣйствителность. Нѣма, значи, ярко и точно раздѣлени краища между отдѣлнитѣ периоди. Сирѣчъ, единъ периодъ (т. е. неговитѣ типични форми) извѣстно врѣме влиза и се смѣсва съ другия. Само по срѣдата на развитието се вижда чистия, ясно изразенъ типъ. Въ началото пъкъ и въ края на единъ периодъ се намира винаги едно смѣсване на господствуващитѣ стопански форми съ прѣдидущитѣ или съ послѣдующитѣ типове.

Такава е дѣйствителностьта! Но за теорията е необходимо едно строго разграничение на текущата дѣйствителность на отдѣлни периоди, иначе ние нѣма да създадемъ изобщо никакви понятия.

ГЛАВА III.

Първобитната човѣшка стопанска култура и нейнитѣ форми. Първи циклъ (епоха) на човѣшкото стопанско развитие: а) Египетската стопанска култура—начало, развитие и край; б) Типични черти на вавилонската стопанска култура; в) Основни черти въ послѣдната стадия на перуанската култура; г) Главни черти на старо-китайската култура въ държавно-колективната ѝ стадия.

Въпросътъ за характера и формитѣ на първобитното човѣшко стопанство не може да бѫде разрѣшенъ безъ другия въпросъ: какви моменти сѫ характерни изобщо за стопанството и кога то приблизително започва.

Подъ стопанство се подразбира обикновено въ най-елементарния смисълъ, — планомѣрна и цѣлесъобразна дѣйность за създаване материални блага съ цѣль да се задоволятъ материални всѣкидневни потрѣби и да се осигури живота въ бѫдеще. Къмъ такава дѣйность се отнася: 1) Една постоянна организация на група хора, които живѣятъ заедно (родъ, племе); 2) Създаването на по-сложни и дълготрайни инструменти за събирателна дѣйность, като лѫкъ и стрѣли, капани и мрѣжи, гърнета и т. н.; 3) Рѫководящи лица въ организацията, разпрѣдѣлящи работата и продуктитѣ за потрѣбление между членове; 4) Приготвянето на храна и други материални блага за въ бѫдеще (запаси); 5) Регулярна дѣйность за добиване и създаване материални блага, независимо отъ врѣменни (моментни) усѣщания и потрѣби.

Прѣсмѣтнато е отъ антропологията, че възрастьта на човѣчеството брои около 100,000 години. Отъ тѣхъ около 60—70,000 години не познаватъ стопанство и стопанска дѣйность въ горѣпосочения смисълъ. Пещеренъ животъ, послѣ скитничество въ по-голѣми или по-малки групи и търсене корени, плодове, ягоди, случайно убиване на дребни диви животни съ примитивни орѫдия, — ето що характеризира първобитния човѣкъ въ началото. Но всичко това става безредно, неорганизовано, безъ планъ, безъ рѫководство и не регулярно, сир. само когато се усѣти силенъ гладъ, студъ и др. силни потрѣби. Съ тази дѣйность, още не стопанска, за удовлетворение най-примитивни потрѣбности (гладъ, жажда, защита отъ студъ и дъждъ, покриване на тѣлото) първобитниятъ човѣкъ прилича повече на животно, понеже се управлява още отъ инстинкти, а не разумни съображения. Само когато духовното развитие е напрѣднало до тамъ, че разумътъ наддѣлява надъ инстинкта (отслабване на инстинкта и измѣстването му отъ разумни съображения), или поне има една равномѣрность между двата фактора, тогава постепенно започва и се развива стопанската дѣйность. Едно отъ първитѣ ѝ проявления е изнамирането на огъня и неговото използване, послѣ изработване по сложни орѫдия и инструменти, гърнета и т. н. Този процесъ, — постепенното развитие на стопанската дѣйность, върви заедно съ духовния прогресъ на човѣка и е траялъ сѫщо така нѣколко десетки хиляди години, докато човѣшката дѣйность за задоволяване материалнитѣ потрѣби стигне до тамъ, че да може да се нарече напълно стопанска; това е станало едвамъ къмъ 10,000 години пр. Р. Хр.

Всички първобитни народи (диваци) днесъ се намиратъ на тази стадия, на това стѫпало на стопанството. Тѣхната дѣйность е стопанска, понеже има посоченитѣ характерни черти. Отдавна нѣма народи

(респ. племена), които да се намиратъ на безстопанското стжпало на човѣшката култура [1]). Нѣщо повече: стопанството на сегашнитѣ първобитни народи стои по-високо отъ това на нашитѣ прѣдци отъ 10,000 год. прѣди Р. Хр. Но все пакъ остава фактътъ, че тѣхното развитие, поради неблагоприятни климатически, природни условия и расови качества се е спрѣло на доста примитивни стжпала на човѣшката стопанска култура. И за туй, тѣхниятъ животъ, тѣхнитѣ стопански форми, тѣхната дѣйность сж за насъ приблизителенъ образецъ на примитивно-първобитната стопанска култура изобщо, — сир. образецъ на първото стжпало на човѣшкото стопанско развитие.

Многобройнитѣ и обширни изслѣдвания на антрополози, като Weitz, на пжтешественици, като Стенли и Ливингстонъ, на християнски мисионери и на икономисти-географи за живота на първобитнитѣ народи въ всички некултурни страни на свѣта ни даватъ изобиленъ сравнителенъ материалъ да си съставимъ една ясна картина за първобитната стопанска култура на човѣка. У всички тѣзи народи ние намираме поразително много общи и сходни черти въ тѣхния стопански строй [2]), което обстоятелство потвърждава правилностьта на основнитѣ принципи на сравнителната история на стопанството, формулирани въ II глава: еднакви производително-потрѣбителни сили и културни потрѣби у различни народи създаватъ и еднаква степень интенсификация въ стопанската дѣйность (раздѣление на труда) и еднакви форми на стопанската организация.

А. Характеръ и форми на първобитната стопанска култура.

1. Степень на интенсификацията въ стопанската дѣйность.

У първобитнитѣ народи стопанската дѣйность се изразява прѣдимно въ събирателна дѣйность, — проста и сложна. Първата прѣдставя събиране на плодове, орѣхи, ягоди, корени, растения, годни за ядене, гжби и сушенето имъ за есень, респективно за зимата. Това е най-екстензивна стопанска дѣйность, изискваща най-малко трудъ, извършваща се безъ орждия и инструменти, освѣнъ най-проститѣ (пржчка съ заостренъ край), но която за туй пъкъ изисква голѣма просторность на територията, и която само

[1]) Изключение може би ще прѣдставляватъ само бушменитѣ въ централна Африка, битътъ на които впрочемъ е недостатъчно изслѣдванъ.

[2]) Най-основателни сравнителни изслѣдвания по този въпросъ направи руско-нѣмскиятъ економистъ Н. Зиберъ, събралъ и съпоставилъ всички тѣзи материали въ цѣнната си книга: „Очерки первобытной экономической культуры". Москва, 1882. Второ допълнено издание. М. 1899.

по такъвъ начинъ може да храни една малка група хора. Сложната събирателна дѣйность, която се прѣдставя отъ ловъ и риболовството, изисква и по-сложни орждия и инструменти, като лжкъ и стрѣли, прашки, капани, мрѣжи. Съ осложнението си стопанската дѣйность придобива колективенъ характеръ, става организирана, започва се раздѣление на функциитѣ и др.

Въ мѣста, неблагоприятни за събирателна дѣйность (равнини, степи) се развива примитивно (скитническо) земледѣлие, което се появява често и наредъ съ събирателната дѣйность кждѣто я има. Това е обработването на земята съ мотика, хвърляне сѣмена въ направенитѣ дупки и прибирането послѣ на твърдѣ оскждна жетва. Въ слѣдующия сезонъ обикновено се изисква промѣна на мѣстото и обработване на ново поле. Въ мѣстности пъкъ, покрити съ изобилна трѣва и много сухи за земледѣлие, се развива скотовъдство, съ скитнишки характеръ. Човѣкъ се храни съ млѣчни продукти, съ месо на опитомени животни и се облича съ тѣхната кожа.

Въ по-голѣмата часть на Европа, Азия, Африка и Америка климатическитѣ и природни условия сж позволявали и при примитивни орждия и инструменти на първобитния човѣкъ да развие и тритѣ производствени форми: събирателна дѣйность, примитивно земледѣлие и скотовъдство [1]). Затуй у по-голѣмата часть на днешнитѣ примитивни народи се срѣщатъ и тритѣ форми (сжщото у античнитѣ славяни (руси), германци, гърци, римляни въ първия периодъ на културата). Нѣма съмнѣние, обаче, че стопанството и стопанската култура започва съ примитивна събирателна дѣйность (събиране на плодове, орѣхи, гжби etc.), като възможна при най-низката стадия отъ духовното развитие на първобитния човѣкъ; послѣ постепено се развиватъ паралелно (кждѣто сж позволявали природнитѣ и климатически условия) сложна събирателна дѣйность (ловъ и риболовство), примитивно земледѣлие и скотовъдство. Сирѣчь, при най-низката стадия на духовното развитие, която обаче допуска вече планомѣрна и цѣлесъобразна дѣйность за удовлетворение на материалнитѣ потрѣби (стопанство!), човѣкътъ може да живѣе само въ лѣсове, които благоприятствуватъ тази дѣйность; това отговаря и на неговия биологически произходъ (отъ високитѣ породи на маймуната).

Добивателната дѣйность въ тритѣ описани форми, съ доста несложни орждия и инструменти, е най-главната и почти едничката прѣдставителка на стопанската дѣйность. Обработващата

---

[1]) Въ този смисълъ се корегиратъ споредъ съврѣменитѣ антропологически и историко-стопански свѣдѣния, остарѣлитѣ прѣдставления на Fr. List.

дѣйность е още съвършено неразвита и ние срѣщаме тукъ най-примитивни форми, като: 1) Обработване на кожи за носене и постройка на шатри (колиби); 2) Приготвяне примитивни орждия и инструменти за добивателната дѣйность; 3) Приготвяне сждове за готвяне храна (гърнета, чаши); 4) Построяване примитивни жилища отъ дърво, кожи и пръсть; 5) Изработване украшения. Забѣлѣжително е, че обработващата дѣйность още не е отдѣлена съвсѣмъ отъ добивателната: сжщитѣ лица, въ неблагоприятно за добивателна дѣйность годишно врѣме се занимаватъ подредъ или съвмѣстно съ обработване на сурови материали за едни или други цѣли (примитивно съединение на труда, нѣма никаква специализация). Само тамъ, кждѣто има естествени различия въ способноститѣ и размѣра на физическата сила, напр. между мжже, жени, дѣца, старци, има и едно примитивно раздѣление на труда; мжжетѣ се занимаватъ съ ловъ, риболовство, постройка на жилища, обработване кожи, съ скотовъдство; женитѣ, дѣцата и старцитѣ: съ примитивно земледѣлие, примитивна събирателна дѣйность, приготвяне храна, плетене кошници и т. н. Особена роля играе сжщо лицето — ржководитель и разпоредитель на стопанската дѣйность между членоветѣ на обществено-стопанската група,—плѣме, родъ [1]).

При такава най-малко интензивна (екстензивна) стопанска дѣйность, сир. при почти пълно отсжтствие на раздѣление на труда, при най-прости орждия и инструменти за стопанска дѣйность, при голѣмото надмощие на добивателната дѣйность надъ обработващата и при твърдѣ слабата продуктивность на самата добивателна дѣйность, благодарение несъвършенитѣ орждия и способи за работа, — количеството на всички добити стопански блага е много малко и тѣ биватъ най-прости, сир. служатъ за задоволяване само най-грубитѣ и най-елементарни (главни) потрѣби на човѣшкия животъ (храна, питие, жилище, облѣкло, въ най-грубата имъ форма). И това, разбира се, напълно отговаря на твърдѣ низкия развой на производителнитѣ, на потрѣбителнитѣ сили и на културнитѣ потрѣби у първобитнитѣ народи — тритѣ сили, които движатъ всѣки стопански напрѣдъкъ.

II. Форми на стопанската организация у първобитнитѣ народи.

Характерно за тази организация е, че тя се опрѣдѣля изцѣло отъ производственитѣ отношения между производителитѣ, сир. отъ характера на тѣхната стопанска дѣйность, която изисква извѣстни отношения между хората.

---

[1]) Сравни Зиберъ, цит. трудъ, а отъ най-новитѣ изслѣдватели Moszkowski. Das Wirtschaftsleben der primitiven Völker, 1911.

1. Характеръ на събирателната дѣйность (сложната) — ловъ и риболовство. Основно начало тукъ е кооперацията (колективностьта) на труда. Риболовътъ, обикновено, се върши отъ група хора, на брой 40—50 души. Едни влачатъ мрѣжата по течението на рѣката и управляватъ лодкитѣ, други плашатъ и гонятъ рибата по брѣговетѣ въ мрѣжата, трети пъкъ събиратъ рибата въ кошници. Сѫщата кооперация се срѣща и въ лова. Голѣми групи (до 300 души понѣкога) заграждатъ извѣстни горски участъци, като дигатъ страшенъ шумъ съ тржби, барабани, кречетала, викове и т. н. Изплашенитѣ животни биватъ подгонвани къмъ срѣдата на гората (обикновено нѣкоя ливада), дѣто ги чакатъ ловцитѣ, за които е много лесно да биятъ изплашенитѣ и слисани животни. Всички членове на племето сѫ задължени да участвуватъ въ този асоциативенъ трудъ. Плячката отъ лова се дѣли веднага, споредъ кооперативния принципъ при работата, отъ по-старитѣ членове или началницитѣ на равни части между всички или между сѣмействата, съобразно числото на членоветѣ. При лова на птици най-способнитѣ ловци поотдѣлно отиватъ на ловъ и прѣдаватъ плячката на цѣлата общиня; послѣднята пъкъ я раздѣля по равно между всички членове. За забѣлѣзване е, че споредъ тѣхнитѣ разбирания, ловецътъ убива птицитѣ не за себе си, а за цѣлата община (комунистическо-колективистично разбиране на стопанството). У кафритѣ (негри) и други първобитни племена се срѣща и комунизъмъ въ потрѣблението. Ако една часть отъ племето гладува, тя отива при съсѣднитѣ общини, дѣто има продукти отъ ловъ и се присъединява къмъ обѣда, дори безъ да иска за това съгласието на своитѣ съотечественици: „понеже всичката работа е обща, то и плячката отъ лова не може да се задържа отъ отдѣлни лица, а принадлежи на всички желаещи“, както аргументиратъ тѣ.[1]) Оттукъ произлиза широкото гостоприемство и изобилно черпене, респ. даване подаръци на гоститѣ у първобитнитѣ народи.[2])

2. Характеръ на дѣйностьта при примитивното скотовъдство и земледѣлие. И тукъ виждаме пакъ да господствува кооперативното начало. При скотовъдството цѣла скотовъдна група участвува колективно въ работата: едни пазятъ стадото (говедари) и го защищаватъ отъ звѣрове; други чистятъ животнитѣ, трети доятъ кравитѣ и приготвятъ млѣчни продукти, събиратъ дърва, правятъ шатри, пригатвятъ храна.

---

[1]) Сѫщата организация на лова и риболовството и разпрѣдѣление на плячката авторътъ на този трудъ е срѣщналъ и у първобитнитѣ източни славяни.

[2]) Ср. Зиберъ. 1-во издание. Стр. 5 и сл. 12, 13, 16, 18, 20, 25 и сл. 28, 30

Примитивното пъкъ земледѣлие се води така, че голѣми групи хора сѣкатъ гората и изгарятъ дърветата (работа на мжжетѣ). Послѣ групи жени и дѣца съ мотика разчистватъ окончателно мѣстото, правятъ дупки и хвърлятъ сѣмената, които заравятъ. Жетвата се събира колективно, както се прави и вършитбата; послѣ зърното се раздѣля между сѣмействата по равно, или споредъ броя на членоветѣ. Часть отъ добитото се складира въ общинскитѣ житници. Дори когато започва индивидуализацията въ земледѣлието (отдѣляне общински участъци за всѣко сѣмейство), колективното обработване на земята трае дълго още, подъ ржководство на началницитѣ и старѣйшинитѣ въ племето (Мексико, Срѣдна Америка, Индия). Въ Индия особено дълго се е запазилъ единъ пъленъ колективизъмъ въ земледѣлската работа и дори комунизъмъ въ потрѣблението (общи кухни и трапези).

На общинско-колективни начала става и напояването на полетата, постройватъ се водни канали, водни резервоари (кладенци), и сетнѣ сжщо така става регулирането на рѣкитѣ — тамъ, дѣто земледѣлската култура вече се е развила въ извѣстна степень. Кооперацията тукъ обема много хора, понѣкога нѣколко племена въ цѣла една область. Прочути сж тѣзи кооперативни — общинни водни постройки въ антична Индия, Персия, Китай, Египетъ, Мексико, Арабия, построени и поддържани отъ колективния трудъ на нѣколко села или общини, дори когато земледѣлието става вече индивидуално-сѣмейно стопанство. Сега подобни колективно-общинни водни инсталации сж извѣстни на о-въ Цейлонъ и въ Авганистанъ, както и въ Грузиния, създадени съ задружния трудъ на 2 — 3 селски общини за: 1) Събиране и запазване необходимото количество вода за напояване и 2) за разпрѣдѣляне на водата по оризовитѣ полета, обработвани понѣкога съ колективния трудъ на мжжетѣ отъ 1—2 общини. Жетвата се раздѣля обикновено въ съотвѣтни пропорции[1])

3. Характерътъ на обработващата дѣйность е сжщиятъ, както и въ другитѣ области на стопанството. Приготвянето напр. на мрѣжитѣ е колективенъ трудъ подъ ржководство на стари и опитни майстори. Дѣцата участвуватъ при общата работа заедно съ мжжетѣ и женитѣ. Сжщото важи и при построяването на лодки (мрѣжитѣ и лодкитѣ сж общъ имотъ).

Предатъ и тъкатъ сжщо заедно въ по-голѣми или по-малки групи; сжщо така събиратъ заедно въ гората ягоди, гжби, плодове (първото е и до сега запазено въ България и Русия: „тлъкитѣ“

[1]) Ср. Зиберъ. Стр. 31, 40, 52, 54 и сл. 57 и сл. 61, 68 и сл. 65, 75, 77 и сл. 83. Ковалевскій. Общинное землевладѣние, стр. 92, 101 и сл.

по селата). Сръбската „задруга" е несъмнѣно остатъкъ отъ тази общинна колективна организация. Характерни черти и тукъ сж: старейшина управлява цѣлата община и живота. Имотътъ и работитѣ сж общи. Живѣятъ въ различни кжщи, но въ общъ дворъ. Старейшината слѣди и ржководи дѣйностьта на мжжетѣ и женитѣ, като задава отвечерь всѣкидневно „уроци" на всѣки членъ. Характерно е и общинно-колективното строене на жилища и други постройки у примитивнитѣ народи. Срѣщатъ се у голѣми племена и о б щ и кжщи, въ които живѣятъ по 100 — 150 души, които обхващатъ цѣлата стопанско-социална организация.[1])

4. С о б с т в е н о с т ь и п о н я т и е з а н е я у п ъ р в о б и т н и т ѣ н а р о д и. При първобитното скотовъдство добитъкътъ винаги се смѣта общинно-колективенъ имотъ на цѣлия родъ. Сжщото важи у всички първобитни народи, земледѣлски и не, и относно з е м я т а и всички мери. Това е, разбира се, продуктъ на задружно-колективния трудъ, приложенъ отъ всички членове при земледѣлието и др. работи. Дори и слѣдъ прѣминаването къмъ частно - владѣлческо - индивидуално (дребно - сѣмейно) земледѣлско стопанство земята дълго още се смѣта общинна. Изобщо, тукъ винаги важи правилото: индивидуалната собственость (частна) и понятието за нея се развива отъ колективната д о т о л к о в а, доколкото постепено колективниятъ строй се разпада и се и н д и в и д у а л и з и р а трудътъ и цѣлата стопанска дѣйность. Съ други думи: личната собственость и свободата на индивида да разполага съ извѣстни нѣща расте съ уголѣмяването на индивидуалната работа за тѣхното създаване и поддържане, респ. обработване. Приватизирането (индивидуализацията) почва отъ прѣдметитѣ приготвени съ личенъ трудъ (украшения, лжкъ, стрѣли, ножове и т. н.) и минава къмъ плодоветѣ на жетвата и дърветата, а послѣ се разпростира върху жилищата, полетата и ливадитѣ, споредъ това до колко индивидуалниятъ (дребно-сѣмеенъ) трудъ измѣства родовия— или племенно-колективния. Затуй индивидуалната (частна) собственость въ стопанската култура у всички народи настжпва най-късно за пасищата, горитѣ, рѣкитѣ, които най дълго оставатъ общинно-колективна собственость (и днесъ, напр., въ Щвейцария).[2])

Обществениятъ строй на скитническитѣ и скотовъдни народи (началнитѣ фази на стопанската култура) се характеризира винаги съ р о д о в о т о начало. Грамадна часть отъ стопанския имотъ при-

---

[1]) З и б е р ъ. Стр. 77, 90, 94, 91—93, 102 и сл. 108 и сл. 111 и сл. 118, 125. Ср. сжщитѣ явления у първобитнитѣ западно-европейски народи долу гл. V.

[2]) Ср. З и б е р ъ. Стр. 174, 184. 198, 215 и сл. 224, 232, 235 и сл. 240, 243 и сл. 253, 266; ср. и M i a s k o w s k i. Die Schweizerische Allmend. 1879. Стр. 137.

надлежи на цѣлия родъ. Заседналитѣ пъкъ на едно мѣсто народи създаватъ постепенно индивидуално (дребно-сѣмейно) стопанство и земелна собственость, споредъ напрѣдъка въ земледѣлието, както и територинално-политическо общество, макаръ елементитѣ на колективно-родовия строй и общинната собственость още дълго врѣме да се запазватъ (наслѣдственостьта на психиката). Тогава имено обработващата дѣйность постепено се отдѣля отъ добивателната. Ние виждаме, че у такива племена се образува единъ класъ занаятчии, но пакъ като сѣмейна корпорация съ работа на колективни начала (както у първобитнитѣ скитнически народи при събирателната дѣйность, скотовъдството и примитивното земледѣлие). Но тѣзи занаятчии още не продаватъ приготвени отъ тѣхъ продукти. Тѣ се смѣтатъ като работници за цѣлата община. Характерна е тукъ работата по поржчка и съ чуждъ суровъ материалъ.[1])

Освѣнъ добитъка, земята и земнитѣ мери у първобитнитѣ народи колективно-общинска собственость сж още и всички оржди на колективната стопанска дѣйность, приготвени сжщо така колективно, като лодки, мрѣжи, капани и т. н. Сжщото важи за кжщитѣ, постройкитѣ и най-сетнѣ дори за храната. Често се срѣща единъ първобитенъ комунизъмъ на потрѣбление: общи трапези, взаимно черпене и др. Съ други думи, пълна кооперация на труда въ риболовството, лова, скотовъдството, земледѣлието при изсичане гори, напояване чрѣзъ водни инсталации, строежи и въ обработващата дѣйность — всичко това обуславя и едно повече или по-малко съвмѣстно (комунистическо) потрѣбление на всичко произведено, а съ това и обща (колективна) собственость на всичкия движимъ и недвижимъ имотъ, съ изключение на дреболии, приготвени само съ личенъ трудъ. Понятие за тази колективна собственость, специално за земята, е много добрѣ формулирано у първобитнитѣ племена, които населяватъ Индийския архипелагъ: „Тъй като на земята, казватъ тѣ, е придадена цѣнность съ помощьта на общия трудъ—на всички, то тя трѣбва винаги да остане обща за всички!“ . . .[2])

Ако, въ заключение, сравнимъ този стопанско-социаленъ строй съ античнитѣ свѣдѣния за живота на първобитнитѣ гърци, римляни, германци, славяни и др., ще откриемъ единъ послѣдователенъ паралелизмъ. Аристотель, напр., посочва много „вар-

---

[1]) Зиберъ. Стр. 368, 408, 467, 470, 483 и сл. Bücher, Entstehung der Volkswirtschaft Das Lohnwerk.

[2]) Ср. Зиберъ. Стр. 180 и сл. 52.

варски“ народи (не гърци), у които има колективна земелна собственость, работа и комунистическо потрѣбление. Сѫщиятъ колективизмъ въ работата и земелната собственость се срѣща, обаче, у самитѣ гърци въ пѣснитѣ на Омира и споредъ съобщенията на Диодоръ. Юлий Цезарь констатира въ De bello gallico у античнитѣ германци колективно владѣние на земята и нейното разпрѣдѣляне отъ началницитѣ на племената заедно съ колективното ѝ обработване, и специално у свевитѣ наредъ съ това и раздѣлянето на добива отъ общо-племеното производство. Страбонъ (римски историкъ) вижда сѫщия строй, споредъ съобщение на Неарха, у индийцитѣ (общинна земелна собственость, колективна обработка на земята и разпрѣдѣляне добития продуктъ между общинаритѣ) (l. XV, I, 66) и у славянскитѣ народи (далматинцитѣ), Диодоръ (V. 34) у испанцитѣ, Momsen го намира у римлянитѣ въ тѣхната първобитна култура, Lamprecht и Meitzen намиратъ колективизъмъ въ производството и земевладѣнието у античнитѣ германци, Bücher и Laveleye — колективна земелна собственость, като общо правило у всички първобитни народи.[1]) И тъй, характерътъ на стопанската организация у първобитнитѣ народи е едро-сѣмеенъ или родовъ (понѣкога племененъ) на колективно-комунистически трудови начала. Примитивното стопанство съ неговата малка продуктивность допуща образуването само на такива дребни социални организации за съвмѣстното съжителство, като родъ (нѣколко сѣмейства) или часть отъ племето, или по-дребни племена. Колективниятъ характеръ на стопанската дѣйность зависи отъ пълната безпомощность или слабость на отдѣлния индивидъ въ борбата му съ природнитѣ сили и при добиване продуктитѣ за прѣхрана и за живота, сир. отъ слабата степень на развитие производителнитѣ сили у обществото изобщо. Колективното сътрудничество се налага на всички членове въ цѣлата стопанска дѣйность още и за нейния успѣхъ. Отъ колективизма на производството пъкъ произлиза комунизмътъ на потрѣблението и на почти цѣлия имотъ, начевайки отъ земята съ нейнитѣ мери и свършвайки съ храната. Отъ всички антропологически и исторически изслѣдвания ние заключваме, че първобитната стопанска култура у човѣчеството (първото стѫпало) относно степеньта на интенсификацията въ стопанската дѣйность е: 1) примитивна и сложна събирателна дѣйность въ горѣописанитѣ прояви, 2) примитивно (скитнишко) земледѣлие и 3) скотовъдство, като тѣзи три дѣйности се развиватъ поотдѣлно или по-често — заедно. Относно стопан-

[1]) ср. Laveleyë. Das Ureingentum нѣмски прѣводъ съ прѣдговоръ отъ Bücher 1891 стр. 2

ката организация, типична е едро-сѣмейната (родово-пле-
енна) социална организация съ колективенъ трудъ въ всѣка сто-
анска дѣйность, съ повече или по-малко комунистическо потрѣб-
ение и съ високо развита колективна собственость на орждията
а производство и на земята. [1])

Б. Първиятъ циклъ на човѣшката стопанска култура.

1) Египетско-вавилонската култура и сроднитѣ
культури. 2) Срѣдно-американската (Перуанската) и
) Старо-китайска.

Изказанитѣ отъ антропологията прѣдположения за мѣстопро-
зхода на човѣшкия родъ, изобщо, посочватъ въ различнитѣ
асти на свѣта — мѣста близки до тропицитѣ (Америка, Азия,
Африка, Австралия). Послѣ стана едно разселване на сѣверъ и югъ
ъ посоченитѣ четири части на свѣта. Развитието пъкъ на стопан-

---

1) Формитѣ на колективно-комунистическото стопанство, обусловено отъ ловъ, рыболовство и примитивно земледѣлие, ние намѣрихме и у източнитѣ славяни при изслѣдване тѣхния първобитенъ стопански животъ въ VII—IX вѣкъ сл. Р Хр. срав. нашия трудъ Die altrussische Volkswirtschaft nach den ältesten literarischen und Rechtsquellen Alt — Russlands. Vierteljahrsschrift f. Sozial и Wirtschaftsgeschichte. 9.2 Bd. X. T. I. Освѣнъ Зибера и модернитѣ изслѣдватели на първобитната човѣшка стопанска култура и на нейнитѣ стопанско-социални форми, като Moszkowski. Das Wirtschaftsleben der primitiven Völker 1911, който самъ прѣкара много години между дивацитѣ, подтвърдяватъ, че у примитивнитѣ народи винаги се срѣща племенното или родово стопанство, както и примитивниятъ комунизмъ на производството и потрѣблението. Той констатира и факта. че при прѣминаване къмъ по-сложното земледѣлие (култура на ориза), като главно занятие, се развива индивидуалното (дребно-сѣмейното) производство и съ това заедно и частната собственость върху земята; слѣдъ тѣхъ се появяватъ едрото землевладѣние, дворянството, крѣпостното право и началата на феодализма (малайци). Отъ съвръменнитѣ видни историци по стопанството нито единъ не се съмнява въ това, че стопанския животъ на първобитнитѣ народи характеризиратъ изобщо горѣ посоченитѣ моменти. Ср. напр. Schmoller за примитивенъ колективизмъ—комунизмъ въ Grundriss der Volkswirtschaftslehre. 1919 2-tes Buch. 1 tes кар. S. 243 и Кулишеръ. Исторія экономического быта зап. Европы 5 изд. 1918. стр. 5 и сл., който казва: И охота, и рыбная ловля и скотоводство и выжиганія лѣсовъ и земледѣльческія работы и постройка жилищъ у примитивныхъ народовъ, — все это производится цѣлыми племенами, нѣсколькими деревнями, вообще группами; въ работахъ принимаетъ участіе масса мужчинъ, женщинъ и дѣтей. А за совмѣстнымъ производствомъ идетъ и совмѣстное потрѣбленіе, совмѣстное пользованіе сообща построеннымъ домомъ и т. далѣе". Посоченитѣ у Ratzel. Wirtschaftsgeographie, примѣри за индивидуалното стопанство (въ земледѣлието) у примитивнитѣ народи, на които се облѣга и г. проф. Г. Кацаровъ, при твърдѣнието си, че първобитната стопанска култура знае и индивидуални форми, сж очевидно продуктъ на по-високо културно развитие или пъкъ тѣзи общини сж се образували отъ прѣселенческитѣ елементи, отдѣлили се по различни мотиви отъ своитѣ родови организации и образували по такъвъ начинъ на новитѣ мѣста индивидуални форми на стопанството. Ср. сжщия процесъ у античнитѣ гърци и германци изложенъ въ началото на гл. V и 1-ва часть на гл. V. По въпроса за възможностьта на индувидуалното стопанство и землевладѣние въ първобитната стопанска култура срав. нашитѣ доводи въ началото на V глава.

ската и обща култура започва самостоятелно въ тритѣ части на свѣта — Африка, Азия и Америка, малко по-насѣверъ отъ екватора. Природно-климатическитѣ особености на тѣзи области (Перу, Мексико и Юкатанъ — въ Америка; Египетъ — въ Африка Вавилонъ, Китай — въ Азия) сж: умѣренъ (топълъ) климатъ и равнина, свободна отъ блата, планини, гори и други прѣчки, и плодородна почва, сир. наличность на много благоприятни условия за човѣшкото духовно развитие и за стопанския напрѣдъкъ (Извѣстно е, че Европа тогава е била покрита съ непроходими гори и блата). Отъ тѣзи мѣста именно и започва вървежътъ на човѣшката стопанска култура. Въ другитѣ пъкъ мѣста, дѣто вече е имало човѣкъ, той продължава да живѣе приблизително въ горѣ посоченитѣ примитивни стопански форми.

I) Египетска култура.

Thurnwald, извѣстниятъ нѣмски египтологъ и Du Mesnil Marigny френскиятъ, констатиратъ, че египтянитѣ сж живѣели 5000 год. пр. Р. Хр. вече като заседналъ народъ, задружно въ „голѣми сѣмейства“ или родове, съ признаци на колективна трудова организация [1]). Промѣна въ формитѣ на земледѣлието и землевладѣнието се забѣлѣзва вече около 4,500 г. Констатира се развой на частно землевладѣние, респ. свободна покупка и продажба, както и раздѣляне на земята, характерни за този развой (макар и безъ пари, въ натурална форма). Развиватъ се и наслѣдствени права надъ земята — сжщо така характерни черти въ този смисъль [2]).

Въ този втори периодъ на египетската стопанска култура се рисува така египетското стопанство: надъ всичко господствуватъ земледѣлието и скотовъдство (говеда, свини, овци). Земледѣлието вече се е много отдалечило отъ примитивнитѣ форми. Земята се оре съ орало, теглено отъ волове; по-сложна грапа служи за заравяне сѣмената, употрѣбяватъ се свини и овци за отъпкване разораната и засѣта земя; сърпи за косене и говеда за вършитба. Различни видове жито се култивиратъ и наредъ съ земледѣлието има и обширно градинарство: култивиратъ се зеленчуци, маслини (масло), смокини. Освѣнъ туй въ всѣко спопанство се развъждатъ и домашни птици.

---

[1]) ср. Thurnwald. Staat und Wirtschaft im alten Aegypten. Zeitschrift ft Sozialwissenschaft. 1901. 11 und 12. Heft. стр 702. Du Mesnil — Marigny Histoire de l'economie politique des aneiens peuples. De l'Jnde, de l'Egypte, de Judé et de la Gréce. T. I. Paris 1878 p. 224 и сл., вижда у примитивнитѣ египтяни редлярни прѣраздѣления на земята и общинско-колективния строй.

[2]) ср. Weber. Agrargeschichte въ Hdw-buch der Staatwissenschaften 190 Aegypten. S. 81, Ed. Meyer. Geschichte des Altertums 1913. I. Band, S. 159.

Индивидуално-дребно сѣмейниятъ характеръ на стопанството тукъ е очевиденъ и се налага отъ прогреса въ орждия на производството. Обработването на земята може да става сега, съ помощьта на добитъка и съ по-сложни орждия и отъ отдѣлниятъ човѣкъ съ 2—3 помощника; колективниятъ трудъ на много хора би билъ сега дори излишенъ и безполезенъ. Сжщото важи и за градинарството [1])

Наредъ съ земледѣлието и градинарството се развива вече и обработващата дѣйность, но не отдѣлно отъ земледѣлието и скотовъдството, а наредъ съ тѣхъ; селянитѣ — земледѣлци, способни за нѣкой занаятъ и изучили го на практика, въ свободното си врѣме се занимаватъ съ него, като работятъ по поржчка, срѣщу възнаграждение, за своитѣ съсѣди — едноселци. Египетъ е въ това врѣме напълно селска страна, градове нѣма. [1])

Слѣдъ покоряването на Египетъ отъ чужди племена всѣки родъ завладѣва обширни участъци земя и жителитѣ ставатъ задължени да даватъ на своя господарски родъ данъци въ натура,—земледѣлски продукти и такива отъ обработващата дѣйность (платна, обувки, кожи, гърнета). По такъвъ начинъ дворянскитѣ родове се издигатъ съ натуралнитѣ си богатства, завеждатъ много слуги, купуватъ въ странство роби, водятъ съ полученитѣ данъци търговия съ странство, получаватъ отъ тамъ други продукти и създаватъ при своя дворъ военни отреди, сир. ставатъ господствуваща и военна класа въ страната (началото на феодализма). Едноврѣменно съ това господаритѣ започватъ да се грижатъ и да поддържатъ създаденитѣ още прѣзъ врѣме на колективно-родовото стопанство водни инсталации за напояване, водни канали и т. н., чрѣзъ нареждане и регулиране на съотвѣтнитѣ работи у повинното и подчинено селско население. Положението на военната класа още повече засилва политическата власть и стопанското богатство на дворянската привилигирована класа, която прѣдприема чести военни походи въ странство и въ резултатъ придобива изобилна плячка: плѣнници (роби) и материални блага (оржжие, злато, украшения и т. н.). Постепенно цѣлото население въ страната се подчинява напълно на дворянската землевладѣлска класа, и това подчинение се генерализира: всѣки житель и работникъ трѣбва да се намира въ отношение „Amach" къмъ господаря — землевладѣлецъ: да му служи съ нѣщо, да бжде неговъ клиентъ, а

[1]) ср. M. Weber. Agrargeschichte въ Hdw-buch der Staatswissenschaften 1909, I. Band, стр. 81 и сл.; Erman. Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum стр. 571 и сл.

пъкъ той става неговъ покровитель (помощникъ икономически, и защитникъ политически) [1])

Въ този периодъ на египетската стопанска култура ние виждаме да започва единъ важенъ политически процесъ съ голѣми икономически послѣдствия: Издига се политическата и социална власть на фараона. Изпърво той билъ прѣдводитель и началникъ на племето, което нападнало и покорило Египетъ и туземцитѣ. Фараонъ завладѣва, като такъвъ, най-обширни участъци и става най-богатъ между дворянскитѣ родове. Той води обширна търговия, добива голѣмо богатство, създава голѣмъ щатъ отъ слуги, роби, военни отряди. Това пъкъ създава политическото подчинение на дворянскитѣ родове въ цѣлата страна подъ негова власть, поради военния му авторитетъ и сила, сир. тѣ ставатъ негови васали — сюзерени, и се смѣтатъ по-нататъкъ като мѣстни управители на своитѣ области, макаръ и да оставатъ землевладѣлци, съ прѣдишнитѣ си права и привилегии, дори наслѣдствени. Обаче, фараонътъ сега се смѣта върховенъ господарь въ цѣлата страна и на цѣлата земя. Сега всички дворянски родове, управители на области и землевладѣлци, сѫ задължени да му даватъ за неговия дворъ и нуждитѣ му часть отъ полученитѣ отъ населението данъци въ натура, и той постепенно въвежда сложна система на работене и повинности у цѣлото население въ полза на стопанската култура въ страната. По такъвъ начинъ се образува голѣмото сложно и обширно фараоново стопанство още въ втория периодъ на стопанската култура и то е най-важниятъ стопанско-прогресивенъ факторъ. Съ него започва нова стопанска ера (периодъ) въ египетската стопанска култура, имено капитализацията на стопанството. На мѣстото на дребно-индивидуалното стопанство се развива аграренъ капитализъмъ на съсловни начала, съ характеръ отчасти на „затворено едро домашно стопанство". (трети периодъ) [2]).

а). Форми и организация на стопанството у Фараона.

Образуването на това стопанство почива на сѫщитѣ начала, както у дворянскитѣ родове: заемане обширни землени участъци и облагане населението съ данъци въ натура. Обаче, постепенно започватъ да се развиватъ грандиозни организирани работи на населението за напояване земята прѣзъ цѣла година, като се построяватъ водни канали за полетата, резервуари, бентове и язове,

---

[1]) Thurnwald, цит. трудъ, стр. 703 и сл.

[2]) Weber, цитир. трудъ, стр. 82 и сл. Ed. Mayer, Geschichte des alten Aegyptens. Bd., I. S. 57 f., 66, Meyer, Geschichte des Altertums. 1913. Bd. I 159, и сл 193.

за да се попрѣчи на пролѣтнитѣ наводнения отъ р. Нилъ. Хиляди души работятъ организирано, като се разпрѣдѣлятъ точно работнитѣ повинности между обложенитѣ съ тѣхъ отдѣлни общини. Така се развиватъ опрѣдѣлени икономически отношения на всѣки житель къмъ държавата. Тя, въ лицето на Фараона, опрѣдѣля неговитѣ трудови повинности, и всѣки е привързанъ къмъ извѣстна, опрѣдѣлена нему служба въ стопанския организъмъ.

Голѣмо културно значение има и постройката на шосета, кораби, пирамиди (гробници), здания за запазване събранитѣ продукти, мостове, минни работилници. Особено се характеризира фараоновото стопанство съ това, че се развива една грамадна бюрократическа ржководна организация за цѣлото стопанство. Първо, тя контролира и дава наставления на селянитѣ при тѣхната работа. Създава се институтъ на надзиратели-агрономи надъ група селяни. Тѣзи лица сжщеврѣмено сж таксатори и водятъ статистика на реколтата и събиратъ данъци. Второ, тя организира занаятчийството при резиденцията на Фараона. Способнитѣ селяни се прѣселватъ тамъ, — тукъ има и обучение въ специални училища. Появяватъ се цѣли улици съ различни занаятчии. Образуватъ се и цехове за всѣки клонъ. Тѣ избиратъ ржководители, отговорни прѣдъ чиновници, завѣдующи занаятчийскитѣ клонове, за изпълнението на всички задължения на цеха. Тѣхнитѣ функции сж: a) контролъ надъ работата, b) разпрѣдѣление на суровитѣ материали и работа между занаятчиитѣ, c) статистика на приготвенитѣ продукти, d) прѣдаването имъ въ централното стопанско управление, e) организация на работнически отряди въ извънредни случаи, — при постройки, съоржжения, транспортъ на голѣми камъни и др. Трето, въ фараоновото стопанство се организира широкъ стокообмѣнъ съ странство въ формата: a) на обширни кервани съ камили, слуги, воински конвой, чиновници, търговци, оцѣнители; б) на фараоновитѣ кораби, сжщо така организирани. Води се и точна търговска статистика. Въ Египетъ се доставятъ ориенталски продукти — растителни масла, масти, скжпоцѣнно дърво и метали, слонова кость, кожи, украшения, материи. Египетъ дава гърнета, папируси, материи, обувки, дрехи, жито. Развива се и обширна организация за опрѣдѣляне, разпрѣдѣляне и събиране данъцитѣ въ натура. Отъ селското стопанство се събиратъ различни видове зърно, плодове, растително масло, зеленчуци, вино, домашни птици, домашни животни, платно, хлѣбъ, пиво, кожи, гърнета. Нѣкои села доставятъ извѣстни продукти, съобразно центра на производството и се наричатъ, напр.: „пивенъ изворъ“, „виненъ изворъ“, „хлѣбарница“ (споредъ искуството!). Разпрѣдѣлението на данъцитѣ въ на-

тура по отдѣлнитѣ стопанства става споредъ способноститѣ и продуктивностьта на всѣко стопанство, съ помощьта на статистиката за добититѣ блага. Статистически бюра водятъ обширни статистически таблици въ всѣки окржгъ и село за голѣмината, качеството, името и продуктивностьта на всѣки обработенъ участъкъ, както и за броя на работницитѣ въ всѣко сѣмейство. Възъ основа на това става и разпрѣдѣлението на данъцитѣ и работнитѣ повинности. Селяни и занаятчии еднакво се мобилизиратъ при туй за извънредни трудови повинности по постройки или транспортъ. Сжщата разпрѣдѣлителна и събирателна организация на данъци има и спрѣмо свободнитѣ занаятчии (селяни). Организираното пъкъ отъ Фараона занаятчийство се ржководи напълно бюрократически, чрѣзъ чиновници (висша инстанция и висша статистика) и прѣдставители на цеховетѣ (низша инстанция и низша статистика). Отъ тукъ занаятчиитѣ получаватъ и суровъ материалъ, инструменти; тѣ работятъ въ фараоновитѣ работилници или частни кжщи и напълно се ржководятъ отъ „майстори", като заематъ положение на работницитѣ при децентрализираното индивидуално производство. Найбѣлѣжито явление въ това капиталистическо стопанство е, обаче, организацията и развоя на една обширна разпрѣдѣлителна система на продуктитѣ въ цѣлото фараоново стопанство, въ форма на магазинна система. Основенъ институтъ сж тукъ магазинитѣ, областни и централни. Въ областнитѣ постжпватъ данъци въ натура отъ всѣкакъвъ родъ: 1) Отъ свободното селско население, обложено съ данъци; 2) Отъ селянитѣ, които живѣятъ на фараонови земи и сж ржководени въ работата отъ фараонови чиновници; 3) Отъ свободнитѣ занаятчии; 4) Отъ фараоновитѣ работници-занаятчии. Въ централнитѣ магазини при резиденцията на Фараона постжпва отъ областнитѣ магазини извѣстно количество продукти, необходими за централното управление. Що се отнася до организацията и разпрѣдѣлителнитѣ служби на областнитѣ магазини тотѣ сж подчинени на областнитѣ бюра, имащи важни стопански функции: стопанството на отдѣлнитѣ фараонови чифлици, както и данъцитѣ отъ цѣлото население, се управляватъ отъ областни (провинциални) бюра. Тѣхнитѣ функции сж: а) обща областна стопанска данъчна и работна статистика по горѣпосоченитѣ работи; б) контролъ надъ събирането на продуктитѣ въ магазинитѣ и статистика на запаситѣ въ тѣхъ; в) разпрѣдѣление на продуктитѣ. Има различни видове магазини: за жито, плодове, пиво, вино и т. н., а сжщо и за занаятчийскитѣ продукти. Всички тѣ се разпрѣдѣлятъ между низшитѣ чиновници, служащи и работници въ фараоновитѣ чифлици. Селянитѣ получаватъ: а) разни

инструменти и оръдия за производство, които не могатъ да приготвятъ сами; b) сѣмена за посѣвъ; c) въ гладни години и при нужда — хлѣбъ и жито; 2) занаятчиитѣ получаватъ храна, облѣкло, инструменти, ако сж фабрични работници, а ако сж свободни: — инструменти и храна за работата у Фараона; 3) работницитѣ по постройки, транспортъ, при магазинитѣ и др. — получаватъ всичко необходимо за живота. Сжщото важи за низшитѣ чиновници и служащи (надзиратели) по управлението на стопанството и при магазинитѣ.

По-висшитѣ чиновници, управители на чифлици, на обществени работи и др. получаватъ като заплата извѣстна часть отъ продуктитѣ на единъ чифликъ или окржгъ. Висшитѣ пъкъ чиновници — областни управители (дворяни), получаватъ извѣстна часть отъ всички продукти, събрани въ областнитѣ магазини или постжпващи отъ цѣлата область въ тѣхъ.

Аналогични съ организацията и разпрѣдѣлението на функциитѣ въ провинциалнитѣ бюра сж и онѣзи на централнитѣ магазини и бюра (при резиденцията на Фараона). Тѣ водятъ, първо, централната статистика, събрана отъ всички областни бюра за данъци и повинности, за запаситѣ въ областнитѣ магазини и за необходимитѣ за областитѣ продукти въ областнитѣ магазини. Освѣнъ това, централнитѣ бюра водятъ управлението на областнитѣ бюра и магазини. Запаситѣ на централнитѣ магазини се попълватъ съ опрѣдѣлени части отъ запаситѣ въ областнитѣ магазини. Централнитѣ магазини хранятъ фараона и неговия дворъ, чиновницитѣ на централното управление, служащитѣ въ резиденцията и военнитѣ лица (офицери и войници).

И тъй, чрѣзъ магазинитѣ — централни и областни — вече въ т. нар. „стара империя“ (4500 — 3300 г. пр. Рож. Хр.) се извършва голѣма часть отъ цѣлия циркулационенъ (обмѣненъ) процесъ на всички стоки, отъ производителя до послѣдния потрѣбитель. Сжщиятъ характеръ съ данъцитѣ и магазинната система на събиране и разпрѣдѣляне продуктитѣ (обаче, въ много по-малъкъ размѣръ) иматъ и чифлицитѣ или областитѣ, подчинени на храмоветѣ на официалния богъ Амонъ. Тукъ висшитѣ управители и чиновници въ цѣлото църковно стопанство сж били низши и висши духовни лица.

Фараоновото стопанство се разраства като голѣма организирана и централизирана, високо културна стопанска организация още въ втория периодъ на египетската стопанска култура, при господството на дребно-сѣмейното (индивидуално) малокултурно производство и стопанство въ цѣлата страна у свободнитѣ селяни[1])

[1]) Ср. Weber, цитир. трудъ, стр. 81 и сл.

и въ дворянскитѣ земи. Забѣлѣжителна е голѣмината и силата на политическата власть на фараона въ това врѣме, благодарение на стопанската му сила, проявяваща се въ пълното подчинение на дворянството. Сега слѣдва типична феодална епоха: фараонътъ раздава всички свободни още земи и новозавоюванитѣ области на дворянитѣ или приближенитѣ му лица да ги управляватъ, имено— за да събиратъ данъци и рекрути и да привличатъ жителитѣ къмъ държавни повинности и работи. За заплата имъ се дава извѣстна часть отъ данъцитѣ въ натура на управляваната область. Старитѣ дворяни—землевладѣлци, сир. тѣхнитѣ наслѣдници отъ врѣмето на завоюването на Египетъ, получаватъ отъ фараона утвърдителни документи за своитѣ земи, като се поставятъ сѫщо така за „областни управители", съ сѫщитѣ задължения за данъци, рекрути и повинности на населението. Това е феодализация на цѣлата страна, — държавната власть обхваща така съ своитѣ органи цѣлата страна и цѣлото население. Дворянството се въвлича въ централната бюрокрация (висша военна служба, придворна служба), а така сѫщо и въ управлението на фараоновитѣ чифлици. Всички тѣзи длъжности, както и тѣзи на областнитѣ управители, сѫ наслѣдствени. Фараонътъ често раздава земи и като награда или пенсия за оказани на държавата цѣнни услуги или за дълга служба, сѫщо така наслѣдствено. По такъвъ начинъ за дворянството въ страната се създаватъ условия, благоприятни да развиятъ своята политическа и стопанска власть, която се развива най-силно прѣзъ третия периодъ на египетската стопанска култура (3350 — 2000 год. пр. Р. Хр.), нареченъ въ общата история „срѣдня империя" (феодална).[2])

б). Трети периодъ. Развой на аграрния капитализъмъ на съсловни начала и съ прѣдимно натурално стопанство. (3300—2000 г. пр. Р. Хр.).

Такава сложна организация на аграрно-капиталистическото производство и обмѣнъ въ натурални форми и на феодални начала египетскитѣ феодали-дворяне започватъ да създаватъ около 3300 г. пр. Р. Хр., когато ставатъ „областни управители" и началници на фараоновитѣ чифлици въ цѣлия Египетъ. Сега тѣ сѫ управители и получаватъ голѣми доходи—заплати отъ магазинитѣ на фараона или часть отъ данъцитѣ въ натура на цѣлата управлявана область. Тѣ иматъ широка мѣстна власть и богатство — два елемента за развоя на феодалния капитализъмъ. Наредъ съ дворянството, и духовенството — храмоветѣ — значително разши-

[2]) Ср. за този отдѣлъ: Weber, стр. 83 и сл. Thurnwald, стр. 707 и сл. Meyer, Aegypten. 68 и сл.; Gesch. d. Altertums. стр. 195 и сл., 197 и сл.

рява своето землевладѣние и чифликчийство. По образеца на сложното и хармонично организирано фараоново стопанство, съ регулиране и хармонизиране на производството и обмѣната (потрѣблението), и феодалитѣ-капиталисти организиратъ своитѣ стопанства. Тѣ не само копиратъ, но и усъвършенствуватъ формитѣ на фараоновото стопанство въ своето стопанство, въ своитѣ чифлици, или въ даденитѣ имъ за управление области. Въ течение на почти хилядолѣтие и половина, отъ 3300—до 2000 г. пр. Р. Хр., по цѣлата страна се развива организацията на едро-капиталистическитѣ земледѣлски стопанства, както у фараона прѣзъ втория периодъ. Елементитѣ на феодално-капиталистическитѣ стопанства сѫ сѫщитѣ, но съ по-напрѣднала форма. Тукъ обширни полета се обработватъ отъ групи крѣпостни селяни, но съ по-съвършени орѫдия на производство, слѣдъ голѣмо подобрение, подъ рѫководството на чиновници. (N. B. фараоновото земледѣлско стопанство въ втория периодъ на египетската стопанска култура се водѣше по-просто: то бѣше дребно-селско и индивидуално производство, подъ ничие рѫководство). Напрѣдъкътъ тукъ се състои въ концентрацията на земледѣлието. По-неизгоднитѣ и лоши участъци се даватъ подъ наемъ на чужденци—пролетарии, плѣнници, безимотни, или селяни, като ги снабдяватъ съ добитъкъ и орѫдия за производство, срѣщу ежегодно плащане на господаря опрѣдѣлени данъци въ натура. Голѣма часть отъ необработената още земя сега се култивира. Развива се и разработената система на повинности и общо-стопански работи по постройки, транспортъ, аграрни мелиорации и т. н., водени отъ цѣлото работно население на единъ чифликъ или на една область.

Както по-рано се напояваха, култивираха и мелиорираха чрѣзъ този трудъ фараоновитѣ земи, така сега въ още по-съвършени, по-сложни форми, съ раздѣление на труда по способности, съ работни смѣни, съ сложни инструменти, кранове за подигане, дървени машини, блокове и др., употрѣбявани при работата, се култивиратъ, напояватъ и мелиориратъ земитѣ, подъ управлението или стопанството на египетскитѣ феодали — капиталисти, което означава подигане на агрикултурата въ цѣлата страна. Прогресъ се забѣлѣзва и въ обработващата дѣйность: на мѣстото на дребното (организирано) занаятчийство въ старото фараоново стопанство прѣди 500—1000 години, сега се явява концентрираното голѣмо производство въ обширни работилници, заобикалящи дворцитѣ на феодалитѣ, водено отъ голѣмъ брой занаятчии — работници, подъ пълното рѫководство на „майсторитѣ“. За тѣзи работници и за сѣмействата имъ сѫ построени и особени голѣми кѫщи за

живѣене. Забѣлѣзва се и една по-голѣма диференциация на труда у тѣзи занаятчии; характерна е въ задължителнитѣ цехове, господствуващата почти военна организация и дисциплина. Селянитѣ, обработващи арендовани участъци, получаватъ редовно сѣмена за посѣвъ прѣзъ пролѣтьта и прѣдаватъ реколтата на господаря, задържайки отъ нея такава часть, каквато е потрѣбна за изхранването имъ. Всичко това говори твърдѣ много за великата организаторска роля на феодално-аграрния капиталъ въ Египетъ.[1])

Магазинната система като една концентрация на производството и обмѣна въ фараоновитѣ чифлици е напълно прокарана и въ феодално-капиталистическитѣ стопанства, съ всички нейни служби, а имено: 1) Статистика за производството и данъцитѣ; 2) събиране на всички приготвени въ стопанството продукти въ магазинитѣ (освѣнъ продуктитѣ оставени за прѣхраната на селянитѣ и занаятчиитѣ) и 3) разпрѣдѣлението имъ между селянитѣ (при нужда въ кредитъ, както и за посѣвитѣ прѣзъ пролѣть), занаятчиитѣ, работницитѣ, служащитѣ и чиновницитѣ въ феодалното стопанство. Сега се прокарва въ Египетъ и принципътъ на вавилонската култура: всѣки, който се занимава съ земледѣлие и занаятъ, дължи на съсѣдния феодалъ-господарь данъци въ натура. Който не може да ги изплати, става работникъ (по занаята или агрикултурата) въ феодалното стопанство, което значи пълно подчинение на дребно-индивидуалното стопанство въ страната на аграрно-феодалния капиталъ. Голѣмо натурално богатство се развива въ феодалнитѣ чифлици и области — голѣми стада, обширни магазини и, сѫщо като у фараона, външна търговия. Забѣлѣзва се, че благосъстоянието на цѣлото население въ феодалнитѣ чифлици нараства. Сѫщиятъ стопански прогресъ се забѣлѣзва и въ чифлицитѣ на фараона, управлявани отъ дворяни, макаръ че тѣ ставатъ често фактически имотъ на феодалитѣ, които ставатъ истински господари тамъ и въ страната.

И тъй, стопанско-културниятъ резултатъ отъ развоя на феодално-капиталистическото стопанство въ страната е, че цѣлото народно стопанство се организира въ формата на голѣми стопански организации, въ които има регулирано и рѫководено производство на висококултурни начала и регулиранъ обмѣнъ, воденъ отъ централна инстанция. Тя приспособява производството къмъ нуждитѣ на потрѣблението и създава по такъвъ начинъ едно колективно стопанство въ широки размѣри, — съ доста сложенъ вѫтрѣшенъ

1) Може да се каже, че прогресивното значение на феодално-капиталистическото стопанство бѣше за Египетъ тогава не по-малко отъ културата, развита отъ индустриално-търговския капитализъмъ прѣзъ XIX в. за Европа.

обмѣнъ, съ развито раздѣление на труда и съ гарантиране на всѣки производитель необходимитѣ му за живота продукти. Господството на аграрния капиталъ означава за този периодъ на египетската култура силенъ размахъ на производителнитѣ сили въ страната. Той ги развива неизмѣримо по-високо въ сравнение съ способноститѣ на дребно-индивидуалното селско стопанство. Този развой се изискваше отъ уголѣмяването на потрѣбителнитѣ сили въ страната, наложено отъ умножаването на населението и увеличението на потрѣбноститѣ, както и отъ новитѣ културни потрѣби на държавата, като: създаване кадри войници, уголѣмяване броя на чиновницитѣ, на данъцитѣ за различни държавни нужди, културни постройки и др.

Наредъ съ това се забѣлѣзва пълна несвързаность и отдѣленость на тѣзи колективни стопанства едно отъ друго и отъ тѣзи на фараона. Народното стопанство прѣдставлява проста сума отъ тѣзи голѣми стопански организации, не само съ едъръ капиталистически, но и съ колективенъ характеръ.

Политическитѣ послѣдствия отъ този стопански прогресъ сѫ били първо, — силно отслабване на фараоновата власть. Държавата става олигархия. Всѣки феодалъ става самостоенъ и пъленъ господарь въ своята область, дори въ чифлицитѣ, номинално принадлежащи на фараона. Фараонътъ зависи сега отъ дворянството. Нѣма вече централизация въ управлението, както въ „старата империя", дѣто всичко бѣше подчинено Фараону, а наопаки има сега пълна децентрализация на властьта. Дворянството заема всички висши военни длъжности и командни чинове въ войската и фараоновата власть е само сѣнка.[1])

Постепенно, къмъ края на този трети феодално-капиталистически периодъ, траелъ 1300 години, се забѣлѣзватъ нови явления въ стопанството. Феодалниятъ капитализъмъ като че ли е завършилъ своята културно-съзидателна работа и почва да развива вече разрушителни тенденции. Констатирано е къмъ 2000 г. пр. Р. Хр. едно интересно явление: изгонването на цѣли групи селяни отъ тѣхнитѣ участъци отъ страна на феодалитѣ съ тенденция да присъединятъ земитѣ имъ къмъ господарската земя и да ги замѣстятъ съ работници — роби (купени въ странство), подлагайки на страшна експлоатация тѣхния трудъ. Наредъ съ тази експлоатация се забѣлѣзва голѣмо засилване на експлоатацията и на крѣпостнитѣ селяни, работници, както и на занаятчиитѣ — работници, въпрѣки всички наредби и декрети на фараонитѣ. Очевидна е тукъ тенденцията на

[1]) Ср. за този отдѣлъ: Weber, стр. 84 и сл.; Meyer, Aegypten S. 156 и сл. 166 и сл. Geschichte I, 237 f., Erman. стр. 135 и сл.; Thurnwald, стр. 709 и сл. 770.

феодалния капиталъ: да има по-малки разноски въ стопанството, да съкрати потрѣблението въ него, като изгони селянитѣ, да увеличи труда на останалитѣ, като повиси така натуралнитѣ доходи, и да развие съ това широка търговия въ странство, която му дава злато, роби и прѣдмети на разкошъ. Второ, установено отъ историята, явление е, че цѣли групи работници бѣгатъ сами отъ непосилния трудъ въ феодалнитѣ чифлици и се явяватъ често въ фараоновата резиденция или чифлици съ молба да бждатъ защитени отъ произвола и да бждатъ настанени на работа. Но по-често такива бѣжанци ставатъ разбойници по пжтищата и чифлицитѣ, като ги запалватъ и разграбватъ. Силни народни вълнения и социални сътресения сж станали къмъ 2100 — 2000 г. пр. Р. Хр., които раздрусватъ цѣлия политически организъмъ на египетскатата държава[1]). Въ тази социална анархия високо-културниятъ Египетъ, страшилището за всички диви народи около него: бедуини, нубийции др., около 2000 г. пр. Р. Хр. бива лесно завоюванъ отъ скитническия, войнственъ народъ на Хикситѣ. Врѣменно вървежътъ на египетската култура спира. Дивацитѣ не можаха да я разрушатъ, но я спрѣха за около 200 години.

в). Четвърти периодъ. Периодъ на развитие държавно-колективното стопанство въ египетската стопанска култура.

Слѣдъ 150 годишна упорита борба Египетъ се освобождава отъ чуждо робство при ржководната роля на духовенството и на наслѣдственитѣ членове отъ фараоновитѣ династии. По такъвъ начинъ се издига високо ореолътъ на фараонитѣ въ новата империя (1800 години пр. Р. Хр. до 600 г. пр. Р. Хр., когато перситѣ завоюваха Египетъ). Характерно е тукъ първо, че властьта и влиянието на феодалното дворянство прѣзъ робството се унищожава и на тѣхно мѣсто се издига пакъ абсолютната монархия. Постепенно властьта на фараона расте до всеобемащи размѣри въ държавата, опирайки се на войската и грамадната бюрокрация. Дворътъ и резиденцията на фараона, кждѣто се стичатъ работническитѣ продукти и данъци въ натура отъ всички краища на държавата, въ много по-голѣми количества, отколкото въ старата империя, е сега мѣстото, дѣто се хранятъ и продоволствуватъ многобройни работнически маси и тѣ се прѣвръщатъ въ държавенъ центъръ, отъ който се разпространяватъ върху цѣлия Египетъ стопанскитѣ грижи. Тѣ сж централниятъ пунктъ, който развива съединението и разпрѣдѣлението на труда въ страната и който прѣд-

[1]) Ср. Thurnwald, S. 770 и сл. 785.

ставя, тъй да се каже, гръбнакътъ на цѣлата стопанска организация и на социалното раздѣление въ обществото.

Какъ е станало това?—Забѣлѣзва се единъ бързо прокаранъ въ новата империя процесъ на социализация и национализация на всички феодално-капиталистически стопанства отъ централната държавна власть (Фараона). И това става лесно при отсжтствието или слабостьта на феодалитѣ. Отъ економическо гледище, това значеше включване въ централното държавно стопанство на цѣлъ редъ прѣвъзходно наредени провинциални областни стопански организации, съ отдавна урегулирано производство и потрѣбление. Фараонитѣ намѣриха въ феодалнитѣ стопанства и организиранъ служебенъ персоналъ, и многобройни работилници, и магазини, — изобщо, напълно организирано и ржководено отъ централната инстанция земледѣлие, занаятчийство (обработваща дѣйность) и правилно разпрѣдѣление на продуктитѣ между работното население, чрѣзъ силно развита магазинна система. Работата е тамъ, че дивацитѣ не унищожиха високата стопанска култура на тѣзи стопанства, а само обложиха тѣхнитѣ владѣтели съ данъци или туриха свои хора, като феодали. Оставаше само на държавата да свърже чрѣзъ централни инстанции и централно ржководство тѣзи, стоещи отдѣлно обширни феодално-капиталистически чифлици и областни стопански организации. Сир., административниятъ централизмъ въ стопанството на новата империя бѣше подготвенъ изцѣло отъ феодално-капиталистическото стопанство на прѣдидущия стопански периодъ. Сега върховното ржководство на земледѣлието, на културнитѣ работи по стопанството, на обработващата дѣйность, на магазинитѣ (разпрѣдѣлението) въ провинциитѣ, се прѣдава на централното стопанско управление и специално всички областни магазини, пръснати по цѣлата страна, се подчиняватъ на централнитѣ магазини, въ резиденцията на Фараона и ставатъ тѣхни клонове. Феодално-капиталистическитѣ стопанства, пръснати по цѣлата страна, ставатъ така държавни стопанства. Тѣхнитѣ господари ставатъ прости държавни чиновници, не наслѣдствени, а свободно смѣнявани, или пъкъ довѣренитѣ лица на Фараона биватъ пращани въ безстопанскитѣ чифлици. За опростяване и по-голѣма централизация на стопанското управление се уреждатъ само три централни бюра: 1) Земледѣлческо бюро, което управлява земледѣлието и събирането на земледѣлческитѣ продукти въ цѣлата страна; 2) Бѣло бюро (ковчежничество), което управлява и ржководи събирането на скжпоцѣннитѣ метали (паритѣ), скжпоцѣннитѣ камъни, добиването на голѣми камъни за постройки и цѣлото транспортно дѣло въ страната; 3) Сребърно бюро, което управлява и ржководи: а) събирането (мага-

зиниране) на индустриалнитѣ продукти, б) контролата и разпрѣдѣлението на индустриалната работа, изобщо, на обработващата дѣйность, и в) финансовото управление. Сега всички селяни, занаятчии, работници, служащи и чиновници сѫ държавни работници или държавни служащи и чиновници. Нѣма вече самостойни феодални господа и дворянство, като класа съ самостойна власть, има само висши и низши държавни чиновници, съ пълното имъ подчинение на централната държавна власть. Прокарва се строга привързаность на всѣки държавенъ работникъ или чиновникъ къмъ неговото стопанство, работа, длъжность, респективно мѣстожителство. Стариятъ институтъ (развилъ се при примитивната държавна организация) на общината, като основенъ социаленъ съюзъ, задълженъ прѣдъ централната власть да изпълнява всички държавни повинности и работи и да ги разпрѣдѣля между мѣстното население, — изчезва; на негово мѣсто, съ развитието на бюрократическия персоналъ, е поставенъ държавенъ чиновникъ, който събира отъ отдѣлнитѣ сѣмейни стопанства продукти въ натура, разпрѣдѣля работитѣ, раздава трудови книжки и бонове и т. н. Всѣки работникъ въ стопанството, селянинъ, говедарь, ловецъ, занаятчия или по постройкитѣ, по транспорта и т. н., абсолютно въ всичкитѣ си дѣйствия сега бива рѫководенъ отъ държавенъ чиновникъ („стопански рѫководитель" по египетски), (Thurnwald казва: той е само „работна машина"...). Въ тази посока на развитието е забѣлѣжителенъ фактътъ, че старитѣ свободни корпорации у занаятчиитѣ (цеховетѣ), къмъ които още въ „старата империя" и въ феодалния периодъ фараонитѣ, респ. феодалъ-капиталиститѣ, се обръщаха съ искания да доставятъ продукти и да извършватъ извѣстна работа (както къмъ селскитѣ общини въ агрикултурата!), сега се бюрократизиратъ: „майсторитѣ" или началницитѣ на задължителнитѣ цехове се назначаватъ отъ държавата (централнитѣ стопански инстанции), заедно съ така нар. „началници на работитѣ" и „прѣдводители на работно-трудовитѣ групи". Тѣзи три категории работници-чиновници рѫководятъ и управляватъ цѣлата работа на единъ цехъ (разпрѣдѣление, указания и контролъ надъ отдѣлнитѣ работници). Чрѣзъ тѣхъ централното стопанско управление разполага съ всѣки отдѣленъ работникъ въ цеховетѣ. При голѣми държавни стопански работи работнишкитѣ трудови групи на занаятчиитѣ се отвеждатъ като работно-военни дружини, подъ прѣдводителството на майсторитѣ, къмъ мѣстото на работата. Държавнитѣ занаятчии се продоволствуватъ и обличатъ отъ държавата. Цѣлата имъ дѣйность се смѣта за държавно-публична функция; тѣзи държавни задължителни цехове сѫ и основата за изграждане военна мили-

ция въ държавата. Има тукъ полкове на хлѣбари, шивачи, каменари, ковачи, табаци и т. н. Особено положение заематъ въ социално - стопанския строй войницитѣ (освѣнъ милицията — опълчението). Както въ Вавилонъ, тѣмъ се дава земята наслѣдствено, като тѣ се освобождаватъ отъ обикновенитѣ работни повинности на останалото население (но все пакъ не се освобождаватъ отъ всички работи). Различаватъ се двѣ категории занаятчии: a) напълно организирани отъ държавата и b) работящи самостойно, но подъ контрола на чиновницитѣ, и обложени съ данъци (сѫщо и съ работнически повинности). Дѣто суровиятъ материалъ се внасялъ — винаги имало занаятчии отъ първа категория, която изобщо прѣобладава; втора категория сѫ, обикновено, селяни-занаятчии. Забѣлѣжителенъ за държавно-колективния характеръ на стопанството е фактътъ, че мѣднитѣ крѫгове (монети) съ държавенъ печатъ, съ които държавата плаща за труда, сѫ трудови бонове, а не пари,—тѣ служатъ само като бонове за получаване отъ различнитѣ държавни магазини на всичко, необходимо за живота. Наистина, египетскиятъ работникъ отъ разнитѣ категории принадлежи съ цѣлата си личность на онази трудова група, къмъ която е причисленъ. Чрѣзъ нея му сѫ осигурени работата, потрѣблението, чрѣзъ нея е опрѣдѣленъ и цѣлиятъ му животъ — личенъ и общественъ, особено правното положение. Цѣлата държава се състои отъ такива корпоративни, отчасти самоуправляващи се работнически трудови групи, свързани въ едно стопанско цѣло съ хармонично взаимодѣйствие, чрѣзъ посрѣдството на областни и централни управляващи и рѫководящи инстанции. Организацията на земледѣлието сега носи сѫщо така съвършено колективенъ характеръ. Всички селяни сѫ държавни работници. Извѣстна часть отъ продуктитѣ, изработени отъ тѣхъ, постѫпва въ държавнитѣ областни магазини. Държавни чиновници-надзиратели (агрономи) рѫководятъ земледѣлието въ цѣлата страна. Рѫководни инстанции тукъ сѫ: 1) групови надзиратели; 2) областни бюра; 3) централно земледѣлско бюро. Тенденцията въ земледѣлието, започнала вече въ феодално-капиталистическия периодъ, продължава да се развива и сега, а имено дребно-сѣмейното стопанство се измѣства отъ едроорганизираното. Латифундиитѣ се обработватъ отъ земледѣлски работници (къмъ края на новата империя и съ много роби!) снабдени съ държавни сурови материали, добитъкъ и орѫдия за производство, подъ пълно рѫководство на чиновници-агрономи. (Тукъ нагледъ се проявява законътъ на концентрацията на производството при всѣки стопански прогресъ) [1]). Характерно за стопан-

[1]) Cr. Erman, стр. 566 и сл. до 591.

ското и социално положение и на „селянитѣ“ въ този периодъ е слѣдньото явление: отъ единъ източникъ (папирусъ) ние узнаваме, напр., че областнитѣ градове и укрѣпенитѣ мѣста ставали често „вжтрѣшни пазари“, дѣто въ праздници се стичали окржжнитѣ „селски жители“, които размѣняли помежду си излишнитѣ продукти отъ добивателната и обработваща дѣйность. Прѣдметъ на обмѣна бивали често „трудовитѣ бонове“ и за мѣрило на цѣнноститѣ и на стокитѣ служели „дневнитѣ порции“ отъ магазинитѣ, сир. стокитѣ се мѣрѣли по трудовитѣ часове или дни, които бивали потрѣбни за тѣхното приготвяне. Явно е, че цѣлата система на обмѣна въ този периодъ е държавно-колективна: почти всички стопански производители сж държавни работници, получаватъ трудови бонове, съгласно работнитѣ си часове и ежедневно съ тѣзи трудови бонове тѣ получаватъ отъ държавнитѣ магазини извѣстни дневни порции отъ всички продукти, необходими за живота. Всички стоки сж оцѣнявани съгласно работнитѣ часове или дни, употрѣбени за тѣхното приготвяне. Обмѣната на трудовитѣ бонове между държавнитѣ работници, или на извѣстни продукти съ „дневни порции“ (ежедневенъ трудовъ бонъ: заплата) се явява очевидно тогава, когато, поради различни консумативни потрѣби, единъ работникъ обмѣня съ другиго онѣзи излишни за първия продукти, които той трѣбва да получи отъ държавния магазинъ, съ желателнитѣ му продукти, намиращи се у неговия другарь и излишни за послѣдния. Сжщиятъ широкъ обмѣнъ на „продуктни удостовѣрения“ („трудовъ бонъ“ — заплата на служащи и чиновници), споредъ други източници, се срѣща и между висшитѣ и низши чиновници; напр.: единъ чиновникъ (вишъ, както изглежда) много обичалъ пиво; той сключва договоръ съ другъ, многосѣмеенъ: нѣколко дневни порции, които има да получи отъ държавнитѣ магазини, или пъкъ само часть отъ тѣхъ, той смѣнява съ толкова и толкова кани пиво отъ своя приятель; при това този договоръ се съобщава на магазинното управление [1]).

Голѣмо развитие достига и държавната външна търговия въ новата империя. Египетската държава подчинява съ мощната си военна сила всички заобикалящи я страни и народи: Палестина (евреитѣ), Сирия, Нубия, Асирия (Вавилонъ). Туземнитѣ царе плащатъ фараону парични данъци въ натура, сир. земледѣлски и индустриални продукти,—специалитетъ на респ. страна. Покоренитѣ страни трѣбва да доставятъ освѣнъ това въ Египетъ извѣстенъ брой най-

[1]) Съ огледъ на цѣлата работна и разпрѣдѣлителна държавна организация въ египетското народно стопанство, Weber, Agrargeschichte въ Hdw-buch der Staatswissenchaften. 1909. S. 69 II казва, че тукъ се касае за единъ почти пъленъ държавенъ социализмъ. ср. и Thurnwald, S. 778 и сл.

способни занаятчии отъ прочутитѣ клонове на занаятчийството въресп. страни, напр. обущари, бояджии, пивовари. Тѣ се заселватъ по отдѣлни държавно-работнишки колонии въ Египетъ и заематъ сѫщото положение, като египетскитѣ държавни занаятчии. Останалитѣ занаятчии въ покорената страна плащатъ на египетската държава данъци въ натура (въ магазинитѣ!). Така че, съ работнишката си организация египетската държава обхваща и покоренитѣ страни. Обширната търговия на държавата съ странство се простира на цѣлия културенъ свѣтъ. Египетскитѣ стоки се намиратъ почти въ всички страни на южна Европа и въ Азия. Въ Гърция (Микенската култура и изкуство се намиратъ подъ пълното влияние на Египетъ), на о-въ Малта, въ южна Франция, Италия, въ балканскитѣ страни,—се намиратъ слѣди отъ търговскитѣ сношения съ Египетъ. Голѣмъ е и вносътъ на стоки въ Египетъ: дървениятъ материалъ за кораби идва отъ Нубия и Сирия. Всички продукти на вавилонската култура се стичатъ въ Египетъ: мебели, коли, гърнета, украшения, скѫпоцѣнни метали, сѫдове, масти, масла, мѣдь. Египетъ праща: злато, сребро, платна, папирусъ, кожи, глинени гърнета, жито, риба. Всичко получено се складира въ магазинитѣ, за нуждитѣ на държавното и народно производство и потрѣбление. Така Египетъ става културенъ и търговски центъръ на цѣла южна Европа и Мала-Азия съ Месопотамия и Индия. Разбира се, че е имало тукъ и взаимно културно влияние, но все пакъ Египетъ е билъ огнището на свѣтовната култура въ това врѣме. Наредъ съ търговията, ние виждаме да се развива и минно дѣло, въ форма на добрѣ организирани отъ държавата работи, съ работни смѣни и отпуски, продоволствуване на работницитѣ и т. н. Цѣлиятъ държавенъ чиновнишки апаратъ дѣйствува и въ миннитѣ работилници [1]).

г). Обща картина на египетското държавно-колективно стопанство въ четвъртия периодъ.

Цѣлото народно стопанство сега е раздѣлено на отдѣлни едри (областни) стопански организации (наслѣдие отъ третия периодъ съ неговата феодално-капиталистическа организация), които иматъ собствено производство и потрѣбление, и извѣстно самоуправление. Въ всѣко областно стопанство има висша централна бюрократическа организация, която управлява и рѫководи производството и разпрѣдѣлението на продуктитѣ. Производителитѣ въ земледѣ-

[1]) ср. за този отдѣлъ: Weber, стр. 85 и сл. 87 и сл.; Meyer, Aegypten. S. 161 и сл., 164, 166 и сл.; Geschichte S. 274, 278 и сл., 282; Thurnwald, S. 710 и сл., 712 и сл. 771, 773 и сл. 776 и сл. 778 и сл. 785 и сл.; Steindorf, Die Blütezeit des Pharaoreichs. 1900. S. 71. f., 87 и сл. Erman. S. 151 и сл. 163, 165 — 168, 576. Revillout, Cours de droit egyptien p. 5 и сл.

лието и изобщо въ добивателната дѣйность и занаятчийството, или въ обработващата дѣйность, сж раздѣлени на двѣ категории: а) Пълни държавни работници, които получаватъ всички срѣдства и орждия за производството отъ държавата, работятъ подъ пълното ржководство на чиновници и „майстори" и прѣдаватъ всички продукти въ областнитѣ магазини и б) самостойни работници въ запазенитѣ дребно-сѣмейни стопанства на селянитѣ и занаятчиитѣ, които работятъ сжщо подъ контролъ (чиновнически) и прѣдаватъ въ магазинитѣ всичко, освѣнъ онова, що имъ е нуждно за собствено потрѣбление. Първата и втората категории получаватъ отъ областнитѣ магазини всичко необходимо за работата и живота имъ, споредъ извѣстни норми и класи на потрѣбление, сир. споредъ тѣхния чинъ. Всичко необходимо получаватъ отъ магазинитѣ сжщо всички служащи и чиновници, пакъ споредъ своя класъ (чинъ)(по-висшитѣ получаватъ повече и по-разнообразни продукти). Областнитѣ стопански управления се грижатъ за направата и поддържането на пжтища, язове, канали и всички стопански постройки въ областьта и водятъ точна стопанска статистика за: а) Числото и качествата на работницитѣ въ цѣлото стопанство; б) ежегодно приготвянитѣ продукти и в) запаситѣ въ мигазинитѣ. Тя се изпраща въ централното стопанско управление, сир. въ съотвѣтнитѣ централни стопански бюра. Тѣзи пъкъ опрѣдѣлятъ колко продукти отъ всички областни стопанства (магазини) ще се изпратятъ по централнитѣ магазини въ столицата и др. мѣста (мини, пристанища, крѣпости), и разпрѣдѣлятъ тѣзи продукти между фараона и неговия дворъ, висшитѣ и нисши чиновници по централното управление, войницитѣ и командуващитѣ лица, и сетнѣ между работницитѣ по централната стопанска култура: постройки за напояване, шосета, въ работилници, минно дѣло, транспортъ, каменоломни, външна търговия. Тѣ сжщо опрѣдѣлятъ количеството и качеството на стокитѣ за външната търговия и ржководятъ складирането на полученитѣ отъ странство продукти въ централнитѣ и областни магазини. Въ гладни години централното земледѣлско бюро раздава храна на цѣлото население отъ държавнитѣ запаси, по извѣстна норма,[1]) респ. на селянитѣ сѣме за посѣвъ, ако не стига.[2]) Централнитѣ бюра организиратъ и ржководятъ, освѣнъ това, всички централно-стопански дѣйности и изискватъ отъ област-

[1]) Извѣстна илюстрация къмъ този държавенъ институтъ прѣдставлява библейскиятъ разказъ за евреина Иосифъ, като началникъ на централни житни магазини.

[2]) Централнитѣ и областни магазини се явяватъ по такъвъ начинъ артерии на народното стопанство, прѣзъ които минава голѣма часть отъ продуктитѣ въ вървежа имъ отъ производителя до потрѣбителя, като тѣ изпълняватъ търговскитѣ функции на модерното стопанство.

стнитѣ бюра и стопанства мобилизация на трудови групи отъ земледѣлчески и индустриални работници (респ. селяни и занаятчии), организирани въ отдѣлни партии, съ началници и низши ржководители (по воененъ образецъ), за да извършатъ редъ извънредни стопанско-културни работи (постройки, транспортъ и др.). Тѣ опрѣдѣлятъ и броя на мобилизиранитѣ работници; напр. при Рамзесъ III единъ пжть мобилизирали 10,000 работници, съ раздѣление на по-млади и по-стари хора, за да се разпрѣдѣли работата по физическитѣ имъ способности.[1]) Трета функция на държавнитѣ бюра е да съставятъ централна общо-държавна стопанска статистика (ежегодно) за производството и потрѣблението възъ основа на областната статистика, и край това централнитѣ бюра събиратъ и самостойно статистически свѣдѣния за народонаселението и стопанството. Чрѣзъ тѣхъ се назначаватъ извѣстни чиновници за подраздѣление на цѣлото население въ провинциитѣ въ извѣстни трудови класи и тѣ послѣ контролиратъ послѣдното, а това вече значи едно разпрѣдѣление на производителнитѣ сили въ страната, по отдѣлни клонове на производството, съгласно общо-държавнитѣ стопански нужди. Главни началници и контрольори на централното управление сж двама върховни ковчежници. Въ извѣстни случаи тѣ снабдяватъ цѣли градове съ храна, провѣряватъ всички смѣтки на областнитѣ бюра и трибутитѣ (данъци) на покоренитѣ народи. Тѣ провѣряватъ и ржководятъ и всички държавни постройки.

Такава е, приблизително, картината на държавното колективно стопанство въ Египетъ прѣзъ четвъртия периодъ. Движещата сила на стопанството въ днешното парично-капиталистическо стопанство е индиректното психическо принуждение на работницитѣ, физически и духовни, да работятъ подъ угроза на гладъ и изтощение. Въ египетската държава сжщото принуждение на всички да работятъ и служатъ се достигаше съ директно физическо принуждение. Основенъ принципъ въ държавата на „новата империя" бѣше: да надзирава и ржководи цѣлата добивателна и обработваща дѣйность, а послѣ да регулира и опрѣдѣля задоволяването на потрѣбитѣ при консумацията. Всичко това се намира изцѣло сжщо така въ ржцѣтѣ на държавнитѣ чиновницитѣ, както въ частното стопанство: обработване на земята и събиране на реколтата, опрѣдѣляне работата и събиране на продуктитѣ отъ занаятчиитѣ, тѣхното магазиниране и разпрѣдѣление, контролъ и над-

[1]) Spiegelberg издаде статистическитѣ смѣтки на централното хлѣбарско бюро въ Мемфисъ (столицата). Статистиката посочва, колко е било дадено брашно на държавнитѣ хлѣбари и прѣсмѣта, че за 3 мѣсеца били изпечени и прѣдадени въ държавнитѣ хлѣбни магазини около 150,000 хлѣба (изчислява се и загубата на брашното при печенето!). ср. и Erman стр. 179 и сл.

зоръ надъ занаятчиитѣ, постройкитѣ и общостопанскитѣ културни работи, — съ една дума, почти[1]) цѣлото производство и обмѣнътъ въ страната, както опрѣдѣлянето и воденето на статистически кадастри за всѣка дѣйность и консумация, бѣше въ ржцѣтѣ на държавата[2]).

Тази висока стопанска култура, която доведе Египетъ до най-голѣмо стопанско, политическо и военно могжщество, е била постепенно унищожена отъ сложни вжтрѣшни и външни причини. Основнитѣ причини за падането на египетската стопанска култура и нейната смърть сж все по-голѣмата стопанска зависимость отъ другитѣ страни при прогресивното изтощение на стопанскитѣ изгочници въ страната слѣдъ 4000 годишна добивателна дѣйность[3]) и прѣминаването къмъ робско стопанство въ нѣкои главни области на държавно-стопанския животъ поради намаляване на населението. Политическото и економическо развитие на другитѣ страни, поданници и данъкоплатци на Египетъ (подъ неговото собствено влияние), ги освободи отъ подчинението имъ на послѣдния. Покоренитѣ отъ него Малоазиатски, елински народности и нубийци възставатъ и това постепенно унищожава източницитѣ за прѣхрана и стопански животъ — суровитѣ материали, които Египетъ получаваше отъ тѣхъ, като данъци и чрѣзъ принудителна търговия. Тѣзи факти и отчасти робското стопанство, отслабиха и неговата военна сила. Египетъ не можеше вече да развива своето морско могжщество, както искаше, напр., при фараона Нехао, понеже неговитѣ стопански, политически и военни сили бѣха вече съсипани. Египетската култура се е развила върху плодородието на Египетъ, послѣ върху

---

1) Наредъ съ държавното организирано стопанство сжществува до край и теократическото стопанство на храмоветѣ на бога Амонъ, сжщо така колективно организирано (копие на държавнитѣ магазини etc.). То бѣше автономно, но не напълно: държавата често мобилизира за общо-стопански работи и работното население на черковнитѣ земи. Храмоветѣ получаватъ извѣстни продукти (отъ външната търговия) отъ централнитѣ държавни магазини. Извѣстна е упоритата, но безуспѣшна борба на фараонитѣ да подчинятъ теократическото стопанство („Еретикъ" Аменофисъ IV). Най-сетнѣ държавата призна този социаленъ и стопански сепаратизмъ.

2) Споредъ думитѣ на Thurnwald. Schmoller въ Grundriss der allg. Volkswirtschaftslehre II. 1919 г. посочва, че изобщо въ старо-ориенталскитѣ държави — Персия, Индия, Египетъ, Вавилонъ, въ врѣме на тѣхния разцвѣтъ държавата си присвоява неограничено право върху цѣлата земя, като понѣкога периодически разпрѣдѣля дѣлове между земледѣлцитѣ, изисква отъ населението военни и работни повинности и данъци, но за туй изхранва, облича и въоржжава народа, при което работници и земледѣлци често биватъ прѣмѣствани при общо-стопански нужди въ други мѣстности и въобще ржководени въ тѣхната дѣйность. Това е единъ видъ държавенъ комунизмъ, който понѣкога, както напр. при царь Кира въ Персия отива въ полза на народнитѣ маси и винаги служилъ на извѣстни велики държавни цѣли. (Стр. 762 и сл.).

3) Характеренъ е въ това отношение вече библейскиятъ разказъ за Иосифа, който прѣдсказва на фараона, че слѣдъ 7 плодородни години ще настжпятъ 7 неплодородни, съ гладъ по цѣлата страна, и това прѣдсказание наистина се сбждва.

изобилието на минералнитѣ богатства и, както видѣхме, великата му стопанска култура създаде и неговото военно и политическо могжщество, което му позволи да се държи още около 500 год. съ помощьта на покоренитѣ народи и съ експлоатацията на тѣхнитѣ природни богатства. Но вжтрѣшни сили тази държава вече нѣмаше. И когато се освобождаватъ отъ неговото владичество подчиненитѣ му народи и се закрѣпватъ, Египетъ загинва[1]). Разбира се, това загинване става постепенно и трае нѣколко столѣтия. Подчинението на Египетъ първомъ отъ асирийцитѣ, послѣ отъ нубийцитѣ, по-късно отъ перситѣ, 500 год. пр. Р. Хр. (слѣдъ като се забѣлѣзватъ силни гръцки културни влияния), разруши най-напрѣдъ държавно-стопанската организация и докара подъ гръцко влияние частично възстановяване на частното и обмѣнно стопанство, специално на свободната продажба на земята.[2]) Побѣдителитѣ, а съ тѣхъ и гърцитѣ, развиватъ въ покорения Египетъ активна и пасивна търговия, насаждатъ търговски фактории, покровителствуватъ свободнитѣ, прѣселили се въ Египетъ занаятчии — свои сънародници. Чуждитѣ владѣтели обръщатъ много отъ старитѣ държавни повинности и работи на населението въ парични данъци[3]), нуждаейки се отъ пари, и разрушаватъ съ това държавно-стопанската организация. Държавнитѣ земи и стопанства се раздаватъ като „ленъ" на чужди чиновници или протежирани лица. Заедно съ това постепенно се развива и паричното стопанство, очевидно подъ влияние на гръцката, еврейската и асирийската търговия, и насаденото въ Египетъ отъ тѣзи три народа капиталистическо обмѣнно стопанство.[4]) Обаче, много отъ старитѣ държавно-стопански институти сж били запазени, и послѣднята фаза на гръцко-римската култура отъ врѣмето на гръцката власть на Птоломеитѣ и послѣ на римскитѣ императори въ Египетъ ги възприе и развиде пакъ въ държавно-колективна посока, въ хармония съ специфичнитѣ особености на гръцко-римската стопанска култура.

II) Типични черти на Вавилонската стопанска култура (5000 — 2000 г. пр. Р. Хр.)

Източницитѣ относно тази култура сж далечъ не така благоприятни, както относно Египетъ. Отъ около 200,000 надписи и текстове, намѣрени до сега, сж прочетени само нѣколко хиляди; и

---

1) Pironne Histoire d'Egypte.
2) Ср. Weber, Agrargeschichte, стр. 88.
3) Weber, Agrargeschichte, стр. 89.
4) Сжщиятъ, стр. 89 — 90.

тѣ носятъ толкова разпръснатъ и откжслеченъ характеръ, че една картина на стопанския развой, както за Египетъ, ние не можемъ още да си съставимъ. Но намѣренитѣ и прочетени източници показватъ въ толкова много институти паралели съ египетската стопанска култура, че е възможно поне едно съпоставяне. Египетската стопанска култура прѣдставя за насъ основната картина на първия циклъ на човѣшкото стопанско развитие, а пъкъ чертитѣ на вавилонската, перуанската и старо-китайската култура, изслѣдвани сжщо така само въ отдѣлни периоди, придаватъ допълнителни черти и контури на тази основна картина, допълняйки нашитѣ понятия за първия циклъ.

Въ историческитѣ врѣмена на Вавилонската (Месопотамска) стопанска култура (развила се въ монархическитѣ държави: Асирия, Сумерия, Аккадия) е характерно тукъ градинарството и култивирането на зеленчуци. Обширни области сж заети съ зеленчукови и плодни градини. Господствува вече едно твърдѣ закрѣпнало дребноиндивидуално землевладѣние и стопанство. Изглежда, че въ постаритѣ врѣмена (до великия законодатель Hamurabi, живѣлъ около 2000 г. пр. Р. Хр.) царетѣ сж играели голѣма роля при постройката на водни инсталации, канали, резервуари и т. н. Всички поданници плащатъ и тукъ опрѣдѣлени данъци въ натура отъ всѣко отдѣлно стопанство. Царетѣ иматъ обширно лично стопанство отъ голѣми чифлици, дѣто работятъ роби и крѣпостни селяни. Цѣлото работно население въ страната е задължено да работи въ полза на стопанската култура на страната. Доходитѣ на царетѣ (сир. на хазната и държавата, царьтъ се грижи, изобщо, за цѣлата стопанска дѣйность и култура въ държавата) се образуватъ: а) отъ данъцитѣ въ натура отъ всички частни стопанства, б) отъ работи и повинности на населението, в) отъ доходи отъ чифлицитѣ. За забѣлѣзване е, че и тукъ основна обществена организация е общината: съюзъ на живѣящитѣ заедно (село или дребенъ градъ). Тя отговаря за изпълнението на държавнитѣ повинности и работи и ги разпрѣдѣля.

Магазинната система е развита и тукъ, особено отъ врѣмето на Hamurabi. Въ царското стопанство (чифлицитѣ) има 1) точно обозначение на всички данъци и работи, 2) обширни постройки и шосета, 3) разнообразни магазини, отдѣлни за всѣки продуктъ, и работилници служащи: а) за продоволствуване на голѣмия чиновнишки персоналъ и на всички работници, особено когато жителитѣ (свободни селяни и занаятчии) биватъ мобилизирани за да извършатъ голѣми стопански работи въ страната (водно напояване, транспортъ на камъни, постройки), съ справедливо и равномѣрно

разпрѣдѣление на работата между населението; б) Като запасенъ фондъ за гладни години, когато чрѣзъ общинитѣ се раздава храна на всички нуждаещи се. Царьтъ води и тукъ обширна външна търговия (пасивна и активна) съ евреитѣ и съ Египетъ. Както се вижда, това народно стопанство образува пъленъ паралелъ съ египетското отъ втория периодъ. Особено положение заема военната класа (друго, въ сравнение съ Египетъ), тъй като тукъ господствува системата, царьтъ да раздава на всѣки военен земелни участъци (по-малки или по-голѣми, съобразно чина!) съ добитъкъ и инвентаръ, обвързани съ по-малки данъци и повинности за притежателя. При война военнитѣ лица ставатъ напълно освободени отъ тѣхъ. Въ мирно пъкъ прѣме войникътъ върши стопанскитѣ културни работи, наредъ съ другитѣ работници. Трудовата повинность е прокарана тукъ, както и въ Египетъ, сир. изобщо, всѣко землевладѣние, земледѣлско стопанство или занаятъ като такива сѫ длъжни на царя (държавата) да изълняватъ извѣстни работи, напр.: занаятчиитѣ — да изработватъ и доставятъ обуща, дрехи и др. за войската; селянитѣ — храна, добитъкъ и коли. За туй и тукъ има корпоративни организации: цехове и общини, които гарантиратъ и рѫководятъ изпълнението на тѣзи работи.

Дворянството се срѣща и тукъ, но е напълно подчинено на царя и заема разни високи държавни длъжности. Заплатата е натурално-феодалната въ форма раздаване на чифлици и на доходитѣ отъ тѣхъ. Чрѣзъ закона е твърдѣ добрѣ регулирана защитата на работното население отъ произвола на чиновницитѣ и землевладѣлцитѣ, нормиранъ е трудътъ и заплатата. Законътъ установява и цѣнитѣ на всички важни за народното потрѣбление продукти (максимални такси) съ строгъ контролъ отъ чиновници. Забѣлѣжително е, че въ гладни години се продава на евтина цѣна храна и др. необходимо за свободното население отъ грамаднитѣ запаси на царя и на храмоветѣ. Тѣзи запаси сѫ толкова голѣми, че опрѣдѣленитѣ отъ магазина цѣни регулиратъ и установяватъ цѣнитѣ на цѣлия свободенъ пазарь въ страната, споредъ закона на конкуренцията. Въ гладно врѣме царски законъ нормира и потрѣблението. Всѣки получава, респ. купува, хранителни продукти по нормата, осигурена съ контролъ на свободния пазарь за спазване ограниченото нормирано потрѣбление. Законътъ нормира и всички кредитни отношения въ страната. Въ Вавилонската стопанска култура е твърдѣ развитъ натуралниятъ кредитъ, като заемъ на натурални продукти; селянинътъ заема сѣмена за посѣвъ, занаятчията — суровъ материалъ. Сѫщо се нормиратъ съ законъ % и условията на изплащането, като се забранява и прѣслѣдва прѣкаленото лихварство,

специално залагането на работния добитъкъ. Частната търговия и кредитътъ (въ натурални и парични форми) изобщо се развиватъ въ Вавилонската стопанска култура много по-рано и по-силно, отколкото въ Египетъ. Тукъ има и частни банки съ париченъ и натураленъ характеръ съ банкови „магазини". Има въ тѣхъ и депозитъ отъ натурални продукти (растителни масла, смокини, житни храни и др.), наредъ съ паричния депозитъ. Издаватъ се дори банкови депозитни разписки и съ тѣхъ се води търговия и изплащане при търговскитѣ операции („натураленъ чекъ"). Забѣлѣжително е, че банковитѣ (кредитни) и всички останали търговски операции (обмѣнъ) главно и винаги се водятъ съ продукти въ натура; паритѣ служатъ само за уравняване малкитѣ разлики въ цѣнитѣ на обмѣнянитѣ продукти. Силниятъ развой на търговията и кредита въ Месопотамия се дължи главно на централното ѝ положение между много културни народи и страни, като Египетъ, Персия, Индия, евреитѣ, (търговскитѣ кервани и транзитъ). Но все пакъ царското земледѣлско и индустриално стопанство (добивателна и обработваща дѣйность) много пѫти надминава по обемъ и значение частното стопанство заедно съ банкитѣ и търговията. Това се доказва съ факта, че царскитѣ магазини при продажбата на продуктитѣ нормиратъ цѣнитѣ на пазаря и съ това, че голѣма часть отъ земята принадлежи на царя.

Въ Вавилонската стопанска култура ние най-сетнѣ виждаме сѫщитѣ забѣлѣжителни тенденции въ стопанския развой, както и въ Египетъ. Държавата иска да си подчини постепенно частнитѣ банки, търговията и обмѣна, доколкото тѣ сѫществуватъ наредъ съ царското (въ сѫщность държавно) стопанство. Това се вижда отъточното нормиране цѣнитѣ на продуктитѣ, работническия трудъ (врѣме изплата) и кредитнитѣ операции: %, условия при изплащането и дори има забрана да се лихварствува. Пъленъ изразъ на тѣзи крайни тенденции ние намираме въ прочутия Codex Hamurabi, който е обширно стопанско законодателство върху цѣлия общественъ животъ (намѣренъ е прѣди 15 години, а съставенъ 2000 год. пр. Р. Хр., хвърля свѣтлина върху цѣлата вавилонска стопанска култура прѣзъ единъ цѣлъ периодъ). Наредъ съ това нормиране на частната търговия и кредита, царското (държавно) стопанство все по-вече се засилва, като се разширяватъ работнитѣ повинности на цѣлото население въ полза на общо-стопанската и социална култура и като се развива принципа: всѣко частно стопанство (землевладѣние, земледѣлие, занаятчийство) влѣче съ себе си опрѣдѣлени доставки и работи за държавата (ср. горѣ сѫщиятъ принципъ въ Египетъ). Нѣма съмнѣние, че Вавилонската стопанска култура проявява въ

Codex Hamurabi и въ тѣзи явления една тенденция: държавата се стрѣми съ развоя на стопанската и обща култура да обхване и да ръководи постепенно цѣлото народно стопанство. Право казва Ed. Meyer, че „Codex Hamurabi" е резултатъ отъ двѣхилядното правно, стопанско и социално развитие на вавилонския културенъ животъ".[1])

Но това, което въ Вавилонската култура изглежда само като видима тенденция съ откъслеченъ характеръ при неизвѣстностьта на послѣднитѣ форми въ стопанския развой, въ египетското стопанство и социална култура лежи съвършено ясно, като на картина, благодарение изобилнитѣ и напълно изучени източници отъ всички периоди на стопанската култура. Остава ни още да прослѣдимъ стопанскитѣ форми на първия човѣшки стопанско-културенъ цикълъ въ Перуанската култура и Старо-китайската, въ послѣдната имъ фаза.[2])

III) Основни черти на перуанската стопанска култура въ послѣднята ѝ фаза.

Тази култура е открита отъ испанцитѣ, които откриха Америка въ края на XV в., завоюваха я прѣзъ XVI вѣкъ и най-сетнѣ разрушиха перуанската държава. Тя е описана доста подробно отъ испанскитѣ писатели въ XVI вѣкъ, които изтъкватъ и нейната старинность, — не по-малко отъ 2,000 години.

Има много основания да се прѣдполага, че държавно-колективниятъ строй, заваренъ отъ испанцитѣ въ Перу, е билъ прѣдшествуванъ отъ другъ единъ, съ феодаленъ характеръ. Земята е била по-рано владѣние на феодални дворяни, получили я отъ царя (Инка), като награда за висша военна служба. Тя се е обработвала отъ дрѣбни селяни, обложени съ данъци, работи и повинности въ полза на господаритѣ. Такъвъ стопанско-социаленъ строй испанцитѣ сѫ намѣрили въ Юкатанъ, и други области изостанали въ културно отношение. Отъ друга страна, и въ високо развитата държавно-колективна култура на Перу испанцитѣ намѣрили сѫщо дворянска класа,

---

[1]) Ср. за този отдѣлъ: Weber, Agrargeschichte S 73 — 80; Meyer, Geschichte des Altertums. 1913. Bd. I S. 573 и сл., 636 и сл. 643. Peiser, Skizze der babylonischen Gesellschaft S. 1 ff.; Winkler, Die Völker des alten Orients. Bd. III. S. 52 ff.

[2]) Старо-персийската култура и индийската, които принадлежатъ сѫщо къмъ първия циклъ, не сѫ още достатъчно освѣтени, за да може да се състави поне обща прѣдстава за тѣхъ. Старо-еврейската пъкъ култура попада скоро слѣдъ своето сформиране подъ силното вавилонско и египетско влияние, слѣдъ туй персийско и сетнѣ гръцко (елинистическо), тъй че тя въ значителна степень показва характернитѣ черти на тѣзи култури и нѣма особенно самостойно значение.

лишена вече отъ стопанскитѣ си привилеги и инамираща се изцѣло на служба у монарха. Значи, и тукъ, както и въ Египетъ, висшиятъ държавно-колективенъ периодъ на стопанството, както изглежда, е билъ прѣдшествуванъ отъ феодално-съсловния, съ концентрирането на земята въ малко ржцѣ и съ работни повинности и данъци на цѣлото работно население въ полза на феодалнитѣ господари.

Главни черти на стопанско-социалния строй на Перу. Тукъ ние срѣщаме прѣдимно земледѣлска култура, както въ втория периодъ на египетската стопанска култура, когато се образува едрото фараоново стопанство. Формитѣ на землевладѣнието въ Перу сж особено характерни за колективния редъ и ние ще ги изложимъ тукъ въ основнитѣ имъ черти. Цѣлата територия на перуанската империя е била раздѣлена на три части: една часть принадлежи на Слънцето (бога), втората на царя-Инка и трета — на народа. Пропорциитѣ не сж равни, а така раздѣлени, щото въ всѣка провинция народътъ да бжде гарантиранъ за прѣхраната отъ земята, която му е опрѣдѣлена. Земитѣ на Слънцето били прѣдназначени да издържатъ храмоветѣ и духовенството, царскитѣ земи — за издръжка на държавния строй и многобройнитѣ членове на царското стопанство и на царския родъ, като добива имъ покривалъ и различнитѣ разходи на правителството. Останалитѣ земи били раздѣлени изцѣло и по равно между цѣлия народъ. Всѣки поданикъ трѣбвало да се ожени на извѣстна възрасть. При туй мѣстната община снабдявала своя членъ съ кжща и участъкъ земя, достатъченъ за неговото изхранване и който той би могълъ да обработва съ силитѣ на своето сѣмейство. За всѣко дѣте се добавя извѣстна часть отъ държавната земя. Земята всѣка година се прѣразпрѣдѣля и размѣрътъ на владѣнието се увеличава, или пъкъ намалява, споредъ броя на членоветѣ въ сѣмейството. Сжщиятъ редъ се прилага и къмъ дворянитѣ (висшата изпълнителна държавна власть), само че имъ се даватъ по-голѣми участъци. Забѣлѣжително е, че владѣтельтъ на земята нѣма право да я отчуждава или пъкъ увеличава. Този землевладѣлчески редъ прѣдставява едно пълно прокарване трудовия принципъ на владѣние, така щото съ тѣзи мѣрки държавата го гарантира. Това е държавенъ социализъмъ, върху основитѣ на дребното стопанство и владѣние земята — идеалътъ на днешния реакционенъ дребно-собственически социализъмъ, споредъ програмата на Хенри Джорджъ, Damaschke и на старата партия на социалиститѣ-революционери въ Русия.

Земледѣлието въ Перу се е водило по единъ урегулиранъ отъ държавата строго-колективенъ начинъ, тъй че цѣлата терито-

рия въ сѫщность е била обработвана съ колективния трудъ на цѣлия народъ, организиранъ отъ държавата. Най-напрѣдъ сѫ били обработвани отъ отдѣлни групи земитѣ, принадлежащи на бога, слѣдъ туй царскитѣ (държавни) земи, което е ставало подъ контрола и рѫководството на чиновници, послѣ земитѣ на неспособни за работа хора, като старци, болни, вдовици, войници и инвалиди. Слѣдъ като привършелъ тази колективна работа, народътъ се разотивалъ, за да обработва всѣки стопанинъ лично своя участъкъ, като пакъ бивалъ задълженъ отъ държавата да помага при нужда на своитѣ съсѣди. Цѣлия добитъкъ, като твърдѣ важенъ факторъ въ земледѣлието и важна часть на земледѣлското (добивателно) стопанство принадлежи на държавата (сир. на царя и бога). Тя раздава едъръ и дрѣбенъ добитъкъ на отдѣлни стопанства, обаче, безъ право да го колятъ, а да го прѣдаватъ по наслѣдство. Държавата притежава грамадно количество добитъкъ и води чрѣзъ чиновници точна смѣтка (статистика) на говедата, разпрѣдѣлени между населението. При това държавни говедари пазятъ и гледатъ добитъка. Въ опрѣдѣлено врѣме прѣзъ годината овцетѣ се стрижатъ и вълната се складира въ обществени магазини. Слѣдъ туй държавата я разпрѣдѣля между всички сѣмейства съгласно потрѣбитѣ имъ и по извѣстна норма. Слѣдъ като прѣденето на вълната и приготвяне на одеала и зимни дрехи въ всѣко сѣмейство сѫ привършени, цѣлиятъ народъ бива мобилизиранъ за манифактурни работи въ полза на държавата и царя. Държавата прѣдварително е обявявала, какви количества платове и какви видове и качества фабрикати й сѫ нужни въ столицата, а отъ тукъ цѣлата работа се разпрѣдѣля между отдѣлнитѣ провинции. Тамъ пъкъ държавни органи разпрѣдѣлятъ работата между населението. Особенни чиновници-надзиратели наблюдаватъ разпрѣдѣлението на вълната, гледатъ щото производството да бѫде повѣрено на най-опитни рѫцѣ. По-нататъкъ контролътъ и указанията върху работата се простиратъ и въ кѫщитѣ на отдѣлни работници. Обаче, не само тѣзи държавни работи и повинности се надзираватъ и контролиратъ отъ държавни чиновници, но и всички частни работи, произвеждани въ полза на отдѣлни сѣмейства, сѫщо се контролиратъ. Взиматъ се мѣрки, щото всѣко стопанство да употрѣби всички дадени му отъ държавата сурови материали и да изработи отъ тѣхъ извѣстни продукти. Държавата гледа, щото всѣка стара жена, дори и дѣцата да изпълняватъ извѣстна работа. Такъвъ редъ господствува не само при изработката на вълна и платове, но и въ всички други клонове на обработващата дѣйность. Правителството снабдява занаятчии-специалисти отъ всички клонове съ сурови материали (дърво, кожи, же-

лѣзо, глина и т. н.), и всѣки житель трѣбва да посвети извѣстно врѣме прѣзъ деня или седмицата на общественото дѣло (за държавата и царя, сир. за обществени нужди), като всѣки е задълженъ да изучи практически нѣкой общеполезенъ занаятъ. Единъ работникъ бива смѣненъ отъ другъ за сѫщия срокъ, и всички хора, заети съ държавна работа, включително съ земледѣлски трудъ, се издържатъ отъ държавата. Тази постоянна смѣна на трудъ се прави за да не би нѣкой работникъ да не бѫде отекченъ съ прѣкомѣренъ трудъ и за да има врѣме да води собственото си стопанство. Минитѣ въ страната, както земята и добитъкътъ, сѫщо така принадлежатъ на държавата и се разработватъ въ нейна и на народа полза. Само една малка часть земледѣлски и индустриални продукти се доставя въ столицата за царския дворъ, останалото се складира по магазинитѣ, пръснати въ всички провинции. Запаситѣ отъ стоки се подѣлятъ между духовенството и храмоветѣ, царя и народа. Всѣки недостигъ у населението, особенно при лоша реколта, се покрива отъ магазинитѣ.

Когато испанцитѣ дохаждатъ въ Перу, тѣ намиратъ въ тѣзи магазини голѣми запаси отъ най-разнообразни продукти, земледѣлски и индустриални: кукурузъ, грахъ, хининъ, платове, гърнета, прѣдмети отъ мѣдь, злато и сребро, кожи и др., т. е всички общополезни продукти, които сѫ могли да приготовятъ перуанцитѣ. Чиновници контролиратъ цѣлото производство, събиратъ продукти въ магазинитѣ и ги разпрѣдѣлятъ между храмоветѣ, царския дворъ и населението. Пѫтищата за съобщение сѫ отлично уредени въ цѣлата страна. Испанскитѣ авторитети отъ онова врѣме признаватъ, че тази система на държавна работа и разпрѣдѣление на продуктитѣ е била съвършена и напълно приспособена къмъ условията на живота и потрѣбитѣ на работницитѣ, като правителството винаги имало прѣдъ видъ интереситѣ на народа [1]).

Въ перуанското държавно-колективно стопанство имаме прѣдъ себе си, както и въ Египетъ, една система на рѫководено и регулирано отъ държавата производство и разпрѣдѣление при дребносѣмейно производство и стопанство, което е, обаче напълно подчинено на държавата не по-малко отъ онова на египетския селянинъ и занаятчия. Характернитѣ за египетския държавенъ колективизъмъ институти — обща трудова повиность, надзоръ и контролъ надъ производството, магазинната система, разпрѣдѣляне на продукти между населението, нормиране на работата и потрѣблението ги

---

[1]) Ср. Steffen. Die Landwirtschaft bei den alt-amerikanschen Naturvölkern. München 1901; W. H. Prascott, History of the Conquest of Peru. Philadelphia 1874 p. 53 и сл. 50.

има и въ Перу. Стопанската култура тукъ не е така висока, както въ Египетъ, липсватъ обширни държавни работилници, голѣми стопанско-културни постройки, външна търговия, но формитѣ въ послѣдната стадия на перуанската и египетската култура сж сжщитѣ.

IV. Главни черти на старо-китайската култура въ държавно-колективната ѝ фаза (стадия).

Общата история показва, че въ най-старото достжпно за историята врѣме, въ Китай господствува вече феодаленъ строй, но въ доста дребна форма. Селскитѣ общини притежаватъ участъкъ земя отъ 900 моргена (споредъ нѣмска мѣрка), раздѣленъ на квадрати споредъ броя на земледѣлцитѣ. Осемь квадрата се даватъ подъ аренда отъ феодала на селянитѣ, а пъкъ единътъ е господарска земя и сеобработва отъ крѣпостнитѣ селяни. Въ страната господствува скотовъдство и земледѣлие. Отъ дребнитѣ господари—землевладѣлци постепенно се създаватъ князетѣ владѣтели на територии, по-малки и по-голѣми,—а заедно съ концентрацията на земята върви и организирането на по-обширни стопанства отъ тѣзи князе. Значи, тукъ ние пакъ имаме сжщата картина за растежа на аграрния капиталъ на феодално-съсловни начала, както въ Египетъ прѣзъ втория и третия периодъ, макаръ въ Китай тя, поради липса на източници, да не е толкова ясна и разработена. Постепенно се развива и тукъ една централна държавна власть въ лицето на императора (отначало най-богатия и силенъ князъ), който съ военното си и стопанско могжщество подчинява дребнитѣ князе съ тѣхнитѣ територии и ги поставя въ положението на зависими феодали; това е станало въ врѣмето на династията Хиа (2205—1766 г. пр. Р. Хр.) [1]). Тогава още цѣлата земя се смѣта за д ъ р ж а в н а и по принципъ се разпрѣдѣля между различни членове на обществото споредъ тѣхния чинъ. Цѣлата страна прѣзъ този феодаленъ периодъ е раздѣлена на области подъ управлението на князе, които управляватъ народа доста самодържавно, но не наслѣдствено. Императорътъ и князетѣ се ползуватъ отъ доходитѣ на извѣстни области; князетѣ отъ управляванитѣ отъ тѣхъ области, императорътъ отъ особена область. Висши и низши чиновници получаватъ като възнаграждение сжщо така извѣстна часть отъ доходитѣ на тази область, дѣто тѣ служатъ. Отъ проститѣ хора само онзи получава дѣль отъ обществената земя, който може да я обработва, респ. плаща данъци и изпълнява повинности за държавата, респ. господаря. Постепенно

---

[1]) W e b e r, Lehrbuch der Weltgeschichte Band I. 1911. S. 39 f.

властьта на феодалитѣ-управители се увеличава, особено съ назначаването роднинитѣ на императора на тѣзи длъжности. Всичко въ областьта, включително и земята, се смѣта за собственость на феодала. Едри землевладѣлци ставатъ и роднинитѣ на феодалитѣ, послѣ и лица, които сѫ заслужили на държавата, както и всички висши държавни чиновници, тъй че разпрѣдѣлението на земята става по класи и чинове. Селянитѣ пъкъ получаватъ участъци отъ княза само за годишно използуване.

Социално-политическата история на Китай ни показва упоритѣ и дълготрайни борби между закрѣпващата императорска власть и феодалното дворянство и чиновничество, въ резултатъ на които тѣхната автономия е била унищожена или значително ограничена. Централната власть е могла да си подчини най-сетнѣ стопанската дѣйность и землевладѣнието въ цѣлата страна и да развие постепенно една послѣдователна държавно-колективна система на стопанството.

Въ това врѣме сѫ построени голѣмитѣ водни инсталации (канали, резервуари) отъ многобройни работници, мобилизирани отъ правителството подъ надзора на особени комисари. Наредъ съ дългитѣ канали и голѣми резервуари за събиране дъждовна вода сѫ поставени и водни тръби, които разнасятъ водата по цѣлата страна. Дори въ планинскитѣ мѣста се построяватъ и напълватъ съ вода особени резервуари и чрѣзъ канали водата се разнася изъ по-низко разположенитѣ тераси. Земята ежегодно се разпрѣдѣля между земледѣлцитѣ по опрѣдѣленъ редъ и се смѣта за държавна собственость. Надзирателитѣ върху земледѣлието прѣзъ пролѣтьта разпрѣдѣлятъ полетата и то споредъ плодородностьта имъ и споредъ броя на членоветѣ въ всѣко сѣмейство. Понѣкога хората се прѣмѣстватъ въ други мѣста споредъ това, какви изгледи има реколтата — добри или лоши — или пъкъ поради голѣмата гѫстота на населението въ дадена мѣстность. Всѣко сѣмейство получава една девета часть отъ основната землена единица— „ли“, който е билъ равенъ на 900 „му“. Група отъ осемь сѣмейства обработва заедно срѣдния участъкъ на тази единица = 100 „му“ въ полза на държавата, като за нуждитѣ на всѣко сѣмейство държавата прѣдоставя сѫщо 100 „му“ отъ основната единица — „ли“. Отъ държавния участъкъ се оставятъ за кѫща и градина на всѣко отъ осемьтѣ сѣмейства още по $2^1/_2$ „му“. Нѣма съмнѣние, че цѣлата тази организация на земледѣлието и разпрѣдѣлението е наслѣдена отъ феодалния строй, въ който имаше едно подобно устройство въ господарскитѣ земи. Значи, и въ Китай стопан-

скитѣ форми на държавно-колективната фаза сѫ подготвени отъ аграрно (феодално)-капиталистическата. Навсѣкѫдѣ между полетата сѫ прокарани канали, бентове, пѫтища и пѫтеки. Цѣлата страна прѣдставя нѣщо като единъ грамаденъ чифликъ, разпрѣдѣленъ отъ държавата между работницитѣ, за да го обработватъ, но за обща полза, като цѣлия народъ е организиранъ като една голѣма трудова армия. Подъ началството на единъ чиновникъ всѣки петь сѣмейства сѫ бивали съединявани въ една група, съ задължение да си помагатъ взаимно при нужда. Петь такива групи съставляватъ по-виша група, пакъ подъ началството и съ сѫщото задължение. Такива все по-обширни групировки за различни стопанско-културни работи бивали образувани и по-нататъкъ—най-голѣмата образува „провинция“, която обхваща 12,500 сѣмейства, раздѣлена на 5 окрѫзи съ по 2,500 сѣмейства въ всѣки. Отъ държавнитѣ участъци въ всѣка землена единица „ли“ чиновницитѣ събиратъ реколтата заедно съ данъка отъ всѣко стопанство и всички тѣзи продукти се складиратъ въ държавни магазини. Тѣзи запаси служатъ да задоволяватъ не само общи държавни нужди, но се използуватъ за кредитъ на нуждаещи се селяни, особено на пролѣть за посѣвъ и въ гладни години. За кредитиранитѣ количества се води точна смѣтка. Цѣлата полска работа въ страната се извършва подъ надзора и пълното рѫководство на надзиратели—агрономи. Споредъ единъ античенъ китайски авторъ,— „императорътъ първия пролѣтенъ мѣсецъ заповѣдва да почнатъ полскитѣ работи. Тогава земледѣлскитѣ надзиратели провѣряватъ границитѣ и пѫтищата на своитѣ области, нареждатъ всичко, като установяватъ необходимитѣ поправки и мелиорации, както и плодородието на почвата. Тѣ заематъ тогава своитѣ мѣста и учатъ земледѣлцитѣ и рѫководятъ работата. Въ първитѣ пъкъ зимни мѣсеци императорътъ заповѣдва на 100 чиновника да събератъ запаситѣ въ житницитѣ. Тѣ гледатъ, щото работницитѣ навсѣкѫдѣ да събератъ всичко, да поправятъ пѫтищата, мостоветѣ, бентоветѣ, тръбитѣ и т. н. Всѣки земледѣлецъ е задълженъ да обработва добросъвѣстно своето поле, и отъ 12,500 земледѣлци въ всѣка провинция трѣбва да работятъ на всѣко поле по двама заедно. Надзирателитѣ за посѣвитѣ иматъ пълна власть надъ обработенитѣ полета. Тѣ познаватъ, кои растения кога узрѣватъ, знаятъ и тѣхнитѣ названия; за всичко това тѣ съставятъ статистически таблици и ги разгласятъ въ всички провинции и окрѫзи. Тѣ посѣщаватъ полетата, провѣряватъ посѣвитѣ, установяватъ качеството на реколтата и споредъ това се съставя регламентъ за събиране данъци. Сѫщитѣ длъж-

ностни лица регулиратъ и нормиратъ потрѣблението на народа, помагатъ му, кога е нужно и регулиратъ сѫщо така труда."[1])

Такава бѣше държавно-колективната организация на земледѣлието въ Китай. При нея очевидно и китайскиятъ селянинъ, не по-малко отъ египетския въ послѣдния периодъ, е държавенъ работникъ, съ напълно регулиранъ трудъ и потрѣбление, макаръ и да работи формално въ „своето" стопанство, което, обаче, поради държавната земя въ него и точно регулирания трудъ, е въ сѫщность държавно стопанство. За съжаление, ние нѣмаме никакви свѣдения какъ държавата е организирала индустрията въ градоветѣ и селата; но споредъ нѣкои намеци въ източницитѣ нѣма съмнѣние, че и въ тази стопанска область, както и въ земледѣлието, държавата е създала отъ дребнитѣ занаятчии подобни организации и работи, рѫководени напълно отъ нея.

Този стопански редъ се е запазилъ въ Китай около 1500 години. Слѣдъ туй императорската централна власть силно отслабва поради вѫтрѣшни вълнения въ империята, главно поради засилване властьта и влиянието на управителитѣ въ голѣмитѣ чужди области, завоювани отъ Китай. Често се смѣняватъ династии, и най-сетнѣ князетѣ и управителитѣ разрушаватъ държавното стопанство, като прокарватъ въ законодателството унищожение на общественитѣ полета и възстановяване на частната собственость съ свободна покупка и продажба на земята. Съ това, наистина, скоро пакъ се е създала едрата капиталистическа аграрна собственость и започва пролетаризацията и крѣпостническия строй въ аграрната култура. Слѣдъ единъ периодъ на народни вълнения и възстания императорътъ Ванъ-Манъ и неговитѣ наслѣдници пакъ възстановяватъ въ началото на нашата ера отчасти стария държавно-стопански строй, като ограничаватъ едритѣ земелни владѣния, обявяватъ земята за държавна собственость, раздѣлятъ земята между селянитѣ споредъ трудовия принципъ, въвеждатъ трудовата повиность и т. н. Обаче, на императоритѣ не се удаде напълно да унищожатъ едрата частна земелна собственость; сѫщо така на отслабналата власть на реформаторитѣ, изглежда, не се удаде да възстанови напълно държавното рѫководство въ земледѣлието. Това най-сетнѣ доведе пакъ до една мобилизация на землевладѣнието въ посоката на неравенството, сир. до едрото и дребно

---

[1]) Ср. Plath, Die Beschäftigungen der alten Chinesen M. 1889. Стр. 7, 12, 17, 33. Сѫщиятъ, Gesetz und Recht im alten China. Abhandlungen der bayerischen Akademie der Wissenschaften. X Band. III Abt.

(парцелирано) землевладѣние. Отдѣлни черти на стария държавно-колективенъ строй, обаче, сж запазени до послѣдно врѣме [1]).

Отъ този кратъкъ социално-политически прѣгледъ личи, какво държавниятъ колективизъмъ въ Китай се осланяше на една силна централна власть, която сама е била плодъ на стопанската еволюция за създаването на все по-едри организационни форми въ стопанството. Централната императорска власть се издига като най-виденъ и могжщъ прѣдставитель на аграрния капиталъ върху феодални основи и тя е, която по-късно поглъща или подчинява останалия аграренъ капиталъ въ страната. Отъ тази грамадна концентрация въ единъ стопански спектъръ, отъ това сливане на всички феодално-капиталистически организации съ най-голѣмата на императора тъкмо се образува държавно-колективното стопанство въ Китай, сжщо така както въ Египетъ и Перу; въ неговитѣ основи очевидно лежи законътъ на организационната концентрация въ стопанството. Но Китай политически все по-вече се разширява; въ завоюванитѣ обширни области, по-голѣми отъ метрополията, властвуватъ феодали — управители, които съ възстания и узурпации унищожаватъ или отслабватъ централната власть за дълго врѣме, а заедно съ нея и държавно-колективния строй въ стопанството, като крѣпятъ и развиватъ пакъ частно-капиталистическитѣ сили. По такъвъ начинъ тѣ ставатъ по-силни, и държавниятъ колективизъмъ най-сетнѣ пакъ се разрушава. Важно е за насъ, обаче, да се установятъ основнитѣ тенденции въ стопанското развитие, които виждаме, че сж сжщитѣ въ старокитайската култура, както въ египетската и перуанската.

---

[1]) ср. Weber, cit op. стр. 36 и сл.; Plath, Gesetz und Recht im alten China. стр. 690; Biot, Memoire sur la Condition de la proprieté teritoriale en Chine p. 255—335.

ГЛАВА IV

Вториятъ циклъ на човѣшката стопанска култура.

Гръко-римската стопанска култура. Основнитѣ черти на нейното развитие.

Първата епоха на гръко-римската култура (микенската). Начало и исторически основи на втората епоха. Първи периодъ: сѣмейно-колективно стопанство на патриархални начала, съединено съ добивателната и обработваща дѣйность и съ екстензивно производство. Вторъ периодъ на гръко-римската култура: образуване и развой на дребно-индивидуалното стопанство (землевладѣние и земледѣлие) въ добивателната и обработваща дѣйность. Начало на раздѣление на труда между тѣхъ и образуване на градско занаятчийство. Трети периодъ на гръцката стопанска култура: поява и развой на капитализма въ народното стопанство като господство на едра прѣдприемаческа организация съ наеменъ и робски трудъ, построена на обмѣнно (парично) стопанство и подчиняваща цѣлия общественъ животъ. Социално-политически послѣдствия на стопанското развитие прѣзъ третия периодъ въ Гърция. Трети периодъ на римската стопанска култура: начало, развитие и господство на капитализма върху сѫщитѣ основи. Социално-политически движения въ римската империя като послѣдствие отъ развитието на капитализма. Четвърти периодъ на гръцката стопанска култура: начало и развитие на държавното регулиране и рѫководство на частното стопанство и постепенното прѣминаване къмъ държавното (врѣмето на елинизма). Четвърти периодъ на римската стопанска култура: тенденции и начало на развиване държавното стопанство въ производстото и разпрѣдѣлението. Държавно регулиране и рѫководство въ народното стопанство. Заключение.

Гръцката стопанска култура и римската сѫ толкова сродни, че могатъ да се разглеждатъ паралелно въ тѣхното развитие. И първата и втората еднакво се намиратъ най-напрѣдъ подъ влияние на египетско-вавилонската култура. Послѣ гръцката култура започва самостоятелно да се развива. Римската идва хронологически по-подиръ и копира отъ нея много стопански форми, развити вече въ първата. Това особено важи за послѣдния периодъ на двѣтѣ култури, въ който това сродство и дори една прѣка наслѣдственость сѫ особено ясни.

I.

Гръцката антична стопанска култура, въ сѫщность, обхваща цѣли два цикла на развитие. Първиятъ, вижда се, напълно копира египетския циклъ и неговата култура. Той трае приблизително отъ 3000 г. пр. Р. Хр. до 900 г. пр. Р. Хр. Това е така наречената критско-микенска култура, отъ която, обаче, ние познаваме само послѣднитѣ форми, изучени отъ (доказано) старитѣ части на Омировия епосъ и, главно, отъ многобройнитѣ паметници, открити при разкопкитѣ. Нейното съвпадане съ послѣднитѣ форми на

египетската култура е поразително, макаръ тя далечъ да не стои така високо, както послѣдната.

Основна черта на микенската култура е абсолютната политическа и стопанска власть на царя, която е сигурно, както и въ Египетъ, Вавилонъ, Китай, продуктъ на дълго социално-икономическо развитие. Както изглежда, издигането на групи лица съ аграрно-капиталистически характеръ върху феодални основи, сир. образуването на землевладѣлско дворянство и стопанско-социалното подчинение на останалото селско население нему, се дължи на два фактора: развитието на външната търговия съ Египетъ, създаването на богатства (пари, роби, добитъкъ, оржжие и т. н) и въвеждането на бойнитѣ египетски колесници, което заедно съ бронирането на войницитѣ е давало голѣмо прѣдимство и господство на онѣзи, които ги владѣели надъ масата на военнонеспособнитѣ селяни [1]). Нѣма съмнѣние, че и въ микенската култура има единъ дългъ периодъ на феодаленъ строй, подобенъ на третия периодъ въ Египетъ, въ врѣмето на който дворянитѣ концентрират въ свои ржцѣ земята, подчиняват въ стопанско отношение цѣлото население и организират едри стопанства. Това доказва факта, че въ послѣдния периодъ на микенската култура подъ абсолютната монархия и подъ властьта на царя, която обхваща цѣлото стопанство въ страната, ние имаме все още дворяни-феодали и ясни слѣди отъ тѣхното стопанство. Това се вижда и въ пѣснитѣ на Омира. Както изглежда, египетската култура е оказала доста силно морално влияние за развитието на абсолютната монархия отъ феодалната олигархия; туй навѣрно е станало по сжщия начинъ, както въ Китай и Египетъ. Египетското влияние, морално и материално, ние виждаме, изобщо, въ всички прояви въ живота на микенскитѣ държави, разположени въ Елада по крайбрѣжието на Пелопонесъ по цѣлия гръцки брѣгъ, по островитѣ и въ Мала-Азия (Троя). (Връзка по морето съ Египетъ).

Слѣдъ като политическата и стопанската власть се консолидира въ ржцѣтѣ на царя, ние виждаме въ микенската култура еднаквость на държавно-стопанския ѝ строй съ този на Египетъ отъ послѣдния периодъ.

Политически царьтъ има абсолютна власть. Той само изслушва мнѣнието на „Старцитѣ“ — прѣдставители на дворянскитѣ родове. Селското население е напълно подчинено на царя, върши обширни работи за всички държавни (военни и културни) и царски нужди и плаща данъци сжщо така, както египетскитѣ селяни. Наредъ съ земледѣлскитѣ работи, тѣ вършат и различни индустриални работи, приготвят и разни стоки за държавни, особено военни нужди

[1]) Ср. Weber, Agrargeschichte. Hellas.

и за външната търговия на царя. Такива държавно-организирани занаятчии сж по египетския образецъ населени и въ царската резиденция[1]). На царя е напълно подчинена дворянската класа съ феодално положение, сир. тя получава отъ царя области за управление, но населението въ тѣхъ си остава стопански подчинено на царя. Феодалътъ получава само часть отъ събранитѣ данъци. Царьтъ притежава и обширно лично стопанство, грамаденъ добрѣ укрѣпенъ дворецъ съ различни стопански пристройки, заедно съ обширни магазини за разни продукти, отчасти и за държавни нужди,--слабо копие на прочутитѣ египетски магазини. Доколкото се установява отъ паметницитѣ, земленатa собственость и тогава има сѣмейно-колективенъ (патриархаленъ) характеръ. Отъ това личи, че тази форма господствува у народа прѣзъ цѣлата епоха на микенската култура; а туй доказва нейния основенъ характеръ и у гърцитѣ, — единъ фактъ. който се доказва още и отъ яснитѣ ѝ слѣди въ първобитната култура на дорийцитѣ, които разрушаватъ микенската култура и започватъ втория циклъ на елинската обща и стопанска култура. Микенската пъкъ култура, подражавайки египетската, създава въ послѣдния си периодъ голѣми и могжщи постройки, — гробници, дворци и храмове, и оставя слѣди отъ доста развита индустрия на бронзови, мѣдни и златни сждове, оржжия и особено глинени вази и гърнета.[2])

Вториятъ циклъ на старо-гръцката култура започва съ т. нар. дорийско нахлуване въ Пелопонесъ около 900 г. пр. Р. Хр. Това бѣха планински първобитни племена, земледѣлци и скотовъдци отъ сжщия произходъ, втурнали се на югъ, търсейки нови източници за прѣхрана. Тѣ бѣха останали цѣлото врѣме съвършено чужди на микенската култура, която била повече крайбрѣжна. Както римската империя пада, разрушена отъ нахлулитѣ въ нея „варварски народи", така и тука твърдѣ напрѣдналитѣ културно микенски държави падатъ подъ напора на дорийскитѣ племена. Обаче, и въ този случай една много по-висока култура силно повлиява на по-низката. Дорийскитѣ родови групи копиратъ въ основни черти социално-политическия строй на побѣденитѣ, като създаватъ държавенъ строй съ всички негови атрибути, развили се у микенцитѣ, именно подчиняване покореното население въ стопанската му дѣйность на д ъ р ж а в н и т ѣ интереси, а слѣдъ това единъ обществен редъ и у господствуващата класа, въ основата на който лежи египетско-микенската идея: всичко чрѣзъ

---

[1]) M. Weber, Agrargeschichte стр. 102.

[2]) G. W e b e r, Weltgeschichte. Bd. I. S.177—186; В и п п е р ъ. Древній Востокъ и Эгейская культура. 1913. стр. 5 и сл.

държавата и всичко за държавата. Най-ясенъ и пъленъ изразъ на този редъ намираме въ спартанската държава, създадена отъ едно дорийско племе върху микенскитѣ развалини. Основнитѣ черти тукъ сж: Земята се смѣта върховна държавна собственость. Между членоветѣ на господствующата класа тя е раздѣлена на равни дѣлове, които се обработватъ отъ крѣпостнитѣ селяни за господаритѣ. Владѣтельтъ нѣма право да раздѣли или да продава своя дѣлъ. Всѣки дѣлъ трѣбва да доставя извѣстно количество продукти. Часть отъ тѣхъ се оставя на разположение на държавата за организацията на комунистически трапези. Държавата има право, когато трѣбва, да направи ново разпрѣдѣление на дѣловетѣ, които се смѣтатъ като ленове.[1]) Както крѣпостния селянинъ е привързанъ къмъ господарското стопанство и задълженъ съ извѣстенъ трудъ къмъ господаря си и къмъ държавата въ форма на работи и служби, така и господарьтъ му е привързанъ къмъ държавата и е обвързанъ съ различни задължения, — да не напуска страната и мѣстожителството си, да внася на държавата редовно продукти, да участвува въ общитѣ трапези, игри, военни упражнения, да дава дѣцата си за възпитаване отъ държавата, да избѣгва разкоша и мързела, да се ползува само съ необходимитѣ за живота нѣща и да изпълнява безпрѣкословно всички наредби на държавата. Както неговиятъ крѣпостенъ селянинъ се смѣта и формално е робъ на държавата, когото спартанецътъ нѣма право да убива, да продава или освобождава, а само се явява за него управитель и началникъ, така и той самъ е орждие, собственость на държавата. Безъ съмнѣние, цѣлата тази държавна и обществена организация, която ржководи цѣлия човѣшки животъ, съ така да се каже колективно-държавно-домашно стопанство, което сплотява гражданитѣ въ едно цѣло, прѣдставлява единъ видъ аристократически социализъмъ.[2]) Той е още по-централизирано прокаранъ въ критската дорийска държава, сжщо така издигнала се върху микенски основи. Тукъ цѣлото гражданство се изхранва и издържа на държавна смѣтка, а пъкъ държавата създава своя доходъ въ натурални продукти отъ държавнитѣ земи, отъ данъцитѣ на покореното население и отъ голѣма часть отъ доходитѣ на крѣпостнитѣ селяни на господствуващата класа, които се смѣтали д ъ р ж а в н о крѣпостни.[3]) Като спартанската и критската, дорийски

[1]) Ср. G i l b e r t, Studien zur alt—spartanischen Gesehichle. S. 169. Schômann griechische Altertümer. Bd. I. S. 225. W e b e r. Weltgeschichte Bd. I S. 201, 204 f.

[2]) W e b e r, cit. op. стр. 204 и сл. P ö h l m a n n. Geschichte des antiken Kommunismus und Sozialismus. Bd. I. стр. 63, 64.

[3]) P ö h l m a n u. стр. 65.

държавици сж образувани и въ други мѣста на микенската култура, като населението и цѣлата му стопанска дѣйность се подчиняватъ на държавата, както е въ Тесалия, Сиракуза, Аргосъ, Сикионъ, Хераклея и др.[1]) Отъ дорийскитѣ държави, копирали въ основитѣ му социално-политическия микенски строй (микенскиятъ строй посочва и прочутитѣ „сиситии" — комунистическитѣ трапези на спартанцитѣ и критянитѣ[2])), бѣше възприетъ и институтътъ на върховната царска власть, която отпослѣ бива постепенно унищожена и еволюира къмъ дворянска олигархия, като се запазва, обаче, въ Спарта.[3])

Всички тѣзи факти и съпоставяния ни доказватъ, че най-старата микенска култура, за която ние почти нищо не знаемъ, се отразява очевидно въ спартанско-критския социаленъ строй, и че тя е достигнала най-сетнѣ въ основнитѣ си черти сжщитѣ форми като египетската отъ сжщото врѣме. Сир. гръцката стопанска култура най-напрѣдъ минава цѣлото развитие (поне въ главнитѣ черти) на египетско-вавилонската култура, а слѣдъ туй съ дорийското нахлуване започва единъ новъ цикълъ, самостоятеленъ, съ нови форми и прояви на стопанската култура. Въ тѣхъ ние виждаме новъ човѣшки напрѣдъкъ въ цѣлото стопанско развитие — втория цикълъ на човѣшката стопанска култура.

Изглежда, че и римската култура познава, подъ влияние на египетската, както и гръцката, микенския цикълъ. Това е врѣмето на царетѣ, властьта на които, както изглежда, споредъ още по оскждитѣ паметници, сжщо така се простира върху цѣлия стопански животъ на страната. Римскитѣ „плебеи" отъ послѣдующия феодаленъ периодъ сж наслѣдници на стопански-подчиненитѣ на царя крѣпостни селяни и занаятчии, задължени съ работа за държавни нужди[4]). Източницитѣ ни съобщаватъ, че различни царе сж се отличили съ широки социално-икономически законодателства, особено Сервий Тулий, който издава обширни аграрни закони. Както въ Гърция, царската власть по неизяснени още социални еволюции, се смѣнява съ дворянска олигархия, основнитѣ черти на която отговарятъ на спартанската и изобщо дорийската олигархия: господствуващъ центъръ е градътъ — държавата (Римъ), населенъ отъ дворянски родове — землевладѣлци. Селското население е подчинено, работи и имъ плаща, и неговото стопанство е приспособено за държавни нужди.

---

[1]) M. Weber. Agrargeschichte S 105.

[2]) Pohlmann. I. S. 60.

[3]) M. Weber. Agrargeschichte въ Hadw d. St. S. 101.

[4]) M. Weber. Agrargeschichte. Rom. S. 149.

II.

а) Да прослѣдимъ сега, какви сѫ първобитнитѣ стопанско-социални форми у дорийскитѣ племена, нахлули около 900 год. пр. Р. Хр. въ Пелопонесъ, защото отъ тѣхъ започва стопанското развитие на гръцката култура въ втория ѝ цикълъ. По този пъпросъ ние сме добрѣ отвѣтлени, благодарение пѣснитѣ на Омира. Сега е доказано, че тѣ отразяватъ двѣ епохи: микенската и слѣдната дорийска въ нейното начало. Изслѣдвано е и това, какви институти и указания въ този епосъ се отнасятъ къмъ едната и другата. Освѣнъ съ класическия епосъ, ние си служимъ съ правнитѣ източници отъ това врѣме (правото на Гортънъ) и съ свѣдѣнията на гръцкитѣ писатели Диодоръ, Платонъ и особенно на Аристотеля.

Когато дорийцитѣ нахлуватъ въ Пелопонесъ, и дълго врѣме слѣдъ като се настаняватъ въ новитѣ мѣста, (тамъ дѣто продължаватъ стопанската дѣйность), тѣ сѫ организирани на родови начала. Затворени социални групи въ форма на патриархални голѣми сѣмейства, които обхващатъ приблизително 40 — 50 души, на чело съ върховния най-стария ржководитель (патриархъ), завладѣватъ земята и я раздѣлятъ за обработване между отдѣлни възрастни мѫже съ тѣхнитѣ жени и дѣца, при което обаче върховното ржководство на цѣлото производство остава въ ржцѣтѣ на патриарха[1]). Омировитѣ пѣсни посочватъ ясно факта, какво общината разполага доста автократично съ раздаването земелни участъци на отдѣлни лица. За установяване примитивното землевладѣние у гърцитѣ, забѣлѣжително е и това, че още въ IV вѣкъ пр. Р. Хр., при господството вече на индивидуалната собственость, атическитѣ селски общини все още притежаватъ обширни общински мери и пасбища (дадени подъ аренда на градинари)[2]). И тъй, отдѣлното лице, членъ на голѣмото сѣмейство (родъ, задруга) може само да се ползува отъ дадената му земя, той нѣма право нито да я продава, нито да я увеличава, тъй като всѣко по-нататъшно завземане става само чрѣзъ рѣшение на цѣлата родова община[3]). За обра-

---

[1]) Guiraud. La proprieté fonciere en Grece. Paris 1893. livre I. Chap. II, IV L. III. Chap. I. p. 27 ets. 389 ets., 93 ets; Ed. Meyer. Geschichte des Altertums II, S. 297 казва, че „дѣловетѣ", κληροι, които общината дава на членоветѣ си, свидѣтелствуватъ, какво общината е собственица на земята и периодически дава на всѣки членъ участъкъ чрѣзъ жребие. Сѫщото съображение изказва Viollet. Le charactere collectiv des premieres proprietés immobilieres (Bibl. de l'ecole des Chartes p. 465 и сл.; сѫщото мисли Esmein. La proprieté fonciere dans les poémes homeriques p. 820 и сл. ср. и Ridgeway — Homerische Agrarverfassung, който вижда у дорийцитѣ общинно-колективно стопанство. Сѫщо така и Аристотелъ. Политика II, 2, 1, указва много случаи на аграрно-колективно стопанство у първобитнитѣ народи. Meitzen и Wilamowitz — Moellendorf, доста компетентни учени, сѫщо констатиратъ комунистич. характеръ на старо-гръцкиятъ аграренъ строй. (Aristoteles und Athen. Bd. II. S. 48).

[2]) Weber. Agrargeschichte. стр. 98.

[3]) Guiraud. p. 53.

ботването на земята, за всѣко напояване, разчистване и др., което стопанинътъ не може да извърши само съ своитѣ сили, той винаги трѣбва да се обръща за помощь къмъ своитѣ съселяни, тъй като свободни или несвободни помощни работни сили (роби) още почти напълно липсватъ.[1]) Земелниятъ участъкъ на всѣкиго е смѣсенъ съ други (по руски „чрѣзполосица")[2]) и по такъвъ начинъ всѣки стопанинъ при обработването трѣбва да се присъединява къмъ своитѣ сродници,—той, напр., не може да жъне ако цѣлата община не жъне, поради опасность, че ще уврѣди участъцитѣ на своитѣ съсѣди. Съ право забѣлѣзва прѣвъзходниятъ познавачъ на първобитното земледѣлско стопанство Meitzen, че при примитивното земледѣлие въ форма на двуполно стопанство (Feldgraswirtschaft) съ поредно водене на скотовъдство и земледѣлие на два участъка, непрѣменно се изисква общность на полетата, тъй като първото се води разбира се на общо пасбище. Сѫщата хармония въ дѣйствията на отдѣлния стопанинъ съ общината се изисква и при орань, т. е. извѣстна хармония и единодушие по необходимость свързва всички общинари, когато обработватъ полетата, гдѣто господствува смѣшение — „чрѣзполосица" (Gemengelage) на земелни участъци и това създава силна връзка между отдѣлния стопанинъ и общината[3]). Полученитѣ отъ стопанина продукти трѣбва да бѫдатъ прѣдадени на патриарха и той, като прѣдставитель на родовото стопанство, ги раздѣля между членоветѣ на общината[3])

[1]) Ed. Meyer. Die Sklaverei im Altertum. Въ епоса на Омира робството още не играе почти никаква роля. Землевладѣлцитѣ, като Лаертъ, Телемахъ, дъщерята на Алкиноя изпълняватъ сами селски домашни работи. Сѫщото намираме и у Филохоръ. фрагментъ 13.

[2]) „Илиада". XII., 421 — 23; XVIII — 541 и сл. текстове, които посочватъ че земелнитѣ участъци на общинаритѣ сѫ разположени единъ до другъ (смѣсено) (по руски: чрѣзполосно)

[3]) Guiraud page 93. Bücher и Laveley сѫщо посочватъ, че общинското стопанство тукъ почива върху родовото съдружие. Ср. и L. v. Stein. Die Soziale Frage im Lichte der Philosophie 1897 г. стр. 92, който констатира колективно землевладѣние у гърцитѣ, италийцитѣ и германцитѣ. ср. и Die Fragen des Grundbesitzes s. 29, 37 f. Най-добриятъ свидѣтель за колективно-комунистическото землевладѣние въ форма на патриархалния строй въ първобитното гръцко стопанство е, обаче, самиятъ Аристотелъ, (Политика I, 1, 2, 7) който казва, че „основната човѣшка социална ядка е патриархалното сѣмейство съ обща работа и потрѣбление. Слѣдующата социална организация, която по-нататъкъ се образува цѣлесъобразно отъ нѣколко семѣйства, е селската община; това е една колония отъ семѣйства. Споредъ този произходъ, и гръцкитѣ държави отначало се управляватъ отъ царе, както и сега е у варварскитѣ народи, понеже всѣко семѣйство се управлява отъ най-стария членъ; сѫщо така се управляватъ колонитѣ отъ сѣмейства (селскитѣ общини) поради сродството между тѣхнитѣ съдружници". Правилно заключава и Mommsen. Römische Geschichte Bd I. S. 36, 182, че патриархалната родова задруга и селската община у примитивнитѣ гърци и римляни сѫ идентични. Римската земелна община (Feldmark) и домашна община (Hausmark) съвпадатъ, — господствува общинско-колективно землевладѣние (Feldgemeinschaft). M. Weber. Agrargeschichte 1909, сѫщо констатира у първитѣ родове (послѣ дворянски) сѫществуване на голѣми патриархални сѣмейства съ стопански животъ на сѣмейно-комунистически начала ср. стр. 96 Колективна собственость на земята прѣдполага у първобитнитѣ гърци и Maine Lectures on the early history of Institutions.

Ако пъкъ (споредъ Guiraud) земята е раздѣлена между мѫжкитѣ членове на общината за обработване,[1]) то ливадитѣ, горитѣ, пасищата и цѣлото скотовъдство продължаватъ да бѫдатъ свързани нераздѣлно съ цѣлата родова община: Стадото се пасе на общински мери и общината избира говедарь, който да управлява скотовъдството[2]). Къмъ тази стопанска свързаность на индивида съ общината се прибавя и социалната въ патриархалната организация. Въ всичкитѣ си обичаи и нрави, въ сключването на брака и въ вѫтрѣшнитѣ отношения въ сѣмейството, съ една дума, въ всичкитѣ си отношения къмъ общината и къмъ чужденцитѣ, индивидътъ е подчиненъ на рѣшенията на родовия прѣдставитель, сир. на патриарха[3]).

Общи религиозни обреди на цѣлия родъ, жертвоприношения съ приносъ задължителенъ за всѣкиго, общи трапези, общи походи за крадене жени, общъ ловъ, — всичко това създава една своеобразна колективна психология у индивида, поради което индивидуалната психология съвсѣмъ не може да се развие. Господството на общината надъ нейния членъ отива до тамъ, че безплодниятъ бракъ се разкѫсва и жената, по рѣшение на патриарха, се дава на другъ мѫжъ. Работата е тамъ, че на рода трѣбватъ наслѣдници, и индивидътъ е длъженъ да служи съ брака си само на тази цѣль. Този колективенъ животъ оставя у човѣка дълготрайни спомени. Много вѣкове слѣдъ разпадането на патриархалната организация у дворянскитѣ родове оставать, като отзвукъ на тѣзи обичаи, празднични жертвоприношеня, тържествени трапези въ така наречениитѣ фратрии — братства, които ни свидѣтелствуватъ за разцвѣта на родовия животъ[4]).

Слѣдъ като дорийцитѣ съ формитѣ на горѣописания патриархаленъ животъ завладѣха остарѣлитѣ Микенски държави, тѣ доста бързо създаватъ въ Критъ, Лакония, Тесалия и другадѣ редица държави съ социаленъ строй, подобенъ на спартанския, който прѣдставя смѣсь отъ патриархално-семѣйно-колективни черти съ социалнитѣ институти на Микенскитѣ държави. Въ други некултурни и ненаселени мѣста, кѫдѣто се настаняватъ дорийскитѣ

---

[1]) Други автори доказватъ наличностьта на колективния трудъ или пъкъ регулярни прѣраздѣления на земята между общинаритѣ.

[2]) Guiraud. стр. 67 — 68.

[3]) Guiraud. стр. 51 и сл.

[4]) Meyer. Geschichte des Altertums. Bd II. S. 318 ff. посочва, че спартанскитѣ обществени трапези (сиситии) прѣдставяватъ остатъкъ отъ колективно общинския животъ и стопанство на първобитното врѣме. Ср. сѫщо Büchsenschütz Besitz und Erwerb im griechischen Altertum. Стр. 29, който изказва сѫщото мнѣние. Нѣма обаче съмнѣние, че тукъ се забѣлѣзва още и силното влияние на микенскитѣ държавно-колективни институти.

племена, постепенно се образуватъ държави, като отдѣлни родове се съединяватъ, споредъ свидѣтелството на Аристотеля (Политика I 1, 2), въ държава за да се защищаватъ отъ неприятели, или пъкъ за да завладѣятъ чужди страни. По такъвъ начинъ и тукъ покъсно се образуватъ дворянско-родови държави, подъ управлението на старейшини отъ всѣки родъ, на чело на които стои избранъ царь.[1]) Сега започва да се развива и робството чрѣзъ подчинението на чужди родове и военноплѣнници. Заселването послѣ на страната, намираща се подъ господството на родове, отъ колонисти и бѣжанци изъ другитѣ страни, на които земята, принадлежаща на родоветѣ, се дава подъ наемъ срѣщу изплащане данъци въ натура, — води и тукъ къмъ освобождаване дворянскитѣ родове да обработватъ земята и да водятъ стопанството. Сега патриархалнитѣ родове ставатъ дворянски и стигатъ до положение на рентиерска класа. Събрала се въ градоветѣ, като Спарта, Атина, Сикионъ, Тива и др., дворянската класа управлява отъ тамъ цѣлата страна, сир. маса отъ чужденци, роби, дребни арендатори, крѣпостни и работници, които обработватъ дворянскитѣ земи, или пъкъ сѫ свързани съ нея чрѣзъ кредитъ[2]). Но старата задружна основа на социалния животъ у дворянството въ форма на тѣсна свързаность на индивида съ обществото остава и въ града и още повече се усилва чрѣзъ военно-задружната организация, която обхваща живота на дворянската класа навсѣкждѣ повече или по-малко, — все едно дали въ Атина или въ Римъ, Спарта, Критъ или у староукраинскитѣ казаци (запорожцитѣ на Гоголъ), или особено ясно въ старо-гръцката Липара, — гдѣто гражданитѣ се раздѣлятъ на двѣ части, отъ които всѣка по редъ ту воюва противъ разбойницитѣ, ту обработва полетата, които сѫ обща собственость тукъ. Имотътъ е така сѫщо колективенъ и господствува комунистическо потрѣбление въ формата на сиситии[3]). Общи походи за плячка, братска подѣлба на плячката, общи трапези, извѣстенъ братски комунизъмъ спрѣмо всички блага, който се проявява въ това, че не се наказва присвояването на чужди блага, „забрана на ревность“, — ето що характеризира социалния животъ на дворянството въ послѣднитѣ години на неговото господство, особено въ Спарта. Индивидътъ тогава наистина принадлежи съ цѣлия си имотъ и личность на градската община[4]).

---

1) Държавата, както тя се явява въ епоса на Омира.

2) Meyer II S. 340; M. Weber. Agrargeschichte. S. 105 ff.

3) Diodoros V. кар. 3.

4) Burckhard, Griechische Kulturgeschichte I. S. 72 ff. 111.

Важно е да се установи, че този социаленъ строй, господствувалъ по-силно или по-слабо навсѣкждѣ въ Гърция прѣзъ IX—VII вѣкъ пр. Рож. Хр., е смѣсь отъ първобитенъ сѣмеенъ колективизмъ съ извѣстни институти на политическия и стопанския централизмъ, сир. на държавното стопанство, които се срѣщатъ у микенскитѣ държави 1500 год. пр. Рож. Хр., като тѣ пъкъ сж ги копирали отъ египетската култура. Наистина, спартанската и критската държавно-колективни и комунистически култури отъ тъй наречената феодална епоха на гръцката история прѣдставляватъ много паралели съ държавния колективизъмъ на „Новата империя“ въ Египетъ, Перу и Китай. А именно, общо имъ е: 1) аграрната култура, 2) населението е снабдено съ земя и разпоредено въ работата косвено отъ държавата, 3) всички продукти, освѣнъ необходимитѣ за работницитѣ, постжпватъ въ полза на държавата, 4) държавата ги прѣдоставя на чиновници и войници (господствуваща класа), 5) земята принадлежи на държавата и се разпрѣдѣля отъ нея между гражданитѣ, които сж управители въ прѣдоставенитѣ имъ стопанства, 6) работното население (селяни) се смѣта за държавно работничество и изпълнява различни работи въ полза на държавата. Вѣроятно е, че спартанцитѣ запазватъ патриархалния задруженъ животъ, като прѣдаватъ функциитѣ на патриарха на държавата (сената) толкова дълго врѣме, понеже организацията на едно милитаристическо общество върху подчинената страна и население, особено пъкъ отстранението отъ производственитѣ отношения на земледѣлието, което въ своя прогресъ разрушава колективно-комунистическото патриархално общество, — тъкмо много благоприятствуваха да се запазятъ старитѣ социални форми. Въ подобни социални и економически отношения живѣятъ, обаче, и всички дворянски родове въ периода на тѣхното господство въ гръцкитѣ държави (VIII и VII вѣкъ пр. Р. Хр., врѣмето на феодализма въ антична Гърция — „срѣднитѣ вѣкове“ на гръцката култура). Само въ такъвъ смисъль хипотезата на Кацаровъ и на Pöhlmann придобива конкретно исторически характеръ.

Примитивната сѣмейно-колективна стадия у спартанцитѣ и др. народи прѣминава непосрѣдствено въ държавно-колективна поради политически прѣврати, като, обаче, се запазватъ основнитѣ черти на първата (спартанско-критскитѣ държави сж голѣми домашни стопанства съ патриархално-държавенъ редъ). Сжщата картина намираме и въ Троянската държава отъ старо-микенския културенъ циклъ. Описаниятъ у Омира дворецъ на Приама ясно показва черти на патриархаленъ задружно-колективенъ животъ. Обаче, човѣшката история не спира на първия циклъ на стопанската кул-

тура, стигналъ, както виждаме и въ антична Гърция кулминационната си точка (въ Критъ и въ Спарта). Нови производителни и потрѣбителни сили, нови културни потрѣби у прогресиращото човѣчество изискватъ по-нататъшенъ напрѣдъкъ въ стопанско-социалнитѣ форми. Сега слѣдва едно разрушение на този смѣсенъ сѣмейно-държавенъ колективизъмъ, тѣсенъ вече за новитѣ нарастнали стопански сили (ср. долу стр. 107 и сл.). Развитието сега върви по пжтя на изработване нови индивидуални форми на стопанството. [1])

У италийскитѣ първобитни племена и специално у римлянитѣ, ние срѣщаме сжщо така формитѣ на колективно-родовата земелна собственость. Полетата се обработватъ отъ колективния трудъ на отдѣлни родови сдружения и продуктътъ бива раздѣленъ между домашнитѣ стопанства принадлежащи къмъ родовата група. Селската община и родовата организация тукъ съвпадатъ; тѣ сж основа на цѣлото землевладѣние въ страната, като показватъ и тукъ черти на сѣмеенъ комунизъмъ. Социалната еволюция съ прѣобразуването на първобитнитѣ патриархални родове — землевладѣлци и земледѣлци въ дворянска, господствуваща и градска класа, станало слѣдъ като страната постепенно се населява съ нови земледѣлци, подчинили се на дворянството, която еволюция ние видѣхме въ Гърция въ IX—VII в. пр. Рож. Хр., се извършва и въ римската култура. Римъ прѣдставя резиденция на военно-политически организираното дворянство съ феодаленъ характеръ, което

---

[1]) Ние се спрѣхме малко по-подробно да изобразимъ и обосновемъ типичнитѣ черти въ сѣмейно-колективния периодъ на античното гръцко стопанство, понеже има отдѣлни историци, особено Pöhlmann и von Below, които още въ 90-тѣ години излѣзоха съ теория, споредъ която формитѣ на сѣмейно-колективното стопанство не сж характерни за първобитното стопанство у всички народи и че много отъ примитивнитѣ народи въ това число и античнитѣ гърци, римляни и дори германци, ужъ показватъ въ началото си индивидуално стопанство. И това се твърди въпрѣки наистина безбройни свѣдѣния, събрани отъ антрополози, пжтешественици и др. за сѣмейно-колективнитѣ форми на живота у първобитнитѣ народи изобщо, и специално въпрѣки изобилнитѣ свѣдѣния за такова стопанство и у античнитѣ гърци, признати отъ всички авторитети по антична история и економика. Съ това тази ужъ „модерна теория" трѣбва да отрече и сжществуването на патриархалния строй, установенъ отъ социологията за всички европейски народи и характеренъ въ стопанско отношение тъкмо съ тѣзи форми. Послѣдователь на това направление се явява и нашиятъ историкъ г. проф. Г. Кацаровъ, който въ своята нова книга „Приноси къмъ историята на древностьта. 1920" сумира доводитѣ, изказани отъ немногобройнитѣ послѣдователи на индивидуалистичната теория. Г-нъ проф. Кацаровъ прибавя още, че описанието на сѣмейния комунизъмъ въ двореца на Приама въ Троя прѣдставя, вѣроятно, споменъ за стара сѣмейна уредба, която отдавна е изчезнала; съ този доводъ ние можемъ напълно да се съгласимъ. Като доказва съ Pöhlmann и Schürtz, че спартанско-критскиятъ комунизъмъ и този на о. Липара носятъ случаенъ военен характеръ, г. Кацаровъ, обаче, съвсѣмъ незабѣлѣзва неговитѣ патриархални основни черти, които се срѣщатъ тъй изобилно и въ пѣснитѣ на Омира. v. Below, въ издадената въ 1920 год. негова книга отъ 720 страници — Probleme der Wirtschaftsgeschichte — прѣпечата само своитѣ отчасти остарѣли статии отъ 90-тѣ години съ доводитѣ за господството на индивидуалната собственость и стопанство въ началото на човѣшката културна история, че не дава тукъ нищо ново.

господствува надъ цѣлата страна. Забѣлѣжително е тука стопанско-политическото подчинение на масата недворянско население на дворянството въ формата на прочутата римска клиентела, която характеризира феодалния периодъ въ римската култура. Стопански тази клиентела прѣдставя даване земя и регуляренъ кредитъ на клиента срѣщу данъци въ натура. Изглежда, че и спартанскиятъ сѣмейно-държавенъ комунизъмъ намира много паралели съ живота на дворянскитѣ родове въ Римъ [1]).

б) Вторъ периодъ въ гръцката стопанска култура. Образуване и развой на индивидуалното стопанство и землевладѣние.

Пълна противоположность на сѣмейно-колективното стопанство у първобитнитѣ дорийски племена прѣдставя това на една нова землевладѣлска класа, която постепенно се развива въ цѣла Гърция отъ VIII в. насамъ. Гърция тогава е различно населена и, докато отдѣлни области сѫ гѫсто населени, други като Атика, Тесалия, Епиръ, Мало-Азиатскиятъ брѣгъ и т. н. сѫ почти празни. Дори тамъ, дѣто дорийскитѣ племена — побѣдители сѫ се закрѣпили, като сѫ завзели най-добритѣ участъци, все още въ новообразуванитѣ имъ държави има доста праздни земи. Съ увеличаването населението гѫстонаселенитѣ мѣста даватъ своя излишъкъ на рѣдконаселенитѣ. Но тѣзи прѣселвания ставатъ постепенно и незабѣлѣзано така: нѣкои прѣдприимчиви хора отиватъ въ чужда страна съ жена си, дѣцата и имота си, като се раздѣлятъ за винаги съ своята патриархална организация, въ която сѫ родени. Такива прѣселници се раздѣлятъ понѣкога отъ своитѣ роднини и по морални съображения, влѣзли въ конфликтъ съ патриархалната организация; напр., незаконни дѣца, изпѫдени, свободомислещи и т. н. За такива хора ние чуваме вече въ пѣснитѣ на Омира; за тѣхъ ни разказва и народниятъ поетъ Хезиодъ въ VIII вѣкъ пр. Р. Хр. Специално за Атика ние се научаваме, че въ края на VI вѣкъ тамъ сѫ получили граждански права нѣколко стотици такива прѣселници.

Всѣки прѣселникъ съ своето сѣмейство заема участъка свободна земя, обработва я и по такъвъ начинъ я има, разбира се, като лична собственость. Така се създаватъ отдѣлни стопанства,

---

[1]) Ср. Mommsen. Römische Geschichte. Bd. I. 1912. стр. 182—192. Büchsenschütz. Bemerkungen über die römische Volkswirtschaft der Königszeit; M. Weber. Agrargeschichte. Rom. Стр. 141, 144, 147, 149. За общинска земелна собственость въ Римъ свидѣтелствува и факта на общинскитѣ мѣри, запазили се въ слѣднитѣ епохи. Weber, стр. 144. Интересно е, че и Weber признава, какво индивидуалната земелна собственость най-напрѣдъ липсва и въ римската култура.

разположени по-близу или по-далече, но стопански съвсѣмъ раздѣлени. Всѣко съединение помежду имъ се изключва вече поради това, че тѣ произхождатъ отъ различни страни, иматъ различни обичаи, нрави и водятъ различно стопанството. Забѣлѣжително е обаче и това, че дори когато се прѣселватъ цѣли групи въ новитѣ мѣста, като заематъ земята, веднага я раздѣлятъ като частна собственость между членоветѣ; тъй щото фактически пакъ се образуватъ отдѣлни стопанства. Строгата задружна и патриархална организация сѫщо така се изоставя. Социалнитѣ учреждения на новооснованитѣ общини носятъ типиченъ индивидуаленъ характеръ и демократическитѣ реформи, които въвеждатъ слѣдващитѣ законодатели, като Клистенъ, тъкмо се крѣпятъ на този новъ индивидуаленъ духъ. Този духъ, който одушевява прѣселницитѣ и вѣроятно често ги изгонва отъ сѣмейно-колективната патриархална организация, има обаче своитѣ дълбоки социално-икономически причини.

Въ социално отношение тукъ дѣйствува очевидно разрушението на патриархалния строй подъ влияние на държавното развитие и върховенството на държавата надъ властьта на патриарха. Държавата все повече и повече се намѣсва въ вѫтрѣшнитѣ работи на патриархалното сѣмейство, като разрушава дори сѣмейно-комунистическото потрѣбление, дѣто такова сѫществува. Тя си присвоява все по-голѣми права въ правната и стопанска область и по такъвъ начинъ разрушава вѫтрѣшния редъ на патриархата. Побѣдата остава най-сетнѣ на страната на държавата, понеже задъ нея стои историческото развитие отъ отдѣлнитѣ селски общини къмъ държавното съединение на всички родове, което се обусловя отъ разширяването на патриархалнитѣ групи, при нужда да се защитятъ отъ неприятелски нападения или пъкъ да осигурятъ своята власть надъ побѣденитѣ народи. Въ стопанско пъкъ отношение новиятъ индивидуаленъ духъ се прѣдизвиква отъ вѫтрѣшното разнебитване на стопанската патриархална оргганизация, особено пъкъ на колективната земелна собственость, поради появили се противорѣчия въ интереситѣ на нейнитѣ членове. Добитата при успѣшни военни походи отъ военно-способни хора (или началници) богата плячка, — роби, злато, добитъкъ, тѣ разбира се, искаха да употрѣбятъ въ своето лично стопанство и да използуватъ така добититѣ продукти само за себе си. Такъвъ по-богатъ членъ добива сега интересъ да разшири своето землевладѣние и стопанство, и по такъвъ начинъ неизбѣжно изпада въ конфликтъ съ патриархалната власть и организация. Макаръ тѣзи хора да получаватъ най-сетнѣ право да задържатъ часть отъ придобитото за себе си,

но съ това вжтрѣшниятъ конфликтъ не се изглажда. Постепенно се образуватъ групи отъ по-богати, съ по-голѣми работни сили лица, които най-сетнѣ се обявяватъ въ опозиция къмъ цѣлата община, отдѣлятъ се напълно отъ нея, или пъкъ се изселватъ.

Наредъ съ това разнебитване на патриархалната сѣмейно-колективна организация и съ постепенното образуване на цѣлъ класъ хора съ индивидуално стопанство и землевладѣние, както посочихме горѣ, трѣбва да се каже, че и емансипацията на прѣселилитѣ се въ градоветѣ дворянски патриархални родове отъ водене стопанството, сжщо така влияе за развитието на индивидуалното землевладѣние и стопанство, изобщо, индивидуалния духъ въ обществото. Ние видѣхме, че дворянскитѣ земи се даватъ повече подъ наемъ на безземелни и малоимотни арендатори, които, разбира се, ги владѣятъ и обработватъ по индивидуаленъ начинъ. И тъй, наредъ съ развоя на състоятелни, независими индивидуални чорбаджийски стопанства на колонисти и прѣселници, въ страната се развиватъ и зависими дребни и малоимотни, но пакъ индивидуални стопанства на цѣлото селско население, подчинено на дворянството. Къмъ началото на VI вѣкъ въ Атика и послѣ въ цѣла културна Елада ние виждаме вече маса свободни и несвободни селяни, — индивидуални стопани, които зависятъ въ политическо отношение отъ дворянскитѣ родове въ града, господствуващи надъ страната. Наредъ съ това ние забѣлѣзваме къмъ края на това развитие и едно относително измѣстване на задлъжнѣлитѣ полупролетарски елементи на селячеството отъ състоятелнитѣ чорбаджийски стопанства, като първитѣ прѣдпочитатъ да ликвидиратъ собственото си стопанство и да постжпятъ като наемни работници, у послѣднитѣ. Тѣзи пъкъ стопани поематъ напуснатитѣ дворянски земи, като арендатори. Тази еволюция дава и грамадна обществена сила на тая нова класа, която най-сетнѣ въ политическитѣ революции, станали тогава въ различнитѣ гръцки държавици, събаря властьта на остарѣлата дворянска класа и създава единъ новъ демократически строй[1]). (Солонови реформи въ Атина, революциитѣ въ Мегара, Леонтини и другадѣ).

---

[1]) Ср. къмъ този отдѣлъ: Meyer, II. стр. 79, 338 и сл.; Guiraud, стр. 67, 78 и сл. 81 и сл. 91—96; M. Weber. Agrargeschichte. стр. 107. Аристотель: Политика, кн. III, 1 № 10. Кн. 5, 8, 22; Одисея XIX, 118 и сл. XV, 225—229 271 и сл. Илиада VI, 157 и сл. IX, 648. Ние разгледахме подробно всички въпроси, повдигнати въ текста отъ началото на гръцката култура въ нашия трудъ: „Die Sozialökonomischen Grundlagen der Staats—und Wirtschaftslehren von Arisroteles", Leipzig, 1911. M. Weber. Agrargeschichte посочва и на това, че еволюцията въ военното дѣло, а имено замѣстването на боевитѣ колесници (оржжие на дворянството) съ бронираната пѣхота на многобройни хоплити (Hoplitenphalanx) сжщо даде прѣдимство на състоятелното селянство, воювало по такъвъ начинъ. Стр. 101, 106.

Този новъ демократически строй въвежда навсѣкждѣ и пълна свобода на земелната собственость, като прѣмахва старата зависимость на послѣднята — наслѣдие отъ патриархално-родовия строй[1]). Новиятъ социаленъ редъ въ гръцкитѣ държави, освѣнъ въ нѣкои отдѣлни случаи, запазили дворянското господство, като Спарта (дѣто, обаче, сжщо така постепенно се събаря стариятъ колективно-комунистически редъ) сега се крѣпи главно на свободната маса състоятелни и дребни селяни; при това у първитѣ, обикновено, ние сръщаме робски трудъ въ тѣхното стопанство, което носи характеръ на типично затворено домашно стопанство, така както си го прѣдставя Rodbertus за цѣлото актично врѣме. Съобразно съ това новата господствуваща класа прокарва и своя земледѣлска стопанска политика. Забранява се, напр., износа на земледѣлски продукти, освѣнъ на растително масло, а сжщо така и вноса на луксозни прѣдмети. Стопанскиятъ животъ, изобщо, добива постепенно характеръ на самозадоволяваще се народно стопанство, като че ли господствуващата класа иска да прѣмахне паричното стопанство, което започна да развива дворянската класа въ послѣднитѣ години на своето господство съ обширна външна търговия и кредитни операции съ стопански подчиненитѣ ней земледѣлци. И наистина тази политика на състоятелното, самозадоволяваще се стопански селячество се основава, както посочихме въ другия си трудъ, на извѣстна хармония между производството и потрѣбление въ тѣхнитѣ стопанства. Излишекътъ се дава за държавни нужди и то повече въ форма на натурални повинности (литургии и данъци). Разликата между тази маса индивидуални селски стопанства се състои само въ по голѣмата или по-малка състоятелность, при пълно политическо и социално равенство. Въ всички държавни учреждения засѣдаватъ тритѣ цензови групи селяни. Наредъ съ тѣхъ има една четвърта полупролетарска група, но безъ всѣкаква политическа и социална роля. Идеологъ на тази класа е тъкмо великиятъ Аристотель, който въ своята „идеална държава“ постулира дребно-земледѣлско стопанство на индивидуални основи, съ политическо господство на срѣдното селячество. Забѣлѣжително е и това, че новата господствуваща класа издава закони, които забраняватъ концентрацията на земелната собственость въ малко рѫцѣ, тъй че всѣки гражданинъ може да владѣе само извѣстно количество земя, съ което се цѣли да се попрѣчи на капитализацията и да запазятъ завинаги индивидуалния срѣдно-собственически редъ. Отъ друга страна, за да се попрѣчи и на засилващето се раздробяване на земята, вслѣдствие увеличаващето

[1]) Weber. Agrargeschichte, стр. 112.

се население, излишекътъ отъ послѣдньото бива съ държавна помощь колонизиранъ въ странство, — една мѣрка, която сѫщо отговаря на Аристотелевия идеалъ. Политическата реформа на Клистена въ Атика, около 510 г. пр. Р. Хр., е особено ясенъ изразъ на цѣлата тази политика. Военната организация на държавата сѫщо така сега се основава на масата състоятелни и дребни селяни, всѣки отъ които трѣбва да се въоржжи. Намѣсто отреди боеви колесници, командувани отъ бронирани дворяни, и спомагателнитѣ сили на крѣпостнитѣ хора, сега воюва компактната маса крѣпки селяни, — добрѣ вжоржжената пѣхота на хоплититѣ. И тази компактна маса спасява въ края на V вѣкъ отъ персийскитѣ варвари цѣлата гръцка култура, като разбива съвършено персийската кавалерия, и съставената отъ роби и крѣпостни пѣхота. Нѣма съмнѣние, че най-голѣма военна сила антична Гърция можа да развие тъкмо въ този периодъ, прѣзъ който въ народното стопанство господствува земледѣлието, крѣпяще се на масата отдѣлни яки домашни стопанства[1]).

Наредъ съ прѣобладаващето прѣзъ този периодъ въ стопанството и населението селячество, ние намираме въ градоветѣ на Гърция и индустриално население — занаятчийството. Още Омиръ посочва най-различни занаятчии, като каменари, столари, дограмаджии, колари, желѣзари, кожари, грънчари и др. И послѣ, въ врѣме, когато се организиратъ дворянски държави съ специфическия държавно-колективенъ строй, като Спартанската и Критската, броятъ на тѣзи занаятчии все повече расте. Както е вече доказано, всички тѣзи занаятчии иматъ държавна служба и положение, като сѫ организирани отъ държавата, за да приготвятъ необходимитѣ ѝ продукти, специално по военното дѣло, но обложени сѫ и съ литургии[2]). Въ врѣмето, когато се разпада старата дворянска колективна организация, при развоя на частната търговия съ странство, водена отъ дворянската плутократия, тази дребна занаятчийска класа въ градоветѣ получава по-нататъшенъ потикъ за своето развитие. По такъвъ начинъ ние чуваме какъ въ врѣме на социално-политическитѣ революции, станали прѣзъ

---

[1]) Ср. за този отдѣлъ: Hesiod. Дни и трудове. Ed. Meyer. Geschichte Bd. II. S. 368 ff; 638 f. 643. 653, 661. 362, 655, 665: Aristoteles Politik II, 4, 4. Ed. Meyer. III. S. 329, 357; ff; Ed. Meyer. Forschungen, II. S. 187. Guiraud. p. 453. Aristophanes. Komoedien; Plutarch. Solon; Beloch. Geschichte I, S. 341; Meyer. II. S. 800 ff. Art. Kolonisation im Hdw-buch der St; Aristoteles. Athenaion Politeia. Кар. XXI, XXII; Ed. Meyer. III. S. 328; Forschungen. S. 179, 183; Подробно ние разглеждаме гръцкото стопанство отъ онова врѣме въ нашия трудъ: Die Sozialökonomischen Grundlagen der Wirtschaftslehren von Aristoteles. 1911, гдѣто се посочватъ по-подробно и античнитѣ източници. (гл. 5—6).

[2]) M. Weber, стр. 102.

VI и V въкъ противъ дворянското господство, наредъ съ революционнитѣ селяни политическа роля играе и срѣдното съсловие въ градоветѣ, — тази маса дребни занаятчии[1]).

И тъй, наредъ съ масата дребни и състоятелни селяни, които иматъ хегемонията въ държавата, въ градоветѣ ние виждаме и маса дребни и по-състоятелни занаятчии, които заедно съ първитѣ, сж основата на народното стопанство и ржководятъ политическия животъ. Слѣдъ разпадането на държавно-колективния строй и събарянето на дворянското господство, ние виждаме и у тѣхъ свободно, индивидуално-дребно стопанство. Цѣлото народно стопанство въ описания тукъ „героически" периодъ на елинската обща и стопанска култура е единъ конгломератъ отъ срѣдни стопанства съ прѣдимно земледѣлския характеръ. Домашнитѣ стопанства на по-богати земледѣлци получаватъ нѣкои продукти съ характеръ на културни продукти и прѣдмети за въоржжение отъ градскитѣ занаятчии, а пъкъ тѣзи живѣятъ отъ излишецитѣ на селското население и сжщо отъ извѣстни държавни доставки, като постройки, корабостроение, оржжие за арсенали и т. н.

Ние видѣхме, че и въ Римъ така нареченото феодално врѣме се характеризира съ постепенна еманципация на дворянскитѣ родове отъ земледѣлието, съ прѣселването имъ въ Римъ и заемане положение на господарска, военна и землевладѣлска класа. На тѣхно мѣсто, като земледѣлци и стопани, застава обширниятъ слой на „клиентитѣ". Римската клиентела почива въ стопанско отношение на доста разнообразни отношения. Това е главно едно подчинено землевладѣние, като „precarium", сир. пожизнена аренда на земята, съ прѣдоставяне отъ землевладѣлеца — господаря основенъ капиталъ, а понѣкога и оборотенъ срѣщу изплащане данъци въ натура. Клиентела, като стопанско подчинение чрѣзъ данъци въ натура за господаря, се създава и на политическа основа, т. е. клиентътъ се подчинява, като безправенъ житель-земледѣлецъ, на нѣкой дворянинъ, неговъ „patronus", който го покровителствува и брани. Наредъ съ клиентитѣ ние срѣщаме въ дворянско-феодалния периодъ въ Римъ и класата на плебеи, — римски граждани (въ противоположность на клиентитѣ), въ лицето на дребни и самостоятелни селяни, очевидно, отсетнѣшни прѣселници въ Италия, послѣ — занаятчии и търговци, състоятелни и бѣдни. Занаятчиитѣ пъкъ произхождатъ още отъ онѣзи, които бѣха подчинени, организирани и обложени съ

---

[1]) Pöhlmann, Bd. II. стр. 133.

данъци отъ царетѣ. Цѣлото плебейство, както и клиентелата, е лишено отъ политически права [1]).

Важно е да установимъ, че въ процеса на образуване клиентелното и плебейско землевладѣние и земледѣлие и въ римската държава се образуватъ елементитѣ на чисто изразения типъ на дребното индивидуално стопанство, какъвто видъ стопанство въ градоветѣ прѣдставятъ занаятчиитѣ и търговцитѣ. Mommsen, маститиятъ историкъ на римската култура, ни свидѣтелствува, че отъ врѣмето, когато се еманципиратъ дворянскитѣ родове отъ земледѣлието, се извършва едно раздробяване на примитивната родово-колективна земелна собственость на частна собственость. Отъ тогава насамъ, и особено въ първитѣ врѣмена на републиката, Mommsen схваща римската държава въ стопанско отношение като селска страна, въ която голѣмата маса земледѣлци сж при това срѣдни селяни. Едрото землевладѣние, споредъ него, е фактически дребно-клиентелско землевладѣние и стопанство. Остатъкъ отъ бившата родова колективна собственость по-късно прѣдставятъ общинскитѣ мери. Занаятчийството въ градоветѣ по това врѣме носи, споредъ него, дребенъ характеръ и е организирано въ цехове. Стопанско-привилигированото положение на дворянската класа, изобилнитѣ данъци, които тя получава отъ своитѣ клиенти, ведно съ политическитѣ привилегии ѝ даватъ възможность да развие обширна външна търговия. Землевладѣлцитѣ-дворяни и тукъ, както винаги, сж търговци, спекуланти и капиталисти [2]).

Тази бавна стопанска еволюция — образуване нови форми на земледѣлието и владѣнието, и изобщо на стопанството — довежда и въ Римъ къмъ онѣзи политически прѣврати, които срѣщаме прѣди 300 г. въ Гърция. Политическото издигане на новитѣ елементи става вече въ врѣме на голѣмото военно разширение на римската държава въ цѣла Италия, отъ V до началото на III вѣкъ пр. Р. Хр. Това дава на масата римски селяни, пълнещи римскитѣ легиони и голѣма политическа сила [3]). Прѣданието отнася къмъ 287 год. пр. Р. Хр. социално-политическата революция, която събори дворянското господство и прѣдаде пълната власть въ държавата на масата селяни, занаятчии и търговци. Сега държавата се управлява отъ трибутски комиции, а пъкъ тѣ се образуватъ отъ tribus'и, които споредъ основнитѣ начала на всички селски демокрации, сж

---

[1]) Ср. M. Voigt. Über die römische Klientel. Verhand l. d. Sächs. Ges. der Wissenschaften. Phil-hist. Klasse. 30. 1878.

[2]) Mommsen. Römische Geschichte Bd. I. 1912. стр. 192, 200 и сл.

[3]) Neurath. Antike Wirtschaftsgeschichte. S. 58 посочва и на това, че този фактъ способствуваше за придобиването и стопанската самостоятелность на много селени, земята на които бѣше по-рано собственость на дворяни.

селско-земевладѣлчески околии, заедно съ четири градски tribus'и. Всички клиентелски отношения сега се анулиратъ и, както изглежда, при този прѣвратъ става и обширна еманципация на економически задълженитѣ клиенти, като тѣ се освобождаватъ не само отъ дълговетѣ, но получаватъ често и дворянската земя като лична собственость. Кредитното робство за неизплатени дългове сѫщо така се прѣмахва, и съ всичко това дребното земледѣлско стопанство става напълно самостоятелно и освободено отъ лихварското влияние на дворянския капиталъ. Извѣстниятъ законъ на 12-тѣ таблици е пъленъ изразъ на тази емансипация и характеризира особено самостоятелно-господствуващето положение на селянското землевладѣние и земледѣлие. Въ връзка съ закона на 12-тѣ таблици се издаватъ и закони за пълната свобода на покупка-продажба и парцелация на земелната собственость, които напълно отговарятъ на индивидуализма въ земледѣлието и стопанството [1]).

Отъ тогава насамъ и римската държава прѣдставя компактна и крѣпка маса отъ всички тѣзи дребни, самостоятелни стопани въ селото и града, независими отъ капитала, политически свободни, самоуправляващи се и страшни за своитѣ съсѣди и неприятели съ своята сплотеность, силенъ патриотизъмъ и голѣма, чисто селска упоритость, устойчивость и физическа сила, — които толкова допринасятъ за политическото издигане на Римъ надъ неговитѣ съсѣди и отпослѣ въ римската завоевателна политика на сѣверъ и югъ, изтокъ и западъ.

И тъй, гръцката и римската стопанска култура посочватъ прѣзъ втория имъ периодъ прогресъ и въ двѣтѣ прояви на стопанското развитие: 1) въ интенсификацията на стопанската дѣйность, — като започва да се раздѣля добивателната дѣйность (въ селата) отъ обработващата (въ градоветѣ) и 2) въ стопанската организация: остарѣлата сѣмейно-колективна форма се разпада, и се унищожаватъ политическитѣ послѣдици отъ родовия аристократически строй, като се създава по-напрѣдналото свободно-индивидуално стопанство и изграждащата се върху него политическа демокрация.

в) Трети периодъ въ гръцката стопанска култура. Поява и развой на капитализма въ народното стопанство като господство на едра прѣдприемаческа организация съ наеменъ или робски трудъ,

---

[1]) M. Weber. Agrargeschichte. Rom. стр. 145, 147, 148, 149, 151, 152, 155 156, 107.

построена върху обмѣнно стопанство и подчиняваща цѣлия социаленъ животъ.[1])

Формитѣ на стопанската култура въ втория периодъ, сж които създали такова благополучие въ живота и политическата сила на гръцкитѣ и римска държави, съдържатъ, обаче, зародишъ на голѣми противорѣчия, развили се най-послѣ. Фаталната страна на човѣшкия животъ, състояща въ това, че всѣко благополучие и издигане създава и условия за бждащи нещастия и падения, се проявява особено ясно въ стопанската область. Тукъ, обаче, „падението" означава унищожение на старитѣ стопански форми и създаване на нови, съотвѣтно измѣнилитѣ се условия и потрѣбности. Какво значи всичко това конкретно, по отношение изучаемия сега периодъ на гръцката култура?

Както винаги въ човѣшката история, голѣмото стопанско благополучие на населението създава и неговото силно и бързо увеличение. Така и въ Гърция тогава. Прѣсмѣтнато е, че само въ Атика за 60 години (отъ 490 — 430 год. пр. Р. Хр.) населението се увеличава почти на 50 % — отъ 25,000 на 35,000, безъ да се смѣтатъ при това дребнитѣ полупролетарски селяни. Ние видѣхме, че още въ края на VI-ия вѣкъ става необходима една колонизация на излишека съ държавна помощь. Слѣдъ персийскитѣ войни се чува още повече за колонизация въ странство и при туй прокарана съ крайни мѣрки, поради липса на свободни територии, като напр., съ експроприяция на съюзницитѣ на Атинската държава. Прѣдвидъ на тѣзи исторически факти и Аристотель се занимава въ своята идеална държава усилено съ въпроса, какъ да се избѣгне прѣнаселението, и базирайки се на социалнитѣ нещастия, сполѣтѣли неговата страна нѣкога, рекомендува за избѣгването на това зло дори искуствено унищожение на плода у женитѣ[2]). И наистина, държавата срѣщаше все по-го-

[1]) Pöhlmann II. 1901. стр. 186 посочва, че това развитие е характерно за цѣла Гърция въ V, IV, III и II вѣкъ пр. Р. Хр.; ср. сжщо така M. Weber за господството на капитализма въ горния смисълъ „въ най-великитѣ епохи на античното врѣме", Agrargeschichte стр. 59 I (1909). Ed. Meyer. Geschichte des Altertums 1913. Bd, II—IV. Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums. Vortrag 1898 доказва сжщо съ авторитетенъ анализъ на цѣлия извѣстенъ намъ исторически материалъ капиталистическото развитие въ Гърция и Римъ въ модеренъ смисълъ, макаръ и съ специфически особености; Jul. Beloch Griechische Geschichte. Bd. I—III. 1903—1904; „Handelsbewegung im Altertum", „Grossindustre im Altertum" се присъединява напълно къмъ това гледище. Най-модернитѣ историци Mitteis, Röm. Recht и M. Ростовцевъ. Geschichte des römischen Kolonates 1913. Geschichte der Staatspacht in der röm. Kaiserzeit 1903. признаватъ правилностьта на заключенията на Weber и Meyer. Сжщото изказватъ и Guiraud. La propriété fonciere en Gréce. La main d'oevre industrielle en Gréce 1900. Francotte. L'industrie dans la Gréce ancienne. 2 vol. 1900/01; Neurath. Antike Wirtschaftsgeschichte. 1918. и много други автори.

[2]) Политика кн. VII, 16

лѣми трудности да колонизира излишека на населението въ странство. Почти всички войни съ съюзницитѣ у атинянитѣ иматъ като мотивъ насилствена колонизационна политика. Въ 376 г., напримѣръ, Атинската държава дава на съюзницитѣ тържествено обѣщание да не прѣселва повече колонисти въ съюзнишка територия. Обаче, прѣнаселението скоро пакъ наруши това обѣщание [1]).

Явно е, че такова прѣнаселение трѣбваше отдавна да повлияе на цѣлата земледѣлска култура въ направление на усилена интенсификация. Това значи, че селското стопанство на първо мѣсто се отказва отъ скотовъдство. Пасбища и ливади се обръщатъ въ полета, а послѣ става прѣминаване къмъ все по-интензивни култури, сир. такива, които на по-малко пространство даватъ еднакви, па дори и по-голѣми цѣнности, отколкото скотовъдството и земледѣлието (въ смисъль на Kornbau) на по-едри участъци. Това е наредъ съ градинарството (култура на зеленчуци) и овощарството, като производство на растително масло и вино. Но тъкмо тази еволюция унищожава всички прѣдпоставки на самозадоволяващето се стопанство, — идеала на втория периодъ. Явява се необходимостьта, всѣки стопанинъ да специализира своята дѣйность и да купува отъ пазаря всичко що му е необходимо, т. е. въ народното стопанство господствува вече не затвореното домашно стопанство, а обмѣнното на широки начала.

Сѫщитѣ мотиви, които тласкаха най-напрѣдналата страна въ Гърция — Атика къмъ обмѣнно стопанство, овладѣватъ постепенно цѣлия гръцки свѣтъ. Навсѣкѫдѣ расте населението, земята се парцелира, старата територия изобщо става недостатъчна за прѣхраната на нарастналото население и става прѣходъ къмъ градинарската култура. Къмъ началото на V вѣкъ гръцката колонизация въ странство е привършена. Гърцитѣ сѫ заели и присъединили къмъ метрополията всички крайбрѣжия на материцитѣ около Срѣдиземно море, а пъкъ навѫтрѣ въ дивитѣ страни тѣ срѣщатъ съпротивата на варварскитѣ народи и се оттеглятъ. Слѣдъ това започва едно все по-голѣмо стѣснение на населението въ Гърция. Въ Атика въ 500 г. пр. Р. Хр. ние срѣщаме 60 души на квадратенъ километръ, поради което, както посочихме, става вече необходима колонизацията; а въ V и IV вѣкъ ние вече имаме 70 или 80 души, а понѣкога и 130 души на кв. клм. въ Беотия, Елида, Киклади, Коркира, Самосъ, Хиосъ, Лидия, Мизия, Ионийскитѣ о-ви, Сирия и Кипъръ. Заедно съ това ние срѣщаме навсѣкѫдѣ голѣмо

---

[1]) Büchsenschütz. Besitz und Erwerb S. 61; Corpus inscriptionum Atenarum II. 63. l. 35 и сл.

парцелиране на земята [1]). Сѫщо така прѣзъ V и IV вѣкъ въ цѣла Гърция ние срѣщаме въ земледѣлието прѣдимно културата на виното, растителното масло и зеленчуцитѣ [2]), сир. обмѣнното стопанство господствува въ цѣла Гърция. Тукъ виждаме особено ясно какъ единъ развой на производителни и потрѣбителни сили на обществото интенсифицира стопанската дѣйность и промѣня стопанскитѣ форми специално и въ посока на стопанската организация. Цѣлата стопанска дѣйность сега се промѣня и развива въ посоката на капитализма и индустриализма. Гърция става въ значителна степень индустриална страна, което гарантира на гърцитѣ стопанска дѣйность за все повече растящето население съ помощьта на внесени отъ странство сурови материали възъ основа на обмѣната. Обмѣнното пъкъ стопанство, изисквано отъ агрикултурата благодарение специализацията на добивателната дѣйность само въ форма на градинарство, сѫщо така създава нуждата не само отъ вносъ на други хранителни продукти отъ странство, сир. отъ усилено развитие на търговията въ голѣми размѣри, но и отъ развитие на индустрията за нуждитѣ на селското население т. е. изобщо на обработващата дѣйность, — сир. отъ господство на паричното стопанство и въ добивателната и въ обработващата дѣйность. Съ други думи, развива се едно ново явление въ човѣшката стопанска история: раздѣляне на труда въ тритѣ основни стопански дѣйности, създаване на съвършено отдѣлни стопански организации въ всѣка область съ сложното имъ взаимодѣйствие чрѣзъ париченъ обмѣнъ. Това явление не бѣше още извѣстно на първия циклъ на човѣшката стопанска култура, египетската и сроднитѣ ней, гдѣто занаятчиитѣ дори въ послѣдния периодъ ставатъ евентуално и земледѣлци или мелиориратъ земята, издигатъ постройки и обратно, както видѣхме въ Перу, днешнитѣ земледѣлци сѫ утрѣ занаятчии, като съвършено липсва търговията. Раздѣлението на труда тукъ има още непъленъ, случаенъ и врѣмененъ характеръ и не дава за туй възможность да се развие и да се подигне стопанската дѣйность и въ тритѣ области до такава степень както въ гръцко-римската култура прѣзъ третия, капиталистически периодъ. Въ него е достигнато непознато още за първия циклъ съвършенство и разнообразие въ производството на материални и културни блага и въ организацията на сложни (международни) обмѣнни форми (търговия), които дотол-

---

1) „Kolonisation". Hdw. d. St; Guiraud. p. 78 ff. Beloch, I s. 403. Beloch, Bevölkerung der griech.—römischen Welt, s. 100 ff., 123 ff, 197 ff, 266 ff, 290.

2) Herodot. V. 82. Guiraud p. 499, 198 f; Böckh. I. S. 140, 797. Plutarch Lykurgos.

кова подигатъ материалната и духовна култура на гърци и римляни надъ (сравнително!) примитивната култура на египтяни, китайци, перуанци. И този великъ прогресъ се дължи тъкмо на това основно явление,—раздѣлението на труда въ тритѣ главни стопански дѣйности и на все по-разнообразното и по-обширно производство, както и на все по-обширния стокообмѣнъ, съ който въ Еллада и Римъ се носятъ всички сурови материали, всички храни и всички продукти, — една основа за по-нататъшно подигане на производството и на потрѣблението, сир. на материалната и духовна култура на двата народа. — И всичко това благодарение на капитализма и капиталистическата организация, изиграли въ Гърция и Римъ сѫщо такава велика културна роля, както и въ XIX вѣкъ въ западна Европа и цѣлия свѣтъ.

Това явление, раздѣлението на труда—съ всички негови разнообразни проявления и послѣдици е именно прогресътъ, който знаменува втория цикълъ на човѣшката стопанска култура (гръцко-римската) въ сравнение съ първия египетско-вавилонски цикълъ. Това е високото ново стѫпало, на което се издигна човѣчеството въ течение на хилядолѣтия слѣдъ като на прѣдидущето стѫпало е била създадена въ сравнение съ първобитната стопанска култура нова висока стопанска форма и организация, — фараоновото стопанство въ Египетъ и царското въ Вавилонъ прѣзъ втория периодъ на тѣзи култури. Между тѣзи пъкъ високи исторически стѫпала прогресътъ се движеше бавно като се промѣняли организационнитѣ форми въ всѣки цикълъ. Ние видѣхме какъ цѣлиятъ този бавенъ прогресъ и особенно издигането на човѣчеството на това второ високо стѫпало (раздѣление на труда въ тритѣ му дѣйности) въ гръцко-римската култура се опрѣдѣля отъ силното развитие на производителнитѣ и потрѣбителни сили и на по-голѣмитѣ културни потрѣби на обществото и държавата [1]) у гърци и римляни, — станало у първитѣ особено слѣдъ упорититѣ и побѣдоносни персийски борби, а у вторитѣ слѣдъ като цѣла Италия се подчинява на Римъ. Такъвъ разтежъ на народонаселението и развой на тритѣ движещи сили на стопанския прогресъ още не можаха да развиятъ народитѣ отъ първия цикълъ на човѣшката стопанска култура.

---

1) Къмъ това се отнася напр. подигането на духовната култура у гърцитѣ и римляни: развитие на разностранна литература, нужда отъ папирусъ, отъ прѣписвачи на книгитѣ, търговия съ тѣхъ, развитие на духовно-религиозенъ култъ и постройка на голѣми храмове, развитие на изкуствата, а заедно съ него и развой на различни спомагателни производства, специално за скулптурата и за театри (постройки и др.). Къмъ новитѣ потрѣби на държавата се отнасятъ: построяването голѣма военна флота и произвеждането много необходими материали en grand, произвеждане усъвършенствувано оръжие, брони etc. за войницитѣ; построяване различни здания за държавни нужди: складове, за политически събрания и т. н.

Развитието на капитала и на паричното стопанство ние забѣлѣзваме въ Гърция дълго още прѣди да настане капиталистическия периодъ въ цѣлото народно стопанство. Още въ пѣснитѣ на Омира се посочва богатството на дворянскитѣ родове. Микенскитѣ царе и феодали водятъ обширна външна търговия, но ясно е, че и дорийскитѣ племена, скоро слѣдъ като заематъ привилигировано дворянско положение въ страната и забогатяватъ отъ данъци, получавани отъ земитѣ, сѫщо така уреждатъ обширни индустриални и търговски прѣдприятия, като култивиратъ скотовъдството и градинарството,[1]) които измѣстватъ отчасти дребнитѣ селски стопанства, както това стана и въ Англия прѣзъ XIV—XVI в. Дѣто при дворянската олигархия въ държавата не е развитъ такъвъ строгъ комунизмъ на потрѣбление, не е ограничена частната собственость и разкошътъ, както въ Спарта или Критъ, тамъ дворянскитѣ родове бързо забогатѣватъ и натрупватъ, наредъ съ натуралнитѣ и голѣми парични богатства[2]). Този стремежъ създава у дворянството тенденция да увеличи данъцитѣ и арендния наемъ у селското население, сир. аграрното стопанство въ дворянскитѣ държави става все повече и повече капиталистическо, макаръ и да остава построено върху дребното стопанство и производство. Обаче, този капитализъмъ носи нѐ производителенъ и дори нé организаторски характеръ, а чисто лихварски и спекулативенъ. Дребното селячество, дори и онова, което отначало е свободно, все повече задължнява на дворянството и цѣлата земя се покрива, както казва Солонъ, съ каменни плочи, на които сѫ написани дълговетѣ на селячеството къмъ градското дворянство, което отъ своя страна създава единъ силенъ стимулъ за събаряне дворянското господство. Ясно е, че този класовъ капитализъмъ разрушава най-сетнѣ и сѣмейно-държавния колективизъмъ — комунизъмъ и въ Спарта, кѫдѣто въ края на дворянската ера сѫщо тъй виждаме дворянската класа да забогатява, да се унищожаватъ комунистическитѣ обичаи, богатства у едни, бѣдность у други и т. н. Все пакъ и въ послѣднитѣ години на дворянското господство този капитализъмъ и това парично стопанство оставатъ ограничени върху дворянската класа и, както видѣхме по-рано, слѣдъ събарянето на дворянската власть, този търговски, спекулативенъ и лихварски капитализъмъ бива унищоженъ въ втория периодъ отъ новата класа и новиятъ социаленъ редъ.

Само слѣдъ тази еволюция въ земледѣлието, която е станала подъ влияние на нарастването на населението, въ цѣлото стопанство се

[1]) „Одисея“ I 185; Аристотель: Атин. държава 11.; Pöhlmann II. изд. 1912 г. стр. 195.

[2]) Meyer, II стр. 643 и 673 и сл. сравни и нашия трудъ за Аристотеля, стр. 54 и сл. M. Weber. Agrargeschichte. Meyer. II стр. 114, 533; Beloch. Geschichte I стр. 222.

създава благоприятна почва за развоя на капиталистическитѣ отношения. Развива се най-напрѣдъ въ градоветѣ обработващата дѣйность и търговия. Центърътъ на тежестьта на стопанството се прѣмѣства отъ селото въ града. Индустриалното стопанство започва да господствува надъ земледѣлското, като градоветѣ поематъ излишека отъ селското население. Нѣма съмнѣние, че това развитие бива отчасти подготвено чрѣзъ дворянския капитализъмъ и чрѣзъ тѣзи елементи на паричното стопанство, индустрията и търговията, които той създаде и които сѫ се отчасти запазили. Важно е да се констатира, че маса пари, добити отъ гърцитѣ като плячка слѣдъ побѣдоноснитѣ персийски войни, послужватъ за основа, върху която се развиватъ капитала и паричното стопанство. Бързо се развиватъ товарното производство, едрата търговия и параходство, което носи развитие на голѣмитѣ търговски градове. Капиталистическата пъкъ търговия поставя въ зависимость занаятчийството, което се развива наредъ съ нея и създава голѣма специализация въ производството. По-нататъкъ капиталътъ направо овладѣва и много клонове на обработващата дѣйность. Както едритѣ капиталисти — търговци и параходовладѣлци господствуватъ надъ дребнитѣ търговци, така и индустриалниятъ прѣдприемачъ се издига надъ занаятчиитѣ. Голѣмата побѣда, която изнася индустриалниятъ капиталъ надъ дребното занаятчийство, му бива осигурена съ прилагането на робския трудъ, сир. трудътъ, както и инструментитѣ, става часть отъ самия капиталъ. Този трудъ може да бѫде безгранично експлоатиранъ, а това пъкъ гарантира на капитала едно производство съ най-малки разноски, и това му дава, разбира се, голѣмо прѣдимство въ всѣка конкуренция съ самостоятелнитѣ занаятчии. Колкото повече се развива специализацията, опростяването и раздѣлението на труда въ индустрията (въ смисъла на Ад. Смитъ), констатирани отъ гръцкитѣ писатели[1]), толкова повече се прилага неквалифицираниятъ робски трудъ; и колкото повече дребниятъ занаятчия произвежда полуфабрикати, толкова повече той става зависимъ отъ индустриалния капиталъ или търговецъ, като работникъ на парче[1]). По такъвъ начинъ робскиятъ трудъ замѣства и измѣства свободнитѣ занаятчии. Тѣзи икономически явления водятъ къмъ това, че капиталътъ прѣдпочита все повече робския трудъ, който бива благоприятствуванъ поради евтиния масовъ вносъ на роби, и който постепенно обхваща всички области на народното стопанство[2]).

[1]) Ксенофонтъ „Киропедия" VIII. 2, 5. „Хеленики" III, 4, 17. Има случаи, дѣто единъ прѣдметъ бива приготвенъ отъ около стотина работници.

[2]) Тукидидъ. VII 27, 5. Демостенъ. — Рѣчи; Ксенофонтъ. Възпоминания II стр. 3 и сл.; Есхилъ. — Рѣчь противъ Тимарха гл. 40.

абѣлѣзва се по-нататъкъ и една концентрация въ прѣдприятита, така щото отдѣлни прѣдприемачи — търговци съединяватъ въ зои ржцѣ различни индустриални прѣдприятия, ведно съ едрата ьрговия. Въ квалифицираните пъкъ отрасли на производството апиталътъ пакъ успѣшно конкурира съ свободнитѣ занаятчии като бучава роби на извѣстенъ занаятъ и послѣ ги нарежда като амостоятелни работници срѣщу отстжпяне извѣстна часть отъ оходъ. Тази относителна свобода и самостоятелность дадена на оба, е за него пъкъ единъ силенъ стимулъ за старателна и добра абота, при която той успѣшно конкурира съ свободнитѣ занаятчии по такъвъ начинъ капиталътъ завладѣва и тази область на роизводството, която врѣменно може да запази дребното занаятийство. Това тържество на индустриалния капиталъ рисува и Плутархъ, който казва, че фабриканти и едри занаятчии стоятъ а чело на цѣли работни армии, които се рекрутиратъ отъ проетариата[1]) и отъ робитѣ. Тъкмо робскиятъ трудъ създава поататъкъ едри прѣдприятия съ фабриченъ характеръ[2]).

Трѣбва да се каже изрично, че гледището, какво робскиятъ рудъ, прилаганъ въ древностьта, изключва съврѣменното понятие а капитализъмъ, е съвършено остарѣло и очевидно е злополучно аслѣдство отъ наивната Родбертусова теория. Това разбиране не нае, както изглежда, че „свободниятъ наеменъ трудъ на работика“, ужъ характеренъ за капитализма, никакъ не е характеренъ а всички стадии въ развитието на „съврѣменния капитализъмъ“ и ори за неговитѣ днешни прояви. Капиталътъ и днесъ организира бширни прѣдприятия съ подчиненитѣ занаятчии, които работятъ а него у дома си. Социалното и стопанско положение на работика тукъ е съвсѣмъ друго, отколкото у фабричния пролетарий. Споредъ communem opinionem doctorum, началата на модерното апиталистическо стопанство се намиратъ въ XVII вѣкъ въ голѣитѣ търговски и колониални прѣдприятия на английскитѣ и хоандски търговски дружества, и послѣ въ XVIII вѣкъ въ организацията първомъ на кадри отъ самостоятелни занаятчии, съ работа а парче у дома си (Verlagsystem), и послѣ на „манифактури“ — рѣдтечи на фабриката. Обаче, търговско-колониалнитѣ дружества тъ XVII вѣкъ се крѣпятъ на робския трудъ въ плантациитѣ а колониитѣ, а пъкъ „Verlagsystem“ и „манифактуритѣ“ на XVIII ѣкъ — често на труда на крѣпостнитѣ отъ чифлицитѣ[3]). Типично-

[1]) Плутархъ. Периклъ гл. XII.

[2]) Ср. Neurath Antike Wirtschaftsgeschichte S. 48. (1918 г.).

[3]) Ср. напр. прѣвъзходнитѣ трудове на Salz по историята на меркантилизма ь Австрия и Германия.

капиталистически организирани плантации съ производство на памукъ за пазаря, издържани съ робския трудъ, сж и едритѣ прѣдприятия на американскитѣ капиталисти въ Южнитѣ Щати още въ XIX вѣкъ чакъ до 1864 година. Доколкото литературата ги квалифицира, тя никога не отрича тѣхния капиталистически характеръ. (Ср. напр. Марксъ и Sombart). Явно е, че критериятъ „свободенъ наеменъ трудъ на работника въ фабриката" не е състоятеленъ нито за да разберемъ характера на „съврѣменния капитализъмъ", нито за историческитѣ, респ. първоначалнитѣ му форми. А пъкъ това заключение и тѣзи факти доказватъ, че критериятъ за капитализма лежи въ съвсѣмъ друга посока, и че капитализмътъ е едно твърдѣ сложно и разнообразно историческо явление, съ многобройни форми. Споредъ всичкитѣ му исторически прояви отъ първия до послѣдния циклъ на човѣшката стопанска култура, споредъ насъ, критерии за него сж: 1. Организация на производството, кредита, търговията (обмѣна) en grand, благодарение владѣнието на срѣдствата за производство, земя, натурални блага и пари въ съотвѣтенъ размѣръ. 2. Цѣльта на тази организация е доходътъ въ натура или въ пари на капиталиста въ горѣпосочения смисълъ (ср. горѣ стр. 18 гл. I). 3. Експлоатацията на чуждия човѣшки трудъ съ нейнитѣ послѣдствия за образуването печалбитѣ, респ. дохода. 4. Господството на такава организация въ стопанството и подчинението ней на цѣлия общественъ животъ. При наличностьта на всички тѣзи условия ние говоримъ за „капитализъмъ" въ стопанството и социалния животъ.

Констатирано е, че цѣлото това развитие въ Гърция води къмъ разпрѣдѣляне цѣлия народенъ доходъ главно въ полза на едрия капиталъ и това се дължи на факта, че търговското и индустриално развитие увеличава продуктивностьта на труда, — което пъкъ, съ капитализацията на стопанството, отива въ полза на имотнитѣ класи, сир. капиталътъ получава все по-голѣма часть отъ народния имотъ, доходъ и отъ националния продуктъ. Развоятъ на стопанството тукъ означава, че участието на свободния трудъ въ народния продуктъ все повече намалява, тъй като робскиятъ трудъ замѣства свободния и послѣдниятъ бива пролетаризиранъ. Това явление се срѣща не само въ индустрията, но и въ земледѣлието и най-сетнѣ въ всички области на наемния трудъ. Създава се по такъвъ начинъ една голѣма резервна пролетарска армия, която още повече намалява заплатата и влошава условията на труда за всички работници. Вече къмъ края на V в. ние срѣщаме една срѣдна дневна заплата (надница) отъ три обола, недостатъчна даже само за прѣ-

храната на едно сѣмейство [1]). И това въ едно врѣме, когато поради отдалеченитѣ пазари за хранителни продукти, внасяни въ Гърция, тѣ значително поскжпватъ [2]). Капиталистическиятъ развой въ индустрията и търговията скоро се прѣхвърля и въ аграрното стопанство, като създава и тукъ сжщото положение между капитала и труда, отъ една страна, богатството и пролетариата, отъ друга. Както въ тѣзи двѣ области, капиталътъ прониква и въ земледѣлското стопанство, като иска и тукъ да се ползува съ робски трудъ. Стопанската еволюция въ земледѣлието, за която говорихме горѣ (вижъ стр. 116) прѣдава селянина въ пълното разпореждане на търговския капиталъ, който пласира неговитѣ продукти въ странство и го снабдява съ всички, необходими нему продукти. Прѣминаването на цѣлия общественъ животъ къмъ паричното стопанство създава, отъ друга страна, парични държавни данъци, — и това го вкарва още повече въ паричното стопанство [3]). По такъвъ начинъ капиталътъ прониква въ селото и най-напрѣдъ завладѣва обширни земелни участъци, които закупува отъ обѣднѣлитѣ селяни, като се образуватъ така цѣли латифундии. [4]) Но капиталътъ завладѣва агрикултурата и по пжтя на търговската и кредитна зависимость на селянина отъ едрия капиталъ. Съ необходимата интенсификация на земледѣлската култура, сир. съ прѣминаването къмъ градинарската и овощарска култура, селянинътъ става зависимъ отъ търговския капиталъ, който пласира въ разни мѣста въ странство неговитѣ продукти, зеленчуци, плодове, растително масло и вино. Тъй като, обаче, цѣлото гръцко земледѣлие прѣминава постепенно къмъ това производство, развива се по всички пазари една силна конкуренция за тѣзи продукти, което значи разорително спадане на цѣнитѣ имъ и още по-голѣма зависимость на производителя отъ търговския капиталъ [5]). Тази зависимость означава сжщо такава зависимость отъ всички конюнктури и колебания на цѣнитѣ на международнитѣ пазари. Съ това имено селянинътъ се свързва съ разнообразни търговски посрѣдници, сир. съ всички параходовладѣлци, експортьори, едри търговци и маклери, които получаватъ най-голѣми печалби и спекулиратъ, като понижаватъ цѣната при покупката и я повишаватъ при продажбата [6]). При такава конкуренция и пълна зависимость отъ пазарнитѣ конюнктури селянинътъ, разбира се, не може да се противопостави на едрия

---

1) Аристофанъ: Събрание, 310.
2) Ср. Pöhlmann, стр. 168 и сл.
3) Ср. нашия трудъ, стр 69.
4) Ср. нашия трудъ, стр. 89.
5) Ср. нашия трудъ, стр. 70 и сл. 76—80.
6) Ср. нашия трудъ, стр. 81.

прѣдприемачъ въ земледѣлието, който и тукъ го побѣждава и измѣства, като обръща дребнитѣ селски участъци въ едри плантации или даже пасбища, тъй като скотовъдството, слѣдъ като се повдига цѣната на вълната и месото, пакъ става изгодно за индустриални нужди [1]). По такъвъ начинъ и земленатa собственость се мобилизира въ посоката на капитализация. Земята става, освѣнъ туй, и обектъ на парична спекуляция, като бива закупувана и послѣ прѣпродавана на едро или на дребно. Създава се пакъ едно обширно задлъжняване на селянитѣ къмъ финансовия капиталъ, чрѣзъ кредитнитѣ операции, прѣдизвикано отъ лошото стопанско положение на дребния производитель, както и поради необходимостьта при наслѣдство наслѣдникътъ, поемащъ бащиния имотъ, да изплати едно обезщетение на братята и зестра на сестритѣ [2]). Тѣзи явления сѫщо повеждатъ къмъ експроприация на дребната землена собственость отъ финансовия капиталъ и това явление сѫщо така благоприятствува да бѫде измѣстенъ селянина и на неговото мѣсто да се настани робскиятъ или свободния наеменъ трудъ. Съ това и въ земледѣлието рентата на капитала расте за смѣтка на дохода на селянитѣ [3]). Покрай всичко това върху селското стопанство дѣйствуваха твърдѣ разорително честитѣ войни, отъ прочутата Пелопонеска война насамъ. И това пакъ косвено помагаше на спекулативния капиталъ да закупва безстопанственитѣ и разорени участъци, да ги мелиорира и продава пакъ съ голѣма изгода. По такъвъ начинъ още Аристотель можа да забѣлѣжи, че въ военно врѣме една часть отъ населението става прѣкомѣрно богата, а друга — прѣкомѣрно бѣдна [4]). По такъвъ начинъ ние виждаме какъ въ Гърция селянинътъ въ IV вѣкъ става напълно зависимъ отъ финансовия капиталъ; или пъкъ изчезва като на негово мѣсто въ послѣднитѣ столѣтия на гръцката история се явяватъ едри плантации [5]).

Ние прослѣдихме, какъ послѣдователно капитализъмътъ прониква въ всички области на народното стопанство, какъ той се развива навсѣкѫдѣ и какъ се разпространява господството на паритѣ и на спекулацията върху цѣлия стопански и общественъ животъ. Въ търговията, индустрията и земледѣлието на чело на стопанския животъ стои класата на прѣдприемачитѣ и капиталиститѣ, на които владѣнието на движимитѣ и недвижими срѣдства за производство, транспортъ, обмѣнъ и кредитъ гарантира рѫко-

---

1) Ср. нашия трудъ, стр. 89; Pöhlmann II S. 186.
2) Pöhlmann, стр. 179 и сл.
3) Pöhlmann. Стр. 182.
4) Политика, V, 6, 2.
5) Pöhlmann, II, стр. 184 и сл.; Weber. Agrargeschichte, S. 125.

водство въ всѣка стопанска дѣйность и обширенъ доходъ. Капиталътъ стои като организаторска, господствуваща и работна сила въ центъра на производството и стокообмѣна[1]). Дори въ държавното управление прониква финансовия капиталъ, като наема отъ държавата събирането различни данъци и налози, като ѝ изплаща напрѣдъ опрѣдѣлена сума. Въ III и II вѣкъ пр. Р. Хр. въ елинистическитѣ монархии паричното стопанство достига своето пълно развитие: приходитѣ и разходитѣ на държавата носятъ пари́ченъ характеръ. Намѣренитѣ отъ това врѣме домашни приходо-разходни книги посочватъ навсѣкждѣ паричния характеръ на домашното стопанство. Покупка-продажба се върши съ пари, ние намираме въ тѣхъ парични работни заплати и изобилни кредитни операции съ пари. Данъци и налози отъ всички длъжности и занаяти и всички оборотни сдѣлки се събиратъ въ пари и компетентниятъ Weber казва, че покриването на държавнитѣ нужди става съ пари, понеже цѣлата структура на стопанството добива пари́ченъ и обмѣненъ характеръ[2]). Това врѣме познава вече и твърдѣ развити форми на кредитното стопанство, като: кредитно писмо, полица на ордеръ и развити кредитни отношения чрѣзъ банкитѣ. Извѣстна му е и борсовата спекулация, специално за житото, смокинитѣ, растителното масло и виното. Въ III и II вѣкъ се срѣщатъ вече частни имоти отъ нѣколко стотици хиляди и дори милиони лева. Грамадни латифундии и многобройни групи работни роби характеризиратъ имота на тѣзи капиталисти. Въ градоветѣ пъкъ се срѣщатъ цѣли фабрики съ по нѣколко стотинъ роби[3]). Справедливо забѣлѣзва Pöhlmann, (томъ I, изд. 1912 г. стр. 307), че сѫществуването на едри производства (Grossbetriebe) въ индустрията, минно и рудничарско дѣло, корабостроителство, търговията и т. н. съ стотици работници още въ IV вѣкъ пр. Р. Хр. е оказало силно влияние върху идеитѣ на Ксенофонта за организацията (идеална) на социалистическото-държавно стопанство.

Въ вървежа на това капиталистическо развитие се виждатъ ясно двѣ начала: организаторско-съзидателно и послѣ разрушително. Търговскиятъ капиталъ свързва съ своята обширна организация Гърция, принудена да произвежда въ агрикултурата само извѣстни специалитети, съ всички заобикалящи я по Срѣдиземно и дори Черно море страни, като доставя по такъвъ начинъ всички

---

1) Pöhlmann II, стр. 156.

2) Weber. Стр. 126 и сл.

3) Ср. Weber. Стр. 134 и сл. Beloch Grossindustrie im Altertum, Zeitschrift für Sozialwissenschaft 1900; Zur Griechischen Wirtschaftsgeschichte; Демостенъ. рѣчи; Аристофанъ. конници; нашия трудъ, стр. 92, 133 и сл.

храни и сурови материали, необходими за развитието на една разнообразна индустрия, като кожи, мѣдь, желѣзо, ленъ, конопъ, мряморъ, камъни, пръсть за грънчарство, дървенъ материалъ, материали за папирусъ и т н. срѣщу нейнитѣ агрикултурни специалитети [1]). Гърция, отъ една страна, като центъръ и обслужващи я обширни „варварски" страни — Египетъ, Италия, Мала-Азия, Скития (южна Русия и Кавказъ), отъ друга, сѫ свързани така въ едно стопанско цѣло. Индустриалниятъ пъкъ капиталъ използува тази свързаность и тѣзи голѣми резервуари на сурови материали за да създаде въ самата Гърция голѣми индустриални центрове на чело съ Коринтъ и Атина, които съ помощьта на най-различни сурови материали отъ Ориента и Западъ издигатъ една твърдѣ разнообразна индустрия. Паричното стопанство, което толкова осѫждатъ Аристотель, Ксенофонтъ и други реакционери, е основа на това издигане. Аграрниятъ пъкъ капиталъ подига отъ своя страна съ обширнитѣ си плантации производителнитѣ сили на агрикултурата и я усъвършенствува. Като концентрираръ работническия трудъ, тѣзи три видове на капитала повишаватъ значително производителностьта на труда въ сравнение съ дребно-индивидуалното стопанство. Като привлича къмъ работа голѣми маси роби, капиталътъ може да използува освѣнъ това обширнитѣ източници на сурови материали и продукти, поставени чрѣзъ международната търговия на негово разположение, и така създава една високо развита и богата материална култура, невидена още у човѣчеството. Върху нея се издига и духовната култура на антична Гърция. Великитѣ научни, философски и литературни произведения, оставащи „класически" и днесъ, сѫ създадени тъкмо въ капиталистическия периодъ, — въ V, IV, и III вѣкъ пр. Р. Хр. Великитѣ, неподражаеми произведения на гръцката архитектура и скулптура датиратъ отъ сѫщото врѣме. Не е изслѣдвано още и дори не е обмисловано, доколко великиятъ стопански развой въ самата Гърция чрѣзъ постоянни връзки култивира „варварскитѣ страни"—Египетъ, Мала-Азия, Италия и т. н. За економическото гледище, обаче, нѣма никакво съмнѣние, че великитѣ побѣди на Александра Македонски въ края на IV вѣкъ и послѣ основаването и развитието на така наречениитѣ елинистически монархии въ Египетъ и Сирия (Птолемея), Мала Азия и Персия (Селевкия) и Македония съ Стара Гърция (Македония) съ характеръ на империи въ III, II и I вѣкъ пр. Р. Хр. сѫ биле възможни само поради това, че гръцката култура съ дълги стопански връзки бѣше вече насадена и закрѣпена чрѣзъ капиталистическото стопанство на Гърция у „варварскитѣ народи".

[1]) Beloch. Handelsbewegung im Altertum. Conrads Jahrbuch, 3 Foige XVIII Band

Тази е великата съзидателна роля на гръцкия капитализъмъ. Разрушителната му пъкъ роля, която се проявява постепенно, се състои, както видѣхме, въ измѣстването на свободния наеменъ трудъ отъ робския и въ пролетаризацията съ пауперизацията на населението. Както посочва Аристотель, капитализъмътъ унищожава срѣдньото условие, а пъкъ Платонъ дори забѣлѣзва, че наредъ съ господствуващитѣ класи на търговцитѣ и богаташитѣ въ държавата има само просяци [1]). И наистина, посочва се, че богаташитѣ въ V и IV вѣкъ въ Атина и Коринтъ живѣятъ въ дворци и владѣятъ голѣми латифунции [2]). Като послѣдствие на капиталистическото развитие ние виждаме да се развива спекулативниятъ духъ, моралния упадъкъ, парично-борсовата психология въ цѣлото общество. Голѣмъ разкошъ владѣе въ живота на имотнитѣ класи, пръскатъ се десетки хиляди драхми за дреболии, и животътъ на най-голѣмитѣ богаташи потъва въ тунеядство и развратъ [3]). Отъ друга страна, на другия общественъ полюсъ господствува голѣма мизерия и нужда. Вече Перикълъ помага на атинската бѣднотия съ цѣла система за раздаване храна, съ уреждане общественн работи и създаване искуствено платени длъжности. Наредъ съ индустриалния пролетариатъ расте и селскиятъ. И той отива, както днесъ, въ градоветѣ за да търси работа, съ което работническата заплата се понижава, а конкуренцията между работницитѣ се увеличава. Пролетаризиранитѣ граждани търсятъ каква да е работа или заплата отъ държавата; развива се и лумпенъ-пролетариятъ; и броятъ на тѣзи хора, които нищо нѣматъ, далечъ надминава броя на онѣзи, които иматъ поне нѣщо. Прѣвъзходенъ изразитель на това социално положение е Изократъ, който е казалъ, че „хрематистиката“ (обмѣнното стопанство—капитализмътъ), сир. спекулативниятъ духъ на търговцитѣ и лихваритѣ, доведе Гърция до такова състояние, че по-лесно би било да се състави цѣла армия отъ безработни пролетарии, отколкото отъ имотни граждани. Наистина, всички тѣзи явления се развиватъ постепенно и се изострятъ особено къмъ края на капиталистическото развитие, когато, както свидѣтелствуватъ източницитѣ, паричниятъ капиталъ, земята и срѣдствата за производството (съ роби) въ по-голѣмата си часть биватъ концентрирани въ малко ржцѣ, когато изчезва срѣдньото съсловие и въ много градове пролетаризиранитѣ класи на населението образуватъ вече мнозинство [4]).

---

[1]) Политика VI. 9, 9; Платонъ: Държавата, 552 d.
[2]) ср. Pöhlmann, стр. 189.
[3]) Pöhlmann, стр. 193 — 198.
[4]) Ср. Pöhlmann, стр. 212 и сл. Забѣлѣжително е въ това отношение, че дори Беотия, най-дълго останала една полу-културна земледѣлска страна и назадничава между други страни въ Гърция, е въ II-ри вѣкъ пр. Р. Хр. пролетаризирана и тукъ сжщо се развиватъ комунистически движения (Pöhlmann. 1912 Bd. I S, 500).

Социално-политическитѣ послѣдствия отъ стопанското развитие въ третия периодъ.

Описанитѣ явления въ обществения животъ, които съ изострената класова борба, пролетаризацията и глухото недоволство на бѣднитѣ застрашаватъ националното и държавно благополучие и сѫществувание, пробуждатъ най-напрѣдъ обширна социалъ-реформаторска литература. Първомъ се появяватъ идеитѣ за несъотвѣтствието на стопанското развитие съ идеитѣ и сѫществото на политическата демокрация. Поетътъ Продикъ сочи, напр., че работницитѣ и занятчиитѣ, които се измъчватъ въ работата и потъ отъ сутринь до вечерь, като добиватъ едва парче хлѣбъ за полугладно сѫществувание и нощемъ се терзаятъ отъ мисъль за работа и за утрѣшния день, сѫ роби, а не свободни граждани. Свободниятъ наеменъ трудъ се прѣзира отъ имотнитѣ класи, както и робството, или както се говорѣло въ обществото „робътъ служи на едного, а свободниятъ работникъ — на мнозина". Аристотель пъкъ казва, че ако въ държавата трѣбва да сѫществуватъ братство и равенство, то тамъ, дѣто сѫ се развили силни противорѣчия между богати и бѣдни, осѫществяването на демокрацията е вече невъзможно. Наистина, едно общество, състояще, отъ една страна, отъ богати чифликчии, търговци, фабриканти и финансови капиталисти, а отъ друга — отъ просяшки възнаградени селски и градски работници, занаятчии, роби и лумпенъ-пролетарии, не е вече демократично. Очевидно е, че и въ античната Гърция се срѣщатъ онѣзи противорѣчия между стопанското развитие и политическитѣ принципи за свобода и равенство между гражданитѣ, които, както мислятъ и днесъ, сѫ характерни само за нашето врѣме. Постепенно у угнетенитѣ класи се появяватъ идеитѣ за социално равенство. Поетътъ Менандръ казва, че онзи, който е бѣденъ и иска да живѣе въ града, самичъкъ си навлича нещастието, понеже, като гледа на хората, които живѣятъ въ наслада, разкошъ и лѣность, той особено ясно ще почувствува, колко ужасно, мрачно и несправедливо е неговото собствено сѫществувание. Въ атинския театръ бѣднотията направи единъ пѫть внушителна демонстрация противъ една отъ драмитѣ на Еврипида, дѣто въ първото дѣйствие се славославятъ богатството и паритѣ отъ страна на самия богаташъ. Аристотель пъкъ свидѣтелствува, че у народа сѫществува мнѣние, какво този, който живѣе отъ труда на другитѣ, постѫпва несправедливо; справедливи сѫ само тѣзи, които сами работятъ и между тѣхъ особено пъкъ онѣзи, които живѣятъ отъ труда на собственитѣ си рѫцѣ. На въпроса за народовластническата държава, „какво е демосъ?", Сократъ отговаря

иронически: „Това сж бѣдняци между гражданитѣ“. Въ социално-философскитѣ учения ние срѣщаме винаги признанието, че основа на всички социални конфликти и спорове е имотното неравенство; а отъ това слѣдва и мисъльта, че коренътъ на общественитѣ злини е противорѣчието между богатството и бѣдностьта. Постепенно тѣзи настроения се изразяватъ въ ожесточена политическа борба между двѣтѣ класи въ страната. Аристотель често посочва въ своята „Политика“ ожесточената борба на демоса противъ имотнитѣ, която разкжсва държавата на двѣ страни. Тамъ, кждѣто демосътъ, въ смисъла на Сократа, господствува въ политиката, той налага тежки налози на богаташитѣ и конфискува тѣхнитѣ имоти. Тѣ често биватъ натоварвани да поематъ едри обществени разходи. Ставатъ дори конфискации на имоти за да се раздаватъ на бѣднитѣ, и се устройватъ тогава народни праздненства съ изобилно ядене и пиене. Владѣлцитѣ на имоти пъкъ биватъ изгонвани отъ страната чрѣзъ остракизъмъ. Народниятъ сждъ е навсѣкждѣ корумпиранъ. Рушветитѣ, давани на многобройнитѣ сждебни засѣдатели, обикновено бѣдняци, рѣшаватъ изхода на процеса. Въ народнитѣ трагедии на Еврипида се проповѣдва, какво природата е създала всички хора равни и никому не е дала материални блага и богатства. Само врѣмето и обществената несправедливость сж създали богати и бѣдни. Въ народнитѣ пъкъ събрания често се изказватъ мечтитѣ на бѣднитѣ за подѣлбата на всички имоти: „щомъ ние сме свободни и политически равни като граждани, трѣбва да се създаде сжщо така имотна свобода и равенство. Всѣки трѣбва да има по равно отъ всички свѣтовни и земни богатства“. Въ прочутитѣ народни комедии на Аристофана се рисува царството на общо щастие, дѣто нѣма нищета и прѣстжпления, нужда, сълзи, скръбь, партийни спорове и затворъ за неизплатени дългове. За да се достигне това, всички материални блага трѣбва да бждатъ комунистични, сир. всѣки да участвува въ ползуването отъ общественитѣ блага.

Тѣзи народни настроения, като се разширяватъ и изострюватъ все повече и повече, довеждатъ най-сетнѣ до социална революция въ цѣла Гърция. Още Платонъ споменува въ срѣдата на V вѣкъ за честитѣ избухвания на народния гнѣвъ противъ имотнитѣ класи: „тълпата слѣдва слѣпо своитѣ вождове, казва той, които я насъскватъ противъ имотнитѣ“. Двигатель на всички възстания е имотното неравенство. „Партията на юмруцитѣ“ изисква навсѣкждѣ абсолютно уравняване. Имотнитѣ класи ставатъ антидемократични, враждебни на народа и се стремятъ къмъ аристокрацията. Наистина,

отдѣлни богаташи въ Коринтъ и Митилена[1]) разбиратъ смисъла на голѣмото обществено движение: тѣ раздаватъ имотитѣ си на бѣднитѣ граждани, прощаватъ имъ дълговетѣ и така спасяватъ своя животъ; други въ врѣме на възстанието биватъ убити отъ народа, а кѫщитѣ имъ запалени. Първата революция е избухнала въ Керкира, — богатъ търговски градъ. Въ 427 г. пр. Р. Хр. тукъ настава вартоломеевска нощь, въ която разярениятъ народъ изколва побѣденитѣ „олигархи“,—партията на богаташитѣ и тѣхнитѣ прислужници. Аристократическиятъ кварталъ бива запаленъ и мнозина кредитори и заемодавци загинватъ отъ рѫцѣтѣ на собственнитѣ си длъжници. Подобна революция избухва и въ Самосъ въ 412 год., при която 200 души имотни биватъ избити, а 600 — изгонени. Тѣхнитѣ недвижими имоти и капитали биватъ подѣлени между народа. Въ 370 год. избухва революцията въ Аргосъ, наречена отъ народа „дни на господството на тоягата“. 1500 имотници биватъ избити отъ народа и тѣхнитѣ имоти биватъ и тукъ подѣлени по извѣстенъ редъ между възстанницитѣ. Въ други пъкъ случаи побѣждава партията на имотнитѣ съ своитѣ чужди наемни сили. Тогава пъкъ биватъ избивани или изгонвани вождоветѣ на демокрацията и слѣдва бѣлъ тероръ за неимотнитѣ. Така стана напр. въ гр. Леонтини въ 422 г. Народното движение и тукъ се развива въ посока на експроприация и подѣлба на всички земи и капитали. Обаче, партията на имотнитѣ успѣва да повика на помощь наемната войска на сиракузянитѣ и изгонва водачитѣ на народа, а заедно съ тѣхъ и голѣми групи отъ народа,—„нѣмайки нужда отъ него, тъй като имали достатъчно роби“. Обаче, отъ II вѣкъ пр. Р. Хр. насамъ на страната на революционнитѣ пролетарии и граждани често заставатъ и роби. Стремежътъ на възстаналитѣ маси винаги е да си подѣлятъ имотитѣ, и отъ тукъ се явява характерното желание да се свърши веднажъ за винаги съ тѣхнитѣ владѣтели: „Отъ гроба тѣ нѣма да станатъ и реставрация не ще могатъ да устроятъ“. Затуй теророръ е постояненъ спѫтникъ на тѣзи социални революции.

Особено забѣлѣжителна е революцията въ Сиракуза при народния диктаторъ Дионисий I (градъ, който служи отначало като опора на реакцията въ цѣла Гърция), понеже тукъ за пръвъ пѫть се проявяватъ ясно тѣзи стопанско-социални форми, които постепенно се разширяватъ и най-сетнѣ ставатъ господствуващи въ слѣднята стадия. При народното възстание тукъ имотнитѣ класи избѣгали или били умъртвени, а имотитѣ имъ конфисковани въ полза на държавата. Слѣдъ туй се извършва една регу-

[1]) Голѣми индустриални и търговски градове въ онова врѣме.

лярна подѣлба на имотитѣ, особено на земята и домоветѣ. Земята бива дадена въ уравнително владѣние на народа, къмъ който биватъ присъединени и освободенитѣ роби и, изобщо, землевладѣнието бива систематически урегулирано въ смисълъ, че се забранява да се владѣе и придобива повече отъ опрѣдѣлената трудова норма. Образува се и особена пролетарска армия за запазване новия социаленъ редъ. Подобни социални революции избухватъ съ десетки въ различни гръцки градове въ IV и III в. пр. Р. Хр., както това свидѣтелствуватъ източницитѣ.

Най-забѣлѣжителна е, обаче, социалната революция въ Спарта, която особено ясно показва голѣмата стопанска еволюция, до която сѫ били стигнали гръцкитѣ народности отъ сѣмейно-колективния строй, който, съединенъ съ извѣстенъ държавенъ колективизъмъ, получи толкова характеренъ изразъ въ Спарта, къмъ капитализма. Постепенно и тукъ, както и другадѣ, първоначалното комунистическо равенство и простота на живота изчезватъ подъ влиянието на неумолимитѣ стопански закони и започва да се развива разкошъ на едина полюсъ, нищета на другия[1]). Земята се концентрира въ немного рѫцѣ и се създава класата на неимотни и задължнѣли на богатитѣ лица хора. Започва и тукъ едно движение за прокарване всеобщо равенство въ материално отношение, или, както казваха, на „право, еднакво за всички, върху земята и нейнитѣ плодове". Наистина, въ IV вѣкъ само сто спартански сѣмейства сѫ землевладѣлци, а пъкъ останалитѣ граждани—„гладуваща и бездѣлна

---

[1]) Ако, наистина, описаниятъ спартански колективизъмъ—комунизмъ бѣше основанъ на военната организация и на военния животъ на спартанската държава, както мислятъ Pöhlmann и Schürtz, то защо той се прѣвръща на частна собственость, имотно неравенство, господство на паричния капиталъ, пролетаризация и т. н., съ извѣстна стопанска еволюция, характерна изобщо за цѣлата Гърция, макаръ военната организация и животъ да продължаватъ въ Спарта? — Защо се промѣнятъ формитѣ на военния животъ и организацията и изчезва комунизмътъ? На тѣзи въпроси горното разбиране нѣма да даде задоволителенъ отговоръ. Явно е, обаче, отъ застѫпеното тукъ гледище, че тѣзи промѣни ставатъ, понеже се разрушава примитивниятъ колективно-комунистически строй поради сѫщитѣ причини, както и другадѣ: ръстътъ на населението, парцелиране земята, придобиване на роби, добитъкъ и пари отъ отдѣлни лица (военачалници) въ войнитѣ и съ това забогатяване (важни орждия за земледѣлското стопанство!) на едни, наредъ съ обѣдняване на другитѣ, разорени отъ войни, отъ лични несполуки, болѣсти и т. н., което означава при земледѣлското стопанство още и прѣминаване на земята отъ рѫцѣтѣ на бѣднитѣ въ тѣзи на богатитѣ, въпрѣки всички писани закони и стари обичаи. Въ Спарта, прочее, чрѣзъ особенъ законъ се прокарва свободата на търговски сдѣлки съ земята и се прѣмахватъ старитѣ уравнителни наредби, тъкмо когато започна този стопанско-социаленъ процесъ. Тѣзи пъкъ явления унищожиха и старитѣ комунистически форми на военната организация и животъ. Явно е, че н е послѣднитѣ създадоха специфическия комунизъмъ на живота и др., а обратно комунизъмъ-колективизъмътъ на примитивнитѣ дорийски племена бѣше прѣнесенъ въ военната организация и животъ на спартанцитѣ. Щомъ той изчезна изъ стопанския животъ, той пропадна и въ военната организация.

сганъ"[1]). Народътъ иска да се конфискува земята отъ държавата, която трѣбваше да я раздаде по равно на народа. Сѫщото съвѣтва спартанцитѣ и Аристотель като необходима социална реформа и това желае и цѣлата спартанска интелигенция. Народниятъ водачъ Агисъ (отпослѣ диктаторъ и реформаторъ) проповѣдваше необходимостьта отъ създаване еднакви жизнени условия за всички и въвеждане отново общественото, равно за всички, възпитание на дѣцата, за да се изгони за винаги отъ човѣшката душа користолюбието. Слѣдъ като Агисъ бива провъзгласенъ за царь, Лизандръ, водачъ на революционнитѣ народни маси, му прѣдлага реформата: да се обявятъ всички дългове унищожени, да се експроприира цѣлата земя и всичкитѣ недвижими имоти на капиталиститѣ въ полза на държавата, която да ги раздава съгласно трудовата норма на всички граждани само за обработване. Щѣли да се образуватъ 4.500 равни дѣлове за спартанскитѣ граждани и 15.000 такива за неспартанцитѣ. Сенатътъ, въ който мнозинството бѣше отъ партията на имотната класа, обаче, упорито се противопоставя, но народътъ го разгонва. Всички заемодавци биватъ накарани да прѣдадатъ на държавни лица дълговитѣ разписки, които биватъ изгорени на главния площадъ на голѣма клада при радостнитѣ викове на народа: „По-добъръ огънь не е виждалъ свѣта!" Обаче, имотната класа повиква чужди войски и побѣждава народа, но не за дълго врѣме. Скоро се явява Клеоменъ, — новъ народенъ водачъ. Тайно той събира пролетарска войска и свиква тайно сѫщо съчувственици отъ други области, бидейки самъ отличенъ организаторъ и полководецъ. Неочаквано той напада аристокрацията, лесно я побѣждава и я изгонва отъ страната. Имотитѣ ѝ биватъ пакъ конфискувани и възстановена цѣлата стопанско-социална реформа. Слѣдъ този успѣхъ на социалната революция въ Спарта, подобни движения за установяване „новия редъ" се започватъ въ цѣлия Пелопонесъ. Навсѣкѫдѣ избухватъ народни възстания. Клеоменъ прѣдприема социално-революционенъ походъ по цѣлия Пелопонесъ, събаря навсѣкѫдѣ имотнитѣ класи и провъзгласява социалната революция и реформа, обаче, имотнитѣ класи и тѣхнитѣ партии отъ цѣлия Пелопонесъ се съюзяватъ сега съ македонския царь Филипъ. Клеоменъ пъкъ нѣмаше достатъчно пари да изхрани войската, тя гладува и отчасти се разбѣгва. Послѣдва унищожителната побѣда на македонцитѣ и възстановяването властьта на плутокрацията и олигархията. Слѣдъ заминаването на наказателния

[1]) Ср. върху социалното положение въ Спарта прѣвъзходната статия на г. Г. Кацаровъ въ списанието Klio L. 1907. Bd. VII. Heft 1, който къмъ изслѣдванията на Pöhlmann по този въпросъ прибавя цѣнни съображения, почиващи на отлична интерперация на мѣродавнитѣ източници.

македонски отрядъ, наскоро пакъ започва брожение въ страната, което се изразява пакъ въ народно възстание и ужасни кланета на всички имотни безъ разлика, слѣдъ което настжпва продължителна анархия.

Респективното врѣме въ Гърция се нарича въ общата история врѣме на падане на демокрацията и господство на „тиранията". Обаче, на малцина е извѣстно, че всички тѣзи „тирани" (за имотнитѣ класи!) сж отъ типа на Дионисия I въ Сиракуза и на Клеомена въ Спарта. Характерно е, че тѣзи „тирани" често се наричатъ „царе на бѣднотията", както и това, че многобройнитѣ социалистически романи отъ II вѣкъ пр. Р. Хр. всички рисуватъ като идеалъ една диктаторска държавна власть въ форма на монархията съ съвѣтъ на народнитѣ водачи, които би могли да ржководятъ колективното стопанство. Това именно бѣше и практическата социална програма на всички „тирани", специално и на тѣзи, които владѣели въ „слънчевата държава" Пергамонъ и искали да прокаратъ държавенъ колективизъмъ и комунизъмъ при индивидуално владѣние на срѣдствата за производство и дребно стопанство.[1]) Личи си, че тѣзи тирании сж въ политическо и социално отношение само прѣходно стжпало къмъ голѣмитѣ елинистически монархии—Птолемея, Антиохия, Селевкея, Македония (Гърция), възникнали върху развалинитѣ на стария политически и стопански строй на дребнитѣ гръцки държави, слѣдъ като на Александра Велики се удаде да завоюва цѣлия Изтокъи Египетъ.

Съ развитието и изострюването на социалния въпросъ въ капиталистическа Гърция паралелно се развива социалъ-реформаторската и послѣ социалистическата литература, въ която ясно се изразява стремежътъ, съ единъ прѣвратъ въ стопанския животъ, въ посоката на ржководено или поне регулирано отъ държавата производство и разпрѣдѣление, да се достигне едно радикално излѣкуване на всички обществени бѣди.

Началото се поставя, както винаги, отъ консервативно социалъ-реформаторство, появило се още въ V в., съ забѣлѣжителното произведение на Ксенофонта „За държавнитѣ доходи". За да се създаде царство на социалния миръ, Ксенофонтъ прѣдлага обширенъ планъ на едно грандиозно държавно-обществено стопанство за производство и търговия. Държавата, споредъ него, трѣбва да организира, както частнитѣ лица до тогава, мореплаване, търговия, строежъ на търговски кжщи, дукяни и пазари, гостинници и т. н Отъ всички тѣзи търговски и индустриални прѣдприятия дър-

---

[1]) Pöhlmann, т. I, 1912. Стр. 507 и сл. Ср. съ това практическо проявление на държавния комунизъмъ идеалната „слънчева държава" на Ямбула (долу стр. 135), вижда се, значително копирана отъ първата.

жавата ще получи грамаденъ доходъ и тѣзи срѣдства ще послужатъ за задоволяване общественитѣ нужди. За да добие срѣдства, държавата привлича и частния капиталъ въ форма на високъ и прогресивенъ налогъ на богатитѣ. Обаче, тѣзи лица нѣма да пострадатъ отъ това, понеже ще получатъ, като процентъ, часть отъ доходитѣ на държавнитѣ прѣдприятия. Сѫщо така и бѣдниятъ ще стане участникъ въ тѣзи доходи, сир. ще стане постепенно състоятеленъ. Основниятъ принципъ, който трѣбва да прилага държавата, когато урежда нови прѣдприятия, е асоциацията и общественото стопанство. Богати и бѣдни граждани ще образуватъ акционерни дружества за купуване роби и за построяване фабрики и мини. Отдѣлнитѣ акционерни дружества си помагатъ едно друго съ кредитъ и си раздѣлятъ печалбата и загубитѣ. Както въ войната голѣмия брой съюзници увеличава тѣхната сила, така и въ стопанското прѣдприятие уголѣмяването броя на участницитѣ увеличава стопанската сила на всѣкиго отъ тѣхъ[1]). Още въ това произведение ние виждаме, че понятието за социалния въпросъ е такова за стопанската организация на цѣлото общество.

Социалниятъ идеалъ на Аристотеля прави вече нѣколко крачки напрѣдъ въ пѫтя на пълната ликвидация на капиталистическия строй изобщо. Той изисква, щото всички пролетарии—работници да станатъ пакъ стопански самостоятелни съ помощьта на държавата. Тя трѣбва да раздѣли имотитѣ по равно между всички и да свърши съ всички класови противорѣчия, съ неравенството на имотитѣ и доходитѣ. Конкретно казано, Аристотелъ направо иска, щото държавата да се притече на помощь при уреждането на самостоятелни стопанства за бѣднитѣ, а богатитѣ да бѫдатъ принудени да дадатъ значителна часть отъ своитѣ имоти за този социаленъ фондъ. За да се закрѣпи това ново социално положение, държавата трѣбва да установи опрѣдѣлена трудова землевладѣлческа норма и да стане върховенъ господарь въ землевладѣнието. За да се унищожи пъкъ капитализъма въ основитѣ му, държавата трѣбва да води сама външната търговия, необходимитѣ индустриални прѣдприятия и да унищожи или съкрати паричната система.

Социалниятъ пъкъ идеалъ на Платона иска да възкръси напълно стария спартански колективизъмъ — комунизъмъ чрѣзъ подраздѣление на двѣ горни и една долня класа, социалното раздѣ-

[1]) Правилно забѣлѣзва Pöhlmann (I, 1912. S. 307), че такива идеи можаха да изникватъ само при наличность въ стопанския животъ на гърцитѣ на едри прѣдприятия въ индустрията, минно дѣло, корабостроенето и търговията и при туй съ ярко изразенъ обмѣнно — капиталистически характеръ. Сѫщото мисли и Neurath Antike Wirtschaftsgeschichte, 1918. S. 40.

ление на труда, както и господството на комунизма въ живота на горнята класа, която ржководи при туй цѣлиятъ общественъ животъ.

Напълно радикални се явяватъ вече опрѣдѣлено социалистическитѣ идеали на философитѣ Фалей Халкидонски, Хекатей и на Евхемера. Първитѣ два рисуватъ демократическия колективизъмъ, сир. обобществлението срѣдствата за производство и потрѣбление отъ държавата, унищожението на всѣка капиталистическа собственость и създаването на социалистическо стопанство, при което всѣки гражданинъ изпълнява функциитѣ на общественъ работникъ, като става членъ на извѣстно работническо дружество, съ характеръ на обществено-държавно прѣдприятие. Сжщо така и Евхемеръ рисува общество, въ което държавнитѣ органи сж стопанско-административни колегии, които се занимаватъ съ най-добро уреждане на производството, съ разпрѣдѣляне продуктитѣ между гражданитѣ, установяване на необходимитѣ запаси и т. н. Държавата се явява тукъ като публиченъ институтъ за разпрѣдѣляне стопанскитѣ блага, която заради най-продуктивното общо производство и най-съвършеното разпрѣдѣление на благата между всички граждани, възъ основа държавно-колективната собственость на срѣдствата за производство, съединява всички стопански дѣйности въ едно хармонично цѣло. Въ държавата на Евхемера и срѣдствата за потрѣблението сж колективна собственость. А пъкъ при разпрѣдѣлението господствува принципътъ на справедливостьта и равенството [1]). Сжщитѣ черти носи и социалистическиятъ идеалъ на Ямбула. Неговата „Слънчева държава" прѣдставява голѣмо комунистическо дружество съ пълно урегулиране на цѣлия стопански и социаленъ животъ. Еднакво задължение да работятъ всички и еднакво участие за всѣкиго въ всѣка работа и потрѣбление — е неговиятъ основенъ принципъ. Явно е, че това сж напълно основнитѣ принципи на модерния социализъмъ[2]) Но тогава може да се попита, какъ се обясняватъ исторически държавно-колективнитѣ учения на Евхемера и Ямбула. Историята на социализма доказва, какво социали-

---

[1]) Твърдѣ забѣлѣжително е, за да се разбере истинскиятъ характеръ на египетското стопанство въ послѣдния периодъ, че тѣзи социалисти-утописти (Евхемеръ и Хекатей), очевидно, познаватъ това стопанство много по-добрѣ отъ насъ, споменуватъ за него като за единъ идеалъ и копиратъ направо нѣкои отъ неговитѣ социални институти.

[2]) Ср. за този отдѣлъ: Pöhlmann. Geschichte des antiken Komunismus und Sozialismus. Bd., II, 1900. Стр. 240—258; 284—295; 305—325; 328 и сл.; 340—415; 251 сл.; Bd. I. Стр. 581—610; 269 и сл.; 53 и сл.; 56 и сл.; 70—82; 264 и сл.; и за обща ориентация: K. Bücher. Die Aufstände der unfreien. Arbeiter im II-ten Jahrhundert v. Chr. 1874; G. Platon. Le Socialisme en Gréce. Paris 1895; Rohde. Grechische Staatssozialistische Romane. L. 1876; Drumann. Die Arbeiter und Komunisten i Griechenland und Rom. 1860.

стическата мисъль никога не е била абстрактна, а винаги се облѣга на конкретни исторически или съврѣменни обществени институти, като тѣ биваха отъ различни социалистически системи, само усъвършенствувани въ социалистическо-идеална посока. Сжщо така стои работата и съ ученията на Евхемера и Ямбула. Тѣ живѣятъ въ III и II вѣкъ пр. Р. Хр., сир. въ врѣмето на елинистическитѣ монархии, когато държавната власть започва да подчинява частнокапиталистическото производство и разпрѣдѣление en grand и постепенно го обръща въ система на регулирано и ржководено отъ държавата народно стопанство (в. подробно за това слѣд. отдѣлъ). По такъвъ начинъ системитѣ на Евхемера и Ямбула сж копиране на този бавенъ процесъ въ единъ идеалъ на обществен и държавенъ строй на демократически основи, гдѣто този процесъ е завършенъ и докаранъ до неговитѣ крайни логически послѣдствия и заключения. Оттукъ произлиза и паралелизмътъ съ модерния социализъмъ, който иска сжщото отъ модерния капиталистически строй, осланяйки се на процеса на концентрацията въ производството и разпрѣдѣлението и на извѣстни тенденции въ модерното стопанско развитие, които издигатъ държавата като водитель въ много стопански области и регулаторъ на цѣлото народно стопанство.

Въ свръзка съ съпоставянето социално-революционнитѣ движения, развили се въ антична Гърция и идейнитѣ учения—системи на социализма, които достатъчно и съвършенно отговарятъ практически на всички въпроси, издигнати отъ социалната революция въ Гърция върху организацията на новъ стопанско-социаленъ строй, — естествено се явява въпросътъ: — Защо не се осжществиха тѣзи идеали въ грѫцкитѣ социални революции, макаръ че политическитѣ прѣдпоставки за организацията на новия редъ да бѣха на лице, сир. общественитѣ класи, носители на този идеалъ,—пролетарии, роби и полупролетарии—завладѣватъ държавната власть и дори установяватъ диктатура на пролетариата, напр. особено пълно въ Сиракуза (Сицилия) и Спарта? Отговоръ се крие въ характера, що сж имали всички социални революции въ Гърция. Слѣдъ събарянето на имотнитѣ класи и експроприацията на земята, имотитѣ и капиталитѣ слѣдваше не прѣдаването имъ на държавата, а разрушение на капиталистическитѣ организации и подѣлбата имъ между членоветѣ на революционнитѣ класи. Сир., ставаше стопански регресъ, връщане къмъ индивидуално-дребното стопанство, което държавата не можеше да управлява и ржководи, дори да контролира, въпрѣки програмитѣ. Затуй именно пакъ се появява наскоро богатство и бѣдность, имотно неравенство, капи-

галисти и пролетарии. Подѣлбата пъкъ се срѣща въ всички революции, поради характера на производството въ античнитѣ капиталистически прѣдприятия, — то е дребно-индивидуално и само ржководството му и цѣлата организация носи капиталистически характеръ. Затова, естествено е, че слѣдъ революцията роби и работници напр. въ една фабрика взематъ за себе си инструментитѣ, съ които си служатъ, раздѣлятъ помежду си стокитѣ и суровитѣ материали и слѣдъ туй се етаблиратъ като самостоятелни дребни занаятчии. Сжщото правятъ робитѣ и работницитѣ заедно съ бездомнитѣ и безимотни пролетарии съ едритѣ капиталистически чифлици и латифундии. Обаче, неосжществимо е и прѣдаването капиталистическитѣ прѣдприятия на държавата; кой ще управлява тѣзи едри прѣдприятия, слѣдъ като се прѣмахнатъ капиталиститѣ — организатори и ржководители, при пълно незнание и невѣжество на робитѣ и пролетарии—работници. Явно е, че държавната власть, съставена отъ тѣзи елементи, нѣма духовни сили нито да организира производството, нито да разпрѣдѣля социалистически благата. Трѣбва да се подчертае тукъ голѣмото значение на организаторската и ржководеща роля на капиталиста въ античнитѣ прѣдприятия, дѣто почти всички важни функции, които днесъ се изпълняватъ отъ обширенъ вишъ управителенъ и инженеренъ персоналъ, се извършватъ отъ самия капиталистъ-прѣдприемачъ, обикновено съ помощьта на нѣколко способни лица — освободени роби. Затуй революционното прѣмахване на тѣзи немногобройни управителни ржководни сили, означаваше изобщо разстройство и унищожение на цѣлата едра производствена, транспортна или стокообмѣнна организация. И затуй именно въ социалнитѣ революции идеалитѣ на Фалея Халкедонски, Евхемера и Ямбула не можаха да се осжществятъ.

Тѣхното осжществяване въ смисъль на ржководено отъ държавата народно стопанство стана, но не въ социалистически смисъль, въ послѣдния периодъ на гръцката култура, въ врѣмето на елинистическитѣ ориенталски монархии. Обаче, тукъ създаването на новитѣ форми върви по съвсѣмъ другъ пжть: не внезапна експроприация на капиталистическитѣ прѣдприятия и съ това тѣхното разрушение, а постепенната имъ социализация въ смисълъ поставяне капиталистическия апаратъ въ услуга на държавата. Държавата овладѣва постепенно капиталистическото стопанство по слѣдния пжть: 1) контролъ и отчетъ; 2) принудително водене отъ частния капиталъ държавно-стопански прѣдприятия; 3) разпрѣдѣлението на приготвенитѣ отъ частното производство продукти се обявява държавенъ монополъ; 4) постепенно се въвеждатъ и раз-

ширяватъ държавни фабрики и чифлици; 5) подробна общо-държавна стопанска статистика и т. н. Изобщо, държавата чрѣзъ чиновнически контроли, отчети, статистика най-напрѣдъ се запознава съ извѣстна стопанска область, постепенно чрѣзъ принудително водене сѫщитѣ държавни прѣдприятия поставя капиталиста въ положение на чиновникъ, отнема му постепенно (слѣдъ запознаването) една стопанска функция слѣдъ друга и най-сетнѣ напълно социализира извѣстна стопанска область въ индустрията, земледѣлието, стокообмѣна, транспорта.

Само по такъвъ начинъ въ древностьта можеше да се създадатъ държавно-колективенъ строй и стопанство. Но този пѫть, по който вървѣше и можеше да върви само почти абсолютната монархическа власть въ Гърция и Римъ, създавайки държавното стопанство, не доведе до социализма, нито до комунизма. Наопаки, социалнитѣ революции съ диктатурата на пролетариата не доведоха до държавно-колективно стопанство, а разрушавайки прогресивни капиталистическо-стопански форми, връщатъ стопанското развитие назадъ. Кой можеше да спре революционнитѣ народни маси отъ подѣлбата на едритѣ имоти и капитали, щомъ бѣше провъзгласена диктатурата на пролетарии и роби, които всѣкакъ се стремятъ къмъ това, и въ сѫщность нищо друго не могатъ да направятъ? А пъкъ подѣлбата поставя начало на смъртьта за равенство и комунизъмъ—тѣхнитѣ идеали.

Това е основната и главна причина да пропаднатъ социалнитѣ революции въ античния свѣтъ, както и да не се осѫществятъ социалистическо-комунистическитѣ системи и програми. Всички други прѣдпоставки за социалнитѣ роволюции сѫ на лице, а именно: 1) развитието на капитализма до неговитѣ послѣдни граници и противорѣчия; 2) пролетариатътъ съставя болшинство отъ народа и има революционна и реформаторска воля; 3) революционни акции и събаряне на имотнитѣ класи; 4) диктатура на пролетариата и организация на политическа власть отъ него. Тукъ очевидно се прояви този общъ исторически законъ, който винаги поставя политическо-обществения прогресъ въ зависимость отъ стопанския. Изобщо, тамъ, дѣто господствуватъ дребна стопанска собственость и производство, всѣка политическа власть съ комунистическа програма винаги има да се бори „съ извънредни трудности и прѣчки“ по справедливата забѣлѣжка на Ленина, — водачъ на комунистическата партия въ Съвѣтска Русия, и надали може да я приложи въ живота in absehbarer Zeit, — както казватъ нѣмцитѣ. За туй именно и комунистическата власть въ Русия намѣри за нуждно да промѣни сега „врѣменно“ цѣлата си аграрна по-

литика, давайки свобода на частно-собственическитѣ инстинкти на селянитѣ, сир. свобода на дребно-стопанското производство, търговия, кредитъ etc., ограничавайки своето отношение къмъ селячеството само съ изисквания данъкъ въ натура [1]).

г) Трети периодъ въ римската стопанска култура. Поява, развой и господство на капитализма на сѫщитѣ основи, както и въ Гърция.

Причинитѣ, по които и римското селячество бива вкарано въ обмѣнното стопанство сѫ разнообразни и отчасти съвпадатъ съ тѣзи, които довеждатъ до сѫщитѣ промѣни въ Гърция. Постепенното, ставаще все по-интенсивно, парцелиране на земелнитѣ участъци съ бързия ръстъ на населението, прѣдизвиканъ пъкъ отъ развоя на културата, е, както е доказано сега, главната причина за експансивнитѣ стремежи на римската държава и за воденето упорититѣ войни на всички страни, за да придобие нова земя. Наистина, тѣзи придобивки отиватъ само въ полза на аграрния капитализъмъ, съ робско и обмѣнно стопанство, а не въ полза на полупролетаризираното селячество, лишено отъ основенъ и оборотенъ капиталъ. За сѫщото явление — все по голѣма парцелация и пролетаризация—ни свидѣтелствува вѣчниятъ стремежъ на всички римски социалъ-реформатори, на чело съ великитѣ Гракхи, да създадатъ по различенъ начинъ голѣмъ земеленъ фондъ за отстраняване глада за земя. Разбира се, че и въ Римъ, както въ Гърция, парцелацията на земята означава интенсификация на културата, сир. специализация на земледѣлието по производството на извѣстни продукти, а съ това и прѣминаване къмъ обмѣнното стопанство. Втората главна причина да се вкара римскиятъ селянинъ въ него, сѫ тъкмо упорититѣ войни, които водѣше Римъ. За да се екипира и въоржжи самъ напълно, споредъ както изисква военната конституция и да плати паричнитѣ налози на държавата, селянинътъ трѣбваше да добие пари и да прѣдлага затова голѣма часть отъ своитѣ продукти на градскитѣ пазари. Обаче, тукъ го разоряваха евтинитѣ задморски храни и влиянието на тази неизгодна конкуренция е толкова силно, че селячеството задлъжнява на банкеритѣ и градскитѣ рентиери и се пролетаризира. Този процесъ се извършва въ Римъ много по-скоро, отколкото въ Гърция, тъй като въ респективното врѣме въ колониалнитѣ страни,

---

[1]) ср. Работнически Вѣстникъ, отъ 26. III. 1920 г. Отчетъ за 10-тия конгресъ на комунистическата партия въ Москва.

подчинени на Римъ, има вече обширно капиталистическо земледѣлие съ роби и голѣмо производство на хранителни продукти за износъ. Особено пъкъ Египетъ и Сицилия, дѣто цъвтѣше такова стопанство, пълнятъ градскитѣ пазари съ евтини храни. Така става задлъжнѣването и откупването на селскитѣ земи отъ едритѣ землевладѣлци [1]) дори дълго още прѣди да стане това прѣминаване на селянитѣ къмъ овощарската и градинарска култура, която ги напълно вкарва въ обмѣнното стопанство, подчинява ги на търговския и финансовия капиталъ и дава на аграрния капиталъ въ колониитѣ и провинциитѣ съ много по-плодородна земя лесна побѣда надъ италийското дребно селско стопанство [2]). Непрѣкжснатитѣ успѣшни войни на римската държава съ подчинението на обширни територии, които биватъ обявявани за ager publicus populi romani и обикновено раздавани за експлоатация на капиталиститѣ — владѣтели на многобройни роби и добитъкъ (придобити за военачалство въ успѣшнитѣ войни), създава, както справедливо забѣлѣзва Weber, „основата, върху която се развива „нечуванъ още въ историята аграренъ капитализъмъ.“ Той започва да се развива вече въ врѣмето на Катона, сир. въ V вѣкъ пр. Р. Хр. [3]). Колкото повече селскитѣ маси искатъ земя, толкова по-силенъ става потикътъ за придобиване нови земи чрѣзъ войни, които, обаче, пакъ поради неспособностьта на селскитѣ полупролетарии да се колонизиратъ и да уредятъ собствено стопанство, а понѣкога, слѣдъ като прѣселницитѣ задължаватъ и се разоряватъ, окончателно минаватъ въ ржцѣтѣ на капиталиститѣ. Тъй като всѣка нова война доставя маса нови роби, то за аграрния капитализъмъ се създава основа за придобиване изгодни срѣдства за производство въ тѣзи обширни завладѣни територии. Тѣзи явления заедно съ ръста на паричнитѣ имоти и съ разширяването аграрния капиталъ за смѣтка на селячеството въ страната и провинциитѣ, създаватъ вече къмъ врѣмето на Гракхитѣ въ агрикултурата надмощие на едрото капиталистическо стопанство съ маслиняни и лозови плантации, обработвани отъ многобройии робски ржцѣ и построени върху началата на обмѣнното стопанство. Наредъ съ тѣзи култури въ тѣзи стопанства се развива и скотовъдство за снабдяване увеличеното градско население въ римската империя съ месо, кожи и вълна. Послѣдньото производство, споредъ Катона, е най-изгодно, понеже изисква най-малко работни сили, а пъкъ тъкмо това благоприятствува едрото стопанство, а не дребното. Аграрно-капита-

[1]) Livius l. IV. 59 и сл.; ср. и Neurath. Antike Wirtschaftsgeschichte. 1918 s. 62.

[2]) Mommsen. Röm. Geschichte, Bd. I. 1912. стр. 842.

[3]) Ср. M. Weber. Agrargeschichte, стр. 161; Mommsen, стр. 831 и сл.

листическото стопанство се увеличава и съ това, че му се даватъ въ аренда държавнитѣ земи въ голѣми размѣри[1]). По такъвъ начинъ това стопанство съ робски трудъ, като се засилва и разразширява все повече отъ врѣмето на Катона до императоритѣ става най-сетнѣ „национална стопанска форма.“ То се води отчасти и съ свободни наемни сили и специално за жетвата се наематъ понѣкога допълнително и свободни работници. Високо цѣннитѣ продукти — масло, вино и месо се произвеждатъ за пазаря, при голѣма експлоатация на робския трудъ, въ италийскитѣ провинции, а пъкъ житото и други зърнени храни, както и скотовъдството съ едъръ добитъкъ — повече въ провинциитѣ и колониитѣ, тъй като изтощената вече италийска земя изисква по-интензивни култури, а пъкъ по-плодородната въ провинциитѣ и колониитѣ е още изгодна за произвеждане зърнени храни. Цѣлото стопанство въ едритѣ аграрни капиталистически организации се приспособява за пазарния обмѣнъ. Всички необходими индустриални продукти, като металически издѣлия, дрехи за робитѣ. катранъ, послѣ соль и риба (за храна на робитѣ) се купуватъ на пазаря и наопаки — всички продукти, произведени въ стопанството, включително вълната, се продаватъ пакъ тамъ По такъвъ начинъ чифлишкото стопанство къмъ II вѣкъ пр. Р. Хр., както констатира Катонъ, се основава като продуктивенъ и консумативенъ центъръ, както и като потрѣбитель на работнишки сили, напълно на пазаря. Само постепенно съ разширяването на тѣзи стопанства и на индустрията въ тѣхъ, се появяватъ наредъ съ тухларницитѣ и грънчарницитѣ съ производство за пазаря, занаятчии специално за собственитѣ нужди на стопанството[2]).

Побѣдоносното развитие на аргарния капитализъмъ съ обмѣнно стопанство измѣстя, благодарение на неговитѣ технически, производствени и пазарни прѣдимства, не само въ Италия самостоятелнитѣ селячески стопанства, но докарва и въ провинциитѣ тѣхното бързо намаляване и увеличаване латифундиитѣ, обработвани съ робски трудъ. Това върви паралелно съ все по-голѣмото задлъжняване на останалото още селячество къмъ аргарния и финансовъ капиталъ. Рѣшителната борба между дребното селячество, сир. свободниятъ трудъ и колонизацията, отъ една страна, и капиталистическата такава съ робския трудъ, отъ друга, се изрази въ общественото движение, създадено отъ Гракхитѣ, което се развои въ народното изискване да се конфискува Ager publicus отъ капиталиститѣ и да се раздѣли той между селянитѣ. Наистина, удаде се, поради

[1]) Weber. стр. 162.
[2]) Weber. стр. 166 и сл.

голѣмината и застрашителностьта на движението, да се раздадатъ поне свободнитѣ още негови части на пролетариитѣ, съ широка помощь отъ страна на държавата чрѣзъ дългосроченъ кредитъ, за да се създаде инвентарь за новитѣ стопанства. Наредъ съ това създаватъ и закони, които забраняватъ свободната продажба, залога и всѣкакво отрупване на земята съ кредитни сдѣлки. Държавата трѣбва постоянно да регулира и контролира тѣзи новосъздадени стопанства. Но тъкмо това създава най-сетнѣ голѣмо незадоволство и разколъ въ движението. Неговитѣ многобройни врагове изъ срѣдата на капиталистическитѣ партии и тѣхнитѣ прислужници въ Сената възтържествуваха[1]). Споредъ Lex agraria отъ 111 г. пр. Р. Хр. всички извършени окупации на Ager publicus биватъ пакъ признати като пълна частна собственость и всички реформаторски мѣрки прѣмахнати. Отъ тогава насамъ голѣма часть на земята все повече и повече се концентрира въ ржцѣтѣ на голѣмитѣ владѣтели чрѣзъ прѣко откупуване селяческитѣ участъци или чрѣзъ конфискуване безнадежно задълженитѣ и напуснатитѣ[2]). Тѣзи факти се доказватъ, между другото, и отъ честитѣ и голѣми робски възстания, които сериозно заплашваха благополучието на римската държава. Наредъ съ тѣхъ и въ провинциитѣ избухватъ възстания на мѣстното население противъ политическото господство на римлянитѣ, съпроводено съ ужасна стопанска експлоатация особено отъ страна на publicani'тѣ. Между тѣзи възстания особено се отличава възстанието на Митридата въ Азия, при което сж били избити около 100,000 римляни — прѣселници, заели земята на туземцитѣ, държавни чиновници, войници, владѣтели на чифлици, откупвачи на данъци и др. официални лица. Тѣзи движения издигатъ искания, подобни на онѣзи, прѣдявени отъ селскитѣ пролетарии, задлъжнялитѣ селяни и дребни арендатори въ врѣмето на Солона въ Атика, а имено: „сейсахтия", т. е. унищожаване всички дългове за земята и раздѣляне едритѣ землевладѣния между малоземелното селячество. Всички тѣзи движения започватъ да раздрусватъ издъно римската държава и нейния социаленъ редъ. Отъ врѣмето на Мария държавата бива принудена, приспособявайки се къмъ стопанската еволюция, да замѣсти стария принципъ на екипиращата се сама войска на собственицитѣ съ екипирани отъ държавата пролетарии, за да създаде пакъ достатъчно голѣми военни кадри, съ които да подържа вжтрѣшния редъ въ голѣмата империя и да отбива външнитѣ врагове[3]). Пролетаризираната

[1]) Ср. Plutarch. Tiberius Gracchus. Кар. 9.
[2]) Ср. Weber, стр. 164 и сл. Pöhlmann. Томъ II стр. 467 и сл.
[3]) Weber. Стр. 165.

аса селяни отъ всички краища се събира въ Римъ и по-голѣмитѣ радове и трѣбва да се храни за смѣтка на държавата. Покрай писаната стопанска еволюция, за пролетаризиране селячеството ного помогнаха и всички голѣми и чести войни, отбранителни и ападателни, които водѣше римската държава често тъкмо за свото економическо разширение.

Една часть отъ пролетариата, изгубила надежда да уреди акъ собственото си стопанство, прѣдпочита да арендува у едритѣ емлевладѣлци парче земя срѣщу изплащане (доста високъ) данъкъ ъ натура, обикновено жито, потрѣбно въ едрото стопанство за рѣхраната на работния персоналъ. Така се образува и бавно раз-ива колонатътъ (колони), който послѣ играе изключителна оля въ римскиятъ аграренъ строй. Тѣзи колони сж най-напрѣдъ тдѣлни стопани въ едрия чифликъ, които иматъ малко добитъкъ и нвентаръ, обикновенно кредитирани отъ господаря и нему задъл-кени, обработващи споредъ неговитѣ указания своя участъкъ. Покрай данъци колонътъ дължи на господаря и извѣстни селски помагателни работи[1]).

Слѣдъ като овладѣ земледѣлието, римскиятъ капиталъ про-никна и се развои и въ търговията. Колкото повече расте импе-рията, толкова повече се разширяватъ търговскитѣ операции съ всички подчинени народи, при които Италия и Римъ образуватъ центърътъ, дѣто се стичатъ всички продукти, — основата за раз-витието на римската индустрия. Отъ друга страна, на тѣзи обширни международни пазари римскитѣ търговци пласиратъ голѣми коли-чества растително масло, вино, зеленчуци, кожи и др., които про-извеждаха едритѣ земледѣлски стопанства въ Италия. Развиващата се римска търговия се стреми най-сетнѣ да монополизира свѣтов-ната търговия и да овладѣе важнитѣ пазари. Въ това отношение Weber констатира, че задморското разширение на Римъ крие въ основата си чисто капиталистически интереси, имено тѣзи на едритѣ търговци, които още откупватъ данъцитѣ и налозитѣ и ставатъ едри арендатори на държавни земи. Тъкмо тѣзи групи изискваха да бждатъ унищожени старитѣ търговски центрове Картагенъ, Коринтъ, Родосъ, Атина, като прокарватъ послѣдователната политика на задморскитѣ анексии, които служатъ на монополнитѣ интереси на финансовия и търговски капиталъ, но не на колонизационнитѣ изисквания на свободнитѣ селяни[2]).

Друга область, въ която силно се развои финансовиятъ капи-талъ, е откупуването на всички държавни данъци и налози, мита

[1]) Сжщиятъ. Стр. 167 и сл.
[2]) Weber, стр. 163.

и др. Голѣми дружества отъ капиталисти (publicani) събиратъ гр
мадни капитали, даватъ на държавата като гаранция задължит
ленъ залогъ въ форма на земелни латифундии и слѣдъ туй ѝ ава
сиратъ извѣстна грамадна сума, която тя може да очаква ка
годишенъ доходъ отъ извѣстни държавни постжпления. Съ сво
многоброенъ чиновнически персоналъ (свободни и роби) тѣзи дру
жества послѣ събиратъ респективнитѣ държавни доходи, при коет
печалбата състои въ разликата между изплатената и събрана сума[1]

Трета проява на римския капитализъмъ е спекулацията с
градската земя и присвояването на бързо растещата въ голѣмит
градове поземелна рента. Както въ селската область латифундиит
погълнаха селяческитѣ земи, така и въ Римъ, Александрия и др
градове, дворцитѣ на богатитѣ се издигатъ и разширяватъ з
смѣтка на старитѣ сѣмейни кжщи. Когато се развива капитал
зъмътъ, има хора, като Цицерона, които сж собственници не сам
на отдѣлни кжщи, давани подъ наемъ, но дори на цѣли улици
квартали. Въ това врѣме, когато отдѣлни спекуланти съ домов
и градски мѣста за постройки, като Крассъ, закупуватъ постепенн
цѣлия Римъ, голѣма часть отъ населението живѣе стѣснено в
нѣколкоетажни кжщи, гжсто населени отъ таванитѣ до зимницит
безъ да се говори за безбройнитѣ хора, които живѣели или по
щували въ публични здания, или подъ открито небе[2]).

Най-сетнѣ финансовиятъ капиталъ става голѣмъ и необхо
димъ заемодавецъ на държавата. Въ врѣме на дългитѣ и тежк
войни, особенно пуническитѣ, капиталиститѣ съ голѣми заеми бу
вално спасяватъ нѣколко пжти държавата, но пъкъ затуй ѝ прѣд
писватъ цѣлата външна и вжтрѣшна политика. Отъ врѣмето н
Гракхитѣ капиталистическата буржуазия добива правото да ѝ с
даватъ за откупъ и прѣки данъци, които до тогава държават
събира сама. Наредъ съ това развитие на финансовия капитал
върви и търговията съ роби за поддържане робското стопанств
въ агрикултурата, което съ своята чудовищна експлоатация масов
унищожава човѣшкия животъ[3])[4]).

Сега се развиватъ и обширни парични операции, въ коит
изпъкватъ банкеритѣ. Финансовиятъ капиталъ постепенно овладѣв
чрѣзъ кредита наредъ съ търговията и селското стопанство, инду
стрията и минното дѣло. Служащи и ржководители на всички тѣз

[1] Ср. Цицеронъ. Писмата къмъ Atticus II, 18 и Plutarch. Cato 61.

[2] Ср. Pöhlmann II, стр. 48 и сл.

[3] Ср. Weber, стр. 163.

[4] Ср. за формитѣ и развитието на римския капитализъмъ основателни трудъ на Salvioli. Le Capitalisme dans le monde antique. Etudes sur l'histoire d l'economie politique Romaine. Paris, 1906.

капиталистически прѣдприятия, сж, обикновено, роби и освободени роби (libertini). Mommsen констатира, че съ засилване господството на финансовия капиталъ капитализацията на цѣлото стопанство и общественъ животъ бързо напрѣдва. Всичко се капитализира: строителни прѣдприятия, театри, селско стопанство, търговия, фабрики, минни работилници, корабоходство и дори проституцията, — всичко, водено прѣдимно съ робски трудъ [1]). За значителното развитие на паричното стопанство ни говори сжщо така проникването и господството на римскитѣ сребърни монети въ всички погранични страни и колонии на римската империя. Поради обширностьта на търговията и обмѣна въвежда се като обмѣнно срѣдство злато на кжсове съ извѣстно тегло.[2]) Въ това врѣме Римъ става центъръ, въ който се стичатъ грамадни богатства, възлизащи на стотици хиляди сестерции. Наредъ съ стопанството, и управлението на държавата става капиталистическо прѣдприятие и навсѣкждѣ се въдворява капиталистически духъ и стремежъ къмъ забогатяване. Заедно съ отдѣлни прѣдприятия се развиватъ и капиталистически асоциации, особено пъкъ търговски дружества, наймного въ външната търговия и то въ форма на командитни дружества за морска търговия. Всички богати граждани повече или помалко участвуватъ въ държавнитѣ откупи или въ морската търговия. Класовитѣ противорѣчия се засилватъ и цѣлото общество се раздѣля въ сжщность на два класа: богати и бѣдни. Самостоятелниятъ работникъ-гражданинъ въ значителна степень изчезва отъ всички области на стопанския животъ: на негово мѣсто се явяватъ робътъ и прѣдприемачътъ [3]).

Поради масовото откупуване земитѣ на задлъжнялитѣ селяни и уреждането вмѣсто тѣхъ едри стопанства съ робски трудъ, подъ ржководството на особени групови надзиратели (villicus), както и поради разширението на робския трудъ въ цѣлото стопанство, въ II вѣкъ се забѣлѣзва намаление на свободното население въ цѣла Италия, което се изразява, напр., въ слѣднитѣ цифри:

въ 150 г. пр. Р. Хр. е имало около 300,000 военно-способни мжже;
„ 102 „ „ „ „ „ „ само 214,000 „ „ „

Поради това най-сетнѣ става мжчно да се образува войска и вмѣсто гражданитѣ се явяватъ наемници. И това става въ врѣмето, когато голѣми и упорити робски възстания заплашватъ държавата, а у

[1]) Weber Agrargeschichte, S. 59, посочва на 9 главни стопански области въ които се проявява капиталътъ: a) откупуване държавни доходи, b) минно дѣло, c) морска търговия, d) аграрни плантации, e) банково дѣло, f) селско-стопански кредитъ, g) индустрия съ обучени роби като едро прѣдприятие и др.

[2]) Mommsen, Bd. I стр. 849.

[3]) Mommsen, I стр. 850 и сл.

господствуващитѣ класи цари егоизъмъ, користолюбие и политическо равнодушие[1]).

Развитието на капитализма въ края на республиканската епоха и въ началото на императорската продължава и засилва все повече отбѣлѣзанитѣ тенденции. Стопанскиятъ оборотъ (търговия) и обмѣнното стопанство се развиватъ дотолкова, че при сѫществуващето тогава териториално раздѣление на труда въ различни стопански дѣйности (производства) въ империята възможно е било почти въ всѣка мѣстность да се купятъ продуктитѣ на всички други области[2]). Закупуването на дребнитѣ и срѣдни селски стопанства и разширението на висококултурното и продуктивно едро — капиталистическо аграрно стопанство продължава въ всички провинции на римската империя. Банковото и кредитно дѣло въ цѣлата империя е монополизирано отъ римлянитѣ. Италианското вино и масло задоволяватъ цѣлата римска империя и римската държава прѣдставя тогава, споредъ прѣвъзходния изразъ на Momsen'a, капиталистическа олигархия на една тройка съставена отъ аграрния, търговския и финансовия капиталъ. Три милиона сестерции се смѣтатъ въ онуй врѣме за умѣрено сенаторско състояние. Разкошътъ въ живота и специално въ яденето нараства до чудовищни размѣри.[3]) Концентрацията на аграрния, индустриялния и търговския капиталъ се забѣлѣзва сега особенно ясно; напр., цѣлата земя въ Египетъ,—важна агрикултурна провинция, съ най-едри стопанства, принадлежи само на нѣколко души (Ростовцевъ). Вече въ врѣмето на Цезаря се наброяватъ едва 2,000 състоятелни сѣмейства. Останалитѣ граждани сѫ повече или по-малко пролетаризирани. Обѣдняването на народнитѣ маси се изразява въ общия стремежъ да участвуватъ въ раздаванитѣ отъ държавата на бѣднитѣ житни храни и въ записването въ войската[4]). Поради голѣмото задлъжняване на бѣдното население, Юлий Цезаръ бива принуденъ да намали дълговетѣ, наемитѣ на квартиритѣ, да съкрати значително и процентната лихва при потрѣбителния кредитъ и да прѣмахне съвсѣмъ робството за дългъ[5]). Поради безграничната експлоатация на провинциитѣ отъ вишитѣ държавни чиновници съ publicani'тѣ на чело и голѣмитѣ вълнения тамъ, поради тѣхното робство на римския капиталъ, Юлий Цезаръ бива принуденъ да имъ даде самоуправление.[6]) Въ първитѣ вѣкове на римската империя ние виждаме, че индустриалнитѣ центрове се

[1]) Сѫщия, стр. 857 и сл.
[2]) Ср. Плиний. Похвална рѣчь за Траяна 29.
[3]) Mommsen, II стр. 402 и сл.
[4]) Сѫщия, стр. 522.
[5]) Аппианъ свидѣтелствува, че всеобщата задлъжнѣлость създаваше у народа такива лозунги като унищожение на всички дългове по образецъ на Солона въ Гърция и прѣраздѣление на всички имоти. Сѫ негови „граждански войни въ Римъ". I, 1. Сѫщото констатира Livius VII, 21. Ср и Plutarch. Cassar, кар. 12.
[6]) Mommsen, стр. 534, 543 и сл.

прѣмѣстватъ и развиватъ въ провинциитѣ, които сѫ по-близо до източницитѣ на сурови материали. Така напр., Египетъ показва интенсивно развитие на индустрията, която снабдява цѣлата римска империя. Той доставя материи, вълна, папирусъ, стъклени издѣлия, дървенъ материалъ, бронзъ и музикални инструменти. Особено гр. Александрия прѣдставя индустриаленъ и търговски центъръ. Изобщо, Египетъ тогава прѣдставя, въ пъленъ смисълъ на думата, аграрно-капиталистическа, индустриално-капиталистическа и търговска страна — споредъ свидѣтелството на Mommsen'a [1]). Въ това врѣме се забѣлѣзва и силно развитие на активна и пасивна търговия съ Ориента. Така напр., търговията само съ Индия и Арабия възлиза на 100,000,000 сестерции. Италия дава различни метали, добити отъ голѣмитѣ минни прѣдприятия, вино, масло и пари, а Ориентътъ прѣдимно луксозни прѣдмети [2]).

Ясно е, че съ изтощението на метрополийнитѣ работни сили и източницитѣ на сурови материали, римскиятъ капитализъмъ експлоатира главно завладѣнитѣ източни провинции и се храни отъ възложенитѣ на тѣхъ данъци въ натура (жито, масло, вино) и пари, особено пъкъ отъ Азия и Африка. Сега той става въ значителна степень търговски, финансовъ (кредитъ) и спекулативенъ капитализъмъ, особено въ форма на откупуване различни държавни данъци и налози, сир. приема вече прѣдимно паразитни форми [3]). Тъкмо въ това врѣме се забѣлѣзватъ и нови тенденции въ стопанството, а именно прѣминаването му въ държавната стадия. Това се проявява най-първо въ новата аграрна политика на римскитѣ императори. Обширнитѣ земи на завоюванитѣ страни не се раздаватъ на капиталиститѣ за частна експлоатация, както въ врѣмето на республиката, а се обявяватъ за императорски (държавни) територии (domanium), а пъкъ живѣещитѣ на тѣхъ селяни — за държавни колони, съ задължения за работни повинности и данъци въ полза на държавата. (Ср. по-нататъкъ четвъртия периодъ въ римската стопанска култура).

Социално-политически движения въ Римската империя, като послѣдствие отъ развитието на капитализма.

Както въ Гърция въ пролетаризиранитѣ маси се появява най-напрѣдъ силенъ стремежъ за стопанско освобождение, който ги по-

[1]) Mommsen, V, стр. 574 и сл.
[2]) Сѫщия, V, стр. 616 и сл.
[3]) Плутархъ говори, че римскиятъ банковъ капиталъ въ форма на лихварски кредитъ, получава голѣмо развитие въ провинциитѣ, изтощени отъ publicani, (ср. Cato cap. 61). Върху сѫщото говори и Цицеронъ. Писма къмъ Atticus, V, 1; V, 21; VI, 2 и Рѣчи противъ Вереса.

вежда къмъ упорита борба съ капитала както въ срѣднитѣ вѣкове на западно-европейската култура въ противорѣчията между феодалнитѣ господари-капиталисти и селянитѣ, между патрицианскитѣ родове и цехове и послѣ между майсторитѣ и работницитѣ се подига основното противорѣчие между богатството и бѣдностьта, сир. между капитала и труда, което винаги създава опрѣдѣлено антикапиталистическо народно движение, понѣкога дори съ социалистически тенденции; както въ ново врѣме успоредно съ капиталистическото развитие върви и развитието на работническото движение, сѫщо съ социалистически тенденции, — така и въ римската държава още въ врѣмето на республиката и послѣ при императоритѣ избухва подобна социална борба, при сѫщитѣ обстоятелства [1]). Наистина, и въ тритѣ случая се завършва развитието на капитализма, макаръ и въ различни форми. Специално въ Римъ, въ първитѣ врѣмена на императорската епоха ние виждаае какъ само въ „свѣтовния градъ" се събиратъ около 320,000 пролетарии, хранени на държавна смѣтка, когато той прѣдставлява, наредъ съ другитѣ градове, крѣпость на едрия капиталъ, покрита съ разкошни дворци и градини на богаташитѣ. Наредъ съ тази градска картина селото ни показва сѫщата картина: нарастването на латифундии до „безгранични" размѣри, въ които живѣятъ роби и бѣдняци колони, чиито имена не знае дори собственията имъ господарь [2])

Този процесъ на пролетаризацията и обѣдняване на населението въ голѣмата римска империя се изразява, както и въ гръцкитѣ държави, постепенно, още въ врѣмето на републиката въ III—II в. пр. Р. Хр., въ избухването на социално-революционни движения, които въ императорско врѣме получаватъ повече или по-малко ясно изразенъ комунистически характеръ. Пролетариатътъ и тукъ най-напрѣдъ започва да се чувствува като класа съ особено положение къмъ класата на имотнитѣ. Неговитѣ напрѣдничави елементи и водачи искатъ отначало облекчение на материалното му положение, въ смисъль да се унищожатъ дълговетѣ, да се анулира квартирниятъ наемъ за бѣднитѣ и да се изхранватъ безработнитѣ отъ държавата. Въ защита на тѣзи искания ставатъ демонстрации и дори бунтове. Пролетариатътъ става така една разрушителна сила въ обществения животъ. Имотнитѣ класи реагиратъ на това съ отстѫпки: квартирниятъ наемъ по-малъкъ отъ 200 сестерции го-

---

[1]) Pöhlmann, Bd. II, 1912 г. Стр. 522.

[2]) Pöhlmann, II, стр. 549.

дишно се прощава на длъжницитѣ. Правителството най-сетнѣ признава правото на пролетариата да бѫде изхранванъ отъ държавата и да посѣщава даромъ театъра. Въ рѣчитѣ на народнитѣ оратори, както въ Гърция, винаги се чува гласътъ: „ние сме раздѣлени на двѣ държави, отъ които въ едната господствува нищета и нужда, а пъкъ въ другата изобилие и нахалство". Между народа се чуватъ разговори на тема: каква полза имаме ние отъ хората, които господствуватъ надъ насъ? Какво правятъ тѣ за общото благоденствие?—Наистина, това сѫ търтеи, които се хранятъ отъ нашата кръвь и поть! Пролетариитѣ изказватъ мисълта, че тѣ не обичатъ родната земя, която не имъ дава да се възползуватъ отъ жизненитѣ блага, сир. бѣднякътъ става врагъ на държавата.

Твърдѣ изразително характеризира настроението на римскитѣ пролетарии още въ врѣмето на републиката при Цицерона тѣхниятъ вождъ Катилина въ обръщението си къмъ началника на наказателния отредъ, изпратенъ противъ възстанницитѣ[1]): „Боговетѣ и хората да бѫдатъ свидѣтели, че ние взехме орѫжието само за да защитимъ нашата лична свобода противъ насилието.[2]) Бѣдни и нещастни, ние сме изгубили, благодарение на лихваритѣ, въ голѣма степень нашето отечество, нашата гражданска честь и цѣлия си имотъ. Законътъ не ни защити нито имота, нито свободата ни. Прадѣдитѣ на римския народъ често сѫ вземали мѣрки да задоволятъ обездоменитѣ и още неотдавна сенатътъ заповѣда, поради извънмѣрния ръстъ на длъжницитѣ всрѣдъ народа, щото дълговетѣ, вмѣсто въ сребро, да бѫдатъ заплатени, съ сѫщото тегло, съ мѣдна монета. Ние сега се боримъ не за богатство и не за власть, но за нашата лична свобода, — едно благо, което ние ще дадемъ само заедно съ живота си".

Твърдѣ добрѣ характеризиратъ сѫщо така положението на дребното селячество къмъ аграрния капиталъ, откѫслеци изъ рѣчьта на единъ дребенъ селянинъ противъ богатия чифликчия: „Вие, богатитѣ, владѣете цѣлата земя и пълните едноврѣменно градоветѣ и селата изъ цѣлата държава съ своитѣ дворци и чифлици, които сѫ толкова обширни, че обематъ рѣки и гори. Високитѣ стѣни на дворцитѣ засѣнятъ свѣтлината и ни измѣстватъ отъ градоветѣ. Страната, която хранѣше по-рано всички граждани, сега прѣдставя единъ чифликъ, който принадлежи на нѣколцина бога-

---

[1]) Ср. рѣчитѣ на Цицерона противъ Катилина въ Сената, въ които този хитъръ плутократъ се старае да подигне всички земни и небесни сили противъ еманципаторскитѣ стремежи на римската бѣднотия.

[2]) Както се вижда, противъ робството за дългъ.

таши. Тѣзи чифлици простиратъ своитѣ граници на всички страни и селяческитѣ дворове, които сж погълнали, сж сравнени съ земята.[1])

Въ врѣмето на императоритѣ емансипаторскитѣ стремежи на пролетариата се изразяватъ главно въ християнското движение. До признаването му за официална религия, християнството въ течение на повече отъ 300 год. прѣдставя една ярко изразена опозиция срѣщу държавния и социаленъ редъ на римската империя и се попълня главно отъ пролетаризиранитѣ елементи дребни занаятчии и роби, или както се изразяваха прѣзрително римскитѣ господари и капиталисти, това бѣше религия на просяцитѣ и робитѣ. Доказано е сега, че християнското движение прѣдставя прѣзъ тѣзи 300 год., и дори отпослѣ, двѣ главни фази на развитието. Първата има много общо съ руския толстоизмъ, английския пуританизмъ, швейцарския анабаптизмъ въ срѣднитѣ вѣкове и американското квакерство въ ново врѣме. Сир., християнството отначало е едно религиозно-обществено движение съ реформаторски цѣли, като образуването на братски комунистически дружества съ обща работа и потрѣбление и на религиозни начала, въ които култа на Христа — Месия, освободитель на всички „страждущи и обрѣменени" при недалечното „второ пришествие", достигна голѣмо развитие. Вториятъ фазисъ е врѣмето на вече опрѣдѣлени революционни настроения у пролетарскитѣ селски и робски народни маси, а съ това и християнството,—„религията на робитѣ и бѣдняцитѣ"—бива често тълкувано отъ революционнитѣ народни маси въ смисъла на небесното право на огнетенитѣ да извършатъ сами „страшния сждъ" надъ богаташитѣ и да устроятъ още сега „Царствіе Божіе" на земята[2]). Въ тѣзи движения (едно отъ тѣхъ е спартакисткото) нерѣдко се проявяватъ опрѣдѣлено грубо-комунистически стремежи въ смисълъ да се експроприиратъ и прѣраздѣлятъ всички богатства и материални блага, да се прокара общо социално изравняване и да се обявятъ всички блага за общо народно състояние[1]). Но още до тогава християнството, като обществено движение, достига такава сила въ държавата, че Константинъ Велики се вижда принуденъ да го обяви, поне формално,за официална религия и въ слѣдния отдѣлъ ние ще видимъ, доколко социалъ-реформаторската политика на императоритѣ иска да разрѣши тѣзи велики стопанско-социални проблеми и стремежи въ цѣлото об-

---

1) Ср. за този отдѣлъ: Pöhlmann, посочения трудъ Bd. II стр. 467 и сл. 502 — 524; 544 — 560; 584 — 610; R. Hildebrand, Die soziale Frage der Verteilung des Grundeigentums im Altertum, Jahrbuch für Nationalökonomie. Bd. XII Drumann, Die Arbeiter und Kommunisten in Griechenland und Rom. Bücher, Die Aufstände der unfreien Arbeiter im II. Jahrh. v. Chr; Kautsky, Die Entstehung des Christentums. 1908.

2) Ср. Neurath, Antike Wirtschaftsgeschichte. 1918. стр. 95.

щество, които косвено се изразяватъ въ християнското движение. Обаче, римското, опозиционно на капитализма, радикално-социално движение никога не е могло да развие такава широка и разработена социалъ-реформаторска и социалистическа литература, каквато намираме въ Гърция; и то си служи дори съ една чужда идеология, — тази на евреитѣ, внесена въ Римъ и развита тукъ като християнство въ неговитѣ различни прояви. Този фактъ сигурно се дължи на много по-тънката и по-развита духовна култура на античнитѣ гърци въ сравнение съ тази на римлянитѣ, което явление има пакъ своитѣ дълбоки причини, върху които ние не можемъ тукъ да се спремъ.

д) Четвърти периодъ въ гръцката стопанска култура. Начало и развой на държавното регулиране и ржководене на частното стопанство и постепенно прѣминаване къмъ държавното (врѣмето на елинизма).[1])

Ние посочихме вече въ миналата глава, какъ още въ края на капиталистическото развитие въ стара Гърция въ великата стопанско-социална реформа на Агиса и Клеомена се проявява ясно тенденцията на бждащето да постави частното земледѣлско стопанство (тамъ, дѣто аграрното стопанство прѣобладава) подъ извѣстни норми и държавенъ контролъ и да регулира изобщо, доколкото е възможно, цѣлото стопанство. Ние видѣхме сжщо така, че паралелни тенденции показватъ сиракузката тирания и най-сетнѣ посочихме, че изобщо тиранията въ стара Гърция, която смѣнява капиталистическата „демокрация", чрѣзъ радикални реформи въ земелната и капиталистическа собственость, — обявяване земята за държавна, контролътъ надъ частното стопанство, прокламирането на обща трудова повинность, върви въ посока да подчини цѣлото народно стопанство на държавата. Най-ярко се проявятъ тѣзи тенденции въ „Слънчевата държава" на Пергамона, дѣто имаме вече образецъ на частно дребно стопанство, възстановено чрѣзъ радикалнитѣ мѣрки на държавата посрѣдствомъ експроприацията на едрия капиталъ, но подъ пълното ржководство и контролъ на държавата, сир. диктаторска държавна власть. Съ

[1]) Въ послѣдующето изложение ние ще се опитаме да нарисуваме една обща картина за гръцко-римското стопанство въ елинистическо-императорския периодъ, която липсва още въ историческата литература, като се облѣгаме на появилитѣ се скоро прѣди войната трудове на Ростовцевъ, Wilcken, Mitteis, съдържащи главно авторитетни тълкувания на намѣренитѣ въ послѣднитѣ двайсеть години папируси, съ огледъ още и на нѣкои пасажи у M. Weber въ неговата класическа Agrargeschichte 1909.

право нѣкои историци наричатъ затуй тиранията въ старо-гръцкитѣ държавици единъ видъ „социална монархия“[1]). Тази стопанска еволюция се появи и изрази въ стара Гърция най-напрѣдъ, защото тукъ капитализмътъ съ обмѣнното и парично стопанство, както видѣхме, обхвана и подчини цѣлия стопански и социаленъ животъ, дълго прѣди да се появи и развие въ другитѣ области на гръцко-римската култура. Държавната уредба на стопанството и всички тенденции къмъ нея, проявени отъ тиранията, не можаха, обаче, да се задържатъ и да се развиятъ успѣшно, както посочва, напр., Pöhlmann, понеже държавнитѣ сили на тѣзи тирани въ многобройнитѣ старо-гръцки държавици бѣха извънредно слаби за такава сложна организация, край други основни причини, посочени отъ насъ горѣ (ср. стр. 136 и сл). Изгонената „буржуазия“ често се връща пакъ, много пжти съ помощьта на чужди сили, събаря новия социаленъ редъ и отъ това най-сетнѣ произлиза продължителна анархия. Постоянната намѣса на македонскитѣ царе сжщо така прѣчи да се развива този социаленъ строй. Покрай това има едно постоянно съперничество между гръцкитѣ държавици, чести войни за хегемония — и това само поддържа социалната анархия, докато римлянитѣ не завоюваха цѣла стара Гърция. За насъ е обаче важно да установимъ тѣзи тенденции къмъ държавно урегулиране и уредба на стопанството слѣдъ положението, което се установи въ стопанството и въ социалния животъ подиръ крайното развитие на капитализма, както и това, че прѣдишниятъ капиталистически редъ въ стопанския животъ и вървежъ не е могълъ вече да трае или да се настани отново.

Съвършено иначе стои работата въ голѣмитѣ елинистически държави, създадени въ Сицилия и Египетъ, Сирия, Юдея, Мала-Азия и Персия, слѣдъ завоюването имъ отъ Александра Македонски, когато елинизмътъ става господарь на цѣлия тогавашенъ културенъ свѣтъ въ Азия и Европа, освѣнъ малката римска държава. Ние посочихме, че тази голѣма побѣда на елинизма е била въ значителна степень культурно подготвена отъ великитѣ експансивни сили на гръцкия капитализъмъ, който успѣва да закрѣпи гръцкото влияние и гръцката култура въ течение на 150 годишното си развитие въ тѣзи страни. Ясно е, че гръцкиятъ капиталъ още дълго прѣди македонскитѣ побѣди се прѣмѣстя въ Египетъ и Мала-Азия, слѣдъ като изтощава източницитѣ за своята дѣйность въ стара Гърция, като започва и тукъ да организира и да си подчинява цѣлото стопанство[2]). Само съ това могатъ да се обяс-

[1]) Ср. Pöhlmann. I стр. 465, 485 и сл.
[2]) Ср., напр., за Египетъ Max. Weber Agrargeschichte, стр. 88 и сл.

нятъ такива факти, че нѣколко десетки години слѣдъ образуването на голѣмитѣ елинистически монархии, тамъ ние намираме едно напълно развито капиталистическо стопанство, съ париченъ и обмѣненъ характеръ, едри прѣдприятия въ агрикултурата, търговията и индустрията, съ обширни кредитни операции, банки и т. н. Явно е, че политическото покровителство и пълната свобода на стопанската дѣйность въ обширнитѣ области, слѣдъ образуването на голѣмитѣ държави Антиохия (Птолемея) и Селевкея, които получи тамъ грѫцкиятъ капиталъ, спомогнаха му бързо да се издигне и развие. Грѫцкиятъ капиталъ дори направо напуща изтощената и анархистическа стара Гърция (заплашенъ при туй отъ специфичния старо-грѫцки болшевизъмъ, въ лицето на революционнитѣ народни маси и „крале на бѣднотията" — тирани) и се прѣселва въ Антиохия и Селевкия, което е доказано исторически много пѫти, а слѣдъ него вървятъ и маса пролетарии отъ бившитѣ капиталистически центрове Атина, Коринтъ, Сикионъ, Мегара и т. н. Тукъ, въ дѣвственитѣ още за капитализма голѣми източни страни, прѣселващиятъ се капиталъ намира богато поле за дѣйность и печалби, а пъкъ пролетариитѣ — работа и много добра заплата [1]). Стара Гърция обезлюдява и се декапитализира, връщайки се отчасти къмъ натуралното стопанство и, както ни разказва словоохотливиятъ Полибий въ срѣдата на II вѣкъ пр. Р. Хр., много отъ великитѣ нѣкога културни и стопански центрове прѣдставятъ почти села съ развалини на мѣстото на голѣмитѣ здания, съ улици, обрасли въ трѣва, обезлюдени, кѫдѣто спокойно бродятъ свине и овци. Капитализмътъ царува сега въ двѣтѣ голѣми монархии и се развива до такива грамадни размѣри, до каквито никога не е могълъ да достигне въ старогрѫцкитѣ държавици.

Въ Египетъ, Персия, Мала-Азия аграрниятъ капиталъ организира голѣми плантации, напр., за специалното производство на смокинитѣ, приспособявайки се къмъ мѣстнитѣ условия въ агрикултурата [2]). Но наредъ съ тѣзи частни владѣния ние виждаме и обширни кралски, сир. държавни земи, гори, градини, пасбища и полета, обработвани само отчасти съ робски трудъ, но повече отъ селяни — колони и управлявани отъ обширенъ щатъ чиновници по извѣстенъ планъ и споредъ нуждитѣ на държавата. Тѣзи обширни полудържавни стопанства сѫ произлѣзли отъ конфискацията на дворянскитѣ и царски земи, отъ врѣмето на персийската власть, така щото при новата грѫцка власть става нѣщо като бърза концентрация на старитѣ феодални владѣния въ държавни

[1]) Както напр., въ александрийскитѣ текстилни фабрики.
[2]) Ср. Weber, стр. 125.

ржцѣ. Цѣлата земя въ страната, изобщо, принадлежи принципиално и формално на държавата, и частниятъ капиталъ получава само концесии върху своитѣ земи[1]). Така бѣше отначало, но послѣ голѣма часть отъ земята, обработена и култивирана, принадлежи на държавното стопанство[2]). Постепенно държавата обхваща и подчинява частния аграренъ капиталъ, като му възлага първо извѣстни функции въ областьта на управлението и събирането на данъцитѣ. Създава се една принудителна организация на едри землевладѣлци, които биватъ принудени да живѣятъ и изпълняватъ своитѣ функции, както изглежда, въ форма на колегии или корпорации въ градоветѣ. Това е така нареченитъ, принудително прокаранъ отъ държавата, συνοικισμὸς на тѣзи лица[3]). И това привръзване къмъ мѣстожителството и къмъ извѣстни държавни функции се разпростира постепенно върху всички граждани и селяни, като се копира извѣстниятъ старъ египетски институтъ, нареченъ сега ἰδία. Елинистическиятъ поданникъ е прикрѣпенъ къмъ своето мѣсторождение: тукъ той внася своитѣ данъци, изпълнява държавни повинности и работи и натамъ той може да бжде прѣселенъ отъ държавата, ако трѣбва да изпълни личнитѣ литургии. Доказано е, че такива принудителни прѣселвания за изпълняване държавнитѣ повинности ставали доста често. Това зависѣло въ значителна степень и отъ факта, че елинистическата държава въвежда задължителни държавни и общински работи (трудова повинность) и тамъ, дѣто тѣхното изпълнение се заплашва чрѣзъ изселване, държавата насила прѣселва назадъ отклоняващитѣ се. Нѣма съмнѣние, че такава организация прѣдполага статистически свѣдѣния на централнитѣ органи за населението въ всѣка мѣстность и разпрѣдѣляне на общественитѣ работи между него. Финансовитѣ интереси на държавата и стремежътъ да се гарантира редовното внасяне на данъцитѣ сжщо така сж мотиви за такива прѣселвания. Тази прикрѣпеность къмъ мѣстожителството особенно се разпростира върху селянитѣ и дребнитѣ арендатори на царскитѣ (държавни) земи. На тѣзи стопани се възлагатъ опрѣдѣлени задължения да обработватъ земята споредъ опрѣдѣлени правителствени указания и тѣзи задължения носятъ сжщо така публично-правенъ характеръ. Въ сжщность, обаче, не само селянитѣ и арендаторитѣ на царскитѣ и държавни земи се ржководятъ така въ стопанската

1) Ср. Weber, стр. 125; Ростовцевъ, статия Колонатъ въ Haw-Buch d. St. стр. 913, 914.

2) Rostowzew. Kornerhebung und Transport im hellenistisch — römischen Aegypten Archiv für Papyruskunde. 1903 III Heft; ср. долу стр. 158 и сл.

3) Ср. Weber. стр. 128. Ростовцевъ, Studien zur Geschichte des römischen Kolonates und der Agrarverhältnisse hellenistischer und römischer Kaiserzeit. 1913. стр. 262 и сл.

си дѣйность отъ държавата, но и всички селяни изобщо и Weber забѣлѣзва, че въ административно-стопанско отношение положението на цѣлото селско население е еднакво. Има и едно точно разпрѣдѣление на постоянни и врѣменни държавни повинности и щомъ работата на мѣстното селско население е нужна на държавата врѣменно въ нѣкоя извънредна область, тѣзи селяни тогава се освобождаватъ отъ други задължения, като напр. принудителна аренда или обработване праздни държавни земи[1]). Явно е, че такива институти сѫ съединителни брънки въ цѣлата система на държавно-стопанския апаратъ, особено пъкъ въ Птолемейската монархия, която очевидно копира много институти отъ египетското държавно стопанство. Забѣлѣжително е, че M. Weber констатира какъ развитото парично стопанство въ тази страна „постепенно се ограничава чрѣзъ развоя на държавния финансовъ апаратъ[2]). Работата е тамъ, че голѣмитѣ културни потрѣби и задачи, които създава развитиятъ капитализъмъ биватъ прѣнесени и въ новообразуванитѣ държави. За тѣхното задоволяване държавата издържа „грамадна армия" плащани чиновници. Голѣмата войска, религиозниятъ култъ, стопанската и обществена култура изискватъ сѫщо така много пари. Отъ кѫдѣ тогавашната държава можеше да получи тѣзи стотици милиони — когато всички парични капитали, срѣдства за производство, инструменти и орѫдия, стоки и найсетнѣ духовни и физически работни сили се намираха подъ властьта на частния капиталъ. Явно е, че само чрѣзъ принудителното привличане на частния капиталъ съ неговитѣ грамадни и разнообразни срѣдства къмъ изпълнение на тѣзи културни задачи, но подъ прѣко държавно рѫководство и регулиране. Една социална политика, която неизбѣжно трѣбва да доведе най-сетнѣ до социализация и национализация на цѣлия частенъ капиталъ. Затуй съвършено правилно забѣлѣзва Weber, че въ елинистическата държава необходимостьта де се покриватъ паричнитѣ държавни нужди е важенъ мотивъ за прѣобразуване цѣлото народно стопанство въ посока на все повече засилващата се общественостопанска свързаность и унищожение на свободния обмѣнъ и оборотъ.

Тъкмо това привличане на частния капиталъ къмъ държавностопанска и държавно-културна и административна служба съ неговото пълно подчинение на държавната воля и е принципътъ на литургиитѣ, който се развива така силно въ елинистичес-

---

[1]) M. Weber. Agrargeschichte. стр. 128 и сл; Rostowzew. Art. „Kolonat" im Hdwbuch d. St. стр. 914 и сл.

[2]) Сѫщиятъ. стр. 129.

кигѣ държави и се проявява въ най-различни области на стопанския и обществено-културенъ животъ. Тукъ имено лежи, споредъ насъ, главната причина на тази велика стопанско-социална еволюция отъ частния капитализъмъ къмъ държавното стопанство или колективизъмъ, въ обширенъ смисълъ на думата, която виждаме въ Гърция въ елинистическия периодъ: не само създаване на голѣмитѣ класови противорѣчия въ обществото, на пролетаризацията, на революционнитѣ възстания и движения на робитѣ и бездомнитѣ пролетарии, които наистина раздрусватъ държавата и обществения строй, но главно това, че капитализмътъ създава съ своето развитие една велика материална и духовна култура, която се разпростира и върху държавата, но послѣ чрѣзъ създаденитѣ отъ него отрицателни явления—концентрацията на богатствата и срѣдствата за културенъ и дори за обикновенъ животъ въ малко ржцѣ, той бързо и като че ли неочаквано унищожава възможностьта за такъвъ животъ и за широкитѣ народни маси, и за държавата, която, подчертаваме това, страда не по-малко отъ тѣзи отрицателни явления. Пролетаризацията на народнитѣ маси ѝ отнема данъци, надеждни войници; тя нѣма пари, нито чиновници, за да изпълнява своитѣ широки културни задачи: всичко се намира подъ властьта на едрия капиталъ или на служба у него. Това именно ние видѣхме особено ясно въ послѣднитѣ дни на капитализма въ гръцкитѣ държави и въ Римъ. За туй именно държавата се вижда принудена да овладѣе принудително всички културни и стопански срѣдства, създадени отъ капитала, сир. да го накара да ѝ служи, иначе щѣше да се разруши не само всичката култура, но и цѣлиятъ общественъ животъ.

По такъвъ начинъ цѣлото управление на новообразуванитѣ монархии, поради тѣхната голѣмина, трѣбваше да бжде чисто бюрократическо и този принципъ се разширява все повече. Доколкото, обаче, отъ друга страна, господствува развито парично стопанство, държавата се вижда все повече принудена да гарантира държавнитѣ доходи, като слага гаранциитѣ за тѣхното прибиране върху имотнитѣ хора, а отъ друга страна, като прикрѣпя лицата, задължени съ извѣстни служби, работи, изпълнения въ полза на държавата, къмъ тѣхнитѣ функции. Това сж именно литургиитѣ, върху които най сетнѣ се базира цѣлото държавно управление. Това е едно съвършено ново начало въ стопанско-социалния и държавенъ животъ, което прѣдставя сполучливо съчетание на старо египетскитѣ и старо-гръцки институти[1]). Литургиитѣ се развиватъ съ това, че държавата установява прин-

[1]) Тукъ ние пакъ срѣщаме една преемственность на културата въ два различни свѣтовно-стопански цикла.

ципа, споредъ който всѣко състояние или капиталъ се явяватъ като гаранти — поржчители за извѣстни публични функции. Практически това бива осжществено съ точното кадастриране (записване) на всички капитали въ страната. Всѣко състояние или капиталъ биватъ закржглени, а задъ тѣзи закржглени суми стоятъ извѣстни службени квалификации и задължения, установени завинаги отъ централната власть или опрѣдѣляни споредъ врѣменнитѣ нужди по усмотрѣние на мѣстнитѣ публични власти. Тази стройна система бива най-сетнѣ толкова добрѣ прокарана, че дори състоянията отъ 300 драхми (кржгло) и тѣхнитѣ владѣтели биватъ записани къмъ извѣстни функции и служби, напр., нощенъ стражарь[1]). Тази система на литургиитѣ обхваща най-сетнѣ и най-силната крѣпость на капитала: откупуването на държавнитѣ налози и данъци. Прѣвъзходнитѣ трудове на Ростовцева посочватъ особено ясно какъ единъ отъ главнитѣ източници на частно-капиталистическата печалба, допринесълъ най-много за концентрацията на финансовия капиталъ, постепенно и послѣдователно се обръща въ напълно държавенъ институтъ — и тукъ ние виждаме една особенно ясна проява на общитѣ тенденции къмъ социализация, характерни за цѣлото стопанство въ елинистическитѣ държави[2]). Въ духа на общата държавна политика да свърже всѣко частно стопанство съ публични функции и да ги усигури съ това, се намира и цѣлата военна организация и политика на държавата. Тѣзи пъкъ публични функции все се разширяватъ и постепенно обхващатъ цѣлото народно стопанство, като държавата го смѣта за публично-правна область, дѣто тя има върховни права, подчинена ней. Споредъ египетско-вавилонския образецъ, всички военни лица получаватъ земледѣлски стопанства, по-голѣми или по-малки, споредъ чина имъ. Тѣзи стопанства сж обложени пакъ съ извѣстни данъци, повинности и работи въ полза на държавата, и когато не бждатъ изпълнени, стопанството се конфискува и прѣдава другиму, сжщо така е и когато се наруши военната дисциплина и строй. Тѣзи лица — „клерухи“ сжщо така сж задължени къмъ опрѣдѣлено отъ държавата култивиране на земята имъ, съгласно извѣстни планове на държавата за земледѣлското производство въ цѣлата страна, споредъ нуждитѣ на цѣлото народно стопанство, и при неизпълнение на тѣзи наредби се налага глоба. При военнитѣ повишения клерухътъ получава автоматически и по-голѣмо стопанство, евентуално обработено отъ държавнитѣ селяни—колони и тогава той изпъл-

---

[1]) Ср. Weber стр. 127, 130.

[2]) Ср. Weber, стр. 127, 130; подробно ние разглеждаме въпроса за тази еволюция на данъчната система по-нататъкъ — вижъ стр. 165 и сл.

нява, наредъ съ високитѣ военни функции, и по-високи административни. Неговото положение тогава твърдѣ напомнюва функциитѣ на висшитѣ военни лица въ врѣме на свѣтовната война, които ржководѣха извѣстни военно-стопански прѣдприятия или извѣстни области на гражданско-административната дѣйность. Положението на нашитѣ висши военни, повикани да организиратъ и прокаратъ трудовата повинность въ цѣлата страна, щѣше да бжде сжщото, като това на елинистическитѣ генерали и полководци[1]).

Забѣлѣжително е въ системата на държавното управление стопанството, водено на държавнитѣ земи подъ пълното ржководство на държавата, което отначало посочва само тенденциитѣ на държавата да създаде единъ едъръ фондъ на аграрнитѣ стопанства, който да я усигори съ необходимитѣ сурови материали и храни и да я освободи по такъвъ начинъ отъ зависимостьта къмъ пазаря. Това ѝ се удава, както изглежда, сетнѣ напълно, понеже държавната земя стана въ страната главна часть отъ цѣлата култивирана земя, наредъ съ която се срѣщатъ най-сетнѣ само „военнитѣ стопанства“ и земята на храмоветѣ. Послѣднитѣ двѣ категории, прочее, се намираха подъ косвеното ржководство (управление) на държавата и били подчинени на общо-стопанския земледѣлски планъ, макаръ че храмоветѣ имаха свое обширно стопанство съ различни работилници, магазини и т. н. Ростовцевъ посочва на това, че въ Птоломеевата монархия къмъ края на нейното сжществувание голѣма часть на земята прѣдставлява царска или държавна собственость и повечето отъ селянитѣ сж арендатори на държавнитѣ земи. Отъ образуването на държавата, държавниятъ земленъ имотъ расте все повече за смѣтка на частнитѣ земи. Що се отнася до земитѣ съ стопанства на храмоветѣ и на духовенството, които въ Ориента успѣватъ да нарастнатъ до колосални размѣри, то тѣ биватъ споредъ принципа на елинистическата държава, какво държавниятъ имотъ и черковниятъ сж идентични, секуляризирани или пъкъ поставени подъ държавно управление. Така щото тѣ заедно съ царската и държавна земя най-сетнѣ образуватъ единство въ административно отношение[2]).

Ние узнаваме, че държавната земя бива дадена въ аренда на дребни арендатори, които заематъ еднакво мѣсто съ колонитѣ, — наслѣдници на персийскитѣ крѣпостни селяни и

---

[1]) Ср. M. Weber, стр. 131 и сл. и Rostowzew: Studien zur Geschichte des römischen Kolonates—1913. Archiv für Papyrusforschung, Beiheft I (410 стр.) S. 7

[2]) Ср. относно военнитѣ земи горѣ; Rostowzew, Kornerhebung und Transport и ст. „Kolonat“ въ Hdw-buch d. St. s. 913; M Weber. s. 134; Ростовцевъ, Geschichte der Staatspacht in der römischen Kaiserzeit. „Philologus“ 1902, Suppl. Band IX, 3. стр. 482 и сл.

емледѣлски роби. Арендата се изплаща съ данъци въ натура, разпрѣдѣлени споредъ почвата. Възъ основа на извѣстни статистически таблици, особени чиновници установяватъ въ началото на всѣка година броятъ на засѣтитѣ участъци, както и очакванитѣ постжпления. Събраното отъ земледѣлцитѣ жито се занася на обществени хармани и тукъ го вършеятъ и провѣряватъ. На хармана се заплащатъ и всички данъци, заедно съ връщането отпусканитѣ отъ миналата година количества. Слѣдъ това държавното жито се прѣдава въ областния хлѣбенъ магазинъ. Отъ сѣидбата и до този моментъ всички земледѣлци се наблюдаватъ отъ чиновници. Управителитѣ на държавнитѣ магазини прѣсмѣтатъ, класифициратъ и очистватъ полученото зърно. Часть отъ него се дава на земледѣлцитѣ за посѣвъ или въ кредитъ за прѣхрана, останалото се откарва съ помощьта на принудителни транспортни дружества (организирани нѣкога отъ частния капиталъ) въ столицата [1]). Нѣма съмнѣние, че и тукъ се вижда копировката на старо-египетскитѣ институти. Земледѣлското население тукъ изпълнява край това регулярно извѣстни земледѣлско-културни и транспортни работи като напр. построяване пжтища, водни инсталации, прѣвозъ на торъ, продукти и др., ржководени пакъ отъ голѣмъ брой чиновници, разбира се, и тукъ съгласно литургиитѣ. Ростовцевъ посочва, че изобщо цѣлиятъ животъ и дѣйностьта на тѣзи селяни се ржководи отъ селски чиновници-управители и че изобщо обществениятъ и стопански животъ на цѣлото селячество зависи отъ държавата. Частнитѣ дребни и бивши феодални стопани ставатъ навсѣкждѣ най-послѣ държавни селяни [2]). Голѣмитѣ хлѣбни запаси, събирани отъ държавата въ централнитѣ градове, служатъ, както изглежда, за военни нужди и за раздаване, респективно продажба, на населението слѣдъ като държавата монополизира зърнената търговия. (в. долу стр. 163 и сл.) Ясно става сега защо принципътъ на „Jdia" получава такова строго приложение и разширение: само съ това, наистина, могатъ да бждатъ гарантирани и провѣрени изпълнението на безбройнитѣ литургии на гражданитѣ, както и изпълнението на посоченитѣ обществени повинности и работи, за което се води точна статистика въ мѣстожителството — рождение на всѣки житель. Да си спомнимъ, че родителитѣ на Христа, споредъ Евангелието на Лука, при напрѣдналата брѣменость на Мария, трѣбваше бързо и нощемъ да се върнатъ въ общината, отъ която сж произхождали, понеже въ това врѣме ставало прѣброявяне на цѣлото население и разпрѣдѣление на литургиитѣ, — толкова

[2]) Ср. Weber. стр. 132 и сл. и Rostowzew. Kornerhebung и пр.
[3]) Ростовцевъ. Art. Kolonat im Hdw-buch der St. стр. 913 и сл.

строго бѣше прокаранъ въ елинистическитѣ държави принципътъ на „idia“ и така строго бѣше обвързанъ всѣки гражданинъ!

Така изглежда аграрното стопанство въ Птоломеевата монархия—Антиохия. Да видимъ сега какви отношения господствуватъ въ землевладѣнието и земледѣлието по Селевкидската империя — Сицилия и Мала-Азия съ Персия. Голѣмата часть отъ земята и тукъ е държавенъ имотъ и държавно стопанство. Земята е раздѣлена въ административно отношение на селски окржзи — κομοί. Жителитѣ на всѣки единъ съставятъ корпорация съ избрани началници. Тя е задължена прѣдъ държавата съ данъци, работни повинности и всички други служби, които послѣднята възлага на мѣстното население, като ги разпрѣдѣля между хората, съставя статистиката на работницитѣ, на обработенитѣ полета, на жетвата и т. н. Работницитѣ сж селяни—λαοι Βασιλικοί, наслѣдени отъ старитѣ разрушени държави, и сж прикрѣпени къмъ своитѣ κόμαι. Особенно въ Мала-Азия при персийското господство се образуватъ голѣми феодални владѣния на сатрапитѣ, населени отъ крѣпостни селени и роби. Елинистическата власть разбива тѣзи владѣния и обявява голѣма часть отъ тѣхъ за държавенъ недвижимъ имотъ, управляванъ отъ чиновници, крѣпещи се на мѣстнитѣ селски корпорации, както това станало и въ Птолемейската монархия. Селянитѣ при туй се смѣтатъ формално като наслѣдствени (вѣчни) арендатори на държавна земя, но въ дѣйствителность въ своята дѣйность сж напълно ржководени отъ чиновници съ помощьта на началницитѣ на Κώμη. Тѣ се задължаватъ не само за извѣстна обработка на земята, но и за различни мелиорации. Часть отъ конфискуванитѣ феодални земи се присъединява къмъ градскитѣ окржзи, които, както селскитѣ окржзи, сж по-голѣми административни корпорации. Градскитѣ жители съ едри имоти влизатъ въ тѣхъ и управляватъ, като литурги, градскитѣ и тѣзи земи съ стопанствата имъ заедно съ градскитѣ индустриални прѣдприятия и изпълняватъ всички други административни функции, като събиране налози, данъци и новобранци. По такъвъ начинъ и тукъ бива достигната една централизация въ земледѣлското стопанство и управление, и държавата може да дава винаги нареждания по агрикултурата и въ тѣзи градско-областни земи и стопанства. Между държавната централна власть и земледѣлцитѣ стои или нейниятъ чиновникъ, или пъкъ литургъ-капиталистъ полу-чиновникъ, който зависи при това отъ корпорацията. Това градско-корпоративно управление подъ върховно държавно ржководство се указва и въ земледѣлското стопанство най-сетнѣ толкова плодотворно, че много отъ държавнитѣ земи съ стопанствата имъ от-

послѣ биватъ дадени подъ това управление. Положението и организацията на селянитѣ сѫ навсѣкѫдѣ сѫщитѣ. Наредъ съ градската и държавна земя въ империята на Селевкидитѣ отначало се срѣща и тази на храмоветѣ отъ персийско врѣме, сѫщо така на духовно-феодални основи, въ която земледѣлцитѣ сѫ крѣпостни колони. Обаче, и тѣзи земи минаватъ постепенно подъ градското или държавно управление. Селевкидитѣ изобщо унищожаватъ най-сетнѣ всѣкакъвъ землевладѣлски сепаратизъмъ, феодално-крѣпостнитѣ и частновладѣлчески селяни (арендатори) съвършено изчезватъ и ставатъ д ъ р ж а в н и селяни[1]).

Особено е забѣлѣжителна еволюцията къмъ държавно стопанство, що виждаме въ индустрията и търговията въ елинистическитѣ монархии. За да разберемъ конкретно нейния смисълъ и обемъ, ние ще посочимъ най-напрѣдъ, какво е положението въ тѣзи области въ първитѣ врѣмена на елинизма. Beloch, изслѣдвалъ специално капиталистическитѣ форми на индустрията и търговията въ грѫцката култура, посочва, напр., че въ голѣмата империя на Александра Велики (скоро слѣдъ неговитѣ велики побѣди и до образуването на тритѣ монархии) се забѣлѣзва силно развитие на търговията и обмѣна. Централнитѣ градове на империята Александрия, Антиохия, Селевкия и др. сѫ търговски центрове, мѣста, дѣто се събиратъ и концентрираръ всички стоки (Stapelplätze) и които прѣдставляватъ сѫщеврѣменно мѣста, отъ дѣто тѣзи стоки се разпрѣдѣлятъ по всички области на империята[2]). Наредъ съ търговията е твърдѣ развита и индустрията въ мѣста, що прѣдставляватъ стопанско-изгодни позиции за докарване сурови материали и за износъ на готови стоки. Обширно развито е и търговското мореплаване, тъй като въ тази голѣма империя Срѣдиземното море е нѣщо като вѫтрѣшно море, което съединява всички нейни крайща. Централни търговски морски станции съ грамаденъ оборотъ бѣха Картагенъ — на западъ, Коринтъ, Родосъ и Сиракуза — на сѣверъ и изтокъ. Грѫцкото стопанство, споредъ свидѣтелството на Beloch, става тогава свѣтовно стопанство. Наредъ съ индустрията, търговията и оживѣното корабостроителство развива се едро и дребно земедѣлско стопанство, съ свободни работни сили. Въ Мала-Азия още напълно господствуватъ феодалнитѣ отношения, като персийско наслѣдство (сравни съ това прогреса, достигнатъ при

[1]) Rostowzew. Geschichte des röm. Kolonates, стр. 280 и 277, 247, 254, 262, 266, 270 и сл. Интересно е, че Ростовцевъ посочва какво елинистическата теория за държавата и обществото говори, в ъ з ъ о с н о в а н а с ѫ щ е с т в у в а щ и т ѣ с о ц и а л н и о т н о ш е н и я, за възможностьта да се осѫществи единъ обширенъ държавенъ социализъмъ (стр. 282). Така, напр., въ държавата на Евхемера цѣлата земя принадлежи на държавата, заедно съ селянитѣ (Диодоръ, книга V, 45 и сл.)

[2]) Strabo l. XVII, 1; Dio Prusanus XXXII, 36.

Селевкидитѣ, 100 години по-късно, по-горѣ, стр. 160). Наредъ съ тѣзи стопанства има и много други като градинарски плантации обработвани съ робски трудъ, прѣдназначени за пазарно производство и носещи опрѣдѣлено капиталистически характеръ[1]). Навсѣкждѣ се срѣща развито парично стопанство, — парични данъци, често сѣчене на пари; образуватъ се голѣми частни капитали въ пари, развито е банкерското дѣло, и срѣщатъ се наредъ съ дребнитѣ банки и централни. Частни банкери по заповѣдь на държавата управляватъ често държавнитѣ каси, както изглежда, въ форма на откупъ, или пъкъ иматъ въ своитѣ прѣдприятия държавни каси. Държавата събира много данъци отъ търговията, индустрията, имотитѣ и стопанскиятъ оборотъ. Земевладѣнието се характеризира съ това, че едрото поглъща дребното, което продължава да живѣе само въ стара Гърция[2]).

Съвсѣмъ нова картина ние виждаме приблизително 50—100 години по-късно въ Птоломеевата монархия. Най-важнитѣ консумативни продукти сж вече държавенъ монополъ, като: соль, натрий, растителни масла, сусамъ, пиперъ, тиквени сѣмки, канела, специи, алуминий, папирусъ, стъкло, конопъ и различни ароматически вещества[3]). Култивирането на респ. растения се извършва подъ държавенъ контролъ и цѣлата реколта се прѣдава по законно установена цѣна въ държавнитѣ магазини, безъ да може да бжде продадена нѣкому. Всички растения и плодове, отъ които се добива масло, биватъ обработвани въ държавни фабрики и маслото се продава по нормирана цѣна. Сжщо такъвъ държавенъ монополъ е фабрикацията на платове и стъкло. Култивирането на лена въ страната е сжщо така подъ държавенъ контролъ и цѣлата реколта се прѣдава пакъ въ държавнитѣ магазини. Храмоветѣ трѣбва сжщо така да прѣдаватъ една часть отъ своето производство. Паричнитѣ и кредитни операции въ цѣлата страна сж сжщо така монополизирани отъ държавата. Банкитѣ сж дадени въ аренда на литурги-капиталисти, или тѣхни корпорации, за смѣтка на държавата и подъ нейнъ контролъ. Държавнитѣ земи заематъ голѣма

---

1) Beloch, Griechische Geschichte, Bd. III, 1 Teil, стр. 290 и сл.; Weber — Agrargeschichte, стр. 125. Специално въ Египетъ едрокапиталистически стопанства сж били тѣзи на храмоветѣ, дѣто наредъ съ обширна агрикултура е имало различни работилници за обработваща дѣйность,—текстилни, грънчарни, маслодайни, и при туй съ голѣмо производство за пазарь и съ парична печалба, която край всичко това се пуща въ кредитния оборотъ срѣщу проценти. Храмоветѣ значи сж били видни прѣдставители на аграрния и индустриалния капиталъ на обмѣнни начала, а освѣнъ туй и банкери. Ср. Weber Agrargeschichte, стр. 134.

2) Ср. Beloch, стр. 279—330.

3) Rostowzew. Geschichte der Staatspacht in der römischen Kaiserzeit, „Philologus", 1902, Suppl. Band IX 3. S. 363. Weber. Agrargeschichte. S. 130. Beloch — S. 338 и сл.

часть отъ държавната територия и държавното земледѣлско стопанство обхваща обширни полета, пасбища, ливади, палмови гори (смокини). Държавата монополизира цѣлото риболовство въ страната. Наредъ съ организацията и монополизацията на минното дѣло, държавата урежда и мануфактури за платове, работилници за добиване масло, и фабрики за приготвяне тънки и груби платна и др. едри индустриални прѣдприятия [1]). Различни земледѣлски продукти биватъ събирани въ държавнитѣ магазини и държавата, имайки по такъвъ начинъ контрола надъ цѣлия народенъ запасъ отъ тѣзи продукти, дава на депозитаритѣ разписки за количество и качество на складиранитѣ сурови материали и храни [2]). Въ колониитѣ се организиратъ отъ държавата станции за търговия и за ловъ на слонове. На о. Кипъръ има голѣми държавни гори и мѣдни руди. Доколкото сѫществува частно производство, търговия и обмѣнъ, тѣ сѫ обложени съ високи данъци въ натура и пари [3]).

Наредъ съ това директно държавно стопанство, държавата въвежда и голѣми обществени работи за мелиориране, култивиране и напояване на почвата и уреждане постройки за стопански цѣли: пѫтища, шосета, канали, магазини, здания и др., съ привличане на работното население въ тѣхъ. Споредъ свидѣтелството на Beloch, тѣзи работи поглъщатъ голѣми разноски отъ страна на държавата. Интересно е да се установи, че доколкото държавата монополизира извѣстно производство, тя иска да опрѣдѣли и размѣра на потрѣблението, както и да организира паралелно разпрѣдѣлението на респ. продукти между потрѣбителитѣ. Доказано е, напр., че всѣка община е била задължена да поеме и разпрѣдѣли между жителитѣ извѣстенъ контингентъ соль, по опрѣдѣлена срѣдня потрѣбителна норма. Както изглежда, окрѫзитѣ и градоветѣ декларирать сѫщо така количеството на употрѣбенитѣ отъ тѣхъ продукти. Слѣдъ регулирането на производството и разпрѣдѣлението на сольта и маслото, като два най-важни продукта, такова регулиране обхваща и житото. Weber свидѣтелствува, че тази държавна монополизация въ производството, както и рѫководството на стокообмѣна и на потрѣблението се засилватъ и обхващатъ все повече и повече всички индустрии съ „тежъкъ“ характеръ, сир. зависящи напълно отъ извѣстни сурови материяли, които се добиватъ вече въ държавнитѣ прѣдприятия или въ държавната агрикултура, и всички индустрии, които произвеждатъ продукти за масова консу-

---

1) Rostowzew. Geschichte des Kolonates, стр. 280.
2) Neurath. стр. 52.
3) Beloch. Griechische Geschichte. Bd. III, 1. S. 338 f., 340 f.

мация. Съ продължението на това развитие въ римското врѣме се урежда и монополъ на тухларското производство и Weber констатира, че съ това голѣма часть отъ елементарнитѣ, сир. най-важни прѣдмети за потрѣбление и живота, като хлѣбъ, растително масло, строителенъ материалъ и дрехи минаватъ въ производството и разпрѣдѣлението прѣзъ ржцѣтѣ на държавата [1]). Цѣлата тази стопанска дѣйность на държавата прѣдполага отлична статистическа служба, чието сжществуване доказватъ намѣренитѣ листове за прѣброяване населението. Явно е, че и старо-египетскиятъ и вавилонскиятъ статистически апаратъ бива тукъ отчасти възприетъ и развитъ [2]).

По такъвъ начинъ ние виждаме какъ развоятъ на капитализма въ цѣлото стопанство и концентрацията на производството въ различнитѣ стопански области, достигнати въ края на IV вѣкъ въ голѣмата империя на Александра Велики, подготвя почвата за държавното ржководство на стопанството, отначало въ форма на принудително управление отъ страна на частния капиталъ въ полза на държавата и подъ нейно ржководство, а послѣ въ форма на директно държавно производство и разпрѣдѣление. Явно е, че всички тѣзи голѣми държавни монополи, производства, изчисления, държавни матазини и работилници, тъкмо за масовитѣ продукти въ страната, не би били възможни, ако съотвѣтнитѣ производства и рапрѣдѣлителни институти (магазини, банкерски складове и др. частни капиталистически прѣдприятия за търговия и обмѣнъ) не бѣха създадени по-рано en gros отъ частния капиталъ. Тукъ ние виждаме особено ясно какъ капиталистическиятъ периодъ въ древностьта е подготвилъ практически държавното стопанство и, безъ съмнѣние, извѣстенъ държавенъ колективизъмъ въ слѣднитѣ врѣмена.

Положението на работницитѣ въ монополизиранитѣ държавни прѣдприятия е подобно на положението на държавнитѣ селяни: тѣ сж привързани къмъ мѣстото на своята работа и могатъ да бждатъ принудително върнати, ако го напуснатъ; но затуй пъкъ сж точно уредени тѣхното работно врѣме и заплата, респ. въ натурална форма отъ държавнитѣ магазини, която е доста висока. Характерна е за тѣхното положение, изобщо, пълната имъ зависимость отъ държавата [3]) [4]).

---

1) Ср. Weber, стр. 130; Beloch, стр. 338 и сл., 340 и сл., 350 и сл.

2) Ср. Neurath. Antike Wirtschaftsgeschichte 1918. S. 51. Ср. и Wachsmuth, Wirtschaftliche Zustände in Aegypten während der Ptolemäerzeit. 1906.

3) Rostowzew. Статия Kolonat въ Handw. — Buch d. St. s. 914.

4) Характерно е, че въ това врѣме и въ стара Гърция, специално въ Атина, се забѣлѣзва увеличаване броя на държавнитѣ работници (роби), тъй щото, както изглежда, и тукъ държавното стопанство получава извѣстно развитие. Сравни Weber, стр. 127.

Нѣма съмнѣние, че всички тѣзи държавни прѣдприятия и послѣ държавно ржководени и контролирани частни прѣдприятия изискватъ голѣмъ брой чиновници и доколкото тѣ не сж още литурги, държавата трѣбва да ги издържа, респективно да ги плаща. Както се вижда, развитието върви по пжтя на прѣвръщане литургитѣ—получиновници въ пълни чиновници; съ това се обясняватъ голѣмитѣ суми, които харчи елинистическата държава, за да издържа своята обширна бюрокрация[1]). Съ това именно се обяснява и фактътъ, че „никога въ историята до тогава не се е удавало да се сливатъ такива голѣми и различни териториални области въ такова пълно единство и да се поставятъ тѣхнитѣ стопански източници така изчерпателно въ услуга на държавата и послѣднята въ своитѣ най-важни цѣли да постигне такова съвършенство, каквото е постигнала въ елинистическитѣ империи“[2]), — благодарение на всеобемащата система на литургии, на idia, на голѣми държавни монополи и прѣдприятия въ всички области на стопанството и на многобройна, стройна и дисциплинирана бюрокрация, която стои на чело на народното стопанство. Но бюрокрация не въ смисъль мършавъ и канцеларски бюрократизъмъ, а родена сама отъ практиката на стопанския животъ.

Къмъ общата система отъ мѣрки, прѣдприети отъ държавата, за да организира стопанскитѣ сили, се отнася и широко-планомѣрно прокараната колонизационна политика. Маситѣ безработни пролетарии, наслѣдени отъ капиталистическия периодъ, прѣселващи се масово отъ полу-разорената стара Гърция въ новитѣ империи, систематически се настаняватъ въ държавнитѣ земледѣлски стопанства (отъ тукъ произлиза класата на свободнитѣ арендатори гърци — βασιλικοὶ γεωργοὶ) и въ индустриални прѣдприятия, или пъкъ въ нарочно създаденитѣ за тази цѣль държавни чифлици въ колониитѣ, като тѣзи пролетарии образуватъ нова продуктивна класа. Държавата при туй ги снабдява съ земя, орждия за производството и добитъкъ[3]).

Особено ни е ясно сега, благодарение на намѣренитѣ източници, какъ се развива процесътъ на монополизация и национализация въ една отъ най-важнитѣ приложни области на финансовия капиталъ въ древностьта — откупувателната система на всички държавни доходи съ постояненъ и периодически характеръ, като парични данъци, налози, мита, налози надъ различни оборотни сдѣлки и др. Въ врѣме на капиталистическия разцвѣтъ въ V

1) Beloch, стр. 350.
2) Думитѣ на Beloch, стр. 407.
3) Pöhlmann. 1912. Bd. I. S. 435.

и IV вѣкъ пр. Р. Хр. частни капиталистически дружества почти винаги откупуватъ тѣзи доходи у държавата, като й изплащатъ голѣма сума наведнажъ. Въ елинистическитѣ пъкъ държави тѣзи „аренди на държавни доходи" най-напрѣдъ се насочватъ къмъ едностранно регулиране на арендитѣ условия отъ държавата. Чрѣзъ своя развитъ чиновнически персоналъ държавата добива възможность поне да слѣди откупвачитѣ на всѣка крачка, нѣмайки още възможность да поеме напълно тѣхнитѣ функции, тъй като тѣзи дружества имаха обученъ и навикналъ на тази дѣйность персоналъ, особено смѣтководство, статистики и др. Държавнитѣ чиновници сега контролиратъ не само да се изплащатъ на държавата откупенитѣ суми, но и събирането на данъцитѣ и всички отношения на откупувачитѣ—арендатори къмъ обложенитѣ съ налози и данъци, както и отношенията между тѣхъ и гарантитѣ, тѣхния персоналъ и т. н. По такъвъ начинъ държавата започва да играе ржководеща роль и заедно съ това нейнитѣ чиновници се научаватъ на респ. служби. Слѣднитѣ Птоломейски царе въвеждатъ една твърдѣ разчленена чиновническа иерархия, която разработва сама смѣткитѣ отъ различнитѣ доходи и дѣйствува сама при събирането на данъцитѣ. На чело на тази организация стои прѣдседатель на смѣтководството на държавнитѣ доходи и генераленъ контрольоръ. За събиране на доходитѣ дѣйствуватъ три вида чиновници, които уреждатъ всичко. Доколкото е оставенъ още откупвачътъ, като събирачъ съ своя апаратъ, той навсѣкждѣ се контролира отъ тѣхъ. Особени върховни контрольори наблюдаватъ, щото откупвачътъ да не събира прѣкалено много. Поради всичко това дѣятелностьта му е твърдѣ ограничена, макаръ че чиновницитѣ само контролиратъ, а пъкъ той събира всички данъци съ своя персоналъ. Неизплатенитѣ за нѣколко години данъци екзекутира държавенъ чиновникъ.

Въ края на това развитие ние виждаме, че фактически цѣлата събирателна дѣйность се намира напълно въ ржцѣтѣ на чиновницитѣ, а не на откупвачитѣ. Послѣднитѣ сж въ сжщность само агенти на правителството и не смѣятъ дори да се допратъ до събранитѣ суми. Всички членове на откупвателнитѣ дружества зависятъ отъ държавата и се явяватъ нейни индиректни чиновници. Като гарантиратъ съ своето състояние правилното постжпление на държавнитѣ доходи, тѣ се намиратъ, отъ друга страна, въ положението на литурги.

Въ Селевкийската Империя, сир. Сицилия, Мала-Азия и Сирия, вмѣсто държавнитѣ чиновници има муниципални, респ. градски такива, съ сжщитѣ функции. Това сж прѣдставителн на градскитѣ

корпорации съставени отъ имотни хора (вижъ горѣ стр. 160), слѣдъ като тѣ вече биватъ въ голѣма степень бюрократизирани и свързани съ държавата. И тукъ събирането на държавнитѣ доходи става споредъ установени правила, чиновницитѣ сѫ отговорни прѣдъ държавата за правилното събиране, а отъ друга страна, се контролиратъ отъ мѣстнитѣ държавни чиновници. По такъвъ начинъ се открива тъждественость на елинистическото държавно право и специално на финансовото управление въ всички страни отъ този периодъ на гръцката култура[1]). Въ този твърдѣ дълъгъ процесъ, най-кратко описанъ тукъ, ние виждаме какъ една типична капиталистическа организация чрѣзъ все по-голѣмъ контролъ и ржководство отъ страна на държавата, става най-сетнѣ държавенъ апаратъ, въ който капиталистътъ играе роля на чиновникъ съ опрѣдѣлена заплата, а пъкъ неговиятъ капиталъ, сир. цѣлиятъ апаратъ, съ който той дѣйствува, е туренъ въ услуга на държавата. Сѫщо така трѣбва да си прѣдставяме и развитието на социализацията въ другитѣ стопански области, като аграрното производство, индустрията, търговията, банковото дѣло и др., въ които ние виждаме ясно само послѣднитѣ стадии на развитието, сир. напълно монополизирана и социализирана вече отъ държавата стопанска дѣйность.

Ако накрай, въ единъ кѫсъ прѣгледъ и характеристика на социално-стопанскитѣ форми въ елинистическитѣ държави, споменемъ главнитѣ имъ моменти, трѣбва първомъ да установимъ, че въ цѣлото стопанство навсѣкждѣ задъ кулиситѣ виждаме държавата като най-могѫща движеща сила. Държавнитѣ и фискалнитѣ интереси и съображения опрѣдѣлятъ всичко. Въ голѣмата область на аграрното стопанство ние виждаме какъ държавата постепенно овладѣва или подчинява цѣлото земледѣлие и послѣ по различни начини най-много се грижи за култивирането на земята въ страната. Празднитѣ земи биватъ прѣдавани подъ аренда и наслѣдственитѣ арендатори биватъ надзиравани и ржководени. Най-голѣмата часть отъ земята е въ държавни ржцѣ и организирана като държавно стопанство и държавата се смѣта най-сетнѣ за върховенъ господарь на цѣлата земя. Другитѣ лица и корпорации сѫ само владѣтели и управители на земледѣлскитѣ стопанства. Върховенството и всемогѫществото на държавата се проявява особено и въ това, че дори духовенството бива привлѣчено къмъ стопанския и финансовъ животъ на държавата или, както казва Ростовцевъ, то бива вкарано въ голѣмото здание на държавнитѣ литургии, като отго-

[1]) Rostowzew. Geschichte der Staatspacht in der röm. Kaiserzeit. „Philologus", 1902. Suppl. Bd. IX. 3, S. 339 и сл. 342 и сл. 349, 359, 366.

варя за администрацията, агрикултурата и индустрията на духовнитѣ земи, като гарантира на държавата редовното водене на стопанството и спазването на държавнитѣ наредби, както всички частни капиталисти — съ цѣлия си имотъ. Наслѣдственитѣ арендатори на държавнитѣ земи биватъ често долни и срѣдни чиновници и тъй като тѣ, въ първото си качество, сѫ пакъ обложени съ извѣстни литургии, то влиянието на държавата върху аграрното стопанство съ това става още по-силно. Ако култивирането на земята отъ земледѣлцитѣ—арендатори се води злѣ, ако данъцитѣ биватъ неизплатени, земята пакъ се отнема, докато самитѣ арендатори отъ своя страна съвсѣмъ не сѫ свободни, тъй като се намиратъ винаги подъ дѣйствието на принципа ἰδία. Покрай това тѣзи арендатори сѫ натоварени често съ литургията на принудителната аренда, състояща въ задължително култивиране празни, необработени или напуснати земи. Освѣнъ това всички тѣзи земледѣлци сѫ подъ постояненъ чиновнишки надзоръ и получаватъ различни указания отъ държавата за култивирането на земята, споредъ извѣстенъ общъ планъ. Наредъ съ земледѣлието, селското население изпълнява и други стопанско-културни работи, пакъ подъ рѫководството на чиновници и организирано.

Социалнитѣ пъкъ или класови отношения въ обществото, сиртѣзи на различнитѣ обществени класи къмъ държавата, се прѣдставятъ така: 1. горнята часть на обществото — класата на имотнитѣ, бивша капиталистическа буржуазия, — ἱερεῖς, сѫ управители-литурги, висши получиновници, съ тенденция да станатъ пълни чиновници и да изгубятъ своя имотъ или капиталъ въ полза на държавата. 2. Класата на селскитѣ дребни и срѣдни землевладѣлци, Κληρούχοι и Κατοικοί — военни землевладѣлци отъ различни чинове съ военна и стопанска литургия, въ смисълъ на извѣстно култивиране на земята, съгласно държавнитѣ наредби и военната служба. 3. Класата на селянитѣ, — Λάοι, раздѣлящи се въ стопанско-организационно отношение на двѣ групи: а) Арендатори и земледѣлци на държавни земи, б) подарендатори на едритѣ арендатори—литурги (бивши частни едри землевладѣлци), обработващи своя участъкъ съ личенъ трудъ. 4. ὑποτελεῖς — работници въ държавни монополизирани прѣдприятия, прѣвързани къмъ тѣхъ. Всички тѣзи категории, доколкото не сѫ чиновници или прѣки държавни работници и стоятъ на чело на повече или по-малко самостоятелно воденото отъ тѣхъ стопанство, обикновено дадено имъ отъ държавата, въ цѣлата си стопанска дѣйность се рѫководятъ, надзираватъ и контролиратъ отъ държавата. Духовнитѣ лица, клерухитѣ, катойкитѣ и частнитѣ землевладѣлци, доколкото сѫ останали още, образуватъ об-

щественни групи, отъ които се рекрутиратъ направо държавнитѣ чиновници, или пъкъ прѣдставляватъ контингентъ, отъ който държавата взима при нужда принудителни арендатори на по-голѣми земелни участъци, съ функции, въ сѫщность, на управители, и доколкото иматъ личенъ имотъ, съ гаранцията му за добросъвѣстна служба.

Обширни държавни монополи, строго надзиравана аренда, всеобемаща система на литургии — изобщо, постоянно вмѣсване на държавата въ частния животъ и въ частното стопанство, съ тенденция напълно да го подчини, — ето що характеризира, споредъ забѣлѣжката на Ростовцева, стопанския и социаленъ животъ на елинистическитѣ държави[1]). Право забѣлѣзва и Max Weber, че всички тѣзи държавни литургии, монополи и цѣлата регламентация прѣдставятъ изцѣло една картина на такова стопанство, което, икономически и социално, сравнено съ съврѣменния частно-капиталистически редъ, съвсѣмъ не е модерно и нѣма съ него нищо общо[2]). Държавното стопанство, специално финансовото, продължава Weber, дотолкова ограничава тогава частния капиталъ въ неговата дѣйность, щото може да се говори направо за едно „смазване" на капитализма[3]).

Нѣма съмнѣние, че едно пълно разбиране и прѣцѣнка на нарисуваната все още въ доста общи черти скица на стопанството и развитието му въ този послѣденъ периодъ на гръцката култура, трѣбва да признае, че тукъ има единъ вървежъ отъ частно-капиталистически форми къмъ държавно-колективни. Тази еволюция въ продължение почти на 300 години, когато елинистическитѣ държави биватъ унищожени отъ римлянитѣ, показва съвършенно ясно, какъ навсѣкѫдѣ държавата овладѣва най-напрѣдъ индиректно частното стопанство, като го регулира и контролира въ извѣстна посока. Слѣдъ туй идва едно по-пълно рѫководство на държавата, а трета стадия е монополъ и социализация. Въ различнитѣ области на стопанството намѣренитѣ случайни източници отъ различни врѣмена, посочватъ ту първата, ту втората, ту третата стадия[4]). Тази, тъй да се каже, „срѣдна" картина (въ смисъль на срѣдна величина, казано статистически) за социалнитѣ и класови

1) Rostowzew. Geschichte des röm. Kolonates, 1913 стр. 25—31, 84.

2) Тукъ Weber полемизира противъ този, вече остарѣлъ, възгледъ, който до послѣднитѣ му собствени изслѣдвания, по-послѣ тѣзи на Wilcken, Mitteis, Ростовцева и др. приемаше, че и врѣмето на елинизма прѣдставя продължение на развититѣ капиталистически отношения само съ специфически гръцки особености.

3) M. Weber. Agrargeschichte, стр. 138 и сл.

4) Трѣбва да се каже, че цѣлото наше съврѣменно знание за елинистическия стопанско-социаленъ строй се крѣпи почти изключително на интерпрентацията на многобройни папируси, направена въ послѣднитѣ 20 години, като напълно липсватъ литературни източници.

отношения, която дадохме горѣ, посочва въ всѣки случай на факта, че този държавенъ колективизъмъ трѣбваше често, особено въ агрикултурата, да си служи съ дребното стопанство, поради тогавашнитѣ производствени условия, но тогава то бива пакъ напълно надзиравано и ржководено отъ централната власть. Въ индустрията пъкъ ние виждаме навсѣкждѣ да господствуватъ едри организации, както изглежда, въ формата на манифактури съ подробно раздѣление на човѣшкия трудъ и съ привличане доста много технически сили. Това е голѣмиятъ прогресъ, въ сравнение, напр., съ египетската държавна индустрия, гдѣто все пакъ господствува още дребното занаятчийско производство, дори когато то бива организирано отъ държавата.

е) Четвърти периодъ въ римската стопанска култура. Държавно регулиране и ржководство въ народното стопанство. Начало и тенденции въ развитието на държавното стопанство въ областьта на производството и разпрѣдѣлението. (Императорски периодъ).

Стопанската политика на римскитѣ императори, наслѣдили републиката съ нейния интензивно развитъ капитализъмъ, се осланя изцѣло на политиката, прокарана въ прѣдидущитѣ вѣкове отъ елинистическитѣ държави; тѣ развиватъ и разширяватъ гръцкитѣ институти изпърво въ посока на държавно урегулирано народно стопанство, а послѣ проявяватъ явни тенденции да прѣминатъ, доколкото е възможно, къмъ напълно държавно уредено народно стопанство. Въ тѣхната политика ние виждаме сжщитѣ подбудителни сили, както въ елинистическитѣ държави: за да изпълнява обширни административни задачи въ безкрайната империя, обемаща Южна Европа, Азия и Африка, държавата нѣмайки още съотвѣтенъ щатъ отъ чиновници, трѣбва да привлѣче капиталистическитѣ организации, обхванали отдавна съ своитѣ сили стопанско-социалния животъ. Съ това, обаче, неизбѣжна става и намѣсата на държавата въ цѣлия частно-(сир. народно-)стопански животъ. Но наредъ съ това, по-нататъкъ все по-ясно се развива и директното намѣсване на държавата въ народното стопанство поради разрушителнитѣ тенденции на развития капитализъмъ. Страната се обезлюдява и маса селски стопанства се разрушаватъ отъ побѣдоносния ходъ на аграрния капиталъ съ обширни латифундии", съ нечувано експлоатиранитѣ маси отъ роби въ тѣхъ, които заедно съ

онѣзи работещи въ голѣмитѣ индустриални прѣдприятия (мини, корабостроителници, работилници) възставатъ и заплашватъ сериозно държавния и общественъ редъ. Подчиненитѣ на аграрния капиталъ селяни—колони напущатъ земята си и бѣгатъ, провинциитѣ, дѣто безконтролно хазяйничи римскиятъ капиталъ, сѫ обхванати отъ възстания на покоренитѣ народи. Покрай всичко това държавата нѣма материални срѣдства да разрѣши всички културни и административни задачи, възложени ѝ заедно съ голѣмото разширение на римската империя. Всичкитѣ доходи и тѣхнитѣ източници сѫ въ рѫцѣтѣ на частния капиталъ, включително и събирането на всички държавни доходи чрѣзъ откупувателната система. Извѣстно е, че финансовиятъ капиталъ, ползувайки се отъ слабостьта на държавата, взимаше твърдѣ голѣмъ процентъ отъ това прѣдприятие. Тъй като всички стопански източници се намиратъ въ частно-капиталистически рѫцѣ, държавата, дори ако би поискала само да обложи капитала въ различнитѣ стопански области съ парични данъци, тя пакъ не би имала сили да направи това, понеже нѣма прѣдстава за неговитѣ доходи, нито пъкъ има персоналъ, способенъ да ги събере, понеже той служи на онѣзи, които откупватъ държавнитѣ доходи. При такова положение държавата не може да управлява голѣмата страна и нѣма затова нито парични, нито физически срѣдства, освѣнъ ако поеме пѫтя на елинистическитѣ държави. Наистина, римскиятъ капиталъ създаде съ експасивнитѣ си сили великата империя, но въ края на републиката я довежда до вулканично състояние и до положение на прогресивно-разрушаваще се стопанство, съ непрѣкѫснати социални пожари ту въ една, ту въ друга часть на страната. Трѣбва да се създаде една политическа и социална диктатура, която да може по-нататъкъ да регулира и управлява стопанския и социаленъ животъ, съгласно интереситѣ на цѣлото общество, а не споредъ частно-капиталистическитѣ, защото иначе изобщо ще се разруши общественият животъ и самата държава, — и ще настѫпи анархия. Такава диктатура тъкмо и е римската монархия, сир. властьта на римскитѣ императори. Ако пъкъ на възстаналитѣ робски и пролетарски маси се удадѣше да взематъ и задържатъ властьта, тѣ пакъ биха въвели своята диктаторска власть, както това стана въ Гърция при „тиранията“: при Дионисия I, Клеомена, при типичния старо-гръцки болшевикъ Набисъ въ Спарта (слѣдъ Клеомена), въ „Слънчевата държава“ на Пергамона и т. н. Тъй като, обаче, въ републиканската анархия прѣзъ I вѣкъ прѣди Р. Хр. най-сетнѣ удържатъ властьта и социалния авторитетъ другитѣ обществени класи, послѣдва римската монархия. Да видимъ сега, до колко и тукъ, съ поразителенъ па-

ралелизъмъ, се повтаря развоятъ на елинистическия стопанско-социаленъ строй, понеже римскитѣ императори копиратъ гръцкитѣ монарси, тъй щото и тукъ може да се говори особено за преемственность на културата.

Ние ще разгледаме най-напрѣдъ стопанско-социалната еволюция, която се извършва постепенно въ аграрното стопанство, дѣто капитализъмътъ достигна особено интензивно развитие. Слѣдъ като римлянитѣ завладѣватъ елинистическитѣ държави, тукъ настава едно бързо насаждане на аграрния капитализъмъ, както по-рано въ италийскитѣ провинции. Както констатиратъ Ростовцевъ и Weber, тукъ става и една бърза концентрация на земята въ малко ржцѣ, както, напр., въ Египетъ и Мала-Азия, а пъкъ доколкото земята остава държавна (ager publicus, нераздаденъ на капиталиститѣ), тя бива съвсѣмъ занемарена. Да видимъ сега, каква е аграрната политика на държавата въ първитѣ врѣмена на императоритѣ и послѣ, слѣдъ постепенното засилване на властьта и нейниятъ авторитетъ въ стопанската область. Тя е различна въ тритѣ части на империята, споредъ различнитѣ землевладѣлски и земледѣлски форми, установени отъ елинистическитѣ монархии, а покъсно и прѣзъ кжсия римски капиталистически периодъ.

Въ Египетъ, изобщо, въ африканскитѣ провинции държавата се залавя най-напрѣдъ да уреди държавнитѣ стопанства въ държавнитѣ земи. Възприемайки гръцкитѣ принципи, държавата регулира и развива личнитѣ повинности на селянитѣ, като ги прикрѣпя къмъ тѣхния участъкъ и селото имъ. Заедно съ това се прилага и една нова мѣрка — принудителното продължение на арендния срокъ чрѣзъ административна наредба. Въ сжщата посока върви и законътъ за принудителното обработване държавнитѣ земи отъ страна на заможнитѣ жители въ една мѣстность. Това, което въ врѣме на Птоломеитѣ бѣше само изключение, става при римскитѣ императори единъ обширно-прилаганъ и законно-уреденъ институтъ. Имотнитѣ землевладѣлци биватъ задължени да арендуватъ принудително държавната земя и при туй често долнокачествената, въ форма на наслѣдствена аренда. Всички землевладѣлци ставатъ постепенно носители на всички пъкъ административни и арендни литургии, а старата свободна наслѣдствена (дребна) аренда става, чрѣзъ принуждението, сжщо така една държавна литургия. По такъвъ начинъ всички землевладѣлци сжщо така се прикрѣпятъ къмъ своето мѣстожителство и земята и ставатъ държавни литурги, както селянитѣ — колони. При това тѣ гарантиратъ на държавата винаги съ цѣлото си състояние за извѣстенъ ходъ на производството и дохода отъ него. Както правилно забѣлѣзва Ро-

стовцевъ, принципъ на елинистическото и още повече на римското императорско врѣме е, какво гражданинътъ е за държавата, а не тя за него. Тѣзи принципи се усилватъ, когато задължителното постоянно мѣстожителство въ селото, града и т. н. на всѣки римски поданикъ тѣсно се свързва административно съ изпълнението на извѣстни селски и обществени работи, както и съ плащането данъци, което дълбоко прониква въ съзнанието на народа[1]) Държавата често прѣселва цѣли групи селяни отъ прѣнаселени мѣстности въ такива съ рѣдко население за култивиране земята. Тя отпуща въ такива случаи и всѣкога при нужда на цѣли села кредитъ; връщането на заемитѣ бива точно урегулирано, като се поставятъ при туй и задължителни условия, да се засѣватъ и напояватъ земелнитѣ участъци и да се заплаща данъкъ и авансъ при реколтата, съ което очевидно се прѣслѣдватъ културно-производствени цѣли. Селянитѣ сѫ обикновено организирани въ корпорации, а тѣ сѫ посрѣдници въ всѣко отношение на земледѣлцитѣ къмъ държавата. Такива задължителни селски корпорации, на които заповѣдва и съ които се сношава държавата, важатъ не само за селяни отъ държавнитѣ земи, но и за колонитѣ отъ частнитѣ едри стопанства; селянитѣ изобщо се смѣтатъ като отчасти държавни работници („Staatsbauern"), което вече значи прѣко намѣсване на държавата въ вѫтрѣшнитѣ работи не само на едритѣ, но и на дребнитѣ стопанства. Рѫководството на чиновницитѣ въ стопанската дѣйность на земледѣлското население, характерно въ врѣмето на елинизма само за Βασιλικοὶ γεωργοὶ (селени на държавни земи) въ римско врѣме постепенно се разпростира върху цѣлото селско население, т. е. държавата изхожда отъ гледището, че частното землевладѣние и земледѣлие сѫщо така трѣбва да служи на висши държавни (народностопански) цѣли и е подчинено на държавата, както държавното. Това се характеризира съ факта, доказанъ основателно отъ Ростовцева, какво не само селянитѣ и землевладѣлцитѣ — арендатори на държавнитѣ земи сѫ стопани, прикрѣпени къмъ своитѣ участъци, които сѫ напълно подъ властьта и рѫководството на държавата чрѣзъ чиновници, но и всички такива лица изобщо въ цѣлата страна. Извѣстниятъ въ елинистическо врѣме принципъ на „idia" тъкмо сега се прилага особенно строго къмъ едритѣ землевладѣлци — капиталисти. Едрото частно землевладѣние се съкращава и се концентрира въ малко рѫцѣ; при туй всички такива землевладѣлци принудително ставатъ държавно-стопански управители на държавнитѣ земи. По такъвъ начинъ цѣлиятъ селско-сто-

[1]) Rostowzew. Studien zur Geschichte des röm. Kolonates, 1913. Archiv für Papyrusforschung, Beih. 1, S. 196, 204 и сл.

пански животъ въ страната е дълбоко свързанъ съ държавата. Послѣднята най-сетнѣ дотолкова ржководи цѣлото аграрно стопанство споредъ извѣстенъ планъ, щото всѣки стопанинъ трѣбва да получи за всѣкаква агрикултурна работа оторизация отъ правителството, — все едно на собствена или на държавна земя; дори когато държавата продава отдѣлни участъци на частни лица, тѣ биватъ задължени да култивиратъ по извѣстенъ начинъ земята, като сѫщеврѣменно веднага се задължаватъ за всички литургии, важащи за землевладѣлцитѣ изобщо.

Отначало римската държава продава много отъ конфискуванитѣ (слѣдъ завоюването на гръцкитѣ монархии) „военни земи", царски и духовни владѣния, на частни лица, като ги раздробява повечето на срѣдни по голѣмина участъци. Всички тѣзи нови владѣлци, обаче, чрѣзъ системата на землевладѣлческитѣ литургии (в горѣ 155 и сл. и по-долу стр. 181 и сл.) постепенно ставатъ държавни чиновници отъ най-голѣмия до най-долнитѣ и наредъ съ това принудителни арендатори на държавната земя, култивирана и не култивирана, съ извѣстни гаранции (в. горѣ). Отъ източницитѣ ние се научаваме, че кѫщитѣ и земнитѣ участъци на такива „чиновници" непрѣкѫснато се продаватъ отъ държавата като гаранция за неустойка на задължения. Купувачитѣ замѣстятъ старитѣ владѣтели въ всички правни отношения. Останалитѣ още празни и необработени земи държавата сѫщо така обявява за своя собственость и ги продава на частни лица, съ сѫщитѣ задължения, като горѣ-описанитѣ, или пъкъ ги дава въ принудителна аренда. Щомъ земята бѫде продадена, веднага владѣтельтъ се задължава да култивира лозя, смокини или различни плодни дървета. Всѣки новъ частенъ собственикъ, наредъ съ старитѣ, подпада подъ точенъ стопански контролъ и става литургъ — чиновникъ. Останалата, чисто държавна земя остава, както и въ гръцко врѣме, въ наслѣдствена аренда, но не като лична, а като корпоративна. Копиранитѣ отъ гърцитѣ селски корпорации на селянитѣ сѫ арендни дружества, и тѣ като юридически лица гарантиратъ изцѣло за култивираната земя. За тѣхъ сѫщо важи правото на експроприяция при неизплатенъ наемъ и данъци и при неизпълнение на държавнитѣ наредби за култивиране и за обществени работи [1]). Доколкото е уредена отъ държавата едрата организация на стопанството по гръцки образецъ, тя е, въ всѣки случай, още по-стройна и по развита отъ елинистическата. Въ тѣзи държавни стопанства срѣщаме още по-голѣмъ брой чиновници: едни надзираватъ почиства-

[1]) Ср. Rostowzew. Studien, стр. 212 и сл. 218, 224, 225, 226, 108, 116 118, 149 и сл. 170 и сл. 192 и сл.

ето на земята слѣдъ наводненията на Нилъ, други установяватъ частъцитѣ, що трѣбва да се засѣватъ съ различни култури, и ослѣ селянинътъ се надзирава и ржководи отъ посѣвъ до жетва, акто и при транспорта на продуктитѣ въ централнитѣ мѣста, есп. при изпълнение на обществеитѣ работи. Слѣдъ това се лащатъ държавнитѣ данъци, за които чиновницитѣ (респ. арен-атори) биватъ отговорни. Ростовцевъ направо казва, че про-зводството и разпрѣдѣлението въ тѣзи държавни чифлици се адзирава и благоприятствува (gefördert) отъ „цѣла армия чинов-ници", съгласно фискални и стопанско-културни съображения [1]). Това образцово стопанство послужва, ясно е, като образецъ за уредбата на одобни организации, когато въ слѣдващитѣ врѣмена частниятъ аграренъ капиталъ и земята почватъ да служатъ на държавата, която иректно или индиректно урежда аграрното стопанство въ цѣлата мперия.

Нѣма съмнѣние, че съ развитието на цѣлата тази система аранции, на всички тѣзи задължения, — стопански и администра-ивни и на литургии за частнитѣ землевладѣлци, частната земя тава постепенно държавна, тъй като всички тѣзи положения озна-чаватъ, че по принципъ нѣма никаква разлика между частното и държавно землевладѣние. Както частниятъ землевладѣлецъ, така и арендаторътъ на държавна земя е задълженъ да изпълнява адми-нистративни функции, да обработва по извѣстенъ начинъ своята земя, да плаща данъци, да управлява държавнитѣ земи, като принудителна аренда или просто въ форма на управление, и при неизпълнение на поетитѣ задължения земята и на двѣтѣ кате-гории стопани се конфискува и се дава на други лица. Съ други думи, цѣлата земя става постепенно фактически държавна, заедно съ всички стопанства, а пъкъ всички стопани — едри и дребни сж само управители на своитѣ стопанства и получаватъ, като заплата, извѣстна часть отъ доходитѣ имъ. Изцѣло взето, значи, аграрното стопанство тукъ е държавно, построено върху едри, срѣдни и дребни стопански организации, а пъкъ цѣлата описана по-горѣ система е една бавна и сложна еволюция къмъ социализацията на аграрното стопанство и земята.

Този редъ твърдѣ спомогна за постепенното унищожение на останалитѣ само номинално частни земи и стопанства, сир. за прѣ-минаването имъ къмъ държавата. Така се обяснява обстоятел-ството, че много отъ земитѣ, които бѣха частни въ първитѣ врѣ-мена на императоритѣ, отпослѣ ставатъ държавни въ всички afри-кански провинции. Императорътъ Неронъ довършва този процесъ,

1) Rostowzew. Kornerhebung und Transport im hellenistisch — römi-schen Aegypten.

като конфискува останалитѣ едри землевладѣния въ полза на държавата [1]).

Въ Сицилия и Мала Азия — бившата империя на Селевкидитѣ, цѣлата земя, т. е. държавната и частната, слѣдъ завоюването ѝ отъ римлянитѣ, бива обявена за ager publicus populi romani, а пъкъ всички земледѣлци въ страната — за coloni — oratores populi romani. Въ републиканско врѣме капиталистическата република раздава щедро този „ager populi" на капиталиститѣ за частна експлоатация, заедно съ колонитѣ и тукъ се издигатъ бързо голѣми латифундии съ плантации.

Въ врѣме на императоритѣ държавата присвоява голѣма часть отъ ager publicus и урежда най-сетнѣ централизовано бюрократическо управление слѣдъ една дълга еволюция. Отначало императоритѣ възстановяватъ или запазватъ гръцкия градско-корпоративенъ строй на управлението за извѣстни земи съ стопанствата имъ, както и управлението на царскитѣ земи (вижъ горѣ стр. 160 и сл.). Земитѣ на храмоветѣ, запазени при гръцката власть, сѫщо така се оставятъ на тѣхно разположение, като се обявяватъ съ други съсѣдни за отдѣлни градски окрѫзи. Наредъ съ това държавата образува и нови градски окрѫзи съ „idia", прѣселване всички землевладѣлци-капиталисти въ града и корпоративно-принудително управление на земята, като организира по такъвъ начинъ цѣлото частно, сир. дребно, срѣдно и едро землевладѣние [2]). Разбира се, тѣзи стопанско-управителни корпорации се подчиняватъ на всички държавни указания и държавата наистина се старае да подигне въ тѣхъ стопанството, да разпространява навсѣкѫдѣ планомѣрно градинарството и земледѣлието, и сетнѣ прѣселва на тѣзи земи принудително маса римски пролетарии. Уредници на аграрното стопанство ставатъ по такъвъ начинъ корпорациитѣ на землевладѣлцитѣ и на духовнитѣ лица. Само слѣдъ като тази културно-организаторска подготовителна работа бива извършена, държавата може да прѣобърне всички тѣзи земи въ прѣко държавно владѣние и стопанство, (въ „Staatsdomäne", както казва Ростовцевъ), като тѣзи земи се сливатъ съ държавнитѣ и съ стопанствата имъ, които римската държава наслѣдява направо отъ гръцката държавна власть. Сир. частнитѣ земи и стопанства биватъ сега управлявани направо отъ държавата. Нѣма съмнѣние, че това става по пѫтя, който ние можахме да прослѣдимъ ясно (благодарение на много намѣрени източници-папируси) въ африканскитѣ провинции, респективно Египетъ. Сир., корпорациитѣ на частнитѣ землевладѣлци ставатъ благодарение на изобилни литургии все повече държавни

[1]) Rostowzew, стр. 320.

[2]) Weber, Agrargeschichte, стр. 171.

чиновници, а тѣхнитѣ земи чрѣзъ „гаранционни продажби“ и все по-голѣмо държавно обвързване (сравни горѣ стр. 174 и сл.) — държавни земи, съ други думи, държавата постепенно създава отъ частнитѣ землевладѣлци-капиталисти (N. B. но не земледѣлци-селяни, които оставатъ въ сѫщото положение и само биватъ организирани навсѣкѫдѣ въ селски корпорации—Κῶμαι, съгласно елинистическия образецъ) единъ обширенъ щатъ чиновници и постепенно, съ всички онѣзи мѣрки индиректно експроприира тѣхната земя. Сега цѣлата земя и всички стопанства се намиратъ фактически подъ управлението на държавни чиновници. Земледѣлцитѣ сѫ задълженитѣ съ данъци, работни повинности (по мелиорация и транспортъ) и различни „служби“, подъ постоянно наблюдение и рѫководство на чиновницитѣ, — селяни-колони. Сега ние имаме тукъ навсѣкѫдѣ картината на държавното-чифликчийско стопанство по развития елинистически образецъ (ср. горѣ стр. 158 и сл.) това важи еднакво за Египетъ, Африка, Сицилия и Мала-Азия. Положението на сега „държавнитѣ селяни“ е навсѣкѫдѣ сѫщото, както и на градското население, — всички сѫ свързани и задължени. Специално селянитѣ сѫ особено привързани къмъ своето мѣстожителство, дѣто тѣ сѫ обложени съ данъци, служби, работи и литургии [2]).

Този вървежъ на развитието въ аграрното стопанство и политиката на римската държава, копирана отъ елинистическата, приложена въ провинциитѣ и колониитѣ, послужватъ по-сетнѣ и за италиянскитѣ провинции, респ. за цѣлата империя. Въ Италия властьта и авторитетътъ на заможнитѣ класи бѣха въ първитѣ врѣмена на императоритѣ още тъй силни, че послѣдни тѣ не можеха да прокарватъ сѫщата стопанско-социална политика както въ покоренитѣ отъ Римъ чужди, отдалечени земи, кѫдѣто държавната власть ipso facto имаше по-голѣма сила и авторитетъ и дѣто дори формално слѣдъ завоюването римлянитѣ прокламираха земята за ager publicus populi romani, resp. за ager publicus divini imperatoris. Все пакъ и въ Италия държавата бързо овладѣва или обявява за свой имотъ цѣлия ager publicus и той прѣминава подъ държавно управление, което става единно за императорскитѣ частни и държавни земи. Обаче, и частното землевладѣние въ по-голѣмата си часть започва да прѣминава върху държавата и то по пѫтя на законитѣ, споредъ които при всѣко наслѣдство или легàтъ извѣстна часть отъ земята се отчуждава въ полза на държавата. Безнаслѣдствениятъ имотъ сѫщо става неинъ, а покрай това всѣки землевладѣлецъ е

[1]) Ср. Weber. Agrargeschichte, стр. 171.
[2]) Rostowzew. Studien, стр. 238, 283 и сл. 291, 296, 302, 308; статия „Kolonat“ въ Hdw.-buch der. St.

задължен да „подари“ извѣстна часть отъ земелния си имотъ на императора [1]).

Въ образуванитѣ по такъвъ начинъ държавни земи се уреждатъ голѣми стопанства съ сложна смѣсена държавно-капиталистическа организация. На чело на едно такова стопанство стои procurator — държавенъ чиновникъ, като контрольоръ. Непосрѣдствениятъ пъкъ управитель и уредникъ на стопанството е едриятъ арендаторъ-капиталистъ, по-послѣ често като литургъ, нареченъ dominus и conductor; нему сѫ подчинени villici, селскитѣ окрѫжни управители и надзиратели, а пъкъ на тѣхъ земледѣлцитѣ—колони [2]), закрѣпостени къмъ земята си. Чиновникътъ-контрольоръ има особено прѣдназначение да рѫководи стопанството и да защищава селянитѣ—колони. Арендаторътъ нѣма право да ги измѣства отъ земята имъ, но може да дава свободната земя на нови колони [3]). По такъвъ начинъ въ цѣла Италия мѣстото на капиталистическото—робско стопанство заема смѣсеното държавно-частно стопанство, съ едра и дребна аренда; послѣднята широко покровителствувана отъ държавата, дори съ помощьта на кредита. Участието на едрия аграренъ капиталъ (по-послѣ често принудително) въ тѣзи селско-стопански организации означава, че държавата иска да използува неговитѣ организаторски и съзидателни сили за мелиорации, култивиране, организация на земледѣлцитѣ и т. н. при държавнитѣ прѣдприятия. Трудътъ на колонитѣ при туй бива точно урегулиранъ отъ държавата и правителството, прѣслѣдвайки извѣстни аграрно-културни цѣли, покровителствува особено градинарството за произвеждане растителни масла, вино и смокини. Производството и потрѣблението на земледѣлцитѣ е урегулирано въ тази смисъль, че тѣ сѫ задължени да прѣдаватъ на върховния управитель (арендаторъ) всичко произведено, като послѣдниятъ имъ оставя опрѣдѣлена часть за консумация. Въ тѣхната пъкъ производствена дѣйность тѣ сѫ на всѣка крачка

---

[1]) Rostowzew. Geschichte der Staatspacht in der römischen Kaiserzeit, стр. 431 и сл.

[2]) Колонитѣ замѣстватъ навсѣкждѣ робитѣ още въ първитѣ врѣмена на императоритѣ. Това се обяснява съ прѣкратяването на завоевателнитѣ войни, като източникъ на робството и съ това, че затворенитѣ въ казармитѣ роби, нѣмайки сѣмеенъ животъ, по естественъ пѫть постепенно намаляватъ. Интензивната експлоатация на тѣхния трудъ толкова бърже съсипва робския животъ, че робското стопанство е могло да сѫществува само при непрѣкѫснатия и евтинъ подвозъ на маси нови роби. Когато тѣзи източници се изчерпватъ, едритѣ стопани прѣдпочитатъ да поставятъ останалитѣ още роби въ положение на селяни — колони, закрѣпостени къмъ земята съ сѣмейства и съ лични стопанства, рѫководени и зависими отъ господаря (ср. Плиний. Писма III, 19.) Въ императорското врѣме селскиятъ колонатъ бързо нараства съ принудителното настаняване по частнитѣ и държавни земи масата пролетарии и ветерани.

[3]) Rostowzew. Geschichte der Staatspacht. стр. 434, 441, 444.

детайлно ржководени отъ подробни правилници, прилагани на практика отъ многобройни надзиратели — villicus'и, агенти на арендатора, тъй щото тѣзи стопанства прѣдставляватъ въ сжщность едри организации за производство, макаръ и съ дребно стопанство въ тѣхъ, което все пакъ не изключва и колективния трудъ на много селяни при разни обществени работи, опрѣдѣлени отъ държавата.

Ростовцевъ доказва, че въ I и II вѣкъ сл. Р. Хр. въ аграрната политика на римскитѣ императори настжпва единъ обратъ. Горѣописаната смѣсена държавно-капиталистическа стопанска организация все пакъ довежда къмъ силна експлоатация на работното население отъ страна на едритѣ арендатори, често въ съгласие съ чиновницитѣ-контрольори. Въ това врѣме държавата се старае да отстрани капиталистическитѣ елементи и да постави своето стопанство върху прѣки отношения съ земледѣлцитѣ — дребни арендатори. Законодателството и административната практика се стремятъ къмъ една цѣль въ цѣлата империя — да създадатъ навсѣкждѣ изъ държавната земя класа силни и състоятелни държавни селяни, зависещи непосрѣдно отъ централната власть; държавата толкова повече можеше да разчита на това, защото голѣма часть отъ земята бѣ прѣминала вече въ държавни ржцѣ, чрѣзъ горѣописаната еволюция въ цѣлата империя. Тѣзи стремежи се разпростиратъ и върху т. нар. „градски територии" въ източнитѣ провинции, кждѣто държавата сжщо започва да покровителствува само дребната аренда. Едритѣ арендатори—капиталисти държавата иска да постави на други управителни функции [1]). Когато държавата окупирва нова земя, тя и тукъ насажда само дребната аренда подъ свое непосрѣдствено ржководство. Обаче, тази организационна форма на държавното стопанство се указва най-сетнѣ несполучлива, понеже държавата нѣма достатъчно контролни, управителни и организаторски сили, за да урежда цѣлото аграрно стопанство въ империята споредъ своитѣ цѣли и планове, както туй бива напримѣръ уредено понѣкога въ египетскитѣ държавни чифлици (ср. горѣ стр. 77 и сл.). Отъ III в. сл. Р. Хр. държавата се връща пакъ къмъ старата система на едрата аренда, като посрѣдн『ческа форма въ управлението, нуждаейки се отъ организаторскитѣ и материални сили на едрия капиталъ, но значително видоизмѣня нейната форма и нейния характеръ. Сега държавната власть дотолкова е закрѣпнала и получила надмощие надъ частния капиталъ, че тя поставя едритѣ арендатори — капиталисти въ положение на напълно зависими литурго-бюрократически държавни органи.

[1]) Rostowzew. статия Kolonat въ Hdw.-buch. St. стр. 918.

Сега прилагането на елинистическата аграрна политика, приложена по-рано само въ източнитѣ провинции, става още по-послѣдователно и по-интензивно, съ огледъ на крайнитѣ цѣли на държавата, както въ Италия така и въ цѣлата империя. Земледѣлцитѣ — колони пакъ се подчиняватъ на едритѣ арендатори; едноврѣмено съ това се прокламира въ цѣлата държава принципътъ на принудителната едра аренда на държавнитѣ земи и стопанства за голѣмитѣ землевладѣлци и финансовитѣ капиталисти. По такъвъ начинъ прѣзъ III, IV и V вѣкъ сл. Р. Хр. се създава нѣщо като новъ аграренъ строй въ империята. За да добиятъ новосъздаденитѣ едри аграрни стопанства съ системата на едрата и подчинената ѝ дребна аренда устойчивость и твърдость, земледѣлецътъ сега окончателно и напълно се привързва къмъ своята земя (съ строги наказания за напускането); сѫщата повинность се прокламира спрѣмо едрия арендаторъ — капиталистъ. Старо-египетскиятъ държавенъ принципъ за ἴδια бива сега прилаганъ въ цѣлата империя и важи за всички видове аграрни стопани. За да се избѣгнатъ отрицателнитѣ прояви на старата система, държавата сега стѣга много по-силно капиталиститѣ, като ги държи отговорни (съ обичайна имотна гаранция) за всички държавни служби на работното население и административни и стопански функции на управляваното стопанство, т. е. за извѣстенъ доходъ, данъцитѣ и налозитѣ, за работнитѣ повинности, за събирането на рекрути; сѫщо така по-строго се прилага системата на литургиитѣ. Косвено това означава, споредъ насъ, една защита на колонитѣ, понеже управительтъ-капиталистъ съ това бива принуденъ да не експлоатира прѣкалено въ своя полза селянина, като гарантира на държавата за неговитѣ работи и данъци въ нейна полза. Наистина, Weber напр., свидѣтелствува, че поради интереситѣ на аграрното стопанство въ империята, както и за да се осигури регулярното постѫпление на силни и здрави рекрути и данъци отъ селянитѣ, — държавата енергично защищава колонитѣ и тѣхното стопанство противъ domini—conductores. Данъцитѣ и работнитѣ повинности на земледѣлцитѣ къмъ послѣднитѣ биватъ строго опрѣдѣлени отъ държавата и произволното имъ увеличение е строго забранено, дори подъ страхъ на конфискуване имота, споредъ гаранционнитѣ задължения[1]). Капиталиститѣ — принудителни арендатори се натоварватъ покрай това и още съ една литургия, — административното управление на окрѫзитѣ. Всички отношения

[1]) Римската юриспруденция посочва често факта, че колонитѣ се оплакватъ колегиално прѣдъ императора отъ притѣснението на тѣхнитѣ domini, и че той задоволява тѣхнитѣ просби.

между колонитѣ и domini—conductores, както и между послѣднитѣ и държавата, получаватъ строго публично-правенъ характеръ[2]). Сега ние виждаме, че и въ Италия, и въ цѣлата империя землевладѣлцитѣ ставатъ сѫщо такива чиновници, а тѣхниятъ частенъ земеленъ имотъ въ сѫщность държавенъ, (като частното землевладѣние е сѫщо така подчинено на държавата както и държавното), както това стана по-рано въ източнитѣ провинции и специално въ Египетъ; сир. тѣ сѫ официални имперски чиновници — управители на едритѣ стопанства съ задължения за извѣстно култивиране земята, ограничени въ своитѣ доходи и отношения къмъ подчиненитѣ имъ земледѣлци навсѣкѫдѣ, т. е. еднакво на частна и на държавна земя; съ една дума — бившиятъ едъръ частенъ и свободенъ капиталистъ — землевладѣлецъ става най-сетнѣ вишъ държавенъ чиновникъ и аграрно-стопански „управитель". Голѣмата власть на държавата надъ частното землевладѣние се проявява и въ това, че и въ Италия, въ II и III в. сл. Р. Хр., императоритѣ овладѣватъ чрѣзъ посрѣдството на широко прокарана конфискация, почти цѣлото частно едро землевладѣние, както доказва Ростовцевъ, и това безъ съмнѣние сочи на енергичната борба на държавата противъ капитализма. Изяснено е сѫщо така, че изобщо въ онова врѣме прѣминаването на цѣлата земя и формално отъ частни въ държавни рѫцѣ е станало по още неизвѣстенъ начинъ. Относно земитѣ въ провинциитѣ и въ покоренитѣ отъ Римъ области, римскитѣ юристи въ послѣдньото врѣме на императоритѣ формулиратъ това прѣминаване съ юридическата формула, — какво всички тѣзи земи, веднага слѣдъ завоюването, биватъ обявени за ager publicus populi romani; а тъй като императоритѣ наслѣдяватъ републиката и олицетворяватъ държавата и нейнитѣ интереси, тѣ се явяватъ истински и пълни господари на ager publicus, включително и всички частновладѣлчески едри и дребни стопанства, които се намиратъ или сѫ възникнали тамъ. За насъ остава важенъ факта, че развитието на аграрното стопанство отъ края на републиката до послѣднитѣ вѣкове на императорския периодъ послѣдователно върви къмъ образуване държавното стопанство, като поглъща едрокапиталистическото и напълно подчинява дребното стопанство и цѣлото земледѣлско работно население[1]), което е прѣдизвикано явно отъ противорѣчията, създадени между развоя на производително-потрѣбителнитѣ сили на населението и културнитѣ потрѣби на държавата

[1]) M. Weber. Die Sozialen Gründe des Untergangs der antiken Kultur. „Wahrheit". 1896 стр. 68 и сл. 74 и Gummerus. Der römische Gutsbetrieb als wirtschaftlicher Organismus. Zeitschrift Klio, Beiheft 3.

[2]) Rostowzew: Studien, стр. 319 и сл. 339, 330 и сл. 343, 348 и сл. 388, 390 и сл. 393 и сл. 396, 397, 398; Gummerus: Die Frohnden der Kolonen. 1907.

въ великата империя, отъ една страна, и развитието на капитализма, отъ друга.

Система на литургиитѣ въ римската империя и нейниятъ развой отъ елинистическитѣ начала.

Обширната и дълбокопроникваща въ социалния животъ и народното стопанство аграрна политика на императоритѣ става възможна само, както видѣхме, чрѣзъ развитата система на литургиитѣ, въ елинистически смисълъ, но на много по-строги начала, или, както казва Ростовцевъ, въ римската империя господствува принципътъ на желѣзното принуждение: да се стѣгнатъ юздитѣ тамъ, дѣто свободната инициатива прѣчи на държавнитѣ цѣли, да се приложатъ неограниченото принуждение, конфискациитѣ и разнообразнитѣ задължения. Споменатитѣ принудителни аренди на държавнитѣ земи, въ смисълъ на стремежа, частния капиталъ да послужи съ всичкитѣ си сили на държавата,—единъ отъ видоветѣ на литургиитѣ, иматъ двѣ форми: 1) персонална аренда (литургия), сир. такава свързана съ извѣстни лица и 2) имотна принудителна аренда, сир. литургия, свързана съ извѣстно парично или земелно състояние или имотъ. Персоналнитѣ литургии изобщо се разпростиратъ, обикновено, върху цѣлото земледѣлско-работно население и прѣдставятъ конкретно задължения за култивиране земята по извѣстенъ начинъ, постройване канали и инсталации за напояване, за работа въ държавно-монополизиранитѣ прѣдприятия, като: минни работилници, корабоплаване — морско и рѣчно, ловъ, транспортно дѣло и специално товаренъ сухопѫтенъ транспортъ съ коли,—работи, изпълнявани чрѣзъ повинности и на гражданското население. Тѣзи работи и повинности иматъ отчасти врѣмененъ и отчасти постояненъ (пожизненъ) характеръ и приличатъ много на съврѣменната идея за трудовата повинность на всички граждани. Въ областьта на аграрното стопанство се срѣщатъ обикновено и двата вида. Специално едритѣ землевладѣлци ставатъ, отначало въ източнитѣ провинции, а послѣ въ цѣлата империя, прѣдставители на всички управително-административни и арендни литургии и тѣ важатъ не само въ аграрното стопанство, доколкото го урежда държавата, но и въ минното дѣло, транспорта — сухопѫтенъ и морски, събирането на държавнитѣ доходи и т. н., доколкото всичко това става държавно прѣдприятие. Ростовцевъ можа да установи, слѣдъ своитѣ изслѣдвания, формулата, какво въ римската империя най-сетнѣ нѣма частни владѣтели на имотъ отъ каквото и да е качество, които да не бѫдатъ едноврѣменно получиновници или пълни чиновници. Както видѣхме, цѣлата система

на елинистическото и още повече на римското финансово управление е построена върху чистата литургия (сир. задължителна служба) отъ една страна, и литургическата аренда—отъ друга. Кждѣто биватъ образувани градскитѣ окржзи (вижъ горѣ стр. 160 и сл.), копира се и се развива гръцката система, състояща се въ това, че имотнитѣ граждани ставатъ отговорни и гаранти за всички литургии и данъци на населението въ града и цѣлия окржгъ, което значи, че корпорациитѣ на тѣзи лица се залавятъ принудително за административни и контролни функции относно служби, работи и повинности въ цѣлия градски окржгъ.

Чиновницитѣ въ римската империя изобщо винаги сж въ положението на литурги, като отговарятъ (гарантиратъ) съ цѣлия си имотъ прѣдъ държавата за правилното изпълнение на своитѣ функции, както и всички арендатори на държавнитѣ прѣдприятия въ земледѣлието, индустрия, стокообмѣна, транспортъ и събирането данъци. При туй се прилага и системата на взаимни отговорности—гаранции между различни категории чиновници, свързани помежду си, като висшитѣ чиновници гарантиратъ за своитѣ подчинени. Чиновницитѣ пъкъ сж тѣсно свързани съ арендаторитѣ и отговарятъ за тѣхнитѣ неустойки. Арендаторитѣ отъ своя страна се явяватъ често свързани въ корпорации или дружества и трѣбва да прѣдставятъ солидни гаранти[1]).

Съ цѣлата тази система на имотни гаранции и отговорности държавата явно показва тенденцията да си подчини частния капиталъ, да му възложи публично-правни функции и косвено да го експроприира, особено ако той се явява въ формата на аграренъ или индустриаленъ капиталъ, съ високата цѣль да социализира по възможность частно-капиталистическото стопанство. Съ това се обяснява фактътъ, доказанъ многократно отъ Ростовцева и Mitteis, че чиновницитѣ, и особено висшитѣ, винаги сж били землевладѣлци или индустриалци. Държавата често пжти конфискува голѣмъ брой имоти, принадлежащи на чиновници и литурги, които секвестира, заради гаранционни неустойки, като ги прѣдава на други лица (понѣкога дори и на сжщитѣ), но вече като д ъ р ж а в е н ъ и м о т ъ. Въ такива изключителни случаи, когато конфискуваниятъ имотъ пакъ се прѣдава на сжщото лице, то трѣбва да прѣдстави имотни лица, негови гаранти. Ние вече посочихме въ миналия отдѣлъ, че чрѣзъ тѣзи конфискации голѣмъ дѣлъ частна земя минава въ държавни ржцѣ; сжщото важи, разбира се, и за индустриалния капиталъ, специално за частнитѣ мини, работилници, голѣми корабоплавателни прѣдприятия и др. Тѣзи гаранционни задължения

[1]) Ср. Mitteis. Römisches Privatrecht. I. стр. 370 и сл.

важатъ, прочее, и за финансовия капиталъ, за домовладѣлцитѣ и дори за всички транспортни животни, които, като частенъ материаленъ имотъ, гарантиратъ на държавата за транспортитѣ[2]).

Цѣлата тази система на литургиитѣ, развивайки се понататъкъ, все повече се свързва съ другъ единъ институтъ, който вече срѣщнахме въ елинистическия стопанско-социаленъ строй, — именно „idia“, по римски „origo“. Най-напрѣдъ origo бива приложенъ въ римската империя по чисто финансови съображения: гражданинътъ и селянинътъ биватъ прикрѣпени къмъ своето мѣстожителство, заради редовното изплащане на данъцитѣ, респ. изпълнението на работнитѣ повинности, понеже само така държавата може да контролира тѣхното изпълнение. Колкото повече се разширява системата на различнитѣ литургии—имотни и лични, (най-напрѣдъ отъ стопанско-културни съображения въ земледѣлието), толкова повече държавата има мотивъ да усили това прикрѣпване за по-точенъ контролъ и въ случай, че литургътъ се откаже да изпълни своитѣ литургии, държавата незабавно конфискува цѣлия му мѣстенъ имотъ. При всѣко народно прѣброяване се издаватъ едикти, които напомнюватъ на цѣлото население, че всѣки житель има своя origo, дѣто трѣбва да изпълнява неизбѣжни задължения—литургии: за имотното население—да заеме чиновнически длъжности, за работното—да изпълнява земледѣлски, индустриални, обществени и транспортни работи. Като литургия се смѣта сѫщо така и опрѣдѣлено култивиране на земята, както за земледѣлцитѣ, така и за землевладѣлцитѣ. Съ системата на idia държавата, вижда се, иска сѫщо така да прѣдотврати натрупването на пролетариата въ градоветѣ, на което отговаря другата политика—настаняването на пролетариитѣ, съ помощьта на държавата, на държавни земи. Прикрѣпването специално на селянитѣ къмъ земята имъ означава стремежъ на държавата да прѣдотврати на всѣка цѣна пролетаризацията на селячеството отъ експроприаторскитѣ тенденции на частния капиталъ. По такъвъ начинъ се създава най-сетнѣ обширното законодателство отъ IV и V вѣкъ сл. Р. Хр. за свързаностьта на цѣлото население съ неговото мѣстожителство и неговата работа или длъжность, въ което законодателство строгитѣ прѣдписания за селянитѣ—колони съставятъ само една часть. Наредъ съ тѣхъ и работницитѣ сѫ прикрѣпени къмъ своитѣ градове и работилници, респ. занаятъ, а пъкъ административнитѣ чиновници и землевладѣлци — къмъ градоветѣ и своитѣ функции. Положението на колонитѣ, въ всѣки случай, става по-тежко отъ това, че тѣ биватъ непосрѣдствено привързани къмъ землевладѣлеца, сир. стопанския управи-

[2]) Rostowzew, Studien, стр. 118 и сл., 189 и сл., 133 и сл.

тель, а пъкъ послѣдниятъ вече гарантира и отговаря за тѣхъ прѣдъ държавата[1]).

И тъй, въ основата на принципа на литургиитѣ, който достига пълното си развитие само въ римската империя и обхваща цѣлия социаленъ и стопански животъ, лежатъ два постулата: първо, всѣки гражданинъ съ капиталъ, имотъ или работоспособенъ има задължение да води държавни прѣдприятия въ всички области на стопанството или да участвува въ тѣхната работа, споредъ държавни указания. Второ, всѣки париченъ или материаленъ имотъ е длъженъ да служи на държавата. Капиталиститѣ, били тѣ аграрни, индустриални, търговски или финансови, сж длъжни да служатъ по администрацията и да водятъ или поддържатъ нѣкакво държавно прѣдприятие: държавни чифлици, транспортни организации, мини, работилници, да събиратъ държавни данъци и доходи, да надзираватъ и ржководятъ постройка на обществени здания, изпълнение на различни стопанско-културни обществени работи и др. Капиталътъ гарантира на държавата точното изпълнение на задачитѣ, респ. на дохода, заплашванъ съ конфискация при отклонение, неизпълнение или недобро водене. Къмъ тѣзи задължения се привличатъ еднакво голѣми и малки капитали и имоти, споредъ тѣхнитѣ сили и способности. Отъ економическо гледище всичко това прѣдставя въ сжщность завладѣване отъ страна на държавата индиректно цѣлия частенъ капиталъ въ неговитѣ разнообразни прояви, съ всичкитѣ му организаторски материални и духовни сили, натрупанъ и обхваналъ народното стопанство и социалния животъ въ прѣдидущия периодъ. Системата пъкъ на гаранции и конфискации означава постепенно прѣминаване на частния капиталъ директно и формално въ държавни ржцѣ, или поставянето му въ пълна зависимость отъ държавата. Съ други думи, системата на литургиитѣ изцѣло прѣдставлява една твърдѣ забѣлѣжителна форма за социализацията на капитала, като първа стадия.

Процесътъ на тази социализация и въ римско врѣме особено ясно се изразява въ еволюцията на откупувателната система, която е нѣщо като фотография на цѣлата социализираща еволюция, понеже тукъ става особено ясно какъ държавата отначало запазва частно-капиталистическата организация на закупвачитѣ — publicani, съ цѣлия ѝ събирателенъ апаратъ и спомагателни сили, като я само накарва да служи подъ неинъ контролъ, и най-сетнѣ я обръща въ чисто държавна организация, дѣто бившиятъ капиталистъ е само висшъ чиновникъ, лишенъ

[1]) Ср. Rostowzew. Ст. Kolonat. Стр. 914, 919.

отъ своя имотъ. Такава е, несъмнѣнно, тенденцията на държавата и въ всички други области на капитализма, само че този процесъ въ много отъ тѣхъ не е могълъ да се развие до край, поради различни стопански, обществени и дори технически причини; най-сетнѣ и поради това, че културната римска империя, намираща се въ срѣдата на този процесъ, въ началото на VI вѣкъ бива разрушена отъ варварскитѣ народи.

И тъй, въ закупвателната система на държавнитѣ доходи и послѣ въ минното дѣло ние можемъ ясно да прослѣдимъ посочената еволюция. Въ републиканско-капиталистическото врѣме ние срѣщаме тукъ многобройни закупвателни дружества въ форма на затворени търговски такива, съ голѣми натрупани капитали, дѣто ясно се вижда тенденцията да се концентрира финансовиятъ капиталъ,—характерна за Римъ още повече, отколкото за Гърция. Тѣзи Societates publicanorum сѫ най-сетнѣ двигаща пружина въ стопанския и социаленъ животъ на републиката.

Въ императорско врѣме държавата, залавяйки се за своитѣ велики цѣли, отъ начало нѣма никакви срѣдства да вземе въ свои рѫцѣ веднага събирането на всички финансови доходи, но не може да търпи повече, щото провинциитѣ да бѫдатъ така изсмуквани отъ финансовия капиталъ, както въ републиканско врѣме. Най-напрѣдъ държавата назначава финансови procuratores, зависими непосрѣдствено отъ императора, като висши контролни органи въ всички провинции и на цѣлото финансово управление, каквито републиката нито искаше, нито можеше да създаде. Проявява се ясно тенденцията да се защити платецътъ противъ закупвача-арендаторъ чрѣзъ ефективна контрола на всички операции въ прѣсмѣтането и събирателната дѣйность. И тази тенденция се мотивира дори изрично въ едиктитѣ, когато се назначава чиновническиятъ контролъ. Тази, все повече разширяваща се, контролна организация, съ висши и низши чиновници, дѣйствува особено при надзиравето на чисто събирателната дѣйность на капиталиста и съ всичко това накѫсо казано, се подготвя окончателното социализиране на цѣлата финансова дѣйность, като чиновницитѣ лека-полека се запознаватъ напълно съ цѣлото смѣтководство, статистика, разпрѣдѣление и събиране на държавнитѣ доходи. Въ много клонове на държавнитѣ доходи, особено при прѣкитѣ данъци съ натураленъ характеръ, закупвателната система се унищожава въ императорско врѣме още по-бързо по другъ пѫть. Прѣкитѣ данъци се събиратъ директно отъ обложенитѣ, като тѣзи биватъ организирани въ голѣми и малки корпорации и по-имотнитѣ прѣдставители на опрѣдѣлена данъчна категория корпоративно отговарятъ за регулярното постѫп-

ление на данъцитѣ (като литургия). Такивато корпорации носятъ при туй и мѣстенъ характеръ, тъй щото отговорностьта пада на всѣки окржгъ, всѣки градъ и всѣко село (ср. горѣ стр. 184). Както посочихме, висшитѣ отговорни корпорации и тѣхнитѣ хора ставатъ най-сетнѣ пълни държавни чиновници и това означава, че държавата сама събира тѣзи доходи.

Новитѣ форми на финансовата организация се прилагатъ особено и при събирането на косвенитѣ данъци, както и тамъ, дѣто се въвеждатъ нови налози, като напр. при наслѣдствения налогъ. Тѣзи налози се събиратъ чрѣзъ получиновнически лица, (литурги), които се сношаватъ непосрѣдствено съ държавата. Тамъ, дѣто оставатъ старитѣ publicani, все повече се бюрократизира цѣлиятъ спомагателенъ персоналъ, държавата едностранчиво опрѣдѣля дохода и всичкитѣ си отношения спрѣмо закупвачитѣ и съ това закупвателнитѣ прѣдприятия ставатъ неизгодни. Финансовиятъ капиталъ напуща тази область и принуждава съ това държавата да управлява сама финансовитѣ операции. Най-дълго се задържа частно-капиталистическата организация при митничеството, тъй като тукъ въ ржцѣтѣ на капиталиститѣ се намиратъ обширенъ спомагателенъ апаратъ и човѣшки сили. Но и тукъ въвеждането на широкъ контролъ, унищожавайки всички злоупотрѣбления, промѣня постепенно цѣлото положение. Този контролъ е толкова точенъ и добрѣ организиранъ, че централната власть въ Римъ го води дори въ такива отдалечени провинции като Африка. Постепенно и въ тая финансова область инвентарътъ и спомагателниятъ персоналъ прѣминаватъ къмъ държавата и тя става пълна господарка и тукъ. Въ най-важната финансова область, — събирането на косвени данъци, се вижда най-сетнѣ пълниятъ развой на бюрократическата организация и прѣкото събиране на доходитѣ отъ държавата. Въ най-отдалеченитѣ и лошо свързани съ центра колонии и провинции въ Ориента остава най-дълго арендната система на косвенитѣ данъци, но тя има изключителния характеръ на дребна аренда и приема формата на строга литургия, като се привличатъ много лица (взети, обикновено, отъ градскитѣ корпорации) [1]), които принудително управляватъ тази финансова область и при туй гарантиратъ, както винаги, съ своя имотъ [2]).

Подобна еволюция ние виждаме и въ минното и рудничарско дѣло. Трѣбва да се каже, че тукъ държавата, уреждайки народното стопанство, има сжщо така важни основания да

---

[1]) Срв. горѣ стр. 160.

[2]) Rostowzew. Geschichte der Staatspacht in der röm. Kaiserzeit, стр. 371, 379, 382, 407, 499, 501 и сл.

завладѣе миннитѣ работилници въ империята, както и при конфискацията на ager publicus. Наистина, почти всички рудници и мини въ елинистическо и римско врѣме принадлежатъ на държавата и тя се ползува отъ всѣки случай да ги отнеме отъ частния капиталъ [1]). Всички нови частни окупатори на новооткрити мини и рудници веднага се подчиняватъ на държавата въ форма на „принудителна аренда". Окупаторътъ е задълженъ да обработва изчерпателно прѣдприятието, подъ страхъ на конфискация и при туй половината отъ получения продуктъ принадлежи на държавата. Въ случай, че той е дребенъ арендаторъ-колонъ, експлоатиращъ, напр. солници, респективно дружества отъ тѣхъ, той трѣбва да дава на държавата цѣлия полученъ продуктъ по опрѣдѣлена цѣна, нѣщо, което прѣдставлява типично гръцкия институтъ [2]). Особено въ Македония и Испания, както и въ други провинции, всички рудници и мини биватъ най-сетнѣ социализирани.

Дружествата на publicani'тѣ, господствували въ всички тѣзи прѣдприятия въ врѣмето на республиката, изчезватъ и тукъ вече отначало подъ давлението на държавния контролъ. Слѣдъ тѣхъ управителната организация се състои отъ висшъ контрольоръ-procurator и генераленъ арендаторъ (капиталистъ) въ положение на получиновникъ conductor, главенъ ржководитель и управитель. Нему сж подчинени дребнитѣ арендатори—колони, явяващи се вече като непосрѣдствени работници. Привличането на частния капиталъ, често като литургия, означава и тукъ, както и въ аграрното стопанство, стремежъ на държавата да използува всички материални и духовни сили на частния капиталъ, но като ограничава неговото господарско положение и дохода му. По-послѣ ние виждаме прѣдимно вече директно управление чрѣзъ държавни чиновници, а работници сж прѣстжпницитѣ и робитѣ. Въ IV вѣкъ сл. Р. Хр. на тѣхно мѣсто ние намираме повече колони, но привързани къмъ своята работа и мѣстожителство. Дѣто се задържа още системата на едритѣ арендатори, тѣ се намиратъ подъ точния и строгъ контролъ на държавнитѣ чиновници [3]).

Съ ограничаване частната инициатива на капитала и неговия доходъ и съ въвеждане широкъ контролъ върху неговата дѣйность въ главнитѣ му области (държавни доходи и агрикултура) силно се спира образуването на парични състояния и дори се прѣдизвика унищожението на много стари такива, особено поради честитѣ конфискации въ аграрното стопанство, минното и рудничарско дѣло

---

[1]) Ср. Rostowzew, Staatspacht, стр. 445.
[2]) Rostowzew, Studien, стр. 356 и сл., 359 и сл.
[3]) Ср. Rostowzew. Staatspact, стр. 446, 455, 458; Studien, стр. 354.

и най-сетнѣ поради прокарване цѣлата система на литургии, която спъва изобщо образуването на капиталистическия доходъ и унищожава капиталистическитѣ състояния, поставяйки ги въ услуга на държавата. Вече поради това се налага, напр., въ финансовото управление и въ рудничарско-минното дѣло социализирането и замѣняването на капиталистическата организация съ бюрократическа. Такъвъ послѣдователенъ процесъ на социализация се налага и наистина се развива по-нататъкъ и въ много важни клонове на търговията. Намаляването на капиталистическата житна търговия, която прѣхранваше по-рано цѣлата империя, накарва държавата да събира голѣмото производство на житнитѣ храни, но сѫщо и други масови продукти, създадени въ държавнитѣ и полудържавни стопанства, въ особени държавни магазини и да създаде началото на държавното разпрѣдѣление на тѣзи продукти. Постепенното умиране на индустриалния и търговския капитали накарва пъкъ държавата да придобие всичко, което ѝ трѣбва, относно индустриалнитѣ продукти за разнитѣ клонове на управлението (военно дѣло, постройки, орѫдия за производството въ държавнитѣ стопанства и др.) все по-малко чрѣзъ купуване отъ пазаря и все повече съ това, че такива доставки биватъ възложени in natura като литургия на градскитѣ занаятчии, принудително организирани за това въ държавни цехове съ привързаность на всѣки работникъ къмъ неговия занаятъ и цехъ, съгласно idia-origo. Разбира се, че и тукъ бива организиранъ върховенъ държавенъ контролъ и ржководство чрѣзъ особени лица, които най-сетнѣ дотолкова регулиратъ цѣлата индустриална дѣйность, че занаятчиитѣ трѣбва да държатъ особенъ изпитъ прѣдъ правителственитѣ комисии за работоспособность, за да получатъ „майсторско свидѣтелство". Sombart (I, S. 90 f.) съ право посочва на това, че занаятчиитѣ, сир. тѣхнитѣ Collegia сѫ въ онова врѣме въ сѫщность държавни чиновници, като лица, които иматъ опрѣдѣлена служба въ римската държава, да снабдяватъ нея и гражданитѣ ѝ съ необходимитѣ хранителни продукти и други стоки. Паралелно съ това ние виждаме, какъ едрата индустрия въ все по-голѣма степень става държавна манифактура (водена съ робски и свободенъ трудъ), че най-сетнѣ управлението и ржководната роль на държавата къмъ такива прѣдприятия и къмъ принудително-организиранитѣ занаятчийски корпорации въ нищо не се различаватъ [1]).

Всички тѣзи доходи въ натура отъ държавнитѣ и ржководени отъ държавата прѣдприятия, послѣднята разпрѣдѣля посрѣд-

[1]) Beloch. Das Ende der antiken Kultur. Historische Zeitschrift, Bd. 84 S. 35. Neurath, стр. 85 ff. Производителитѣ на сурови материали биватъ накарани да ги доставятъ регулярно на държавнитѣ фабрики.

ствомъ най-различни заплати пакъ въ натура. Цѣлото чиновничество и армията най-сетнѣ биватъ плащани и снабдявани съ продукти въ натура, като получаватъ всичко необходимо за тѣхната служба и животъ отъ държавнитѣ магазини. Въ врѣмето на Диоклециана тази система на разходи въ натура обхвваща вече цѣлото държавно управление, при съотвѣтното развитие на държавното и полу-държавно производство въ всички стопански области. Въ V вѣкъ сл. Р. Хр. държавата дотолкова вече обхваща и ржководи стопанския животъ, щото опрѣдѣля въ едикта на Диоклециана работнишкитѣ заплати въ всички занаяти и за различни работи отъ частенъ характеръ, както и цѣнитѣ на главнитѣ продукти на пазаря, като установява такси подобно но тѣзи установявани отъ вавилонскитѣ царе (ср. горѣ стр. 85 [2]) Както въ послѣднитѣ дни на елинистическитѣ държави ние виждаме растеще монополизиране и социализиране на всички важни индустрии и наредъ съ това — началото на държавното разпрѣдѣление на най-важнитѣ продукти между населението, така и въ римската империя, слѣдъ напрѣдналия развой на държавното стопанство, държавата започва да прави стжпки въ сжщата посока. Ние сме освѣдомени сега за разпрѣдѣлителнитѣ функции на държавата спрѣмо тухлитѣ, строителнитѣ материали, сольта, житото и растителното масло. Относно производството на сольта държавата провъзгласи доста скоро своя монополъ, и когато частната търговия съ соль започва да спира, тя по елинистически образецъ взима разпрѣдѣлението на този продуктъ между населението въ свои ржцѣ; за мотивъ тукъ служи стремежътъ да се достави на всѣки житель достатъчна и евтина соль. Постепенно разпрѣдѣлението се разпространява и върху всички провинции. Сжщо така държавата монополизира и най-сетнѣ разпрѣдѣля сама всички житни храни, по фиксирана цѣна. Третиятъ важенъ продуктъ за народната консумация — рибата, държавата сжщо взима въ свои ржцѣ, като монополизира и организира риболовството по всички морски крайбрѣжия [3]). Уредено бива и снабдяването на гражданитѣ съ хлѣбъ и месо. Извѣстни мѣстности биватъ задължени да снабдяватъ месарскитѣ и хлѣбарски цехове съ добитъкъ и жито въ всѣки по-голѣмъ градъ и това бива контролирано отъ държавата [4]). Цѣлото морско корабоходство и вжтрѣшниятъ транспортъ биватъ сжщо така монополизирани и организирани отъ държавата.

---

[2]) Weber. Der Untergang der antiken Kultur. Стр. 71 и сл; Kovalewsky Die oekonomische Entwickelung Europas. Bd. V стр. 208 и сл. Neurath стр. 88.

[3]) Rostowzew. Staatspacht, стр. 413, 414.

[4]) Ср. Neurath. стр. 87.

Паралелно съ социализирането на стопанството римската държава, въ лицето на императоритѣ, развива и едно обширно социално-политическо законодателство и съотвѣтна административна дѣйность въ всички области на обществения животъ; тукъ се забѣлѣзва ясно растещата сила на бюрократическия апаратъ, който държавата постепенно успѣва да си създаде. Ние ще споменемъ тукъ накжсо главнитѣ мѣрки, които посочватъ голѣмата сила и влияние на държавата въ цѣлия социаленъ животъ.

Забѣлѣжително е строгото законодателство на Августа върху брака и дѣторождението, насочено противъ намаление на населението, основаването на колонии въ разрушенитѣ градове, непрѣкжснатитѣ раздавания праздни земи на пенсиониранитѣ войници и офицери, съ държавенъ кредитъ за обзавеждане и, заедно съ това, заселването на грамадни маси пролетарии въ провинции съ плодородна земя [2]). Нерва и Траянъ създаватъ институтъ за алиментации, въ смисъль — осигуряване живота и развитието на младежьта, като държавата се нагърбва да продоволствува и възпитава бѣднитѣ дѣца и създава за тази цѣль грамаденъ париченъ фондъ, попълненъ въ значителната му часть чрѣзъ принудително вложени частни капитали. Държавата организира прѣхраната на бѣднитѣ въ градоветѣ и попълва специалнитѣ за това магазини отъ държавното аграрно стопанство. Въ това врѣме ние виждаме какъ централизираната бюрокрация обхваща все повече цѣлия публично — правенъ и общественъ животъ и какъ дори дълго запазеното градско автономно управление фактически се прѣмахва съ все по-голѣмото разширение на централния бюрократически надзоръ върху него. Обществениятъ животъ, изобщо, се характеризира навсѣкждѣ съ принуждение и публично-правна свързаность. На всички занаяти, длъжности и служби се придава задължителенъ публично-правенъ характеръ и тѣ ставатъ наслѣдствени. Създава се наслѣдствено принуждение за заемане административни длъжности; и както градскитѣ съвѣтници,, напр. ставатъ отговорни за градскитѣ данъци и налози, така землевладѣлцитѣ, — стопански и областни управители, — за данъцитѣ и повинноститѣ на подчиненитѣ имъ колони, а пъкъ занаятчийскитѣ цехове — за възложенитѣ имъ работи и доставки. Корпоративната свързаность и отговорность обхваща селянитѣ, занаятчиитѣ, имотнитѣ граждани въ градоветѣ. Дори за дѣцата на военнитѣ се установява задължителна военна служба, иначе тѣ губятъ правото на даденитѣ имъ въ провинциитѣ земелни участъци. Въ IV вѣкъ сл. Р. Хр. всички корпорации ставатъ наслѣдствени и принципътъ на idia получава пълно

[2]) Ростовцевъ говори за „ganze Heeresmassen Proletarier". Studien стр. 319

приложение къмъ всички лица, съ каквато и да е стопанска работа или обществена служба [1]). Нѣма съмнѣние, че цѣлото това развитие означава висша степень въ регулирането отъ страна на държавата стопанско-социалния животъ при създадената вече къмъ това врѣме степень на социализация въ производството и разпрѣдѣлението.

Интересно е да прослѣдимъ, какъ паралелно съ развитието на този процесъ на социализация и на държавно стопанство, съ подчиняване цѣлия стопански и социаленъ животъ на държавата умира постепенно и капитализмътъ като обмѣнно стопанство. Голѣмитѣ селски стопански организации, образувани принудително отъ държавата, прѣминаватъ най-напрѣдъ къмъ натуралното стопанство, понеже сами си произвеждатъ и всичкитѣ имъ нуждни индустриални продукти, съ малки изключения [2]). Доколкото, отъ друга страна, държавата разпрѣдѣля сурови материали въ индустрията и хранителнитѣ продукти между населението, унищожава се пакъ значителна часть отъ търговията. Държавното производство и натуралната прѣхрана на голѣмия щатъ чиновници и войската още повече я намаляватъ. Въ сѫщата посока дѣйствуватъ разнообразнитѣ принудителни доставки, съ които сѫ обложени цеховетѣ. И най-сетнѣ още повече влияятъ въ тази посока директното държавно производство въ индустрията, минното и рудничарско дѣло, заедно съ държавното пъкъ разпрѣдѣление на най-важнитѣ монополизирани продукти. Всичко това се отразява до такава степень върху частния търговски капиталъ, щото най-сетнѣ държавата прѣмахва събирането данъци отъ стопанския оборотъ изобщо (Verkehrssteuern). Слѣдъ смъртьта на капитализма въ производството, като послѣдствие отъ директната и индиректна социализация и обширната система на литургии, капитализмътъ умира и въ търговията, сир. изобщо умиратъ обмѣнното стопанство и кредитътъ, или, както се изразява картинно M. Weber, държавата постепенно, но сигурно задушава капитализма. Наистина паричното стопанство продължава да живѣе приблизително до срѣдата на IV вѣкъ, но то, по справедливата забѣлѣжка на Weber, не е вече капитализъмъ, и за нѣкакъвъ прогресъ на капиталистическата стопанска организация не се чува нито въ земледѣлието, нито въ индустрията, нито въ търговията; изчезватъ дори и едрите търговци отъ първитѣ врѣмена на императоритѣ. Капитализмътъ

[1]) Ed. Meyer. Die wirtschaftliche Entwickelung des Altertums, стр. 54. и сл. 62 и сл.

[2]) Тѣзи явления именно и заблудиха Rodbertus, изучилъ само тѣзи стопански форми, и прѣдизвикаха у него прѣдставата, че цѣлото антично врѣме се характеризира съ „затворено домашно стопанство" (Oikenwirtschaft).

изобщо умира, когато държавата унищожава всѣка възможность за свободна експлоатация на земитѣ, съ всички тѣхни богатства, на човѣшкия трудъ, на стокообмѣна, на държавнитѣ доходи и когато бюрократическиятъ редъ унищожи свободната стопанска инициатива на капитала. Всѣки капитализъмъ изобщо, и античниятъ частно, обръща всѣки имотъ въ капиталъ, а пъкъ римската държава въ императорско врѣме унищожава или социализира капитала и поставя всѣки имотъ въ своя услуга, съ което унищожението на капитализма бива завършено[1]). Струва ни се сигурно, че цѣлото това стопанско-социално развитие вървѣше къмъ пълната социализация и национализация на стопанството (разбира се, не въ социалистически форми!), но разрушението на римската империя отъ варваритѣ разруши и този държавенъ колективизъмъ.

Разбира се, това колективно-държавно стопанство бива все пакъ въ значителна степень децентрализирано, поради прѣдидущия едро-арендаторски характеръ на стопанството, както и поради дребното производство въ селското стопанство и индустрията, господствуващи въ това врѣме. Особено пъкъ ржководеното отъ държавата аграрно стопанство прѣдставлява конгломератъ отъ едри чифлици, въ които чифликчията—господарь е нѣщо като „possessor", собствено само върховенъ управитель на земледѣлския окржгъ, който организира и ржководи земледѣлското и индустриално производство чрѣзъ надзиратели — Villici, споредъ указанията на върховната власть. Значителна часть отъ продуктитѣ той дава на държавата; производството и трудътъ на работницитѣ сж нормирани и всички тѣзи лица, отъ селянина до чифликчията, сж привързани къмъ своитѣ длъжности. Сжщата картина на свързаность, опрѣдѣляне на труда, работното врѣме и държавнитѣ доставки ние намираме и въ дребната градска индустрия. Въ града и селото покрай това принудителнитѣ корпорации на селянитѣ и занаятчиитѣ сж задължени прѣдъ държавата за извънредни обществени работи и повинности. Чиновничеството[2]), армията, държавнитѣ работници въ индустрията и транспорта, както и бѣдното население, биватъ продоволствувани отъ държавнитѣ магазини, напълнени съ продукти отъ селското стопанство и индустрия. Въ колониитѣ държавата притежава непосрѣдствено ржководени отъ нейнитѣ чиновници и обработвани отъ нейнитѣ работници голѣми селски стопанства, които произвеждатъ освѣнъ хранителни продукти (особено зърнени храни) и най-разнообразни сурови материали за ин-

[1]) Ср. M. Weber. Agrargeschichte, стр. 181 и сл.

[2]) Да не забравяме, че въ края на тази епоха всички имотни хора въ държавата сж чиновници, а пъкъ работното население въ града е сжщо така на държавна и обществена служба.

дустрията[1]). Покрай това държавата монополизира и ржководи цѣлия морски и сухопжтенъ транспортъ, минното и рудничарско дѣло, голѣма часть на индустрията, важнитѣ клонове на вжтрѣшната търговия и започва най-сетнѣ да разпрѣдѣля продуктитѣ. Капитализмътъ, както вече видѣхме, бива задушенъ, прѣдприемачеството — отстранено или поставено въ услуга на държавата и паричното стопанство най-сетнѣ не играе никаква роля нито въ производството и разпрѣдѣлението, нито въ държавния животъ. Съ право забѣлѣзва Weber, че, ако въ модерното капиталистическо стопанство вжглищата, желѣзото и всичкитѣ рудничарски и минни продукти, послѣ—захарьта, тютюнътъ, кибритътъ и, изобщо, всички масови продукти биха били произвеждани въ държавни или напълно отъ държавата ржководени прѣдприятия; ако земледѣлското стопанство се концентрираше въ държавни земелни имоти и контролирани отъ държавата чифлици; ако за нуждитѣ на армията и на държавното чиновничество се организираха държавни работилници и кооперации; ако вжтрѣшниятъ и морски транспортъ бждѣше държавно ржководенъ и контролиранъ, всички желѣзници — национализирани, цѣлиятъ вносъ регулиранъ и ржководенъ отъ държавата и при туй всички тѣзи стопански организации — водени по бюрократически начинъ, всички синдикати — държавно контролирани и всичко останало — принудително - корпоративно организирано и регулирано, съ майсторски свидѣтелства за работоспособность, дадени отъ държавата, — то ние щѣхме да имаме днесъ, при военно-деспотическия режимъ въ политиката, напълно социалния редъ, господствувалъ прѣзъ късното императорско врѣме въ Римъ, само че на технически по-съвършени основи[2]). Ние искаме да прибавимъ къмъ това сравнение още и факта, че сжщитѣ държавно-регулативни тенденции имаше и просвѣтениятъ абсолютизъмъ въ XVII и XVIII вѣкъ въ западна Европа и Русия, който прѣдставляваше сжщо така, както и императорското врѣме въ Римъ, необходимо висше стжпало слѣдъ феодално-капиталистическия периодъ и онази разруха, която господствуваше и въ другитѣ стопански области, специално въ индустрията. Само че просвѣтениятъ абсолютизъмъ съединява великитѣ стопанско-социални реформи съ паричното стопанство, благодарение характера на започващото се капиталистическо-обмѣнно стопанство. Иначе, между двата периода има пъленъ паралелизъмъ. И тукъ, и тамъ се забѣлѣзватъ силни тенденции къмъ държавно нормиране на индустрията,

---

[1]) Такива стопанства държавата създава въ Африка, Азия и особено Египетъ. Ср. Mommsen: Römische Geschichte, Bd. III.

[2]) Weber. Agrargeschichte, стр. 182.

чрѣзъ посрѣдството на най-разнообразни регламентации, къмъ контролъ и ржководство на селското стопанство чрѣзъ подчиненитѣ феодални господари и въ държавнитѣ чифлици, както и на търговията и на цѣлия стопански оборотъ. Нормиратъ се цѣнитѣ за работната заплата, работнитѣ повинности и данъци на селянитѣ, количеството и качеството на производството. Държавата показва явна тенденция да вземе направо въ свои ржцѣ индустрията и външната търговия, или поне да ги ржководи най-детайлно, съ точно нормиране на цѣлия стопански животъ изобщо, — една политика, която послѣ придоби грѫмкото название „полицейски редъ и държава". Извѣстно е, че меркантилистическитѣ писатели отъ XVIII в. много пѫти развиватъ идеитѣ за пълното постепенно уреждане на цѣлото производство и разпрѣдѣление, или поне най-точното имъ регулиране и контролиране отъ държавата, — сир., меркантилизмътъ посочва сѫщитѣ тенденции за прѣминаване къмъ държавно-колективно стопанство, както това бѣше въ врѣмето на императоритѣ въ Римъ, или въ периода на елинизма въ Гърция.

Ние сме твърдѣ далечъ отъ мисъльта и мнѣнието, че описаниятъ държавенъ колективизъмъ въ императорско врѣме въ Римъ, въ елинистическото въ Гърция и въ послѣдния периодъ на стопанската и социална култура въ Египетъ, въ врѣмето на новата империя,—сѫ социализъмъ или прѣдставляватъ социалистически редъ. Въпросътъ за социализма или комунистическия редъ, е, прѣди всичко, въпросъ за опрѣдѣлено разпрѣдѣление на цѣлия националенъ продуктъ и на всички създадени отъ обществото културни блага, както и на работата, сир. труда, споредъ демократическитѣ принципи, споредъ принципа на равенството. Въ този смисълъ той е въпросъ отъ социално-политически характеръ, въпросъ за класовото господство, респ. господството въ държавата и обществения животъ на извѣстни класи, носители на този идеалъ въ разпрѣдѣлението и труда. Отъ такова разпрѣдѣление на националния продуктъ и на труда нѣма, разбира се, и поменъ нито въ Египетъ, нито въ елинистическитѣ държави, нито въ римската империя, построени дори върху най-рафинирани привилегии на господствуващи класи, и ето защо тамъ нѣма никакъвъ социализъмъ. Но пъкъ затуй безусловно има държавенъ колективизъмъ въ стопанството и социалния животъ или силни тенденции и вървежъ къмъ него. И това, струва ни се, е прѣко, неизбѣжно и необходимо послѣдствие отъ всички тѣзи противорѣчия, разрушения и дисхармонии, създали се въ края на господството на прѣдидущитѣ стопанско-социални форми. Доколкото позволяватъ извѣстнитѣ намъ сега източници, ние изобразихме и коментирахме тѣзи явления въ послѣднитѣ отдѣли на тази глава.

ГЛАВА V

Третиятъ цикълъ на човѣшката стопанска култура.

Културата на западно-европейскитѣ и източно-европейскитѣ (славянски) народи.

Първи периодъ. Сѣмейно-колективна и комунистическа организация на стопанството при екстенсивна култура: Ловъ, риболовство, скотовъдство и примитивно земледѣлие. Втори периодъ. Господство на дребно-индивидуалното стопанство въ агрикултурата и обработваща дѣйность, съ съединението имъ въ маса дребни-селски стопанства. Трети периодъ. Създаване и развой на аграрния капитализъмъ възъ основа на социално-политически привилегии (феодални). Стопанско-културна и организаторска роля на феодалния аграренъ капиталъ. Втората стадия на феодалния аграренъ капитализъмъ въ срѣднитѣ вѣкове. Третата му стадия въ западна Европа (ново врѣме). Аграрния капитализъмъ на феодални основи въ източна Европа и въ Ориента. Четвърти периодъ въ развитието на западно-европейския аграренъ и феодално-социаленъ строй. Тенденции къмъ държавното ржководство и организация на стопанството (врѣмето на просвѣтения абсолютизъмъ, „меркантилизъмъ" и „протекционизъмъ"). Новата ера въ човѣшката стопанска култура. Великото индустриално-търговско (техническо) и финансово развитие. Първи периодъ въ развитието на западно — и източно-европейската индустрия и търговия — Корпоративно-колективни форми на стопанството. Втори периодъ въ развитието на западно-европейската индустрия и търговия. Дрѣбно-индивидуални форми на стопанството като господствуваще явление. Трети периодъ. Развитието и господството на капиталистически едри форми въ индустрията, търговията и цѣлото стопанство. Господството на капитализма въ цѣлия общественъ животъ. Развитие на финансовия капиталъ. Нови тенденции въ стопанското развитие прѣди, прѣзъ и слѣдъ свѣтовната война.

I. Първи периодъ. Сѣмейно-колективна и комунистическа организация на стопанството при екстензивна култура — ловъ, риболовство, скотовъдство и примитивно земледѣлие.

Въпросътъ за стопанската организация и формитѣ на културата у западно — и източно-европейскитѣ народи въ първобитната имъ стадия не срѣща почти никакви съмнѣния. Това е благодарение на доста яснитѣ и опрѣдѣлени свѣдѣния на античнитѣ писатели, при туй напълно авторитетни и освѣдомени, като Юлий Цезаръ, Страбонъ, Тацитъ, Плиний, Прокопъ и Маврикий. Все пакъ нѣкои съврѣменни историци, търсящи навсѣкждѣ слѣди на индивидуална собственость и стопанство, въ противорѣчие и съ политико-икономическитѣ и съ социологическитѣ закони, като че ли и тукъ прѣдпочитатъ да поставятъ подъ съмнѣние най-опрѣдѣленитѣ и най-ясни свѣдѣния на източницитѣ, (или да ги изопачатъ съ тълкувания), отколкото да се откажатъ отъ своята малко чудна доктрина.

И тъй, кждѣ е най-сетнѣ единствено вѣрниятъ критерий за рѣшение на въпроса, какви форми на стопанско-социална организация сж мѣродавни и за западно-(източно)-европейскитѣ народи въ примитивния имъ битъ? — Lamprecht, Meitzen и Rich. Hildebrand

твърдѣ сполучливо формулирали принципа, какво социалната организация винаги се опрѣдѣля у примитивнитѣ народи отъ господствуващата (jeweilige) форма на стопанската култура (производство), като успѣшно обясниха тази зависимость тъкмо у примитивнитѣ германци, споредъ точнитѣ свѣдѣния на Юлий Цезаръ. Пишущиятъ тѣзи редове сѫщо така се опита да посочи тѣсната зависимость между задружно-колективнитѣ и комунистически форми на обществения животъ у примитивнитѣ източни славяни и тѣзи колективни форми на труда при лова и риболовството, като господствуващи производствени форми у тѣхъ, които се виждатъ отъ източницитѣ, безъ да знае тогава нѣщо за изслѣдванията, направени отъ Зиберъ върху стопанската организация у примитивнитѣ народи изобщо[1]).

Различнитѣ антропологически изслѣдвания доказаха успѣшно, че нераздѣленитѣ индо-германски племена се занимавали въ Азия главно съ земледѣлие и съ скотовъдство. Сѫщо така е изяснено, че щомъ тѣ се прѣселили въ южна, централна и източна Европа съ нейнитѣ неизгодни за старата имъ стопанска култура условия, тѣ трѣбвало да прѣминатъ къмъ нови по-екстензивни форми на производството. Въ Италия, Гърция и въ други нѣкои мѣста земледѣлието е могло да се развие пакъ при благоприятни природни условия доста скоро, но въ най-голѣмата часть на централна, южна и източна Европа то не е могло дълго още да се развие, слѣдъ ледения периодъ, върху блатистата, влажна и съ гѫсти гори покрита мѣстность, противъ които човѣкъ съ примитивнитѣ си инструменти дълго врѣме е билъ безсиленъ. Явно е, че ако по-голѣмата часть на Европа тогава е била покрита съ гори, то много добрѣ се обясняватъ, отъ стопанско гледище, най-старитѣ легенди на гърцитѣ, римлянитѣ и германцитѣ, които въ образитѣ на амазонки, извѣстни богини, като Диана, сѫщо и на Ромулъ, очевидно, отразяватъ ловджийската идеология. Сѫщото важи и за славянитѣ отъ това врѣме. Гѫсти и тъмни гори покривали Карпатитѣ и сегашна Русия. Ето защо славянскитѣ легенди въ лѣтописитѣ често посочватъ на ловеца като прѣселникъ. Маврикий, византийски императоръ, рисува славянскитѣ племена като диви, коварни ловци, които живѣятъ изъ горитѣ на голѣми общини. И най-сетнѣ, най-старата религия на славянитѣ е почитане на гората и на горскитѣ ручеи[1]). Най-

[1]) Ср. Die altrussische Volkswirtschaft nach den ältesten literarischen und Rechtsquellen Alt-Russlands. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Bd X. 1912. Heft 1—2, 4.

[2]) Ср. нашия трудъ, стр 63 и сл. и Рожковъ: Обзоръ русской исторіи съ соціологической точки зрѣнія ч. I. Кіевская Русь. Москва 1905. глава II. стр. 16—21, който сѫщо доказва, че у източнитѣ славяни добиватална дѣйность бѣше въ този периодъ почти изключителна.

новитѣ разкопки въ централна Германия посочватъ за цѣлото врѣме пр. Р. Хр. множество слѣди на ловджийски животъ у античнитѣ германци, наредъ съ скотовъдството, при развъждане само на дребенъ добитъкъ, отговарящъ на горскитѣ условия. Сѫщото важи и за сегашна Франция[1]). Съотвѣтно съ това, най-добриятъ нашъ източникъ Julius Caesar казва слѣдньото за германцитѣ въ De bello Gallico. VI. 22: „Agriculturae non student. Majorque pars eorum victus in lacte, caseo, carne consistit. IV, 1: Neque multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore vivunt, multumque sunt in venationibus . . . Minime omnes Germani agriculturae student“ etc. . . Сирѣчь, Caesar рисува всички германци, изобщо, и отдѣлни племена особено главно като скотовъдци и ловци. Сѫщото свидѣтелствува и прочутиятъ географъ Страбонъ, писалъ въ началото на I-вия вѣкъ слѣдъ Р. Хр., като казва, че германцитѣ, бидейки скотовъдци — номади, живѣели въ хижи, които се построявали само за единъ день и лесно бивало за тѣхъ да ходятъ съ своя добитъкъ отъ мѣсто на мѣсто, слѣдъ като натоваряли имота си на коля. Сѫщото явление посочва и Плиний[2]). Caesar признава, че наредъ съ лова и скотовъдството германцитѣ се занимавали, макаръ и малко, съ земледѣлие, очевидно, въ форма на скитническо, наречено отъ германцитѣ Hackbau, сир. земледѣлие съ мотика. Всички тѣзи указания и изслѣдвания създадоха у германскитѣ авторитети почти единодушно мнѣние, че първобитнитѣ германци сѫ водѣли главно примитивно скотовъдство и ловъ, наредъ съ скитническото земледѣлие и че тѣ сѫ били номади[3]).

Да видимъ сега, какво ни казва Caesar за стопанско-социалната организация на германскитѣ племена и за формитѣ на землевладѣнието у тѣхъ: Caesar казва: sed privati ac separati agri apud eos nihil est. Neque longius anno remanere uno in loco incolendi causa licet. Neque quisquam agri modum certum

---

[1]) Struckmann: Über die Jagd- und Haustiere der Urbewohner Niedersachsens, Zeitschr. d Histor. Vereins für N., 1895. и Hehn: Hausteire und Kulturpflanzen etc; 1896.

[2]) Strabo. Liber, VII. Plinius. VIII. 40, 61.

[3]) Cp Meitzen Agrarwesen und Siedelung der Germanen etc. Bd. I.; Sybel. Germanische Geschlechtsverfassung. Z. — ft für Geschichtswissenschaft. Bd. III. S. 299. Roscher. Über die altgermanische Landwirtschaft 1881: S. 60—72; Lamprecht. Zwei Notizen zur ältesten deutschen Geschichte. 1881. S. 177. Hildebrand. Recht u. Sitte etc. 1896. S. 59; Knapp. Siedelung und Agrarwesen 1896.; Wittich. Die wirtschaftliche Kultur der Deutschen zur Zeit Caesars. Histor. Z—ft; Bd. 79. 1897. S. 50 f; Kötzschke. Die Gliederung der Gesellschaft bei den alten Deutschen. Z.-ft für Gesch-wiss-ft. 1898. VIII. S. 277; Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde. 1898. Bd. IV. S. 972 f; Brunner. Deutsche Rechtsgeschichte. 1906. S. 82. Rachfall Zur Geschichte des Grundeigentums. S 175 ft — Jahrb. für Nat-ök-ie Bd. 19. 1900; Weber. Der Streit um den Charakter der altgermanischen Sozialverfassung. Jahrbuch für Nat-ök-ie. Bd. 26. 1904. (см. подробно върху цѣлата литература по този въпросъ нашия трудъ. ч. II. стр. 341 и сл.

aut fines habet proprios, sed magistratus ac principes in annos-singulos gentibus et cognationibus hominum, qui una coierunt, quantum et quo loco visum est agri attribuunt, atque anno post alio transire cogunt. B. G. IV, 1; VI, 22. Отъ горѣприведенитѣ думи на Caesar слѣдва доста ясно, че не само окупираната земя е съставлявала собственость на племето, и че никакво частно землевладѣние е нѣмало, но и че обработването на земята се е произвеждало съвмѣстно отъ родовитѣ групи. Германскитѣ учени като Hanssen[1]), Schröder[2]), Brunner[3]), Meitzen[4]) имено така схващатъ аграрния строй на германцитѣ[5]). Наистина, ако германцитѣ сѫ били въ това врѣме прѣдимно примитивни скотовъдци и ловци, които именно поради това сѫ били накарани всѣка година отъ своя magistratus да transeant на други мѣста, приспособявайки къмъ това и своя страниченъ занаятъ—земледѣлие, то явно е, че тѣзи 2 главни дѣйности сѫ били изобщо опрѣдѣлящи фактори на тѣхния животъ. Какъвъ, обаче, характеръ носи дѣйностьта на човѣка при примитивното скотовъдство и ловъ, какви сѫ, съ други думи, производственитѣ отношения въ обществото при такава култура?—Многобройни наблюдения надъ живота на примитивнитѣ народи въ тази стадия доказватъ, че дѣйностьта на хората тукъ носи и не може да не носи колективенъ характеръ. Нека разбератъ теоретицитѣ на фантастическата първобитна индивидуална собственость и стопанство, че тѣ не сѫ възможни нито по технически, нито по природни условия, въ които се намира първобитниятъ човѣкъ. Съ своя слабъ и нищоженъ индивидуаленъ трудъ и сили, съ примитивнитѣ си инструменти, той щѣше да умрѣ отъ гладъ, студъ и отъ враждебнитѣ природни сили, ако би работилъ съгласно кабинетната теория на тѣзи разбирания. Да си прѣдставимъ, че античниятъ германецъ и славянинъ отиватъ по отдѣлно на ловъ и риболовство въ гѫсти, блатисти гори, пълни съ изненади и враждебни звѣрове, дѣто отдѣлниятъ човѣкъ може лесно да се заблуди, и че се прѣхранва само отъ тѣзи рѣдки и дребни животни, които може да стигне и убие самъ съ своята дѣтинска прашка или лѫкъ, че той лови риба индивидуално съ примитивната си вѫдица, това е абсурдъ! Голѣма часть отъ такива „индивидуално“ работещи хора щѣше скоро да загине при такава работа отъ враждебнитѣ природни

---

1) Agrarhistorische Abhandlungen I. S. 30, 78 ff; 84, 128 ff.
2) D. Rechtsgeschichte S. 53 ff.
3) Brunner. Rechtsgeschichte I. S. 59 ff.
4) Agrarwessen und Siedelung der Germanen I. S. 131 ff; 155 ff; II, S. 650.
5) Kovalewsky. Die oekonomische Entwicklung Europas etc. 1901, тълкува думитѣ „gentes et cognationes hominum qui una coierunt“ въ смисъль на голѣми задружни сѣмейства въ форма на юго-славянската задруга (Hauscommunion). Bd. I. S. 59.

сили, а останалитѣ биха умрѣли постепенно отъ гладъ. Достатъчно за прѣхраната и живота количество продукти дава само колективниятъ трудъ на цѣлото племе: при ловъ, когато маса хора обкржжаватъ горския участъкъ и съ колективни сили убиватъ много и различни, дори голѣми, изплашени и прѣдварително измжчени звѣрове; това никога не се отдава на отдѣлния индивидъ; при риболовството, колективниятъ трудъ позволява употрѣбата на сложни мрѣжи, съ които се лови веднага голѣмо количество риба, при събирателната дѣйность—много хора могатъ по далечъ да се отдалечатъ отъ цѣлото племе и организирано да събиратъ гжби, плодове, ягоди, корени и др., което имъ гарантира по-изобиленъ резултатъ; при постройка — само колективенъ трудъ може да създаде една кжща; при примитивно земледѣлие, когато горската Brandwirtschaft е налагала колективенъ трудъ при очистването на земята отъ голѣми дървета, пъни, храсталаци, отбиване на водата въ блатисти мѣста и др , (ср. Pomponius Mela за германцитѣ) и т. н. и т. н. . . . Не по малко абсурдна е картината, какво примитивниятъ германецъ, славянинъ, италиецъ, гръкъ индивидуално, отдѣлно пасатъ всѣки своя добитъкъ въ планински или горски мѣстности! — Сигурно той скоро би станалъ съ овцетѣ и свинетѣ си жертва на дивитѣ звѣрове . . . [1]).

Ето защо Caesar разправя недвусмислено за родове и голѣми семѣйства, които владѣятъ нераздѣлно земята, прѣдоставена тѣмъ за обработване и че тѣзи организации прѣдставляватъ и стопански „единства". Не може да има индивидуална собсвеность и стопанство тамъ, дѣто господствува навсѣкждѣ колективенъ трудъ! Затуй всички опити на нѣкои историци да тълкуватъ думитѣ на Caesar въ „индивидуаленъ смисъль" сж само безсмислено изопачаване на историческата истина. Въ съгласие съ тѣзи, за всѣки политико-икономъ елементарни истини, доста авторитетниятъ August Meitzen заключи, че германскитѣ племена—ловци и скотовъдци—номади сж прѣдставлявали стопански комплекси на хора отъ 100—120 семѣйства („gentes et cognationes hominum, qui una coierunt"), които организирано сж се настанявали и послѣ, споредъ стопанскитѣ нужди, орга-

---

[1]) Забѣлѣжително е, че дори въ онѣзи мѣста на земното кълбо, които не сж били покрити съ гори и дѣто човѣшката стопанска култура започна да се развива, както въ Египетъ, безъ да се облѣга на събирателната дѣйность, проявявайки се само въ скотовъдство и примитивно земледѣлие, ние все пакъ срѣщаме още отначало типичнитѣ черти на едро-семѣйни (родови) организации и земелна собственость (ср. горѣ III глава). И тъй, примитивното чергарско скотовъдство и земледѣлие, развили се у първобитнитѣ племена на безлѣснитѣ, степни равнини въ Сѣв. Африка и Мала Азия, 5—6 хиляди години пр Р. Хр., сжщо така както и събирателната дѣйность на хората въ горскитѣ области на Европа, бѣха водени отъ колективния трудъ на много хора, или поне при пълно ржководство на индивида отъ вѣщи, стари хора, съ пълната му зависимость отъ родовия съюзъ.

низирано пакъ напущали мѣстото. Този стопански комплексъ е, споредъ него, продуктъ на прѣобладаващето скотовъдство, което обуславя, изобщо, колективния характеръ на цѣлото стопанство у германцитѣ [1]). Lamprecht сѫщо посочва това, че организациитѣ отъ 100 — 120 сѣмейства (Hundertschaften) вѣроятно доста екстензивно и комунистически обработва общата земя. Колективътъ на всички съдружници отъ стотицата съ общъ трудъ разорава, очиства, засѣва земята и послѣ прибира жетвата [2]). Кулишеръ, талантливиятъ руски историкъ по западно-европейското стопанство, казва, че думитѣ на Caesar не могатъ да бѫдатъ разбрани другояче, освѣнъ че у германцитѣ тогава е господствувало първобитно комунистическо стопанство, като посочва, че дори описанията на германскитѣ нрави още у Тацита, 150 години слѣдъ Юлий Цезаръ, доказватъ наличностьта на типичната за примитивния комунистически битъ общность на имотитѣ. Споредъ Тацита, „у германцитѣ се е смѣтало за безчестно да се откаже комуто и да било приютъ, когато всѣки може да влѣзе въ най-близката кѫща и да получи храна и когато не се прави разлика между познатъ и непознатъ човѣкъ“, — сир., всички хора, принадлежащи къмъ племето, се ползуватъ отъ еднакви права надъ нѣщата и „хазяинътъ е длъженъ да даде на госта всичко, което той поиска отъ него,“ — съ други думи, „исканитѣ нѣща“ принадлежатъ на всички общо (ср. Tacitus Germania, cap. 21.) [3]).

Изслѣдванията на обществения животъ у разнитѣ германски народности още въ ранното срѣдневѣковие доказватъ, че напр. у алеманитѣ най-старата форма на недвижимата собственость е нераздѣлената роднинска (родова или сѣмейна) собственость [4]). На нея посочва индиректно и Тацитъ. Принципътъ, какво земята принадлежи не на индивида, а на колектива на общината, се намира и у франкитѣ, още въ врѣмето на Lex Salica, кѫдѣто се забранява на чужденцитѣ да заематъ или придобиятъ у отдѣлниятъ общинарь земята. За напълно индивидуално владѣние може да се говори у тѣхъ само по отношение на градината, кѫщата и различнитѣ пристройки [5]). Затуй именно германската землена собственость, която възниква като окупация въ италиянскитѣ области слѣдъ завоюването на римската империя отъ германскитѣ племена, носи навсѣкѫдѣ родовъ или

[1]) Meitzen. Agrarwesen und Siedelung der West — und Ostgermanen, Römer Kelten, Finnen und Slawen. Bd. I—III. 1895 г. Bd. I. стр. 144 и сл.

[2]) Lamprecht. Art. Grundbesitz въ Hdw.-buch d. St. стр. 108.

[3]) Кулишеръ: Очерки по исторіи экономическаго быта зап. Европы 5-ое изд. СПБ. 1918 год. стр. 5 и сл.

[4]) Kowalewsky. Bd. I, стр. 296.

[5]) Kowalewsky. Bd. I, стр. 88, 304.

сѣмеенъ характеръ, въ противоположность на римската[1]). Извѣстниятъ английски историкъ Vinogradoff описва у лангобардитѣ сѣмейни селско-стопански сдружения и доказва, че сѣмейната комуна (задруга) сѫществува още въ срѣдневѣковната Тоскана. Въ т. нар. „Coutumes" въ Франция и въ германскитѣ мѣстни обичаи („Öffnungen") въ ранното срѣдневѣковие сѣмейната комуна, като задруга, споредъ Ковалевский, „се срѣща на всѣка крачка"[2]). Тя се срѣща доста често и въ руското срѣдневѣковно селско стопанство, подъ името „сябринное хазяйство", при което нѣколко сѣмейства — роднини продължаватъ да водятъ колективно бащино (дѣдово) стопанство [3]).

August Meitzen посочва, въ зъоснова на авторитетнитѣ изслѣдвания на английския историкъ Seebohm, че келтитѣ, — първобитното население на Англия, сѫ построявали още въ врѣмето на Caesar голѣми кѫщи, обемащи 16 сѣмейства[4]), а пъкъ самиятъ Seebohm разправя за живота на келтитѣ въ древностьта слѣдньото: докато главата на сѣмейството (патриархътъ) е живъ, всички негови потомци живѣятъ при него и всички принадлежатъ къмъ неговото домашно стопанство. При туй наслѣдницитѣ владѣятъ винаги въ обща собственость имота на умрѣлия глава. Meitzen пъкъ намира и у примитивнитѣ финни първобитното стопанство на едри сѣмейства, въ форма на югославянската задруга[5]). Специално относно англосакситѣ, които се намирали на съвсѣмъ другия край на Европа отъ този, който описва Caesar, интересно е, че всички видни английски историци, като Wright, Grant Allen, Seebohm, Elton и Maine, установяватъ, че и у тѣхъ въ първото врѣме на засѣдналъ животъ се касае за голѣми сѣмейни комуни. Землевладѣнието на една сѣмейна комуна обемало 120 (!) акра[6]). Доказва се и наличностьта на родовата земелна собственость. Seebohm пъкъ доказва, че дълго

---

1) Kowalewsky. Bd. II, стр. 105.

2) Kowalewsky. Bd. I, стр. 59, 61.

3) Ср. нашия трудъ за античното руско стопанство (XII и XIII вѣкъ) Вижда се, че формитѣ на производството тукъ сѫ били съвсѣмъ други, отколкото при занятието съ ловъ, риболовството и примитивно скотовъдство съ земледѣлието. Трудътъ е носилъ индивидуаленъ характеръ и въ цѣлото стопанство е било прокарано дори извѣстно раздѣление на труда Нѣма, обаче, съмнѣние, че тѣзи едростопански организаци сѫ едно право наслѣдство на колективно — комунистическия периодъ у руситѣ и др. народи. Рожковъ. Обзоръ русской исторіи, успѣшно доказа, че Сябринное хозяйство нѣкога бѣше общо-разпространената форма на земледѣлското стопанство въ цѣла антична Русия. ср. ч. I стр. 29, 36; ч. II, стр. 19. 37, 24. ср и долу стр. 204.

4) Meitzen, II, стр. 688.

5) Meitzen, Bd. II, стр. 185.

6) Peisker въ Zeitschrift für Sozial — und Wirtschaftsgeschichte Bd. VII, изказа любопитното прѣдположение, че югославянската задруга е продуктъ на византийската, респективно послѣ особено турската, данъчна система. че тя не прѣдставя нищо първобитно и че славянскиятъ примитивенъ битъ се характеризира съ индивидуална

врѣме земитѣ на единъ индивидуаленъ дѣлъ се намирали въ различни ивици (по нѣмски Gewann). Орането на земята ставало колективно[1]). Всѣки земледѣлецъ получава отъ разораната земя участъкъ, отговарящъ на числото на впрѣгнатитѣ отъ него за работа волове. Seebohn посочва и на периодически прѣраздѣления на земята за първото врѣме. Ковалевскій се присъединява напълно къмъ това изложение и посочва още на това, че заселванията и на англосакситѣ сж носили винаги родовъ характеръ и че сѣмейната собственость въ началото е била неотчуждаема и недѣлима, като и у тѣхъ, както у германцитѣ, е имало селско-общински сдружения (Dorfmarkgenoshenchaften)[2]). Да си спомнимъ паралелно съ всички тѣзи факти, изнесени отъ Caesar, английскитѣ учени, Meitzen и Ковалевскій, че и прочутата кжща на Приама въ Троя е имала поразително много сходни черти съ постройкитѣ на келтитѣ и че въ Омировия епосъ винаги се явяватъ γέροντες — старци, началницитѣ на родове, като постоянни съвѣтници на царя, както и у източнитѣ славяни „старцигѣ" съставятъ „вѣче" (съвѣтъ) на великия князъ въ Киевъ, при всички важни обществени работи и рѣшения[3]); послѣ, че консервативниятъ римски духъ дълго врѣме е запазилъ въ правото самодържавната всеобемаща власть на pater familias надъ всички негови потомци. Сир., и у тѣзи различни европейски народи ние срѣщаме винаги патриарха, по старо-славянски „владика", на чело на единъ родъ, на едрото сѣмейство — задруга, съ родово — колективна собственость, съ пълно отсжтствие на индивидуалния принципъ въ стопанството и обществения строй, което доста ясно личи у германцитѣ (Caesar), келтитѣ, финитѣ, източнитѣ славяни[4]) и англосакситѣ, — продуктъ именно на производственитѣ отношения въ

собственость и стопанство още отъ врѣмето на първобитната земледѣлска култура. Доколкото ни е извѣстно, турцитѣ не владѣеха нито Англия, нито земитѣ, населени съ примитивнитѣ фини, нито Франция, нито пъкъ Русия и все таки тамъ пакъ имаше сжщата стопанско-социална форма. Забѣлѣжително е, че г. Марковичъ Die Serbische Hauskomunion und ihre Bedeutung etc. 1903, сжщо единъ привърженикъ на индивидуалната теория, оборяйки сжществуването на аграрния комунизъмъ у юго-славянитѣ посочва на факта, какво обща собственость на племето били гора и пасбище, но не и обработената зема. Явно е, че г. Марковичъ изслѣдваше бита на юго-славянитѣ, когато прогресътъ въ земледѣлието създаде вече извѣстенъ индивидуализъмъ на собственически форми, сжщо така както това бѣше у западноевропейскитѣ народи въ врѣмето на lex Salica и по-нататъкъ (ср. долу 2-ри периодъ на западно-и източно-европейска стопанска култура).

[1]) Ср. и Brodnitz. Englische Wirtschaftsgeschichte 1918. I, S. 68.

[2] Ковалевскій. Die Oekonomische Entwickelung Europas bis zum Beginn der kapitalistischen Wirtschaft. VIII Bände 1901—1913. Bodenbesitz bei den Angesachsen im VII, VIII и IX Jahrhundert Bd. I, 1901, стр. 497, 482, 510, 511, 518, 519, 525, 530.

[3]) Воскресенская и Ипатьевская лѣтописи. Изданіе русской археографической комиссіи.

[4]) Ср. долу стр. 204 и сл.

примитивното скотовъдство, ловъ и земледѣлие у всички тѣзи народи[1]) [2]).

Да видимъ сега, какъвъ е билъ стопанско-социалния строй и стопанската култура у славянскитѣ народи въ Европа. Относно западнитѣ славяни е достатъчно извѣстно и компетентно свидѣтелство на Страбонъ, който констатира у много славянски племена и специално у далматинцитѣ общность на полетата и разпрѣдѣлянето всѣка година не само на полетата между земледѣлцитѣ, но и на добититѣ продукти вжтрѣ въ родовитѣ общини. Извѣстниятъ пъкъ съврѣмененъ чехски историкъ Палацкий констатира въ своята „история на чехския народъ", че у старитѣ чехи голѣмото сѣмейство-задруга, е било господствуваща форма въ обществения животъ [3]).

Що се касае до източнитѣ славяни въ областьта на сегашната Русия и Галиция, то старорускитѣ източници, народнитѣ прѣдания и особено лѣтописитѣ на най-старитѣ монастири, даватъ сжщо така доста указания за господството на голѣмитѣ патриархални сѣмейства и родовия строй у славянскитѣ племена. Изслѣдвайки стопанския битъ на източнитѣ славяни, ние посочихме, че почти изключителнитѣ занятия у тѣхъ сж ловъ и риболовство. Тѣ характеризиратъ стопанския имъ животъ въ първитѣ деветь вѣка сл. Р. Хр. и тѣ имено обуславятъ у тѣхъ господството на такива голѣми организации, благодарение формитѣ на колективния трудъ, доста подробно описанъ въ различнитѣ руски източници. Доста ясно личи и този

[1]) Твърдѣ развитъ патриархаленъ строй съ всички типични му черти въ стопанско и социално отношение ние намираме и у античнитѣ индийци, — родоначалници на европейскитѣ народи, прѣдали този институтъ на онѣзи племена, които сж се изселили отъ Индостана и се прѣселили въ Европа. Съ това се обяснява и факта, че патриархалния строй се намира въ различни черти у всички примитивни европейски народи. Ср. Du Mesnil-Marigny. Histoire de l'economie politique, des anciens peuples. De l'Inde, de l Egypte, de la Judée et de la Grécе, T. I. Paris, 1878, pp. 89 и сл. Че патриархатъ като социална организация още у индийцитѣ е билъ свързанъ съ колективно-комунистически черти въ производството и потрѣбление доказватъ съобщенията на римския географъ Страбонъ, който намѣрилъ у индийцитѣ общинска земелна собственость, колективенъ трудъ въ производството и равно разпрѣдѣляне на добития продуктъ между общинаритѣ (ср. горѣ стр. 62).

[2]) Von Below напраздно мисли (Probleme der Wirtschaftsgeschichte, 1920, стр. 1 и сл.), че разбирането въ сѣмейно-колективенъ смисълъ стопанството и земледѣлието у европейскитѣ народи въ първобитната имъ култура прѣдставя „остарѣло гледище". Доколкото ние знаемъ, най голѣмитѣ авторитети по тѣзи въпроси — съврѣменницитѣ Lamprecht, Meitzen, Bücher, Schmoller напълно поддържатъ това схващане, което се намира, напр., сега и у Mitscherlich. Тази „остарѣлость" е толкова по-интересна, че самиятъ von Below до сега не е издалъ нито единъ трудъ, специално по тѣзи въпроси, който дори отдалечено би могълъ да се сравни съ капиталния трудъ, напр. на Meitzen. Ковалевскій, единъ отъ най-основателнитѣ историци по стопанството, изучавалъ въ течение на 30 години стопанската култура въ историческото ѝ развитие у европейскитѣ народи и у индийцитѣ. сжщо поддържа въ своя голѣмъ трудъ напълно горѣзастжпеното гледище. Той намира и у античнитѣ индийци ясно изразенъ общинско-колективенъ и дори комунистически строй въ потрѣблението Вижъ неговитѣ трудове: „Общинное землевладѣніе и переходъ отъ коллективныхъ формъ землевладѣнія къ частной собственнорти" и „Исторія общиннаго землевладѣнія".

[3]) Томъ V, стр. 168.

фактъ, че колективниятъ трудъ е изисквалъ винаги и ржководството на едно, познаваще мѣстнитѣ условия и опитно лице, обикновено най-стариятъ членъ на родовото стопанско сдружение, сир. владика. Изяснява се и това, че и разпрѣдѣлението на продуктитѣ въ източно-славянскитѣ родови организации, — ловци, риболови и твърдѣ малко скотовъдци, е носило примитивенъ комунистически характеръ, и както при производството, така и тукъ мѣродавна се явява авторитетната власть на владиката. Както въ келтското антично право, съгласно Seebohm, всички наслѣдници владѣятъ винаги въ обща собственость имота на умрѣлия глава, така и споредъ най-стариятъ руски законникъ — „Русская правда" — право на наслѣдство има само този членъ на сѣмейството, който остава въ сѣмейната община[1]). Ние посочихме по-горѣ, че авторитетнитѣ германски и др. историци и економисти установяватъ, какво у германцитѣ родовата организация (вѣроятно въ извѣстни черти различна отъ славянската задружна форма) е била субектъ на обработването на земята и че само реколтата се е раздѣляла между отдѣлнитѣ сѣмейства, при твърдѣ екстензивна аграрна култура, въ форма на двуполно стопанство (Feldgraswirtschaft), изискваща, наистина, промѣняването на полетата и пасбищата всѣка година. Ние посочихме, че и у източно-славянскитѣ племена съ подобни на германскитѣ производствени форми и отношения, при които главната стопанска дѣйность изисква още по-голѣма организация, отколкото дребното индивидуално сѣмейство (у източнитѣ славяни голѣмото сѣмейство-задруга, у старо-германцитѣ съ скотовъдство — родовата организация, респективно „стотицата"), обработването на земята е ставало, по принципъ, на колективни начала. Това посочва и първобитното название на най-старитѣ руски поселения — „печище", което означава хора, организирани около едно огнище, сир. едро сѣмейство[2]). Все пакъ, трѣбва да се подчертае, че примитивното земледѣлие, що се касае поне до разораването и засѣването вършени съ мотика или най-примитивенъ плугъ и ржцѣ, технически изисква безусловно индивидуаленъ трудъ и невѣроятно е, че тѣзи функции сж били изпълнявани отъ голѣмъ комплексъ хора, съ раздѣление на труда. Вѣроятно е, че и у германцитѣ всѣки членъ на родовата организация оралъ и

[1]) Ср. нашиятъ трудъ, часть I, стр. 55—69, дѣто всички горѣпосочени факти се разглеждатъ по-детайлно съ посочване източници. Рожковъ. Обзоръ русской исторіи ете ч. I и II сжщо посочва на това, че първобитната стопанско-социална и сжщеврѣменно землевладѣлческата организация бѣше едрото сѣмейство (задруга) като нераздѣленъ родовъ съюзъ, който водѣше скитнишкия животъ съотвѣтно съ стопанската му дѣйность. Ср стр. 36, 29 и сл. Рожковъ посочва и на многобройнитѣ остатъци отъ родовитѣ селища, откривани сега при разкопкитѣ и наречени „городища", стр. 36.

[2]) Ср. нашия трудъ, стр. 304, часть II-ра.

засѣвалъ земята самъ, а пъкъ реколтата е бивала, вѣроятно, прибирана заедно и послѣ раздѣляна между отдѣлнитѣ сѣмейства. Сѫщо така и у славянскитѣ племена владиката е давалъ на отдѣлнитѣ членове отъ сѣмейството, повече на женитѣ и дѣцата, поржчка да обработятъ по-отдѣлно извѣстни участъци [1]). Твърдѣ наивно би било, обаче, да заключваме отъ такива факти, че тѣзи отдѣлни форми на индивидуалния трудъ, прѣдставляватъ нѣщо самостойно, въ противоположность на цѣлия колективенъ характеръ на стопанската организация и труда въ нея; да не забравяме, че значителна часть и на страничното занятие — земледѣлието, изисква тукъ пакъ колективенъ трудъ, а именно разчистването на земята отъ дървета, храсти и т. н. при тъй нар. Brandwirtschaft, по руски — „подсѣчное хозяйство" [2]).

Съвсѣмъ друга става работата, когато земледѣлието започва да става у германцитѣ и у източнитѣ славяни главното занятие и благодарение на това тѣ ставатъ напълно засѣднали народи. Тукъ ние виждаме у тѣхъ процеса на прогресивното разпадане на едритѣ колективни и повече или по-малко комунистически родови организации на дребно-сѣмейни такива съ паралеленъ пъкъ процесъ на постепенна индивидуализация въ цѣлото земледѣлие и землевладѣние. Този процесъ на индивидуализиране землевладѣнието и цѣлата стопанска дѣйность, респективно неговото начало, ние виждаме особенно ясно у германцитѣ въ врѣмето на Tacitus и послѣ въ всички „закони на варварскитѣ народи", като Lex Salica, lex Saxonum, Burgundionum, Bajuvariorum и др. отъ V, VI, VII в. а пъкъ у източнитѣ славяни въ втората и третата редакции на „Русская Правда" въ XI и XII вѣкъ.

Tacitus засѣга тъкмо това врѣме, когато германцитѣ започватъ да се настаняватъ на постоянни мѣста. Споредъ него, родовитѣ организации образуватъ селскитѣ общини, въ които е имало такъвъ редъ, че agri pro numero cultorum ab universis invicem occupantur, quos mox inter se secundum dignationem partiuntur, — сир. селската родова община е субектъ на землевладѣние, окупира голѣмъ земеленъ участъкъ достатъченъ за прѣхраната на всички, ако бива нуждно разчиства го съ общи усилия и раздава отъ него на всѣки земледѣлецъ извѣстна часть, съгласно неговото общественo положение. Тъй като сѫществува още екстензивното двуполно стопанство (Feldgraswirtschaft), при което половинъ отъ общинския разчистенъ земеленъ участъкъ се обработва за различни

[1]) Ср. съ този редъ онзи, който е господствувалъ споредъ Guiraud у примитивнитѣ гърци, дѣто патриарха изпълнявалъ сѫщитѣ функции. Ср. горѣ стр. 102 и сл.

[2]) Ср. нашия трудъ стр. 346; Рожковъ. Обзоръ ч. I, стр. 36.

культури, а пъкъ на другата часть се пасе общинския добитъкъ, то продължава Tacitus, -arva per annos mutant et superest ager[1]), т. е. всѣка година се смѣняватъ обработванитѣ участъци, — тамъ дѣто миналата година е било пасбище, сега ще има земледѣлие и обратно, съ което всѣка година се налага отъ общината едно ново прѣразпрѣдѣление на дѣловетѣ между земледѣлцитѣ, като цѣлото това стопанство тъкмо и обуслява общинското землевладѣние. Разчистениятъ общински земеленъ участъкъ служи нѣколко години по такъвъ начинъ за скотовъдството и земледѣлието на всички общинари, а послѣ, слѣдъ изтощението на земята, общината разчиства, респективно окупира новъ участъкъ съ сѫщия редъ по-нататъкъ и ето защо „superest ager", сир. остава у всѣка община доста свободна земя. Земледѣлието, очевидно, сега се произвежда индивидуално. Стопанската дѣйность е концентрирана главно около дребното сѣмейство. Животътъ получава напълно засѣдналъ характеръ, споредъ ясното свидѣтелство на Tacitus, който винаги противопоставя засѣдналитѣ германци на сарматитѣ-номади. Съ това започва да се развива и индивидуалната (дребно-сѣмейна) собственость въ стопанската область. Кѫщата съ пристройкитѣ, градината, добитъкътъ, домашнитѣ птици, орѫдията на производство, — всичко това е сега индивидуална собственость, тъй като и земледѣлието (главната дѣйность) на раздаденитѣ отъ общината участъци носи индивидуаленъ характеръ[2]). Край селската община, — субектъ на землевладѣнието по отношение къмъ пасбищата и полетата, се издига още Markgenossenschaft — съюзътъ на нѣколко селски общини, владѣющи заедно горитѣ, рѣкитѣ и други мери. Този съюзъ е наслѣдието на старата „стотица"—Hundertschaft, която въ врѣмето на Caesar е водила колективното стопанство. При засѣдването тя именно окупира извѣстна область, въ която се разполагатъ на различни мѣста отдѣлнитѣ родове, образувайки селски общини, и по такъвъ начинъ тя остава върховна господарка на цѣлата окупирана область, респективно на общитѣ за нѣколко общини мери. Възможно е, прѣзъ първо врѣме колективното стопанство на стотицата да е продължавало, напр., при лова, при прокарването на каналитѣ и разнитѣ земелни мелиорации. Но колкото повече агрикултурата измѣства другитѣ дѣйности, толкова по-скоро селскитѣ общини ставатъ пълни господари на цѣлата земя наоколо и стотицата, като социална и стопанска организация, става все повече и повече единъ митъ.

---

[1]) Tacitus, Germania 26.

[2]) Ср. Tacitus, cit, op. Cap. 16, 25, 46.

Авторитетнитѣ германски економисти и историци разбиратъ тъкмо въ горѣописания смисъль еволюцията на стопанството и землевладѣнието отъ врѣмето на Caesar до Tacitus. На кѫсо казано, споредъ господствуващето мнѣние—„примитивната Feldgraswirtschaft се съединява отъ аграрно-техническо гледище съ индивидуалната собственость върху кѫщата и двора и съ общинската собственость на племето, като съюзъ на селски общини, върху цѣлата останала земя, въ съединение съ индивидуалното ползуване на сѣмейството върху дадения му земеленъ участъкъ [1])“ Съвършено правилно посочва и доказва Meitzen факта, какво срѣдневѣковниятъ аграренъ строй въ германскитѣ селски общини въ форма на чрезполосно разпрѣдѣление на земята на ивици (Gemengelage), е имало въ основата си прѣдишното общинско—колективно землевладѣние. Той посочва, че още въ XIII вѣкъ въ Дания имало едно раздѣление на земята, при което се говорѣло за частни и общи регулярни прѣразпрѣдѣления на земята между общинаритѣ. Ивицитѣ сѫ били създадени, поради раздѣлянето на общинската земя въ окончателна собственость на общинаритѣ. Тъй като всѣки стопанинъ претендира, разбира се, на еднакви по качество участъци съ другитѣ стопани, то цѣлата земя е била най-напрѣдъ раздѣлена на ивици, съгласно различнитѣ качества, и послѣ всѣки общинарь е получавалъ въ всѣка ивица по единъ участъкъ. Meitzen прѣдполага и това, че още до окончателното раздѣляне на земята въ частна собственость, слѣдъ прѣминаването отъ Feldgraswirtschaft къмъ по-съвършеното триполно стопанство, може би, е била вече въведена системата на ивицитѣ, съ годишно прѣдоставяне всѣкиму единъ дѣлъ въ всѣка една ивица [2]) [3]).

Край описанието на живота въ селскитѣ общини Tacitus, обаче, ни съобщава още и за съвършено отдѣлни земледѣлски стопанства, като посочва, че „Nullas Germanorum populis urbes habitari satis notum est, ne pati quidem inter se iunctas sedes. Colunt discreti ac diversi. ut fons, ut campus, ut nemus placuit [4]) Извѣстниятъ нѣмски историкъ по стопанството Jnama-Sternegg посочва,

---

1) Rachfahl. Zur Geschichte des Grundeigentums. s. 164.

2) Lamprecht прѣдполага дори, че земята въ началото бѣше колективно обработвана отъ всички селски общинари, но че скоро цѣлата култивирана земя бѣше раздѣлена на ивици, споредъ плодородието и всѣкиму е билъ прѣдоставенъ парцелъ въ всѣка ивица, заради справедливия дѣлежъ на земята. Този принципъ на равенство и справедливость, — наслѣдие отъ старото колективно—комунистическо стопанство, създаде дори обичай на периодическо жребие върху дѣловетѣ, и споредъ Lamprecht. Този обичай изчезва, споредъ него, само къмъ края на V-ия вѣкъ, когато земелнитѣ дѣлове въ ивицитѣ се закрѣпватъ окончателно въ личната собственость на всѣки общинарь. Ср. Grundbesitz, Hdw.-buch d. St. s. 108, изд. 1911 година.

3) Meitzen. Agrarwesen etc. Bd. I. S. 77.

4) Tacitus. Germania, cap. 16.

какво въ Германия въ ранното срѣдневѣковие, наредъ съ селскитѣ общини, се забѣлѣзватъ и много отдѣлни селища, съ характеръ на съвсѣмъ отдѣлно стопанство и землевладѣние; тъй щото наредъ съ селскитѣ общини съ общинско землевладѣние, въ форма на „чрѣзполосица“ и ивици, въ послѣдующитѣ врѣмена заема почти сѫщото мѣсто напълно индивидуалното землевладѣние и стопанство, въ форма на селища („Mischung des Dorf-und Hofsystems“). Забѣлѣзва се и това, че по-нататъкъ сѫ се образували цѣли села, като къмъ отдѣлнитѣ селища се постепенно прибавяли нови прѣселници и по такъвъ начинъ се създавали понѣкога селски общини съ напълно изразена индивидуална земелна собственость и стопанство [1] [2]). Съвършено подобни на описанитѣ отъ нѣмския историкъ явления, сир. смѣсване на двѣтѣ системи въ землевладѣнието и стопанството, ние намираме и у източнитѣ славяни [3]). Сѫщитѣ явления забѣлѣзваме доста ясно и у античнитѣ гърци и римляни (ср. горѣ стр. 107 и сл. 113). Такива отдѣлни селища (съ разрастването имъ послѣ) сѫ били образувани отъ много прѣселници, явили се слѣдъ голѣмата бъркотия и разклащане на всички обществени организации, послѣдица отъ великото прѣселение на народитѣ. Край това прѣселническиятъ елементъ се е образувалъ често и отъ хората, които се изселвали отъ селскитѣ родови общини, поради стѣснение и липса на по-нататъшна свободна земя или различни морални причини, сетнѣ между тѣхъ се намирали често лица, заселващи се поотдѣлно и отъ религиозни съображения. Явно е, че всички тѣзи хора, образуващи нови стопанства и села, бидейки вече напрѣднали земледѣлци, нѣмали никакви основания да създадатъ или послѣ да образуватъ колективно землевладѣние или стопанство. Тѣзи факти се подтвърдяватъ и отъ изслѣдванията, направени върху аграрния строй въ „новитѣ земи“ на германската култура, а именно въ източна Прусия и Силезия, населени само въ XI и XII вѣкъ. Въ противоположность на селскитѣ общини въ старо-германскитѣ области, дѣто господствували тогава въ землевладѣнието специфичнитѣ остатъци отъ колективното землевладѣние, въ форма на

---

[1]) Ето съ какво се обяснява удивителното откритие на г. Schürtz. Die Anfänge des Landbesitzes. Z-ft für Sozialwissenschaft. 1900, че у примитивнитѣ народи се намиратъ понѣкога форми на индивидуална земелна собственость и индивидуално стопанство. Тя е могла да се образува или по горѣпосочения начинъ, или пъкъ като естественъ процесъ у цѣли племена, съ прѣминаване напълно къмъ земледѣлието, като послѣдньото съ прогреса си все повече се индивидуализираше, както това стана постепенно у германцитѣ и славянитѣ; вижъ долу стр. 214—221.

[2]) Jnama — Sternegg: Deutsche Wirtschaftsgeschichte, Bd. I. S. 40 и сл., 43—50.

[3]) Ср. нашия трудъ, стр. 350—353.

„чрѣзполосица“, съ разпрѣдѣляне земитѣ на всички общинари по различни ивици (ср. горѣ заб. 2 на стр. 208), тукъ веднага у всички селски общини е била прокарана „Hofsystem“, сир. частнособственитѣ земи на всѣки стопанинъ се намиратъ задъ неговия дворъ, като съставятъ изцѣло единъ арондиранъ и заключенъ участъкъ съ граници често пжти естествени[1]). Тукъ, значи, въ маса случаи веднага се създава нова стопанска форма, която у родовитѣ селски общини, поради стари традиции, е могла да се развие само постепенно. Такива сж историческитѣ факти, доказани отъ икономиститѣ у най-различнитѣ културни народи, но отъ тѣзи факти до прибързаното заключение на нѣкои икономически недостатъчно мислящи историци, какво въ началото на човѣшката култура изобщо, наредъ съ колективно-комунистическото, се намира и индивидуално стопанство и собственость, — е още много далечно разстояние!

Когато и у основнитѣ родови селски общини аграрната култура въ техническо отношение е напрѣднала достатъчно и замѣсти все повече другитѣ добивателни дѣйности, като ограничи особенно и скотовъдството, тогава навсѣкждѣ става този окончателенъ раздѣлъ на общинската земя въ частна индивидуална собственость, за който говорятъ Meitzen и Lamprecht. Но все пакъ се запазватъ върховнитѣ общински права върху нея още доста дълго врѣме. Този процесъ може да бжде разбранъ пакъ само отъ икономическо, а не тѣсно-историческо гледище. Работата е тамъ, че всѣки прогресъ и всѣка интенсификация въ агрикултурата означава, какво стопанинътъ влага все по-голѣмъ капиталъ и трудъ въ форма на дренажи, на подобрѣния и т. н. въ обработваната земя. Ясно е, че съ това той придобива и все по-голѣмъ интересъ да задържи въ своя постоянна собственость участъка си, иначе той нѣма смѣтка да прави различни скжпи мелиорации, които ще му изплати обратно земята съ хубавъ процентъ, сир. повишено плодородие, само въ течение на много години. Съ други думи, прогресъ въ агрикултурата може да има при господството на частна собственость върху капитала и труда само и при такава върху обработваната земя. Ето защо навсѣкждѣ най-сетнѣ се разлага колективната общинска земелна собственость и се измѣсти отъ индивидуалната форма. Този процесъ се развиваше толкова по-скоро, колкото повече растѣше населението и се чувствуваше липсата на свободна земя и се налагаше интенсификация въ агрикултурата.

---

[1]) Ср. Jnama—Sternegg. Bd. II. стр. 9 и сл.

Да прослѣдимъ сега еволюцията на земелната собственость у източнитѣ славяни. Отъ старо-рускитѣ източници на т. нар. „киевски периодъ", въ XI и XII вѣкъ, ние виждаме, какъ главната дѣйность, — ловътъ все повече се измѣства отъ скотовъдството и земледѣлието, което въ началото на XII вѣкъ вече играе доминираща роля. Но докато стана това, послѣдното дълго врѣме е било побочно занятие съ продължение на скитническия животъ и водене на примитивното скотовъдство и ловъ между славянскитѣ и фински племена. Този фактъ твърдѣ опрѣдѣлено се изрази при образуването първитѣ форми на землевладѣние. Най-старото издание на „Русская Правда" посочва ясно, какво примитивната селска община— „вервь", образувала се при прѣминаването отъ скитническия животъ къмъ засѣдналия, прѣдставява сдружение на родственици, владѣющи колективно земята. Връзката между тѣхъ е била въ стопанско и социално отношение още толкова силна, че тѣ дори отговаряли колективно съ имота си за всѣко прѣстжпление, извършено на тѣхната територия[1]). Павловъ—Сильванскій, изслѣдвалъ рускитѣ аграрни отношения въ XIII и слѣднитѣ вѣкове, сир. слѣдъ примитивния „киевски периодъ", констатира, че въ тѣзи послѣдующи врѣмена основнитѣ обществени (селски) организации сж били „волости", — общини, прѣдставляващи споредъ него остатъци отъ скитническитѣ племена. Волостьта обхващала нѣколко села. Този съюзъ е владѣелъ колективно различни землени мери, въ които влизатъ и ливади. „Мірътъ", сир. събранието на волостнитѣ селени, се разпорежда самостоятелно и единолично съ всичкитѣ мери, освѣнъ култивираната земя, като ги дава въ ползуване на отдѣлни лица[2]). Явно е, че ние имаме тукъ единъ пъленъ паралелъ съ германската и английската[3]) Markgenossenschaft. Сжщо така, както у англо-сакситѣ и германцитѣ, у източнитѣ славяни и финни засѣдналитѣ голѣми родови организации (племена) сж окупирали обширна територия и отдѣлни сѣмейни комплекси, вѣроятно 2—3 сѣмейства заедно, образували селски общини, съ колективно землевладѣние по отношение къмъ обработваната земя въ първото врѣме. Голѣмитѣ пъкъ земелни мери, като ливади, гори, рѣки, торфяники и др. сж останали въ собственость на старата голѣма родова организация. Тя въ лицето на „волость" — „Markgenossenschaft" се разпорежда съ тѣхъ. Селската пъкъ об-

[1]) Ср. нашия трудъ. Ч. II, стр. 301 и сл; Рожковъ. Обзоръ руской исторіи: ч. I. стр. 35 съ право посочва на това, че „Русская Правда" както и lex Salica не знае оборотъ съ земята, което косвено подтвърдява факта, че тя тогава още бѣше вѣчна родова собственость и неотчуждаемъ имотъ.

[2]) Павловъ — Сильванскій. Феодализмъ въ удѣльной Руси. СПБ. 1910. стр. 18.

[3]) Ср. Seebohm — Kowalewsky. Bd. I, 525—530.

щина, пакъ единъ стопанско-социаленъ съюзъ, субектътъ на землевладѣнието въ по-малъкъ размѣръ, което е именно „вервь", споредъ първитѣ редакции на Р. Правда въ XI вѣкъ, — е едно тѣсно сдружение на близки родственници. Повидимому, тѣ дълго врѣме сѫ образували едно стопанство, доказано отъ факта, какво най-старитѣ селища се казвали „печище". Постепенно тѣзи печища се разрастватъ въ „деревни", — села. Споредъ това какъ прогресиращето земледѣлие индивидуализира труда и цѣлата стопанска дѣйность, образуватъ се отдѣлни дребно-сѣмейни стопанства съ присвоени земелни участъци, принадлежащи къмъ тѣхъ. Тогава се създава въ землевладѣнието този редъ, който прѣвъзходно е описанъ отъ г. г. Ефименко, Кауфманъ и др. историци на античния руски селски животъ, които сѫ изслѣдвали тази еволюция, направена отъ селянитѣ въ най-назадничавитѣ руски области—Сѣверъ и Сибиръ само въ срѣднитѣ вѣкове и дори още въ XVI в., дѣто ловъ, риболовство и малко скотовъдство, а заедно съ тѣхъ и голѣмитѣ задружни организации сѫ господствували до края на XVI в. Този редъ се характеризира все още съ общинската върховна собственость върху цѣлата земя, а пъкъ отдѣлниятъ стопанинъ я получава само въ ползуване. Въ рускитѣ селско-стопански отношения особено ясно се вижда, какъ продължаващиятъ се колективенъ трудъ на всички общинари при извѣстни стопански дѣйности дълго врѣме още крѣпи общинската собственость и авторитетътъ на общината въ всички важни въпроси, отнасящи се и до отдѣлнитѣ стопанства. Общинаритѣ понѣкога отиватъ все още заедно, въ голѣми групи, на ловъ и риболовство, съ общи сили се разчистватъ и освобождаватъ отъ дървета нови земелни участъци, т. нар. „притеребы", и най-сетнѣ добитъкътъ на всѣки общинарь се пасе на общата земя, като и ливадитѣ оставатъ дълго общинска собственость и се подѣлятъ само за косидбата, споредъ количеството на едрия добитъкъ у всѣки стопанинъ [1]).

---

[1]) Ср. нашия трудъ стр. 305 и сл. и Рожковъ: Обзоръ русской исторіи. Ч. I и II стр. 29, 31 и сл. 36; ч. II. стр. 19, 37, 24, който намира, че засѣдналитѣ родови съюзи владѣели колективно земята, като се образували отъ тѣхъ по-тѣсни и по-малки сѣмейни сдружения съ задруженъ характеръ, които окупирали часть на родовата територия за извѣстно врѣме (ср. горѣ стр. 206 и сл. за аграрния строй на германцитѣ) и колективно водели стопанството. Сѫщиятъ редъ той вижда и у западнитѣ славяни (далматинцитѣ) въ запазения „статутъ на Полицката вервь" — документъ отъ началото на XIV вѣкъ (задълго до турското робство! — ср. несъстоятелното мнѣние на г. Марковичъ и Peisker), който съвършено ясно рисува задружния колективно-стопански строй на роднинитѣ, по сръбски — „дионики". Въ Русия таково стопанство, колективно водено отъ роднини, дълго още се е запазило и когато земледѣлието е станало главно занятие и се наричало „сябринное хозяйство" („сябры" значи роднини), античнитѣ слѣди на което се намиратъ въ цѣла Русия. Ср. Рожковъ. Сельское хозяйство Россіи въ XVI вѣкѣ. Историч. очерки. Ч. I стр. 108, 122; ср. сѫщо така за задругата у източнитѣ славяни: Леонтовичъ. О значеніи верви по Русской Правдѣ и Полицкому статуту сравнительно съ задругой юго-западныхъ славянъ. Журналъ Мин. Нар. Просв. № 4.

Въ рускитѣ, както и въ германскитѣ аграрно-социални отношения ясно се вижда по-нататъкъ тенденцията къмъ пълна индивидуализация въ земленатa собственость и стопанството. Прѣдишниятъ ползуватель и врѣмененъ владелецъ на земления участъкъ става най-сетнѣ неговъ пъленъ собственикъ; той придобива послѣ и правото да го продава или подарява и на чужденцитѣ. Този прогресъ, вижда се, върви паралелно съ изчезването на горитѣ, окончателното изчезване на ловджийската дѣйность у земледѣлцитѣ, като регулярна и сѫществена дѣйность, и успоредно съ еднолично култивиране на земята. Твърдѣ важно е да се установи, че по-кънснитѣ редакции на „Русская Правда" отъ XII и XIII вѣкове явно посочватъ сигурни слѣди на частна земелна собственость. Ние срѣщаме тамъ многобройни нареждания и наказания за нарушение границитѣ на чуждото поле, чуждия дворъ или за сѣчене на дърветата въ горитѣ, върху които е билъ поставенъ знакъ на лична собственость, подобно на това, както това намираме и въ Lex Salica [1]). Сѫщитѣ прѣдписания, и при туй специално отнасящи се къмъ селянитѣ, нарушаващи чуждитѣ полета при орань или чуждитѣ ливади (у тѣхнитѣ едноселчани), се намиратъ и въ другия законъ, — Двинская Уставная Грамота отъ края на XIII в.. Нѣма съмнѣние, че ако тука държавната власть наказва съ глоба въ своя полза нарушителя непосрѣдствено, и за общината като колективъ нѣма вече дори дума, не можеше да има тука по онова врѣме общинско землевладѣние, иначе, разбира се, тя щѣше да осѫжда и да наказва такива нарушения. Още подоказателна е тази статия въ третата и четвърта редакции на „Русская Правда", дѣто се глобява лице, което посѣче дърво, посадено на чуждата граница, отдѣляща частно поле. Явно е, че никакви регулярни и равни прѣразпрѣдѣления на полетата отъ общината между общинаритѣ не могатъ да иматъ мѣсто тамъ дѣто биватъ установени такива прѣдписания. Съ туй става очевидно, че тѣзи прѣразпрѣдѣления на земята, съ характеръ на равенство по трудовия принципъ между всички селски общинари всѣка година или въ течение на 2—5 год., които отдавна сѫществували въ Русия и били запазени до началото на XX в., наистина не прѣдставляватъ нищо примитивно и основно, и сѫ продуктъ на една данъчна принудителна организация за регулярното постѫпление на поголовния данъкъ, създадена вѣроятно най-напрѣдъ отъ татаритѣ, господствували 150 години надъ руситѣ, поддържана послѣ отъ феодалитѣ-бояри и сетнѣ отъ царската самодържавна власть. Възможно е, при създаването на такива регулярни подѣлби

[1]) Троицкая редакция на „Русская Правда"; ср. Lex Salica Tit. IX, XXXIV XVI, XXVII.

и прокламирането пакъ на общинската землена собственость върху цѣлата земя, селскитѣ общини да се осланяли отчасти на извѣстни стари институти и принципи, запазени вѣроятно въ народната паметь. Но фактъ все пакъ остава, че тѣзи съврѣменни институти никакъ не сж основни и никакъ не свидѣтелствуватъ за „елементарната комунистическа психология“ на сегашния руски селянинъ, както това мислятъ нѣкои руски социалисти-утописти [1]).

II. Втори периодъ. Господство на дребно-индивидуалното стопанство въ агрикултурата и обработващата дѣйность, съ съединението имъ въ маса дребни селски стопанства. (V — VIII в. сл. Р. Хр. въ Зап. Европа; XI — XIV в. сл. Р. Хр. въ източна).

Салическата правда — Lex Salica прѣдставя типиченъ изразъ на стопанско-социалния строй на западно-европейскитѣ народи въ края на V-ия вѣкъ и особено най-старата ѝ редакция посочва ясно цѣлиятъ стопански прогресъ, извършенъ отъ врѣмето на Tacitus. Споредъ германскитѣ и руски авторитети, като Ковалевскій и Кулишеръ, тя отразява единъ аграрно-социаленъ строй въ всичкитѣ си институти, който се характеризира все още съ върховното господство на общинската землена собственость надъ индивидуалната [2]). Но наредъ съ това индивидуалната дѣйность, стопанство и собственость все повече се кристализиратъ въ ясни форми. Това смѣсване на двата принципа и институти ние виждаме въ тази редакция навсѣкждѣ. Отдѣлниятъ общинарь нѣма напр. право да забрани на другитѣ да пасатъ добитъка си на неговото поле слѣдъ жетва или ако то не бива обработено. Общинарь, който е косилъ трѣва на чужда ливада, е задълженъ само да я остави на оногова, който има право да се ползува отъ тази ливада, а пъкъ самиятъ захватъ на нея не се наказва. Отъ § 17 на тит. XXVII ясно слѣдва, че горитѣ принадлежатъ на общината и общинарьтъ има право да означи тамъ онѣзи дървета, които той иска да изсѣче за себе си. Тогава тѣ съставятъ негова частна собственость, като присвояването имъ отъ други лица въ течение на една година се прѣслѣдва. Като се защищава чуждия добитъкъ и жетвата и продуктитѣ на лова, като се допуща да се пасе добитъка

1) Ср. нашия трудъ стр. 309 и сл. подробно върху тѣзи въпроси. Рожковъ, Денежное хозяйство etc. стр. 156 сжщо така мисли, че сегашната руска община и нейнитѣ прѣраздѣления на земята сж продуктъ на по-кжсната данъчна система. Ср. и Милюковъ. Исторія русской культуры, ч. I.

2) Lex Salica посочва въ всичкитѣ си узаконения ясно още равното господство на скотовъдството наредъ съ земледѣлието. Ср. Кулишеръ, стр. 15.

на всички полета и ливади, да се прѣминава свободно прѣзъ тѣхъ и т. н., се прокарва сѫщиятъ принципъ: разграничение резултатитѣ при използуване на недвижимости отъ самата недвижимость, сир. разграничение между движимата и недвижима собственость. Като има твърдѣ развито право на наслѣдство върху движимия имотъ и глоби, респ. конфискации върху него, Lex Salica съвършено не знае нито оборотъ на недвижими имоти, нито споръ за недвижима собственость [1]). Сѫщо така и най-старата редакция на Lex Visigotorum не знае продажба на недвижимость, а пъкъ Лангобардското право — глоба върху земята[2]). Както установи Sohm, Салическата правда винаги противопоставя facultas, fortuna, — съвокупностьта на движимитѣ имоти, на земята, смѣтаща се не като частна собственость, а като народно богатство [3]). Затуй имено въ Lex Salica нѣма постановление за наслѣдяване недвижимости, нито завѣщания, нито лишения на наслѣдство, нито законни дѣлове върху тѣхъ не се споменуватъ. Дори при естественото прѣминаване на земята отъ умрѣлия баща къмъ синоветѣ Lex Salica има едно скрито съгласие на цѣлата община, като се знаменува съ това символическиятъ актъ на нейното съгласие относно прѣдаването общинската земя на наслѣдницитѣ. Въ тѣсна връзка съ тѣзи постановления се намира и извѣстниятъ титулъ „De migrantibus“, споредъ който чужденецътъ, искащъ да се посели въ селото на земята на нѣкой стопанинъ съ негово съгласие, трѣбва да има такова отъ всички общинари безъ изключение, иначе такова заселване се анулира и чужденецътъ насила се изселва. Отъ тѣзи два титула ясно се вижда върховното право на цѣлата община върху участъцитѣ на всѣки общинарь. Въ по-късната редакция на Lex Salica се намира косвено обяснение на този принципъ. Работата е тамъ, че е необходимо съгласието на общината за ползуване отъ ливадитѣ, рѣкитѣ и пасбищата, което е свързано съ владѣнието на земелния участъкъ [4]).

Lex Salica направи първата крачка къмъ установяването на частната собственость върху земята: тя непрѣменно прѣминава по наслѣдство къмъ сина или брата и съгласието на общината е само праздна формалность. По-нататъшенъ прогресъ въ образуването на частната собственость прѣдставлява едиктътъ на Хилперихъ (561 — 584). „Ако нѣкой, гласи той, като членъ на селската община умрѣ и остави синове и дъщери, то наслѣдяватъ го синоветѣ, споредъ Салическата правда; въ случай на смърть на сино-

[1]) Sohm. Prozess der Lex Salica, стр. 173 и сл.
[2]) Bethmann. Civilprozess. Стр. 367.
[3]) Sohm. Die Altdeutsche Reichs-und Gerichtsverfassung. S. 117 и сл.
[4]) Ковалевскій. Томъ I, стр. 92 и сл.

ветѣ, наслѣдството прѣминава къмъ дъщеритѣ; ако пъкъ нѣма такива, земята прѣминава къмъ брата или сестрата на умрѣлия, но не къмъ общината[1]). Явно е, че до този едиктъ земята, при отсжтствие на синове, е прѣминавала къмъ общината и Хилперихъ измѣня това правило въ частно-собственическа посока, като допуска за наслѣдници дори брата и сестрата на умрѣлия; къмъ общината земята съвсѣмъ не прѣминава, или пъкъ въ този рѣдъкъ случай, когато нѣма и сестра. Напълно очевидна е тукъ борбата между новата индивидуална и старата общинска собственость, сир. между сѣмейството и общината, като послѣднята все повече изгубва своитѣ първоначални права върху земята.

Въ по-късната отъ Салическата правда Lex Ribuaria индивидуализацията на земелната собственость се развива още повече. Въ това врѣме, когато Lex Salica, говорѣйки за наслѣдяването, опрѣдѣлено разграничава движимата и недвижимата собственость, като отрича по принципъ hereditas върху послѣднята, Lex Ribuaria говори за hereditas — изобщо, включително и недвижимия имотъ, и при туй наслѣдяването на земята се прѣкратява сега само въ петото поколение, като право на наслѣдство иматъ и най-далечнитѣ родственици. Извѣстна еволюция посочва при туй и Lex Ribuaria: най-старитѣ списъци (началото на VI вѣкъ) не знаятъ още искове и глоби върху недвижими имоти. Само послѣдующитѣ допълнения прѣдвиждатъ гражданския процесъ върху тѣхъ[2]). Lex Ribuaria, въ противоположность на Lex Salica, наказва съ висока глоба всѣкиго, който е завладѣлъ и най-нищожна часть на чуждо поле и прѣслѣдва дори всѣкиго, който е само влѣзълъ въ чужда земя. Все пакъ и въ това врѣме общинскитѣ права, макаръ и отслабнали, продължавали своето въздѣйствие върху всѣка частна земя. Това важеше не само при извѣстнитѣ наслѣдствени права на общината, макаръ и силно вече ограничени, но се проявявало и чрѣзъ института на общинскитѣ прѣразпрѣдѣления на земята, което въ първо врѣме се произвеждаше всѣка година, послѣ по-рѣдко, но все пакъ дълго врѣме се е запазило специално по отношение свободнитѣ земи. Въ този случай, когато се създаваше значителното земелно неравенство между отдѣлнитѣ общинари, по-бѣднитѣ, вижда се, изисквали и достигали ново разпрѣдѣление на земята. „Не може въ никой случай да се откаже въ ново разпрѣдѣление на общинската незаградена земя, (сир. не заета) на равни начала между всички участници," — пише буквално Lex Burgundionum[3]). За земитѣ,

[1]) Edictum Chilperichi. Cap. V.

[2]) Ср. Bethmann-Holweg, стр. 489 и сл.

[3]) Agri communis nullis terminis limitati exaequationem inter consortes nullo tempore denegandum. Lex Burg. Add. I. T. I. Cap. V.

които подлежатъ на ежегодно прѣразпрѣдѣление, се казва дори още въ единъ документъ, вижда се отъ назадничави области, въ 815 год.[1]). Другъ единъ източникъ отъ VIII или IX вѣкъ споменува, че състоящиятъ въ частна собственость участъкъ не подлежи за общинско ползуване, вѣроятно въ смисъль на общинско пасбище слѣдъ жетва само споредъ специалното постановление на краля върху това.

Сѫщата еволюция на земленатa собственость и стопанство въ посока на все по-голѣма индивидуализация ние забѣлѣзваме и въ Англия въ саксонско врѣме. Въ най-старо врѣме правото прѣдвижда конфискацията, поради прѣстѫпления или други причини, изключително на движимия имотъ, — Aehte, въ противоположность на Are, което означава земята. Този редъ се отразява още въ Кентското право, дѣто не се допуща конфискация на земята, което е резултатъ на принадлежностьта на земята не на отдѣлно лице, а на цѣлъ родъ, сир. цѣла община. За такива общини споменуватъ опрѣдѣлено и законитѣ Jne (въ края на VII вѣкъ), дѣто се говори за отговорностьта на Cearls и лично-свободнитѣ селяни, които владѣятъ общо обработващето се поле или ливада. Обаче, и слѣдъ това врѣме още разпореждането съ народната земя—folcland,—която съставя първоначалната и най-стара форма на земледѣние, възникнала заедно съ саксонското завоевание, бѣше ограничено отъ волята на тази община, къмъ която принадлежи земята. Отъ единъ документъ на XI вѣкъ се вижда, какво folcland не може да се наслѣдява отъ женитѣ и че той не може да бѫде завѣщаванъ, понеже земята се намира само въ ползуването на отдѣлно лице и не съставя негова частна собственость, като принадлежи, въ сѫщность, на онзи родовъ или общински съюзъ, къмъ който принадлежи самиятъ владѣлецъ. Само постепенно се установи свобода на разпореждане и върху „народната земя", като разрѣшение за продажба и подаряването ѝ безъ всѣкакви ограничения, макаръ че остатъци на общинското землевладѣние се запазили още дълго врѣме, като ползуване отъ общинскитѣ мери, пасбища и гори[2]). Дори и тогава, когато обработваната земя е съставявала вече частна собственость, ливадитѣ често се намирали още въ общинско ползуване, при което всѣки пѫть прѣдъ началото на косидбата ливадата се разпрѣдѣляше съгласно жребе (lot meadow)[3]). Тѣзи мери и още гори оставали и у други европейски народи най-дълго въ общинска собственость. Въ lex Burgundionum се

[1]) Neugart. Codex diplomaticus Allemaniae. T. I № 282.
[2]) Виноградовъ: Соціальная исторія Англіи, стр. 125 и сл.
[3]) Nasse. Die mittelalterliche Feldgemeinschaft in England.

споменува за общински гори, а пъкъ съгласно lex Visigotorum всѣки общинаръ има право да пасе добитъка си въ общинската гора и на пасбището и да се ползува отъ общинската трѣва на свободнитѣ участъци, макаръ че този много по-късно отъ lex Salica съставенъ законъ, знае вече частната собственость върху полетата, градинитѣ и ливадитѣ[1]). Най-старитѣ швейцарски документи сѫщо така споменуватъ за правото на всѣки общинаръ (Markgenosse) да се ползува отъ общински пасбища, гори и води[2]). И най-сетнѣ, когато въ повечето случаи други общински мери (Markgemeinheiten, Allmenden) биватъ вече раздѣлени въ окончателна частна собственость, общинското ползуване отъ горитѣ се запазва още чакъ до XIII вѣкъ [3]) [4]).

Ние посочихме вече въ прѣдидущия отдѣлъ, че образуването на дребно-индивидуалната землена собственость и стопанство е имало и другъ източникъ, край тѣхното сформиране отъ общинския строй. Това бѣше самостоятелното създаване на индивидуални стопанства отъ различни категории прѣселници, особено слѣдъ великото прѣселение на народитѣ. По-нататъкъ този процесъ е билъ поддържанъ и развитъ още повече на социално-политически основания, а именно подъ покровителството на кралската власть. Кралетѣ, като върховни собственици на цѣлата неокупирана земя въ тѣхнитѣ владѣния, раздавали често, начиная отъ VII-ия вѣкъ, свободни земи въ частна собственость. Съ развоя на кралската власть, върховнитѣ права на краля се разпростиратъ и върху общинската собственость на маркитѣ. Декретътъ на Хлотаръ II отъ VII-ия в. и Lex Saxonum (Tit. VII), ведно съ Lex Alamannorum казватъ, че земелнитѣ дарения въ полза на краля и черквата сѫ свободни за всѣки владѣтель, безъ право на обратно отчуждение. Това означава не само образуване на нови голѣми землевладѣния, наредъ

[1]) Kowalewsky. Bd. I S. 214.

[2]) Кулишеръ. cit. op. стр. 24.

[3]) Vinogradoff. The growth of the English Manor, 1911, стр. 181.

[4]) Изложеното горѣ разбиране на аграрния строй въ ранното срѣдновѣковие у европейскитѣ народи се осланя на коментарии и учения, развити отъ подавляюще болшинство германски, английски, френски и руски историци, економисти и правовѣди, начиная отъ Maurer и Hanssen, послѣ Roscher, Gierke, Nasse, Brunner, Schröder, Lamprecht, Meitzen, Sohm, Bethmann и др. въ Германия; Viollet, Garsonnet и Laveleye въ Франция; Seebohm, Maine и Vinogradoff въ Англия; Ковалевскій, Рожковъ, и Кулишеръ въ Русия. Дори такива авторитети, като Jnama-Sternegg и Weitz несъгласни напълно съ общинската теория, като посочватъ, че още отъ врѣмето на Lex Salica има слѣди за наличностьта на частната собственость върху недвижимитѣ имоти, признаватъ факта на сѫществуването значителни ограничения въ правото на частната собственость, изходящи отъ общината, както и разнообразнитѣ общински мери. Само Fustel des Coulanges и съ него Denman Ross отричатъ общинската собственость и всичкитѣ нейни прояви, но биватъ принудени, въ полза на своята чудна теория, да изопачаватъ толкова, спредъ общото признание, смисъла на горѣпосоченитѣ leges, че дори внасятъ граматически коректури и поправки въ тѣхния текстъ или пъкъ съвършено произволно го тълкуватъ.

съ тѣзи на Markgenossenschaften, но и едно по-нататъшно ограничение на общинската собственость въ полза на индивидуалната и свободата на разпореждане съ земята за индивида-общинаръ. Такива по-нататъшни унищожения на общинскитѣ права и тържеството на индивидуалната собственость създава пакъ кралската власть, като покровителствува, очевидно, естествената социално-стопанска еволюция: късната редакция на Lex Salica говори за правото на краля да поиска отъ общината приемането на новъ прѣселникъ, формулитѣ на Маркулфъ (VII—IX вѣкъ) прѣдвиждатъ сдѣлки съ недвижимия имотъ по съгласие съ краля, както и другитѣ закрѣпявания на индивидуалната собственость. Капитулариитѣ отъ IX-ия вѣкъ допущатъ вече глоби и конфискации на недвижими имоти и най-сетнѣ се унищожаватъ напълно правата на протестъ отъ страна на селската община противъ появлението на нови прѣселници [1]). Сега общинарътъ има пълно право да подарява или продава своята земя комуто си иска; и това право, наредъ съ индивидуализацията на разни общински мери, означава сега пълно тържество на индивидуалната земелна собственость и стопанство надъ общинскитѣ.

Сѫщото влияние отъ страна на кралската власть върху този процесъ се забѣлѣзва и въ Англия, дѣто ръстътъ на земята, получена като кралски даръ, — bocland противъ folcland, върви паралелно съ закрѣпващата и увеличаваща се кралска власть. Все увеличаващиятъ се bocland (често и по пѫтя на кралскитѣ ограничения върху общинскитѣ права) демонстративно се нарича terra testamentalis, hereditaria, libera, което означава свобода върху неговото разпореждане за владѣтеля му. Вижда се, че и тукъ влиянието на църквата бѣше доста силно. Съ всичко това бѣше отворенъ пѫть и по формаленъ начинъ за тържеството на индивидуалното право противъ народното,—folkright, което бѣше основано на общински начала. Вече въ XI вѣкъ bocland съставя, по голѣмина и значение, равна величина съ folcland, въ който прочее, както посочихме горѣ, сѫщо така прогресира разпадането на общинския принципъ и кристализирането на индивидуалния [2]).

Нѣмскитѣ и френски правовѣдци посочватъ често на това, че римското аграрно право и специално твърдѣ ярко изразениятъ тамъ принципъ на частната собственость оказа силно влияние върху по-примитивното германско и англо-саксонско право, като посочватъ напр., че Lex Burgundionum проявява триумфъ на римския индивидуаленъ принципъ за владѣнието върху германския колек-

[1]) Кулишеръ. Цит. трудъ, стр. 27.
[2]) Виноградовъ. Посоченiятъ трудъ.

тивенъ, послѣ, че Lex Alamannorum заимствува цѣлъ редъ постановления отъ римското право и т. н. Но този фактъ тъкмо подтвърдява отъ по-дълбокото икономическо гледище изложената горѣ еволюция: сир., щомъ и въ германскитѣ аграрно-социални отношения, подъ дѣйствието на економическитѣ закони, започна измѣстването на общинския принципъ отъ индивидуалния, по-прогресивнитѣ римски правни разбирания бѣха възприети отъ германцитѣ и тогава тѣзи принципи можаха, наистина, да ускорятъ още повече този естественъ процесъ, както това се вижда именно въ тѣзи по-късни leges.

Интересенъ паралелъ съ тѣзи явления въ зап. Европа прѣдставятъ и фактитѣ, които намираме въ Източна. И тукъ закрѣпващата княжеска власть въ „удѣлитѣ", а послѣ централната царска, покровителствуватъ индивидуалното земледѣлие и стопанство въ агрикултурата, раздавайки свободнитѣ земи на разни покровителствувани лица и сѫщо така тѣзи власти се намѣсватъ въ старитѣ общински права на „волость", ограничавайки ги съ помощьта на установени чиновници — „волостели" въ полза на индивидуалната собственость. Съображенията, отъ които се рѫководѣше въ тѣзи случаи държавната власть, сѫ били, повидимому, стремежи да се разстрои колективниятъ общински редъ въ нейна полза и да свържи всѣки стопанинъ непосрѣдствено съ себе си[1]). Ние посочихме вече горѣ, че и въ рускитѣ аграрни отношения съ прѣминаване къмъ земледѣлието, като господствуваща дѣйность и съ прогресиращето унищожение на горитѣ, респ. култивирането на цѣлата територия, се забѣлѣзва сѫщо такъвъ процесъ на индивидуализация въ стопанската дѣйность и землевладѣние, както и въ западна Европа[2]).

Слѣдъ завършването на индивидуализационния процесъ, ние виждаме какъ въ Западна и Източна Европа господствува нѣколко врѣме дребно-индивидуалното стопанство на масата селяни, имащи, както казва Lamprecht, всѣки своя „Hufe", сир. земеленъ участъкъ, въ размѣръ 30 — 40 моргена регулярно, заедно съ ползуване отъ тѣзи общински мери, които сѫ още запазени, достатъчни за прѣхраната на цѣлото му сѣмейство. Въ врѣмето пъкъ на сформирането кралската власть се прибавя къмъ народното убѣждение, че цѣлата земя е върховна кралска или държавна соб-

---

[1]) Ср. Павловъ — Сильванскій: Феодализмъ въ удѣльной Руси, стр. 247 и 178.

[2]) Ср. горѣ стр. 213 и Рожковъ. Сельское хазяйство, стр. 120 и сл.; Обзоръ ч. II, стр. 34 и сл., който констатира, че въ сѣверна, източна и западна Русия колективното (сябринное) стопанство и землевладѣние се разложиха и се обърнаха въ индивидуално.

ственость, още това сѫщо народно идеално вѣрване, какво цѣлия земеленъ фондъ въ страната трѣбва да бѫде раздѣленъ на равни трудови начала между всички равноправни граждани, сир. свободни хора [1]), което прѣдставя явно отражение на господството още на дребната частна собственость и стопанство въ народния животъ. Това е едно народно убѣждение, което се срѣща и въ рускитѣ паметници въ този периодъ. Наистина, и въ западна и въ Източна Европа още въ този периодъ имаше у военоначалницитѣ на племената и водачитѣ, а послѣ у херцогитѣ, конунгитѣ, респ. великитѣ князе и тѣхнитѣ приближени лица, по-голѣми земелни имоти и стопанства, водени често отъ несвободни, роби и полу-крѣпостни хора, — mancipi, закупи, но все пакъ, както казва Кулишеръ, цѣлата маса на народа прѣдставляваше още нѣщо еднородно, като състоеше отъ многобройни дребни свободни землевладѣлци, между които нѣмаше значителни различия въ социалното и економическо положение [2]). Въ това врѣме народното стопанство не знае ощe нито въ Западна, нито въ Източна Европа отдѣляне на добивателната отъ обработващата дѣйность по принципъ и като регулярно явление: масата на дребнитѣ селяни изготовляватъ всичкитѣ имъ необходими блага или въ собственото стопанство, или ги поржчватъ у селскитѣ занаятчии, които сѫ въ сѫщность сѫщо такива земледѣлци, но край това въ свободно врѣме се занимаватъ съ различни занаяти. Животътъ е още много простъ и не културенъ и обработващата дѣйность, изобщо, не развита. Прѣдметитѣ на народното потрѣбление сѫ повече, или по-малко, или съвсѣмъ не обработени продукти на земята, при примитивно производство и прости инструменти, съ които се ползува човѣкъ. Само едритѣ стопанства на политически господствуващитѣ лица посочватъ отдѣлянето на добивателната дѣйность отъ обработващата и създаването класа на занаятчии съ начало на търговия и обмѣна, които водятъ тѣзи стопанства прѣдимно съ скитнически търговци, доставящи на тѣзи лица главно оржжие и различни луксозни прѣдмети [3]).

III. Трети периодъ. Създаване и развой на аграрния капитализъмъ, възъ основа на социално политически привилегии (феодални).

1). Общи положения.

Господството на феодализма, като едро землевладѣние, и подчинението на дребнитѣ селяни нему въ западна Европа прѣзъ

[1]) Ср. Lamprecht. Grundbesitz въ Hdw-buch d. St. стр. 109.
[2]) Кулишеръ, стр. 28.
[3]) Bücher. Entstehung der Volkswirtschaft 4-te Aufl 1904. S. 131 — 135; Lamprecht. Deutches Wirtschaftsleben im Mittelalter; нашия трудъ. II частъ стр. 324 и сл.; 326 и сл.

срѣднитѣ вѣкове и по-нататъкъ, е толкова извѣстенъ фактъ, че би било съвършено излишно да доказваме това явление, както бѣ необходимо за египетската и гръцко-римската култури, дѣто въпросътъ за сѫществуването на аналогичния стопанско-социаленъ строй е новъ и се нуждае отъ доказателства. За западна пъкъ Европа намъ остава само да освѣтимъ кратко главнитѣ основания, на които е възникнало и се е разширило едрото феодално землевладѣние (акумулационния процесъ на феодалния аграренъ капиталъ), както и мотивитѣ, които ни накарватъ да разглеждаме феодалното землевладѣние и стопанство като особенъ видъ на аграрния капитализъмъ, станалъ най-послѣ господствуваще явление, и послѣ ние ще посочимъ неговото велико културно-стопанско значение. Отъ това ще се види, че той е изигралъ за врѣмето си не по-малка културно-стопанска роля въ агрикултурата, както индустриялниятъ, търговскиятъ и финансовиятъ капитализъмъ въ цѣлата човѣшка култура прѣзъ XIX вѣкъ. Важно е да се установи сега, споредъ модернитѣ схващания, че аграрниятъ капитализъмъ на феодални основания е билъ велика стопанска сила, съ сѫщитѣ прояви, стадии на развитие и двигащи сили, както и индустриалниятъ капитализъмъ слѣдъ 600—700 години, поне въ главни черти [1]).

Първитѣ начала на аграрния капитализъмъ се намиратъ, несъмнѣнно, въ земелното неравенство, образуваще се срѣдъ масата дребни и прѣдимно имотно-равни селяни въ втория периодъ. Нѣкои участъци се намаляватъ и парцелиратъ, други се увеличаватъ на тѣхна смѣтка и този естественъ процесъ бива подкрѣпенъ и отъ политически фактори. Началствуващитѣ лица, избрани отъ цѣлата община, получавайки по-голѣми участъци и край това натурални заплати, ставатъ по-богати и често поддържатъ общинаритѣ при нужда, като даватъ заеми, добитъкъ, земя въ аренда и различни ренти; съ това акумулиратъ въ свои рѫцѣ движимитѣ и недвижими имоти и се издигатъ най-сетнѣ до положение на феодални господари [2]). Край това голѣми земелни фондове се създавали въ ранното срѣдневѣковие, при наличностьта на обширни пространства свободна земя, съ това, че отдѣлни по-прѣдприемчиви и по-състоятелни стопани разчиствали съ подчиненитѣ

---

[1]) Такива сѫ прѣдимно развитието по пѫтя на концентрацията и поглъщане или стопанското подчинение на дребно-индивидуалното аграрно стопанство и землевладѣние. Други аналогични черти читателятъ ще намѣри въ послѣдующето изложение.

[2]) Ср. Brodnitz. Englische Wirtschaftsgeschichte, т I. 1918, стр. 6 и сл. Lamprecht. Grundbesitz въ Hdw-buch d. St. S. 110. Едъръ земеленъ имотъ и стопанства, водени съ роби, имаха още въ първия периодъ кралетѣ и военни началници, а послѣ херцоги, конунги, графове, изпълнявали различни управителни функции.

имъ работни сили голѣми горски или полски участъци и ги окупирали, споредъ общото право. Въ провинциитѣ пъкъ на унищожената отъ германскитѣ племена римска империя едрото землевладѣние въ новообразуванитѣ държави е било създадено съ това, че завоевателитѣ — остготи, вестготи, франки и бургунди си присвояватъ римскитѣ едри чифлици отъ императорското врѣме, като запазватъ тамъ цѣлиятъ имъ стопанско-социаленъ строй[1]). Обаче съ това влияние на римската култура не се ограничи. Както е доказано сега отъ Fustel des Coulanges, Ковалевскій и др., цѣлиятъ типиченъ срѣдновѣковенъ аграренъ строй, поне относно голѣмитѣ феодални чифлици, който по рано се смѣташе като нѣщо оригинално, се оказва прѣко продължение и копие на римския аграренъ строй. Цѣлата структура на срѣдневѣковнитѣ феодални чифлици, като конгломератъ отъ едро господарско стопанство и земя, съ организиранитѣ и обложени съ данъци и повинности въ полза на цѣлото господарско стопанство селяни, е копирана отъ римскитѣ образци. Дори вжтрѣшниятъ редъ на тѣзи чифлици, сир. организацията на различнитѣ категории работници, — свободни и полусвободни и тѣхнитѣ разнообразни задължения, повинности и работи, земледѣлски и индустриални, сж копирани отъ Римъ[2]). По такъвъ начинъ западно-европейската култура е възприела първитѣ си стопанско-културни прояви напълно отъ римската, като ги продължи и развиі по-нататъкъ. Отъ това пакъ виждаме, доколко между тритѣ цикла на човѣшката стопанска култура имаше тѣсна връзка и преемственость. Ако пъкъ „римската империя“ на Карлъ Велики не е възприела централизмътъ на римскитѣ императори, тогавашниятъ стокообмѣнъ, индустрията и цѣлиятъ римски държавно-колективенъ редъ, а скоро се развиі въ обратна посока и създаде разпокжсана политическа власть, слаба централна власть, ограничено натурално стопанство и силенъ регресъ въ цѣлата материална и духовна култура, груби нрави и примитивность на живота въ сравнение съ Римъ, то основната причина е ясна: римската култура въ врѣмето на императоритѣ бѣше послѣдна стадия на едно дълго стопанско-социално развитие, а пъкъ западно-европейската въ врѣме на Карлъ Велики едвамъ започна да прѣминава отъ примитивни стадии къмъ по-сложни и то само въ агрикултурата, като копира само нѣкои аграрни институти отъ римската култура, нѣмайки нито материялни, нито духовни сили да възприеме всички.

---

[1]) Ср. Ковалевскій. томъ I.

[2]) Ковалевскій, т. I, стр. 16, 21, 425, 441. Съ право забѣлѣзватъ Rambaud и Wassilewsky, какво началата на феодалния редъ се намирали вече въ византийската империя; ср. Кулишеръ, цит. трудъ, стр. 39.

Четвърти източникъ въ образуването на едрото землевладѣ ние бѣше кралската власть. Кралътъ се смѣташе като върховен господарь на цѣлата земя въ държавата и особено на всички сво бодни земи, край тѣзи, конфискувани отъ него като наслѣдник на римския императоръ. Очевидно е, че и този принципъ прѣд ставлява едно копиране отъ римскитѣ държавно-колективни инсти тути и понятия въ послѣдния периодъ. Всѣка нова успѣшна войн означаваше увеличение на кралския земеленъ фондъ чрѣзъ конфис кацията на обширнитѣ земелни имоти на побѣденитѣ народи. Въ сѫщото направление дѣйствуваха и конфискациитѣ на имотитѣ у прѣстѫпницитѣ. Този грамаденъ земеленъ фондъ, който кралската власть не е могла още, разбира се, да използува нито въ стопанско, нито въ административно отношение, тя раздаваше, обикновено, въ голѣми размѣри на приближенитѣ ѝ хора[1]), които създаватъ въ даденитѣ имъ области обширни стопански организации и ги уреждатъ въ административно отношение, като се създава съ това типичниятъ срѣдневѣковенъ феодаленъ строй. Втората група на едритѣ землевладѣния, образували се на социално-политически основи, бѣха църковнитѣ владѣния. Църквата постепенно концентрираше въ своитѣ рѫцѣ грамадни земелни имоти, като отъ религиозни съображения ѝ биваха подарявани отъ едри и дребни землевладѣлци голѣми и малки участъци. Тъй като черковнитѣ земи се ползуваха съ извѣстни привилегии, то много дребни собственици, търсейки защита и облекчение отъ държавни данъци и повинности, отдавали своитѣ земи на църквата, оставайки на тѣхъ само като арендатори. По такъвъ начинъ вече въ X вѣкъ имотитѣ на черквата съставяли въ нѣкои области $^1/_3$ часть на цѣлата територия и голѣмината на имотитѣ дори на срѣднитѣ монастири е достигала до 2,000 „Hufen“ (Hufe = на срѣденъ селянски участъкъ), а пъкъ на голѣмитѣ — до 8,000[2]). Разбира се, че тѣзи двѣ категории на едрото землевладѣние — свѣтско и духовно, означавали сѫщеврѣменно стопанското и социално подчинение на цѣлото земледѣлско население, намирало се на тѣзи земи, което и послужи послѣ за организацията на голѣмитѣ капиталистически стопанства, съ помощьта на експлоатиранитѣ природни и човѣшки сили въ тѣзи владѣния. Вече въ IX вѣкъ едритѣ чифлици ставатъ господствуваще явление и заедно съ това постепенно изчезва свободното дребно селянско землевладѣние. Въ посоката на по-нататъшното подчинение земледѣлското население съ стопанството му на едритѣ

---

1) Ср. Lamprecht. Стр. 110 и сл; Кулишеръ. Стр. 28 и сл.

2) Ср. Brunner. Landschenkungen der Merowinger, стр. 1187, 1198; Кулишеръ, стр. 30.

землевладѣлци-феодали влияеше създадената отъ върховната държавна власть военна организация, при която тѣзи състоятелни лица задължително организираха за своя смѣтка опълчение отъ слугитѣ си и сами отиваха на чело въ чести походи. Всички пъкъ земледѣлци въ респ. окржгъ, освободени отъ воинска повиность, сж били накарвани да имъ плащатъ данъци и да изпълняватъ въ тѣхна полза работни повинности.

По-нататъкъ процесътъ на концентрацията на едрото землевладѣние и поглъщане на дребното, съ стопанско и социално подчинение на земледѣлското население на феодалитѣ — землевладѣлци, вървѣше по пжтя на развитието института-precarium. Precarium прѣдставляваше отначало типиченъ римски институтъ и се прояви въ 2 форми, — п ъ р в о, едри землевладѣлци даватъ парцели земя съ необходимия стопански инвентарь на пролетарскитѣ елементи, като се създава между тѣхъ и капиталиста отношение на колонатъ и в т о р о, precarium бѣше доброволно (или държавно-принудително) подчинение цѣли групи селяни на едрия и могжщъ землевладѣлецъ, за да придобиятъ неговата защита и покровителство, често свързано съ отпущане на регуляренъ кредитъ, съ което се създава сжщото отношение на колонатъ. Земята на селянитѣ става съ това сжщо „precarium", сир. е подчинена върховно на господаря-землевладѣлецъ [1]). Този институтъ и въ двѣтѣ му форми бѣше копиранъ отъ ранното срѣдневѣковие у римската култура. За неговото разпространение оказаха голѣмо влияние отъ една страна разширението на едрото землевладѣние, а отъ друга — твърдѣ несигурното положение на селското население, поради честитѣ нахлувания на нормани, сарацини и др. воинствени народи въ западно-европейскитѣо бласти, послѣ, военно-хайдушкитѣ походи на рицаритѣ въ съсѣднитѣ имъ феодални владѣния и свободни села, и освѣнъ това образуването кадри на пролетаризирани или малоимотни и бѣдни елементи между селячеството. Първото явление накара свободното още население да се подчини споредъ принципа на precarium на силнитѣ феодални господари за военна и политическа защита, а пъкъ пролетарскитѣ и забѣднѣли елементи се подчиниха отъ чисто економически съображения на аграрнитѣ капиталисти, получавайки отъ тѣхъ земя и инвентарь [2]), сир. и тукъ, както въ XVIII и XIX вѣкъ въ индустрията, едриятъ капиталъ си подчини дребното производство и стопанство, поради своето социално и економическо надмощие. Извѣстно е, че феодалитѣ, особено монастиритѣ, владѣели голѣмъ

1) Ср. R o t h. Feudalität u. Untertanenverband, S. 168.
2) W a i t z. Verfassungsgeschichte, т. II, стр. 38.

движимъ капиталъ, като срѣдства за производство въ земледѣлското стопанство. Това бѣше за тѣхъ богатъ източникъ за подчинението на много свободни хора, нуждаели се отъ земя и отъ инвентарь [1]).

Чрѣзъ всички тѣзи явления положението на едритѣ землевладѣлци — духовни и свѣтски, твърдѣ се закрѣпи и обществената имъ сила значително се уголѣми; използувайки своето привилегировано положение и сила, тѣ накарватъ сега, често насила, свободнитѣ селяни и дребнитѣ землевладѣлци да имъ се подчинятъ, сир. да признаятъ тѣхната власть надъ земята и стопанството имъ [2]). Трѣбва да се каже, освѣнъ туй, че за унищожението на самостоятелната дребна селска собственость влияеха и безкрайнитѣ войни въ IX, X и XI вѣкъ, които при варварския имъ характеръ винаги означаваха опустошение и разорение на цѣлата страна, отъ което прѣдимно страдаше и се пролетаризираше, разбира се, селянинътъ. Захватътъ и овладѣването на дребното землевладѣние и стопанство отъ аграрния капиталъ бѣха, повидимому, благоприятствувани и отъ разпада на общинското стопанство и земелна собственость, проявилъ се особено въ XI, XII и XIII вѣкъ. Поради ръста на населението и липса на свободна земя, създава се интересъ да се раздѣлятъ останалитѣ още общински земи [3]), което ставало и подъ влияние на прогреса въ земледѣлието, но тъкмо съ това положението на отдѣлнитѣ дребни стопани по отношение силата и захватническитѣ тенденции на феодалитѣ още повече се влоши.

Социалната история на срѣднитѣ вѣкове констатира, че постепенно положението на всички тѣзи разнообразни категории дребни землевладѣлци и земледѣлци, подчинили се по различенъ начинъ на феодалнитѣ господари, се изравни. Както пълнитѣ роби, така и крѣпостнитѣ селяни, сир. хората, получили отъ феодала участъкъ земя и инвентарь, послѣ доброволно подчинили се съ своята земя и стопанство лица, сетнѣ селяни, подчинени на феодалитѣ отъ страна на държавата като послѣдствие отъ военната и административна организация, — всички тѣзи хора съставявали най-сетнѣ една хомогенна маса на стопани земята и стопанството на които били подчинени на феодала въ форма на данъци и повинности, а пъкъ тѣхниятъ трудъ — въ форма на задължителни работи [4]).

---

1) Kowalewsky, т. II, стр. 25, 38, 40 и сл.
2) Ср. Кулишеръ. Стр. 33; Brodnitz, стр. 16 и сл.
3) Ср. Lamprecht. Grundbesitz, стр. 114.
4) Ср. Виноградовъ. Соціальная история Англіи; Lamprecht. Deutsche Kulturgeschichte, Bd. I, стр. 1148, 1152; Jnama — Sternegg Bd. I, стр 226, 335, 373 и 386; Кулишеръ. Стр. 42—44.

И тъй виждаме, какъ въ начало чисто економически и политически причини създаватъ аграрния капитализъмъ, като той особено се разраства чрѣзъ широкото приложение на бенефиция, въ смисъль на политическото и социално подчинение на цѣли области съ тѣхното население и неговото стопанство на висши лица, за управление, прокарано отъ кралската власть. Това още повече влияе върху процеса на концентрацията въ землевладѣнието и подчинението на дребнитѣ стопански сили на аграрния капиталъ, и най-сетнѣ цѣлиятъ социаленъ и политически животъ се подчинява на този великъ процесъ, като държавната власть прѣдписва на всички още свободни и самостоятелни лица и стопанства да се подчинятъ на феодалнитѣ отношения, сир. на стопанската и социална власть на аграрния капиталъ[1]). Това се изрази особено ясно още въ капитулария отъ 847 год., дѣто бѣше призната задължителностьта на сеньориата: всѣки liber трѣбваше да си намѣри сеньоръ[2]). Отъ тукъ е произлѣзла извѣстната пословица на срѣднитѣ вѣкове: „Nulle terre sans Seigneur", сир. надъ всѣка земя, освѣнъ стопанина, който я обработва, стои и върховенъ господарь, комуто принадлежи властьта надъ земята и всичкитѣ стопанства и хора, намиращи се и живущи на нея. По-нататъкъ аграрниятъ капитализъмъ на феодални основания играе вече господствуваща роля въ стопанския и социаленъ животъ въ западна Европа.

2). Стопанско-културната и организаторска роля на феодалния аграренъ капиталъ.

Ние посочихме вече горѣ на това, че земелната собственость постепенно се е концентрирала въ ржцѣтѣ на хора, които въ економическо отношение имаха по-голѣмъ селско-стопански движимъ капиталъ, което личи особенно у монастиритѣ и висшитѣ духовни лица,—прелати и епископи. Това имъ даде възможность да използуватъ по-нататъкъ подчиненитѣ имъ сили на селянитѣ, понѣкога и заедно съ тѣхния инвентарь, за организацията на голѣми и добрѣ уредени стопанства, които означаваха голѣмъ стопански прогресъ въ сравнение съ примитивното дребно аграрно стопанство отъ врѣмето на Tacitus и lex Salica. Най-напрѣдъ феодалитѣ прилагатъ голѣми, турени на тѣхно разположение човѣшки сили за разчистване на широки пространства непроходими гори и за изсушаване блата, съоржжаватъ, дѣто трѣбва, дренажи и водни инсталации, и систематически населяватъ страната съ земледѣлски селища. По такъвъ начинъ тѣ

[1]) Ср. Ковалевскій. т. I, стр. 142 и сл.; Brodnitz, стр. 8.
[2]) Кулишеръ. Стр. 40.

обръщатъ постепенно голѣма часть на западна Европа въ култивирани и плодородни области. Наредъ съ това тѣ създаватъ едри земледѣлски, а послѣ и индустриални стопанства, организирани по римски образецъ: заедно съ централизираното производство на господарската земя, водено непосрѣдствено отъ самия феодалъ съ помощьта на многобройни работници, създава се една организация на всички, подчинени нему селски стопани, работящи на тѣхнитѣ участъци, но така, щото всички тия дребни стопанства и едрото производство на господарската земя да съставятъ едно цѣло[1]). Селското население, живуще на извѣстно разстояние отъ господарското стопанство, се привлича къмъ обработване на земята и изпълнение на всички земледѣлски работи, както и къмъ скотовъдство, прѣзъ извѣстни дни на седмицата. Край това то бива задължено да изпълнява различни транспортни работи, като между отдѣлнитѣ едри стопанства сѫществуватъ връзки и стопанска обмѣна. Край това крѣпостнитѣ стрижатъ хиляди овци, копаятъ руди, ловятъ риба, звѣрове, строятъ здания, добиватъ соль и т. н. Освѣнъ продуктитѣ, добити въ господарското стопанство, феодалътъ получава още по-голѣми количества като данъкъ отъ крѣпостнитѣ селяни, простиращъ се върху всѣка дѣйность и налози, слѣдуеми при различни случаи въ личния животъ на крѣпостнитѣ лица. Господарското стопанство съдържа различни индустриални съоржжения, като мелници, ковачници, хлѣбарници, винарници и т. н., които прѣдставляватъ стопански монополъ на феодала, сир. населението отъ цѣлия окржгъ е задължено да се ползува само отъ тѣхъ, при отстѫпяне извѣстенъ процентъ отъ изготвения продуктъ въ полза на феодала. Тъй като почти всички гори сѫщо така прѣминаватъ скоро въ владѣние на феодалитѣ, то и ползуванията на населението отъ дървенъ материалъ и т. н. зависи отъ едрото и планомѣрно организирано горско стопанство на феодала. Ковалевскій, Lamprecht и Jnama — Sternegg констатиратъ, напр., че едритѣ феодални стопанства ставатъ отъ X вѣкъ насамъ главни фактори въ народното стопанство. Феодалитѣ въвеждатъ и усъвършенствуватъ сложна земледѣлска култура, като разпрѣдѣлятъ обработваната земя по равни голѣми участъци, които биватъ разоравани отъ 8—10 вола, впрѣгнати въ единъ плугъ. Такова по-интензивно производство е било организирано и между дребнитѣ селски стопанства. Съ всичко това е било достигнато едно много по-интензивно използуване на земята, като бѣха въведени навсѣкждѣ общи работи, които се извършватъ едноврѣменно и заедно отъ всички селски дворове, пропорционално

[1]) Ср. Lamprecht, Grundbesitz, стр. 111.

ъ работнитѣ сили на всѣки селянинъ[1]). Забѣлѣжителна бѣше и административната организация на едритѣ феодални стопанства. Надъ извѣстна група селяни бѣше назначенъ, като ржководно лице при всички работи, т. нар. major, който получавалъ наредби отъ централната инстанция и ги прѣдавалъ на работницитѣ. Отначало major, сжщеврѣменно и началникъ на извѣстенъ стопански окржгъ, ржководѣлъ само земледѣлскитѣ работи, но по-нататъкъ му биватъ подчинени риболовитѣ, ловцитѣ, говедаритѣ, винаритѣ и градинаритѣ, — съ една дума, всички работници по добивателната дѣйность въ неговия окржгъ. Сжщеврѣменно major събиралъ и всички натурални данъци отъ подчиненото му население и ги прѣдавалъ на централния дворъ. Тъй като тѣзи майорски окржзи били много отдалечени единъ отъ другъ и отъ централния дворъ, то била организирана регулярна транспортна и пощенска служба, свързваща всички тѣзи окржзи съ центъра. Къмъ тази служба билъ привлѣченъ голѣмъ брой работници съ коли, коне и лодки. Въ изключителни случаи се образували наредъ съ майорскитѣ окржзи отдѣлни управления на горитѣ, на винарството, на минното дѣло и солницитѣ. Съ образуването на тѣзи голѣми централизирани организации, съ концентрацията на многобройни човѣшки и спомагателни физически сили въ една централна инстанция, често се оказвало, че обработенитѣ вече отъ феодала и принадлежащи му обширни земи не сж били достатъчни, за да се използуватъ всички тѣзи човѣшки сили. Lamprecht констатира, че това накарало феодалитѣ да разчистятъ и култивиратъ по-нататъкъ голѣми пространства горски територии и, вижда се, че именно тогава западна Европа е била освободена отъ тѣзи гори и блата, които дълго врѣме прѣдставяли могжща прѣчка за човѣшката стопанска култура. По такъвъ начинъ, наистина, феодалнитѣ стопански организации прѣдставлявали тогава, по израза на Lamprecht, единствени велики и за пръвъ пжть обширни съединения на разнообразнитѣ стопански интереси,[2]) като тѣ, въ сжщность, запълнятъ цѣлия стопански животъ на западно-европейскитѣ народи въ ранното срѣдневѣковие[3]). Нѣма съмнѣние, че цѣлата тази организаторска и култивизаторска дѣйность на феодалнитѣ господари въ силна степень подигна продуктивностьта на труда и работоспособностьта у народнитѣ маси. Забѣлѣжително е, за

[1]) Ср. Ковалевскій. Bd. II, стр. 142 и сл.

[2]) Lamprecht. Grundbesitz, стр. 112; Kulturgeschichte, Bd. I, 2 стр. 738 и сл.; Jnama-Sternegg, I, стр. 381; Schröder, S. 206.

[3]) Образецъ на едри феодални стопанства прѣдставятъ тѣзи на Карла Велики и неговитѣ наслѣдници, послѣ духовнитѣ стопанства на Saint-Germain des Prés въ сегашна Франция и стопанствата на херцогитѣ, монастиритѣ и епископитѣ въ днешна Германия и Англия.

разбиране характера на стопанско-културната роля на феодалния капитализъмъ, че наредъ съ добивателната дѣйность той разви една голѣма индустриална организация, при което, очевидно, въ началото за образецъ пакъ послужи римската организация въ едритѣ чифлици. При централния дворъ обикновено се образували вече въ VII и VIII в. цѣли селища на занаятчии, рекрутирани, обикновено, отъ способнитѣ за разни обработващи дѣйности селяни. По такъвъ начинъ феодалното стопанство е този факторъ, който е създалъ въ западно-европейската култура раздѣлението на труда, съ доста силно развитие по-нататъкъ на специализацията въ обработващата дѣйность. Феодалитѣ организиратъ най-различни занаяти и занаятчийски корпорации, дѣто наредъ съ мелничари, хлѣбари и ковачи ние виждаме вече столари, обущари, тъкачи, шивачи и т. н. Всички тѣзи хора се занимавали изключително съ обработваща дѣйность и историци, като Jnama — Sternegg и Ковалевскій, свидѣтелствуватъ, че такива занаятчийски организации въ феодалнитѣ стопанства сѫществували въ цѣла зап. Европа [1]). Може да се каже, че на грандиозната организация въ добивателната дѣйность отговаряла сѫщо такава на обработващата въ феодалнитѣ стопанства [2]). Въ XII вѣкъ броятъ на феодалнитѣ занатчии и търговци е толкова нарастналъ, че въ много села се изисквало пространно регулиране на занаятчийската дѣйность [3]). Слѣдъ като въ слѣднята стадия на аграрния капитализъмъ (вижъ долу стр. 232 и сл.) едрото производство въ феодалнитѣ стопанства се е развалило и било децентрализирано, сѫщо така се децентрализира и занаятчийството по селата, по дребнитѣ чифлици на дворянството и по градоветѣ. Личи си, че послѣдующето голѣмо развитие на градското цехово занаятчийство въ значителна часть бѣше създадено на феодално-капиталистически основи [4]). Значителна роля играеше въ феодалното стопанство и търговията, вѫтрѣшна и външна. Противъ схващането на Bücher, разгледалъ феодалното стопанство като затворено едро домашно, von Below за Германия и Ashley за Англия доказаха, че то въ силна степень се осланяло на пазаря съ активна и пасивна търговия. Оказва се, че тъкмо въ врѣмето на високото развитие на феодалния строй „е господству-

[1]) Jnama Sternegg II, 290—306; Kowalewsky, Bd. V, стр. 17—18,

[2]) Феодалитѣ създаватъ наредъ съ това и една широко развита разпрѣдѣлителна организация между всички подчинени селени, работници и занаятчии, снабдявайки ги съ храна и необходими за производство продукти, орждия и материали, което накарва напр. Ковалевскій да нарича феодалнитѣ господари прѣдставители и рѫководители на единъ видъ „социалистическо (колективно?) стопанство", в. томъ VI, стр. 102 и сл.

[3]) Kowalewsky. T. II, стр. 295.

[4]) Ср. Eberstadt. Hofrechtliche Teorie des Gewerbes; Kowalewsky, V. стр. 31 и 35; Jnama—Sternegg, II, стр. 307.

валъ въ висока пъкъ степень свободенъ обмѣнъ и изобщо обмѣнно стопанство". Извѣстно е, че въ Англия и Германия още въ XII вѣкъ нарастватъ старитѣ и се създаватъ много нови градове, поради ръста на населението. Тѣзи центрове искаха храна и сурови материали отъ селското стопанство и по такъвъ начинъ се създаде скоро оживенъ обмѣнъ между градоветѣ и феодалнитѣ стопанства въ форма на панаири[1]). Че обмѣнното стопанство у феодалитѣ било доста развито, се подтвърдява и отъ изслѣдванията на Sombart, какво едритѣ феодали—землевладѣлци прѣзъ срѣднитѣ вѣкове били наредъ съ папата и кралетѣ третата главна категория на общественитѣ групи, у които се създава и струпва паричниятъ капиталъ. Наредъ съ печалбитѣ отъ търговския обмѣнъ тѣ имаха още богатъ източникъ за парична капиталистическа аккумулация въ т. нар. регални права върху всички златни и сребърни рудници въ страната, съгласно които права всѣки владѣлецъ бива задълженъ да отдаде извѣстна часть отъ добития продуктъ на регалния господарь[2]).

Като прѣдставитель на голѣмо централизирано стопанство съ развита добивателна и обработваща дѣйность, като господарь на многобройни работни сили, които той употрѣбява и ръководи въ стопанството си, експлуатирайки тѣхния трудъ, като господарь и на подчиненитѣ му селски стопанства, задължени да прѣдаватъ нему часть отъ създадения въ тѣхъ продуктъ, сетнѣ като владѣлецъ на парични капитали, придобити отъ воденото стопанство и най-сетнѣ като прѣдставитель на една стопанска и обществена организация, която изпълня и главенствува споредъ Lamprecht и Ковалевский въ народното стопанство, и разбира се, въ цѣлия общественъ и политически животъ, — феодалътъ-землевладѣлецъ наистина бѣше капиталистъ и феодалното стопанство — единъ исторически видъ на аграрния и отчасти индустриалния капитализъмъ, възъ основа на социално-политически привилегии и съ несвободенъ (крѣпостенъ) трудъ на подчиненитѣ му работни сили, като негови особености. Обаче тѣзи особености никакъ не го лишаватъ отъ характернитѣ черти на капитализма изобщо, тъй като феодалното стопонство заключва въ себе си всички характерни черти на послѣдния[3]).

---

[1]) Ср. Brodnitz. стр. 45

[2]) Ср. Sombart. Der moderne Kapitalismus. 1902. Bd. I. стр. 242 и сл.; 275 и сл.

[3]) Ср. горѣ стр. 122 за даденото опрѣдѣление на капитализма.

3). Втората стадия на феодалния аграренъ капитализъмъ въ срѣднитѣ вѣкове (XII—XVI вѣкове).

Приблизително къмъ срѣдата на XII вѣкъ организаторската и културно-стопанска роля на феодалния аграренъ капиталъ въ западна Европа бива завършена. Той създаде редъ голѣми стопански организации, като съ това необработенитѣ и некултивирани до тогава територии сѫ били покрити съ цѣла мрѣжа села и селища, работното население на които по опрѣдѣленъ планъ обработвало окрѫжнитѣ земи и експлоатирало всичкитѣ имъ природни богатства. Съ това феодалниятъ капиталъ значително повдигна работоспособностьта на населението, уголѣми количеството и развои продуктивностьта на труда и повиши съ това въ голѣма степень и народния продуктъ. Не може да се отрича и това, че именно интензивната експлуатация на селянския и занаятчийски трудъ означаваше отъ друга страна увеличение продуктивностьта на труда за населението и уголѣмяване броя на произведенитѣ блага, благодарение на всички онѣзи принудителни работи, както и безбройни данъци и налози, тежели върху отдѣлни стопанства. Само съ това стана възможно по-послѣ образуването на градоветѣ като центрове на търговия и индустрия, които можаха да бѫдатъ изхранени и снабдявани съ това уголѣмено производство на храни и сурови материали, създадени свърхъ нуждитѣ на селското население. А пъкъ градоветѣ послѣ станаха сами двигатели на стопанския и културенъ прогресъ, който е станалъ, обаче, възможенъ и се изгради тъкмо на стопанско-културнитѣ фактори, създадени отъ феодалнитѣ стопанства. Такива бѣха основанията на западно-европейската култура, безъ които тя щѣше да остане сигурно на стѫпалото отъ врѣмето на Tacitus и Lex Salica.

Както видѣхме горѣ, голѣмитѣ феодални стопанства създадоха, въ крайната стадия на тѣхното развитие, такава организация, която прѣдставляваше най-сетнѣ конгломератъ отъ многобройни майорски окрѫзи, всѣки отъ които образуваше самостойна стопанска ядка, обединяваща наоколо си понѣкога всичката добивателна дѣйность, като централниятъ дворъ на феодала само даваше висши нареждания по нѣкои най-главни въпроси въ цѣлото стопанство. По такъвъ начинъ цѣлата тази централна организация постепенно стана излишна, могла е да се замѣсти съ успѣхъ отъ прѣкитѣ задължения на майеритѣ да доставятъ на феодала извѣстна часть отъ продуктитѣ, произведени въ тѣхнитѣ окрѫзи. Понѣкога и майерскитѣ организации ставали излишни и феодалътъ направо задължавалъ селянитѣ, т. е. селата, организирани вече за

работа и за цѣлото земледѣлско стопанство, да внасятъ извѣстно количество натурални данъци отъ всѣки дворъ. Сир., особеното крѣпостно положение на работнитѣ сили, подчинени на феодалния капиталъ, направи най-сетнѣ излишна централизираната стопанска организация, която винаги остава необходима за капитала при свободния наеменъ трудъ. Отъ друга страна, системата на производството въ господарската земя, водено отъ крѣпостни работни сили по принудителенъ начинъ, се оказа съ течение на врѣмето недостатъчно интензивна, което особено се проявяваше тамъ, дѣто се касаеше именно за интензивни култури, като винопроизводство, градинарство и т. н. Принудителната работа бѣше понѣкога толкова бавно и лошо изпълнявана, щото издържкитѣ на капиталиста за храна и т. н. бѣха по-голѣми отъ цѣнностьта на продукта. По такъвъ начинъ и тукъ най-сетнѣ стана необходимо прѣмахването на едрото производство и стопанство и по-изгодно се оказало унищожението на крѣпостното положение и работа, съ поставянето на селянитѣ и занаятчиитѣ въ положение на арендатори и т. нар. „изполичари", задължени къмъ господаря само съ извѣстни натурални данъци и пари, като часть отъ произведенитѣ продукти и цѣнности. Всички работници сега се поставятъ въ положение на привързанитѣ къмъ своята земя или работа самостойни стопани и при туй това положение на свързаната или крѣпостна аренда става наслѣдствено, като съ това бѣше достигнато пълно уравнение на всички крѣпостни работни сили, подчинени на феодала [1]).

Сега феодалното стопанство става по сполучливия изразъ на Lamprecht „рентиерски институтъ". Това отначало означаваше извѣстно облекчение на крѣпостническото положение за селяни и занаятчии, които ставали почти свободни стопани, а отъ друга страна и феодалниятъ капиталъ запази всичкитѣ си срѣдства за по-интензизна експлуатация, тъй като господарьтъ имаше право слѣдъ извѣстно врѣме, или пъкъ при наслѣдственото прѣминаване на стопанството къмъ новия владѣтель, да повиши арендната заплата. Въ този периодъ обширнитѣ господарски земи и полета биватъ постепенно унищожени и по парцели сдавани сѫщо въ врѣменна аренда на пролетарски елементи или пъкъ продавани на майеритѣ. Този процесъ се завършва най-късно въ Германия къмъ началото на XIV вѣкъ и означава въ края му почти пълно унищожение на централизираното господарско стопанство и производство. Феодалното стопанство стана тогава само центръ и субстратъ на заплати

[1]) Ср. Kowalewsky. т. II, стр. 370, 466; т. III, стр. 240, 283 и 322 и сл. Lamprecht. т. II, стр. 1154 и сл. и 1180 и сл.

и повинности, въ който се стичатъ натурални и парични данъци отъ многобройнитѣ дребно-крѣпостни селяни, занаятчии и отъ майерскитѣ чифлици, които прѣдставляватъ начало на бѫдещето дворянско (болярско) землевладѣние и стопанство [1]). Освѣнъ работнитѣ повинности на бившитѣ господарски полета и въ друго господарско производство, се замѣстватъ съ натурални налози и парични заплати и всички други работни и натурални повинности на крѣпостното население, като транспортна служба, задължения да се дава на господаря части отъ имота при женидба, наслѣдство, смърть и т. н., послѣ задължение за баналитетъ и др. Забѣлѣжително е, че още въ XIII вѣкъ повечето отъ всички натурални данъци, които in summa трѣбваше да получи феодалътъ отъ стопанина, се прѣобръщатъ въ парични [2]), което много убѣдително доказва, че за натурално или „затворено домашно стопанство" вече въ това врѣме и у селското население, и у феодалнитѣ господари и дума не може да става. Цѣлиятъ този процесъ на създаване дребни крѣпостни стопанства, прѣобръщането работитѣ и повинноститѣ въ натурални данъци и значителна часть на послѣднитѣ въ парични, започва най-напрѣдъ въ Англия въ XII вѣкъ, послѣ се развива въ Франция; въ Германия се развива отъ края на XIII вѣкъ, въ Испания въ XIV и XV вѣкъ, и въ Италия въ XIII, XIV и XV вѣкъ [3]).

Първото врѣме слѣдъ като се създава новиятъ аграренъ строй, стопанското положение на селскитѣ маси значително се подобри, и това прѣдизвика въ цѣла Европа едно бързо увеличение на населението. Това доведе къмъ по-нататъшното раздѣление на общинскитѣ мери, а послѣ и къмъ усилена пролетаризация, тъй като феодалнитѣ господари прѣчеха на по-нататъшното раздробяване на земелнитѣ участъци, като се бояха, очевидно, за доходностьта имъ. По такъвъ начинъ излишнитѣ елементи въ земледѣлското население оставаха безъ имотъ и безъ работа, като пълнѣха редоветѣ на обездоленитѣ отъ феодалния строй [4]). Край това у феодалитѣ все повече се развива стремежътъ къмъ постоянно увеличение на арендната заплата, и на натуралнитѣ и парични данъци и налози. Това явление, вижда се, е било прѣдизвикано отъ падането цѣнностьта на паритѣ, забѣлѣзано въ това врѣме и повишението на културнитѣ потрѣбности на едритѣ феодални господари и майеритѣ-дворяни. Въ това

---

[1]) Ср. Lamprecht. Grundbesitz. стр, 118 и сл.; Кулишеръ стр. 73—75.

[2]) Ср. Кулишеръ 76 и сл., 80 и сл.

[3]) Ср. Кулишеръ, стр, 79 и сл. 82 и 92; Kowalewsky. Die oekonomische Entwicklung Europas etc. Bd. III. S. 240 и сл.

[4]) Ср. Lamprecht. Grundbesitz, 124 и сл.

понятие влизатъ и повишенитѣ разходи по администрацията, поради по-сложния обществен животъ Всичко това постепенно твърдѣ влоши материалното положение на селячеството и на цѣлото работно население. Крѣпостниятъ селянинъ и занаятчия биватъ често принудени, за да покриятъ непосилнитѣ данъци и налози, да продаватъ орждията на производството, да сключватъ лихварски кредитни сдѣлки, да продаватъ цѣлата реколта, добитъка и т. н. Такива явления особено сж се проявили въ Германия, Англия и Франция, дѣто край непосилното повишение на данъци и налози, феодалитѣ още окупирали въ своя полза горитѣ и общинскитѣ земи, подъ прѣдлогъ на върховно господство надъ тѣхъ, и лишили така селянитѣ отъ правото да се ползуватъ отъ тѣхъ, или пъкъ разрѣшаваха това, подъ условие да се плащатъ нови тежки данъци. Особено въ Англия лордоветѣ имаха дори тенденция да въведатъ край всичко пакъ принудителнитѣ работи за крѣпостното население, тъй като свободнитѣ наемни работници, отъ които тѣ се ползуваха въ своитѣ чифлици, липсваха слѣдъ ужасната епидемия, върлувала въ срѣдата на XIV вѣкъ по цѣла Европа, като тя силно намали работнитѣ ржцѣ и повиши надницитѣ[1]). Въ цѣла западна Европа сега започва периодъ на народни възстания и социално-революционни движения. Въ Франция това бѣха извѣстнитѣ жакерии, като повдигане на народа противъ израждането на феодализма въ една откровена и изключителна експлоатация на крѣпостното население. Това бѣше протестъ противъ феодалнитѣ господари, които се отказали отъ всичкитѣ си задължения къмъ подчиненото население и само го ограбваха, като често взимаха отъ селянитѣ всичко, което тѣ произвеждаха, — заедно съ сѣмената, колата, конетѣ и дори желѣзнитѣ части на плуговетѣ[2]).

Въ Англия революционното движение на народнитѣ маси противъ крайното изострюване на експлоатацията отъ феодалнитѣ господари се изрази въ извѣстното възстание прѣзъ царуването на Ричардъ II и при туй възстанаха не само селскитѣ маси, но и низшитѣ слоеве на градското население, тъй щото цѣлото работно население въ страната участвуваше въ него. Мотивъ на възстанието бѣше унищожението на непосилнитѣ данъци и налози, на принудителнитѣ работи, продължителното работно врѣме и низкитѣ заплати. Възстанницитѣ разрушавали въ селскитѣ мѣстности оградитѣ на присвоенитѣ отъ феодалитѣ полета и ги принуждавали да ги повърнатъ на селянитѣ. Унищожавани бѣха и всички монополи на землевладѣлцитѣ върху земнитѣ мерй. Селянитѣ заеха

[1]) Кулишеръ. Стр. 93 и сл.; Ковалевскій. т. II, стр. 555 и сл.
[2]) Ковалевскій. т. IV, 265 и сл.

пакъ и всички онѣзи мерѝ, които по-рано имъ служеха за пасбища и безъ които селското стопанство не е било възможно[1]).

Сѫщитѣ мотиви и характеръ носѣше и упоритата „селянска война“ въ Германия въ началото на XVI вѣкъ. И тукъ движението бѣше насочено да повърне на свободното ползуване отъ горитѣ, пасбищата и ливадитѣ, отъ които селянитѣ бѣха отдавна лишени, слѣдъ като тѣзи мери бѣха присвоени отъ феодалитѣ и тѣ забраняваха съвсѣмъ тѣхното използуване, разорявайки съ това селянското стопанство, или пъкъ вземаха за всѣко ползуване непосилно високи налози. Тѣзи налози най-сетнѣ разориха съвършенно селячеството, като обричаха селянитѣ на полугладно сѫществувание, при почти непрѣкѫснатъ трудъ денемъ и нощемъ. Край това феодалитѣ показваха ясно намѣрение да възстановятъ пакъ нѣкои принудителни работи. Прѣсмѣтнато е, че отъ 10% доходъ, който получавалъ тогава селянинътъ, $^1/_2$ отивалъ въ полза на феодалитѣ, а пъкъ останалитѣ 3—4% — на разни държавни и чърковни данъци. Възстанието се разпространи по цѣла Германия и бѣше най-сетнѣ подавено съ голѣми мѫчнотии за господствуващитѣ класи. Забѣлѣжително е, че селянитѣ, край извѣстни економически изисквания, прѣдявяваха и политически, като централизация на властьта въ рѫцѣтѣ на императора и отнемането ѝ отъ феодалитѣ, както и учрѣдяване на обща монета, теглилки и мѣрки за цѣлата страна, послѣ, отстранение на вѫтрѣшнитѣ митници и установяване свобода на прѣмѣстване[2]). Тѣзи искания, безъ съмнѣние, прѣдставятъ едно прѣдзнаменование на онѣзи социално-политически и стопански изисквания, които сѫ се проявили въ слѣдния периодъ на зап.-европейската култура, слѣдъ господството на аграрния капитализъмъ на феодални основания.

4). Трета стадия на феодално-аграрния капитализъмъ въ западна Европа (XVII и XVIII вѣкъ)[3]).

Втората стадия въ развитието на аграрния капиталъ, както видѣхме, се характеризираше съ крайно изострюване на експлоататорскитѣ му тенденции, вече безъ всѣкаква народно-стопанска

[1]) Ср. Сѫщиятъ, т. IV, стр. 280 и сл. 285, 432 и сл. 506 и сл.; Кулишеръ. Стр. 93 и сл.

[2]) Ср. Кулишеръ. Стр. 98—105.

[3]) Тази стадия на феодалния аграренъ капитализъмъ споредъ стопанския ѝ характеръ се отнася вече къмъ периода на развитието въ западна Европа капиталистическо стопанство въ всички стопански области въ нови, по-висши форми отъ феодалния аграренъ капитализъмъ въ срѣднитѣ вѣкове. Това сѫ форми на капитализма, които се характеризиратъ съ обмѣнно стопанство, производство главно за пазаря, прѣдприемаческа организация, обширенъ националенъ и международенъ стокообмѣнъ. Тѣзи форми именно и създаватъ скелета на модерното народно сто-

дѣйность, като привилегиитѣ и имотитѣ на феодалитѣ станаха причина и мотивъ да се отнеме у народнитѣ маси значителна часть на произведения отъ тѣхъ продуктъ. Тази еволюция на аграрния капитализъмъ въ срѣднитѣ вѣкове, очевидно, имаше сжщитѣ пжтища, както и онази на търговския и индустриаленъ капиталъ въ XIX и XX вѣкъ, когато той приема форма на финансовъ капиталъ и дава възможность на доста голѣмата класа негови притежатели да живѣятъ отъ ренти, въ форма на акции, облигации и процентни книжа отъ най-различенъ характеръ. Тази еволюция, както видѣхме, създаде вече силно разстройство на стопанския и обществен животъ и прѣдизвика широки народни движения и възстания, — като съ това бѣше заплашенъ цѣлия социаленъ строй въ западна Европа. Третата пъкъ стадия посочва още по-интензивни разрушителни и пролетаризаторски тенденции на аграрния капиталъ, когато той започва да прѣминава напълно къмъ обмѣнно стопанство, като приема постепенно формитѣ на съврѣмения капитализъмъ и се приспособява къмъ тази велика еволюция въ цѣлия народно-стопански животъ въ западна Европа, която е била прѣко послѣдствие отъ ръста на населението и увеличението на потрѣбителнитѣ сили и културнитѣ потрѣбности въ обществото. Тѣзи фактори създадоха бързо увеличение на градоветѣ, ръстъ на индустрията и търговията, особено на международната и съ всичко това бѣше достигнато едно много интензивно раздѣление на труда между добивателната, обработващата дѣйность и стокообмѣна, както и специализацията въ послѣднитѣ двѣ области.

По такъвъ начинъ и земледѣлското стопанство имаше всички мотиви да се приспособи къмъ новата народно-стопанска ситуация, т. е. къмъ пазарнитѣ нужди. Старитѣ способи на доходъ за аграрния капиталъ, въ форма на безконечни повишения арендитѣ заплати, данъци и налози отъ подчиненото население, се оказаха по-нататъкъ рисковани и несигурни и по такъвъ начинъ той трѣбваше да търси нови пжтища за своя доходъ, като се залавя пакъ за организаторска дѣйность въ земледѣлското стопанство. Сега

панство още прѣзъ XVII и XVIII вѣкове. Тукъ отдѣлнитѣ стопански организации сж свързани чрѣзъ обширенъ стокообмѣнъ и оборотъ въ единъ народно-стопански организъмъ (в. за това развитие въ зап.-европейската култура долу стр. 257—266). Зап.-европейската култура по онова врѣме (XVI—XVIII вѣкове) се развива въ специфическитѣ форми и върви по посокитѣ, създадени вече въ гръко-римската култура (ср. горѣ стр. 115—127; 139—147), като повтаря тукъ характерното развитие на послѣдната.

Ние разглеждаме въ този отдѣлъ новитѣ форми на аграрния капитализъмъ, отнасящи се къмъ нова ера въ стопанско-културната история на зап.-европейскитѣ народи, понеже тѣ се крѣпятъ още на феодалнитѣ срѣдновѣковни привилегии, и за да запазимъ връзката съ прѣдидущето изложение за формитѣ и проявитѣ на феодалния аграренъ капитализъмъ.

аграрниятъ капиталъ усилено изучава и прилага по-интензивнитѣ и рационални способи на земледѣлската култура, въ форма на т. нар. „плодосмѣнна система“, съ използуване на всички свободни полета, сир. агрикултурата прѣминава отъ екстензивна триполна система къмъ най-интензивно използуване на цѣлата земя. За да се използуватъ културно и пасбищата съ ливадитѣ заедно съ увеличението на скотовъдството, въвежда се културата на клевера, лупината и др. силни храни за добитъка, като се прѣминава понѣкога и къмъ храненето му въ яхъри. Сѫщеврѣменно се култивиратъ широко и различни корнеплоди, особено картофи. Бѣше разбрано и това, че увеличението на скотовъдството означава и увеличение плодородието на земята, благодарение на изобилното наторяване. Тази еволюция въ земледѣлското стопанство въ онова врѣме е характерна за цѣла западна Европа и дори за по-малкитѣ страни[1]).

Обаче, трѣбва да се забѣлѣжи, че новата интензивна система въ земледѣлието и особено увеличението на скотовъдството, означаваше отъ друга страна едно производство съ много по-малки сили на сѫщата територия, отколкото при старата триполна система и незначително развъждане на добитъка. Като се залавятъ за производството на жито, корнеплоди и особено развъждането на добитъкъ на обширни пасбища en gros едритѣ землевладѣлци-феодали, владѣещи формално голѣмитѣ земелни пространства, населени съ крѣпостни селени, придобиватъ силенъ интересъ да измѣстятъ излишнитѣ човѣшки сили, да разрушатъ дребнитѣ селянски стопанства и да обърнатъ тѣхнитѣ земи въ обширни плантации и пасбища. Производството на различни корнеплоди, жито и развъждането на едъръ и дребенъ добитъкъ бѣше толкова по-изгодно за аграрния капиталъ, че той получаваше за тѣзи храни и сурови материали (кожи, вълна, четина) на градскитѣ пазари много повече пари, отколкото при най-охотно заплащане на високитѣ арендни заплати, налози и данъци отъ крѣпостното население, тъй като дребното селянско стопанство още работѣше съ екстенсивната триполна система, сир. неговата продуктивность все още бѣше минимална. По такъвъ начинъ за едритѣ землевладѣлци-феодали се създава интересъ и къмъ унищожението на крѣпостния строй, за да разполагатъ свободно съ селянскитѣ земи. Сѫщиятъ интересъ имаха и градоветѣ, сир. зараждащата се едра индустриално-търговска класа, за да получи повече работни рѫцѣ за своитѣ мануфактури и за да използува феодалнитѣ земи въ стопанско отношение, въ форма на едра аренда у феодалитѣ. Такава аренда бѣше много изгодна и за послѣднитѣ, тъй като даваше възмож-

[1]) Ср. Кулишеръ, стр. 249—260.

ность да се получава отъ арендатора поземелна рента, растяща пропорционално съ успѣхитѣ на земледѣлското стопанство и съ увеличението цѣнитѣ на аграрнитѣ продукти на пазаря. Въ противоположность на малоимотния и невѣжественъ крѣпостенъ селянинъ, капиталистътъ-арендаторъ биваше освѣнъ това задълженъ да доставя самъ цѣлия движимъ и недвижимъ капиталъ, да мелиорира земята и да я повърне на землевладѣлеца слѣдъ изтичането на арендния срокъ въ подобренъ видъ. Съ всичко това за феодалитѣ въ това врѣме се откриваха двѣ еднакво изгодни перспективи: да култивиратъ сами своитѣ земи въ горѣпосочения смисълъ, или да ги дадатъ подъ едра капиталистическа аренда.

Интересътъ у феодалитѣ къмъ унищожението на крѣпостния строй, измѣстването на масата дребни селяни отъ тѣхната земя съ прѣобръщането ѝ въ плантации и пасбища съ свободенъ наеменъ трудъ, се появява най-напрѣдъ въ Италия като страна, дѣто по-рано отъ другитѣ се развиха градоветѣ, индустрията съ търговията и разпространено обмѣнно стопанство още въ XII и XIII вѣкъ. По такъвъ начинъ тукъ се появява този стремежъ още въ края на XIV и особенно въ XV вѣкъ. Тогава вече се прокарва освобождението на селянитѣ отъ крѣпостничеството, но наредъ съ това често и отъ земята имъ [1]).

Въ Англия сѫщитѣ тенденции се проявяватъ въ края на XV и въ XVI вѣкъ. Тукъ стана особенно изгодно развъждането на овци и доставянето на вълна и месо въ градоветѣ и на континента, въ Италия, Холандия и Франция. Съ това лордоветѣ придобиха особенъ интересъ не само да присвоятъ окончателно земитѣ на крѣпостнитѣ селяни и да образуватъ отъ тѣхъ пасбища, но и да обърнатъ въ такива всички запазени още общински мери, подъ прѣдлогъ на формалното си господство върху тѣхъ, сир. да лишатъ селянитѣ отъ всички необходими земи, като ги изгонятъ и отъ тѣхнитѣ участъци. Формално всичко това и тукъ се наричаше освобождение на селячеството отъ крѣпостната зависимость и то наистина бѣше прокарано само по себе си, безъ намѣсването на закона, въ това врѣме. Понѣкога и самитѣ селяни, лишени отъ необходими мери, прѣдпочитаха да ликвидиратъ доброволно стопанството си и да търсятъ работа въ градоветѣ [2]). Настава сега измѣстването на селячеството отъ земята му въ по-голѣмата часть на страната, съ системата на тъй нар. „заграждания на полетата“ (т. е. на общинскитѣ мери и на присвоенитѣ земелни участъци на

---

[1]) Ср. Kowalewsky, Bd. IV, 5, 129, 142, и сл. 145, 167.

[2]) Ср. Ochenkowsky, Englands wirtschaftliche Entwicklung am Ausgange des Mittelalters. S. 1 ff.

селянитѣ), придобило въ народнитѣ уста значението на социално бѣдствие, като на мѣстото, дѣто по-рано се намирали цѣли села се намираше послѣ само овчарьтъ съ кучето си. По-прѣдприемчивитѣ и състоятелни селяни ставали сѫщо едри арендатори у лордоветѣ и по такъвъ начинъ се обяснява явлението, че въ XV и XVI вѣкъ и въ селянскитѣ стопанства, доколкото тѣ сѫ се запазили, се вижда една концентрация въ смисълъ, че тѣ срѣдно заематъ единъ участъкъ отъ 50 акра, когато по-рано срѣдня величина за селянитѣ бѣше 20—25 акра и по-малко. Наредъ съ тая концентрация прогресираше, отъ друга страна, като прѣко слѣдствие, пролетаризацията на селскитѣ маси. Още тогава въ Англия се забѣлѣзватъ маси на скитници-просяци и прѣстѫпници, като послѣдица отъ насилствената пролетаризация на селячеството [1]).

Все пакъ до срѣдата на XVI вѣкъ насилствената пролетаризация на селянитѣ нѣмаше още масовъ характеръ. Тя получава такъвъ въ XVII и XVIII вѣкъ и въ резултатъ къмъ срѣдата на това столѣтие класата на дребнитѣ земелни собственици съвършено изчезва, като цѣлата тѣхна земя бѣше обърната въ пасбища или рационално култивирани плантации, обработвани съ сравнително по-малко работни наемни рѫцѣ. Тази радикална пролетаризация въ английското земледѣлско стопанство бѣше прѣдизвикана косвено отъ голѣмия развой на индустрията и на потрѣбителнитѣ сили на градското население тъкмо въ тѣзи двѣ столѣтия. Достатъчно напр., е да се посочи, че само Лондонъ консумиралъ въ 1732 г. около 45,000,000 фунта месо, а слѣдъ 50 год. — 75,000,000 годишно. Сѫщото важи и за другитѣ бързо развиващи се английски градове. По такъвъ начинъ и тукъ, както винаги въ историята, послѣдната основа на промѣната въ стопанско-социалнитѣ форми бѣше развоятъ на производителнитѣ и потрѣбителни сили у обществото. Английскитѣ лордове — бивши феодални господари, много скоро се приспособиха къмъ еволюцията въ народното стопанство и отказвайки се отъ всичкитѣ си феодални права и привилегии освѣнъ отъ правото си върху земята, бързо ставатъ капиталисти прѣдприемачи въ модеренъ смисълъ, като култивиратъ по-нататъкъ обширни територии, покрити съ блата, пѣсъкъ и гори, и ги обръщатъ въ пасбища. Най-сетнѣ и законодателството, въ лицето на парламента, се приспособи къмъ тѣзи явления, като разрѣшчрѣзъ билли (издадени само въ XVIII вѣкъ на брой повече от 1700) експроприацията на селянската и общинска земя. Наистина това не мина безъ силни народни вълнения, опити за възстания и многобройни остри конфликти между селянитѣ и лордоветѣ, без

[1]) Ковалевски, т. VI, стр. 92 и сл.

да се говори за това, че маситѣ отъ лумпенъ—пролетарията сериозно заплашваха отъ XVI вѣкъ насамъ обществения и частенъ животъ [1]).

Образуването на едри рационални стопанства съ култура на корнеплоди и плодосмѣнна система, както и развитието на едрото скотовъдство се забѣлѣзватъ въ XVII и XVIII в. и въ Франция, наредъ съ Испания и Холандия. Разбира се, че и тукъ сеньоритѣ-феодали показватъ стрѣмежъ да присвоятъ общинскитѣ мерѝ или да ги раздѣлятъ съ селянитѣ, като си запазятъ отъ $^1/_3$—$^2/_3$. Този процесъ на увеличение господарскитѣ земи чрѣзъ изгонване на селянитѣ отъ тѣхнитѣ участъци и присвояване на общинскитѣ мерѝ особено се развои въ сѣверната и централна часть на Франция, дѣто селянската собственость е запазила само $^1/_3$ или $^1/_2$ отъ цѣлата територия. Все пакъ, трѣбва да се посочи на това, че въ Франция нѣмаше такова измѣстване и пролетаризация на селячеството, както въ Англия, тъй като индустриално-търговското развитие въ Франция не бѣше така напрѣднало. Въ Франция до революцията по такъвъ начинъ въ значителна степень се е запазило дребното селяческо землевладѣние и земледѣлие на крѣпостни начала, както и въ втората стадия на феодално-капиталистическия строй. Но пъкъ затуй феодалнитѣ господари отъ XVI вѣкъ до революцията непрѣкжснато повишаватъ натуралнитѣ и парични данъци върху селянското стопанство. Край това на селянитѣбѣше забранено да използуватъ горитѣ. Особено въ XVIII вѣкъ се увеличаватъ т. нар. повинности на крѣпостнитѣ селяни, като наслѣдство отъ крѣпостното имъ състояние и принадлежность по принципъ на цѣлата личность и имотъ на крѣпостния — на феодала. Експлуатацията на селянитѣ въ течение на този вѣкъ приема въ Франция толкова интенсивни форми, както никждѣ другадѣ. Сеньоритѣ почватъ да изискватъ и старитѣ данъци, да възстановяватъ отдавна прѣкратени изплащания, както и старитѣ си права и привилегии. Съ други думи, тѣзи разрушителни тенденции, които показа феодалниятъ капитализъмъ въ втората стадия на своето развитие въ цѣла западна Европа, въ Франция въ XVIII вѣкъ особенно се изострятъ, като цѣлото селячество въ страната бѣше или пролетаризирано, или пъкъ дотолкова изтощено отъ феодалното бреме, че най-сетнѣ се разруши цѣлото народно стопанство, което се облѣгаше въ голѣма степень на земледѣлието. Настана невиждан

---

[1]) Ср. Кулишеръ, стр. 261—269; Марксъ. Капиталътъ, I. гл. 24, стр. 253 и сл. Cunningham, I, стр. 458 и сл.; Ashley I, стр. 352 и сл.

още въ историята финансовъ банкрутъ на държавата, което създаде страшниятъ социаленъ крахъ нареченъ французка революция[1]).

Въ Германия организацията на едри културни стопанства съ усилено скотовъдство, уредени отъ феодалнитѣ господари или тѣхнитѣ арендатори, започва отъ началото на XVII в., особенно пъкъ въ сѣверо-западната и източна часть. Тукъ и по-рано, скоро слѣдъ колонизацията на тѣзи славянски земи отъ нѣмцитѣ, били създадени едри стопанства отъ по-имотнитѣ колонисти и феодални господари. Отъ XVII вѣкъ насамъ феодалитѣ започватъ тукъ, както прочее и въ други области на Германия и Австрия, да присвояватъ усилено общинскитѣ мери, гори и праздни земи и отъ друга страна развиватъ безпощадното „Bauernlegen", сир. унищожение на селяческитѣ стопанства, изгонване на селянитѣ отъ тѣхната земя и присъединението ѝ къмъ господарскитѣ земи, респ. пасбища[2]). Дребнитѣ господари въ Мекленбургъ, Силезия, Померания и другадѣ дори покровителствували подъ давлението на феодалното дворянство този процесъ, като издавали въ началото на XVII вѣкъ закони, разрѣшаващи неограниченото „Abschlachten der Bauern".Отъ друга страна се забѣлѣзва тенденцията да се прикрѣпятъ останалитѣ селяни, необходими за феодала-капиталистъ като работни сили въ стопанството му, къмъ тѣхнитѣ участъци. Наредъ съ това феодалниятъ капиталъ придобива по законенъ пѫть строгото задължение за такива селяни да изпълняватъ стопански работи въ негова полза (Gesindezwang) въ доста голѣмъ размѣръ и съ минимална, таксирана заплата. За уклонение отъ такива работи или избѣгване отъ господарската земя сѫ били опрѣдѣлени строги наказания и заклеймяване. Трийсетгодишната война и нейнитѣ опустошения въ стопанството и народонаселението още повече усили тѣзи тенденции у феодалитѣ. Напустнатитѣ и безстопански селянски участъци бѣха уредени и отчасти възстановени отъ тѣхъ и дадени послѣ съ инвентаря въ вѣчна аренда на многобройнитѣ пролетаризирани отъ войната елементи, съ задължение да работятъ на господарската земя. Въ втората половина на XVII вѣкъ се появяватъ още повече едикти за прикрѣпяване на селянитѣ къмъ земята и нормиране въ полза на едритѣ землевладѣлци тѣхната работа, тъй като наемниятъ трудъ значително се е намалилъ въ цѣлата страна. По такъвъ начинъ войната донесе на феодалитѣ както достатъчно земя за уреждане на голѣми стопанства, така и необходимитѣ имъ работни рѫцѣ, напълно зависими отъ тѣхъ

[1]) Ср. Кулишеръ. Стр. 269—281; Оларъ. Историята на французката революция; Taine. L'ancien regime, стр. 70 и сл.; Ch. Mortet. „Feudalité" въ La grande Encyclopedie, ed. Lamirault. XVIII. p. 200 и сл.

[2]) Ср. Lamprecht. Grundbesitz, стр. 127; Кулишеръ стр. 384 и сл.

въ стопанско и политическо отношение[1]). Сега и въ Германия, както и въ Англия, разцъвтѣ едрото земледѣлско стопанство съ култури, обслужващи градския пазарь, но водено прѣдимно пакъ съ крѣпостенъ принудителенъ трудъ, макаръ че това развитие въ Германия не достигна такава степень, въ смисъль на измѣстване цѣлото дребно селячество, както това стана въ Англия. Въ всѣки случай и тукъ значителна часть на селячеството бѣше пролетаризирана въ тази стадия на феодалния капитализмъ, тъй като работнитѣ сили, потрѣбни за новосъздаденитѣ едри стопанства, сж били на брой много по-малки отъ прѣдишнитѣ дребни крѣпостни арендатори, сидѣли на тѣзи земи. Както посочватъ историческитѣ изслѣдвания, процесътъ на Bauernlegen щѣше да бжде продълженъ отъ феодалитѣ и по-нататъкъ и принудителнитѣ работи на останалото население би били увеличавани до безконечность, но тукъ отъ края на XVII вѣкъ въ по-голѣмитѣ държави енергично се намѣси просвѣтениятъ абсолютизмъ, който виждаше въ това сериозна заплаха за цѣлия общественъ и държавенъ редъ и съ много закони строго забрани този произволъ.

И тъй ние виждаме, какъ новата стадия на феодалния аграренъ капитализъмъ постепенно обхвана цѣла зап. Европа, движейки се отъ западъ къмъ изтокъ, паралелно съ културния развой на европейскитѣ страни. Нейнитѣ форми и степень на развитие сж били различни въ Франция, Германия и Англия, но навсѣкждѣ се показватъ сжщитѣ общи тенденции: аграрниятъ капиталъ измѣства масата дребни селяни, разрушава тѣхнитѣ стопанства, пролетаризира ги и създава на тѣхната земя култури, които изискватъ значително по-малко работни сили отъ тѣзи на пролетаризиранитѣ маси. Най-ясно тѣзи тенденции се показаха въ Италия, Англия, източна Германия и нѣкои области на Австрия. Въ Франция пъкъ и зап. Германия феодалниятъ капиталъ продължаваше въ усилена степень сжщата политика, както и въ втората стадия, т. е. крайна експлоатация и изтощение на подчиненитѣ му стопанства и население. Французкитѣ жакерии, италианскитѣ селянски войни, голѣмото селско и работническо възстание въ XIV вѣкъ въ Англия и голѣмата селянска война въ началото на XVI вѣкъ въ Германия бѣха вече послѣдствия и показатели на тѣзи разрушителни тенденции или, тъй да се каже, прѣдтечи на единъ новъ стопанско-социаленъ строй, който трѣбваше да замѣсти господството на аграрния капитализъмъ на феодални основания. Сжщо такива бѣха пролетарскитѣ движения въ грѫцкитѣ държави въ IV и III в. пр. Р. Хр. или спартакисткитѣ и пролетарски възстания въ Римъ около

1) Lamprecht. стр. 128 — 131.

и сл. Р. Хр. И тукъ, и тамъ ние виждаме послѣднитѣ стадии въ господството на аграрнитѣ и др. форми на капитализма въ народ ното стопанство, а именно: крайно експлоататорски тенденции, раз рушение на работнитѣ сили и стопанства, пролетаризация на насе лението, концентрация на производството и присвоението на по-голѣ мата часть отъ народния продуктъ отъ капитала. Слѣдъ такива явления въ историята винаги настжпвалъ новъ периодъ въ сто панството и въ социалния строй. Въ египетската култура и сроднитѣ ней бѣше създаденъ строя на „новата империя", въ гръцко-римската култура — стопанско-социалната политика и държавното стопан ство на елинистическитѣ монархии и римскитѣ императори, а пъкъ въ зап. европейската култура — просвѣтениятъ абсолютизмъ и поли тиката на „меркантилизма", и „протекционизма", съ явни държавно регулативни тенденции по отношение цѣлото народно стопанство.

5. Трети периодъ. (Продължение.) Аграрниятъ капитализъмъ на феодални основания въ източна Европа (XII — XVI вѣкъ).

Образуването на едрото дворянско землевладѣние има въ антична Русия отначало само стопански основания. Приближенитѣ къмъ княза лица още въ най-старо врѣме бѣха съединили въ свои ржцѣ много робски сили, придобити отъ военни походи, и водѣли усилена търговия главно съ Византия, прѣдимно съ продукти отъ лова и горското стопанство. Съ намалението на най-скжпитѣ звѣрове, у тѣзи лица се заражда интересъ да окупиратъ голѣми горски участъци и да ги обявятъ за своя собственость. По-нататъшното закрѣпване на княжеската власть донася поради туй обявяване на всички свободни гори като княжески имотъ, съ строги наказания за неговото нарушение. Съ прѣминаването на народното стопанство къмъ земледѣлието, владѣлцитѣ на едритѣ горски участъци ги разчистватъ съ помощьта на робския трудъ и насаждатъ тамъ земледѣлие. Въ първия руски законникъ — „Русская Правда" ние намираме, обаче, ясно изразенъ вториятъ източникъ, чрѣзъ посрѣдството на който аграрниятъ капиталъ въ антична Русия получи по-нататъшни многобройни работни сили. „Русская правда" посочва цѣла категория хора, т. нар. „закупи" — пролетарски елементи, получаващи отъ едрия землевладѣлецъ селско-хозяйственъ инвентарь, пари, а понѣкога и земеленъ участъкъ срѣщу изплащане на регулярни данъци и задължителна работа. За разпространението на това явление въ цѣлия стопански животъ свидѣтелствуватъ не само многобройнитѣ параграфи на „Руская правда", регулиращи

отношенията на закупитѣ къмъ господаритѣ и обратно, но и постоянитѣ проповѣди на духовнитѣ лица противъ паричнитѣ и натурални кредитни отношения, съвършено въ духа на тѣзи, държани отъ отцитѣ на църквата въ ранното срѣдневѣковие въ западна Европа. Отъ рускитѣ източници въ това врѣме ние се научаваме и за това, че сѫщитѣ кредитни отношения често служеха за аграрнитѣ капиталисти като срѣдство за стопанско подчинение на цѣли села, като послѣднитѣ биваха задължени да плащатъ въ течение на много години данъци и да работятъ въ господарското стопанство. Такива „закладни — оброчники" понѣкога се задължавали за неопрѣдѣлено врѣме и често, особено при бѣдность, признавали капиталиста за свой върховенъ господарь завинаги, съ задължение да му работятъ и да му плащатъ данъци, съ неговата стопанска подържка при нужда. По такъвъ начинъ още въ това врѣме много отъ свободнитѣ земи се „окняжили" и „обоярили", споредъ народнитѣ изрази.[1]) Съ по-нататъшния ръстъ на населението можеше да се основатъ земледѣлски стопанства само като се заематъ княжескитѣ и боярскитѣ горски територии, а пъкъ това значеше, че всички тѣзи нови земледѣлци ще станатъ въ положението на закупи. По такъвъ начинъ тѣзи некултивирани земи постепенно се заематъ отъ селянитѣ и бояритѣ съ князетѣ ставатъ владѣтели на голѣми земни пространства, обработени съ помощьта на подчиненото имъ земледѣлско население. Приблизително до срѣдата на XII вѣкъ боярското и княжеско лично стопанство се е водило съ помощьта на робския трудъ, но по-нататъкъ на неговото мѣсто застава все повече полу-свободниятъ закупъ. Доколкото се установява отъ източницитѣ, тази форма на трудъ бѣше за землевладѣлеца много по-изгодна. Закупитѣ биваха задължени да изплатятъ отъ дадената въ аренда земя, или при кредитъ на инвентарь, извѣстна часть отъ добития продуктъ и съ това тѣ придобиваха интересъ да го увеличатъ колкото се може повече, което отиваше, обаче, въ полза на землевладѣлеца и кредитора. При робския пъкъ трудъ продуктътъ щѣше да остане минималенъ, тъй като робътъ нѣма никакъвъ интересъ да работи усърдно; край това робътъ изисква голѣми разноски при купуването и доставя голѣма загуба при

[1]) Рожковъ въ „Сельское хозяйство" etc и „Натуральное хозяйство и формы землевладѣнія въ Россій" обрисува този процесъ особено добрѣ въ Новгородската удѣлна държава, дѣто селяческата земя се е концентрирала въ рѫцѣтѣ на бояритѣ, монастиритѣ и духовенството чрѣзъ покупка, залогъ, дарение, комендатъ и кредитъ. Особено монастиритѣ станали споредъ него едри землевладѣлци по сѫщия начинъ както и въ западна Европа. Рожковъ указва и на това, че изобщо земледѣлието изисква много по-сложенъ и по-цѣненъ инвентарь отколкото добивателната дѣйность и вече за това се създаде задлъжнялостьта у селското население къмъ лица съ капиталъ, при прѣминаването му къмъ земледѣлието като главно занятие ср. „Историческіе и соціологическіе Очерки". Часть I. стр, 138.

бѣгство и смърть. Всички тѣзи отрицателни явления за капитала нѣматъ мѣсто при доброволния трудъ на закупа, експлоатацията на който е толкова по-сигурна за боярина, че той има залогово право върху цѣлия имотъ и дори личностьта на закупа.

По такъвъ начинъ и въ Русия едриятъ аграренъ капиталъ твърдѣ скоро закрѣпости по чисто икономически начинъ многобройни селски работни сили и успѣ да разшири още по-нататъкъ своя земеленъ фондъ съ „закладнически" кредитни операции, прѣди още да се създадатъ феодални политически институти, които благоприятствуваха развитието на крѣпостния строй за цѣлата земледѣлска класа. Въ положението на античния руски закупъ и закладень-оброчникъ, задължени на господаря съ данъци и работа на неговата земя, ясно се вижда вече бѫдещия крѣпостенъ полу-робъ на слѣдующитѣ столѣтия и още въ XIX вѣкъ, съ задължение за „барщина" (принудителна работа) и оброкъ [1]).

Рускиятъ закупъ и закладень, очевидно, е пъленъ паралелъ къмъ прекариста (precarium) въ западна Европа, който сѫщо така получаваше въ ранното срѣдневѣковие отъ землевладѣлеца земя и срѣдства за производство въ кредитъ и заставаше съ това въ подобно положение. Jnama-Sternegg констатира, че въ началото precarium имаше чисто икономически основи, като, вижда се, главно съ това аграрниятъ феодаленъ капиталъ извърши своето първоначално натрупване и се осигури съ достатъчни работни сили за бѫдещата си голѣма стопанска организация. Само отъ XI и XII вѣкъ насамъ precarium носи вече прѣдимно политически характеръ, напр. за създаване на служебни отношения въ политическата или военна область. Цѣлото положение на закупи и закладни къмъ землевладѣлеца—кредиторъ въ антична Русия прилича на това, което заемаха въ западна Европа въ ранното срѣдневѣковие многобройнитѣ категории на свободнитѣ селяни-земледѣлци, задължени съ работи и данъци въ полза на землевладѣлцитѣ, въ противоположность на роби-земледѣлци — mancipi, gasindi, servi. Сир. и въ западна Европа феодализъмътъ като политически институтъ, въ смисълъ раздаване на земи съ селяни на привилигировани лица за държавна служба, и закрѣпостяването цѣлото земледѣлско население, можа да се развие само на готови вече аграрно-капиталистически основи, — когато имаше вече въ наличность класата на едри землевладѣлци съ подчиненитѣ на тѣхъ въ стопанско отношение селяни. Политическиятъ животъ и социалниятъ строй само се приспособиха къмъ сѫществу-

[1]) Ср. нашия трудъ стр. 310—322 съ посочване на източници за този отдѣлъ и Рожковъ. Обзоръ русской исторіи, часть I, стр. 34 и сл. 58 и сл. и „Денежное хозяйство и формы землевладѣнія въ древней Россіи". Очерки, часть I, II, стр. 150—152.

ващия вече икономически процесъ, като го развиха отъ своя страна по-нататъкъ.

Сѫщо така и въ Русия едрото землевладѣние отначало растѣше, както съ право посочва и Павловъ-Сильванскій, „вслѣдствие естествения процесъ на натрупване на капитала и съ неговото прилагане къмъ земята по различни пѫтища". Въ историческия периодъ, изслѣдванъ отъ него, т. е. въ XIII—XVI вѣкъ, наслѣдващъ „киевския", характернитѣ черти на който ние посочихме горѣ, аграрниятъ капиталъ продължава да окупира енергично праздни и необработени земи и ги култивира отчасти съ силитѣ на своитѣ роби, но още повече съ тѣзи на свободнитѣ селяни, които привлича на земитѣ си съ париченъ кредитъ и улеснения при изплащането на държавни данъци. Понѣкога бояритѣ и дребнитѣ князе откупували земелни участъци у общинитѣ, а често ги окупирали и насилно [1]).

По-нататъкъ пъкъ постепенно се развива вече системата на феодализъма. Великитѣ князе, сир. върховната държавна власть, започватъ да раздаватъ общинскитѣ (селячески) земи въ владѣние на своитѣ слуги, бояритѣ и монастиритѣ. Даватъ се цѣли „волости" (в. горѣ стр. 211) и отдѣлни села „въ жалованье", като западноевропейски бенефиций, на бояритѣ и монастиритѣ — „за спасението на душата". Щомъ се създаватъ, обаче, такива привилегии, започва и въ Русия развитието на социално-политическия институтъ — комендатъ. Много селски общини и отдѣлни селяни доброволно се отдавали съ своята земя въ владѣние на бояритѣ, за да придобиятъ тѣхната защита и покровителство при честитѣ смутове, междуособия и хайдушки нападения, ставали въ тъй нар. „удѣльный періодъ". Това е широко разпространениятъ обичай на закладничество въ това врѣме. Съ това аграрниятъ капиталъ придоби и въ Русия единъ богатъ източникъ за своето бързо разширение. Този процесъ на неговата економическа концентрация на политически основи бѣше, разбира се, и по-нататъкъ подкрѣпенъ съ откупуването на общинскитѣ земи у селянитѣ и съ захвата на празднитѣ земи, тъй като капиталътъ сега имаше достатъчно работни сили, за да ги култивира или присъедини къмъ своето едро стопанство. Закладничеството — патронатъ или комендатъ на политически основи е, очевидно, явление, характерно за първобитнитѣ и неразвити държави, при слабостьта на държавната власть. Естественъ е тукъ стремежътъ на бѣдния и на слабия да влѣзе въ зависимость отъ

[1]) Ср. Павловъ-Сильванскій. Феодализмъ въ удѣльной Руси, 1910. Стр. 247 и сл.; „Государевы служилые люди", стр. 1 и сл. и Рожковъ. Обзоръ русской исторій etc., часть II, стр. 22 и сл. 46 и сл.

богатия и силния, за да намѣри помощь и покровителство, — противъ насилията на другитѣ силни, които още не може да даде слабата държавна власть, а понѣкога и поради извънмѣрнитѣ данъчни изисквания на самата държава. Съ закладничеството селянинътъ, занаятчията и всѣки работникъ се освобождаваше найнапрѣдъ отъ своитѣ данъчни задължения къмъ държавата, понеже привилегированитѣ „пожалованія“ на земи за бояритѣ и монастиритѣ отъ върховната държавна власть и въ Русия бѣха съпроводени съ привилегията на иммунитета; послѣдниятъ пъкъ означаваше, че тѣзи лица получаватъ правото на сѫдъ, събиране на данъци и на военен наборъ въ границитѣ на тѣхната область, сир. тѣ ставатъ по отношение къмъ всички хора, живущи на територитѣ имъ, единствени началници, сѫдии и покровители[1]). Като се поселвали на боярскитѣ, монастирски и княжески земи, закладчицитѣ запазвали първоначално своята стопанска самостоятелность: едни заемали отдѣлни земелни участъци, като се заселвали въ готови колиби или построявали нови, други пъкъ — по-бѣдни елементи, ставали работници и слуги на боярина. По такъвъ начинъ боярството и монастиритѣ придобивали многобройни работни рѫцѣ, като наредъ съ отдѣлнитѣ хора се залагали и цѣли села съ земята, като съвокупность на всички землевладѣлци[2]).

Въ феодалния периодъ на руската култура ние сѫщо така, както и въ западна Европа, виждаме, какъ цѣлиятъ социално-политически строй се основава на двѣтѣ основни явления въ обществения животъ: аграрния капитализъмъ отъ една страна и работното, респективно земледѣлско население, — отъ друга. Основенъ институтъ на феодализма въ политическо отношение бѣше и въ Русия васалитетътъ — „вольная служба“. Всички едри землевладѣлци ставатъ eo ipso висши държавни чиновници и военачалници. Едни отъ тѣхъ управляватъ области, други засѣдаватъ въ боярската дума или изпълняватъ длъжности на княжески посланници въ странство. По-дребнитѣ землевладѣлци — бояре изпълняватъ различни длъжности въ мѣстното административно управление, — служатъ като намѣстници, волостели, доводчики и управители - кормленщики. Великитѣ князе и послѣ царетѣ „кормили по службѣ“ своитѣ слуги, като имъ давали въ собственость или въ условно владѣние по-голѣми или по-малки земи — помѣстья (бенефиции). Тази система се продължаваше и по-нататъкъ, сир. бояритѣ и княжескитѣ слуги имаха пакъ свои подчинени феодали („слуги и дѣти боярскіе“), които играеха роля на низши чиновници, или пъкъ начал-

1) Павловъ-Сильванскій, стр. 252, 319.
2) Сѫщиятъ. Стр. 323, 328, 334 и сл.

ици на военни отреди, като заставаха къмъ бояритѣ въ сжщитѣ отношения, въ които тѣ се намирали къмъ своитѣ сеньори —князетѣ и царетѣ. „Дѣти боярскіе“ получавали сжщо така земя и административна служба, а пъкъ т. нар. „архіерейскіе дѣти боярскіе“ получавали отъ черквитѣ и монастиритѣ чифлици и изпълнявали за тѣхъ военна служба[1]).

Процесътъ на феодализацията на обществения строй, сир. на завършването аграрно-капиталистическия процесъ на политически основи, съ концентрацията на цѣлата земя и всички стопанства и работници на нея въ ржцѣтѣ на едрия боярски, монастирски и архиерейски капиталъ и на подчинения му напълно дребенъ аграренъ капиталъ, се завършва въ Русия въ XVI вѣкъ при Ивана Грозний. Съ самодържавната си власть той принуди всички бояри, владѣющи земи въ достатъченъ размѣръ, да изпълняватъ едра и дребна административна или военна служба, като образуватъ цѣли полкове или пъкъ се явяватъ въ сборнитѣ такива съ извѣстно число въоржжени и подчинени тѣмъ ратници,—тѣхни крѣпостни селяни или работници. Сжщеврѣменно той раздава останалитѣ още свободни земи въ голѣмъ брой, създавайки „помѣстья“ за своитѣ приближени, като увеличи по такъвъ начинъ феодалната аграрна-капиталистическа собственость. Наистина, въ първо врѣме тѣзи земи се смѣтали като държавна собственость и московското правителство задължавало помѣщицитѣ да не „опустошаватъ“ помѣстието, да не изгонватъ селянитѣ съ прѣкалени данъци и работи и да го култивиратъ, като бѣше забранено каквото и да било отчуждаване на такива земи. Сжщитѣ тенденции показва кралската и императорската власть въ западна Европа въ ранното срѣдневѣковие. Обаче и тамъ, както и въ Русия, землевладѣлцитѣ най-сетнѣ можаха да се емансипиратъ отъ това държавно опекунство и аграрниятъ капиталъ владѣеше послѣ тѣзи земи сжщо така неограничено, както и акумулиранитѣ отъ него самия.

Въ Русия, както и въ западна Европа, процесътъ на първоначалното натрупване на аграрния капиталъ съвпада съ врѣмето на раздробяването държавната власть. Цѣлата страна е раздѣлена по онова врѣме на множество самостойни владѣния съ суверенни права. Въ този „удѣленъ периодъ“ Русия показва естествена слаба свързаность на частитѣ си, географическа и економическа разединеность и обособленость на окржзитѣ и дребнитѣ боярски владѣния. Населението се разбива по отдѣлни оазиси между непроходимитѣ гори и блата, затрудняващи регулярнитѣ съобщения. У населението господствува още натуралното стопанство, което създава стопанска

[1]) Павловъ-Сильванскій, стр. 344, 354 и сл. 369 и 376.

самостоятелность на тѣзи оазиси, и отъ друга страна обуслав отсжтствието на търговски и промишленъ центъръ, който би могъл да служи за основа на политическото господство. Силната цен трална власть на московския царь, която постепенно обедин цѣлата руска земя, бѣше продуктъ на постепенно-развиващето с обмѣнно народно стопанство и на оживѣнитѣ съобщения между раз нитѣ области, когато сж били създадени вече нѣколко търговски и индустриални центрове, които осигурили връзкитѣ между отдѣлни области. Тогава развитието на аграрния капитализъмъ се довърши вече на политически основи и той получи въ Русия сжщо такова господствуваще значение въ обществения животъ, както и въ западна Европа.

Стопанско-културното значение на аграрния капиталъ въ Русия, при развититѣ аграрно-капиталистически феодални отношения, бѣше не по-малко отъ това въ Западна Европа. Центъръ на едрото „помѣстие" бѣше господарскиятъ дворъ, дѣто като въ стопански спектъръ се съединяватъ всички конци на управлението и на стопанството отъ обширнитѣ владѣния на княза, боярина или монастира. На господарската земя се култивиратъ обширни полета, градини, зеленчукови плантации, пчеларски градини и т. н., обработени съ труда на подчиненитѣ селяни или господарски работници. Подчиненитѣ пъкъ на землевладѣлеца дребни селячески стопанства плащатъ данъци въ разно количество, споредъ размѣра на обработеното поле. Облагането съ данъци носѣше тукъ не личенъ характеръ, а поземеленъ или, тъй да се каже, споредъ натуралния доходъ на стопанството[1]). Несъмнѣнно, и въ Русия голѣми пространства, покрити по-рано съ гори и блата, сж били обърнати въ култивирани мѣстности, особено въ централна и южна Русия, благодарение главно на едритѣ боярски и княжески стопанства, достатъчно за това съ работни сили и заинтересувани прѣко въ приложението на своя селско-хозяйственъ движимъ капиталъ за тази цѣль, за да увеличатъ натуралния си доходъ. Обаче, трѣбва да посочимъ на това, че въ развитието си рускиятъ аграрно-феодаленъ капиталъ не знае, както западно-европейскиятъ въ втората стадия, прѣмахване на господарското стопанство и прѣминаване къмъ системата на дребното арендно стопанство кждѣто се прѣобръщатъ всички работни и други лични повинности въ налози и данъци, парични и натурални, — поне като общо правило. Чакъ до срѣдата на XIX вѣкъ се е запазило у болшинство помѣщици господарското стопанство съ „барщиния" принудителенъ трудъ и системата на натурални данъци отъ всѣко крѣпостно-селско сто-

1) Ср. Павловъ-Сельванскій. Стр. 208; нашия трудъ, стр. 317.

панство[1]). Вѣроятно това се дължи на факта, какво до срѣдата на XIX вѣкъ руското земледѣлско стопанство изобщо бѣше малко засѣгнато отъ обмѣна и „вотчинитѣ“ на помѣщицитѣ бѣха, наистина, типъ едро затворено домашно стопанство, макаръ и не въ абсолютенъ смисълъ на думата. Но както и въ западна Европа, експлуатацията на селскитѣ маси отъ помѣщицитѣ въ Русия значително се увеличаваше прѣзъ цѣлия XVII и XVIII вѣкъ. Вече въ началото на XVII вѣкъ селянитѣ окончателно се прикрѣпятъ къмъ своята земя и ставатъ по такъвъ начинъ крѣпостни на помѣщицитѣ, въ пъленъ смисълъ на думата[2]). По нататъкъ, чакъ до началото на XIX вѣкъ, царскитѣ укази все повече увеличаватъ властьта на помѣщицитѣ надъ труда и личностьта надъ крѣпостнитѣ и тя става по такъвъ начинъ неограничена. Тѣзи факти се отразяватъ вече въ края на XVII вѣкъ върху настроението на селянитѣ и прѣдизвикватъ силни народни възстания и освободителни движения, подъ началството на Степанъ Разинъ и послѣ въ края на XVIII вѣкъ—подъ това на Емельянъ Пугачевъ при Екатерина II, което възстание обхвана централнитѣ и източни губернии и по едно врѣме дори заплашваше сериозно и правителството. Тѣзи движения несъмнѣно прѣдставляватъ пъленъ паралелъ съ аналогичнитѣ такива въ западна Европа въ втората стадия на аграрния капитализъмъ, която съ нѣкои особености, вижда се, достигна и рускиятъ аграренъ капиталъ на феодални основи.

Като паралелъ на развоя и господството на аграрния капитализъмъ на феодални основи въ социално-економическия строй въ западна и източна Европа прѣзъ срѣднитѣ вѣкове и съ извѣстни модификации и въ ново врѣме, до появата на т. нар. просвѣтенъ абсолютизмъ, се явява сѫщо такова развитие и въ Ориента у мюсюлманскитѣ държави и въ Индия. Tischendorf доказа съвършено неоспоримо, че въ Персия и въ Османската империя държавниятъ глава даваше като заплата за държавна служба земелни територии като „подаръкъ“, и тѣ отна-

---

[1]) Все пакъ Рожковъ. „Сельское хозяйство Россіи въ XVI вѣкѣ“ указва на това, че вече тогава господарското стопанство бѣше се съкратило и че натурални и парични данъци на селянитѣ значително прѣобладавали надъ „барщината“, сир. принудителенъ трудъ.

[2]) Рожковъ. „Денежное хозяйство и форми землевладѣнія въ новой Россіи“ историч. очерки ч. I и II посочва два закона, които създадоха крѣпостното право. Първиятъ бѣше указъ за „кабалното холопство“, сир. за лица, които като селяни сѫ били длъжници на едри землевладѣлци, т. е. за грамадното болшинство на селското население (ср. горѣ стр. 244—246 за стопанскитѣ основи на крѣп. право). Съ този указъ такива лица ставали за винаги подчинени на заимодавеца, респ. политическия си покровитель [ср. горѣ стр. 247 и сл. за руския комендатъ]. Втори указъ, издаденъ почти сто години по-рано, прикрѣпяваше селянитѣ къмъ тѣхната земя и забраняваше окончателно нейното напускане, сир. владѣнието на едрия землевладѣлецъ-капиталистъ, стр. 150—154.

чало имаха характеръ на пожизнено владѣние, а послѣ станаха наслѣдствени. Ковалевски сѫщо констатира това явление въ мюсюлманскитѣ империи, дѣто села и окрѫзи биваха раздавани на военачалницитѣ, при условие да ги организиратъ и съставятъ военни отряди. Край тѣзи феодални владѣния, тъй нар. „икта", едрото землевладѣние се образуваше, като дребнитѣ землевладѣлци доброволно прѣдаваха собственитѣ си права върху своята земя на едритѣ, при запазване правото на личното ѝ използуване. Тази типична форма на „закладничество" въ Русия, на комендатъ и патронатъ въ западна Европа, тукъ се наричаше „икбалдава", и имаше сѫщото разпространение, както и въ Европа. Чрѣзъ широкото разпространение на този институтъ имено се обяснява бързото прѣминаване на селяческата земелна собственость въ рѫцѣтѣ на „иктадаритѣ" и „ягердаритѣ", сир. феодалното дворянство—боярство. Ковалевскій констатира развитие на феодализма въ XIII вѣкъ и въ Индия, въ царството на великия Могулъ, дѣто земитѣ, населени съ свободни селяни, биваха прѣдавани за използуване на висшитѣ и нисши органи. Чиновницитѣ тукъ получаваха цѣли групи села,—култивирани и необработени земи, които заедно образуваха извѣстенъ феодаленъ окрѫгъ, нареченъ „талука"[1]).

По такъвъ начинъ ние виждаме, че и мюсюлманската стопанска култура достигна третия (феодаленъ) периодъ на западно—и източно-европейското стопанско-социално развитие, що се касае поне до аграрнитѣ отношения. По-нататъкъ, обаче, тази култура не е могла да се развие, побѣдена и унищожена отъ западно-европейската, или пъкъ защото нѣмаше въ себе си достатъчно духовни сили. Възможно е, че тукъ е оказала извѣстно влияние реакционната сила на исляма, враждебна на стопанския и социаленъ прогресъ.

IV. Четвърти периодъ въ развитието на западно-европейския аграренъ и феодално-социаленъ строй. Тенденции къмъ държавно рѫководство и организация на стопанството (врѣмето на „просвѣтения абсолютизмъ", „меркантилизмъ" и „протекционизмъ").

Извѣстно е, че абсолютната монархия, развила се въ XVI, XVII и XVIII вѣкъ въ западна Европа, възникнала и се закрѣпила на чисто аграрно-капиталистически начала, като монархътъ става най-голѣмиятъ и силенъ землевладѣлецъ въ страната, който

---

[1]) Вижъ Tischendorf: Das Lehnswesen in den muselmanischen Staaten; Ковалевскій: Исторія общиннаго землевладѣнія, 1889.

най-сетнѣ съ своята абсолютна власть унищожи политическата и социална сила и автономия на феодалнитѣ господари.

Още отъ XI до началото на XIII вѣкъ германскитѣ императори конфискуватъ много земи у подчиненитѣ феодали по различни мотиви, а пъкъ отъ XIII вѣкъ насамъ конфискуванитѣ земи постжпватъ въ полза на отдѣлнитѣ териториални господари — крале, сир. намалението назначението на императора като землевладѣлецъ вървѣше паралелно съ общия упадъкъ на неговата власть. Постепенно на негово мѣсто, като най-силни едри землевладѣлци, заставатъ териториалнитѣ господари. Тѣзи господари бѣха владѣтели на онѣзи едри феодални стопанства, които ние описахме въ миналия отдѣлъ, като землевладѣлското дворянство се е образувало отъ тѣхнитѣ слуги и напълно подчиненитѣ имъ майери. Отъ X до XII вѣкъ бързо се увеличаватъ едритѣ землевладѣлци — феодали, феодализмътъ става господствуваща форма въ обществения строй и, както видѣхме горѣ, аграрнитѣ капиталисти —феодали бързо разширяватъ своята политическа и стопанска сила, като присвояватъ общинскитѣ земи, завоюватъ у малокултурнитѣ съсѣдни народи (славяни) тѣхнитѣ територии и по-нататъкъ показватъ непрѣкжснатъ стремежъ да разширятъ своитѣ владѣния по най-различенъ начинъ. Най-голѣмитѣ и стопански най-силнитѣ феодали — аграрии, станали послѣ териториални господари, ползувайки се отъ обширната власть и правата, прѣминали къмъ тѣхъ отъ императора, не пропущатъ случай да придобиятъ, мирно или насилствено, нови земи; сир. ние виждаме тукъ яркото проявление на концентрационния процесъ въ развитието на аграрния капиталъ. Колкото по-успѣшно се развива този процесъ и колкото повече тѣзи феодали се усилватъ въ политическо отношение, — толкова по-лесно става за тѣхъ да се прѣобърнатъ отъ обикновени едри землевладѣлци въ териториални господари, като си подчинятъ всички останали владѣлци на едритѣ помѣстия — графове, барони и епископи. Затуй имено териториалнитѣ господари бѣха винаги най-едритѣ помѣщици въ цѣлата страна и затова и послѣдниятъ руски царь Николай II въ една рѣчь къмъ руското дворянство, споменувайки историческитѣ основи на царската власть, бѣше казалъ: „Я и мои предки были, есть и будемъ первые помѣщики въ русской землѣ“. Съвършено правилно забѣлѣзва Кулишеръ, че върху владѣнието на земята се основаваше цѣлата власть на териториалнитѣ господари; на него бѣше построена военната организация, феодализмътъ и цѣлиятъ социаленъ строй. Процесътъ на концентрацията въ развоя на аграрния капитализмъ продължава и понататъкъ: едни господари се издигатъ, други падатъ; съ прѣвръщането

на едни едри землевладѣлци въ крале и херцоги, други подпадатъ подъ тѣхна власть и това послѣ доведе къмъ поглъщане на послѣднитѣ отъ първитѣ. Въ резултатъ загинаха онѣзи едри землевладѣлци, въ борбата имъ съ територриалната власть, които не можаха да взематъ въ ржцѣтѣ си държавната власть,поради загубата на прѣдишнитѣ регали, спадането на земелнитѣ ренти и др., Още въ XIII и XIV вѣкъ едритѣ землевладѣлци край кралетѣ и херцогитѣ се унищожаватъ и на мѣстото имъ заставатъ по-дребнитѣ, подчинени напълно на територриалнитѣ господари — министериали, рицари и майери, т. е. класата на бждащето землевладѣлско дворянство. Сжщиятъ процесъ се забѣлѣзва и относно едрото духовно землевладѣние, силно което пострадало отъ образуването на риториалнитѣ държави. Започва усилена секуляризация на църтековнитѣ земи и тя дотолкова намали черковното и монастирско землевладѣние, че въ XIV вѣкъ се е смѣтало твърдѣ значително, да владѣе монастирътъ срѣдно 300 селянски дѣлове когато по-рано, въ IX и X вѣкъ, той владѣеше често отъ 3—8000 дѣла (Hufen) (ср. горѣ стр. 224 [2]).

По-нататъкъ стопанската сила на територриалнитѣ господари, станали така да се каже, монополисти въ аграрно-капиталистическата область, растѣше съ помощьта на паритѣ. Sombart прѣвъзходно доказа, какъ голѣмитѣ парични фондове на територриалнитѣ господари сж се образували отъ поземлената рента и какъ, въ сжщность, значителна часть на паричния капиталъ и на съврѣменния капитализъмъ водятъ своя произходъ отъ паричнитѣ фондове на феодалнитѣ господари, попълнени отъ аграрно-капиталистическата експлоатация на подчиненото имъ работно население и отъ воденето на едри самостоятелни стопанства. Втори източникъ на тѣзи парични фондове бѣше директната експлоатация на златнитѣ и сребърни рудници въ тѣхната страна, или пъкъ ползуването отъ регалното право върху тѣхъ, т. е. получаване високъ процентъ отъ частната експлоатация на тѣзи природни богатства [1]). Паричнитѣ пъкъ богатства на територриалнитѣ господари създадоха имъ възможность да издигнатъ още повече, да подкрѣпятъ и направятъ съвсѣмъ независима своята политическа власть чрѣзъ два нови института: плащани съ пари бюрокрация и войска, като съ това станаха излишни административнитѣ и военни функции на дребнитѣ феодални господари (дворяни). Съ това окончателно загина феодалниятъ строй, стопанскитѣ основи на който бѣха вече унищожени,

---

[1]) Ср. Кулишеръ. стр. 70 и сл. 72 за този отдѣлъ.

[2]) Sombart. Der moderne Kapitalismus, т. I, стр. 235 — 246, 251, 254 и сл., 256 и сл., 260, 264 и сл. 266, 273, 255, 279 и сл. 290 — 292.

:акто посочихме горѣ, и се създаде абсолютна централна дър-
кавна власть, опираща се на напълно подчинената ѝ бюрокрация
ı армия.

По такъвъ начинъ просвѣтениятъ абсолютизъмъ, стремилъ се
ıо-нататъкъ да развие една послѣдователна система на своеобра-
.енъ държавенъ регулативизмъ въ цѣлото народно стопанство, бѣше
ъ огледъ на произхода му, нѣщо като апогей на аграрно-капитали-
тическото развитие върху феодални основи. Абсолютенъ монархъ,—
ърховниятъ стопанинъ въ страната си, искаше да създаде тукъ
:жщо така едно добрѣ организирано стопанство, съ регулирано про-
ıзводство и потрѣбление (разпрѣдѣление), както феодалнитѣ госпо-
цари по-рано въ чифлицитѣ си. Въ сжщия смисълъ, както Кова-
ıевскій нарича феодала въ тази стадия „прѣдставитель на едро-
:оциалистическо (колективно) стопанство“, така и абсолютниятъ мо-
ıархъ искаше да създаде такова отъ цѣлото народно стопанство.

Какви социално-економически задачи се намираха прѣдъ тази
ıбсолютна политическа и стопанска[2]) държавна власть? На този
ъпросъ прѣвъзходенъ отговоръ ни даватъ прочутитѣ социолози
ıтъ XV, XVI и XVII вѣкъ Макиавели въ Италия, Жанъ Боденъ
ъ Франция, Hobbes въ Англия и почти всички меркантилистически
ıисатели въ Германия, начиная отъ von Schröder, заедно съ цѣлата
:оциално-политическа литература на тъй наречени монархомахи.
Всички тѣ рисуватъ идеалътъ на държавата като една всепоглъ-
цающа върховна сила, която обхваща цѣлия обществен животъ,
ırганизира, контролира, гледа и ржководи всичкитѣ му проявления,
ıсобено пъкъ стопанството, включая и частния животъ на граж-
ıанитѣ, — прѣдставлявайки поразителенъ паралелъ съ общест-
ıенитѣ идеали на Аристотеля, Платона, Евхемера и Ямбула,
ıисали при подобни социални отношения и кризи въ обществото,
:оито сж имали мѣсто и въ западна Европа въ XVI и XVII вѣкъ.

Стопанскиятъ и културенъ животъ на обществото по онова
ırѣме изискваше нови производителни и разпрѣдѣлителни форми
съотвѣтно съ развилитѣ се производителни и потрѣбителни сили,
ıсобено пъкъ поради бързия ръстъ на населението въ западна
Европа, слѣдъ разрушителната и опустошителна трийсетгодишна
ıойна. Ние видѣхме, че още въ XV и XVI вѣкъ ясно се забѣлѣз-
ıатъ нови форми въ стопанството, отразили се и въ живота на
ıграрния капиталъ въ третата му стадия, а именно: ръстътъ на

1) Забѣлѣжително е, че абсолютниятъ монархъ се смѣта върховенъ стопанинъ въ страната и на народа, сжщо така, както феодалътъ капиталистъ въ своя чифликъ, поредъ патримониалната теория. Сравни учениятa на Hobbes, Adam Müller и v. Haller. Сжщо така и рускитѣ царе нееднократно подчертаваха, отъ Петъръ Велики насамъ, че тѣ сж върховнитѣ стопани на руската земя.

градоветѣ, на индустрията и търговия въ тѣхъ, — вжтрѣшна и
външна, развитие въ раздѣлението на труда въ обработваща дѣй
ность и особено интенсификация на производството и въ агри
културата, заедно съ господството на паричното стопанство въ
всички дѣйности. Всичко това бѣше прѣдизвикано както от
интенсивния ръстъ на населението въ тѣзи вѣкове, така и от
увеличението на неговитѣ производителни, потрѣбителни сили и
културни потрѣбности, — получили ясенъ изразъ напр. въ хума
нистическата литература, съ нейнитѣ изисквания за свободното и
широко използуване всички природни блага и сили за материалнот
благо на човѣцитѣ, за свободенъ пари́ченъ и стопански оборотъ
свободно забогатяване, широка консумация и т. н., като тя с
борѣше съ аскетическитѣ, срѣдновѣковни учения и идеали на ка
толицизма и религията, ограничаващи човѣшкитѣ потрѣбности и
стопанския прогресъ.

Обаче, всички тѣзи нови тенденции въ стопанското и общо
културно развитие на западно-европейскитѣ народи срѣщатъ голѣми
прѣчки тъкмо въ производственитѣ и социални отношения, съз
дадени отъ феодалния аграрно-капиталистическия строй. Негов
продуктъ бѣше явлението, че страната бѣше раздѣлена на без
брой дребни територии, между които бѣше невъзможенъ свободен
търговски обмѣнъ, като навсѣкждѣ се намираха граници, митници
забрани за свободенъ вносъ и износъ и т. н. Неговъ про
дуктъ бѣше и специфическото затворено градско стопанство и
цѣлата ограничаваща свободното производство и обмѣнъ поли
тика на занаятчийскитѣ градски цехове, които поради егоистиче
скитѣ монополни интереси все повече ограничавали въ своитѣ
окржзи развоя на търговията съ външни, внесени стоки и сжщо
така спъвали производството, като затруднявали стжпването въ
цеховетѣ, сир. образуване на нови майстори, то-естъ абсолютно и
относително намалявали броя на занаятчиитѣ въ всѣки цехъ. А
пъкъ това означаваше, при интенсивния ръстъ на населението
пролетаризация на работнитѣ сили и силенъ недостатъкъ и скжпости
на продуктитѣ за всички потрѣбители. Съ други думи, цеховетѣ и
тѣхнитѣ права и привилегии въ градоветѣ, — единъ продуктъ на
феодалната дребно-автономна организация на обществени групи и
територии, както я изработи аграрниятъ капитализъмъ базиращъ се
на привилегии, — пролетаризираха работното (индустриално) насе
ление и разрушаваха народното стопанство не по-малко отъ аграр
ния капиталъ, който дѣйствувалъ идентично въ своята област
къмъ селското население.

Задачата на новата централизирана монархическа държавна власть бѣше въ тази социална ситуация — да върви по посоката на египетскитѣ фараони и гръцко-римскитѣ императори, като задоволи новитѣ културни и материални потрѣбности на обществения животъ съ устройството на държавно, или поне ржководено отъ държавата, народно стопанство. Но при туй тя трѣбваше да се приспособи къмъ новитѣ форми на зараждащото се капиталистическо обмѣнно и парично стопанство, като организира такива прѣдприятия. Втора задача на държавната власть бѣше да ликвидира и отстрани тѣзи отрицателни явления и послѣдствия на феодално-капиталистическия периодъ въ селското стопанство и на корпоративно-цеховата организация въ градското стопанство, които все повече влизаха въ противорѣчие съ потрѣбноститѣ на обществения животъ. Трѣбваше да се даде изходъ на тѣзи нарастнали производителни и потрѣбителни сили, които сж останали отвънъ феодалното стопанство, както въ града, така и въ селото. Всички онѣзи многобройни пролетаризирани елементи, създадени съ експроприаторската политика на аграрния капиталъ и съ монополно-ограничителната такава на градскитѣ цехове,—сжщо така възъ основа на феодални права и привилегии, можаха да намѣрятъ своето приложение само въ посока на създаване нови, по-широки производствени форми въ индустрията и стокообмѣна. Такива форми изискваха сжщо и нарастналитѣ потрѣбителни сили и културни потрѣбности на народитѣ и най-сетнѣ, дори новитѣ държавни нужди, въ връзка съ организацията на многобройния бюрократически персоналъ за управлението и постоянната армия, която трѣбваше да бжде екипирана и въоржжена. Но създаването на такива форми означаваше, въ сжщность, едно радикално реформиране на цѣлия стопанско-социаленъ строй и създаване на единъ новъ, съгласно принципа: централната държавна власть създава и ржководи новитѣ производствени и разпрѣдѣлителни форми за уредбата на разстроеното народно стопанство, ограничавайки властьта на старитѣ господствуващи стопански фактори. Несъмнѣнно е, че тукъ бѣше необходимъ абсолютизъмъ, „полицейско", както казваха по-послѣ, ржководство на цѣлото народно стопанство, въпрѣки и противъ цеховетѣ и феодално-аграрния капиталъ, за да могатъ да се закрѣпятъ и развиятъ тѣзи нови форми.

Съ тази цѣль държавниятъ протекционизъмъ—регулативизъмъ въ всички страни прѣмахваше или намаляваше вжтрѣшни митници и всички мита по пжтища и мостове, като въвеждаше обща и еднаква система на пограничнитѣ мита, осигуряваше снабдяване на страната съ необходими сурови материали и храни чрѣзъ планомѣрна

и многостранчива аграрна политика (в. долу) и чрѣзъ забрани на износъ тѣзи продукти, когато това изискваха общо-стопански интереси. Той развиваше едрата индустрия чрѣзъ насаждане нови клонове, всестранна държавна подръжка и техническата ѝ регламентация и чрѣзъ митническо-полицейско отстранение на чуждата конкуренция. Той построяваше изкуствени пѫтища по цѣлата страна и пристанища и пробиваше цѣли мрѣжи отъ водни канали, обедини системата на мѣркитѣ и теглилкитѣ, регулира търговското право и търговското освѣдомение за външни и вѫтрѣшни пазари, развиваше техниката, изкуството и науката въ специални държавни институти, уреди държавното и общинско финансово и общо стопанство, и отстрани неравномѣрноститѣ въ разпрѣдѣление на налозитѣ. Всичко това служеше на единствената и главна цѣль: да се създаде държавно—народно стопанство, затворено отвънъ, когато вносътъ или износътъ прѣчи на общитѣ му интереси, което би могло да задоволи всичкитѣ потрѣбности на гражданитѣ чрѣзъ националния трудъ и би поставило чрѣзъ оживенъ вѫтрѣшенъ стокообмѣнъ, съобщения и кредитъ всички природни спомагателни сили и срѣдства, заедно съ индивидуалнитѣ сили на народа, въ услуга на цѣлото, сир. народно-стопанския организъмъ [1]).

Такива-то държавно-регулативни тенденции показва стопанската политика на просвѣтения абсолютизъмъ послѣдователно въ всѣка область. Въ аграрно-стопанската сфера правителството въ Англия прѣзъ XVII вѣкъ енергично покровителствува производството на жито, като въвежда аграрни защитителни мита. Въ 1789 г. това покровителство се усилва съ закона за премирането всѣки износъ на жито при силно спадане на цѣната му, въ полза на производителитѣ, съ директна финансова подръжка чрѣзъ премии [2]). Поради масата бѣдни, скитници и прѣстѫпници въ врѣмето на Елизавета, се създава пространно законодателство за бѣднитѣ. Въвеждатъ се регулярни държавни пособия и материална подръжка въ форма на работни домове и приюти, които се финансираха чрѣзъ дажби отъ състоятелнитѣ граждани. Правителството имъ придаде строго принудителенъ характеръ, за да създаде голѣмъ общественъ фондъ. Съ право забѣлѣзва Ковалевскій, че съ това държавата енергично се е намѣсила въ областьта на стопанското разпрѣдѣление на цѣнноститѣ. Една часть на поземелната рента и на търговско-индустриалнитѣ печалби бѣше конфискувана въ

---

[1]) Ср. Bücher. Entstehung der Volkswirtschaft. 4-te Auflage 1904. стр. 159 и сл.

[2]) G. von Below. Probleme der Wirtschaftsgeschichte. Tübingen. 1920. стр. 102.

полза на бѣднитѣ, — първата стжпка, както забѣлѣзва Ковалевскій, къмъ осжществяване принципитѣ на държавния социализъмъ [1]).

Обширна бѣше аграрната политика на просвѣтения абсолютизъмъ въ Германия, дѣто тя се развои много повече въ опрѣдѣлената горѣ посока, отколкото въ Англия, тъй като въ послѣднята държавата съ енергична индустриална и търговска политика поуспѣшно прѣмахваше социалнитѣ бѣдствия (пролетаризация), създадени отъ развития аграренъ капитализъмъ. Въ Германия пъкъ държавната власть се залови тъкмо за осжществяването на тази социално-економическа програма, която бѣше формулирана 150 години по-рано отъ революционното селячество (ср. горѣ стр. 236).

Най-напрѣдъ абсолютната монархия се обърна къмъ прѣката защита на селянството и на селското стопанство. Забранява се парцелирането на селяческитѣ стопанства и участъци, при което, наредъ съ финансовитѣ, влияятъ общо-стопански и социални мотиви. Издаватъ се точно регулирани правилници за частното горско стопанство, както и за риболовството въ цѣлата страна въ полза на селянитѣ. Правителството се намѣсва енергично и въ всички отношения между землевладѣлцитѣ и селянитѣ, като най-напрѣдъ настоява за прѣобръщането на врѣменнитѣ дребни арендатори у едритѣ земевладѣлци въ наслѣдствени, което има за цѣль да закрѣпи положението на селячеството. Слѣдъ туй се забранява усвояването на селянскитѣ стопанства отъ черквата, а послѣ и отъ дворянитѣ и гражданитѣ. Наредъ съ това постоянно се регулиратъ и техническитѣ въпроси на цѣлото селско стопанство. Вече отъ края на XVI в. държавната власть издава възбрани за износъ на земледѣлски продукти, прѣслѣдващи индиректно регулирането на консумацията и производството въ смисълъ на извѣстна хармония между тѣхъ. von Below констатира, че макаръ градското стопанство тогава още продължаваше, но все пакъ териториалнитѣ господари все повече взимаха ржководството на цѣлото стопанство въ свои ржцѣ. Особено пруският кралъ Вилхелмъ I искаше да осигури за селянина вжтрѣшния пазаръ противъ егоистическитѣ стрѣмежи и привилегии на градскитѣ цехове. Фридрихъ Велики пъкъ искаше да създаде здраво равновѣсие въ интереситѣ на земледѣлието и индустрията, между селото и града. Конкретно казано, той искаше да уравновѣси интереситѣ на производителитѣ и потрѣбителитѣ Износътъ бѣше обусловенъ съ особени позволителни, издавани споредъ стопанската конюнктура въ страната. Край това държавата закупува за своя смѣтка въ грамадни количества житни храни и ги складира въ магазини, разпръснати въ различни провинциални мѣста, заради разпрѣдѣ-

[1]) Kowalewsky, Bd. VI стр. 101.

ление на хранитѣ въ гладни години. Когато слѣдъ лоша реколта цѣнитѣ се подигаха много високо, държавата отваряше магазинитѣ и продаваше по-низки цѣни, докато пазарната цѣна не спадне достатъчно. Когато пъкъ цѣната на хранитѣ при добра реколта спадаше подъ нормата, при която селскиятъ стопанинъ можеше изгодно да води своето стопанство, държавнитѣ магазини закупували житото на добра цѣна и съ това противодѣйствували на спадането на цѣнитѣ противъ селскитѣ интереси. Сѫщата политика бѣше прокарана въ началото на XVIII вѣкъ и въ Англия съ т. нар. „хлъзгаща се митническа скала", заедно съ системата на премиитѣ и възбрани за износъ и вносъ. Нѣма съмнѣние, че всички тѣзи мѣрки бѣха едно по-нататъшно, разширено продължение на градското стопанство въ идеалното му врѣме, когато неговитѣ ржководители се стрѣмѣха да приспособятъ производството къмъ потрѣбление въ града и село, като създадатъ извѣстенъ регулативизъмъ въ селското и градско производство и потрѣбление. Къмъ сѫщото се стремеше и стопанската политика на абсолютната монархия. Наредъ съ всичко това държавата започва да се грижи всестранно и за прогреса въ агрикултурата. Откриватъ се държавни селско-хазяйствени училища, устрояватъ се питомници, образцови стопанства, държавно развъждане на породистия добитъкъ, полагатъ се грижи за рационално разпрѣдѣление на земледѣлското население по малко населени мѣста и ставатъ дори прѣселвания, организирани отъ държавата, като тя изсушава блатисти мѣста и мелиорира цѣли територии. За подръжката на селячеството се организиратъ кредитни учреждения, служащи за всѣки нуждающъ се стопанинъ и заедно се регулира селяческото дългово право. Тѣзи двѣ послѣдни мѣрки бѣха само една часть отъ народонаселенческата политика на държавата, като тя искаше не само да уголѣми населението на страната и неговитѣ производителни сили, но и да осигури потрѣблението му[1]). Въ Австрия и Прусия, както и въ другитѣ държави, монарситѣ издаватъ въ началото на XVIII вѣкъ строги укази, щото нито единъ феодалъ-землевладѣлецъ да не смѣе да изгонва селянитѣ отъ тѣхнитѣ участъци, безъ законно основание, като се изисква край това и възвръщане на отнетитѣ вече селянски участъци[2]). Тѣзи възбрани датиратъ вече отъ врѣмето на великия курфюрстъ, който заповѣдваше възстановяване и заселване на празднитѣ и напустнати селянски участъци. Сѫщо така и слѣдъ седемгодишната война прускитѣ крале заповѣдватъ

1) Ср. von Below. Probleme. Стр. 95 и сл., 100, 589, 105, 110 и сл., 112, 536 и сл. Кулишеръ, стр. 253.
2) Кулишеръ, стр. 287.

заселването на напустнатитѣ селянски участъци, като съ всичко това се полага грижа за възстановяване на земледѣлското стопанство изобщо. Lamprecht констатира, че ако изпърво тукъ превалираха финансовитѣ интереси у държавата, най-сетнѣ господствуваха народно-стопанскитѣ такива. Забѣлѣжително е, какъ народо-населенческата политика на прускитѣ крале въ XVIII вѣкъ се развива все по-нататъкъ. Правителството разчиства необработенитѣ земи, раздава ги на безстопанскитѣ селяни и кредитира на тѣхъ инвентарь и добитъкъ, като се създаватъ цѣли категории държавни селяни въ разнитѣ провинции. Сѫщеврѣменно се подобрява и стопанското положение на крѣпостнитѣ селяни, като строго се забранява увеличението на данъцитѣ, повинноститѣ и работитѣ, и дори се нормиратъ всичкитѣ имъ задължения къмъ землевладѣлцитѣ[1]).

Много по-слаба бѣше аграрната политика на правителството за общо-стопанскитѣ и държавни интереси въ Франция. Просвѣтенитѣ министри въ XVII и XVIII в., до революцията, искаха да ограничатъ произвола на сеньоритѣ, да регулиратъ износа и износа на аграрнитѣ продукти за интереситѣ на населението и индустрията, но, обикновено, безуспѣшно. Бѣха направени опити да се подигне земледѣлското стопанство у селянитѣ, като имъ се раздаваха просвѣтителни брошури върху рационалната агрикултура, но и това остана повече безполезно, поради страшното изтощение на селянското стопанство отъ гнѣта на сеньоритѣ[2]).

За аграрната политика на просвѣтения абсолютизъмъ въ всички западно-европейски страни е характерна, изобщо, системата на обширни поощрителни мѣрки за развитието на селското стопанство. Изписватъ се и се раздаватъ на населението сѣмена на нови растения и породистъ добитъкъ, устрояватъ се селско-стопански опитни станции и питомници, създаватъ се учрѣждения за селско-стопански кредитъ, даватъ се премии за развъждането на нови култури и за прилагането на нови начини наторяване и т. н.,—съ една дума, държавата започва да ръководи косвено цѣлата агрикултура.

Индустриалната и търговска политика на просвѣтения абсолютизмъ, т. нар. меркантилизъмъ, е дотолкова извѣстна въ нейнитѣ главни посоки, че ние можемъ да се ограничимъ само съ характеризирането на главнитѣ ѝ черти. Ръководящъ мотивъ е винаги покровителството на свободната индустрия съ всевъзможни срѣдства, включая и кредитъ, (обширната система на „протекци-

[1]) Ср. Lamprecht. Grundbesitz, стр. 132 и сл.
[2]) Ср. Кулишеръ, стр. 252.

онизъмъ"), за създаване у частнитѣ прѣдприемачи едри индустриални и търговски прѣдприятия, оставащи, обаче, подъ постоянно ржководство на държавата относително характера и размѣра на производството, неговото качество, положението на труда въ него (врѣме и заплата) и др.. Такива прѣдприемачи държавата често привлича отъ странство, като насажда и ржководи групи на специалисти-занаятчии. Второ, — държавата направо създава сама индустриални прѣдприятия, често при участие на частния капиталъ, съ труда на наемни работници или прѣстжпници или пъкъ на прибранитѣ въ работнитѣ домове бѣдняци. Свободнитѣ занаятчии получаватъ кредитъ отъ държавата срѣщу извѣстни гаранции и задължения и държавата прѣдприема мѣрки да имъ гарантира пласирането на тѣхнитѣ продукти. Забѣлѣжително е, напр, че нѣмскитѣ меркантилисти отъ XVIII вѣкъ разработватъ, съгласно пожеланията на правителството, обширни планове върху организирането отъ държавата на централни и мѣстни търговски, сир. стокообмѣнни институти, които би пласирали стокитѣ, изготвени отъ държавнитѣ работилници, поддържаното отъ държавата дребно занаятчийство и протежиранитѣ едри индустриални прѣдприятия. Тѣзи институти биха служили сжщеврѣменно и като доставчици на сурови материали за индустрията, като държавата ще поеме доставката имъ въ магазинитѣ направо отъ земледѣлцитѣ. Споредъ тѣзи планове, съ това можеше да се прѣмахне отчасти и паричния обмѣнъ: държавата поема отъ производителитѣ тѣхнитѣ стоки и имъ дава сурови материали, като изплаща само разликата, съставяща печалбата и работната заплата.

Въ търговията, особено външната, държавата разви, както е извѣстно, въ връзка съ учението за търговския балансъ, едно пълно ржководство на вноса и износа, съ приспособяване на колониалното производство къмъ отечествена индустрия и консумация като съ това бѣше гарантирано на метрополийното и колониалното производство взаимно пласиране на продуктитѣ. Сир., ржководството на държавата въ производството продължаваше и въ стокообмѣна. Вжтрѣшната пъкъ търговия се регулираше съ различни прѣдписания върху качеството на стокитѣ, съ такси и край това държавната власть водѣше енергична борба противъ монополнитѣ права и привилегии на цеховетѣ, както и противъ всѣкакви стѣснения въ свободенъ вжтрѣшенъ стокообмѣнъ, които се още запазили като наслѣдията на феодалния периодъ.

Особено английската меркантилистическа политика се погрижи много за създаването на свободна (не цехова) индустрия и търговия вжтрѣ въ страната, както и за това, щото за ан-

глийскитѣ стоки, както и за вноса на суровитѣ материали въ Англия, да бжде осигурена най-голѣма помощь и покровителство отъ страна на държавата. Тази политика бѣ поддържана съ всевъзможни мѣрки, начиная отъ мѣркитѣ на Елизавета и отъ прочутия навигационенъ актъ на Кромвела. По такъвъ начинъ английската стопанска политика въ XVI, XVII и XVIII вѣкъ унищожи цѣлото наслѣдство отъ феодалния периодъ въ градското стопанство и осигури за пролетаризиранитѣ селски маси широка дѣйность въ индустрията и търговията. Тъй като въ Франция всички тѣзи мѣрки, цѣлящи държавното ржководство на народното стопанство и неговата организация на нови начала, нѣмали достатъченъ успѣхъ, държавата остана слаба противъ феодалнитѣ сили (ср. напр., дѣйностьта на Колбера, Тюрго и Неккера) и народното стопанство продължаваше да се разрушава отъ тѣхъ, стана неизбѣженъ и дѣйствително настана този страшенъ социаленъ крахъ, който се изрази въ французката революция, сжщо така, както неизбѣженъ бѣше този крахъ и въ Русия, посочваща въ значителна степень сжщитѣ социални кризи и отношения, както и Франция въ втората половина на XVIII вѣкъ. Що се касае до Русия въ съотвѣтната епоха съ западно-европейския просвѣтенъ абсолютизъмъ, то тукъ тенденциитѣ къмъ държавно ржководство на стопанството нѣмаха такъвъ ярко изразенъ характеръ като въ западна Европа и не играятъ такава роля. Това се дължи на факта, че рускиять аграренъ капитализмъ на феодални основания не се е развилъ до такава степень и не е показвалъ такива разрушителни тенденции, както въ западна Европа. Отъ друга страна, ние нѣмаме въ Русия по онова врѣме такова силно градско и индустриално развитие, както въ западна Европа въ XVI, XVII и XVIII вѣкъ. Сир., тукъ липсваха още онѣзи остри социалии и економически кризиси, които ние срѣщнахме и характеризирахме тамъ. И за туй имено държавно-ржководнитѣ тенденции въ стопанството бѣха тукъ много по-слаби. Аграрниятъ капитализъмъ въ Русия посочва култиваторскитѣ и сжщеврѣмено експроприаторски тенденции на западно-европейския отъ третата стадия само къмъ срѣдата на XIX вѣкъ. Но тукъ държавата се намѣси съ освобождението на крѣпостното селячество и съ прѣдоставянето му земя, макаръ и въ недостатъченъ размѣръ, съ което социалната криза бѣще отложена до началото на XX вѣкъ.

Историята на културата и на стопанството установи сега напълно, че цѣлата тази система на протекционизъмъ и държавенъ регулативизъмъ, въ широкъ смисълъ на думата, повече или по-малко развита въ всички западно-европейски държави прѣзъ XVI, XVII

и XVIII вѣкъ, отчасти и въ Русия при Петра Велики, създаде скелета и основнитѣ черти на съврѣменната държава и на народното стопанство, както то се е развило прѣзъ XIX вѣкъ. Но формитѣ на новото стопанство, които създаде просвѣтениятъ абсолютизъмъ, не можаха да се раззиватъ по-нататъкъ въ онѣзи полицейско-регламентарни институти и споредъ онѣзи строго ржководни начала, които той създаде. За тѣхното развитие се изискваше, както показа животътъ, пакъ една еволюция къмъ пъленъ индивидуализъмъ и либерализъмъ,–едно господство на онѣзи принципи въ социалния и народно-стопански животъ, които формулира толкова ясно и убѣдително класическата школа въ политическата икономия и либерализъмъ въ политиката. Държавниятъ регулативизъмъ не е могълъ още да се развие по-нататъкъ, къмъ неговитѣ съвършени и послѣдни форми, понеже онѣзи стопанско-социални форми, които той създаде, бѣха само първитѣ начала на единъ съвършено новъ стопански и социаленъ строй, радикално различаващъ се отъ срѣдневѣковната феодална култура, който изисквалъ пакъ едно самостоятелно и дълго развитие, по сжщитѣ стжпала и стадии, които ние познаваме въ стопанската история на цѣлото човѣчество въ различнитѣ ѝ цикли[1]).

Сега именно настава нова ера въ човѣшката стопанска култура. Тж посочва по-нататъшното развитие отъ послѣднитѣ стжпала на гръцко-римската култура. Настава периодътъ на великото индустриално-търговско (техническо) развитие въ цѣлия свѣтъ. Индустрията, т. е. производството и транспорта, и търговията напълно се раздѣлятъ отъ агрикултурата и се раз-

1) Тукъ трѣбва да се подчертае разликата между формитѣ на стопанско-социалния строй въ западна Европа прѣзъ врѣмето на просвѣтения абсолютизъмъ и строя, господствувалъ прѣзъ елинистическо-императорския периодъ въ гръко-римската култура. Държавниятъ регулативизъмъ, развитъ отъ абсолютната монархическа власть въ XVII и XVIII вѣкове недостигна далечъ оная степень на държавния колективизъмъ, който намираме въ четвъртия периодъ на гръко-римската култура. Това се дължи на разликата между респективнитѣ два периода въ западно-европейската и гръко-римската култури. Държавниятъ колективизъмъ въ елинистическо-императорския периодъ бѣше необходимото послѣдующе стжпало въ стопанското развитие, слѣдъ най-високия развой и господството на висшитѣ форми на капитализма, които можа да развие античната култура, и той прѣдставляваше, тъй да се каже, апогей на цѣлото стопанско развитие у античнитѣ народи въ втория цикълъ. Държавниятъ пъкъ регулативизъмъ въ XVII и XVII вѣкове въ Европа ликвидираше само феодалнитѣ срѣдневѣковни форми на стопанството и отваряше за западно-европейскитѣ народи пжтя за развоя на по-висши форми на капитализма за обмѣнното стопанство, за прогреса въ раздѣлението на труда, за „народното стопанство" въ смисъль на Bücher. които форми, прѣживѣли вече гърцитѣ и римлянитѣ въ III ия периодъ оа тѣхната култура и които трѣбвало да прѣживѣятъ още западно-европейскитѣ народи по-нататъкъ. Затуй именно държавниятъ регулативизъмъ въ XVII и XVIII вѣкове остана само на първитѣ си стжпала и билъ послѣ въ края на XVIII и особено въ XIX вѣкъ напълно отхвърленъ отъ общественитѣ сили, създадени отъ развоя на капиталистическото стопанство въ модернитѣ му форми.

виватъ до грамадни размѣри, като съединяватъ постепенно цѣлия свѣтъ въ едно стопанско цѣло и подигатъ човѣшката материална и духовна култура до гигантска височина, въ сравнение съ античнитѣ народи и срѣднитѣ вѣкове. Вториятъ елементъ на стопанския прогресъ — раздѣлението на труда въ тритѣ основни стопански дѣйности на човѣшкото общество: добивателна, обработваща дѣйность и стокообмѣнъ (търговия), което изработи вече гръцко-римската култура, сега показва нова велика еволюция и прогресъ съ по-нататъшна производителна диференциация и специализация, както и съ организационна концентрация въ всѣка отъ тѣзи три дѣйности. Обусловляващи основи на този прогресъ бѣха: голѣмиятъ развой на производителнитѣ и потрѣбителни сили на уголѣменото население въ XVIII и XIX вѣкъ, благоприятствуванъ отъ стопанската политика на просвѣтения абсолютизъмъ, подигнала производството и обмѣна въ цѣлата страна, и послѣ сѫщо такава основа бѣше великиятъ развой на културнитѣ потрѣбности и духовното развитие на човѣчеството, които се намираха въ непрѣкѫсното взаимодѣйствие съ производителнитѣ сили на народитѣ. Производителнитѣ сили и продуктивностьта на труда, увеличавайки материалнитѣ блага, развиваха културнитѣ потрѣбности и духовния животъ на народитѣ, а пъкъ тѣзи потрѣбности и животъ отъ своя страна влияеха върху по-нататъшното развитие на производителнитѣ имъ сили. Това бѣше основната картина на бързия човѣшки прогресъ прѣзъ цѣлия XIX вѣкъ.

Ако ние сега въ единъ кратъкъ прѣгледъ прослѣдимъ развитието на индустрията (производство и транспортъ) и търговията, — елементитѣ на прогреса въ западно-европейската култура слѣдъ просвѣтения абсолютизъмъ, то ние ще видимъ, че тѣ посочватъ въ развитието си сѫщитѣ периоди въ стопанско-социалнитѣ имъ форми, които ние срѣщнахме вече много пѫти въ стопанската история на човѣчеството.

I. Първи периодъ въ развитието на западно — и източно-европейската индустрия и търговия. Корпоративно-колективни форми на стопанството.

Врѣмето на Caesar, Tacitus, Lex Salica и „Русская правда“ не знаятъ още самостоятелна индустрия. Въ послѣднето врѣме на раннотo срѣдневѣковие индустрията е само една часть на феодалното стопанство и обслужва нуждитѣ му и тѣзи на господаря, безъ да засѣга стопанския животъ на цѣлото население. Рѣдкитѣ земле-

дѣлци — занаятчии въ селата покриватъ съ своята случайна работа само извънреднитѣ нужди на селското население. Търговията играе сѫщо така случаенъ скитнишки характеръ и обслужва само рѣдкитѣ и извънредни нужди на феодалнитѣ господари [1]). Сѫщитѣ скитнишки форми на търговията и индустрията прѣзъ респективното врѣме се срѣщатъ и въ източна Европа [2]). Едва въ XI—XII вѣкъ започва въ западна Европа да се образуватъ градоветѣ, започва и самостоятелната индустрия и търговия, обслужващи редовно населението; това се дължи на посоченитѣ вече причини: нарастване на населението и увеличаване на материалнитѣ потрѣби на селското население и господствуващитѣ класи. Това врѣме съвпада приблизително съ унищожението на феодално-господарското стопанство и съ емансипацията на занаятчийството и дребнитѣ търговци, концентриращи се въ градоветѣ, отъ властьта на феодалнитѣ господари — аграрии. Сир., и тукъ, въ западна Европа, започва извѣстната вече историческа еволюция въ стопанската дѣйность, която ние видѣхме прѣзъ втория периодъ въ гръцката и римска култури, това е раздѣлянето на обработващата отъ добивателна дѣйность. Търговията, обаче, дълго още остава назадъ отъ развитието на индустрията, понеже найнапрѣдъ се развива повече специфичното „градско стопанство", съ непосрѣдственъ обмѣнъ между занаятчии и селяни. Въ Русия сѫщитѣ стопански форми се развиватъ много по-късно — въ XVI, XVII вѣкъ и то не въ такъвъ размѣръ, както въ западна Европа, като все още господствува въ доста висока степень натуралното стопанство, поради голѣмитѣ разстояния между градове, села и селищата — характерно явление за Русия въ онова врѣме. Само Москва, Тверь, Ростовъ, Новгородъ, Псковъ и др. по-голѣми градове познаватъ развита индустрия [3]).

Организационнитѣ форми, които получава започващата самостоятелна индустрия и търговия, изпърво се крѣпятъ изцѣло на онѣзи форми на колективното стопанство, които срѣщаме въ първобитнитѣ родови общини и съюзи. Зиберъ, авторитетниятъ изслѣдователь на първобитната стопанска култура, констатира, че класата на занаятчиитѣ у първобитнитѣ народи се образува не индивидуално, а въ форма на общинско-родови групи, като онѣзи, които се създаватъ у тѣхъ за постигане цѣлитѣ на лова, риболовството, земледѣлието, напояването, построяването лодки, мрѣжи, кѫщи и др. Онова, което по-рано се приготвя отъ цѣлата община, отъ всѣкого по редъ или заедно, започва да се приготвя само отъ

[1]) Ср. Кулишеръ. Стр. 59 и сл., издание второ.
[2]) Нашия трудъ. Втора часть, стр. 329 и сл.
[3]) Ср. Рожковъ. Сельское Хозяйство Россіи въ XVI вѣкѣ и Обзоръ русской исторіи. Ч. II. (XIII — XVII вѣкове).

една група роднини; отъ тукъ сѫ произлѣзли всичкитѣ братства, занаятчийскитѣ корпорации — цехове, и търговскитѣ „гилдии", изпърво въ формата на търговски родове и на сѣмейни търговски дружества, тъй като отдѣлниятъ индивидъ още не е способенъ да работи самостоятелно и се нуждае отъ рѫководство и подрѫжка. Въ първо врѣме, обаче, такива занаятчийски професии се сливатъ въ едно нераздѣлно цѣло съ останалата община; нѣма още купуване и продаване на занаятчийскитѣ продукти, та занаятчиитѣ работятъ като Lohnwerker'и споредъ Bücher, по порѫчка за всѣки общинарь или пъкъ за цѣлата община. На такова тъкмо стѫпало се е намирала индустриалната дѣйность въ врѣмето на Caesar, Tacitus, lex Salica, Русская Правда и още нѣколко столѣтия по-кѫсно. Само слѣдъ като се образуватъ градоветѣ и се концетрираръ занаятчийскиятъ и търговския елементъ въ тѣхъ, образува се отдѣлна въ стопанско и социално отношение класа на занаятчии и търговци, които сѫ организарани въ формата на цехове и гилдии — наслѣдници на родово-сѣмейнитѣ сдружения на първитѣ и вторитѣ [1]). Че това развитие и тѣзи форми иматъ универсаленъ характеръ и не сѫ само продуктъ на западно-европейската култура доказватъ както етнографическитѣ, така и историческитѣ изслѣдвания. Зиберъ посочва на факта, че у първобитнитѣ народи изобщо цеховата организация на занаятчийството се срѣща твърдѣ често. Извѣстни сѫ много цехови видове въ европейска и азиатска Турция, Кавказъ, Персия и Япония [2]). Ние видѣхме, че и въ египетската култура въ средата на селскитѣ и послѣ организирани въ града занаятчии е имало твърдѣ развита цехова организация и че на чело на тѣзи цехове стоели майстори, — най-опитни и стари хора, като при туй всѣки цехъ заемалъ особена улица. У античнитѣ римляни въ врѣмето на царетѣ сѫществуваха сѫщо такацехове въ най-различни клонве на занаятчийството, като бояджии, столари, грънчари, ковачи, обущари и др.[3]).

Когато въ западна Европа се формира градското занаятчийство по цехове, то прѣдставя още отначало нѣщо цѣло, една обединена съ родство между нейнитѣ членове стопанско-обществена група — цехъ, която заема единъ опрѣдѣленъ занаятъ, прѣдста-

---

[1]) Кулишеръ, стр. 141 посочва, че занаятчиитѣ се прѣселили въ градоветѣ, като се отдѣлили отъ общинскитѣ си групи въ селата (вѣроятно е, че много произхождали и отъ феодалнитѣ стопанства).

[2]) Зиберъ, стр. 467, 470, 483 и сл.; сѫщото мнѣние върху произхода на цеховетѣ изказва и Gierke. стр. 224 и сл. и Sombart. Der moderne Kapitalismus I, 125.

[3]) Ср. Blümner. Die gewerbliche Tätigkeit der Völker des klassischen Altertums. S. 110. Büchsenschütz. Hauptstätten des Gewerbefleisses im Altertum S. 25, 47 и сл.

вяйки прѣко продължение на общинско-родовитѣ занаятчийски групи, образували се много по-рано въ селата[1]). Още отначало тѣзи групи — цехове прѣслѣдватъ главно слѣднитѣ цѣли: недопущане чужди хора въ занаята, установяване самостоятеленъ сѫдъ надъ членоветѣ, организиране военен отрядъ за защита на града и послѣ изпълняване различни религиозни обряди. Съ право Gierke изтъква, че цехътъ, както и търговската гилдия и другитѣ съюзи, особено пъкъ първоначалната родова община, като тѣхенъ прѣдтеча, обхваща индивида изцѣло въ всичкитѣ му прояви, противно на съвръменнитѣ съюзи, които иматъ прѣдвидъ всѣки пѫть само една опрѣдѣлена и отдѣлна часть на живота[2]). Най-главна цѣль и стремежъ на всѣки цехъ е да убие всѣкаква конкуренция отъ чужда страна, особено пъкъ отъ страна на опасното за него евтино домашно производство въ селата и на феодално-господарскитѣ занаятчии. Затуй именно и бѣше необходимо да се поддържа и развива тази корпоративно-колективна организация, на която доброволно се подчиняваше всѣки занаятчия, съ всичкитѣ ѝ полицейски права и ограничения противъ свободното производство и продажба на издѣлия отвънъ цеха, понѣже иначе индустрията, като самостойна дѣйность, щѣше да бѫде скоро подавена отъ конкуренцията на случайната селска работа. Това е, споредъ насъ, главната причина да се появятъ и закрѣпятъ корпоративно-колективнитѣ форми въ едвамъ развиващата се индустрия и търговия, които сѫ били още слаби и при които отдѣлниятъ производитель можеше да се запази и да си осигури пазаря само съ помощьта на поддържащата го въ всѣко отношение корпорация на подобнитѣ му производители.

Корпоративно-колективнитѣ форми на стопанството, които изработи и развиха най-сетнѣ цеховиятъ строй, сѫ господствували въ индустрията прѣзъ цѣлото срѣдневѣковие и като остатъкъ отъ старото врѣме още въ XVI—XVIII вѣкъ при новия вече стопански животъ. Тѣ обхващатъ и регулиратъ, наистина, цѣлата стопанска дѣйность на всѣки производитель. Между всички членове на цеха бѣше прокаранъ принципътъ на равенство, на еднаква изгода за всички и на използуване отъ всичко на равни начала, при различни мѣрки, които прѣдприема цехътъ. Именно за туй суровитѣ материали се купували на обща смѣтка и всѣкакви сепаратни постѫпки въ тази посока се използуватъ отъ всички членове. Размѣрътъ на производството бива установенъ за всѣки занаятчия, като бива забранено да се купува повече отъ опрѣдѣленото коли-

[1]) Кулишеръ. II-ро Издание, стр. 142.

[2]) Gierke. Rechtsgeschichte der Deutschen Genossenschaft, стр. 226 и сл.

чество суровъ материалъ и да се държатъ повече отъ опрѣдѣленъ брой чираци и работници. Всѣки цехъ има собствени колективни технически учреждения и инсталации, отъ които се ползуватъ всички членове, споредъ сѫщитѣ основни принципи. Цѣнитѣ на стокитѣ, които продава цехътъ, се опрѣдѣлятъ колективно, като бива забранено да се взима по-низка, или по-висока отъ опрѣдѣлената цѣна, както и да се промѣня установената отъ цеха работна заплата и да се приематъ работници или мющерии, напуснали другия майсторъ. Затвореностьта на цеха спрѣмо външния свѣтъ и неговата корпоративность особно ясно се проявяватъ въ принципа на т. нар. „цехова принудителность“ (Zunftzwang). Основната цѣль на този принципъ е да се прѣдупрѣдятъ и прѣсѣкатъ всѣкакви опити отъ различни страни за „противозаконно влизане въ занаятъ“, сир., да се произвеждатъ и продаватъ индустриални продукти извънъ цеха. Този принципъ на враждебность къмъ всички чужденци (наредъ съ равенството и братството вѫтрѣ въ всѣки цехъ) съставяше основата на цѣлата индустриална и търговска политика въ срѣднитѣ вѣкове въ смисъль на покровителствуване на собственото занаятчийство и вражда къмъ други градове и селскитѣ, свободни занаятчии. Отъ друга страна, принципътъ на строга корпоративность въ цеховетѣ се изразява въ цѣлъ регламентъ норми, които се прилагатъ за допущане производителя-майсторъ въ цеха. Не се допускатъ чужденци и несвободни хора, т. е. крѣпостни и роби съ тѣхнитѣ дѣца, и хора, принадлежащи къмъ т. нар. позорни занаяти, като бръснари, говедари, боклукчии, служители въ банитѣ, палачи и гробари; освѣнъ това изискваше се отъ всѣки кандидатъ да има „честенъ произходъ“ заедно съ жена си. Второ, цехътъ прѣдявява и изисквания отъ техническо-стопански характеръ. Всѣки новъ майсторъ трѣбва да има такъвъ опрѣдѣленъ цензъ: седемь години той трѣбва да е прѣкаралъ като чиракъ, послѣ 5 години като работникъ — калфа и да е пѫтувалъ по различни градове, прочути съ извѣстенъ занаятъ. Край това кандидатътъ трѣбва да извърши прѣдъ цеха пробна работа, за да докаже работоспособностьта си. Най-сетнѣ той трѣбва да притежава и извѣстенъ имотъ, за да може да си уреди стопанството като всѣки членъ на цеха и да внася извѣстни налози въ негова полза. Слѣдъ встѫпването въ цеха, не само стопанската дѣйность на майстора (а чрѣзъ него и на калфитѣ съ чираци) се рѫководи и контролира отъ цеха, но и цѣлиятъ му личенъ животъ. Той трѣбва не само да участвува задължително и безъ отклонения въ всички прояви на цеховия животъ, като събрания, подписки, процесии, петиции, бойкоти и т. н., но заедно съ цѣлото си сѣмейство и съ подчине-

нитѣ му работни сили да живѣе безукоризнено, споредъ изискванията на цеховата етика. Съ други думи, той, наистина, като производитель-стопанинъ, гражданинъ и човѣкъ принадлежи повече на корпорацията, на колектива, отколкото на себе си[1]).

Въ Русия, въ т. нар. „удѣленъ" периодъ (XIII — XIV вѣкъ) се забѣлѣзватъ зачеткитѣ на цеховата организация на занаятчийството съ явни признаци на корпоративния строй. Вижда се, че такъвъ характеръ сѫ развили особенно онѣзи занаяти, въ които, споредъ качеството на труда, се прилага задружна работа на много хора, на т. нар. артелни начала, като при постройки, при ровене земя и т. н. Артелниятъ задруженъ принципъ на работа въ занаятчийството бива развитъ въ антична Русия много повече, отколкото днесъ и обхваща много такива занаяти, въ които въ модерно врѣме господствува принципътъ на индивидуалния, сепаративенъ трудъ. Рускитѣ артели—цехове имаха сѫщо така особени старѣйшини, които отговаряха прѣдъ обществено-административнитѣ органи за цѣлата корпорация[2]). Все пакъ корпоративно-колективниятъ принципъ на занаятчийството въ източна Европа не се разви до такава степень, както въ Западна, и това се дължи на слабото развитие на индустрията чакъ до XIX вѣкъ, та занаятчийството остава прѣзъ цѣлото врѣме една слаба класа, която не е могла да развие дори часть отъ тази сила и влияние, които придоби въ обществения животъ западно-европейското занаятчийство.

Корпоративно-колективни форми на първоначалната търговия въ западна и източна Европа.

Посочихме вече, че въ западна Европа търговията най-напрѣдъ се явява въ скитнишка форма: пѫтуващитѣ търговци посѣщаватъ доста нередовно разни мѣста, повече чифлици на богати феодали. Голѣмата опасность, на която въ ранното срѣдневѣковие —това, наистина, хайдушко врѣме—се излагаше всѣки търговецъ пѫтуващъ самъ, по пѫтя и дори на пазаритѣ и панаиритѣ, караха отдѣлнитѣ лица да пѫтуватъ и вършатъ своитѣ търговски опера-

1) Ср. Кулишеръ. Стр. 140—162; специално: Schmoller. Die Strassburger Tucher-und Weberzunft; Neubur g. Zunftverfassung und Gerichtsbarkeit Levasseur Histoire des classes ouvieres et de l'industrie en France; Cunningham Growth of English Jndustry and Commerce. I; Ashley. Jntroduction.

2) Ср. Довнаръ-Запольскій: Исторія русскаго народнаго хозяйства 1911, стр. 280—284. Рожковъ. Обзоръ русской исторіи, часть II. удѣльный период, стр. 33 и 39. Обмѣнното стопанство и раздѣление на труда между града и селото, както въ западна Европа, едвамъ се развива споредъ него въ XVI вѣкъ и то повече въ културни области на Русия.

ции винаги въ голѣми групи, т. нар. кервани. Отъ тѣзи врѣменни съюзи, които отначало пакъ се разпадатъ, слѣдъ завръщането на търговцитѣ въ роднитѣ имъ мѣста, постепенно се образуватъ въ различни градове постоянни организации—търговски гилдии[1]). Найрано образуватъ подобна обширна корпорация италианскитѣ градове, като „съюзъ на италианскитѣ търговци, посѣщаващи панаиритѣ въ Шампанъ", а пъкъ послѣ се създава сѫщо такава корпорация на провансалскитѣ и лангедокскитѣ търговци. Цѣльта на тѣзи първи корпорации е да си помагатъ взаимно по пѫтя и на пазаря, съвмѣстно да се бранятъ отъ нападения, да установяватъ съглашение за покупната и продажна цѣна, както и за колективно използуване отъ придобититѣ въ различни мѣста търговски привилегии и др. Сѫщо такива гилдии, или ханзи, възникнали послѣ и въ другитѣ страни. Въ Фландрия се е образувала „лондонската ханза" — гилдия на търговцитѣ отъ Брюгге, посѣщаващи Англия, която гилдия послѣ обхващала всички фламандски търговци, раздѣляйки се на три групи. Сѫщо такава гилдия прѣдставляваше още по-късно нѣмската ханза или „Съюзътъ на търговцитѣ отъ тритѣ града, разположени при Сѣверно и Балтийско морета"[2]). Всички тѣзи търговски гилдии прѣслѣдваха сѫщитѣ цѣли и имаха сѫщия характеръ, както и занаятчийскитѣ корпорации, тъй щото Sombart забѣлѣзва, че доста често между занаятчийскитѣ цеховѣ и търговскитѣ гилдии нѣмаше строго разграничение и че гилдиитѣ на едритѣ търговци поддържали най-тѣсни отношеиия съ онѣзи на дребнитѣ[3]).

Подобно това, както на сушата, така и при пѫтувания прѣзъ морето, търговцитѣ сѫ образували цѣли кервани отъ кораби за защита отъ пиратитѣ, По такъвъ начинъ сѫ се създали търговски морски гилдии и въ тѣхъ се обединявали търговцитѣ, посѣщавали регулярно извѣстни пристанища - пазари, въ особена компания-корпорация. Морскитѣ гилдии проявявали корпоративното начало и въ странство, дѣто водѣли постоянна търговия. Гилдията заемаше тамъ опрѣдѣлено мѣсто въ града, укрѣпено, дѣто се намиралъ въ центра общъ магазинъ на гилдията, дѣто живѣели всички търговци и се произвеждали общи смѣтки отъ гилдията. Отдѣлниятъ търговецъ тукъ е напълно зависимъ и подчиненъ на нея, като всички образуватъ едно цѣло и солидарно тѣло по отношение къмъ мѣстното население и като гилдия прѣдставлява интереситѣ на търговеца и се сношава съ административнитѣ органи за него.

---

[1]) Въ тѣхъ сѫ включени често търговски сѣмейни сдружения, сир. съюзи на лица принадлежащи къмъ извѣстенъ редъ, въ който всички мѫжки членове се занимаватъ задружно съ търговия.

[2]) ср. Кулишеръ, стр. 198 и сл.

[3]) Sombart. Der moderne Kapitalismus. т. I. стр. 86.

Такива корпоративни организации (ложи, Höfe) имаха въ странство различни италиянски гилдии, както и нѣмската ханзейска гилдия. На чело на всѣка гилдия се намирали избрани лица — капитани, които съ сѫщо тъй избрани съвѣтници рѣшаваха всичкитѣ дѣла на гилдията. Тамъ, дѣто сѫ се образували фактории и търговски колонии на гилдиитѣ въ странство, търговската корпорация избирала сѫщо такива органи и тѣ се явявали още сѫдии въ всички конфликти между членоветѣ и посрѣдници между корпорацията и мѣстното население. Сѫщо тъй тѣ сключвали винаги всички търговски договори отъ името на цѣлата корпорация, въ които се регулирали правата и привилегиитѣ на търговцитѣ въ странство, като отдѣлнитѣ лица бѣха лишени отъ правото да сключватъ такива.

Морскитѣ гилдии, образували се за търговия съ странство, съ описаната горѣ организация, формално прѣдставлявали отдѣлни корпорации отъ онѣзи, които се образували въ отечеството и постепенно монополизирали цѣлата търговия въ извѣстенъ районъ. Такива мѣстни гилдии прѣдставляваха пълна аналогия съ занаятчийскитѣ цехове и тѣ установяваха изключителното право (монополизираха) за търговията на дребно въ дадената мѣстность. Морскитѣ пъкъ гилдии прѣдставляваха компании само на извѣстни лица, водящи търговия въ извѣстна чужда страна и водѣха такава само на едро, като гилдията въ своята „ложа“ въ странство продаваше стоки на едро на чуждитѣ търговци. Все пакъ, между двата вида гилдии сѫществувала тѣсна връзка, като обикновено участницитѣ на втория видъ биватъ членове и на мѣстнитѣ отечествени гилдии, за да могатъ да правятъ и търговия на дребно. Край тѣзи два вида гилдии сѫществували още такива съ сѫщия корпоративенъ строй на колпортьори, сир. скитнишки дребни търговци, тъй щото цѣлата търговия въ срѣднитѣ вѣкове бѣше, както се вижда, обединена въ корпорации.

Край тѣзи организации, корпоративно-колективното начало въ срѣдне вѣковната търговия се проявяваше още въ института на т. нар. comenda. Това била частна търговска организация, безъ публично-правенъ характеръ като гилдиитѣ, която прѣдставляваше едно сдружение, съотвѣтно на занаятчийско-еснафския характеръ въ търговската и индустриална дѣйность прѣзъ срѣднитѣ вѣкове. Sombart посочва, че тукъ единъ или нѣколко притежатели на малъкъ париченъ имотъ даватъ послѣдния на търговецъ, който самъ не притежава достатъчно пари за водене на търговия и по такъвъ начинъ се създава между него и тѣзи лица нѣщо като работно съотношение, като той се явява тѣхенъ простъ „приказчикъ“. Пе

чалбата се дѣли, съгласно договора, на извѣстни части Сега е доказано, че comenda играеше твърдѣ голѣма, дори типична роля за цѣлата срѣдневѣковна търговия и бѣше силно развита въ всички страни. Този фактъ, безъ съмнѣние, доказва, че за капиталистическа търговия, сир. за търговски капиталъ, още не може и дума да става прѣзъ цѣлото срѣдневѣковие, поне като правило. Съ други думи, индустрията и търговията имали, съ малки изключения, изобщо не капиталистически характеръ, въ съврѣмененъ смисълъ на думата, а занаятчийско-еснафски, като и едната, и другата се водѣли на корпоративно-колективни основи [1]).

Характерното за началото на всѣка стопанска култура явление е отсѫтствие на раздѣлението на труда, което еднакво се срѣща въ началото на всѣки културно-стопански цикълъ, и особено е характерно за цѣлия първи цикълъ на човѣшката стопанска култура. Това явление ние виждаме и въ еволюцията на всѣка отдѣлна стопанска дѣйность, като търговията и индустрията. Кулишеръ, напр., забѣлѣзва, че широката область на търговската дѣйность въ срѣднитѣ вѣкове се отличава съ твърдѣ малко развита специализация. Търговията на едро и дребно, транспорта на стокитѣ, паричнитѣ и кредитни операции и още много друго, сѫ тѣсно свързани и се извършватъ отъ едни и сѫщи лица. Търговецъ, прѣвозващъ самъ своитѣ стоки, търгува едноврѣмено съ найразнообразни видове блага, като сукно и хлѣбъ, пиперъ и канела, шафранъ, гьонъ, кожи, дървенъ материалъ, риба и т н., тъй щото отсѫтствува съвършено каквато и да е специализация. Той купува и продава стоки на едро, но отчасти и на дребно. Сѫщеврѣменно той е сарафинъ и банкеръ, понеже се занимава съ полични операции и даване пари съ лихва. Дори по-едритѣ търговски кѫщи, като Fugger въ Германия, Lucca и Medici въ Италия, сѫ характерни като такива универсални търговци [2]).

Въ Русия срѣщаме въ края на киевския периодъ и послѣ въ XII XIII и послѣдующитѣ вѣкове между търговцитѣ регулярни корпорации съ сѫщитѣ принципи, както и въ западна Европа. Особено извѣстна е гилдията на новгородскитѣ търговци, като цѣлия Новгородъ е билъ едно врѣме смѣсена държавно търговска — корпоративна обществена организация, подобна на Ханзейскитѣ

1) Ср. Кулишеръ, стр. 198—209; Sombart I, стр. 181 и сл. Капиталистически форми на търговията и кредита въ срѣднитѣ вѣкове ние намираме само въ италиянскитѣ градове у голѣмитѣ търговски дружества (нѣколко), водѣли търговия съ Ориента, и послѣ още въ ханзейскитѣ градове, обслужвали търговията на срѣдна и западна Европа съ Русия, Полша и Скандинавия, макаръ че и тукъ по голѣмата часть на участницитѣ въ ханзейския сѫюзъ били хора съ не голѣми пари и имотъ.

2) Сѫщиятъ стр. 211 и сл.; Sieveking, Handelsgeschichte Genuas стр. 156 и Genueser Finanzwesen, стр. 84 и сл.

градове въ Германия. Търговски корпорации е имало сѫщо така въ Псковъ, Ростовъ и Суздаль и вижда се, че тѣхниятъ строй е билъ въ значителна степень копиранъ отъ нѣмцитѣ. Забѣлѣжително е, че корпорацията на рускитѣ търговци въ Цариградъ още въ най-старо врѣме (X и XI вѣкъ) развои тамъ сѫщитѣ институти и учрѣждения, както и западно-европейскитѣ търговски гилдии въ чужди страни, като търговски дворъ — хали и изборни органи за отношения съ гърцитѣ, посочващи всички характерни черти на западно-европейскитѣ морски гилдии. Не липсваше въ Русия и Comenda и нейното широко разпространение доказватъ нѣколко членове въ „Русская Правда", които подробно регулиратъ всички отношения между търговеца, получилъ въ кредитъ за търговията пари и неговия заемодатель-съдружникъ. Отъ всичко това, както и други, специално новгородски източници, личи ясно, че търговецътъ е въ началото само комисионеръ, който получава въ кредитъ пари за търговия, а често и стоки за продажба въ странство по поржчка, като при туй той купува и различни стоки за сѫщата цѣль. Само въ послѣдующе врѣме ние срѣщаме търговци-капиталисти и едъръ търговски капиталъ и търговецътъ става такъвъ въ съврѣмененъ смисълъ. Явно е, че и въ Русия търговията въ начало е единъ занаятъ и печалбата за търговеца е не срѣдство за капиталистическата акумуляция, а само доходъ за живѣене, сир. той е занаятчия, а не капиталистъ[1]).

II. Втори периодъ въ развитието на западно-европейската индустрия и търговия. Дребно-индивидуални форми на стопанството като господствуващо явление.

1. Индустрия. Зараждането и развитието новитѣ форми на производството не бѣше отначало продуктъ на развалянето старитѣ цехови организации, което стана много по-кѫсно, но се създаде край тѣхъ. Колкото повече тѣ отъ XIV, XV и XVI вѣкъ насамъ показваха ограничителни, монополни тенденции, като почти съвършено затваряли свободния достѫпъ на нови майстори въ тѣхъ и принципиално установявали дори броя на майсторитѣ, който може да поеме цеха, толкова повече останалитѣ на страна производители, — калфи и свободни занаятчии, се увеличавали все повече съ ръста на населението, и се настаняваха въ селата, или

[1]) Ср нашия трудъ. Ч. II стр. 329 и сл. съ посочване на източници, и Рожковъ. Обзоръ русской истори ч. II стр. 25, 39, който указва сѫщо на търговскитѣ гилдии въ XIII и слѣд. вѣкове въ Русия.

йно въ градоветѣ като самостоятелни занаятчии. Тѣхниятъ брой
й-сетнѣ толкова нарастна, че цеховетѣ бѣха безсилни да ги прѣ-
тѣдватъ и да ги унищожатъ, както по-рано. Пълно развитие
зи нови форми на самостоятелното занаятчийство получиха, обаче
мо въ врѣмето на протекционната политика на просвѣтения
бсолютизъмъ, поддържалъ свободното развитие на индустрията и
рговията. Свободниятъ стокообмѣнъ въ цѣлата страна разрушава
оро основитѣ на градското стопанство, — единъ отъ важнитѣ
одпори на цеховия строй. Съ него въ градоветѣ постепенно се
звива дребната търговия, прѣдлагаща на потрѣбителя всички
трѣбни нему стоки; съ това послѣдниятъ се отвръща отъ цехо-
то занаятчийство и отъ това да покрива нуждитѣ си съ по-
чки, а навиква да купува всичко у търговеца, често пѫти много
-евтино. Това пъкъ явление влѣче слѣдъ себе си двѣ други, —
ърво, специализацията въ занаятчийството, като нѣкои мѣстни
ндустрии, намиращи се въ изгодни условия за извѣстно произ-
одство, или издигнали се вече по-рано, произвеждатъ en grand,
й като сега иматъ възможность да пласиратъ продуктитѣ си въ
ѣлата страна чрѣзъ търговци, което означава, че сѫщиятъ за-
ятъ въ други мѣста ще страда отъ силна конкуренция и ще
рси пѫтища да се специализира сѫщо въ друга область. Второ,
- повсемѣстното развитие на търговията поставя мѣстното за-
ятчийство въ всѣки градъ твърдѣ често прѣдъ необходимостьта
търси пазарь за произведенията си въ други мѣста тъй като
ѣстниятъ пазарь често бива вече задоволенъ отъ извѣстенъ видъ
роизведения чрѣзъ търговията. Тѣзи двѣ явления — специали-
ацията и зависимостьта отъ външни пазари — поставятъ занаят-
йството въ пълна зависимость отъ търговията, понеже занаят-
итѣ, разбира се, не познаваха нито условията за пласиране сто-
итѣ въ различнитѣ пазари, нито можеха сами да пѫтуватъ по
зни мѣста, за да продаватъ. Обаче, тъкмо тѣзи явления, които
ищожаваха цеховия строй, градското стопанство и непосрѣд-
вения обмѣнъ между производителя и потрѣбителя, благоприят-
вуваха свободното индивидуално занаятчийство, като му даваха
ъзможность да продава продуктитѣ си на търговеца. Наистина,
е виждаме какъ въ врѣмето на просвѣтения абсолютизъмъ
ободното индивидуално занаятчийство бързо нараства въ
адоветѣ и селата и скоро значително прѣвишава цеховото.
вободни занаятчии най-напрѣдъ се появяватъ въ италиан-
итѣ градове, дѣто индустрията, по-рано отъ другитѣ страни,
остига високо развитие, послѣ въ Англия и Холандия, а слѣдъ
й въ Франция и Германия, като запазватъ всички типични черти

на дребното производство и ржчната техника. Съ развитието на протекционната политика въ XVI—XVIII вѣкъ класата на свободнитѣ индивидуални занаятчии още повече се увеличава съ това че правителството раздава щедро на способнитѣ хора патенти за свободно производство и привлича цѣли групи занаятчии отъ странство, дѣто цъвтѣше извѣстенъ занаятъ. Къмъ свободното занаятчийство скоро се присъединяватъ и жени тамъ, дѣто женскиятъ трудъ е особено изгоденъ, като напр. въ манифактурното производство и шиенето дрехи. Свободнитѣ занаятчии, особено по-състоятелнитѣ чужденци, получаватъ възможность да разширятъ своето производство, нестѣснени никакъ отъ цеховитѣ правила и по такъвъ начинъ край дребното се създава и по едро занаятчийство, съ нѣколко калфи и чираци. Особено широко се развива свободното занаятчийство въ тѣзи страни, дѣто имаше силна пролетаризация на селячеството, вслѣдствие политиката на аграрния капиталъ. Въ Англия, напр., въ XVII и XVIII в. цѣли села се обръщатъ въ занаятчийски и въ цѣлата страна широко се развива домашното занаятчийство. Сжщото явление се забѣлѣзва въ нѣкои области на Германия въ това врѣме. Дори въ Австрия сир. въ една назадничава въ индустриално отношение страна, свободното занаятчийство още въ началото на XVIII вѣкъ надвишава цехово-корпоративното тъй силно, че въ Виена отъ около 800 майстори само 2600 принадлежаха къмъ цехове. Въ Франция както и въ другитѣ страни, върховната власть при всѣко тържественo събитие раздавала маса патенти за свободно производство като много патентовани занаятчии получаватъ при туй всѣкакви подкрѣпа, дори привилегии, като напр. биватъ освобождавани отъ данъци. Изобщо, въ всички страни съ широко протекционна политика, особено въ Англия, правителството усилено се бори съ всички цехови привилегии, като съ това дава пълна възможность на свободното занаятчийство да се развие и въ градоветѣ, да конкурира успѣшно строго нормираното цехово производство и да го измѣства абсолютно и относително. Извѣстно е, че т. нар. „Манифактурна епоха“ въ XVII и XVIII вѣкъ, сир. многобройнитѣ мануфактурни прѣдприятия по онова врѣме въ западна Европа, въ началото сж само занаятчийски работилници, въ които майсторитѣ съ своитѣ калфи и работници, често на брой 5—10, произвеждатъ самостоятелно съ ржченъ трудъ произведенията. Наистина, новата организация на производството означава и технически прогресъ, въ сравнение съ прѣдишното цехово производство, тъй като сега често се развива диференциацията на труда между разнитѣ занаятчии, които поотдѣлно приготвятъ само часть отъ извѣстенъ продуктъ

— една специализация, която не е възможна при господството на цеховия строй и която стана възможна, благодарение на търговското посрѣдничество. Този прогресъ означава голѣмо подигане на производителнитѣ сили въ индустрията, съотвѣтно съ уголѣмѣнитѣ потрѣбителни сили на културно-развилото се и увеличено население въ западна Европа [1]). XVII и XVIII в. въ западна Европа могатъ да се нарекатъ врѣме на разцъвтѣването на дребно и срѣдно свободно занаятчийство въ града и селото, на прогресивното разрушаване цеховия корпоративенъ строй и на бързото намаляване неговото значение и влияние въ индустриалния животъ. Sombart е право забѣлѣзва, че чакъ до XVII вѣкъ капиталистическата организация на производството прѣдставя изключение [2]). Отъ тогава насамъ търговскиятъ капиталъ започва да подчинява свободнитѣ и цехови занаятчии, като имъ дава срѣдства за производство и пласира тѣхнитѣ произведения на пазаря [3]), но все пакъ и въ XVIII, дори и въ XIX вѣкъ, броятъ на независимитѣ занаятчии надминава подчиненитѣ на капитала. Обаче и подчиненитѣ занаятчии все пакъ прѣдставяватъ още дребно-индивидуалната форма на стопанството и запазватъ своята самостоятелность въ много отношения. Тази производствена форма се запазва още като редовно явление и въ първата половина на XIX вѣкъ въ Франция и Германия. Извѣстно е, че още Прудонъ и всички социалъ-политици прѣзъ врѣмето на нѣмската революция очакватъ социалното спасение отъ подигане положението на занаятчийството. Вижда се, че тогава още едриятъ капиталъ въ индустрията и фабриката, както и работническиятъ пролетариатъ не играятъ на континента голѣма (доминираща) роля.

Въ търговията прѣминаването отъ корпоративно-колективнитѣ форми къмъ свободни дребно-индивидуални носи съвсѣмъ по-другъ характеръ отъ това въ индустрията. Тукъ старитѣ форми изчезватъ главно подъ влиянието на гражданската и правна сигурность, която се създава вече въ края на срѣднитѣ вѣкове за търговцитѣ въ всѣка страна, както за туземцитѣ, така и за чужденцитѣ. Особено пъкъ съ развитието на абсолютната централна власть, съ уреждането на правенъ редъ и усигоряването на личния животъ и имотъ отъ разбойнически и произволни нападения на обществени сили, враждебни на извѣстни категории хора, както това често ставало въ срѣднитѣ вѣкове [4]), силнитѣ мотиви да се

[1]) Ср. Кулишеръ, стр. 329 - 359.
[2]) Sombart, I, стр. 109.
[3]) Марксъ, Капиталъ, т. I.
[4]) Напр. акциитѣ на занаятчийскитѣ цехове противъ търговцитѣ; рицари нападали пжтуващитѣ търговци и др.

запазятъ гилдиитѣ и обхващащитѣ цѣлата дѣйность на индивида
търговски корпорации изчезватъ. Отдѣлниятъ търговецъ, станалъ
отдавна обикновено явление навсѣкждѣ, не се нуждаелъ вече отъ
защитата и покровителството на цѣлата корпорация; свободната
му дѣйность, особено отъ XVI вѣкъ насамъ, бива усигорена, а
отъ XVII вѣкъ вече държавната власть енергично го защищава
въ отечеството му и въ странство, като сключва дори обширни
търговски договори, които гарантиратъ всичкитѣ му права и при-
вилегии въ всѣка страна. Сега корпорацията съ всичкитѣ ѝ огра-
ничения и регламентация на личната дѣйность става за търговеца
излишна и дори врѣдна. Той започва да вижда своя идеалъ въ
пълната свобода, която му гарантира възможностьта свободно да
спекулира, калкулира и забогатява споредъ разнообразната, неогра-
ничена дѣйность въ най-различни посоки, което по-рано не е въз-
можно.

Разпадането на гилдиитѣ създава маса самостоятелни дребни
търговци, засѣднали въ градоветѣ и водещи мѣстна търговия или
търговия съ странство. Sombart посочва, че още въ началото на
XVI вѣкъ навсѣкждѣ се срѣща еднообразна маса отъ дребни и
срѣдни търговци, които обикновено въ своята дѣйность печелятъ
доходъ, който имъ усигорява само прилично сжществувание, като
цѣлата дѣйность на търговеца въ това врѣме се управлява отъ
идеята за прѣхраната. Изслѣдванията, които направи Sombart върху
историческитѣ форми на търговията, го накараха да признае, че
търговията въ западна Европа още въ XVI вѣкъ регулярно носи
еснафски характеръ, а капиталистическитѣ форми прѣдставляватъ
рѣдки изключения. Въ Германия единъ много извѣстенъ обще-
ственъ писатель отъ края на XVIII вѣкъ — Justus Möser разправя,
че въ Германия прѣзъ послѣднитѣ сто години броятъ на цеховетѣ
занаятчии се намалилъ наполовина, а пъкъ броятъ на дребнитѣ
търговци се уголѣмилъ три пжти. „Мжчно е да се намѣри, казва
той, какъвто и да е прѣдметъ, съ който дребнитѣ търговци да
не търгували тайно или открито[1])“. Below въ своята полемика съ
Bücher и въ други статии върху срѣдневѣковното стопанство по-
сочва, че срѣднитѣ вѣкове познаватъ капиталистическитѣ форми
на търговия. Въ това не трѣбва да се съмняваме, но сжщо така е
фактъ, че тѣзи форми сж изключение. На отдѣлни търговски фирми
наистина, се удаде главно чрѣзъ твърдѣ изгодни кредитни операции
съ папата, кралетѣ или едритѣ феодали — землѣвладѣлци да об-
разуватъ голѣми парични капитали и вѣроятно е, че къмъ този
източникъ за образуване едри капитали въ ново врѣме се присъ-

[1]) Möser. Patriotische Phantasien. 1775 г., т. I, стр. 181.

единява още външната, специално колониална търговия. Обаче, отъ този фактъ, че има извѣстни търговски кѫщи на Fugger' и Welser' и, Medici и т. н., които играеха ролята на сегашнитѣ американски милярдери, никакъ не слѣдва още, че цѣлата търговия е капиталистическа, а пъкъ за насъ е важно имено господствуващата форма, а не изключението. Дори въ външната търговия едритѣ търговски колониални компании въ Англия, Холандия и Франция прѣзъ XVII и XVIII в. прѣдставятъ сѫщитѣ изключения, както посоченитѣ по горѣ търговски кѫщи въ вѫтрѣшната търговия. Съ право посочва Sombart разнообразни прѣчки за развоя на капитализма въ Европа, като господствующъ факторъ, чакъ до срѣдата на XIX вѣкъ, като казва, че успѣхитѣ на капитализма бѣха до тогава, въ сѫщность, поразително малки (ungeheuer gering) въпрѣки значителната акумулация на паричнитѣ имоти вече въ XVIII вѣкъ. Въ Русия пъкъ господството на дребно-индивидуалнитѣ форми въ търговията и индустрията продължава до втората половина на XIX вѣкъ и рѣдкитѣ капиталистически форми сѫ, обикновено, плодъ на искуствено насаждане и протекционизъмъ отъ страна на правителството и то почти изключително въ т. нар. тежка и едра индустрия, като миното дѣло, металното производство, корабостроението и отчасти още въ външната търговия.

III. Трети периодъ. Развой и господсво на капиталистическитѣ (едри) форми въ стопансвото [1])

Съврѣменниятъ капитализъмъ се отличава отъ прѣдидущитѣ исторически форми главно съ свѣтовно обмѣнно стопанство, съ експлоатация на свободния наеменъ трудъ и съ широко прилагане технически приспособления въ производството, транспорта, съобщенията и дори стокообмѣна, като съ това се създава възможность за онази специфична форма на експлоатация, която особено детайлно изслѣдва Марксъ. Наредъ съ това, съврѣменниятъ капитализъмъ се характеризира сѫщо така, както и античниятъ, господствувалъ едно врѣме въ агрикултурата, индустрията и търговията при обмѣнното стопанство, съ организацията на тѣзи дѣйности en grand, съ помощьта на голѣмъ париченъ фондъ и владѣние на грамадни срѣдства за производство, или пъкъ съ образуването на доходъ съ помощьта на тѣзи

[1]) Развитието на капиталистическитѣ форми въ производството, стоко-обмѣна, кредита и т. н., разбира се, започва вече въ втория периодъ, та немогатъ да се установятъ точни хронологически граници между двата периода, дори за отдѣлни страни. Може да се говори само за господствуващи форми въ извѣстенъ периодъ Ср. съ това и казаното въ края на II глава.

блага въ кредитнитѣ отношения. Начинътъ и причинитѣ за прѣминаването отъ дребно-занаятчийскитѣ и еснафски форми въ индустрията и търговията къмъ капиталистическитѣ, развитието имъ до установяване пълното имъ господство въ респ. области и измѣстването, или директното и индиректно подчинение на първитѣ подъ властьта на капитала, е толкова извѣстно и достатъчно изслѣдвано и нарисувано отъ класическата и социалистическата школи, както и господството на капитализма въ цѣлия стопански и общественъ животъ на модерното човѣчество отъ втората половина на XIX вѣкъ насамъ, — че е съвършено излишно дори да посочимъ главнитѣ черти на това развитие. Може да се каже положително, че къмъ врѣмето, когато избухва свѣтовната война, индустриалниятъ, агрикултурниятъ, търговскиятъ и финансовиятъ капиталъ[1]), а съ това капитализмътъ изобщо, обхваща и подчинява цѣлия свѣтъ, като развива до грамадни размѣри продуктивностьта на труда, а съ това и материалната и духовна култура на човѣчеството изобщо. Съ всичко това пъкъ биватъ подигнати производителнитѣ и потрѣбителни сили на народитѣ и населението въ Европа и Америка се увеличава до грамадни размѣри въ сравнение съ прѣдидущитѣ културни епохи. Тѣзи пъкъ обществени и икономически явления отъ своя страна създаватъ въ великитѣ държави съ напрѣднало капиталистическо развитие онѣзи „империалистически“ стремежи за завладѣване или политико-стопанско подчинение на колониални страни главно въ Ориента, които прѣдизвикаха дълго назрѣващия конфликтъ между тѣхъ и най сетнѣ станаха основна причина за избухването на свѣтовната война[2]).

Още въ послѣдното тридесетилѣтие на XIX вѣкъ се показаха ясно извѣстни отрицателни явления на индустриално-търговско-капиталистическото развитие и на господството му въ човѣшкото стопанство, посочени достатъчно ясно отъ научно-социалистическата и социалъ-реформаторската литература въ Англия, Франция, Германия и Русия. Кжсата и обща тѣхна формулировка ги опрѣдѣля като голѣма дизхармония между извиканитѣ и създадени отъ капиталистическия развой производителни и потрѣбителни сили на човѣчеството съ неговитѣ модерни културни потрѣби, а отъ друга страна онѣзи срѣдства за тѣхното удовлетворение, които му дава

---

[1]) в. отличното изслѣдване по този въпросъ Hilferding. Das Finanz kapital. 1910.

[2]) Ние разгледахме този въпросъ по-подробно въ нашата статия „Теорія Мальтуса и міровая война“ въ „Вѣстникъ Культуры и политики“ № 7 и 8, Петроградъ 1918 г. и послѣ подробно отъ международно-правно и международно-стопанско гледище въ нашия по-голѣмъ трудъ: „Свѣтовната война и международното право“, София, 1920, гл. II — Произходъ и възникване на войната, нейниятъ исторически смисълъ и характеръ, стр. 72—155.

капиталистическиятъ строй[1]). Тази дизхармония се прояви въ началото на XX вѣкъ и поотдѣлно у всѣки отъ голѣмитѣ народи, и съ това имено у тѣхъ бѣха прѣдизвикани онѣзи експансивни стремежи, които най сетнѣ доведоха до свѣтовния конфликтъ, безъ обаче той да е билъ въ състояние да разрѣши основнитѣ проблеми на капиталистическото свѣтовно стопанство, раздѣлено по различни национални области, враждуващи и конкуриращи помежду си.

Още до великата война се проявиха ясно нови тенденции въ стопанството и въ социално-економическитѣ отношения, въ и между капиталистическитѣ организации, които посочватъ ново начало — отстранение на специфическия индивидуално-егоистически духъ и на конкуренцията (толкова идеализирани отъ класическата школа, като основни и типични черти за капиталистическия строй). Между отдѣлни капиталистически прѣдприятия въ индустрията, транспорта и търговията се образуватъ сложни организации въ форма на концерни, синдикати, картели и тръстове съ своеобразни колективни форми на производство и разпрѣдѣление, като и първото, и второто у отдѣлнитѣ прѣдприемачи се регулира споредъ колективния интересъ. Покрай това колективно ржководство на цѣлото стопанство на отдѣлнитѣ членове, влизащи въ съюза, тѣзи организации посочватъ и друго начало, — тенденцията да се приспособи производството къмъ потрѣблението (сир. къмъ пазарното търсене при капит. строй), което означава планомѣрно регулиране на производството и разпрѣдѣлението изобщо. Къмъ сѫщото се стремятъ и всички толкова развили се напослѣдъкъ въ Зап. Европа кооперативни дружества — производителни, потрѣбителни и кредитни, обединяващи дребното (занаятчийско и селско) производство и потрѣбление. Основниятъ стремежъ и тукъ е: колективно ржководство, регулиране и разпрѣдѣление на стопанската дѣйность и продуктитѣ на производството и потрѣблението, споредъ общитѣ интереси. Сѫщитѣ тенденции — колективно регулиране условията на труда, заплатата и цѣлото стопанско положение на индивида, съгласно общия груповъ интересъ, посочватъ и всички работнишки съюзи, картели и синдикати, които още къмъ края на XIX вѣкъ обхващатъ работничеството, а слѣдъ това и много групи отъ интелигентния трудъ. И, най-сетнѣ, бившето свободно индивидуално-капи-

[1]) Едно послѣдствие отъ това явление бѣха периодически повтарящитѣ и засилващи се стопански кризи, създадени отъ станалото въ послѣдно врѣме редовно явление, че прѣдложението на пазаря за всички главни стоки далечъ надминаваше търсенето. Въ послѣднитѣ 15—20 години прѣди войната европейскитѣ капиталистически страни (включително С.-Щати) несъмнѣнно посочваха надпроизводство въ индустриалнитѣ стоки и много сурови материали, които не можаха да погълнатъ пазаритѣ.

талистическо стопанство все повече се подчинява на колективнитѣ обществени интереси, не само чрѣзъ обширното социално-работ нишко законодателство, развито още до свѣтовната война въ всички културни страни, но главно чрѣзъ онѣзи модерни институти на работнишкия и общественъ контролъ, които се съз даватъ въ наши дни. Този контролъ въ сѫщность означава, че капиталистическото стопанство губи своя индивидуаленъ. частенъ характеръ, че други обществени органи — държавата, работнишкитѣ съвѣти [1]), муниципални органи придобиватъ право да участвуватъ въ организацията, вървежа и ржководството на частно-капиталистическитѣ прѣдприятия. — Едно развитие и начални форми, които иматъ прѣвъзходенъ паралелъ въ историята съ онѣзи първични форми на социализация и национализация на капиталистическото стопанство, които ние срѣщаме въ грърко-римската култура отъ елинистическо — императорския периодъ (сравни горѣ стр 151—195). Само че въ наше врѣме, успоредно съ духовното издигане на народнитѣ маси и съ развоя на демократическитѣ принципи въ обществения животъ, работно—трудовитѣ класи на обществото все повече и повече ще заематъ мѣстото на бюрократическитѣ органи „divini imperatoris“ въ римската империя.

Всички посочени нови явления въ стопанския животъ и стопанско-социалния строй на културно—напрѣдналитѣ народи доказватъ несъмнѣнно, че стопанското развитие още отъ края на XIX вѣкъ посочва нови основни черти: регулиране на стопанството споредъ коликтивнитѣ интереси, на които се подчинява индивидътъ въ най-различни стопански области и второ — съединение на по-рано самостоятелнитѣ въ стопанско отношение идивиди въ голѣми колективи, които ржководятъ напълно стопанското положение и дѣйность на индивида. Наредъ съ това развиване на колективнитѣ принципи въ стопанството въ най-различни посоки измѣстващи съвършено стария индивидуаленъ плинципъ и свобода се забѣлѣзва вече отдавна друго едно явление: издигането на държавата като върховенъ регулаторъ на народното стопанство и развоятъ на социално — економически отношения, които се опрѣдѣлятъ още въ края на XIX вѣкъ като неомеркантилизъмъ, споредъ нѣмскиятъ наученъ терминъ. Подъ него подразбираха все по голѣмата намѣса и контролъ на държавата надъ частно — капиталистическото стопанство. Имено въ този смисълъ Karl Bücher още въ 1904 год. посочи, че модерното социално политическо развитие на европейскитѣ държави показва връщане къмъ идеитѣ на меркантилизма и отчасти дори на старото градско

[1]) Ср. напр. германскиятъ Reichsbetriebsrätegesetz отъ 1919 год.

стопанство. Възраждането на защитителнитѣ мита, развоятъ на националната парична система и на социалното работническо законодателство, регулирането на външната търговия чрѣзъ тарифна и митническа политика и на кредитъ чрѣзъ девизена и полична такава, извършена вече или прѣдстояща национализация на желѣзницитѣ, пощитѣ, телеграфитѣ, централнитѣ и дребни банки и др. срѣдства за съобщения, както и на разнообразнитѣ работнически усигуровки, регулиране на стопанския животъ индиректно чрѣзъ разнообразното стопанско законодателство, както и растящата държавна дѣйность въ стопанската область изобщо (държавни корабостроителници, мини, рудници, локомотивни и вагонни фабрики etc.)— всичко това е показатено въ посочения смисълъ. Онѣзи явления, наредъ съ паралелно-развиващето се муниципално стопанство на общинскитѣ организации, достигнало високо развитие въ послѣднитѣ 20 години[1]), доказватъ, споредъ Bücher, че слѣдъ абсолютическия и либераленъ периодъ, ние сме стжпили въ третия периодъ на народното стопанство. Този периодъ носи своеобразенъ социаленъ обликъ. Сега не е дума само за възможно по-самостоятелно и изобилно покриване на националнитѣ потрѣбности чрѣзъ националното производство, но за справедливо разпрѣдѣление на благата и за колективно — стопанска дѣйность на държавата, за да участвуватъ всички граждани споредъ тѣхната дѣйность въ ползуване отъ всичкикултурни блага[2]). Наистина, съ цѣлото работно законодателство за усигуряване болни, безработни, вдовици, сираци, старци и инвалиди държавата направи стжпка къмъ принудителното държавно разпрѣдѣление на благата, като индиректно експроприира часть отъ частната капиталистическа печалба въ полза на пролетариата. Четиритѣ години напрѣгната свѣтовна война и поставяне въ нейна услуга всички национално — стопански, материални и духовни сили у всѣки народъ, разви тѣзи тенденции по-нататъкъ. Държавата успѣ въ това врѣме въ голѣмитѣ и малкитѣ страни (дори останали неутрални) да вземе въ свои ржцѣ фактически ржководството и регулирането на цѣлото производство въ страната, както и разпрѣдѣлението на главнитѣ продукти между населението, като водеше цѣлото народно стопанство по опрѣдѣленъ планъ и нормативно, споредъ военнитѣ и граждански нужди. Съ това за пръвъ пжть въ историята държавната власть въ цѣлия свѣтъ създаде началата на своеобразно военно колективно — комунистическо стопанство, като съ това се показа възможность за държавно регулиране на производството и потрѣблението, дори въ грамаднитѣ раз-

---

1) Електрически станции, бани, трамваи, газови станции, болници, водоснабдяване, кредитни банки, общественни трапезарии и т. н.

2) Bücher: Entstehung der Volkswirtschaft, 1904, стр. 164.

мѣри на националното производство и потрѣбление, създадени отъ развоя на капитализма у западно-европейскитѣ народи.

Вече къмъ края на свѣтовната война президентътъ Вилсонъ опрѣдѣли въ най-общи черти тѣзи економически принципи въ живота на съединенитѣ въ една лига народи, които се налагатъ въ по-нататъшния животъ на човѣчеството. Той посочва, че рано или късно човѣчеството ще дойде до идеята за отстранение на всички стопански граници и създаването на свобода въ търговскитѣ отношения между всички народи въ свѣта, къмъ което се отнася и пълната свобода на плаване по всички морета. Съюзътъ на народитѣ ще гарантира свободното економическо развитие на всѣки народъ, като установи границитѣ на производството и посочи свѣтовни пазари за свободно пласиране на стокитѣ, произведени въ всѣко национално стопанство. Това ще бжде гарантирано съ положението на лигата като международенъ върховенъ трибуналъ, който ще докара признанието на своя авторитетъ и изпълнението на неговитѣ рѣшения, чрѣзъ економически бойкотъ и изключване изъ свѣтскитѣ пазари на неподчиняващата се държава. Събитията, развили се въ стопанския и социаленъ животъ на всички народи слѣдъ свѣтовната война, посочватъ все повече наложителната намѣса на държавната власть въ уредбата на разрушеното народно стопанство. Като че ли става ясно това, какво поправянето на критическата свѣтовно-стопанска ситуация е възможно само чрѣзъ задружна колективна работа на всички свѣтовни държавни организации. Нееднократнитѣ признания на всички велики съврѣменни държавници, както и горещитѣ ламтежи на народнитѣ маси въ западна Европа, посочватъ ясно, че развитието на държавния колективизъмъ въ стопанството е посоката, по която ще върви сега човѣчеството. Сжщото доказватъ всичкитѣ мѣрки, които се прилагатъ сега въ западна Европа въ посоката на социализация[1]), която се смѣта за необходима дори отъ самитѣ капиталисти, както напр. въ Германия, или на работнически контролъ въ индустрията и транспорта, както напр. въ Германия, Англия и Италия, дѣто току що по законодателенъ пжть е прокарана цѣла система на такъвъ, обхващаща производството и транспорта. Нѣма съмнѣние, че и системата на колективно-комунистическото стопанство въ държавно-социалистическа посока, която прокарва сега въ Русия съвѣтското правителство въ областьта на индустрията и разпрѣдѣлението, ще укаже силно влияние

[1]) Вижъ новитѣ трудове върху това: Ammonn. Die Hauptprobleme der Sozialisierung. 1921. и Jahn. Verstaatlichung und Vergesellschaftung.; Neurath. Die Sozialisierung Sachsens (Schmollers Jahrbuch. 1921. 1. Heft).

върху по-нататъшнитѣ форми на руското народно стопанство, каквато и да бѫде полотическата еволюция въ тази страна, заемаща $^1/_3$ отъ земното кълбо. Както посочихме вече по-пространно въ втората глава, новитѣ стопанско-социални форми необходимо се обуславятъ не само отъ врѣменната криза, създадена отъ разрушителната свѣтовна война, но и отъ онзи грамаденъ развой у народнитѣ маси на материалнитѣ и културни потрѣби, създаденъ прѣди и особено въ и слѣдъ войната, които прѣдставляватъ единъ новъ, постояненъ факторъ. Доколкото старитѣ стопанско-социални форми не могатъ да задоволятъ вече цѣлия обемъ на потрѣбитѣ у модерното човѣчество[1], — тѣ неизбѣжно трѣбва да се замѣнятъ съ нови форми, които могатъ да гарантиратъ това. По такъвъ начинъ ние и сега виждаме, както винаги и по-рано въ историята, какъ развоятъ на производителнитѣ, потрѣбителни сили и културни потрѣби на народитѣ създава постоянно нови стопанско-социални форми.

VI ГЛАВА.

Заключение.

Слѣдъ пространния исторически прѣгледъ, въ който ние споредъ нашето разбиране, обрисувахме типичнитѣ моменти въ стопанската еволюция на човѣчеството, посочени въ втората глава, ние дохаждаме до въпроса: въ какво се състои стопанскиятъ прогресъ и развой на човѣчеството? Видѣхме, че цѣлото това развитие е прѣминало три епохи или стопанско-културни цикла. Първиятъ познава главно, или почти изключително, добивателната дѣйность: главно земледѣлие и скотовъдство, наредъ съ сложната събирателна дѣйность — ловъ и риболовство. Обработващата дѣйность остава значително задъ добивателната, не е много развита и често е само странично занятие за тѣзи главни производства. Ние видѣхме, че дори въ най-високо развитата египетска култура продукти на потрѣблението сѫ главно продуктитѣ отъ земледѣлието, скотовъдството, риболовството и лова. Индустрията, изобщо обработващата промишленость, сѫ относително неразвити и процентно заематъ въ цѣлата стопанска дѣйность най-многото 25%. Господствува дори у висшитѣ класи голѣма простота на живота и качествената разлика въ тѣхното и народното потрѣбление не е голѣма. Обра-

---

[1]) Едно явление, което ясно се показа още прѣди войната въ ръста на социалното неудоволство у народнитѣ маси и на социалнитѣ движения въ послѣднитѣ 20 години.

ботващата дѣйность, изобщо, не е отдѣлена отъ добивателната. Земледѣлцитѣ сѫ и занаятчии въ свободното си врѣме. Нѣма още принципиално и социално отдѣлна класа на занаятчии-търговци, а обработващата дѣйность остава повече кѫщна работа. Дори въ най-високитѣ стадии на културитѣ отъ първия циклъ, (специално въ най-високата египетска) — капиталистическата и държавно-колективна, въ които организаторската власть въ стопанството искуствено създава отдѣлна класа занаятчии и самостоятелна обработваща дѣйность, принципътъ на съединението на тѣзи двѣ основни стопански дѣйности остава пакъ ненарушенъ. Ние видѣхме, че занаятчиитѣ въ Египетъ биватъ, при нужда, мобилизирани за най-различни други работи, често и отъ земледѣлски характеръ. Днешнитѣ занаятчии утрѣ ставатъ, при нужда, селяни и обратно, — държавата взима отъ земледѣлската класа способнитѣ за занаяти хора и ги поставя на индустриална работа. Особено ясно се вижда това смѣшение въ перуанската стопанска култура, която, заедно съ китайската и вавилонската, остава прѣдимно аграрна (земледѣлска) култура.

Вторинтъ, гръцко-римскиятъ културенъ цикълъ посочва вече едно ново по-високо стѫпало. Тукъ се извършва отдѣлянето на обработващата дѣйность отъ добивателната, наблюдава се образуването на сложенъ националенъ и международенъ стокообмѣнъ за цѣлото народно стопанство още въ капиталистическия периодъ. Тѣзи три дѣйности се развиватъ отъ по-примитивни стадии до доста високи, сѫщо както аграрната култура въ първата епоха-цикълъ. Обработващата промишленость тукъ играе вече въ капиталистическия периодъ почти сѫщата роля, както и добивателната дѣйность.

Третиятъ цикълъ, — западно-европейската и послѣ свѣтовна култура, достига едно ново стѫпало: гигантскиятъ развой на индустрията, въ връзка съ техническото развитие и подчинението природнитѣ сили на човѣка. Гигантски се развива въ свѣтовенъ мащабъ и стокообмѣнътъ, а въ връзка съ това — транспортътъ и различнитѣ срѣдства за съобщение. Обработващата промишленость въ културнитѣ страни сега значително наддѣлява добивателната, а послѣднята — земледѣлието, докато още въ втория цикълъ агрикултурата прѣдставя значителна часть отъ добивателната дѣйность. Този напрѣдъкъ се дължи главно на обширната диференциация на труда въ производството и на концентрацията въ организацията на производството, транспорта, съобщенията и стокообмѣна (търговия), които пъкъ гигантски повишаватъ продуктив-

остьта на труда, сир. количеството на най-разнообразни матери-
ални блага, обслужващи най-разнообразни пъкъ нужди на модер-
ия човѣкъ и обществото.

Египетската култура и другитѣ сродни ней изработиха
ито първо велико явление, съ грамадно културно значение за
овѣчеството, Фараоновото (царското) стопанство, — първата голѣма
опанска организация у човѣчеството. Гръцко-римската кул-
ура изработи и принесе на човѣшкия прогресъ раздѣлението на
руда въ тритѣ основни стопански дѣйности. Западно-евро-
ейската култура изработи и донесе великата производителна
иференциация и специализация съ организационна концентрация
ь всѣка отъ тѣзи три дѣйности.

Всичко това значи, кѫсо казано, единъ прогресъ въ
аздѣлението на труда изобщо. Раздѣлението на труда
увеличава отъ цикълъ въ цикълъ и съ това бива създадена
о-голѣмата култура на втория цикълъ, въ сравнение съ първия и
ь третия — въ сравнение съ втория. Най-високата степень на
атериалната и духовна култура е създадена въ третата епоха-
иклъ и това се дължи на грамадното развитие въ раздѣлението
а труда, сир. на една почти необозрима и невъзможна за прѣ-
лѣтане, безгранична диференциация и количествено увеличение
а труда сега въ всички стопански дѣйности, благодарение на раз-
ититѣ въ висока степень производителни сили, т, е грамадниятъ
ьстъ на населението въ XIX вѣкъ, като послѣдна основа на този
азвой.

И тъй, раздѣлението на труда, първо между добивател-
ата и обработващата дѣйность и стокообмѣна и послѣ безгра-
ичната диференциация на труда въ всѣка отъ тѣзи три области,
остигната въ третия (нашия) културенъ цикълъ е първиятъ и гла-
енъ факторъ на стопанския прогресъ.

Вториятъ факторъ на стопанския прогресъ е еволюцията въ
топанската организация, като развитие отъ примитивни форми
ъмъ най-високи държавни, а въ бѫдаще, може би, и свѣтовни. Въ
сѣки отъ тритѣ цикла, т. е. египетско — вавилонско — китайско
-перуанската (прѣдимно аграрна) култура, послѣ въ гръцко-римската
аграрно—индустриално – търговска) култура и сетнѣ въ западно - ев-
опейската, т. е. свѣтовна култура, прѣдимно индустриално — тър-
овска (техническа), ние виждаме винаги четири периода въ развоя
а стопанско-социалнитѣ форми; това важи дори за всѣка сто-
анска область отдѣлно, сир. за агрикултурата, индустрията и
ьрговията.

I периодъ. Корпоративно (сѣмейно) — колективна организамия съ извѣстни прояви на комунизъмъ въ владѣнието на материалнитѣ блага и въ потрѣблението.

II периодъ. Развитие на индивидуално — частното и дребно стопанство и организация.

III периодъ. Развитие на едрата капиталистическа стопанска организация.

IV периодъ. Тенденции къмъ развититието на държавно—колективна стопанска организация или дори почти пълно развитие на такава (Египетъ, Гърция, Римъ). Тази еволюция, както посочихме въ нашия исторически прѣгледъ нѣколко пжти, бива винаги обусловена отъ развоя на производителнитѣ, потрѣбителни сили и културни потрѣби на общестзото, които тласкаха народитѣ да прѣминаватъ къмъ по-сложни, по-продуктивни стопанско — социални форми, които да осигурятъ задоволяването на тѣзи сили и потрѣби. Въ такъвъ тъкмо смисъль послѣднитѣ се явяватъ движещи сили на стопанския прогресъ изобщо, макаръ сами тѣ бавно да нарастватъ и да се развиватъ при продължителенъ животъ на обществото въ извѣстна форма, която винаги най-сетнѣ става тѣсна и негодна да задоволи нарастналитѣ потрѣби и сили на обществото.

Първата, сѣмейно-колективната форма на стопанството, която господствува въ първия периодъ на всички цикли въ човѣшката стопанска култура, се характеризира спрѣмо основния стопански факторъ — интенсификация на стопанската дѣйность, по отношение различни производствени форми, съ най-низка степень. Добивателната дѣйность и обработваща тукъ се проявяватъ въ най-груби и примитивни форми, които сж още съединени въ сѣмѣенъ — родовъ колективъ. Отдѣлнитѣ членове въ него изпълняватъ най-различни стопански функции, нѣма още раздѣление на труда между стопанскитѣ дѣйности, и проявява се само разпрѣдѣлението на извѣстни функции между двата пола и различнитѣ възрасти. Всичко това обуславя бѣдна и низка стопанска култура, сир. бѣденъ материаленъ и духовенъ животъ на хората. Като организация (вторинтъ основенъ стопански факторъ), сѣмейно-колективната форма на стопанството е обусловена отъ слабостьта, низкия духовенъ уровенъ и безпомощность на индивида въ стопанската му дѣйность и въ борбата му съ природнитѣ сили при добиването на стопанскитѣ блага, — благодарение на още недостатъчнитѣ и примитивни орждия и срѣдства за производство. Всичко това изисква не индивидуална, а колективна дѣйность на хората въ стопанството, подъ строго

детайлно и всестранно ржководство на по-стари и по-опитни лица. Естественъ пъкъ колективъ въ примитивната човѣшка култура е родътъ, едрото семѣйство (задруга), племето или пъкъ нѣкаква обществена корпорация — цехъ, гилдия.

Втората стопанска форма, историческа наслѣдница на първата — дребно-индивидуалната, се характеризира съ по-висока степень въ интенсификацията на стопанската дѣйность. Добивателната дѣйность е прогресирала отъ събирателната до по-интензивна форма — земледѣлието, което съ техническия си прогресъ създава възможность и дори необходимость за индивидуаленъ трудъ и стопанство. Освѣнъ това, диференцира се по-рано универсалната стопанска дѣйность. Обработващата дѣйность се отдѣля отъ добивателната, макаръ и не напълно, като извѣстни лица между земледѣлцитѣ — скотовъдци се занимаватъ въ свободното си врѣме съ различни занаяти, прѣдимно въ форма на поржчка и повече или по-малко случайно (ср. египетската култура и западноевропейската). По нататъкъ раздѣлението на труда, сир. прогресътъ въ интенсификацията на стопанската дѣйность се развива въ посока на пълното отдѣляне обработващата дѣйность отъ добивателната и на образуване отдѣлни обществени класи въ всѣка область, заедно съ което се концентрира и обработващата дѣйность въ градоветѣ (ср. гръцко-римската и зап. европейската култури). Въ организационно отношение дребно-индивидуалната форма на стопанството означава способностьта на човѣка да добива стопански блага или да осигурява стопанското си сжществуване самъ, безъ помощьта на сѣмейния или корпоративния колективъ, — благодарение на по-сложната и съвършена стопанска дѣйность, по-голѣмото духовно развитие и по-съвършенитѣ инструменти, които той владѣе, и сетнѣ поради схващането и разбирането на стопанскитѣ отношения, отъ които човѣкътъ зависи, напр. пазаря.

Третата стопанска форма — капиталистическата, която винаги идва слѣдъ дребно-индивидуалната, се характеризира съ значително по-висока интенсификация на стопанската дѣйность, създадена по два начина: 1) съ това, че новата форма събира подъ единно ржководство голѣмъ брой човѣшки сили и принудително ги кара на усилена работа, че съ тѣхната помощь силно се повишава продуктивностьта на труда или плодородието на почвата (разни мелиорациии и напояванія), като тази форма създава или усъвършенствува раздѣлението на труда между двѣтѣ основни дѣйности (аграрниятъ капитализъмъ на феодални начала въ тритѣ цикла). 2) Съ това, че благодарение на голѣмитѣ организирани и единно-ржководени отъ капитала работни сили, раздѣлението и по-нататъкъ диференциацията

на труда все прогресиратъ, което дава възможность да се въведатъ сложни технически сили; съ всичко това продуктивностьта на труда неизмѣримо се повишава (съврѣменния капитализъмъ и отчасти античния на обмѣнно — (оборотни) парични начала, съ свободенъ и робски трудъ въ гръцко-римската култура). Въ организационно отношение капиталистическата форма означава съединение на голѣмъ брой човѣшки работни сили, създаване на проста и сложна кооперация между тѣхъ, концентрация на порано разпръснатата и недостатъчно продуктивна дребно-индивидуална стопанска дѣйность (която не може да огледа пазаря и да задоволи разнообразнитѣ потрѣби на обществото) въ голѣми, все растящи прѣдприятия или стопанства, благодарение на капитала, като организаторъ, съ или безъ обществени привилегии. Съ това се създава възможность да се задоволятъ широко многобройнитѣ и голѣми потрѣбителни сили или културни потрѣби на обществото (при аграрно-феодалния капитализъмъ това бѣше голѣмото увеличение на народния продуктъ и създаването на сложна военна и административна организация въ държавата), а сѫщо тъй се създаватъ начала за приспособяване производството къмъ потрѣблението, първо въ форма на свободна конкуренция, и послѣ на едри капиталистически организации, оглеждащи директно, благодарение на своитѣ разпрѣдѣлителни органи, нуждитѣ на потрѣбителнитѣ сили (пазаря) (съврѣменния капитализъмъ).

Четвъртата форма — държавно-колективната, интенсифицира още повече стопанската дѣйность, като съединява въ единъ вишъ центъръ едритѣ производствени и разпрѣдѣлителни организации, създадени отъ прѣдидущата капиталистическа форма, като този вишъ центъръ единно рѫководи цѣлото производство и се стреми да го приспособи къмъ държавнитѣ нужди и потрѣбителнитѣ сили на народа. Разпрѣдѣлението, раздѣлението, диференциацията и специализацията на труда тукъ могатъ да достигнатъ виша степень и съвършена форма, благодарение на рационално разпрѣдѣлящи и рѫководещи всички производителни сили висши и низши инстанции (египетската стопанска култура въ IV периодъ, въ сравнение съ III и бѫдещата държавно-колективна организация въ сравнение съ капиталистическото стопанство въ XIX вѣкъ). Въ организационно отношение държавно-колективната форма означава високо-рационална кооперация на всички работни сили въ народното-стопанство, по-рано раздѣлени и работещи анархично, въ дизхармония съ потрѣбителнитѣ нужди на обществото и дори противъ тѣхъ. Държавно колективната форма на стопанството винаги бива прѣдизвикана отъ прогресиращата дизхармония между

арастналитѣ производителни-потрѣбителни сили на обществото и
еговитѣ културни потрѣби, а отъ друга страна,—срѣдствата за тѣх-
ото задоволяване, които дава капитализмътъ въ съединение съ онѣзи
азрушителни, специално пролетаризаторски тенденции, които капи-
ализмътъ винаги посочва въ историята прѣзъ послѣднитѣ си ста-
ии. Въ резултатъ на извѣстни социални сътрѣсения ние виждаме какъ
инаги се явява силна политическа власть въ различни форми, която,
сланяйки се на организационния апаратъ, създаденъ отъ капитализма,
асочва народното стопанство въ държавно колективна посока.

Въ историческото изложение ние посочихме, че стопански про-
ресъ има първо между тритѣ цикла на човѣшката стопанска култура,
оито отъ общо гледище прѣдставляватъ, въ сѫщность, три грамадни
тѫпала въ послѣдната. Сѫщо така прогресъ има въ еволюцията
а идентичнитѣ форми вѫтрѣ въ всѣки цикълъ, като се про-
тѣнятъ въ сѫщата посока четиритѣ основни стопанско социални
форми на човѣшката култура, а именно по пѫтя на все по-голѣ-
ата интенсификация на стопанската дѣйность и на организацион-
ото развитие — усъвършенствуване. Въ послѣднята еволюция осо-
бено сѫ характерни разнообразнитѣ исторически форми на капи-
ала, на капиталистическото стопанство и на капитализма изобщо,
въ смисълъ на господствуваща стопанско-социална организация въ
извѣстни периоди. Ние срѣщнахме въ историческия прѣгледъ три
форми капитализъмъ: 1. Аграренъ капитализъмъ на феодални при-
вилигировани социални основи, като едра организация на селското
и индустриално стопанство отъ феодала-капиталистъ, благодарение
на обширния земеленъ имотъ, париченъ фондъ и такъвъ на срѣд-
ствата за производство, съ обширна пъкъ и организирана експлоата-
ция на подчинения му социално и политически чуждъ човѣшки трудъ.
Тази форма на капитализма се съединява, обикновено, съ прѣ-
димно, но не изключително натурално стопанство и най-сетнѣ ви-
наги се изражда въ чисто експлоататорска, рентиерска форма. Ние
срѣщнахме тази форма на капитализма въ египетската (III периодъ),
гръцко-римската (периода на дворянското господство) и въ западно
(източно)—европейската (срѣднитѣ вѣкове) култури. 2. Капитализъмъ
въ агрикултурата, индустрията, търговията и финансовата область,
като организация на едри стопанства, или пъкъ подчиняването на
дребни, по-рано самостойни стопанства отъ отдѣлни лица и групи,
— владѣтели на многобройни орѫдия за производство, на земелни
имоти, транспортни срѣдства и парични фондове, които лица и
групи експлоатиратъ несвободенъ, робски или крѣпостенъ трудъ.
Тази форма се образува при развоя на обмѣнното стопанство като
господствуваще явление, което обслужва този видъ капитализъмъ,

приспособявайки своето производство за пазаря и го базирайки на стопанския оборотъ. Разновидностьта на този капитализъмъ е неговата финансова форма, проявяваща се въ държавно-кредитни и частно-кредитни отношения. Тази обща форма на капитализма се е развила и е господствувала въ III периодъ на гръцко-римската култура и въ XVI, XVII и XVIII вѣкъ на западно-европейската, — въ колониитѣ, като капиталистическо робско стопанство на едритѣ търговски компании въ Англия, Холандия, Испания, Португалия и Франция и сетнѣ, особено, до края на XIX вѣкъ (точно до 1864 г.) въ Съединенитѣ-Щати въ Америка, на плантациитѣ. Капиталистическото стопанство съ крѣпостенъ трудъ прѣдставляватъ онѣзи манифактури, които уреждаха въ XVIII вѣкъ феодалнитѣ землевладѣлци въ чифлицитѣ си, особено въ Германия, Австрия и Русия съ експлоатация на принудителния трудъ на тѣхнитѣ крѣпостни селяни; тѣзи манифактури обслужваха вжтрѣшния и външенъ пазарь и изобщо въ друго отношение бѣха уредени върху принципитѣ на модерни капиталистически прѣдприятия. 3. Модерниятъ капитализъмъ, построенъ на пазарна спекулация и на стопанския оборотъ, се развива отъ XVIII вѣкъ насамъ, като организация на производство, транспортъ, стокообмѣнъ и кредитъ въ едри размѣри отъ владѣтелитѣ на срѣдствата за производство и на паричнитѣ фондове, съ експлоатация на свободния наеменъ трудъ и съ прилагане на обширни технически сили въ производството и транспорта.

Ние посочихме вече (вижъ стр. 122), че и тритѣ исторически форми на капитализма иматъ типични общи черти, които ни даватъ право да ги обединимъ подъ това общо понятие и че специално за всички е характерно образуването на едъръ доходъ за капиталиста (макаръ и по различни начини) като се експлоатира чуждъ човѣшки трудъ, свободенъ или пъкъ несвободенъ—това наистина, е съвършено несжществен моментъ, понеже той не измѣня сжщностьта на едрата стопанска, високо-културна, продуктивна организация и качеството на дохода.

Въ историческия ни прѣгледъ ние видѣхме, че между тритѣ цикла на човѣшката стопанска култура сжществува тѣсна връзка. Египетско-вавилонската култура прѣдава непосрѣдствено своя общественъ строй на гръцко-римската, която отначало се развива въ пжтя на нейнитѣ послѣдни стопанско-социални форми и послѣ, когато гърцитѣ и римлянитѣ започватъ самостоятелното си развитие, все още много отъ тѣхнитѣ обществено-държавни институти въ дворянския периодъ носятъ отпечатъкъ на държавно-колективнитѣ институти отъ сгипетската нова империя. И по-нататъкъ, ко-

като стопанската еволюция и въ гръцко-римската култура стига до държавно-колективни форми, египетскитѣ институти Jdia — Origo, сир. свързаностьта на работника съ работата и мѣстожителството, и принципътъ на литургиитѣ, като привръзване на имота и владѣтеля му къмъ извѣстни обществено-държавни функции, и най-сетнѣ принципътъ на централизираното бюрократическо управление на всички обществени работи и на цѣлото народно стопанство, получаватъ пакъ широко приложение и по-нататъшно развитие. Извѣстно е сега, че слѣдъ като гърцитѣ завладѣватъ Египетъ, Мала Азия и Персия, тѣ се запознаватъ съ старо-египетскитѣ, вавилонскитѣ и персийски обществено-държавни институти, които биватъ отчасти запазени, а отчасти имъ ставатъ извѣстни отъ литературата. По такъвъ начинъ тѣ ги усвояватъ, когато слѣдъ бързото и интензивно капиталистическо развитие, подобно на това, станало прѣзъ XIX вѣкъ въ нашата културна епоха, държавата постепенно прѣминава къмъ регулиране и ръководство на стопанството. Гръцко-римската култура прѣдава пъкъ тѣзи три развити отъ нея принципи — институти на западно-европейската, която основава върху първитѣ два принципа цѣлия социално-економически строй въ срѣднитѣ вѣкове, а пъкъ третия бива възприетъ отъ просвѣтения абсолютизъмъ и приложенъ къмъ държавно-политическото и държавно-стопанско управление; съ това бюрократическиятъ принципъ минава и въ XIX вѣкъ и става основа за съврѣменния държавенъ и общественъ строй. Вѣроятно е, че той, може би малко модифициранъ, ще изиграе пакъ голѣма роля прп развиващата се въ наше врѣме държавна уредба на народното стопанство. Египетската култура изработва сѫщо така въ третия и четвъртия периодъ института на едрото аграрно (мѣстно) стопанство съ държавно прикрѣпени къмъ земята работници, подъ управлението на землевладѣлецъ-чифликчия—висшъ държавенъ чиновникъ. Тѣзи форми биватъ възприети и развити въ сѫщата посока, както въ египетската нова империя, отъ римската култура (възприети отъ Египетъ, когато той става римска провинция) въ послѣдния ѝ периодъ, а именно въ института на едритѣ държавни чифлици и на колоната. Римскиятъ пъкъ аграренъ строй на едритѣ чифлици, съ прикрѣпени къмъ земята колони и всички отношения на послѣднитѣ съ землевладѣлеца, биватъ напълно възприети и по-нататъкъ развити отъ западно-европейскитѣ народи въ ранното срѣдневѣковие и може да се каже, че цѣлото тѣхно стопанско културно развитие почва отъ онѣзи основи, които създаде римскиятъ аграренъ строй.

Голѣмо е влиянието, което указаха идеята и практиката на египетския държавенъ колективизъмъ, върху стопанския строй и

социалнитѣ идеологии въ гръцко-римската и послѣ въ западно европейската култура. Това се вижда най-първо въ прокарания въ Египетъ, Гърция и Римъ въ живота принципъ, че всѣко частно стопанство трѣбва да служи на държавата и че всѣки стопанинъ е държавенъ работникъ и второ, въ постепенното построяване върху тази основа цѣлото народно стопанство, водено отъ държавата, съ държавно ржководство и съ нормиране на производството, разпрѣдѣлението и потрѣблението на цѣлия национа ленъ продуктъ. Доказано е сега, че египетскиятъ държавенъ колективизъмъ оказа голѣмо влияние върху всички държавни учения още въ гръцко-римската култура, особено пъкъ върху Платона Аристотеля и послѣ върху всички още по-радикални социалистически идеали, изложени отъ Евхемера, Хекатея, Ямбула и др. (ср стр. 133 – 135 за тази материя). Всички тѣзи многобройни социалистически идеологии на чело съ Платона развиваха идеята, че държавата може да организира сама стопанството, сир. производството и разпрѣдѣлението и да регулира и потрѣблението по извѣстни норми. Особено Платонъ копира въ своята Politeia, — първата хармонична и систематизирана държавно-колективна идеология въ литературата, като идеалъ, социалнитѣ институти на колективно комунистическия спартански строй, който косвено възприе, както посочихме вече (ср. стр. 105), египетскитѣ обществени институти въ тѣхната основа. Гръцкитѣ социалистически идеологии и развилитѣ се отъ тѣхъ стоически учения биватъ прѣдадени въ срѣднитѣ вѣкове на нашата културна епоха, а оттамъ минаватъ въ ученията на Томасъ Мора и Кампанелла въ XVI вѣкъ, които отъ своя страна повлияха силно върху всички социалистически идеологии по-нататъкъ, въ XVII и XVIII вѣкъ. Утопическиятъ пъкъ социализъмъ на XIX вѣкъ бѣше, както е извѣстно, подъ влиянието на тѣзи два социалиста-утописти и на тѣхнитѣ духовни наслѣдници особено Fourier, Saint — Simont, Cabet и др. А пъкъ утопическиятъ социализъмъ е родоначалникъ на научния, основанъ отъ Карлъ Маркса и Фридрихъ Енгелса. И тъй, историческиятъ генезисъ на великитѣ идеи на двамата основатели на научния социализъмъ и на тѣхнитѣ послѣдователи, неговата послѣдня идеална и практическа основа се намира въ египетския държавенъ колективизъмъ на бюрократически начала, макаръ модерниятъ социализъмъ да излиза отъ съвършено други принципи на разпрѣдѣлението труда и националния продуктъ, отъ тѣзи, развити въ египетскиятъ колективизъмъ. Обаче, не е случайно, че въпрѣки тѣзи основни различия, много мѣрки, напр., на сегашното руско съвѣтско правителство до извѣстна степень напомнюватъ тенденциитѣ на дър

жавно-обществениятѣ институти на египетската „нова империя“ 1500 г. пр. Р. Хр.

Съпоставянето и сравнението на тритѣ цикла на човѣшката стопанска култура ни довежда до още едно важно заключение върху цѣлото стопанско развитие на културното човѣчество. Въ него ние виждаме едно потвърдяване на основния законъ въ живота — биогенетическия законъ на развитието, който е отдавна установенъ отъ естественитѣ науки и указа въ тази область неоцѣними услуги при биологическитѣ изслѣдвания. Приложенъ върху физиологическото развитие на човѣка той гласи, че човѣшкиятъ организъмъ прѣминава въ майчината утроба сѫщитѣ форми на развитието, както и цѣлиятъ органически (животенъ) миръ отъ първата форма, приличаща на амебата, до послѣдната — сложния организъмъ на гръбначнитѣ животни, и понататъкъ се развива къмъ образуването най-виши специфични особености на човѣка. Сир., естественитѣ науки установиха съ това факта, че сѫществува паралелизъмъ между развитието на една най-виша порода (видъ) и това на цѣлъ редъ низши породи, или пъкъ формулата може да бѫде опрѣдѣлена и така: вишата порода повтаря въ развитието си формитѣ и стадиитѣ на развитието у низшитѣ породи видове).

Социологията пъкъ отъ своя страна сравнително неотдавна почна да отбѣлѣзва, че сѫщиятъ паралелизъмъ сѫществува между духовното развитие и творчеството на първобитнитѣ народи и онова на културния човѣкъ въ дѣтската му възрасть, въ първия ѝ разуменъ — съзнателенъ периодъ Наистина, това сѫ били повече случайни забѣлѣжки, не систематични и непочиващи на единъ строго послѣдователенъ методъ. Възъ основа на обширнитѣ антрополитически изслѣдвания за живота и културата на първобитнитѣ народи, нѣкои социолози повече отъ органологическата школа, а послѣ и Lippert, сѫ забѣлѣзали, че духовното творчество и отчасти нравственитѣ прояви на първобитнитѣ народи живо напомнюватъ тѣзи у дѣцата на съврѣменнитѣ културни народи. Тѣзи изявления турятъ началото на разбирането, че биогенетическиятъ законъ на развитието важи и въ социалната область и тукъ неговата формула ще гласи, че народитѣ, и изобщо човѣчеството, повтарятъ въ своето духовно и обществено развитие онова на отдѣлния човѣкъ, което той непрѣменно минава още сега. Паралелизъмъ, значи, сѫществува и въ социалната область между духовното развитие, творчество и етическитѣ прояви на народитѣ и онова на всѣки индивидъ, на всѣки единъ отъ насъ, въ духовното и етическото ни развитие. Сир., и тукъ

изпъкватъ паралелизмътъ и дори пълната идентичность въ формитѣ и стадиитѣ на духовното развитие у обществото (вишъ видъ) и човѣка, сир. отдѣлни индивиди (низши видове). Наистина, само прилагането на този законъ въ цѣлия му смисъль къмъ историята на културата може да ни даде погледъ и разбиране на великитѣ психически еволюции, които прѣживѣ човѣчеството прѣзъ много хилядолѣтия, а пъкъ това ни открива хоризонти да разберемъ и бѫдещия му психически животъ.

Великитѣ настроения въ социалната психология, които прѣживѣ и още прѣживѣва човѣчеството, като религията, зарождането и развоя на етиката, на правнитѣ прѣдстави, на изкуството, — всички тѣзи явления на човѣшкия социаленъ духъ могатъ да бѫдатъ разбрани въ тѣхния произходъ и развой, само при анализа на психическото развитие на индивида и елементитѣ му [1]).

Ако пъкъ биогентическиятъ законъ за развитието важи въ социялната психология, сир. въобще въ социологията [2]), вѣроятно е, че той ще има сила и въ стопанско културната еволюция на човѣчеството, щомъ тя се е развивала въ отдѣлни цикли, между които, както посочихме, явно се вижда послѣдователна преемственость на културата. Съ други думи, ако респ. законъ важи и въ изслѣдваната отъ насъ область на човѣшката култура, то цѣлото стопанско развитие на човѣчеството отъ тритѣ цикла прѣдставя такава еволюция, въ която вториятъ циклъ повтаря отъ начало формитѣ на първия и послѣ стопанската култура се развива по особени пѫтища, подъ давлението на по-голѣми производително потрѣбителни сили и културни потрѣби на народитѣ, а пъкъ третиятъ циклъ сѫщо така отначало повтаря формитѣ и пѫтищата на развоя, явили се въ първия цикълъ и втория и слѣдъ туй стопанскиятъ животъ създава нови особени форми и върви по нови пѫтища, отговарящи пакъ на новитѣ, по-голѣми производително-потрѣбителни сили и културни

---

[1]) Систематическо прилагане на биогенетическия законъ за развитието въ основа на модерната психоаналитическа школа въ психологията, създадена отъ Freud и Jung, къмъ историята на културата, открива хоризонта за една нова метода въ социологията — психоаналитическа. Ние опитваме да я приложимъ въ нашия новъ трудъ: „Къмъ въпроса за психологическитѣ основи и произхода на религията". Социално-психоаналитическа студия. Уводъ къмъ система на психоаналитическата социология. София 1921, който ще излѣзе отъ печатъ въ края на текущата година.

[2]) Да не помисли читателятъ, че признанието на този законъ въ областьта на социалния животъ означава връщане къмъ наивната органологическа школа на Rodbertus, Lilienfeld, Bluntschli и др. Психоаналитическата метода не почива върху труби и произволни сравнения на обществения животъ съ физиологическия, намирайки се у тѣзи социолози, нѣмащи никаква научна стойность. Психоаналитическата метода изслѣдва областьта на индивидуалната и социална психика съвършено самостоятелно и независимо една отъ друга, споредъ извѣстни основни принципи, но тъкмо тукъ изпъква онзи паралелизъмъ между психиката на индивида и обществото, за който ние току що говорихме.

потрѣби на човѣчеството въ ново врѣме, въ сравнение съ онѣзи сили и потрѣби, явили се въ втория цикълъ.

Наистина, тъкмо такава картина на стопанско-културната еволюция, въ смисълъ на повтаряне на развитието въ отдѣлни цикли, ние откриваме въ цѣлия културенъ развой на човѣчеството.

Посочихме вече въ нашето историческо изложение, че гръцко-римската култура въ т. нар. микенска епоха повтаря формитѣ и развоя на египетско-вавилонската култура, която се отразява още въ специфичнитѣ форми на държавния колективизъмъ, запазенъ дълго врѣме въ Спарта Слѣдъ туй гръцко римската култура започва новъ, самостоятеленъ цикълъ на развитието съ нови, особени форми на стопанството, непознати още за първия цикълъ на човѣшката стопанска култура (ср. горѣ стр. 105 и сл., 117 и сл). Развититѣ тукъ капиталистически и послѣ държавно-колективни форми сѫ отъ по-вишъ типъ, по-сложни и по съвършени отъ онѣзи, явили се въ първия цикълъ. Феодалниятъ капитализъмъ на египетската култура (и сроднитѣ ней култури) е низша форма на капитализма, която прѣдставя редъ самозадоволяващи се, откъснати една отъ друга едри стопански организации; такъвъ е той въ сравнение съ по-вишата му форма въ третия периодъ на гръцко римската култура, която създава народно-стопанския организъмъ съ взаимно съдѣйствие и съединение на стопанскитѣ сили въ цѣлия културенъ свѣтъ и съ обширенъ обмѣнъ и оборотъ, — националенъ и международенъ.

Сѫщо така и западно-европейската култура отначало повтаря формитѣ на египетско-вавилонската чакъ до XVII вѣкъ. Наистина, развоятъ на феодалния капитализъмъ въ срѣднитѣ вѣкове съ всичкитѣ му особености, като организация на обширни земледѣлско-индустриални стопанства съ крѣпостния трудъ на подчиненитѣ селяни и занаятчии е пълно копие на феодално-капиталистическото развитие въ египетската култура отъ третия периодъ (ср. горѣ стр. 70 и сл.). Както въ западна Европа по онова врѣме се развива градското занаятчийство, сѫщо така и въ Египетъ, Вавилонъ и Китай въ врѣмето на феодализма се развива това занаятчийство. По-нататъкъ появата и развоятъ на абсолютната монархическа власть въ западна Европа, както и нейния произходъ (най-едрия и могѫщъ землевладѣлецъ) отговаря напълно на развоя на стопанската и политическа власть на фараонитѣ въ Египетъ, на царетѣ въ Вавилонъ и на императоритѣ въ Китай. Пъленъ паралелизъмъ прѣдставятъ и тенденциитѣ на стопанската политика, прокарана отъ абсолютната монархия въ западна Европа съ онази на фараонитѣ и императоритѣ въ Египетъ и Китай, — върховни стопани и господари въ

страната, насочена да създаде едно напълно регулирано отъ върховната държавна власть народно стопанство [1]).

Слѣдъ това западно-европейската кустура върви въ посока и формитѣ на гръцко-римската. Типичнитѣ капиталистически форми въ агрикултурата, индустрията, търговията, развиващи се въ XVII—XVIII вѣкъ въ Европа, отговарятъ напълно на онѣзи, развити прѣзъ врѣме на великия капиталистически развой въ Гърция и Римъ. Да си спомнимъ за плантациитѣ и пасищата на английскитѣ лендлордове и на германскитѣ барони, измѣстили цѣлото английско селячество и значителна часть отъ германското, — успоредно формитѣ и тенденциитѣ на римския аграренъ капитализъмъ; за стопанското положение на римскитѣ колони и онова на крѣпостното селячество въ западна Европа въ XVII — XVIII в. в.; да си спомнимъ за Verlagsystem и манифактуритѣ — едри работилници въ западна Европа и за работницитѣ на парче и сѫщо такива манифактури въ Гърция и Римъ, създадени отъ индустриалния и търговския капиталъ въ градоветѣ прѣзъ третия периодъ; да си спомнимъ за формитѣ на националната и интернационална търговия, създадени въ западна Европа въ XVII — XVIII в. в. и за сѫщитѣ форми, развити въ Елада и Римъ. Както въ западна Европа търговията започва да обхваща и свързва тогава всички страни по между имъ и съ колониитѣ, както тази търговия се води отъ голѣми търговски дружества съ голѣми натрупани чрѣзъ кредитъ и слагане (събиране) капитали, — така и въ Гърция — Римъ ние намираме сѫщитѣ форми и сѫщото развитие. Робскиятъ трудъ, прилаганъ отъ гръцко-римския капиталъ въ различни стопански области, отговаря пъкъ на робския трудъ, прилаганъ отъ западно-европейския търговски капиталъ въ колониитѣ, на крѣпостния трудъ, прилаганъ отъ индустриалния капиталъ въ Verlagsystem и въ манифактуритѣ и на напълно (фактически) закрѣпостенъ трудъ и на свободнитѣ работници, приелъ тази форма чрѣзъ строгитѣ работнишки закони, издадени отъ просвѣтения абсолютизъмъ.

Само отъ началото на XIX вѣкъ западно-европейската стопанска култура започва своето самостоятелно развитие съ нови форми и по нови пѫтища. Характернитѣ имъ черти ние вече посочихме (ср. стр. 264 и сл.). Новото въ западно-европейската култура сѫ—великитѣ технически срѣдства, приложени въ всички сто-

1) Това развитие не постигна въ западно-европейската култура своето завършване, както въ Египетъ, понеже западно-европейскитѣ нерони развиха прѣзъ врѣме на просвѣтения абсолютизъмъ нови велики производители — потрѣбителни сили и културни потрѣби, за които специфичнитѣ форми на държавно-регулираното народно стопанство, развити отъ просвѣтения абсолютизъмъ, се оказаха вече тѣсни.

пански области, свободенъ работнишки трудъ навсѣкждѣ (много по-продуктивенъ въ сравнение съ робския и крѣпостния), послѣ грамадния прогресъ въ раздѣлението, диференциацията и специализацията на труда, голѣмата концентрация на производството и стокообмѣна въ отдѣлни прѣдприятия и сетнѣ свѣтовнитѣ международни стопански отношения и връзки, обхващащи цѣлото земно кълбо. Сега капитализмътъ прѣдставя най-вишитѣ си форми, организиранъ съ свободни наемни сили, съ велика техника и главно съ свѣтовни стопански връзки, отношения, стокообмѣнъ и оборотъ. Модерниятъ капитализъмъ прѣди войната, наистина, бѣше на пжть да създаде свѣтовно стопанство, съ голѣмъ стокообмѣнъ и производство за интернационални нужди. Той създаде сетнѣ небивалия още въ историята ръстъ на населението, сир. работни сили, въ напрѣдналитѣ културно страни, прѣдизвиканъ отъ великия пъкъ ръстъ на материалната и духовна култура на човѣчеството, подъ влияние на развоя на изброенитѣ фактори.

Всичко това е въ сжщность само единъ по-нататъшенъ развой на онѣзи елементарни фактори въ стопанския строежъ и животъ, които сж били създадени вече въ гръцко-римската култура, и струва ни се, че и евентуалнитѣ бждещи форми на държавния колективизъмъ, вѣроятно, ще повторятъ пакъ онѣзи, които сж били развити въ елинистическо-императорския периодъ въ Гърция и Римъ, като тѣзи форми се развиятъ по-нататъкъ въ недостжпни още за нашето разбиране размѣри, — може би и въ свѣтовенъ мащабъ.

Ние споменахме горѣ, че тритѣ цикла въ стопанското развитие на културното човѣчество[1]) прѣдставляватъ въ сжщность три грамадни послѣдователни стжпала. Конкретно ние трѣбва да си прѣдставляваме цѣлия стопански развой, извършенъ отъ човѣчеството така, че великитѣ културни народи отъ първия цикълъ: египтяни—вавилоняни—персийци—китайци сж създали въ края на тѣхното развитие извѣстни високи форми, извѣстенъ стопанско-социаленъ строй, който въ главнитѣ черти е билъ възприетъ отъ народитѣ на втория цикълъ (ср. горѣ стр. 96—100; 105). По такъвъ начинъ тѣ веднага прѣминали отъ първобитнитѣ стопанско-социални форми къмъ доста високи и съвършени, изразени въ т. нар. феодаленъ периодъ на гръцко-римската култура. Нѣма никакво съмнѣние, че и духовната, както и материалната култура, които успѣли да развиятъ египтяни, вавилоняни, персийци оказа

1) Подъ това понятие ние разбираме културнитѣ народи въ различни исторически врѣмена, т. е. по отношение на историята на стопанската култура.

силно влияние на сѫщо такова развитие у гърци и римляни [1]). (срав. съ това особено и казаното на стр. 292—293). Това пъкъ имъ даде възможность да прѣминатъ онѣзи форми на културата, които сѫ характерни за народитѣ отъ първия цикълъ много по-скоро, прѣживявайки ги само въ главнитѣ имъ черти. Наистина, онѣзи форми на стопанско-социалната култура, които египтяни, вавилоняни, китайци развивали нѣколко хиляди години, гърци и римляни сѫ прѣживѣли не повече отъ 500—1000 години, за да се покачатъ послѣ на по-високо културно стѫпало, сир. да развиятъ онѣзи стопанско-културни форми, които ние нарекохме характерни за втория цикълъ на човѣшката стопанска култура. Обаче, всичко това стана възможно само поради онази преемственость на културата, за която толкова говорихме въ нашето изложение. Съ други думи, ако гърцитѣ и римлянитѣ не биха се намирали отначало подъ силното културно влияние на великитѣ народи отъ първия цикълъ, тѣ щѣха да се развиватъ сѫщо тъй бавно, както и послѣднитѣ, и щѣха да разработятъ, сигурно, само онѣзи форми на културата, съ които приключиха египтяни, вавилоняни, китайци и персийци.

Сѫщо така и народитѣ отъ третия цикълъ на човѣшката стопанска култура западно — и източно-европейскитѣ, които, както видѣхме, живѣели въ врѣмето на Цезаря и Тацита въ най-първобитни форми на стопанска култура, като попаднали подъ силно влияние на грърко-римската култура, веднага копираха отдѣлни съвършени форми на стопанско-социалнитѣ институти, развити отъ гърцитѣ и римлянитѣ, и по такъвъ начинъ развиха бързо онѣзи форми на високо-културното феодално стопанство, което характеризира цѣлото срѣдневѣковие. Великото влияние на римската и гръцката литература, специално на латинския езикъ, както и изобщо на различни стопански и обществени институти, изработени въ грърко-римската култура, върху културния развой на западно-европейскитѣ народи, бѣше неизмѣримо голѣмо и до сега конкретно не е още обмислено и разбрано за хората отъ наше врѣме [2]). (ср. съ това особено казаното на стр. 293, редѣ 16 отгорѣ до края на страницата). По такъвъ начинъ западно-европейскитѣ народи прѣминаха още по-скоро онѣзи форми на развитие, които прѣживѣли народитѣ отъ първия цикълъ въ течение на 4—5,000 години и сетнѣ, когато западно-европейскитѣ народи започнаха да развиватъ сѫщитѣ форми на стопанско култур-

---

[1]) Всичко това само сега започва да установява общата история на културата

[2]) Ние, напр., ще посочимъ на факта, че идеитѣ на Аристотеля и Платона бѣха основа за цѣлата наука и философия у западно-европейскитѣ народи прѣзъ цѣлото срѣдневѣковие чакъ до XVI вѣкъ.

ното развитие, характерни прѣди за гърци и римляни, сир. онѣзи които се развиватъ въ XVI, XVII и XVIII вѣкъ, тѣ пакъ получиха силенъ потикъ отъ великото духовно наслѣдство, оставено отъ гърцитѣ и римлянитѣ. Ако Max Weber и други економисти-социолози съ право посочиха на това, че онѣзи форми на обмѣнното стопанство, капитализма, на свободното производство и широко потрѣбление, които започватъ отъ XVI вѣкъ въ западна Европа, сж били духовно подготвени отъ реформаторската, хуманистическа и просвѣтителна литература, развила се въ XVI вѣкъ, то трѣбва да се отбѣлѣжи изрично а това, какво тя се осланяла изцѣло на идеитѣ, развити отъ гръцко-римскитѣ мислители. Само въ послѣдно врѣме е напълно изяснено, че цѣлото право на модернитѣ културни народи е основано изцѣло на римското право. Нѣма никакво съмнѣние и въ това, че само съ рецепцията на римското право е била създадена възможность да се развиятъ толкова бързо онѣзи форми на „народното стопанство", които започватъ отъ XVII вѣкъ, тъй като римското право изработи най-подробно всичкитѣ правни понятия и отношения, необходими за свободния стокообмѣнъ, оборотъ, кредитъ, договори и всички връзки между индивиди въ народното стопанство, основано на частнособственическитѣ принципи. По такъвъ начинъ западно-европейскитѣ народи можаха да прѣминатъ въ главни черти онѣзи форми на стопанския и социаленъ строй, които гърцитѣ и римлянитѣ развивали въ течение на нѣколко столѣтия, само прѣзъ двѣстѣ години, благодарение на тѣхна духовна и материална култура, въ голѣма степень подготвена отъ античната, за да развиятъ послѣ нови, по-високи форми, които характеризиратъ само третия цикълъ на човѣшката стопанска култура. Съ други думи, ако да нѣмаше отначало египетско-вавилонската култура и слѣдъ нея гръцко-римската, — западно-европейскитѣ народи никога не би стигнали до това високо стопанско-социално развитие, което характеризира XIX вѣкъ и тѣ щѣха бавно да развиватъ, въ течение на много хилядолѣтия, онѣзи форми, които характеризиратъ египетско-вавилонско-китайската култура.

Ето що ни дава пълно научно право да говоримъ за циклообразното развитие на културното човѣчество. Вториятъ цикълъ нѣмаше да има безъ първия, а третиятъ — безъ първия и втория. Понятието пъкъ „цикълъ", се установява отъ четиритѣхъ периоди на (привършено) развитието, които сме наблюдавали въ всѣка дадена епоха у различни културни народи и отъ онѣзи типични черти, които характеризиратъ културата на извѣстни народи, живѣещи хронологически приблизително въ единъ промежутъкъ отъ врѣме.

Накрай ние трѣбва да пояснимъ, че на понятията „социализация“ и „социализиране“, които употрѣбяваме въ текста и въ плановетѣ, специално относно четвъртия периодъ на гръцко-римската култура, ние никакъ не прѣдаваме модеренъ социалистически смисълъ (ср. съ това казаното на стр. 195). Ние казваме „национализация“, когато виждаме, че държавата взима въ свои ржцѣ пълното водене на извѣстна стопанска область, и „социализация“ — когато извѣстна стопанска область, респ. прѣдприятия, бива поставена въ услуга на цѣлото общество, макаръ и съ запазване на извѣстни класови привилегии при ползуването отъ тази область. Напр. държавнитѣ работилници въ елинистическо врѣме, изработвали растително масло, стъкло, дрехи и т. н., несъмнѣно сж били „социализирани“, доколкото продуктитѣ отъ тѣхъ постжпвали въ ползуване на цѣлото общество, макаръ и не въ съврѣменния смисълъ на думата, доколкото сж били запазени класовитѣ привилегии и неравенство въ разпрѣдѣлението на благата между различнитѣ класи. Когато пъкъ ние говоримъ за „държавенъ колективизъмъ“ и за „колективни форми“ въ народното стопанство, ние казваме, че то изцѣло, въ всичкитѣ си производителни и разпрѣдѣлителни функции бива ржководено отъ държавата или друга виша суверенна инстанция — власть. При това твърдѣние ние се облѣгаме напълно на най-великитѣ и модерни авторитети по история на стопанството, като M. Weber, G. Schmoller (1919 г.), М. Ростовцевъ и М. Ковалевскій и настоятелно прѣпоржчваме на читателя да сравни тѣхнитѣ мнѣния за респективнитѣ форми на културата у античнитѣ народи, цитирани отъ насъ на стр. 78 заб. 1), стр. 82 заб. 2), стр. 135 заб. 1) (за египетската култура); стр. 161 заб. 1), стр. 182 редъ 9—13 отгорѣ, стр. 194 редъ 9—27 отгорѣ (за гръко-римската култура); стр. 230 заб. 2, (за феодалното стопанство), като се надѣваме, че всѣкакви недоразумѣния и съмнѣния относно нашата интерпретация на респективнитѣ източници и литература ще бждатъ избѣгнати съ това посочване.

Да повторимъ накратко основнитѣ принципи, които въ заключение изваждаме отъ нашия исторически прѣгледъ и анализъ на онѣзи формули, които виждаме въ основата на човѣшкото стопанско развитие: развой въ раздѣлението, специализация и диференциация на труда отъ цикълъ въ цикълъ и растежъ на стопанската организация, съ нейно усложнение и интенсификация въ всѣки културенъ цикълъ, отъ примитивна сѣмейно (корпоративно)—колективна и ко-

мунистическа организация къмъ държавно-колективна организация на стопанството, съ преемственость на културата между тритѣ цикли и проявата на биогенетическия законъ за развитието, — това е билъ стопанскиятъ прогресъ и економическото развитие на човѣчеството, тласкани отъ тритѣ двигащи сили: 1. Разтежъ на производителнптѣ сили на човѣчеството; 2. Разтежъ на неговитѣ потрѣбителни сили и 3. Разтежъ на културнатѣ (обществеитѣ) му потрѣби.

Край.

(в слѣд. страница).

ЗАБѢЛѢЗАНИТѢ ГЛАВНИ ПОГРѢШКИ ВЪ ТЕКСТА ИЗОПАЧАВАЩИ СМИСЪЛА НА ИЗЛОЖЕНИЕТО.

Стр.	редъ	Напечатано:	Да се чете:
10	4 отдолу	„третата — за срѣднитѣ вѣкове"	„третата а) за срѣднитѣ вѣкове"
10	2 „	за XVIII и XIX вѣкъ	б) за XVIII и XIX вѣкъ
71	17 отгорѣ	подъ ничие ржководство	подъ вѣщо ржководство
115	3 „	сѫ които създали	които сѫ създали
124	4 „	се повдига цѣната на вълната и месото, пакъ става изгодно за индустриални нужди	слѣдъ като се повдига цѣната на вълната и месото за индустриални нужди, пакъ става изгодно
142	17 отгорѣ	безнадежно задлъженитѣ	безнадежно задлъжнѣлитѣ
146	забѣл. 5)	Plutarch. Cæsar	Plutarch. Caesar
198	забѣл. 1)	Hehn: Hausteire	Hehn: Haustiere
201	6 отгорѣ	обработва общата земя.	обработваха общата земя
216		(страница) 162.	216.
236	5 отгорѣ	повърне на свободното	повърне на селянитѣ свободното
250	12 отдолу	достатъчно за това	достатъчно снабдени за това
253	7 отгорѣ	назначението на императора	на значението на императора
254	12 отгорѣ	силно което пострадало	което силно пострадало
278	12-13 отд.	на цеховетѣ занаятчии	на цеховитѣ занаятчии
283	12 „	това е показатено	това е показателно
285	2 отгорѣ	полотическата еволюция	политическата еволюция

Въ планъ II.

Отд. I. п. 2) б.	заможни граждани (землевладѣлци и селяни	заможни граждани (землевладѣлци) и селяни
Отд. I. п. 3)	(Нарастване на държавния земленъ фондъ и държавнитѣ стопанства) въ агрикултурата	(Нарастване на държавния земленъ фондъ и дъжавнитѣ стопанства въ агрикултурата).

Въ теза.

12 отгорѣ	(въ три вида различни форми).	(въ три различни форми — вида).

ТЕЗА.

Стопанското развитие на културното човѣчество е прѣминало три цикла. Първиятъ цикълъ е стопанската култура на античнитѣ египтяни, вавилоняни, персийци, китайци и перуанци, имаща общи, характерни черти за всички тѣзи народи. Вториятъ цикълъ е културата на гърцитѣ и римлянитѣ, — сѫщо така съ характерни особености. Третиятъ цикълъ е културата на западно и източно-европейскитѣ народи (славяни), ставаща отъ XIX вѣкъ насамъ свѣтовна. Въ всѣки отъ тѣзи цикли народното стопанство се е развивало отъ примитивни форми къмъ най-сложни и се различаватъ винаги четири периода въ стопанското развитие: 1) сѣмейно (корпоративно) — колективна и комунистическа форма; 2) дребно-индивидуална; 3) капиталистическа (въ три различни форми — вида); 4) държавно-колективна (респ. тенденции къмъ такава).

Между тритѣ свѣтовно-стопански цикла сѫществува преемственность на култура. Гръко-римската култура повтаря отначало характернитѣ форми на египетско-вавилонската и слѣдъ туй се развива по особени пѫтища. Западно-европейската сѫщо така отначало повтаря формитѣ на първия цикълъ, слѣдъ туй върви по пѫтищата и се развива въ формитѣ на гръко-римската култура, а послѣ върви по особени, нови пѫтища. Въ тази преемственность на културата между тритѣ цикла се проявява биогенетическиятъ законъ за развитието. (филогенезисъ — онтогенезисъ).

Двигащи сили на стопанския прогресъ у човѣчеството сѫ били винаги: растежътъ на производителнитѣ, на потрѣбителнитѣ сили и на културнитѣ потрѣби на обществото. Подъ влиянието на тѣзи фактори се интенсифицираше стопанската дѣйность у човѣчеството, като въ всѣки отъ тритѣ стопанско-културни цикла еволюираше стопанско-социалната организация, въ посока на горѣпосоченитѣ четири послѣдователни форми, отъ които всѣка послѣдующа форма е по-интенсивна и по-цѣлесъобразна отъ прѣдидущата въ производствено, потрѣбително и общо-културно отношение.

Сравнението пъкъ на тритѣ отдѣлни свѣтовно-стопански цикла посочва, че и между тѣхъ е имало особенъ стопански прогресъ. Отъ това сравнение ние виждаме, какви сѫ били главнитѣ пѫтища, по които вървѣше цѣлиятъ стопански прогресъ на човѣчеството. Това е бавенъ и послѣдователенъ развой въ раздѣлението, специализацията и диференциацията на труда, въ съединение съ прогреса въ организационната концентрация, отъ цикълъ въ цикълъ. Този развой и прогресъ би достигнали крайното си съвършенсто съ създаването на свѣтовна стопанско-социална организация, която да обхваща всички производителни сили на човѣчеството.

Thèse.

Le dévéloppement économique de l'humanité civilisée a passé par trois cycles. Le premier cycle c'est la culture économique des anciens égyptiens, babyloniens, perses, chinois et péruviens, ayant les trais communs et propres chez tous ces peuples. Le second cycle c'est la civilisation (culture) des grecs et des romains, — également avec des particularités caractères. Le troisième cycle c'est la civilisation des peuples européens à l'ouest et à l'est (les slaves), dévenue dès le XIX-ième siècle civilisation mondaine. Dans chaque de ces cycles l'économie politique c'est développée des formes primitives jusqu' aux plus compliquées. On y conçoit toujours quatre périodes dans le devéloppement économique : 1) forme familiaire (corporative) — colective et commune ; 2) menue — individuelle ; 3) capitalistique (en trois diverses formes — especes) ; 4) état — colective (resp. les tendences vers celle-ci).

Entre les trois cycles de l'économie politique mondaine existe l'acceptation des formes de la civilisation. La civilisation grecque — romaine répète d'abord les formes caractères de celle d'égyptiens — babyloniens, après quoi se dévéloppe sur les chemins particuliers. La civilisation de l'Europe d'ouest répète également d'abord les formes du premier cycle, après quoi elle marche sur les chemins et se dévéloppe en les formes de la civilisation grecque — romaine et ensuite elle marche sur les chemins particuliers et nouveaux. Dans cette acceptation des formes de la civilisation entre les trois cycles se manifeste la loi biogénétique du dévéloppement (philogenesis — ontogenesis).

Les forces mouvoires du progrès économique chez l'humanité ont été toujours : l'agrandissement des forces productives et consumatives et celui des besoins de culture de la société. Sous l'influence de ces facteurs s'intencifiait l'activité économique chez l'humanité dans chaqun de ces trois cycles de la civilisation économique, l'organisation économique sociale étant évoluée dans la direction des quatre formes successives dessus-montrées. Chaque forme successive est plus intencive et plus conforme de celle passée ci — devant au but de la production, la consumation et la relation commune de la civilisation.

La comparaison des trois cycles séparés de l'économie mondaine montre d'ailleurs qu' entre eux a eu aussi du progrès particulier économique. Nous voyons de cette comparaison comment ont été les principaux chemins sur lesquels marchait l'entier progrès économique de l'humanité. C'est un lent et successif dévéleppement dans la division, la spécialisation et la différentiation du travail, réuni au progrès de la concentration dans l'organisation de l'activité économique, de cycle en cycle. Ce dévéloppement et ce progrès auraient atteint leur pérfection finale dans la création d'une organisation économique — sociale du monde, laquelle aurait concentré tous les forces productives de l'humanité.

СЪДЪРЖАНИЕ

I. ГЛАВА (стр. 1—36).

Значение на проблемата въ политическата икономия и интересъ къмъ нея въ класическата школа, историческата и социалистическата. Разглеждане и критика на прѣдшествуващитѣ теории за стопанското развитие на културното човѣчество и неговитѣ стадии, построени отъ Fr. List — Br. Hildebrand — Karl Rodbertus — K. Marx и Fr. Engels—K. Kautsky — K. Bücher — G. Schmoller — W. Sombart — W. Mitscherlich.

II. ГЛАВА (стр. 37—53).

Общъ недостатъкъ на разгледанитѣ теории. Кой е дѣйствително основниятъ критерий за развитието на стопанския прогресъ и какви сѫ неговитѣ прояви. Закономѣрность въ социалното битие и въпросътъ за нейното проявление въ стопанската область. Прогресъ въ изучване историята на стопанството и резултати отъ това изучване за установяване паралелизмъ въ развитието на стопанско-социалнитѣ форми у различнитѣ народи при стопанския прогресъ. Кои форми сѫ основни, общи и постоянни? Новото понятие за културни цикли въ стопанското развитие на човѣчеството и значението на това откритие за новата метода при изслѣдване стопанския прогресъ на човѣчеството. Какви и колко цикла се установяватъ отъ сравнителната история на стопанството. Понятие за периоди въ стопанското развитие и неговата относителность.

III. ГЛАВА (стр. 53—95).

Първобитна човѣшка стопанска култура и нейнитѣ форми. Първиятъ цикълъ [епоха] на човѣшкото стопанско развитие: а] египетска стопанска култура, нейното начало, развитие и край; б) типични черти на вавилонската стопанска култура; в) основни черти въ послѣдната стадия на перуанската култура; г) главни черти на старо-китайската култура въ държавно-колективната ѝ стадия

IV. ГЛАВА (стр. 96—195).

Втори цикълъ на човѣшката стопанска култура. Гръко-римска култура и основни черти на нейното развитие.

Първата епоха въ гръцко-римската култура [Микенската]. Начало и исторически основи на втората епоха. Първи периодъ: сѣмейно-колективно стопанство на патриархални начала, съ съединение на добивателната и обработваща дѣйность и екстензивно производство. Втори периодъ на гръцко-римската култура: образуване и развой на дребно-индивидуалното стопанство [землевладѣние] въ добивателната и обработваща дѣйность. Начало на раздѣляне труда между тѣхъ и образуване на градското занаятчийство. Трети периодъ въ гръцката стопанска култура. Поява и развой на капитализма въ народното стопанство, като господство на едрата прѣдприемаческа организация, съ наеменъ и робски трудъ, построена на обмѣнно [парично] стопанство и подчиняваща цѣлия общественъ животъ. Социално-политически послѣдици отъ стопанското развитие въ третия периодъ въ Гърция. Трети периодъ въ римската стопанска култура. Начало, развитие и господство на капитализма върху сѫщитѣ основи. Социално-политически движения въ римската империя като послѣдица отъ развитието на капитализма. Четвърти периодъ въ гръцката стопанска култура. Начало и развитие на държавното регулиране и ржководство на частното стопанство и постепенно прѣминаване къмъ държавно (врѣмето на елинизма). Четвърти периодъ въ римската стопанска култура. Тенденции и начало на развитието на държавното стопанство въ производството и разпрѣдѣлението. Държавно регулиране и ржководство въ народното стопанство, Заключение.

V ГЛАВА (стр. 196—285).

Трети цикълъ на човѣшката стопанска култура. Културата на зап.-европейскитѣ народи и източно-европейскитѣ (славяни).

I. периодъ. Сѣмейно-колективна и комунистическа организация на стопанството при екстензивна култура: ловъ, риболовство, скотовъдство и примитивно земледѣлие. II периодъ. Господство на дребно-индивидуалното стопанство въ агрикултурата и обработващата дѣйность, съ съединението имъ въ маса дребни селски стопанства. III периодъ. Създаване и развой на аграрния капитализъмъ, възъ основа на социално-политически привилегии (феодални). Стопанско-културна и организаторска роля на феодалния аграренъ капиталъ. Втора стадия на феодалния аграренъ капитализъмъ въ срѣднитѣ вѣкове. Третата му стадия въ западна Европа (ново врѣме). Аграренъ капитализъмъ на феодални основи въ източна Европа и въ Ориента. IV периодъ въ развитието на зап. европейския аграренъ и феодално-социаленъ строй, Тенденции къмъ държавно ржководство и организация на стопанството (врѣме на просвѣтения абсолютизъмъ, „меркантилизъмъ" и „протекционизъмъ"). Новата ера въ човѣшката стопанска култура. Великото индустриално-търговско (техническо) и финансово развитие. Първи периодъ въ развитието на западно—и източно-европейската индустрия и търговия. Корпоративно-колективни форми на стопанството. Втори периодъ. Дребно-индивидуални форми на стопанството, като господствуваще явление. Трети периодъ. Развитие и господство на капиталистическитѣ форми въ индустрията, търговията и цѣлото стопанство. Господство на капитализма въ цѣлия общественъ животъ. Развитие на финансовия капиталъ, Нови тенденции въ стопанското развитие до, прѣзъ и слѣдъ свѣтовната война.

VI ГЛАВА (стр. 285—300).

Заключение — теза. Thèse.

Д. Михайковъ.

Населението на България.

(демографическа студия).

Настоящата студия, написана въ малко по-кратъкъ видъ още въ началото на 1918 година, бѣше прѣдназначена най-напрѣдъ за Вайгандовата „Bulgariche Bibliothek"; събитията, обаче, наредиха другояче и наложиха да бжде публикувана най-напрѣдъ на български, но съ нѣкои добавки и подробности, които, поради особната цѣль на „Bulgariche Bibliothek", биха били недотамъ нужни за нѣмското издание.

Основната цѣль на прѣдлагаемата студия състои въ това, да даде една обща и, доколкото това е възможно, системна количествена характеристика на състава и движението на нашето население, както и единъ анализъ на главнитѣ фактори, отъ които тѣ зависятъ. И затова подробноститѣ сж оставени на страна, съ надѣжда, че тѣхното разработване ще стане въ бждеще, въ новоснования при юридическия факултетъ семинаръ по статистика. Така, тая студия, която се явява като продължение и допълнение на демографическитѣ изслѣдвания на г. г. М. Сарафовъ, Г. Т. Данаиловъ и Кир. Поповъ, може, заедно съ послѣднитѣ, да стане изходенъ пунктъ за бждещи по-подробни статистически изслѣдвания въ тоя семинаръ.

При изучванията на величината и състава на населението използувахъ главно даннитѣ отъ прѣброяването на населението отъ 31 дек. 1910 г., отчасти обаче и по-стари данни, тамъ, гдѣто поновитѣ не бѣха още готови въ дирекцията на статистиката. Въ нѣкои отдѣли успѣхъ да вмъкна и най-новитѣ, прѣдварителни разбира се, данни отъ послѣдното прѣброяване. Даннитѣ за движението на населението обгръщатъ главно периода 1906 – 1910 г., а само въ нѣкои случаи тѣ се отнасятъ за пораншни периоди. Дадени сж обаче и нѣкои общи цифри, които достигатъ дори до 1915 година.

I. Величина на населението

1. Абсолютна величина на населението

На 31 декемврий 1910 год. населението на Царство България възлизало на 4,337,513 души, а територията му — на 96,345,6 кв. км. Прѣзъ оная година, слѣдователно, населението на царство България било по-голѣмо отъ онова на Швейцария, Сърбия, Дания, Гърция, Норвегия и всички германски държави, съ изключение на Прусия, Бавария и Саксония; по размѣритѣ на своята територия, България, въ тогавашитѣ си граници, надминава слѣднитѣ държави: Португалия, Гърция, Сърбия, Швейцария, Дания, Холандия, Белгия и всички германски държави, съ изключение на Прусия. Къмъ срѣдата на 1912 год., т. е. непосрѣдствено прѣди балканската война, населението на Царството е броило около 4,432,427 души. Къмъ срѣдата на 1913 год., слѣдъ балканската война, територията на Царство България възлизаше приблизително на 114,077.1 кв. км., а населението — на 4,894,000, къмъ края на 1915 год. територията на нашата страна се уголѣми на 116,177.1 и населението се увеличи на 5,095,700 души. Но на 31 Дек. 1920 г. територията на България бѣше вече само 105,328.8 кв. к. м. съ население, възлизаще, споредъ прѣдварителнитѣ данни на послѣдното прѣброяване — на 4,861,439 души.

Интересно би било да се види, какво е било населението на България прѣди освобождението й. За съжаление, даннитѣ, които имаме за онова врѣме, сж извънредно противорѣчиви и произволни, тъй като турското правителство не е събирало редовно и систематически данни за населението. Споредъ Hassel'я [1]), прѣзъ 1804 год. населението на Дунавския вилаетъ възлизало на 1,8 мил. души, а онова на Румелия на 2,4 мил. Ако отъ тия числа се прѣсмѣтне населението въ територитѣ на Царството прѣди балканската война, ще се добие една приблизителна цифра отъ около 2,6 мил. Прѣзъ 1844 год., споредъ едно прѣработване на даннитѣ на v Reden'a, България имала около 3,2 мил. жители, а прѣзъ 1865 год., споредъ прѣработенитѣ цифри на Malte-Brun, населе-

---

[1]) Свѣдѣнията за величината на населението на България прѣди освобождението сж взети отъ „Населението на Турция и България прѣзъ 18 и 19 вѣкъ" отъ д-ръ Н. Миховъ, София, 1915 г.

нието на България възлизало на около 3,15 мил. Отъ цифритѣ пъкъ на Brachelli се добива, чрѣзъ прѣсмѣтане, числото 2,5 мил. като приблизителенъ брой на населението на България прѣзъ 1871—72 г. Отъ даннитѣ, които дава Тепловъ за населението на Европейска Турция прѣзъ 1877 год., населението на Царството се изчислява на 3,17 мил., обаче Behm дава за 1878 год. цифрата 2,61 мил., и за сѫщата година, първото прѣдварително административно прѣброяване на населението въ новоосвободеното княжество дало по-точната цифра 2,45 мил.

Споредъ официалнитѣ прѣброявания на населението въ България, величината на населението въ Царството била слѣднята:

ТАБЛИЦА № 1

Прѣброяване на населението	Царството	Сѣв. Бълг.	Юж. България
31 Дек. 1880 г.	—	2007919	—
„ „ 1884 „	—	—	942680
„ „ 1887 „	3154375	2216180	938195
„ „ 1892 „	3310713	2324217	986496
„ „ 1900 „	3744283	2594299	1099984
„ „ 1905 „	4035575	2860698	1174877
„ „ 1910 „	4337513	3095735	1241778
Пространство въ кв. к. м.			
Къмъ 31 Дек. 910 г.	96345.5	63751.1	32594.4

Къмъ Сѣверна България принадлежатъ окрѫзитѣ Варна, Видинъ, Враца, Плѣвенъ, Русе, Търново, Шуменъ, София, Кюстендилъ; къмъ Южна България принадлежатъ окрѫзитѣ Бургазъ, Пловдивъ и Стара-Загора. Тия двѣ области на Царството се различаватъ сѫществено една отъ друга, както по климатическитѣ си и географски особности, така и по величината и състава на населението си. Така, Сѣверна България е прѣимуществено равнина, която се спуща отъ Дунава къмъ Стара-планина, съ континенталенъ климатъ, съ компактно мохамеданско население въ източната си часть. Територията на Сѣверна България възлиза на 62,245.6 [1]), отъ която полетата съставляватъ 28,842 кв. км. или 47%. Тя принадлежи къмъ басейна на Черно море (съ изключение на юго-западната ѝ часть, която спада къмъ басейна на Бѣло море съ рѣката Струма). Южна Бълга-

[1]) Тая цифра не съвпада съ показанитѣ малко по-горѣ цифри; въ годишника на Дирекцията на Статистиката сѫ показани двѣ различни цифри за пространството на България.

рия на сѣверъ се прѣгражда отъ Стара-планина, на югъ—отъ старата турска граница, минаваща посрѣдъ Родопитѣ, на изтокъ — отъ Черно море и откъмъ западъ — отъ вододѣла на рѣкитѣ Искъръ и Марица, който дѣли Софийски отъ Пловдивски окржгъ. Южна България има 32,977.6 кв. километра, отъ които полетата съставляватъ 10 539 кв. км. или само 32%; нейнитѣ рѣки спадатъ къмъ басейна на Бѣлото море. Южна България има срѣдиземноморски климатъ и нейното население е по-размѣсено, отколкото въ Сѣверна България, обаче тукъ инороднитѣ елементи нигдѣ не образуватъ такива компактни маси, каквито се срѣщатъ въ окржзитѣ Шуменъ, Русе и Варна на Сѣверна България.

По своето положение Сѣверна България е повече пригодна за житнитѣ култури, Южна България — за индустриалнитѣ растения, макаръ старо-загорското и пловдивското полета да сж найдобритѣ житници на Балканския полуостровъ. Сѣверна България се съобщава съ западъ посрѣдствомъ Дунава и Черно море, а Южна България — съ Черното море (Бургазъ), и съ желѣзницата Виена — София — Цариградъ. Понеже съобщенията по Дунава започнали да обслужватъ Сѣверна България много по-рано, отколкото Черно море и желѣзницата София — Царибродъ— Южна България, Сѣверна България, а особно ония мѣстности отъ нея, които лежатъ близо до Дунава, встжпили въ международна размѣна и въ общение съ западната култура по-рано, отколкото Южна България. Друга една разлика между Сѣверна и Южна България състои въ това, че първата принадлежи отчасти къмъ патриархалния поясъ и отчасти къмъ пояса на западно европейското влияние, докато втората се е намирала дълго врѣме подъ влияние на византийската култура. Всички тия разлики се отразяватъ върху състава и движението на населението въ двѣтѣ голѣми области на нашата страна.

ТАБЛИЦА № 2

Територия и население на окржзитѣ и околитѣ въ царството.

Окржзи и околии	пространство въ кв. к. м.	население 31 Дек. 910 абс. брой	гжстота	31 Дек. 905 абс брой	гжстот
Айтосъ	1175.1	33097	28.2	29723	25.3
Анхиало	1045.6	26378	25.2	26576	25.4
Бургазъ	2367.9	60976	25.8	57160	24.1
Карнобатъ	1445.7	42191	29.2	38923	26.9
Котелъ	751.7	16871	22 4	16899	22.5

Окрѫзи и околии	пространство въ кв. к. л.	население 31 Дек. 910 абс. брой	гѫстота	31 Дек. 905 абс. брой	гѫстота
Кѫзълъ Агачъ	2193.4	57951	26.4	59314	27.0
Сливенъ	1056.4	50598	47.9	48258	45.7
Ямболъ	1820.4	63438	34.8	59105	32.5
Окрѫгъ Бургазъ	**11856.2**	**351500**	**29.6**	**335958**	**28.3**
Балчикъ	1886.0	37832	20.3	37278	20.0
Варна (градска)	1629.9	41419	55.6	37417	50.7
Варна (селски)		49187		45275	
Добричъ	2384.6	77858	32.7	71693	30.1
Куртъ-Бунаръ	1215.1	47959	39.5	44089	36.3
Провадия	1935.4	75354	38.9	69382	35.8
Окрѫгъ Варна	**9031.0**	**329609**	**36.5**	**305134**	**33.8**
Бѣлоградчикъ	1200.7	41096	34.2	37340	31.1
Видинъ	883.7	44938	84 8	69791	79 0
Кула	930.9	48801	52.4	44566	47.9
Ломъ	1389.7	72736	52.3	64380	46.3
Окрѫгъ Видинъ	**4405.0**	**237571**	**53.9**	**216077**	**49.1**
Берковица	1264.8	43011	34.0	41193	32.6
Бѣла Слатина	973.3	58792	60.4	52872	54.3
Враца	1771.5	83314	47.0	76886	43.4
Орѣхово	1808 5	78977	43.7	71306	39.4
Фердинандъ	1097.5	48366	44.1	43204	39.4
Окрѫгъ Враца	**6915.6**	**312460**	**45.2**	**285461**	**41.3**
Дупница	1372.3	65030	47.4	60441	44.0
Кюстендилъ	2340.4	102921	44.0	94943	40.6
Радомиръ	1014.9	63567	62.6	58277	57.4
Окрѫгъ Кюстендилъ	**4727.6**	**231518**	**49.0**	**213661**	**45.2**
Карлово	1387.4	58563	42.2	57937	41.8
Пазарджикъ	1409.2	84858	60.2	77665	55.1
Панагюрище	1049.3	35641	34.0	33591	32.0
Пещера	1961.5	47015	24.0	42509	21.7
Пловдивъ (град.)	2574.4	47981	59.0	45707	54.4
Пловдивъ (сел.)		103793		94424	
Станимака	1742.9	69458	39.9	66714	38.3
Окрѫгъ Пловдивъ	**10124.7**	**447309**	**44.2**	**418547**	**41.3**
Ловечъ	1475.9	76388	51.8	71858	48.7
Луковитъ	896.0	46770	52.2	42367	47.3
Никополъ	1132.9	55087	48.6	50394	44.5
Плѣвенъ	1894.5	104332	55.1	94067	49.7

Окржзи и околии	пространство въ кв. к. л.	население 31 Дек. 910 абс. брой	гжстота	31 Дек. 905 абс. брой	гжстота
Тетевенъ	1199.3	38094	31.8	36460	30.4
Троянъ	1062.4	45197	42.5	43833	41.3
Окржгъ Плѣвенъ	**7661.1**	**365868**	**47.8**	**338979**	**44.2**
Бѣла	1097.0	51408	46.9	48449	44.2
Разградъ	1756.2	95671	54.5	90082	51.3
Русе (градска)	1832.7	36255	62.4	33632	58.0
Русе (селска)		78195		72611	
Силистра	1762.4	84926	48.2	80287	45.6
Тутраканъ	1143.2	59858	52.4	53871	47.1
Окржгъ Русе	**7591.5**	**406313**	**53.5**	**378932**	**49.9**
Орхание	1145.2	40599	35 5	38080	33.3
Пирдопъ	768 5	25312	32.9	25131	32.7
Самоковъ	2691.1	68565	25.5	64030	23.8
София (градска)	2952.9	102812	83.8	82621	72.0
София (селска)		144494		129917	
Трънъ	1162.4	54211	46.6	51167	44.0
Царибродъ	954.5	45605	47.8	42415	44.4
Окржгъ София	**9674.6**	**481598**	**49.8**	**433361**	**44.8**
Борисоградъ	687.6	34762	50.6	31982	46.5
Казанлъкъ	1755.3	67783	38.6	64587	36.8
Нова Загора	1882.0	57685	30.7	53751	28.6
Ст. Загора	1692.8	85310	50.4	79773	47.1
Харманли	1974.2	63777	33.8	61550	31.2
Хасково	1221.5	65712	33.8	64117	52.5
Чирпанъ	1400.1	67940	48.5	64612	46.1
Окржгъ Ст. Загора	**10613.5**	**442969**	**41.7**	**420374**	**39.6**
Габрово	476.0	39763	83.5	37945	79.7
Гор.-Орѣховица	1184.4	82041	69.3	75682	63.9
Дрѣново	534.1	32992	61.8	31562	59.1
Елена	1329.1	46218	34.8	43933	33.1
Свищовъ	1337.7	65174	48.7	60578	45.3
Севлиево	1389.3	75181	54.1	72220	52.0
Търново	1494.7	106828	71.5	100849	67.5
Окржгъ Търново	**7745.3**	**448197**	**57.9**	**422769**	**54.6**
Ески Джумая	743.7	42317	56.9	40655	54.7
Османъ-Пазарь	1064.1	41329	38.8	39174	36.8
Попово	981.2	51085	52.1	47146	48.0
Прѣславъ	1136.7	42268	37.2	39906	35.1
Шуменъ	2073.7	105602	50.9	99443	48.0
Окржгъ Шуменъ	**5999.4**	**282601**	**47.1**	**266324**	**44.4**

Отъ даннитѣ на таблица № 2 се вижда, че окржзитѣ въ България сж разпрѣдѣлени твърдѣ неравномѣрно както по отношение на пространството, така и по отношение на населението. Тѣ могатъ да бждатъ раздѣлени на 3 групи: окржзи съ до 300 хиляди жители, гдѣто спадатъ Шуменъ, Видинъ и Кюстендилъ, окржзи съ 300—400 хил., гдѣто спадатъ Плѣвенъ, Бургазъ, Варна, Враца, и окржзи съ повече отъ 400 хил. души, гдѣто спадатъ София, Пловдивъ, Търново, Стара-Загора, Русе. Отъ 12-тѣхъ окржзи на страната най-голѣмо пространство има Бургазъ, а най-голѣмо население — София Най-малко е пространството на окржгъ Видинъ, а съ най-малко население е Кюстендилъ.

Различията въ пространството и населението на околиитѣ сж още по-голѣми. Минимална територия има околия Дрѣново—534.1 кв. км., а максимална — София съ 2,952.9: най-пространната околия е почти 6 пжти по-голѣма отъ най-малката! По отношение на населението различията не сж по-малки. Максимално население има Софийска селска околия: 144,499, значи 9 пжти по-голѣмо отъ населението на околия Котелъ, възлизаще само на 16,871 души. Отъ всички околии въ България 4 иматъ население до 30,000, 39 отъ 30 до 60,000 души, 27 — отъ 60 до 100,000 и 2 сж съ повече отъ 100,000 жители.

Тия голѣми различия въ величинитѣ на територията и на населението въ околиитѣ на страната прѣдставляватъ, безъ съмнѣние, единъ недостатъкъ на административното дѣление и затрудняватъ твърдѣ много правилната организация на управлението. Обаче много по-голѣмо е отрицателното значение на честитѣ промѣни въ територималния съставъ на околиитѣ и окржзитѣ, промѣни, прѣдприемани повечето пжти поради локални интереси отъ ограничена важность. Особено пакостно се отразяватъ тия промѣни върху сравняемостьта на статистическитѣ данни, която, често пжти става невъзможна, или става възможна само слѣдъ отнемащи грамадно врѣме изчисления. Веднага слѣдъ освобождението, споредъ свидѣтелството на г. Кир. Попова, Княжество България имала 5 губернии и 31 окржжия, а Източна Румелия -- 6 департамента и 28 околии. Прѣзъ 1880 год. станало измѣнение въ административното дѣление на княжеството, вслѣдствие на което неговата територия била раздѣлена на 21 окржзи, а тия послѣднитѣ — на 58 околии. Прѣзъ 1881 г. 7 отъ околиитѣ били закрити, и така броя на околнитѣ станалъ 51. Прѣзъ 1882 г. станало ново административно дѣление, и територията на княжеството била подѣлена между 15 окржжия и 56 околии. Прѣзъ 1896 година се открива една нова околия, а прѣзъ 1884 година 3 нови окржзи.

Прѣзъ 1896 година въ административното дѣление на съединеното княжество става нова промѣна, вслѣдствие на която се закрива единъ окржгъ и се открива една нова околия. Прѣзъ 1898 г. се закрива една околия, а прѣзъ 1900 г. — три околии и четири окржга. Най-сетнѣ, отъ 1901 г. насамъ, се въведе онова административно дѣление на територията, което сжществува въ главнитѣ си черти и днесъ. Нека се надѣваме, че то нѣма да бжде подхвърлено вече на пакостни, нецѣлесъобразни и случайни промѣни!

2. Гжстота на населението.

На 31 декември 1910 г. гжстотата на населението въ Царството възлизала на 45·0 души на квадр. километъръ. На тая дата, слѣдователно, гжстотата на населението въ България е била по-голѣма отъ гжстотата на населението въ Гърция, Испания, Швейцария, Финляндия, Норвегия, Европейска Русия. Ако е вѣрно твърдението на Ballod, че срѣднята гжстота на населението въ Европа е 50 души на кв. км., тогава България и Ромъния (55 д. на кв. км.) стоятъ най-близко до тая срѣдня. По отношение на гжстотата на населението си България стои по-назадъ отъ повечето европейски държави, даже по-назадъ отъ Сърбия и Ромъния. Това се дължи, безъ съмнѣние, на причини отъ исторически и политически характеръ, имено, на сравнително неотдавнашната самостоятелностъ на България като държава, и на силното изселване на турското население слѣдъ освобождението. Отъ освобождението насамъ гжстотата на населението въ България се е увеличила доста много, но все пакъ не толкова, колкото би могло, ако нѣмаше изселване на турското население отъ освобождението досега, и изселване на часть отъ българското население въ Америка прѣзъ послѣднитѣ 15 години. Гжстотата на населението въ България се е развивала по слѣдния начинъ:

ТАБЛИЦА № 3

	1880	29.7[1])
31 Дек	1887	32.7
„ „	1892	34.4
„ „	1900	38.9
„ „	1905	41 9
„ „	1910	45.0

[1]) Въ статистическия годишникъ за 1912 г. гжстотата на населението въ Южна България за 1880 година е изчислена на 23.4, а оная на царството — на 29.3, като е взето числото 786,232 за величина на населението

Между гжстотата на Сѣверна и Южна България сжществува сжществена разлика: прѣзъ 1910 год. гжстотата на населението въ Сѣверна България била 48.6, а оная на Южна България — само 38.1 на квадратенъ километъръ. Окржзитѣ, които съставляватъ територията на Южна България, показватъ гжстота много по-малка, отколкото окржзитѣ на Сѣверна България. Особено малка е гжстотата на населението въ Бургазки окржгъ — 29.6 на кв. км. Главнитѣ причини на това сжществено различие между двѣтѣ части на царството сж: 1) Изселването на части отъ населението на Южна България въ Сѣверна прѣзъ врѣме на турското робство, вслѣдствие на по-голѣмата острота на турския режимъ въ българскитѣ земи на югъ отъ Балкана; послѣдниятъ дълго врѣме е служилъ за прибѣжище на българитѣ отъ полето. 2) Изтрѣблението на българското население прѣзъ врѣме на възстанията отъ 1876 г. и освободителната война отъ 1877—78 год. било по-голѣмо въ Южна, отколкото въ Сѣверна България. Прѣзъ това тежко врѣме много българи загинали, много отъ тѣхъ избѣгали въ Сѣверна България, гдѣто се и заселили. 3) Друга причина за по-малката гжстота на Южна България се крие въ обстоятелството, че турското население се е изселвало много по-бързо отъ Южна, отколкото отъ Сѣверна България; така, прѣзъ периода 80—910 г., Сѣверна България изгубила 86,061 мохамедани, докато прѣзъ 84—910 г., Южна България констатира една загуба отъ 73 368 мохамедани, или докато Сѣверна България изгубила за 30 години 21.0% отъ мохамеданското си население, Южна България изгубила за 26 години — 37,9% отъ него. Така показва че Сѣверна България е губила годишно по 0 55%, отъ мохамеданското си население, а Южна България — по 1.44%. Не трѣбва да се забравя, че при оттеглянето на турскитѣ войски прѣзъ 1877—78 г. отъ Тракия къмъ Цариградъ, напуснаха Сѣверна и Южна България много мохамедани, изселването на които не можеше да бжде регистрирано отъ статистиката. Ако имахме свѣдения за тия напуснали прѣдѣлитѣ на България мохамедани, ние щѣхме да видимъ, че броятъ на заминалитѣ съ турскитѣ вой-

---

на Южна България прѣзъ сжщата година. Това число ми се вижда по-малко отъ дѣйствителното, което се потвърждава отъ факта, че въ края на 1884 год., по данниитѣ на първото достовѣрно прѣброяване, населението на Юж. България е възлизало на 942,680 души. Не би могло да се допусне, че за четири години населението на Юж. България е могло да се увеличи съ 156,448 души, даже като се вземе прѣдъ видъ имиграцията отъ Одринско, дѣйствието на която, обаче, е било компенсирано отъ изселването на турското население отъ Юж. България. Ето защо азъ взехъ числото 850 хил. като приблизително по-вѣрно изражение на величината на населението на Южна България прѣзъ 1880 г. и това число употрѣбихъ за изчисляване гжстотата на населението на Юж. България и на царството, прѣзъ оная година.

ски тракийски мохамедани е билъ значително по-голѣмъ отъ онзи на избѣгалитѣ отъ Сѣверна България, обстоятелство, което се намира въ връзка съ компактностьта на мохамеданското население въ Сѣверна България, и разпокжсаностьта му измежду българския елементъ въ Южна. Споредъ Теплова, прѣзъ 1876 г. мохамеданитѣ съставлявали 25.6% отъ населението на Сѣверна и 28.9% отъ населението на Южна България. Вече въ 1887 г. ние виждаме (споредъ даннитѣ на Сарафова), че въ Сѣверна България мохамеданското население възлиза на 23.7, а въ Южна България — само на 16.3% отъ цѣлото население. 4) Третя причина за по-слабата гжстота на населението въ Южна България трѣбва да потърсимъ въ по-малката площь на згодната за земедѣлие земя, поради по-голѣмото пространство на горитѣ и по-малкото пространство на долинитѣ, за което споменахъ по-рано. 5) По-слабиятъ фактически приръстъ на населението въ Южна България, обусловенъ отъ слабия ѝ естественъ приръстъ, резултатъ на по-слаба раждаемость и по висока смъртность. 6) Прѣкжсването на старитѣ стопански връзки между Източна Румелия и Турция, слѣдъ съединението на първата съ Сѣверна България, вслѣдствие на което се компрометира поминъкътъ главно на домашнитѣ работници и занаятчиитѣ, които населяваха много градове на Южна България; 7) Благоприятнитѣ условия на съобщение на Сѣверна България съ Западна Европа посрѣдствомъ Дунава, и по-ранното подпадане на Сѣверна България подъ европейското економическо влияние.

Различията между гжстотата на населението въ Сѣверна и Южна България ще станатъ още по-уловими, ако хвърлимъ единъ погледъ върху числата, които ни показватъ гжстотата на населението въ България по околии. Таблица № 2 ни показва, колко голѣми сж различията въ гжстотата на населението въ отдѣлнитѣ околии: най-слабо населената околия Балчикъ има 20.3 жители на кв. км., а най-гжсто населената — Видинъ — 84.8. Ако раздѣлимъ околнитѣ на България, съобразно съ величината на тѣхната гжстота, на 4 групи, въ такъвъ случай съ гжстота отъ 20 до 30 души на кв. км ще бждатъ 9 околии: Айтосъ, Анхиало, Бургазъ, Карнобатъ, Котелъ, Казълъ-Агачъ, Балчикъ, Пещера, Самоковъ; съ гжстота 30—40 ще бждатъ 18 околии: Ямболъ, Добричъ, Куртъ-Бунаръ, Провадия, Бѣлоградчикъ, Берковица, Панагюрище, Станимака, Тетевенъ, Орхание, Пирдопъ, Казанлъкъ, Нова Загора, Харманли, Хасково, Елена, Османъ-Пазаръ, Прѣславъ; съ 40—60 ще бждатъ 30 околии: Сливенъ, Варна, Кула, Ломъ, Враца, Орѣхово, Фердинандъ, Дупница, Кюстендилъ, Карлово, Пловдивъ, Ловечъ Луковитъ, Никополъ, Плѣвенъ, Троянъ, Бѣла, Разградъ, Силистра, Ту-

траканъ, Трънъ, Царибродъ, Борисоградъ, Стара Загора, Чирпанъ, Свищовъ, Севлиево, Ески-Джумая, Попово, Шуменъ; съ 60 до 80 — 7 околии: Бѣла-Слатина, Радомиръ, Пазарджикъ, Русе, Г.-Орѣховица, Дрѣново, Търново, и съ повече отъ 80 души — околиитѣ Габрово, София и Видинъ.

Ако обърнемъ внимание върху околиитѣ, които влизатъ въ първата и втора групи, ще видимъ, че къмъ тѣхъ спадатъ околии като Бургазъ, гдѣто поради лоши климатически условия е твърдѣ слабъ естествениятъ и фактическиятъ приръстъ на населението, околии като Балчикъ, въ които нѣма достатъчно вода или като Пещера, Пирдопъ, Самоковъ, Панагюрище, Котелъ, Тетевенъ, които сѫ твърдѣ планинисти, и въ които слѣдъ освобождението най-силно се почувствува покрусването на стария градски поминъкъ; слѣдъ това околии като Анхиало, Куртъ-Бунаръ, Османъ-Пазаръ, Прѣславъ, отъ които е имало силно изселване на турско и гръцко население, или пъкъ околии като Казанлъкъ и Нова Загора, въ които освободителната война и възстанията направили значителни опустошения на населението. Общъ бѣлѣгъ на всички тия околии е, че по-голѣмата часть отъ тѣхъ сѫ отстранени въ една или друга степень отъ желѣзопѫтната мрѣжа на страната. Въ групата на околиитѣ съ гѫстота отъ 40—60 души на кв. км. влизатъ главно срѣдно земедѣлческитѣ околии, които по условията на селското стопанство съотвѣтствуватъ на общия стопански характеръ на страната. Въ четвъртата група влизатъ околии съ по-силно развито земедѣлие, каквито сѫ Бѣла Слатина и Пазарджикъ, и околии, населението на които получава значителни доходи отъ работа въ чужбина; такива сѫ, напр., Горна-Орѣховска и Търновска околии, отъ които около 10,000 градинари отиватъ ежегодно прѣзъ лѣтото въ Ромъния, Унгария и Русия, отдѣто си докарватъ добри печалби. Най-сетнѣ, въ послѣдната група, съ гѫстота отъ 80 души нагорѣ, влизатъ Габровска околия, най-индустриалната околия въ страната, София — най-градската околия въ България и Видинска околия. Високата гѫстота на околии Габрово и Видинъ се дължи главно на голѣмото значение на градското население отъ градоветѣ Габрово и Видинъ въ границитѣ на сравнително малкитѣ територии на тия околии.

II. Съставъ на населението.

А. Биологично-соматологически съставъ на населението.

3. Половъ съставъ на населението.

На 31 декември 1910 год., въ България имало 2,206,685 мжже и 2,230,828 жени, или на 1000 мжже се падали 966 жени. България спада, слѣдователно, къмъ странитѣ, въ които има прѣвесъ на мжже. Освѣнъ въ България, прѣвесъ на мжжетѣ се забѣлѣзва още въ Гърция (на 1000 мжже 986 жени), Ромъния (968), Сърбия (944), Съединени-Щати (944), Британска Индия (955) и Япония (982). Причината на прѣвеса на мжжетѣ надъ женитѣ въ нашата страна трѣбва да се подири въ различията на естественото нарастване на мжжетѣ и женитѣ: както ще видимъ по-късно, естественият приръстъ на мжжетѣ у насъ е доста по-голѣмъ, отколкото при женитѣ.

Количественото отношение между мжжетѣ и женитѣ приема различни величини при разнитѣ възрастни групи; така, по даннитѣ за 1905 год., на 1000 мжже сж се падали жени:

при възрасть до 15 год.	983
„ 15—45 год.	972
„ 45—70 год.	911
отъ 70 год. на горѣ	930.

Най-голѣмъ е относителниятъ брой на женитѣ въ първата възрастна група; при възрастнитѣ групи 15—45 и 45—70 той се значително намалява, за да се увеличи малко въ групата на най-високитѣ възрасти. По-високиятъ брой на женитѣ въ възрастната група до 15 години стои въ връзка съ по-слабата смъртность на дѣцата отъ женски полъ, а броя на женитѣ прѣзъ родилната възрасть е най-малъкъ, вслѣдствие на по-голѣмата имъ смъртность прѣзъ тоя периодъ. Този брой би билъ още по-малъкъ, ако много лица измежду мжжетѣ отъ тая възрасть не напущаха своето отечество, за да търсятъ печалби другадѣ. Слабиятъ относителенъ брой на женитѣ отъ възрастната група 45—70 год. се дължи, по всѣка вѣроятность, главно на обстоятелството

че мжжетѣ отъ тая възрасть чужбинуватъ много по-рѣдко, отколкото мжжетѣ отъ възрастната група 15—45 години.

При разнитѣ народности се забѣлѣзватъ сжществени различия по отношение на половия съставъ на населението. Даннитѣ за 1910 год. установяватъ прѣвесъ на женския полъ само при евреитѣ: у тѣхъ на 1000 мжже се падатъ 1004 жени. Другитѣ народности даватъ слѣднитѣ числа: гърци—981, власи—988, българи—970, помаци—968, турци—943, цигани—940, татари—935. Гърцитѣ и евреитѣ даватъ сравнително голѣмъ брой жени, може би затова, защото сж въ по-голѣмата си часть градско население. Твърдѣ слабо е числото на женитѣ при турцитѣ, циганитѣ и татаритѣ. Нѣма да бждемъ далечъ отъ истината, ако допуснемъ, че това число щѣше да бжде по-голѣмо, ако не бѣше особното положение на жената при мохамеданитѣ, вслѣдствие на което за нея не особено охотно се даватъ каквито и да било свѣдения

Прѣзъ 1910 год., на 1000 мжже се наброяватъ 935 жени въ градоветѣ и 973 въ селата. По-голѣмиятъ относителенъ брой на женитѣ въ селата се дължи изключително на отрицателното дѣйствие на ония фактори, които влияятъ за увеличението на броя на мжжетѣ въ градоветѣ. А тия фактори сж: по-голѣмиятъ брой на чиновницитѣ и най-вече, концентрираннитѣ въ градоветѣ гарнизони. Ако, обаче, се вземе прѣдъ видъ, че повиканитѣ на военна служба младежи, отъ които $^4/_5$ принадлежатъ къмъ селското население, възлизатъ прѣзъ 1910 год. на около 45,000 души, ще се види, че въ сжщность мжжкото население на градоветѣ прѣзъ 1910 г. трѣбва да бжде около 393,000, а онова на селата—около 1,814 хил. Въ такъвъ случай на 1000 души мжже би имало жени: въ селата около 956, а въ градоветѣ — около 1020. Отъ тукъ се вижда, че изобщо половиятъ съставъ на нашето градско население не прави изключение отъ почти навсѣкждѣ срѣщнатия половъ съставъ на населението въ градоветѣ на западна Европа. И у насъ вече градътъ прѣдставлява доста широко поле за прилагане на труда на женитѣ: така, на 31 декември 1905 год., въ България имало 13512 жени заети въ индустрията и 13710 слугини, къмъ които трѣбва да се прибавятъ около 2000 жени, занимащи се съ неморални професии и 1554 служащи, надничарки и работнички безъ опрѣдѣлено занятие. Изобщо въ градоветѣ сж били заети въ индустрията, търговията, транспорта, администрацията, свободнитѣ професии и въ слугарството повече отъ 30,000 жени, които, въ голѣма часть, произхождатъ отъ селата. Тѣхниятъ брой прѣзъ 1910 год., несъмнено трѣбва да е билъ още по-голѣмъ.

Интересни сж различията въ половия съставъ на отдѣлнитѣ окржзи. Прѣзъ 1010 год., на 1000 мжже се падали жени: въ Бургазки окржгъ — 947, въ Варненски — 918, въ Видински — 961, въ Врачански — 960, въ Кюстендилски — 958, въ Пловдивски — 981, въ Плѣвенски — 985, въ Русенски — 973, въ Софийски—925, въ Ст.-загорски — 985, въ Търновски — 1012, въ Шуменски—971. Единственият окржгъ въ страната съ прѣвесъ на женитѣ е Търновският, гдѣто тоя прѣвесъ се дължи на чужбинарството на часть отъ мжжкото население. Ала въ нашата страна има 15 околии, въ които женитѣ иматъ прѣвесъ надъ мжжетѣ; тѣ сж: Котелъ, Радомиръ, Карлово, Панагюрище, Ловечъ, Троянъ, Бѣла, Пирдопъ, Казанлъкъ, Г.-Орѣховица, Дрѣново, Елена, Севлиево, Търново, Попово. Въ часть отъ тия околии, (Панагюрище, Пирдопъ, Елена, Котелъ, Троянъ, Карлово) вслѣдствие на западането на градскитѣ поминъци има изселване на мжжкото население, което търси занятие въ другитѣ градове на царството; въ други околии (Ловечъ, Бѣла, Г. Орѣховица, Дрѣново, Севлиево, Търново и пр.) е силно развито чужбинарството.

Най-високъ е броя на мжжетѣ въ Варненски и Софийски окржзи. Прѣвесътъ на мжжетѣ въ първия окржгъ се дължи на голѣмия брой прѣселенци отъ други окржзи на страната, Македония и Одринско, и други страни. Въ Софийски окржгъ силниятъ прѣвесъ на мжжетѣ се дължи на градъ София, гдѣто мжжкото население надвишава женското съ повече отъ 12,000 души.

Забѣлѣжителна е разликата въ отношението на половетѣ въ Сѣверна и Южна България. Въ първата область на 1000 мжже се падатъ 962, а въ втората 973 жени. Тоя фактъ се намира въ връзка съ по-голѣмото движение и изселване на населението въ Сѣверна България.

Отъ окржзитѣ на Южна България се приближава въ това отношение до Сѣверна България само Бургазкиятъ окржгъ, гдѣто благоприятнитѣ стопански условия увеличаватъ прииждането на мжжкия елементъ, което щѣше сигурно да бжде още по-силно, ако въ тоя окржгъ не сжществуваха условия за разпространение на маларията.

Казаното по-горѣ ни дава достатъчно основания да прѣдполагаме че половиятъ съставъ на кореннитѣ, мѣстнитѣ жители трѣбва да се отличава сжществено отъ онзи на пришелцитѣ. И наистина, нашата статистика показва, че прѣзъ 1910 г., на 1000 мжже е имало жени: при роденитѣ въ населеното мѣсто, гдѣто сж били броени — 946, а при пришелцитѣ — 1054. Тоя резултатъ открива една характерна особность на нашето населе-

ие. Голѣмиятъ прѣвесъ на женитѣ надъ мжжетѣ при пришелцитѣ сжществува изключително при роденитѣ въ друго населено мѣсто на сжщата община, при които на 1000 мжже се падатъ 2252жени, при роденитѣ въ друга община насжщата околия, гдѣто се падатъ на 000 мжже 1529 жени. Тоя фактъ се обяснява лесно съ това, че значителенъ брой моми отъ едно село или община се мжжатъ въ друго населено мѣсто или община. При пришелцитѣ отъ друга околия на жщия окржгъ, относителния брой на женитѣ е вече 971, а при пришелцитѣ отъ други окржзи — даже 821 на 1000. Това показва, че у насъ женитѣ се измѣстватъ повечето въ близки мѣста, а мжжетѣ — въ далечни; докато при първитѣ цѣльта на тия измѣствания е задомяването, при мжжетѣ цѣльта е да се потърсятъ нови и по-благоприятни поминъчни обстановки. При роденитѣ въ чужбина прѣвесътъ на мжжетѣ е извънредно голѣмъ, защото се падатъ на 1000 мжже само 651 жени. При роденитѣ въ бившитѣ области на Турция, на 1000 мжже се падатъ 585 жени, при роденитѣ въ Ромъния — 925, при роденитѣ въ Русия — 788, при роденитѣ въ Сърбия — 711, при роденитѣ въ Германия — 326, при роденитѣ въ Англия — 406. Затова пъкъ при роденитѣ въ Австро-Унгария, Франция и Белгия се забѣлѣзва силенъ прѣвесъ на женитѣ надъ мжжетѣ, защото на 1000 мжже тамъ се падатъ 1053, 1189, 1574 и 1521 жени. Голѣмиятъ прѣвесъ на женитѣ при пришелцитѣ отъ тия страни стои въ връзка съ обстоятелството, че въ България идатъ като жени на наши съотечественици момичета отъ горнитѣ държави; иде така сжщо извѣстенъ брой модистки, шивачки, работнички и др.

Отъ 1892 г. насамъ относителниятъ брой на женитѣ се увеличава; така, прѣзъ оная година на 1000 мжже се падали само 959 жени, прѣзъ 1900 г.—961, прѣзъ 1905 г — 962, а прѣзъ 1910 г.—966 Това увеличение се дължи на засилването на фактическия приръстъ на женитѣ, въпрѣки по-голѣмия естественъ приръстъ на мжжетѣ, отъ което е явно, че увеличението на относителния брой на женитѣ трѣбва да е въ връзка съ емигрирането на мжжкото население.

Прѣброяването отъ 31 дек. 1920 год. констатира една твърдѣ голѣма промѣна въ половия съставъ на нашето население, която се състои въ това, че броя на женитѣ се е почти приравнилъ на онзи на мжжетѣ; така, на поменатата дата нашето население броило 2434940 мжже и 2426499 жени, или на 1000 мжже се падали 997 жени Тая промѣна въ численото отношение на половетѣ е прѣдизвикана отъ двѣтѣ войни, които унищожиха часть отъ мжжкото население на страната.

4. Възрастенъ съставъ на населението.

Ако раздѣлимъ населението на България на четири голѣм
възрастни групи: до 15 г., отъ 15 до 45, отъ 45 до 70 и отъ 70 г. нагор
ние ще видимъ, че прѣзъ 1905 г. количественитѣ размѣри на т
възрасти се изразяватъ въ слѣднитѣ числа:

ТАБЛИЦА № 4

	абсолютни числа	на %
до 15 г. —	1,588,871	39.37
отъ 15 до45 „ —	1,658,074	41.09
отъ 45 до70 „ —	651,341	16.14
отъ 70 нагорѣ —	137,289	3.40

Тия числа характеризиратъ България като страна съ сил
застжпени низки и високи възрасти. За да добиемъ още по-яс
прѣдстава за възрастния съставъ на нашето население, нека сра
нимъ цифритѣ за България съ ония за нѣкои чужди държави,
които цифри за основа е взето едно малко по-друго разпр
дѣление на възраститѣ:

ТАБЛИЦА № 5.

На 1000 души отъ население то сж на възрасть	Германия 1910	Австрия 1910	Франция 1911	Англия 1911	Италия 1911	Унгария 1910	Гърция 1907	Холандия 1909	Ромъния 1899	Сърбия 1900	Българ
до 19 г.	437	445	339	399	432	454	486	440	502	512	4
отъ 20 до 39 „	303	285	305	326	273	276	293	292	284	269	2
„ 40 до „	59181	187	230	195	190	188	159	178	161	152	1
повече отъ 60 „	79	88	126	80	102	82	62	90	53	67	
непоказана възр.	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	

Въ сравнение съ другитѣ държави България дава изгледъ
страна, въ която силно прѣобладаватъ дѣцата и старцитѣ,
гдѣто сж слабо застжпени срѣднитѣ възрасти. По своя възрасте
съставъ България стои сравнително най-близко до Гърция и У
гария; тя прѣдставлява, обаче, голѣми различия отъ Франция
Англия, поради многочисленостьта на възраститѣ до 19 години
по-малкия брой на лицата отъ всички останали възрасти. Най-сил
сж застжпени младитѣ възрасти въ Сърбия, слѣдъ това въ Ро
ния, и слѣдъ това чакъ въ България. Въ това отношение не

срѣдствено слѣдъ България слѣдва Гърция. Ала България надминава и тритѣ тия държави по броя на по-старитѣ отъ 60 години. Особено голѣмъ е броятъ на старцитѣ отъ 80 години нагорѣ; така, на 31 декември 1905 год., въ България е имало 44.154 души такива, отъ които 33,053 сж били на възрасть отъ 80 до 90 години; 8694 — отъ 90 до 100 и 2407 отъ 100 години нагорѣ. Въ това отношение надминаватъ България само Ирландия, Норвегия и Швеция; ала България държи първенство по броя на по-старитѣ отъ 90 години. Извѣстно е, че въ нашата страна има много стари хора; ала не по-малко вѣрно е, че една часть отъ нашитѣ старци прѣувеличаватъ кога съзнателно, кога несъзнателно възрастъта си.

Различията въ възрастния съставъ на двата пола на 31 дек. 1905 год., се вижда въ слѣднитѣ цифри:

ТАБЛИЦА № 6.

на 1000 души отъ населението	до 15 г.	15—45	45—70	отъ 70 г. наг.
мжже	390	409	166	35
жени	397	413	157	33

Участието на женитѣ при възрастнитѣ групи до 15 и 15—45 е по-голѣмо, отколкото онова на мжжетѣ; ала участието на послѣднитѣ е по-голѣмо при другитѣ двѣ възрастни групи. Тия особености стоятъ въ зависимость отъ по-голѣмата смъртность на дѣцата отъ мжжки полъ веднага слѣдъ раждането, отъ по-голѣмата смъртность на женитѣ въ високитѣ възрасти и отъ емиграцията на мжжкото население.

Тия заключения биха могли да бждатъ провѣрени въ подробната таблица за възрастния съставъ на двата пола:

ТАБЛИЦА № 7.

Възрастни групи	на 100000 отъ насел. се падатъ мжже	жени	общо	На 100 отъ насел. въ град.	въ селата
до 1 год.	2878	2852	2865	2.30	3.00
1—2	2894	2943	2918	2.12	3 11
2—3	2987	3071	3028	2.22	3.23
3—4	2871	2977	2923	2.16	3.11
4—5	2701	2803	2751	2.16	2.89
до 5 год.	**14331**	**14646**	**14485**	**10.96**	**15.34**

възрастни групи	на 100,000 отъ насел. се падатъ мжже	жени	общо	на 100 отъ насел. въ град.	въ сел.
5—6	2893	2914	2903	2.28	3.06
6—7	2772	2814	2793	2.23	2.93
7—8	2587	2669	2627	2.28	2.71
8—9	2764	2890	2826	2 30	2.95
9—10	2076	2069	2072	2.01	2 09
5—10	**13092**	**13356**	**13221**	**11.10**	**13.74**
10—11	2974	2978	2976	2.50	3 09
11—12	1869	1846	1858	1.94	1 84
12—13	2631	2706	2668	2.56	2.69
13—14	2176	2154	2165	2.23	2.15
14—15	1971	2026	1998	2.19	1.95
10—15	**11621**	**11710**	**11665**	**11 42**	**11.72**
15—16	2409	2425	2417	2.45	2.41
16—17	1919	2062	1989	2.16	1.95
17—18	1861	1973	1916	2.15	1.86
18—19	2339	2498	2417	2.47	2.40
19—20	1655	1510	1584	1.77	1.54
15—20	**10183**	**10468**	**10323**	**11 00**	**10.16**
20—25	8853	8872	8862	10.83	8.38
25—30	6495	6707	6599	6.99	6 50
30—35	5524	5751	5635	6.13	5.52
35—40	5728	5105	5423	5.85	5.32
40—45	4122	4372	4245	4.77	4.12
45—50	3959	3781	3872	4.53	3.71
50—55	3145	3916	3523	3.82	3.45
55—60	4064	3109	3596	3.75	3.56
60—65	3255	3167	3212	3 27	3.20
65—70	2174	1691	1937	2.16	1.88
70—75	1644	1591	1618	1.62	1.62
75—80	742	636	690	0.77	0.67
80—85	612	640	626	0.55	0.64
85—90	200	187	193	0.21	0 19
90—95	149	169	159	0.16	0.16
95—100	56	57	56	0.06	0 06
Повече отъ 100 год.	51	69	60	0.05	0 06

Както се вижда отъ даннитѣ на тая таблица, при дѣцата до 1 година, прѣвесътъ, макаръ и слабъ, е на страната на мжжкия

пол, което, разбира се, стои въ връзка съ по-голѣмия брой на момчетата между новороденитѣ. При по-възрастнитѣ отъ година започва, обаче, прѣвѣсътъ на момичетата, който достига кулминационата си точка къмъ 8-та година, отгдѣто вече благоприятното числено положение на женитѣ започва да се разколебава. При деветгодишнитѣ прѣвѣсътъ е на страната на мжжетѣ, обаче при десетгодишнитѣ той е пакъ на страната на женитѣ, при единадесетгодишнитѣ пакъ при мжжетѣ, при дванадесетгодишнитѣ—при женитѣ, съ тринадесеть и четиринадесетгодишнитѣ става сжщото редуване на двата пола. Обаче понататъкъ, при всички възрасти, които лежатъ между 15 и 18 години, прѣвѣсътъ е на страната наженитѣ, а при деветнадесетгодишнитѣ — на страната на мжжетѣ. Силенъ прѣвѣсъ констатираме при женитѣ въ възраститѣ, които лежатъ между 20 и 35 години — тукъ именно се вижда влиянието на емиграцията, и то въпрѣки значително по-високата смъртность на женитѣ, която продължава чакъ до 42-та година, откогато смъртностьта на мжжетѣ започва да прѣвишава оная на женитѣ. Емиграционниятъ факторъ дѣйствува по всѣка вѣроятность по-слабо при възраститѣ между 35 и 40 години. Отъ 42-та година нататъкъ се увеличава смъртностьта на мжжетѣ, и това продължава до 56—57-та година; затова при възрастнитѣ групи 50—56 броя на мжжетѣ е значително по малъкъ отъ онзи на женитѣ. Отъ тукъ нататъкъ се увеличава смъртностьта на женитѣ: ние констатираме почти при всички възрастни групи, съ нѣкои само изключения, че смъртностьта на женитѣ е по-висока отъ оная на мжжетѣ и паралелно съ това ние констатираме между 56 та година и 80-та година прѣвѣсъ на мжжския полъ надъ женския. При най-високитѣ възрасти грѣшкитѣ сигурно вече сж толкова голѣми, че е опасно да се изтъкватъ каквито и да е тенденции.

Публикуванитѣ напослѣдъкъ по-нови данни за 1910 г. се съдържатъ въ слѣднята таблица:

ТАБЛИЦА № 8.

Възрастни групи	на 100 отъ съотвѣтното население мжже	жени	общо
до 1 год.	2.95	2.89	2.92
отъ 1 — 2 год.	2.69	2.71	2.70
„ 2 — 3 „	2.75	2.81	2.78
„ 3 — 4 „	2.90	2.05	2.93

възрастни групи	мжже.	жени	общо
отъ 4 — 5 год.	2.95	3.02	2.98
до 5 год.	**14.24**	**14.38**	**14.31**
отъ 5 — 6 год.	2.98	2.96	2.97
„ 6 — 7 „	2.92	2.95	2.93
„ 7 — 8 „	2.71	2.78	2.75
„ 8 — 9 „	2.65	2.74	2.69
„ 9 — 10 „	2.06	2.07	2.07
„ **5 — 10** „	**13 32**	**13.50**	**13 41**
„ 10 — 11 „	2.84	2.79	2 81
„ 11 — 12 „	1.37	1.91	1.94
„ 12 — 13 „	2.71	2.69	2.70
„ 13 — 14 „	2.31	2.29	2.30
„ 14 — 15 „	2.26	2.30	2.28
„ **10 — 15** „	**12.09**	**11 98**	**12.03**
„ 15 — 16 „	2,28	2.32	2.30
„ 16 — 17 „	2.01	2.17	2.09
„ 17 — 18 „	1.70	1.83	1.76
„ 18 — 19 „	2.05	2.21	2.13
„ 19 — 20 „	1.52	1.40	1.46
„ **15 — 20** „	**9.56**	**9.93**	**9.74**
„ 20 — 25 „	8.25	8.70	8.47
„ 25 — 30 „	8.00	8.13	8.06
„ 30 — 35 „	5.78	5.75	5 77
„ 35 — 40 „	5.38	5.00	5.20
„ 40 — 45 „	4.27	4.30	4 28
„ 45 — 50 „	3.84	3.65	3 74
„ 50 — 55 „	2.99	3.70	3 34
„ 55 — 60 „	3.61	3 02	3.32
„ 60 — 65 „	3.09	3.00	3.05
„ 65 — 70 „	2.09	1 72	1 91
„ 70 — 75 „	1.79	1.57	1 64
„ 75 — 80 „	0.75	0 62	0.69
„ 80 — 85 „	0 61	0 61	0 61
„ 85 — 90 „	0.19	0.17	0.18
„ 90 — 95 „	0 14	0.16	0.15
„ 95 —100 „	0.05	0.05	0 05
„ 100 —105 „	0.03	0.04	0 03
„ 105 —110 „	0.01	0 01	0.01
„ 110 —115 „	0.00	0.00	0.00
„ 115 —120 „	0.00	0 00	0 00
„ 120 —125 „	0.00	0 00	0 00
повече отъ 125 г.	0.00	0.00	0.00
непозната възрасть	0.01	0.01	0.01

Отъ анализа на тия числа може да се забѣлѣжи, че общата картина на възрастния съставъ на населението у насъ прѣзъ 1910 год. остава сѫщата, както и прѣзъ 1905 год., съ нѣкои само отклонения. Процентното участие на групата на едногодишнитѣ прѣзъ 1910 год. е по голѣма, отколкото прѣзъ 1905 год., затова пъкъ групитѣ отъ 1 до 2 год. и отъ 2 до 3 сѫ по-слабо застѫпени прѣзъ 1910 год. което стои въ връзка съ увеличената обща смъртность и особно съ увеличението на смъртностьта на дѣцата прѣзъ 1908 и 1909 год. и намалението на раждаемостьта прѣзъ сѫщитѣ години, за което по-специално ще говоримъ на друго мѣсто Групата на 3 до 4 годишнитѣ остава и прѣзъ 1910 год. застѫпена по сѫщия начинъ, както и прѣзъ 1905, обаче слѣдующитѣ възрастни групи: отъ 4 до 5 год., отъ 5—6, отъ 6—7, отъ 7—8, прѣзъ 1910 год. сѫ по-добрѣ застѫпени, отколкото прѣзъ 1905 год.; това се намира въ връзка съ сравнително слабата смъртность и висока раждаемость прѣзъ периода 1903—1906 год., прѣзъ които години сѫ се явили на свѣтъ божи принадлежащитѣ къмъ въпросните възрастни групи младенци. Различията между възрастнитѣ групи, които лежатъ между 8-мата и 20-та година, се дължатъ на движенията на раждаемостьта и на смъртностьта прѣзъ годинитѣ 1900—1902, 1895—1899, 1890—1895, прѣзъ които сѫ се редували години на високъ, съ години на низъкъ естественъ приръсть. Въ разпрѣдѣлението на възрастнитѣ групи надъ 20 години, отъ 1910 год., въ сравнение съ 1905 год., има малко сѫществени различия, съ изключение, може би, на възрастната група 25 до 30 г., която прѣзъ 1905 год., е била прѣдставена съ 6.60%, а отъ 1910 год. — съ 8.06. За да се разбере тая разлика, трѣбва да се вземе прѣдъ очи обстоятелството, че 25—30 годишнитѣ прѣзъ 1905 год., сѫ били родени прѣзъ 1875—80 год, а сѫщитѣ тѣ отъ 1910 год., сѫ били родени прѣзъ 1880—1885 год. Макаръ че нѣмаме свѣдѣния за раждаемостьта и смъртностьта прѣзъ периода 1875—1880 год., ние можемъ, имайки прѣдъ видъ особно тежкитѣ за нашето племе условия на оная епоха, да направимъ твърдѣ вѣроятното прѣдположение, че тогава у насъ раждаемостьта е била по-низка, а смъртностьта по-висока.

Въ даннитѣ отъ 1910 год. има промѣни, които ние можемъ да констатираме, ако сравняваме възрастния съставъ на мѫжетѣ и женитѣ. Една отъ тия промѣни състои въ това, че относителниятъ брой на женитѣ при възрастната група 5—6 год прѣзъ 1910 год. е по-малъкъ отъ онзи на мѫжетѣ, когато прѣзъ 1905 год. той е билъ по-голѣмъ. Прѣзъ 1905 год., при възрастната група 10—15 год., относителниятъ брой на женитѣ е билъ по-голѣмъ отъ онзи

на мжжетѣ, а прѣзъ 1910 год. той е вече по-малъкъ; това се дължи на промѣни въ възраститѣ отъ 10 до 11 год., и отъ 1 до 13 години.

Между градското и селското население сжществуватъ значи телни и интересни различия въ възрастно отношение:

ТАБЛИЦА № 9.

	на 1000 души отъ населението сж на възрасть			
	до 15 г.	15—45 г.	45—70 г.	отъ 70 г. нагорѣ
въ градоветѣ	335	456	175	34
въ селата	408	400	158	34

Въ селата е по-силно застжпена възрастната група 0—15 го дини, групата на по-старитѣ отъ 70 години е еднакво прѣдставена въ селата и градоветѣ. Останалитѣ групи сж по-силно прѣдставени въ градоветѣ, отколкото въ селата, което се дължи на приижданс на много срѣдновъзрастни външни хора въ градоветѣ, и на еми грацията отъ селата, която отнема изъ срѣдата на селското насе селение значителенъ брой мжже на срѣдня възрасть.

Между Сѣверна и Южна България се забѣлѣзватъ така сжщо нѣкои различия. Така, споредъ свѣденията за 1905 год.:

ТАБЛИЦА № 10.

	на 1000 души отъ населението сж на възрасть			
	до 15 г.	15—45 г.	45—70 г.	отъ 70 г. нагорѣ
въ Сѣв. Бълг.	398	404	162	36
въ Юж. Бълг.	383	426	161	30

Въ Сѣверна България сж повече дѣцата и старцитѣ, а въ Южна — срѣднитѣ възрасти. Тая разлика се дължи на обстоятелсъвото, че емиграцията отъ Сѣверна България е много по-силна, отколкото отъ Южна. Това заключение се потвърждава и отъ слѣдващата таблица, въ която сж изтжкнати различията въ възрастния съставъ на населението при отдѣлнитѣ окржзи на страната:

ТАБЛИЦА № 11.

Окржзи	на 1000 души отъ населението сж на възрасть до 15 г.	15—45 г.	45—70 г.	отъ 70 г. нагорѣ
Бургазъ	385	434	156	25
Варна	396	414	161	29
Видинъ	393	413	156	38
Враца	402	395	159	44
Кюстендилъ	390	400	169	41
Пловдивъ	382	421	165	32
Плѣвенъ	400	403	157	40
Русе	406	400	164	30
София	381	421	159	39
Ст. Загора	383	424	162	31
Търново	403	397	165	35
Шуменъ	412	393	165	30

Групата 0—15 год. е прѣдставена най-силно въ окржзитѣ Шуменъ, Търново и Русе; въ сжщитѣ окржзи ние намираме минимумитѣ на групата 15—45 год. Това сж окржзи, населението на които участвува най-силно въ емиграцията къмъ Америка, Унгария, Русия и Ромъния; всички тѣ принадлежатъ къмъ Сѣверна България. По-старитѣ отъ 45 год. сж най-добрѣ застжпени въ окржзитѣ Кюстендилъ, Шуменъ, Търново, а по-старитѣ отъ 70 години — въ най-земедѣлческитѣ и патриархални окржзи на страната — Враца, Кюстендилъ, Плѣвенъ, София.

Интересно е да се знае, дали нѣма нѣкакви различия въ възрастния съставъ на отдѣлнитѣ народности. За да видимъ това, нека погледнемъ числата, които съдържа слѣдващата таблица:

ТАБЛИЦА № 12.

Матеренъ езикъ	на 1000 души отъ населението сж на възрасть до 15 г.	15—40 г.	40—70 г.	отъ 70 г. нагорѣ
български	394	473	188	35
тур. татар. и циган.	403	337	226	35
ромънски	395	362	202	41
гръцки	339	394	233	34
еврейски	393	393	196	18
арменски	274	378	312	36

Възрастната група 0—15 год. е застжпена най-добрѣ при турцитѣ, татаритѣ и циганитѣ, и добрѣ при ромънитѣ, българитѣ и евреитѣ. По-слабо е прѣдставена тая група при гърцитѣ, а най-слабо при ерменцитѣ. Групата 15—40 год, е най голѣма при гърцитѣ и евреитѣ, по-слаба при арменцитѣ, българитѣ и ромънитѣ и най-слаба при турцитѣ. Слѣдващата група е най-добрѣ застжпена при арменцитѣ, по-слабо при гърци, турци и ромъни, най-слабо при българи и евреи. Послѣднята група е най-добрѣ при ромънитѣ, малко по-злѣ при арменци, българи, турци, гърци и най-злѣ при евреитѣ. Отъ тия данни се вижда, че българитѣ и ромънитѣ прѣдставляватъ приблизително единъ и сжщъ типъ население, съ тая само разлика, че при българитѣ сж малко посилно застжпени срѣднитѣ възрасти, а при ромънитѣ — по-старитѣ. И при двѣтѣ населения, както ще видимъ по-късно, има значителна раждаемость и умѣрена смъртность, послѣднята при ромънитѣ, може би, малко по-висока, отколкото при българитѣ. Втори типъ население прѣдставляватъ турцитѣ, при които дѣцата сж силно застжпени, старцитѣ добрѣ, групата 40—70 години много добрѣ, и твърдѣ слабо групата 15—40 години. Турцитѣ иматъ слаба раждаемость и, при това, тѣ сж население, което емигрира. Гърцитѣ прѣдставляватъ други типъ, който се приближава къмъ онзи на арменското население – малко дѣца и повече възрастни: раждаемостьта на гърцитѣ е по слаба, отколкото оная на българитѣ и ромънитѣ. Евреитѣ приличатъ по своя типъ на българитѣ и ромънитѣ, съ тая само разлика, че при тѣхъ е твърдѣ малъкъ броя на старцитѣ. Най-сетнѣ, арменцитѣ даватъ много малко дѣца, умѣренъ брой възрастни и твърдѣ много стари, което трѣбва да се дължи главно на слабата имъ раждаемость и на обстоятелството, че тѣ сж население, голѣма часть отъ което се е прѣселило въ България не много прѣди извършването на прѣброяването.

Ставатъ ли нѣкакви промѣни въ възрастния съставъ на нашето население прѣзъ течение на врѣмето? Върху това ни говори слѣдната таблица:

ТАБЛИЦА № 13.

на 1000 души отъ населението сж на възрасть

	до 15 г.	15—45 г.	45—70 г.	отъ 70 г. нагорѣ
1892 г.	417	382	161	40
1900 г.	402	404	160	34
1905 г.	394	411	161	34
1910 г.	397	415	153	35

Отъ числата на тая таблица ние добиваме интересенъ погледъ върху измѣненията въ възрастната структура на нашето население. Отъ 1882 год., насамъ се е намалило значението на възрастната група до 15 год., а се е увеличило онова на групата 15—45 год. Групата 45—70 год. е запазила своето значение, което не може да се каже за послѣдната група отъ 70 год. нагорѣ, която, въ сравнение съ 1892 год. се е чувствително намалила прѣзъ 1900 и 1905 год. На що се дължатъ тѣзи промѣни въ възрастния съставъ на нашето население? Намалението въ броя на лицата отъ възрастната група до 15 години е за смѣтка почти изключително на групата отъ 10—14 год., а увеличението на слѣдващата възрастна група, отъ 15—45 год., — за смѣтка на лицата отъ 20—24 год. Въ такъвъ случай една отъ причинитѣ за намалението на първата възрастна група може да бжде слабиятъ естественъ приръстъ на населението прѣзъ 1890—1895 год., вслѣдствие на по-слабата раждаемость и на усилената смъртность прѣзъ ония години. Увеличението пъкъ на групата 20—24 год. трѣбва да се дължи на високия естественъ приръстъ прѣзъ годинитѣ 1881—1885 год., а може-би, отчасти на подобреното качество на статистическитѣ данни. На послѣднята причина се дължи, по всѣка вѣроятность, намалението на лицата въ възрастната група отъ 70 години нагорѣ. Прѣзъ 1910 год, се увеличила малко групата на възраститѣ до 15 год., и оная на възраститѣ отъ 15 до 45 год., благодарение на благоприятния естественъ приръстъ на роденитѣ прѣзъ 1903—1906, 1895—1900 и 1880—1885 год.

5. Тѣлесни и душевни недостатъци.

На 31 декември 1910 год., въ България имало 4,485 слѣпи, 4035 глухонѣми, 85 слѣпи-глухонѣми, 7752 луди и идиоти, или всичко 16,287 немощни лица; на сжщата дата, слѣдователно, на 100,000 души отъ населението се падали 103·4 слѣпи, 93·0 глухонѣми, 0·3 слѣпи глухонѣми, 178·7 луди и идиоти.

Слѣпи. Броятъ на слѣпитѣ въ България, въ сравнение съ другитѣ държави, е доста голѣмъ. Докато въ България на 100,000 отъ населението се падатъ 103 слѣпи, въ Германия прѣзъ 1900 год. имало 61, въ Прусия прѣзъ 1910 год. — 52, въ Англия и Ирландия прѣзъ 1900 год. — 101, въ Италия прѣзъ 1900 год. — 118, въ Дания прѣзъ 1901 год. — 57. Високата цифра на слѣпитѣ въ България се дължи, вѣроятно, на низката култура на населението, на лошитѣ хигиенични условия и на недостатъчната медицинска помощь. За отбѣлѣзване е, че въ градоветѣ има повече слѣпи,

отколкото въ селата; така, на 31 дек. 1910 год., на 100,000 души отъ съотвѣтното население имало въ градоветѣ — 135, а въ селата — 96 слѣпи. Отъ това, обаче, едва ли слѣдва, че некултурностьта не е благоприятна обстановка за развитие на слѣпотата. Въ градоветѣ има повече слѣпи затова, защото въ тѣхъ сѫ били броени, по всѣка вѣроятность, всички ония слѣпи, които сѫ се намирали тамъ на лѣчение прѣзъ врѣме на прѣброяването. Вънъ отъ това има значение и обстоятелството, че голѣма часть отъ слѣпцитѣ, произходящи изъ срѣдата на селското население, живѣятъ въ градоветѣ, гдѣто се занимаватъ съ обикновенната за тѣхъ професия — просията. Ала въ градоветѣ има нѣкои условия, които сѫ благоприятни за развитие на слѣпотата, така напр., нощната работа на женитѣ и занаятчиитѣ. Докато почти навсѣкѫдѣ мѫжетѣ даватъ повече слѣпи отъ женитѣ, у насъ забѣлѣзваме обратното; прѣзъ 1910 год., на 100,000 души отъ населението имало слѣпи: при мѫжетѣ — 98, при женитѣ — 109, при това най-голѣмъ процентъ слѣпи даватъ овдовѣлитѣ, което трѣбва да е слѣдствие отъ по-голѣмата стопанска тежесть на вдовството при женитѣ, отколкото при мѫжетѣ, често пѫти свързано съ непосилна дневна и нощна работа за прѣхранване на сѣмейството. Особено се забѣлѣзва това въ градоветѣ, гдѣто на 100,000 отъ съотвѣтното население се падатъ при мѫжетѣ — 123, а при женитѣ — 148 слѣпи, докато въ селата коефициентътъ на мѫжетѣ е 91, а онзи на женитѣ — 101. Прочее, най-голѣмъ процентъ слѣпи даватъ бѣднитѣ жени, едно разпространено явление въ нашитѣ градове съ западнали занаятчийство и домашна индустрия.

При различнитѣ вѣроизповѣдания има сѫществени различия въ честостьта на слѣпотата: така, при източно-православнитѣ се падатъ 94, а при мохамеданитѣ — 150 слѣпи на 100,000 души отъ населението. Това различие, вѣроятно, стои въ връзка съ различията на културата на православното и мохамеданското население, които опрѣдѣлятъ жизненитѣ привички и най-главно чистотата и хигиеничностьта на обстановката.

Данни за възрастьта на слѣпитѣ въ България съдържа слѣднята таблица:

ТАБЛИЦА № 14.

на 100,000 отъ съотвѣтното население прѣзъ 1905 г. се падатъ слѣпи

възрасть	мѫже	жени	общо
до 5 г.	14	8	11
5—15 „	28	21	24
15—50 „	69	69	69
50—70 „	252	333	290
Отъ 70 год. нагорѣ	1332	2083	1695

Тия данни показватъ че слѣпотата печели толкова по-голѣмо значение, колкото е по-висока възрастьта, нѣщо, което се разбира отъ само себе; тѣ показватъ въ сѫщото врѣме, че значението на вродената слѣпота е твърдѣ слабо въ сравнение съ слѣпотата, която се придобива прѣзъ течение на живота, може-би, поради ограничения брой дѣца, които се раждатъ слѣпи, а може-би и поради това, че слѣпороденитѣ дѣца, като по-слаби, ставатъ въ по-голѣма жертва на смъртьта още въ първо врѣме слѣдъ раждането. Още по интересни сѫ даннитѣ за възрастното разпрѣдѣление на слѣпитѣ при двата пола. При първитѣ три възрастни групи, броятъ на слѣпитѣ при мѫжетѣ е по-голѣмъ, отколкото при женитѣ, което показва, че вродената и придобита въ дѣтство слѣпота е по-честа при мѫжетѣ, отколкото при женитѣ, или че до 50 годишна възрасть мѫжетѣ ослѣпяватъ по-често отъ женитѣ. Ала отъ тукъ нататъкъ започва прѣвѣсътъ на слѣпитѣ отъ женски полъ, който става толкова по-голѣмъ, колкото е по-висока възрастьта. Тоя фактъ е въ хармония съ разсѫжденията, които направихме по-горѣ за слѣпотата при градскитѣ жени.

Какво е географическото разпространение на слѣпотата въ България? На тоя въпросъ дава отговоръ помѣстената по-долу таблица:

ТАБЛИЦА № 15.

на 100,000 отъ населението прѣзъ 1910 г. се падатъ

Окрѫзи	слѣпи	глухонѣми	луди и идиоти
Бургазъ	129	101	105
Варна	119	65	174
Видинъ	95	106	132
Враца	108	103	121
Кюстендилъ	80	108	177
Пловдивъ	104	99	208
Плѣвенъ	97	99	194
Русе	134	77	182
София	83	93	149
Ст. Загора	84	91	187
Търново	94	99	226
Шуменъ	120	80	161
Сѣв. Бълг.	103	92	172
Юж. Бълг.	104	96	197

Между Сѣверна и Южна България почти нѣма разлика въ честостьта на слѣпотата. Чувствителни различия се забѣлѣзватъ обаче между отдѣлнитѣ окржзи; максимална е слѣпотата въ Русенски, Бургазки, Шуменски и Видински окржзи; срѣдня честость на слѣпитѣ се забѣлѣзва въ Врачански, Видински, Плѣвенски, Пловдивски и Търновски, а минимална — въ Ст.-Загорски, Софийски, Кюстендилски и Търновски окржзи. Въ групата на максималната слѣпота влизатъ окржзи, въ които мохамеданитѣ съставляватъ значителна часть отъ населението, а ние видѣхме по-горѣ, че мохамеданското население дава повече слѣпи отъ християнското. Въ сжщата група влизатъ и окржзи, като Бургазкиятъ и Варненскиятъ, въ които градското население съставлява значителенъ процентъ отъ населението, чувствително по-високъ отъ срѣдния процентъ на градското население въ страната, а ние видѣхме, че честостьта на слѣпотата измежду градското население е по-голѣма, отколкото при селското. Минимална слѣпота показватъ окржзи, като Кюстендилски и Старо-Загорски, гдѣто значението на градското население е твърдѣ ограничено. Изключение отъ тия групи прави Софийскиятъ окржгъ, въ който условията, поради значението на по-голѣмия градски центъръ София, сж по-особни.

Броятъ на слѣпитѣ проявява тенденция къмъ намаление. Тоя фактъ се забѣлѣзва въ числата, които слѣдватъ:

ТАБЛИЦА № 16.

на 100,000 жители се падатъ слѣпи

	мжже	жени	всичко
1900	117	153	134
1905	117	146	132
1910	98	109	103

Особено силно е намалението на слѣпитѣ прѣзъ периода 1905—1910 г.; то трѣбва да се дължи на повдигането на благосъстоянието и на подобрението на хигиената. Часть отъ старитѣ слѣпци сж станали жертва на смъртьта, а случаитѣ на ослѣпяване сж станали по-рѣдки. Най-значително се е намалилъ броятъ на слѣпитѣ жени, вѣроятно вслѣдствие на по-голѣмото стабилизиране на стопанскитѣ условия.

Глухонѣми. Въ нашата страна се падатъ (31 Дек. 1910 г.) 93 глухонѣми на 100,000 души България заема, слѣдователно, въ това отношение, срѣдно мѣсто между европейскитѣ държави, защото на 100,000 души отъ населението се падатъ глухонѣми: въ

Германия—86 (1900 г.), въ Австрия (1910 г.)—140; въ Унгария (1910 г.) —150, въ Англия (1911 г.)—42, въ Норвегия (1910 г.)—113, въ Дания (1911 г.)—60, въ Швеция (1890 г.) - 120. Отъ тия свѣдѣния може да се извлече заключението, че по честостьта на глухонѣмитѣ България заема срѣдно мѣсто между Германия и Унгария. Както би трѣбвало да се очаква, въ България има повече глухонѣми въ селата — 94.9 на 100,000 отъ населението, отколкото въ градоветѣ — 85.0. Мжжетѣ даватъ повече глухо-нѣми, отколкото женитѣ; при първитѣ на 100,000 се падатъ 105, а при вторитѣ — само 80 глухонѣми. Подобно отношение между коефициентитѣ на половетѣ се забѣлѣзва въ всички държави.

По сѣмейно положение различията сж твърдѣ голѣми. Прѣзъ 1905 год., на 100,000 души отъ съотвѣтното население, се падали: при неженениитѣ — 163, при женениитѣ — 42, при овдовѣлитѣ — 78, при разведенитѣ — 402 глухонѣми. По-голѣмиятъ брой на неженениитѣ при глухонѣмитѣ се обяснява съ това, че много често глухонѣмотата е прѣчка за стжпване въ бракъ; при разведенитѣ пъкъ броятъ е голѣмъ, защото глухонѣмотата може да стане причина за разводъ.

Православнитѣ даватъ 97 глухонѣми, а мохамеданитѣ — само 71 на 100,000 души отъ населението. Това значително различие не е твърдѣ ясно; не е изключена възможностьта даннитѣ за глухонѣмитѣ при мохамеданитѣ да сж донегдѣ не точни; възможно е, обаче, да има значение и обстоятелството, че турското население по-малко злоупотрѣбява съ алкохола, отколкото нѣкои други.

Разпрѣдѣлението на глухонѣмитѣ по възрасть се вижда въ таблицата, която слѣдва:

ТАБЛИЦА № 17.

на 100,000 отъ съотвѣтнитѣ групи се падатъ глухонѣми

възрасть	мжже	жени	общо
до 5 год.	16	14	15
5—15 г.	108	84	96
15—50 г.	163	119	141
50—70 г.	84	69	77
Отъ 70 год. нагорѣ	75	65	70

Цифритѣ показватъ, че у насъ, при дѣцата до 5 год., глухонѣмотата е повече разпространена, отколкото слѣпотата; сжщото може да се каже и за възрастната група 5 — 15 г. При възрастната група 15 — 50 г. така сжщо глухонѣмотата е по-вече раз-

пространена, отколкото слѣпотата. Ала отъ слѣдующата възрастна група започва прѣвѣсъ на слѣпотата надъ глухонѣмотата, за да се задържи до най-висока възрасть. Това показва, че случаитѣ на вродена глухонѣмота сѫ по-чести отъ случаитѣ на вродена слѣпота, че глухонѣмотата се придобива въ по-ранна възрасть, отколкото слѣпотата, и че измирането на глухонѣмитѣ отъ 50 г. нагорѣ върви по-бързо, отколкото на слѣпитѣ отъ сѫщата възрасть — обстоятелството, което стои, може би въ връзка съ това, че глухонѣмотата е признакъ на по-слаби и дефектни организми, отколкото слѣпотата. Глухонѣмитѣ мѫже запазватъ прѣвѣса си надъ глухонѣмитѣ жени при всички възрасти, обаче най-голѣма е разликата при възрастната група 15 — 50 год.

Пространственото разпространение на глухонѣмотата въ България се вижда отъ таблица № 15. Фактъ е, че въ Южна България има повече глухонѣми, отколкото въ Сѣверна. Най-много глухонѣми има въ Кюстендилски окрѫгъ; много има въ Видински, Врачански, Бургазки окрѫзи; срѣдно мѣсто по своя брой заематъ глухонѣмитѣ въ Търновски, Плѣвенски, Пловдивски, Софийски, Старо-Загорски окрѫзи; най-малко сѫ глухонѣмитѣ въ Шуменски, Русенски и Варненски окрѫзи. При пространственото разпространение на глухонѣмотата има сѫществено значение народностниятъ съставъ: най-малко глухонѣми има въ онѣзи окрѫзи, въ които има по многобройно турско население. На сѫщата причина се дължи различието въ броеветѣ на глухонѣмитѣ въ Сѣверна и Южна България.

Броятъ на глухонѣмитѣ проявява несъмнѣна тенденция къмъ намаление, която може да се види отъ числата, които слѣдватъ:

ТАБЛИЦА № 18.

На 100.000 жители се падатъ глухонѣми:

	мѫже	жени	общо
1900 г.	100	71	86
1905 „	115	86	101
1910 „	105	80	93

Въ сравнение съ 1905 г., броя на глухонѣмитѣ прѣзъ 1910 г. е чувствително намалѣлъ, ала прѣзъ 1905 г. има едно забѣлѣжително увеличение на числата по отношение на 1900 г. Причина на тия колебания сѫ вѣроятно и нѣкои нехомогенности въ данитѣ отъ разнитѣ прѣброявания. -

Луди и идиоти. Прѣзъ 1910 г. въ България имало 7752 луди идиоти, или по 179 на 100.000 отъ населението. Числата за другитѣ държави сж по-високи; така, въ Прусия (1910 г.) се падатъ а 100.000 отъ населението 400, въ Унгария (1910) — 290, въ Анция (1911) — 450, въ Дания (1911) — 357, въ Швеция (1901) — 37. Мжчно е да се установи, дали по-низката цифра за България е дължи на едно дѣйствително различие отъ другитѣ страни, или а нѣкаква особеность въ метода, по който се събиратъ даннитѣ. rinzing смѣта, че даннитѣ за лудитѣ и идиотитѣ не сж пълни а никоя страна. Ако се приеме тая бѣлѣжка за вѣрна, може да е допусне, че въ България, гдѣто изобщо пълнотата и точнотьта на свѣдѣнията е по-малка, отколкото въ много други дърсави, свѣдѣнията за лудитѣ и идиотитѣ сж по-непълни, отколото въ Западна Европа. Ала би могло да се допусне, че въ България, страна съ по-патриархални нрави, съ по-първобитенъ и несложенъ животъ, броятъ на лудитѣ е по-малъкъ, отколкото въ поултурнитѣ страни, гдѣто сж по-разпространени отрицателнитѣ пжтници на културата — венерическитѣ и нервнитѣ болести.

По-голѣма свѣтлина би могло да се хвърли върху въпроси а лудитѣ и идиотитѣ, ако се разгледатъ числа отдѣлно за лудитѣ и отдѣлно за идиотитѣ. Макаръ че на практика е твърдѣ мжчно а се рѣши при всѣки отдѣленъ случай, дали имаме прѣдъ насъ удъ или идиотъ, ние ще използуваме нѣкои небезинтересни числа а лудитѣ и такива за идиотитѣ въ нашата страна.

Луди. Прѣзъ 1905 г. въ България имало на 100.000 отъ населението 132 луди, докато прѣзъ 1900 г. тѣхниятъ брой възлизалъ само на 97 — това потвърдява забѣлѣзаниятъ навсѣкждѣ фактъ, че увеличението на лудитѣ е спжтникъ ва културното развитие. Мжжетѣ даватъ повече луди — 148, отколкото женитѣ — 115 на 100.000 отъ населението, което сочи на по-голѣмата социална тяжесть, лежаща върху мжжа при днешнитѣ условия на живота Броятъ на лудитѣ въ градоветѣ е по-голѣмъ, отколкото въ селата: въ първитѣ той възлиза на 177, въ вторитѣ на 121 на 100.000 души отъ населението: и въ тоя случай трѣбва да има значение по-голѣмата култура на градоветѣ, а заедно съ това и обстоятелството, че тамъ се събиратъ повече луди за лѣчение или надзоръ въ лудницитѣ и болницитѣ. Твърдѣ интересни сж даннитѣ върху сѣмейното положение на лудитѣ; така, прѣзъ 1905 г. въ България се падали на 100.000 отъ съотвѣтното население 167 неженени, 65 женени, 260 овдовѣли и 2460 разведени луди. По-голѣмиятъ брой неженени се дължи, разбира се, не само на това, че ергенското състояние съдържа повече благоприятни условия за

развитие на лудостьта, но и на това, че лудитѣ въобще не могатъ да встжпватъ въ бракъ. Сжщото съображение има значение и при разведенитѣ луди; тѣхниятъ голѣмъ брой не показва толкова, че разведенитѣ полудяватъ много повече отъ другитѣ, колкото че полудяването на единия отъ съпрузитѣ става причина за разводъ. Значителниятъ брой на лудитѣ при овдовѣлитѣ стои, сигурно, въ връзка съ особенитѣ условия на овдовѣлитѣ мжже и жени, които изглеждатъ много по-благоприятни за лудостьта при мжжетѣ, отколкото при женитѣ; така, относителниятъ брой на лудитѣ вдовци възлиза на 315, а онзи на лудитѣ вдовици — на 230 на 100.000 отъ съотвѣтното население.

Броятъ на лудитѣ при мохамеданитѣ е по-голѣмъ — 136, отколкото при източно-православнитѣ — 130 на 100,000 отъ населението.

Най-много луди има въ Бургазъ — 158 на 100,000 отъ населението, много сж въ Плѣвенъ — 151, Стара Загора — 156, Варна 141, Търново — 141, Пловдивъ — 141; срѣденъ брой луди намираме въ окржзитѣ: Шуменъ— 139, Русе — 133 и Кюстендилъ — 113, а най-малъкъ въ София — 108, Видинъ — 97 и Враца — 76. Въ Южна България има повече луди, отколкото въ Сѣверна; така въ първата область се падатъ 151, въ втората — 124 луди на 100 000 отъ населението. Броятъ на лудитѣ е по-малъкъ въ патриархалнитѣ окржзи на страната, а е по-голѣмъ въ окржзитѣ въ които има голѣми градски центрове или пъкъ приюти за душевноболни.

Идиоти. Прѣзъ 1905 год., на 100,000 отъ нашето население имало 26 идиоти. Броятъ на идиотитѣ, прочее, е значително по-малъкъ, отколкото онзи на лудитѣ. И при идиотитѣ по-голѣмата цифра принадлежи на градоветѣ, на 100,000 отъ населението на които се падатъ 29, докато въ селата се падатъ само 25. При мжжетѣ броятъ на идиотитѣ възлиза на 34, при женитѣ — на 17 на 100,000 отъ населението. Много голѣма цифра даватъ разведенитѣ — 256 на 100,000; по-малка е цифрата на нежененитѣ — 40, но все пакъ тя е значително по-голѣма отъ оная на овдовѣлитѣ — 24 и жененитѣ — 7 на 100,000 отъ населението. Причинитѣ на тия различия би трѣбвало да се търсятъ главно въ ония съображения, които изтъкнахме малко по-рано когато разглеждахме сѣмейното положение на лудитѣ. При мохамеданитѣ броятъ на идиотитѣ е много по-малъкъ, отколкото при християнитѣ — 15 на 100,000 отъ населението, срѣщу 28 при християнитѣ. Първитѣ не показватъ, може-би, пълния брой на идиотитѣ. Рискувано е обаче да се правятъ голѣми заключения прѣди да се направятъ по по

дробни изучвания. Съ основание може да се прѣдположи, че послабото развитие на алкохолизма при мохамеданитѣ може да бжде причина за ограниченото разпространение на кретинизма. Ала така сжщо е възможно часть отъ идиотитѣ да сж показани погрѣшно въ категорията на лудитѣ.

Даннитѣ за 1910 г. сж обработени въ публикациитѣ на Гл. Дирекция на Статистиката общо за *лудитѣ* и *идиотитѣ*; прѣзъ оная година на 100,000 отъ населението се падали 179 луди и идиоти. При мжжетѣ се падатъ 206, а при женитѣ 151, при градското население — 236, а при селското само 165 луди и идиоти на 100,000 отъ населението.

Географическото разпространение на лудитѣ и идиотитѣ се вижда отъ цифритѣ на таблица № 15. Тѣ налагатъ заключението, че въ Сѣверна България лудитѣ и идиотитѣ сж по-малко, отколкото въ Южна. Отъ отдѣлнитѣ окржзи първо мѣсто въ това отношение заема Търновски окржгъ, а слѣдъ него Пловдивскиятъ, Бургазкиятъ, Плѣвенскиятъ; срѣдно мѣсто заематъ Стара-Загора, Русе, Кюстендилъ, Варна, Щуменъ, а послѣдно мѣсто — София, Видинъ, Враца. За обяснение на различията въ разпространението на лудостьта и идиотизма въ различнитѣ окржзи прѣзъ 1910 г. иматъ значение сжщитѣ ония условия, за които стана дума по-горѣ.

6. Тѣлесни признаци.

Цвѣтъ на кожата. Споредъ изслѣдванията на Д-ръ Ватевъ извършени надъ 5024 войници, на възрасть отъ 19—25 години, излиза, че въ нашето население прѣобладаватъ брюнетитѣ, които съставляватъ 45·7% отъ наблюдаваната маса, че блондинитѣ съставляватъ едвамъ 5·5% отъ нея, затова пъкъ смѣсенитѣ типове сж разпространени много повече — 44·7%. До приблизително сжщитѣ резултати дохажда и Д-ръ Дрончиловъ, споредъ който 39% отъ наблюдаванитѣ отъ него лица (601 души отъ 12 околии, повечето отъ Югозападна България) сж брюнети, 5% блондини, останалитѣ — смѣсени. Д-ръ Ватевъ констатира нѣкои различия въ разпространението на тия три типа въ различнитѣ части на страната, като показва, че блондинитѣ сж най-силно прѣдставени въ Сѣверо-Източна и Южна България, брюнетитѣ — въ Сѣверо-Източна, и Сѣверо-Западна и смѣсениятъ типъ — въ Южна и Централна България. Интересно е да се отбѣлѣжи голѣмото значение на смѣсения типъ — едно свидѣтелство, може би, за голѣмото кръстосване на раситѣ въ Балканския полуостровъ.

Черепенъ индексъ. Черепниятъ индексъ, подъ който се разбира отношението между продълговатия и напрѣчния разрѣзъ на

черепа, споредъ изслѣдванията на Д-ръ Ватева, дава слѣднитѣ цифри:

ТАБЛИЦА № 19

	величина на индекса	на 100 отъ наблюдената маса
долихокефали	63 – 75	11·5
мезокефали	75—80	40·5
брахикефали	80—88	48·0

Споредъ Д-ръ Дрончилова, между 601 лица, които е измѣрилъ, сж били:

ТАБЛИЦА № 20.

	величина на индекса	брой	на 100 наблюдаваната маса
доликокефали	690—750	58	9·7
мезокефали	751—800	259	43·1
брахикефали	801—850	212	35·2
хипербрахикефали	851—908	72	12 0

Заключението е, че въ България прѣобладаватъ мезокефалитѣ. Между Сѣверна, Южна и Юго-Западна България сжществуватъ споредъ Д-ръ Ватева слѣднитѣ различия:

ТАБЛИЦА № 21.

	Сѣв.	Юго-Зап.	Южна
общъ индексъ	80·8	79·9	78·2
долихокефали	4·8	9·7	20·2
мезокефали	33 8	41·9	47·2
брахикефали	61·4	48·4	32·6

Долихокефалитѣ сж разпространени най-много въ Южна, най-малко въ Сѣверна България; мезокефалитѣ така сжщо най-много въ Южна, значително въ Юго-Западна, а брахикефалитѣ — най-много въ Сѣверна, най-малко въ Южна България.

Годность за военна слржба. На 10,000 души отъ населението у насъ били намѣрени годни за военна служба прѣзъ периода 1906—1910 год. срѣдно годишно по 101 души, или, отъ 1,000 прѣдставени прѣдъ наборнитѣ комисии младежи, прѣзъ сжщия периодъ, били намѣрени за годни 668, за негодни — 96, и 236 били врѣменно отложени.

Данни за военната годность на различнитѣ народности въ България съдържа таблицата, която слѣдва:

ТАБЛИЦА № 22.

Прѣзъ 1906—1910 били намѣрени годни срѣдно годишно

	българи	гърци	турци	евреи	цигани
абс. брой	33737	542	5985	293	899
на 10,000	101	94	125	75	81

Излиза, прочее, че най-голѣма годность показватъ турцитѣ, слѣдъ тѣхъ на второ мѣсто идатъ българитѣ, на трето гърцитѣ, на четвърто циганитѣ, на пето евреитѣ. За да бѫде малъкъ броя на годнитѣ българи има значение обстоятелството, че прѣзъ 1905—1910 г. най-малко 20,000 мѫже българи не сѫ били български поданици и, слѣдователно, не сѫ подлежали на военна тегоба, а така сѫщо на това, че прѣзъ сѫщия периодъ извѣстенъ брой младежи, подлежащи на военна тегоба, сѫ се намирали въ чужбина.

Главната причина пъкъ на голѣмия брой годни между турцитѣ се дължи на това, че прѣзъ 1906—1910 год., значителенъ брой младежи отъ тая народность се откупуваха отъ военна служба, а наборнитѣ комисии поставяха всички такива младежи безъ всѣкакъвъ прѣгледъ въ категорията на годнитѣ.

За голѣмо съжаление, нашата статистика за военнитѣ набори не съдържа свѣдѣния за прѣгледанитѣ отъ наборнитѣ комисии младежи отъ градоветѣ и селата. Тия свѣдения бихи били много важни за характеризиране на военната годность на градското и селското население у насъ. Тия данни могатъ до нѣкждѣ само да се замѣнятъ съ даннитѣ за професията на прѣдставенитѣ прѣдъ наборнитѣ комисии младежи. Споредъ даннитѣ за периода 1906—1910 г., излиза, че на 1000 души отъ съотвѣтното мѫжко активно население, били намѣрени годни за военна служба: при заетитѣ въ земедѣлието и селското стопанство — 35.4, при заетитѣ въ занаяти и индустрия — 36.4, при заетитѣ въ съобщения и прѣвозъ — 12.4, при заетитѣ въ търговия — 14.7, при заетитѣ въ администрация и свободни професии — 17.1. Отъ тия данни се вижда, че най-характернитѣ градски професии даватъ по-малко годни за военна служба младежи, отколкото заетитѣ въ земедѣлието и селското стопанство. Като се знае, че часть отъ заетитѣ въ индустрията, занаятитѣ и търговията живѣятъ въ селата и, като се има прѣдъ видъ, че голѣма часть отъ заетитѣ въ индустрията произхождатъ отъ селата, налага се заключението, че селото дава

повече годни за военна служба младежи отъ града. Една отъ при чинитѣ за това е по-здравата тѣлесна конструкция на селенитѣ, а другата се крие въ обстоятелството, че градскитѣ жители като че ли имать по-голѣма възможность да отбѣгватъ и отлагатъ носенето на военната тегоба.

Разпрѣдѣлението на военната тегоба по окржзи се вижда въ слѣдната таблица, която се отнася за 1910 г.:

ТАБЛИЦА № 23

Окржзи	Брой на мжж. население	Брой на годнитѣ абс. брой	Брой на годнитѣ на 1000 отъ мжж. население
Бургазъ	180,513	3,077	17.0
Варна	171,864	2,993	17.4
Видинъ	121,135	1,425	11.8
Враца	159,398	1,873	11.7
Кюстендилъ	118,220	1,651	14.0
Пловдивъ	225,800	3,561	15.8
Плѣвенъ	184,299	3,050	16.5
Русе	205,967	3,978	19.3
София	250,214	3,269	13.1
Ст. Загора	223,200	4,279	19.2
Търново	222,719	3,272	14.2
Шуменъ	143,356	2,710	18.9

Най-голѣмъ е процентътъ на годнитѣ въ Русенски, Ст.-Загорски, Шуменски, Варненски и Бургазки окржзи; най-малъкъ е процентътъ имъ въ Врачански и Видински окржзи; срѣдно мѣсто заематъ останалитѣ Плѣвенски, Пловдивски, Търновски, Кюстендилски и Софийски окржзи. Голѣмиятъ брой на годнитѣ въ окржзитѣ отъ първата категория се дължи, безъ съмнѣние, главно на турското население въ тия окржзи. Малкиятъ брой на годнитѣ въ Видински и Врачански окржзи стои, може би, въ връзка съ фактъ, че въ тия два окржга е многобройно влашкото население, което по своята физическа конструкция стои по-низко отъ другитѣ народности. Явно е, въ всѣки случай, че броятъ на годнитѣ отъ Южна България е по-голѣмъ, отколкото въ Сѣверна: въ първата, на 1000 души отъ мжжкото население се падатъ 15.8 годни за военна служба младежи, а въ втората — 15.4. Нѣма съмнѣние, че ако се корегиратъ цифритѣ за годностьта на турскитѣ младежи, цифрата на годнитѣ отъ Сѣверна България ще се намали още повече.

Статистиката за военнитѣ набори дава интересни свѣдения за височината, обиколката на гърдитѣ и отношението между двѣтѣ послѣдни величини. Споредъ изчисленията на Г. Кир. Попова за периода 1901—1910 г., на 1000 души отъ годнитѣ за военна служба младежи се падатъ:

ТАБЛИЦА № 24

	българи	турци
низъкъ ръстъ (до 160 с. м.)	125.4	118.4
срѣденъ ръстъ (160—170 с. м.)	615.8	597.6
високъ ръстъ (отъ 170 см. нагорѣ)	258.8	284.0

У насъ, слѣд., прѣобладава срѣдниятъ ръстъ, и то както между българитѣ, така и между турцитѣ, съ тая само разлика, че високиятъ ръстъ е разпространенъ повече при послѣднитѣ, отколкото при първитѣ. Отъ 413,577 младежи, намѣрени способни за военна служба прѣзъ годинитѣ 1899—1010, били съ обиколка на гърдитѣ:

ТАБЛИЦА № 25.

	абс. брой	на 100		абс. брой	на 100
до 75 с. м.	655	1.6	съ 88 с. м.	37,606	90.9
съ 76 с. м.	445	1.1	„ 89 „	27,295	66 0
„ 77 „	993	2.4	„ 90 „	22,619	54.7
„ 78 „	2512	6.1	„ 91 „	11,395	27.5
„ 79 „	4,675	11.3	„ 92 „	7,408	17.9
„ 80 „	12,552	30.4	„ 93 „	4,358	10.5
„ 81 “	17,335	41.9	„ 94 „	2,465	6 0
„ 82 „	28,929	67.8	„ 95 „	1,508	3.7
„ 83 „	37,455	90.6	„ 96 „	611	1.5
„ 84 „	47,104	113.9	„ 97 „	294	0.7
„ 85 „	52,670	127.3	„ 98 „	164	0.4
„ 86 „	49,338	119.3	„ 99 „	101	0.2
„ 87 „	43,889	106.1	„ 100 и повече		0.2

Най-многобройни сж младежитѣ съ широчина 83—88 с. м. На 1000 отъ способнитѣ за военна служба младежи сж били: съ по-малка гръдна обиколка отъ половината на ръста — 79.5, съ равна — 197.6 и съ по-голѣма — 722.9. Отъ тия данни е явно, че въ войската сж били вземани и такива младежи, гръдната обиколка на които е била недостатъчна, обаче тѣхниятъ брой е малъкъ.

Б. Социаленъ съставъ на населението

7. Сѣмейно положение

На 31 декември 1905 г. въ България имало 2,179,588 неженени, 1,665, 477 женени, 185,003 овдовѣли и 5469 разведени, или, отъ цѣлото население нéжененитѣ съставлявали 54.01%, жененитѣ 41.27, овдовѣлитѣ — 4.58, разведенитѣ — 0.14. Споредъ по-новитѣ данни отъ 31 дек. 1910 г. нежененитѣ у насъ били 2335015, жененитѣ — 1792303, овдовѣлитѣ — 203556 и разведенитѣ—5210, или нежененитѣ съставяли 53.84, жененитѣ — 42.28, овдовѣлитѣ— 4.69 и разведенитѣ — 0.12 на % отъ цѣлото население. Прѣзъ сѫщата година съ непоказано сѣмейно положение били 1829 души или 0.03% отъ цѣлото население.

За да разберемъ по-добрѣ какъ сѫ застѫпени разнитѣ категории сѣмейно положение въ нашата страна, полезно ще бѫде да направимъ едно сравнение съ съотвѣтни данни за други държави. Тия данни ни даватъ една таблица, която ни показва по колко отъ 1000 души на населението се падатъ на всѣка сѣмейна група, и въ която сѫ взети нежененитѣ мѫже отъ 18 до 49 и омѫжененитѣ жени отъ 12 до 49 год.

ТАБЛИЦА № 26

		неженени		женени		овдовѣли и разведени	
държави	години	мѫже	жени	мѫже	жени	мѫже	жени
Германия	1910	341	377	611	531	48	122
Австрия	1910	350	354	598	520	52	126
Унгария	1910	250	233	691	625	59	142
Белгия	1910	352	369	588	524	60	107
Франция	1911	293	270	637	561	76	169
Англия	1911	349	390	595	506	56	104
Гърция	1907	319	268	624	568	58	164
Италия	1911	322	326	612	546	66	128
Норвегия	1910	359	393	582	508	59	99

		неженени		женени		овдовели и разведени	
държави	години	мжже	жени	мжже	жени	мжже	жени
Ромъния	1899	221	194	707	654	72	152
Русия	1897	223	241	716	625	61	134
Сърбия	1910	387	421	547	463	66	116
България	1905	201	200	739	698	60	103

Отъ тия данни се вижда, че броятъ на неженените въ нашата страна е по-малъкъ, отколкото всѣкждѣ другадѣ. Броятъ на женените въ България е обаче по-голѣмъ отъ тоя брой въ всички други държави. По отношение, слѣдов., на броеветѣ на неженените и женените, България заема съвсѣмъ особно мѣсто между държавитѣ. Тоя фактъ стои въ тѣсна връзка съ обстоятелстото, че въ западнитѣ държави срѣднята брачна възрасть, поради социални, икономически и културни условия е по-висока, отколкото у насъ. Изобщо въ тия страни встжпването въ бракъ прѣдполага отъ страна на мжжа вече извѣстно затвърдено социално и економическо положение, което му позволява да подържа бждещето си сѣмейство съобразно съ ранга, който той има въ обществото. Въ една страна, напр., каквито сж Франция или Германия, сж много рѣдки случаитѣ, когато се стжпва въ бракъ прѣди икономическото осигуряване на сѣмейството. Едно необходимо условие, напр., за встжпването въ бракъ е купуването и на нужната обстановка, често пжти тяжесть на жената, която въ западнитѣ страни въ голѣмъ брой случаи взема самостоятелно участие въ стопанския животъ. Ето защо въ ония държави се встжпва въ бракъ по-късно, отколкото у насъ, а така сжщо отколкото въ много други държави, въ които условията сж по-близки до нашитѣ, напр., Унгария, Ромъния, Русия. У насъ, поради патриархалностьта на нравитѣ, малкия процентъ на градското население, сравнителната допрѣди десетина години осигуреность на сжществуването, поради неизползуваностьта на източницитѣ на страната и по-слабата борба за извоюване на едно мѣсто въ живота, а така сжщо и вслѣдствие на изобщо низкото ниво на потрѣбноститѣ, встжпването въ бракъ не се прѣдхожда отъ едно толкова сложно рѣшение, както на Западъ. А въ селскитѣ области у насъ условията даже благоприятствуватъ ранното сключване на браковетѣ, както ще видимъ това понататъкъ, защото то докарва нови работници въ кжщи, толкова нужни въ екстензивното още и недостатъчно използувано стопанство на нашия селянинъ.

Сравнението на числата отъ горѣпомѣстената таблица ни показва така сѫщо, че броятъ на овдовѣлитѣ и разведенитѣ въ нашата страна заема срѣдно мѣсто при мѫжетѣ и едно отъ послѣднитѣ мѣста при женитѣ. Особено е низъкъ въ нашата страна броятъ на разведенитѣ, което се дължи на патриархалностьта на нравитѣ както въ селата, така и въ градоветѣ.

Споредъ даннитѣ за 1905 и 1910 год., въ България на 1000 души отъ населението имало:

ТАБЛИЦА № 27.

	мѫже		жени		всичко	
	1905 г.	1910 г.	1905 г.	1910 г.	1905 г.	1910
неженени	562	561	518	516	540	539
женени	405	404	421	423	413	413
овдовѣли	32	34	60	60	46	47
разведени	1	1	1	1	1	1

Процентътъ на неженениитѣ мѫже е по-голѣмъ отъ процента на неомѫженитѣ жени, сѫщеврѣменно процентътъ на жененитѣ мѫже е по-малъкъ отъ онзи на омѫженитѣ жени. Тая разлика между двата пола стои въ връзка съ общото количествено отношение на половетѣ въ страната. Понеже общиятъ брой на женитѣ у насъ е по-малъкъ отъ общия брой на мѫжетѣ, и понеже встѫпватъ въ бракъ тъкмо толкова мѫже, колкото и жени, омѫженитѣ жени образуватъ по-голѣма часть отъ общия брой на женитѣ, отколкото жененитѣ мѫже отъ общия брой на мѫжетѣ. Обяснението на това различие между процентитѣ на жененитѣ мѫже и жени, съ по-високата брачна възрасть на мѫжетѣ, ще трѣбва да се отхвърли, понеже при намаление на брачната възрасть на мѫжетѣ се увеличава както числото на жененитѣ мѫже, така и онова на омѫженитѣ жени, въ който случай отношението между омѫженитѣ жени и всички жени ще остане сѫщото. Овдовѣлитѣ жени сѫ повече отъ овдовѣлитѣ мѫже — което се дължи на това, че овдовѣлитѣ единъ пѫть мѫже много по-често встѫпватъ въ втори бракъ, отколкото овдовѣлитѣ жени.

Прѣзъ 1905 год., сѫ били констатирани слѣднитѣ данни за сѣмейното положение на населението въ градоветѣ и селата:

ТАБЛИЦА № 28.

на 1000 души отъ населението

		неженени	женени	овдовѣли	разведени
мжже	въ градоветѣ	584	391	23	2
	въ селата	556	409	34	1
жени	въ градоветѣ	501	389	106	4
	въ селата	521	428	50	1
общо	въ градоветѣ	544	391	63	3
	въ селата	539	418	42	1

Броятъ на неженениитѣ е по-голѣмъ при градското, броятъ на женениитѣ при селското, числото на овдовѣлитѣ и разведениитѣ по вече при градското, отколкото при селското население. Тия различия стоятъ въ връзка съ по-слабата брачность на градското население. Неженениитѣ мжже сж повече при градското, отколкото при селското население, а неженениитѣ жени повече при селското, отколкото при градското; женениитѣ мжже и жени сж повече при селското население. Тия разлики се обясняватъ съ по-голѣмото количествено значение на мжжкия полъ въ градоветѣ, гдѣто живѣе значителна часть мжже отъ селата (армия, администрация), повечето отъ които сж неженени и съ по-слабата брачность на градското население. Интересно е, че въ градоветѣ прѣобладаватъ вдовицитѣ, а въ селата — вдовцитѣ, което трѣбва да се постави въ връзка съ по-голѣмата смъртность на женениитѣ мжже въ градоветѣ, по-голѣмата смъртность на омжженитѣ жени въ селата, и по голѣмата честость въ селата на случаитѣ, когато вдовици встжпватъ втори пжть въ бракъ.

Разпрѣдѣлението на населението по възрасть и сѣмейно положение се вижда въ слѣднитѣ данни: (Вижъ таблица № 29 на стр. 42.)

Намалението при женениитѣ започва при възрастната група 40—45 г., откогато започва пъкъ бързото увеличение въ относителния брой на овдовѣлитѣ. Разведениитѣ, както трѣбва и да се очаква, сж застжпени най-силно при възрастнитѣ групи, лежащи между 25 и 55 години. Относителниятъ брой на неженениитѣ мжже е по-голѣмъ отъ онзи на неомжженитѣ жени при всички възрасти. Относителниятъ брой на омжженитѣ жени е по-голѣмъ отъ онзи на женениитѣ мжже до възрастната група 40—45 години, отдѣто женениитѣ мжже ставатъ повече отъ омжженитѣ жени. Тия раз-

ТАБЛИЦА № 29

на 100 отъ всѣка възрастна група (31 декември 1905 година).

	неженени			женени			овдовѣли			разведени		
	мѫже	жени	всичко	мѫже	жени	всичко	мѫже	жени	всичко	мѫже	жени	всичко
до 10 год.	100.00	100.00	100.00	—	—	—	—	—	—	—	—	—
отъ 10 до 15 г.	99.99	99.96	99.98	0.01	0.04	0.02	—	—	—	—	—	—
„ 15 „ 20 „	94 96	87.98	91.49	4.96	11.83	8.38	0.05	0.10	0.07	0.03	0.09	0.06
„ 20 „ 25 „	53.52	24.89	39.47	45.84	74.28	59.80	0.49	0.55	0.52	0.15	0 28	0.21
„ 25 „ 30 „	21.94	4.20	13.10	76.63	94.19	85.38	1.19	1.23	1.21	0.24	0.38	0.31
„ 30 „ 35 „	9.21	1.67	5.44	88.68	95.77	92.22	1.81	2.21	2.02	0.30	0.35	0.32
„ 35 „ 40 „	4.76	1.17	3.10	92.55	95.09	93.72	2.42	3.46	2.90	0.26	0.28	0.27
„ 40 „ 45 „	3.66	1.02	2.33	92.57	91.94	92.25	3.45	6.74	5.11	0.32	0.30	0.31
„ 45 „ 50 „	2.75	0.87	1.85	92.33	89.20	90.83	4.61	9.69	7.04	0.31	0.24	0.28
„ 50 „ 55 „	2.47	0.79	1.55	90.63	83.05	86.50	6.58	15.91	11.66	0.32	0.24	0.28
„ 55 „ 60 „	1.71	0.67	1.27	89.60	81.39	86.12	8.46	17.76	12.40	0.23	0.18	0.21
„ 60 „ 65 „	1.55	0.79	1.18	84.92	64.97	75.18	13.26	34.10	23.33	0 27	0.14	0.21
„ 65 „ 70 „	1.31	0.71	1.05	81.42	61.36	72.84	16.98	37.80	25.89	0.29	0.13	0.22
„ 70 „ 75 „	1.18	0.67	0.94	73.13	44.87	59.50	25.43	54.35	39.37	0.26	0.10	0.18
„ 75 „ 80 „	1.00	0.80	0.91	67.54	42.14	56.06	31.20	56.96	42 84	0.26	0.10	0.19
„ 80 „ 85 „	1 13	0.55	0.84	58.20	30.37	44.24	40.45	69.00	54.77	0.22	0.08	0.15
„ 85 „ 90 „	0.75	0.62	0.69	52.55	28.36	41.13	46.51	70.96	58.05	0.19	0.03	0.12
„ 90 „ 95 „	0.85	0.57	0.70	42.86	20.02	30.93	56.06	79.29	68.20	0.23	0.12	0.17
„ 95 „ 100 „	0.52	0.53	0.53	39.03	17.02	28.12	60.45	82.18	71.22	—	0.27	0.13
на 100 г. и повече	0.67	0.66	0.66	29.45	15.13	21.31	69.59	84.14	77.86	0.19	0.07	0.13
Всичко	56.18	51.75	54.01	40.51	42.07	41.27	3.18	6 04	4.58	0.13	0.14	0.14

личия се дължатъ на по-високата брачна възрасть на мжжетѣ. При всички възрастни групи относителниятъ брой на вдовицитѣ е по-голѣмъ отъ онзи на вдовцитѣ. Броятъ на разведенитѣ жени е при възрастнитѣ групи надъ 35—40 год., е по-малъкъ отъ онзи на разведенитѣ мжже, което може да се дължи на по-честото встжпване въ бракъ на разведенитѣ жени, особено въ селата.

Интересни биха били даннитѣ за сѣмейното положение на населението по окржзи:

ТАБЛИЦА № 30.

на 10000 отъ населението

	неженени	женени	овдовѣли	разведени
Бургазъ	5576	3934	478	12
Варна	5572	3989	415	14
Видинъ	5214	4299	470	17
Враца	5267	4230	490	13
Кюстендилъ	5408	4131	452	9
Пловдивъ	5390	4058	538	14
Плѣвенъ	5393	4145	450	12
Русе	5360	4237	388	15
София	5465	4024	493	18
Стара Загора	5266	4245	477	12
Търново	5452	4111	425	12
Шуменъ	5375	4210	400	15
Сѣв. България	5402	4142	442	14
Юж. България	5405	4094	439	12

Различията между относителнитѣ броеве на неженениятѣ въ Сѣверна и Южна България сж незначителни. Заради това пъкъ сж по-сжществени разликитѣ между броеветѣ на женениятѣ, овдовѣлитѣ и разведенитѣ. Женениятѣ сж повече въ Сѣверна, отколкото въ Южна България. Тия различия ще станатъ по-ясни, ако погледнемъ относителнитѣ броеве за сѣмейното положение на населението въ отдѣлнитѣ окржзи на страната. Неженениятѣ сж най-силно застжпени въ Варненски и Бургазки окржзи, най-слабо въ Видинъ, Ст. Загора и Враца; тоя фактъ трѣбва да се постави въ връзка съ социалното движение на населението въ тия окржзи. Къмъ окржзитѣ Варна и Бургазъ има силно прииждане на насе-

ление отъ чужбина и отъ другитѣ окржзи; въ това отношение тия два окржга заематъ първо мѣсто между всички окржзи на страната, и това е причината за да бжде въ тия окржзи по-силно застжпено нежененото мжжко население. Напротивъ, окржзитѣ Видинъ Ст. Загора и Враца привличатъ малобройно външно население и затова даватъ по-малки броеве нежененти. Съотвѣтно съ разпрѣдѣлението на нежененитѣ и вслѣдствие на дѣйствието на противоположни фактори, относителнитѣ броеве на жененитѣ сж най-голѣми въ окржзитѣ Видинъ, Враца, Ст. Загора и Русе и най-малки въ Бургазъ и Варна. Най-голѣмъ е броятъ на овдовѣлитѣ въ Пловдивъ, София и Враца, а най-малъкъ — въ Русе, Шуменъ, Варна и Търново. Най-голѣмъ брой разведени даватъ окржзи София, Русе, Пловдивъ, Варна, Шуменъ, дѣто условията на голѣмия градъ благоприятствуватъ разводитѣ и въ Видинъ, дѣто той трѣбва да се дължи на ромънското население. Най-малъкъ е броятъ на разведенитѣ въ Кюстендилъ, дѣто патриархалнитѣ нрави изглеждатъ най-добрѣ запазени.

Съ течение на врѣмето ставатъ нѣкои промѣни въ разпрѣдѣлението на нашето население по сѣмейно положение, което може да се види най-добрѣ отъ таблицата, която слѣдва, и която съдържа данни за годинитѣ 1887, 1892, 1900, 1905 и 1910:

ТАБЛИЦА № 31.

на 10000 души отъ населението

години	нежененти			женени			овдовѣли			разведени [1])		
	мжж.	жени	всич.	мжж.	жени	всич.	мжж.	жени	всич.	мжж.	жени	всич.
1910	5604	5155	5384	4039	4228	4132	342	602	469	12	12	12
1905	5618	5175	5401	4051	4207	4127	318	604	458	13	14	14
1900	5727	5269	5502	3940	4085	4011	320	625	465	15	16	15
1892	5565	5144	5359	4065	4104	4133	280	581	427	8	8	8
1887	5533	5070	5306	4139	4257	4197	265	623	440	6	9	8

Тия числа показватъ нѣкои интересни тенденции Така, нежененитѣ се увеличаватъ, започвайки отъ 1892 год. чакъ до 1900 год., откогато започватъ да намаляватъ. Въ сжщото врѣме се намалява относителниятъ брой на жененитѣ. Но прѣзъ 1905 и 1910 год. се констатира обратната тенденция, а именно, намалява се числото на нежененитѣ, а заедно съ това се увеличава числото на

[1]) Изоставени сж числата за лицата съ непоказано сѣмейно положение.

женените. Подобни измѣнения прѣзъ сѫщитѣ години показватъ както числата за женитѣ, така и ония за мѫжетѣ. Числата на овдовѣлитѣ се развиватъ по свой собственъ пѫть: тѣ се намаляватъ прѣзъ 1892 год., увеличаватъ се прѣзъ 1900, намаляватъ се прѣзъ 1905 и отново се увеличаватъ прѣзъ 1910 г. Числото на разведенитѣ се увеличава до 1900 г., а слѣдъ това непрѣкъснато намалява. На какви причини се дължатъ тия промѣни? Измѣненията въ числата на неженените и женените трѣбва да стоятъ въ връзка съ условията на брачностьта и смъртностьта и тѣхнитѣ измѣнения прѣзъ сѫщитѣ години, въ които наблюдаваме измѣненията на горнитѣ числа. За да се убѣдимъ въ това, достатъчно е да хвърлимъ погледъ върху числата, които слѣдватъ:

ТАБЛИЦА № 32.

на 1000 жители

	бракове	умирания
1889—1890	8.4	19·2
1891—1895	8·2	27·8
1895—1900	8.3	23·9
1901—1905	10 0	22·5
1905—1910	9·3	23·8

Отъ тия числа се вижда, че никога нашата страна не е имала такава низка брачность и толкова висока смъртность, колкото прѣзъ периодитѣ, въ които броеветѣ на женените сѫ били малки. Прѣзъ тия години, слѣдов., смъртьта е намалявала броя на женените, увеличавайки броя на овдовѣлитѣ, а слабата брачность не е давала възможность да се компензиратъ жертвитѣ отъ увеличената смъртность. Подобрѣнието на икономическитѣ условия, особно повишението на цѣнитѣ на земнитѣ произведения, което създаде условия за намаление на смъртностьта и увеличение на брачностьта прѣзъ периода 1900—1910 г., е главниятъ факторъ за нарастването на относителния брой на женените.

Увеличението въ броя на разведенитѣ прѣзъ 1900 г. може да се обясни съ увеличената пълнота на даннитѣ, но постоянното намаление на тая цифра отъ тогава насамъ е невѣроятно.

8. Народностенъ съставъ.

Статистиката на народноститѣ има за нашата страна особено голѣмо значение, поради смѣсения националенъ стставъ на населението. Така, споредъ даннитѣ за 1910 г., въ България имало: 3,497,974 българи, 21,143 българи — мохамедани (помаци), 465,988 турци, 121,573 цигани, 79,748 ромъни, 47,935 гърци, 40,118 евреи, 18,170 татари, 12 919 арменци, 9,329 гагаузи, 4,220 куцовласи, 3,396 нѣмци, 3,218 сърби, 2,512 руси и 9,166 разни други, което показва, че българитѣ съставляватъ 80·64%, помацитѣ — 0.49, турцитѣ — 10·74, циганитѣ — 2.80, ромънитѣ — 1·84, гърцитѣ — 1·11, евреитѣ — 0.92, татаритѣ — 0·42, арменцитѣ — 0·30, гагаузитѣ — 0.22, куцовласитѣ — 0.10, нѣмцитѣ — 0.08, сърбитѣ — 0.07 и руситѣ — 0.06% отъ цѣлото население на страната. Тия народности сж различно разпрѣдѣлени въ градоветѣ и селата на царството:

ТАБЛИЦА № 33.

народности	градско население		селско население	
	абс. брой	%	абс. брой	%
българи	626172	75·49	2871802	81·86
помаци	121	0.01	21022	0·60
турци	71652	8·64	394336	11·24
цигани	28462	3·43	93111	2·65
ромъни	7222	0·87	72526	2·07
гърци	26538	3·20	21397	0 61
евреи	38537	4·65	1581	0·05
татари	5045	0·61	13125	0·37
армени	11331	1·37	1588	0·05
гагаузи	2297	0·28	7032	0·20
куцовласи	1776	0·21	2444	0·07
нѣмци	2160	0·26	1236	0·04
сърби	1700	0·20	1518	0·04
руси	740	0·09	1772	0·05

Българитѣ, помацитѣ, турцитѣ и ромънитѣ прѣдпочитатъ селата прѣдъ градоветѣ; между тѣхъ въ това отношение заематъ

първо мѣсто помацитѣ, които живѣятъ почти изключително въ селата. Всички останали народности, а най-много евреитѣ, прѣдпочитатъ градоветѣ.

Въ периода 1887—1900—1910 год., сж станали сжществени промѣни въ народностния съставъ на нашето население:

ТАБЛИЦА № 34.

народность и матеренъ езикъ	1887 абс. брой	1887 на %	1900 абс. брой	1900 на %	1910 абс. брой	1910 на %
българи	—	—	2867582	76.59	3497974	80.64
български	2326250	73.75	2887860	77.13	3523367	81.23
турци	—	—	531084	14.18	465988	10.74
турски	607331	19.25	359644	14.41	504553	11.63
цигани	—	—	89549	2.39	121573	2.80
цигански	50291	1.59	89549	2.39	76400	1.76
ромъни	—	—	71063	1.90	79748	1.84
ромънски	—	—	75235	2.01	96385	2.22
гърци	—	—	69020	1.84	47935	1.11
гръцки	58326	1.85	70887	1.89	50868	1.17
евреи	—	—	33661	0.90	40118	0.92
еврейски	23541	0.75	32573	0.87	38553	0.89

Отъ посоченитѣ данни се вижда, че броятъ на българитѣ, власитѣ и евреитѣ се увеличава, а онзи на турцитѣ и гърцитѣ — намалява. Най-силно сж се увеличили власитѣ, слѣдъ тѣхъ евреитѣ и най-послѣ българитѣ. Причината, задѣто българитѣ държатъ тукъ послѣдно мѣсто се крие, разбира се, въ емиграционното имъ движение къмъ много държави на Европа и Съединенитѣ Щати на Америка. Най-силно сж се намалили турцитѣ и гърцитѣ, вслѣдствие на постоянното имъ изселване: турцитѣ се изселватъ непрѣкжснато отъ освобождението на България, а гърцитѣ се изселиха главно прѣзъ периода 1905—1910 г., Прѣзъ 1900 година циганитѣ сж показали, въ сравнение съ 1887 г., едно чувствително увеличение на броя си, и сжщото констатираме и прѣзъ 1910 г. Увеличението на броя на циганитѣ не е голѣма печалба за нашата страна.

Разпрѣдѣлението на народноститѣ въ отдѣлнитѣ окржзи, споредъ даннитѣ за матерния езикъ, се вижда въ слѣднитѣ числа:

ТАБЛИЦА № 35.

Брой на жителитѣ

	въ градоветѣ		въ селата		общо		на 100 души с падатъ съ чужд матеренъ език		
	съ бълг. мат. ез.	съ чуж. мат. ез.	съ бълг. мат. ез.	съ чуж. мат. ез.	съ бълг. мат. ез.	съ чуж. мат. ез.	въ гр.	въ сел.	общ
Бургазъ	57576	29361	214225	50331	271801	79692	33.77	19.02	22.6
Варна	42720	32851	144589	109443	187309	142294	43.47	43.08	43 1
Видинъ	26164	8296	149078	54016	175242	62312	24.07	26 59	26.2
Враца	27155	4018	257288	23985	284443	28003	12.89	8.53	8.9
Кюстен.	26100	4014	200402	997	226502	5011	13.33	0 50	2.1
Пловд.	86658	27657	308962	24027	395620	51684	24.19	7.22	11.5
Плѣв.	43320	7215	289342	25978	332662	33193	14.28	8.24	9.0
Русе	45594	32192	181672	146844	227266	179036	41.39	44.70	44 0
София	110842	23769	334902	3070	454744	26839	16.55	0.91	5 5
Ст. Заг.	62817	10091	342938	27106	455755	37197	13.84	7 32	8.4
Търн.	60592	6428	355289	25884	415881	32312	9.59	6.79	7.2
Шум.	29172	15908	116914	120590	146086	136498	35.29	50.77	48 3
гр. Соф.	80905	21904	—	—	80905	21904	21.30	—	21.3

Най-чистиятъ окржгъ въ страната е Кюстендилскиятъ. Сра вително чисти сж окржзитѣ София, Търново. Най-много чужди ел менти има въ Шуменски, Русенски, Варненски, Видински и Бургазк окржзи. Въ първитѣ три окржга живѣе значителенъ брой турск население, въ Видински — ромънско, а въ Бургазки — турско гръцко население. Най-много инородни елементи има въ окржг Варна, и слѣдъ него идатъ Русе, Шуменъ, Бургазъ, Пловдивъ, Ви динъ; най чисти сж градоветѣ въ окржгъ Търново, Враца, Кюстен дилъ, Ст. Загора. Най-голѣмъ е броятъ на инороднитѣ въ селата в окржгъ Шуменъ, гдѣто тѣ съставляватъ по-вече отъ половинат на селското население въ окржга, голѣмъ е броятъ на инородцит въ селата на окржгъ Русе, Варна, Видинъ, Бургазъ. Най-чисто селското население въ Кюстендилъ, София, Търново, Пловдив Плѣвенъ, Враца, Ст. Загора, особено въ първитѣ два окржга.

9. Вѣроизповѣденъ съставъ.

Прѣзъ 1910 год. въ България имало 3,643,136 източно-прав славни, 32,146 католици, 6,254 протестанти, 12,270 армено-грегор янци, 40,770 израилтяни, 602,084 мохамедани; или източно-прав славнитѣ съставлявали 83,99%, католицитѣ — 0·74, протестанти

—0.15, армено-грегориянцитѣ — 0.28, израилтянитѣ — 0.92, мохамеданитѣ—13.88 на% отъ цѣлото население. Тия данни показватъ, че и по отношение на вѣроизповѣданията, нашата страна прѣдставлява сѫщо такава пъстра картина, каквато и въ народностно отношение. Споредъ даннитѣ за 1910 г., източно-православнитѣ (84.86% отъ цѣлото селско население) и мохамеданитѣ (14.28 отъ селското), сѫ застѫпени по-силно въ селата, а католицитѣ (1.10 отъ градското), протестантитѣ (0.36 отъ градското), армено-григорианцитѣ (1.20 отъ градското) и израилтянитѣ (4.64 отъ градското) — въ градоветѣ.

Главнитѣ вѣроизповѣдания сѫ застѫпени въ отдѣлнитѣ окрѫзи на страната по слѣдния начинъ:

ТАБЛИЦА № 36.

на 100 души отъ населението на 31 дек. 1910 г.

	източно-православни	мохамедани	израилтяни
Бургазъ	86·86	11·59	0·98
Варна	62·98	34·37	0·74
Видинъ	95·55	3·23	0·94
Враца	94·50	4·14	0·21
Кюстендилъ	98·17	0·60	1 16
Пловдивъ	84·15	10·64	1·40
Плѣвенъ	92·74	6·04	0·17
Русе	58·05	39·72	1·09
София	95·03	1·11	2·87
Ст. Загора	92·41	6·83	0.48
Търново	92·46	5·95	0 03
Шуменъ	52·25	46·97	0·40
Сѣв. България	82·48	15·63	0·91
Южна България	87·85	9·55	0·95

Най-компактно православно население има въ окрѫзитѣ Кюстендилъ, Видинъ, София, Враца, Плѣвенъ, Ст.Загора, Търново. Най-слабо е застѫпено православното население въ окрѫзитѣ Шуменъ, Русе, Варна, гдѣто пъкъ има сравнително по-голѣмо значение мохамеданското население. Въ тия три окрѫга мохамеданитѣ прѣдставляватъ понѣкѫдѣ доста компактни маси. Израилтянитѣ сѫ най-силно застѫпени въ Софийски окрѫгъ, силно застѫпени сѫ въ окрѫзитѣ Пловдивъ, Кюстендилъ и Русе, а слабо — въ окрѫзитѣ Търново, Плѣвенъ и Враца. Изобщо въ Южна България населението е по-хомогенно въ вѣроизповѣдно отношение, защото

количественото значение на мохамеданското население въ тая часть на нашето отечество е значително по-малко, отколкото въ Сѣверна България: мохамеданското население отъ Южна България по-отдавна е започнало да се изселва. Мохамеданското население въ окрѫзитѣ Шуменъ, Русе и Варна отчасти е мохамеданизирано българско мѣстно население, — отчасти прѣселено отъ други краища на османската империя. Това компактно население нѣмà възможность да избѣга прѣзъ 1877 - 78 г., заедно съ отстѫпващитѣ турски войски, въ ония размѣри, въ които това направи турското население отъ Южна България, защото на това попрѣчи развитието на военнитѣ дѣйствия. Слѣдъ освобождението на България се започна изселване на турското население, както отъ Сѣверна, така и отъ Южна България, ала отъ Южна България, гдѣто ужаситѣ на възстанията и войната бѣха създали невъзможни отношения между българи и турци, изселванията ставаха въ много по-голѣми размѣри, отколкото отъ Сѣверна, гдѣто, благодарение на компактностьта на турското население и на обстоятелството, че последното бѣше отдалечено отъ театра на възстанията и войната, то живѣело затворено въ себе си, подържайки търпими отношения съ околнитѣ българи.

Отъ освобождението на страната и досега, въ вѣроизповѣдния съставъ на населението ставатъ сѫществени промѣни. Така, прѣзъ 1887 и 1910 г. на 100 души отъ населението се падали:

ТАБЛИЦА № 37

	1887 г.	1910 г.
източно православни	76·86	83·99
мохамедани	21·44	13·88
католици	0·59	0·74
протестанти	0·04	0·14
израилтяни	0·77	0·93

Увеличили сѫ се всички вѣроизповѣдания, съ изключение на мохамеданското, а най-много се увеличили католицитѣ и протестантитѣ, благодарение на засилващата се емиграция отъ Западна Европа. Значително намаление прѣтърпѣли мохамеданитѣ, поради изселването на турското население. Тоя процесъ може да се види още по-добрѣ въ таблицата, която слѣдва:

ТАБЛИЦА № 38

на 100 души отъ населението

	мохамедани	
	1880 год.	1910 год.
Бургазъ	24·13[1])	11·59
Варна	58·82	34.37
Видинъ	7·13	3·23
Враца	7·49	4.14
Кюстендилъ	2·94	0·61
Пловдивъ	19 15[1])	10.64
Плѣвенъ	14·38	6·04
Русе	57·70	39·72
София	2.24	1.11
Ст. Загора	19·76[1])	6 83
Търново	18·26	5·95
Шуменъ	74·08	46·96
Сѣв. България	28·96	15 63
Южна България	20·26	9·55
Царството	26·91	13·88

Намалението на мохамеданското население е много по-силно въ Южна, отколкото въ Сѣверна България: мохамеданското насселение въ Южна България се е намалило за единъ периодъ отъ 26 години съ 37.88%. а онова на Сѣверна, за единъ периодъ отъ 30 години само съ 21.01%. Въ отдѣлнитѣ окржзи различията сж значителни: най-много се е намалило мохамеданското население въ окржзитѣ Кюстендилъ, Търново, Ст.Загора, Бургазъ, Видинъ и София, по-малко въ останалитѣ окржзи.

10. Подaнство.

Споредъ даннитѣ отъ прѣброяването на 31 декември 1910 г. въ България имало 4,293,856 български, 7,314 — австро унгарски, 3,985 гръцки, 2,229 ромънски. 1,911 руски, 1,039 италиянски, 2,357 сръбски, 23,632 турски и 2.012 разни други поданици, между които 609 германски, 185 английски, 408 французки, 82 б[illegible]ийски. На сжщата дата, слѣдователно, българскитѣ поданици съставлявали 98 99% отъ всички жители на Царството, австро-унгарскитѣ — 0.15%, гръцкитѣ — 0.9, италиянскитѣ — 0.02, ромънскитѣ—0.05, рускитѣ — 0.04, сръбскитѣ — 0.05, турскитѣ—0.55. Всички чужди поданици въ България били 43,479 или 1.01 на % отъ цѣлото население, отъ които 20,951 мжже и 11.783 жени, отъ което

[1]) За 1884 год.

слѣдва, че на 1000 мжже чужди поданици се падатъ 513 жени Най-много чужди поданици сж турскитѣ; ала грамадната имт часть сж българи отъ Македония и Одринско, дошли да чужби нуватъ за печалба въ България. Второ мѣсто заематъ поданицитѣ на Австро-Унгария, най-близката до България западно-европейска държава. Поданицитѣ на Австро-Унгария и Германия сж повече отъ ония на Русия, Франция и Англия. Както трѣбва да се очаква, чуждитѣ поданици сж по-силно прѣдставени въ градоветѣ отколкото въ селата, така, прѣзъ 1910 г. чуждитѣ поданици у насъ съставлявали 3.95% отъ населението въ градоветѣ и само 0.31% отъ онова на селата. Най-много чужди поданици има въ окржгъ Варна, гдѣто тѣ съставятъ 2.87%, слѣдъ който идатъ по редъ: София — 2.00%, Русе — 1.28%, Бургазъ—1.22%, Пловдивъ — 1.18%, Видинъ — 0.89%, Шуменъ — 0.46%, Търново — 0.42%, Враца — 0.38%, Ст. Загора — 0.30%, Плѣвенъ — 0.30%, Кюстендилъ — 0.29%. Въ градъ София чуждитѣ поданици съставятъ 8.48% отъ цѣлото население. Най-много чужди поданици има въ ония окржзи, въ които има голѣми градове. Изобщо, въ Сѣверна България чуждитѣ поданици сж повече, отколкото въ Южна: въ първата тѣ съставятъ 1.05% отъ населението, въ втората тѣ даватъ само 0.88%. Таблицата, която слѣдва, ни показва броеветѣ на български и чужди поданици прѣзъ 1892 и 1910 г.

ТАБЛИЦА № 39

поданици	1892 год.		1910 год.	
	абс. брой	на %	абс. брой	на %
български	3271822	98·83	4293855	98·99
чужди	38076	1·15	43479	1·01
отъ тѣхъ:				
австро-унгарски	5161	0·15	6314	0·15
гръцки	6706	0·20	3985	0·09
ромънски	950	0·03	2229	0·05
руски	690	0·02	1911	0·04
сръбски	939	0·03	2357	0·05
турски	20752	0·63	23632	0·55

Българскитѣ поданици сж се увеличили и сж се намалили чуждитѣ, което показва, че една часть отъ дошлитѣ чужди поданици съ течение на врѣмето сж приели българско поданство. Това се отнася главно за българитѣ — турски поданици. Намалението

на процента на гръцкитѣ поданици се дължи, между друго, и на значителното изселване на гърцитѣ прѣзъ периода 1905 — 1910 г. Австро-унгарскитѣ поданици сж запазили мѣстото си, а поданицитѣ на всички останали държави сж се увеличили.

11. Грамотность.

Прѣзъ 1910 год. били грамотни 33.7 % отъ цѣлото население на България, като при това между мжжетѣ грамотни били значително повече—46·3, отколкото между женитѣ — 20·5%. Въ градоветѣ грамотностьта е по-висока, отколкото въ селата: докато въ първитѣ сж грамотни 50·13 % (1906 год.,) въ вторитѣ грамотнитѣ сж само 22.51 %; Въ сравнение съ мжжетѣ, женитѣ въ селата сж много по-малко грамотни, отколкото въ градоветѣ: на 100 души отъ мжжкото население се падатъ грамотни мжже: въ градоветѣ — 60·85, въ селата — 35·63; а на 100 жени се падатъ грамотни: въ градоветѣ — 38· 56, въ селата — 8·99.

Интересни сж даннитѣ за грамотностьта при отдѣлнитѣ народности:

ТАБЛИЦА № 40

прѣзъ 1905 год. на 100 отъ населението грамотни

народность	мжже	жени	изобщо
българи	47·19	16·78	32·27
помаци	4·19	0·17	2·20
турци	6·26	1·54	3·96
цигани	3·92	0·53	2·26
гърци	47·61	22·23	35·20
ромъни	26·75	3·77	15·34
евреи	67·96	39 50	53·67
ерменци	63·32	42.64	54·31

Отъ тия данни се вижда, че най-грамотни сж въ България арменцитѣ и евреитѣ, и че низката грамотность на помацитѣ, турцитѣ, циганитѣ и ромънитѣ намалява общата грамотность на населението. Високата грамотность на арменцитѣ и евреитѣ трѣбва да се обясни главно съ обстоятелството, че тѣ живѣятъ почти изключително въ градоветѣ, гдѣто условията за разпространение на грамотностьта и образованието сж много по-благоприятни, отколкото въ селата. Между мжжетѣ най-грамотни сж евреитѣ, най-неграмотни — циганитѣ, а между женитѣ най-грамотни сж армен-

китѣ, а най-неграмотни — помакинитѣ. По всѣка вѣроятность по-голѣмата часть отъ грамотнитѣ цигани сѫ православни цигани съ българскн матеренъ езикъ, и затова нѣма да сгрѣшимъ, ако приемемъ, че най-неграмотни сѫ не помацитѣ, както излиза отъ цифритѣ, а мохамеданскитѣ цигани.

Най-грамотно е населението въ Търновски окрѫгъ, гдѣто грамотнитѣ съставляватъ 37·75%; слѣдъ тоя окрѫгъ идатъ: София — 34·20%, Пловдивъ — 30·54%, Стара-Загора — 30.09, Бургазъ — 28·23, Плѣвенъ — 26.71, Варна— 25·78. Кюстендилъ— 24·04, Русе — 22·00, Шуменъ — 21·69, Враца — 21·66, Видинъ — 21·12. Най-малко грамотни има въ ония окрѫзи, въ които има доста турското население. Въ Сѣверна България грамотнитѣ сѫ 27·18%, а въ Южна — 29·71; тая разлика се обяснява пакъ съ голѣмото значение на турски елементъ въ Сѣверна България.

Споредъ даннитѣ за 1905 год., специфичната цифра за грамотностьта, т. е., цифрата за грамотностьта на населението по-възрастно отъ 6 години, е 50·57 % при мѫжетѣ, 18·24 % при женитѣ и 34.76 % общо за женитѣ и мѫжетѣ; въ градоветѣ броятъ на грамотнитѣ между населението по-възрастно отъ 6 год. съставлява 58.93 % а въ селата — 28.44. Грамотностьта на мѫжетѣ по-възрастни отъ 6 години въ градоветѣ — 71.28, е значително по-висока отъ оная на женитѣ — 45.47. Още по-голѣма е разликата въ специфичната грамотность на мѫжетѣ и женитѣ, по-възрастни отъ 6 години, въ селата, гдѣто първитѣ даватъ 45·01, а вторитѣ — 11.31.

Тия числа могатъ да бѫдатъ допълнени съ данни за специфичната грамотность на брачущитѣ се и на прѣгледанитѣ отъ наборнитѣ комисии младежи. Прѣзъ периода 1906 — 1910 год., на 100 отъ встѫпилитѣ въ бракъ сѫ били грамотни срѣдно 47·8; и тукъ мѫжетѣ сѫ по-грамотни отъ женитѣ: докато при първитѣ грамотнитѣ съставляватъ 69.0 %, при послѣднитѣ тѣ даватъ само 26·6 %. Най-низъкъ е процентътъ на грамотнитѣ при встѫпилитѣ въ бракъ отъ мохамеданското население — 4.0 %, по-високъ при изт. православнитѣ — 54·4%, още по-високъ при всички останали вѣроизповѣдания — 72·8%. А прѣзъ 1910 год. относителниятъ брой на неграмотнитѣ способни за военна служба младежи възлизалъ на 26·58 %.

Грамотностьта въ България прави бързи успѣхи. Прѣзъ 1887 год., относителниятъ брой на грамотнитѣ измежду цѣлото население на страната възлизалъ на 337.773 или 10.7 %, прѣзъ 1892 год. — на 517.441 или 15·6 %, прѣзъ 1905 г. — на 1.126.514 или 27.9 %, а прѣзъ 1910 год., — на 33.7 %. Прѣзъ периода 1893 —

1895 г, срѣдниятъ относителенъ брой на грамотнитѣ измежду встжпилитѣ въ бракъ лица билъ 26.6 %, за да се увеличи прѣзъ 1906 — 1910 г. на 47.8 %.

12. Домакинства.

Подъ думата домакинство въ нашата статистика се разбира скупа лица, които живѣятъ и се хранятъ заедно. Единични лица, които отдѣлно живѣятъ и отдѣлно се хранятъ, се смѣтатъ за отдѣлни домакинства. Прѣзъ 1910 год. въ България имало 774,954 домакинства, отъ които 1410 били колективни, а останалитѣ обикновени; прѣзъ сжщата година срѣдно се падали на 100 домакинства 560 члена. България държи мѣсто между ония държави, които иматъ най-многочленни домакинства; така, прѣзъ 1900 год., на едно домакинство се падали членове: въ Сърбия—6.20, въ Русия (1897 год.) 5·60, въ България—5.62, въ Съединенитѣ-Щати — 4.70, въ Австрия—4.70, въ Англия—4 82, въ Германия—4.60, въ Унгария——4.58, въ Италия—4.55, въ Франция—3.55. Разпрѣдѣлението на домакинствата въ България, споредъ броя на тѣхнитѣ членове прѣзъ 1887, 1900, 1905 и 1919 год., се вижда отъ цифритѣ на таблица № 41), помѣстена на стр. 56.

Най-многочислени сж домакинствата съ 5 до 9 члена, слѣдъ които идатъ домакинствата съ 2 до 4, и съ 10 и по-вече члена; на послѣдно мѣсто стоятъ едночленнитѣ и колективнитѣ домакинства. Това разпрѣдѣление на домакинствата съотвѣтствува на аграрния характеръ на нашата страна и на прѣобладанието на селското население. Тая връзка се потвърдява и отъ слѣднята таблица:

ТАБЛИЦА № 42.

на 100 отъ всички домакинства се падатъ

	едноченни	съ 2—4 члена	съ 5—9 члена	съ 10 и по-вече члена	колективни	срѣденъ брой чл. на 1 домак.
въ селата	2.84	27.02	59.47	10.57	0.10	6.09
въ градоветѣ съ повече отъ 10000 ж.	16.74	44.43	37.07	1.31	0.45	4.14
въ градоветѣ съ 5—10,000 ж.	8.66	45.56	43.60	1.92	0.26	4.47
въ градоветѣ съ помалко отъ 5000 ж.	8.28	49.73	39.89	1.77	0.33	4.01

Прочее, едночленнитѣ домакинства сж най-добрѣ застжпени въ градоветѣ, а най-малко въ селата; домакинствата съ 2—4 члена сж най-многочислени въ градоветѣ съ население до 5000 жители, макаръ да сж добрѣ прѣдставени и въ останалитѣ градове, и най-малочислени сж въ селата; домакинствата съ 5—9 члена сж най-силно застжпени въ селата, а най-малко въ градоветѣ съ население повече отъ 10,000 души; многочисленитѣ домакинства съ 10 и по-

ТАБЛИЦА № 41

години	домакинства											
	съ 1 членъ		съ 2 4 члена		съ 5-9 члена		съ 10 и повече члена		колективни домакинства[1])	
	абс. брой	на%	абс. брой	на%	абс. брой	на%	абс. брой	на%	абс. брой	на%
1887	8877	1 60	199779	35 90	305500	54·91	42244	7 59	—	—
1892	10098	1·74	198292	34·18	329244	56·75	42491	7.33	—	—
1900	26584	3 99	215473	32·33	374626	56·21	48770	7·32	1045	0·15
1905	31511	4·45	221259	31·22	396946	56·00	57785	8·15	1313	0·18
1910	44676	5·77	245846	31·72	419198	54·09	63824	8 24	1410	0.18

[1]) При прѣброяването отъ 1887 и 1892 год. домакинствата не сж били дѣлени на обикновени и колективни.

вече члена сж най-разпространени въ селата, а най-малко въ градоветѣ съ по-вече отъ 10,000 жители; най-сетнѣ, при колективнитѣ домакинства ние намираме високи числа за градоветѣ и низки за селата. Всичко това е напълно естествено и не се нуждае отъ обяснения. Прави впечатление само обстоятелството, гдѣто домакинствата съ 2—4 члена сж по-разпространени въ градоветѣ съ население до 5,000 души, отколкото въ ония съ 5—10,000, и гдѣто домакинствата съ 5—9 члена, съ 10 и по-вече, както и колективнитѣ домакинства сж по-силно застжпени въ градоветѣ съ население отъ 5—10,000, отколкото въ ония съ население до 5,000 души. Това различие се вижда и въ срѣдния брой членове, които се падатъ на домакинство: най низъкъ е срѣдниятъ брой членове въ домакинствотото при градоветѣ съ население до 5,000 души. Тоя фактъ би могълъ да бжде поставенъ въ връзка съ обстоятелството, че около $^2/_3$ отъ градоветѣ съ население до 5,000 души иматъ стационерно или намаляваще се население; въ тия градове се рушатъ, вслѣдствие на новитѣ стопански условия, основитѣ на старитѣ поминъци, поради което части отъ населението, особено принадлежащитѣ къмъ производителни възрасти, търсятъ поминъка си въ чужбина или въ други градове на България. Липсата на части отъ населението се отразява върху броя на членоветѣ въ домакинствата, а въ сжщото врѣме въ такива мѣста по-силно развитиятъ индивидуализъмъ разрушава старитѣ многочленни домакинства. Една голѣма часть пъкъ отъ градоветѣ съ население 5—10,000 жители правятъ сжществени прогреси въ икономическо отношение, като запазватъ при това прѣдимно аграрната си физиономия, която благоприятствува развитието на домакинствата съ по́-голѣмъ брой членове.

Прѣзъ 1910 г. срѣдниятъ брой членове на едно домакинство билъ: въ Бургазки окржгъ — 5 12, въ Варна — 5·28, въ Видинъ — 6·01, въ Враца — 6·23, въ Кюстендилъ — 6·20, въ Пловдивъ — 5 29, въ Плѣвенъ — 5 97, въ Русе — 5·58, въ София — 5·31, въ Ст. Загора — 5·66, въ Търново—5·75, въ Шуменъ—5·55. Найголѣмъ срѣденъ брой членове на домакинство се падатъ въ Врачански и Кюстендилски окржзи, а по-малъкъ — въ Русе, Шуменъ, София, Пловдивъ, Варна, Бургазъ. Срѣдно мѣсто заематъ Видински, Пловдивски, Търновски и Ст. Загорски окржзи. Тия различия между отдѣлнитѣ окржзи трѣбва да се обяснятъ съ различното значение, което има въ тѣхъ градското население: тамъ гдѣто градското население е по-многочислено, по-малъкъ е срѣдниятъ брой членове на домакинство и обратно.

Между Сѣверна и Южна България се забѣлѣзватъ слѣднитѣ различия:

ТАБЛИЦА № 43.

на 100 отъ домакинствата се падатъ

	дом. съ 1 чл.	съ 2—4 члена	съ 5—9 члена	съ повече отъ 10 чл.	колектив. домакин.	срѣденъ брой членове на 1 дом.
Сѣв. България	5.98	30.16	54.75	9.01	0.10	5.69
Юж. България	5.31	35.52	52.29	6.48	0.40	5.04

Въ Сѣверна България сж по-разпространени домакинствата съ 1, съ 5—9 и съ по-вече отъ 10 члена. Изобщо многочленнитѣ домакинства сж по-вече въ Сѣверна България, а малочленнитѣ — въ Южна. Това съвпада съ обстоятелството, че срѣдниятъ брой членове на домакинство въ Южна България е значително по-малъкъ, отколкото въ Сѣверна. Тоя контрастъ въ двѣтѣ голѣми области на нашата страна стои въ връзка съ по-голѣмото значение на градското население въ Южна България, а така сжщо и съ факта, че тъкмо въ Южна България се отрази най-силно влиянието на новитѣ икономически условия, за които се спомена нѣщо по́-горѣ Прѣобладанието на едночленнитѣ домакинства въ Сѣверна България, което изглежда да противорѣчи на горѣказаното, трѣбва да се обясни единствено съ това, че отъ 4-тѣ голѣми градове на България — София, Пловдивъ, Русе и Варна — тритѣ се намиратъ въ Сѣверна България, докато въ Южна България се пада само Пловдивъ. А извѣстно е, че тъкмо въ тия градове броятъ на едночленнитѣ домакинства е най-голѣмъ.

ТАБЛИЦА № 44.

на 100 отъ всички домакинства се падатъ

Години	едночленни	съ 2—4 члена	съ 5—9 члена	съ 10 и повече чл.	колективни	срѣденъ брой членове на 1 домакинство
1910	5.77	31.72	54.09	8 24	0.18	5.60
1905	4.45	31.22	56.00	8.15	0.18	5.69
1900	3 99	32.33	56.21	7.32	0.15	5.62
1887	1.60	35.90	54 91	7.59		5.67

Интересни сж промѣнитѣ, настжпили въ състава на домакинствата у насъ отъ 1887 г. насамъ. Най-силно сж се увеличили въ относителното си значение едночленнитѣ домакинства — отъ 1·6 на 5·8 прѣзъ 1910 г.; увеличили сж се и най-многочленнитѣ домакинства отъ 10 члена нагорѣ — отъ 7·6 на 8·4 (заедно съ колективнитѣ); многочленнитѣ домакинства сж се увеличили отъ 7·3 прѣзъ 1900 г. на 8·2% прѣзъ 1910 г. Дамакинствата съ 2—4 и съ 5—9

члена сж се намалили: първитѣ отъ 35·9 прѣзъ 1887 год., на 31·7% прѣзъ 1910 г., а вторитѣ — отъ 54·9 на 54·1. Забѣлѣзва се въ сжщото врѣме, че въ сравнение съ 1887 г., срѣдниятъ брой членове на домакинство прѣзъ 1910 год. се е намалилъ отъ 5·67 на 5.60, като е показалъ обаче едно сжществено увеличение прѣзъ 1905 г., — 5 69, което се дължи на увеличението въ броя на домакинствата съ повече отъ 10 члена. Причинитѣ за общото намаление на срѣдния обемъ на българското домакинство трѣбва да се търсятъ въ усилването на индивидуализма, въ прииждането на значителенъ брой чужбинари отъ Македония и Одринско и постепенното, макаръ и бавно, индустриализиране и бюрократизиране на градоветѣ, което увеличава броя на едночленнитѣ домакинства. Причината пъкъ за увеличението на броя на многочленнитѣ домакинства може да се подири въ благоприятнитѣ реколти на периода 1901—1910 г. и въ повдигането на благосъстоянието на селянитѣ, вслѣдствие на увеличението на цѣнитѣ на земедѣлческитѣ произведения и на разработването на нови полета. Това се отнася главно за периода 1900—1905 г., прѣзъ който, вслѣдствие на увеличеното благосъстояние, се яви най-високъ естественъ приръстъ на населението. На дѣйствието на причини съ обратна тенденция се дължи противоположното развитие прѣзъ периода 1906—1910 г.

Особенъ интересъ привличатъ многочленнитѣ домакинства; за тѣхъ любопитни данни съдържа табличката, която слѣдва:

ТАБЛИЦА № 45.

многочленни домакинства прѣзъ

	1900 г.		1905 г.		1910 г.	
	абс. брой	на%	абс. брой	на%	абс. брой	на %
видове на домакинствата						
съ 10—14 члена	42823	87·8	50307	87·1	55609	87·1
съ 15—20 члена	4957	10·2	6249	10·8	6999	11·0
съ 20—24 члена	783	1·6	986	1·7	1020	1·6
съ пов. отъ 24 чл.	207	0·4	243	0·4	196	0·3
всичко	48770	100·0	57785	100·0	63824	100·0

Особено характеристични сѫ числата за дамакинствата съ повече отъ 20 члена. Голѣмиятъ брой на тия многочленни домакинства свидѣтелствува за това, че въпрѣки своя упадъкъ, *задругата* все още доскоро се е радвала въ нашата страна на значително разпространение. Цифритѣ показватъ, че разпадането на задругата едва ли върви така бързо, както нѣкои мислятъ. Наистина, домакинствата съ 20—24 члена и съ по-вече отъ 25 члена показватъ отъ 1905 г. насамъ тенденция къмъ намаление; обаче, добритѣ стопански условия между 1900 и 1905 г. бѣха достатъчни да запазятъ за вторитѣ значението, което имаха прѣзъ 1900 г., а на първитѣ даже да го увеличатъ. Интересно е, че броятъ на домакинствата съ 10—14 члена намалява, а онзи на домакинствата съ 15—19 постоянно расте, което показва, че особно благоприятно се развиватъ ония домакинства, които заематъ срѣдно мѣсто между многочленнитѣ фамилии и задругитѣ. Увеличението на броя на тия фамилии може да бѫде обяснено, освѣнъ съ благоприятното икономическо положение на нашия селянинъ, още и съ обстоятелството, че часть отъ домакинствата съ повече отъ 19 члена, поради отдѣлянето на нѣкои отъ членоветѣ имъ, сѫ останали съ по-малъкъ брой членове и затова сѫ минали въ категорията на домакинствата съ 15 до 19 члена. Най-силно сѫ разпространени домакинствата съ 25 и по-вече члена въ Юго-Западна България (Софийско, Радомирско, Кюстендилско) и въ нѣкои части на Сѣверна България (Плѣвенско, Трънско, Ломско, Царибродско).

13. Агломерация на населението.

Административнитѣ единици у насъ сѫ окрѫзитѣ, околиитѣ и общинитѣ; послѣднитѣ се дѣлятъ на градски и селски. Въ състава на една община могатъ да влизатъ нѣколко населени мѣста. Населенитѣ мѣста могатъ да бѫдатъ села, махали и колиби. *Махали* сѫ групи отъ малки населени мѣста, които се състоятъ отъ неголѣмъ брой кѫщи. *Колиби* сѫ планински селища съ пръснати надалечъ една отъ друга кѫщи.

Таблицата, която слѣдва, показва колко общини и населени мѣста е имало въ България на 31 дек. 1912 год.:

ТАБЛИЦА № 46.

околии окржзи	общини град.	общини сел.	общини всичко	населени мѣста град.	населени мѣста села	населени мѣста мах. и кол.	населени мѣста всичко
Айтосъ	1	15	16	1	62	—	63
Анхиало	2	11	13	2	51	—	53
Бургазъ	2	33	35	2	59	2	63
Карнобатъ	1	29	30	1	57	—	58
Котелъ	1	9	10	1	16	—	17
Къзълъ-Агачъ	1	44	45	1	60	1	62
Сливенъ	1	24	25	1	39	—	40
Ямболъ	1	41	42	1	58	—	59
Окр. Бургазъ	**10**	**206**	**216**	**10**	**402**	**3**	**415**
Балчикъ	2	8	10	2	91	—	93
Варна (град.)	1	—	1	1	—	—	1
Варна (селска)	—	13	13	—	76	—	76
Добричъ	1	15	16	1	130	—	131
Куртбунаръ	—	11	11	—	63	—	63
Провадия	1	21	22	1	88	—	89
Окр. Варна	**5**	**68**	**73**	**5**	**448**	—	**453**
Бѣлоградчикъ	1	24	25	1	50	2	53
Видинъ	1	28	29	1	57	—	58
Кула	1	21	22	1	36	—	37
Ломъ	1	27	28	1	57	1	59
Окр. Видинъ	**4**	**100**	**104**	**4**	**200**	**3**	**207**
Берковица	1	14	15	1	45	1	47
Бѣла-Слатина	—	31	31	—	32	—	32
Враца	1	45	46	1	75	—	76
Орѣхово	1	32	33	1	39	—	40
Фердинандъ	1	23	24	1	46	—	47
Окр. Враца	**4**	**145**	**149**	**4**	**237**	**1**	**242**
Дупница	1	25	26	1	71	3	75
Кюстендилъ	1	38	39	1	156	1	158
Радомиръ	1	28	29	1	77	5	83
Окр. Кюстендилъ	**3**	**91**	**94**	**3**	**304**	**9**	**316**
Карлово	4	38	42	4	43	—	47
Т. Пазарджикъ	1	52	53	1	64	1	66
Панагюрище	1	16	17	1	16	40	57
Пещера	2	21	23	2	21	2	25
Пловдивъ (гр.)	1	—	1	1	—	—	1
Пловдивъ (сел.)	—	80	80	—	96	2	98
Станимака	1	67	48	2	67	20	88
Окр. Пловдивъ	**10**	**254**	**274**	**10**	**307**	**65**	**382**

Окол. и окржзи	Общини град.	сел.	всичко	населени мѣста град.	села	мах. и кол.	всичк
Ловечъ	1	40	41	1	46	5	52
Луковитъ	1	20	21	1	20	—	21
Никополъ	1	30	31	1	35	—	36
Плѣвенъ	1	43	44	1	53	—	54
Тетевенъ	1	19	20	1	19	74	94
Троянъ	1	22	23	1	18	117	136
Окр. Плѣвенъ	**6**	**174**	**180**	**6**	**191**	**196**	**393**
Бѣла	1	30	31	1	40	—	41
Разградъ	1	39	40	1	76	—	77
Русе (градска)	1	—	1	1	—	—	1
Русе (селска)	—	36	36	—	56	—	56
Силистра	1	24	25	1	80	—	81
Тутраканъ	1	18	19	1	56	1	58
Окр. Русе	**5**	**147**	**152**	**5**	**308**	**1**	**314**
Орхание	2	18	20	2	18	11	31
Пирдопъ	3	12	15	3	14	8	25
Самоковъ	2	37	39	2	46	38	86
София (град.)	1	—	1	1	—	—	1
София (сел.)	—	92	92	—	178	3	181
Трънъ	2	19	21	2	96	2	100
Царибродъ	1	18	19	1	85	12	98
Окр. София	**11**	**196**	**207**	**11**	**437**	**74**	**522**
Борисоградъ	1	22	23	1	24	—	25
Казанлъкъ	1	45	46	1	53	6	60
Нова-Загора	1	51	52	1	64	—	65
Ст. Загора	1	69	70	1	90	—	91
Харманли	1	51	52	1	83	1	85
Хасково	1	46	47	1	60	—	61
Чирпанъ	1	56	57	1	61	—	62
Окр. Ст. Загора	**7**	**340**	**347**	**7**	**435**	**7**	**449**
Габрово	1	23	24	1	5	201	207
Г. Орѣховица	2	41	43	2	42	4	48
Дрѣново	2	22	24	2	26	204	232
Елена	1	26	27	1	26	246	273
Свищовъ	1	32	33	1	34	—	35
Севлиево	1	38	39	1	41	30	72
Търново	1	58	59	1	60	32	93
Окр. Търново	**9**	**240**	**249**	**7**	**234**	**717**	**960**
Ески-Джумая	1	14	15	1	47	—	48
Осм.-Пазаръ	1	15	16	1	100	21	122

	общини			населени мѣста			
окол. и окржзи	град.	сел.	всичко	град.	села	мах. и кол.	всичко
Попово	1	29	30	1	42	—	43
Прѣславъ	1	15	16	1	39	—	40
Шуменъ	2	34	36	2	109	—	111
окр. Шуменъ	**6**	**107**	**113**	**6**	**337**	**21**	**364**
Въ Ц-то 1911 г.	**80**	**2068**	**2148**	**80**	**3840**	**1097**	**5017**
„ „ 1910 „	**80**	**1982**	**2062**	**80**	**3839**	**1099**	**5018**
„ „ 1905 „	**80**	**1813**	**1893**	**80**	**2838**	**1100**	**5018**

Отъ тия числа се вижда, че най-много общини иматъ Софийска (93), Пловдивска (81), Ст.-Загорска (70), Търновска (59), Чирпанска (57), Т. Пазарджишка (53), Ново-Загорска — (52) и Харманлийска околии (52). Съ по 41 — 50 общини сж околиитѣ Къзълъ Агачъ, Ямболъ, Враца, Карлово, Станимака, Ловечъ, Плѣвенъ, Казанлъкъ, Хасково, Г. Орѣховица; съ по 31—40 общини околиитѣ Бургазъ, Бѣла Слатина, Орѣхово, Кюстендилъ, Никополъ, Бѣла, Разградъ, Русе, Самоковъ, Свищовъ, Севлиево, Шуменъ; съ по 21—30 общини околиитѣ Карнобатъ, Сливенъ, Провадия, Бѣлоградчикъ, Видинъ, Кула, Ломъ, Фердинандъ, Дупница, Радомиръ, Пещера, Луковитъ, Троянъ, Силистра, Трънъ, Борисоградъ, Габрово, Дрѣново, Елена, Попово; съ 11—20 общини околиитѣ Анхиало, Балчикъ, Варна, Куртбунаръ, Берковица, Пирдопъ, Ески-Джумая, Айтосъ, Добричъ, Панагюрище, Тетевенъ, Тутраканъ, Орхание, Царибродъ, Османъ-Пазаръ, Прѣславъ и по-сетнѣ само съ 10 общини е околия Котелъ. Броятъ на общинитѣ въ отдѣлнитѣ околии зависи отъ твърдѣ много условия, най-важнитѣ отъ които сж величината и гжстотата на населението, характера на мѣстностьта и административнитѣ нужди на държавата. Обаче, най важниятъ факторъ е количеството на населенитѣ мѣста и размѣритѣ на послѣднитѣ. Споредъ помѣстената по-горѣ таблица, съ най-много населени мѣста у насъ сж околиитѣ: Елена съ 273 населени мѣста, Дрѣново съ 232 Габрово съ 207, София съ 182, Кюстендилъ съ 158, Троянъ съ 136, Османъ Пазаръ съ 122, Шуменъ съ 111. Елена, Габрово, Дрѣново и Троянъ сж околии, въ които се намиратъ поголѣмата часть отъ махалитѣ и колибитѣ въ нашата страна, като при това въ Еленска и Троянска околия по-голѣмо разпространение иматъ махалитѣ, а въ Габрово и Дрѣново — колибитѣ. Въ Кюстендилска и Софийска околия има голѣмъ брой гжсто лежащи едно до друго села съ неголѣми размѣри; часть отъ тѣхъ сж полски, а часть—балкански; тѣхна обща характеристика е, че при-

надлежатъ прѣимуществено къмъ типа на струпанитѣ села. Малки сѫ така сѫщо селата въ Шуменска и Османъ Пазарска околии.

Съ 81—100 населени мѣста у насъ сѫ околиитѣ Балчикъ, Провадия, Радомиръ, Пловдивъ, Станимака, Тетевенъ, Силистра, Самоковъ, Трънъ, Царибродъ, Ст. Загора, Харманли, Търново; съ 61—80 населени мѣста: Айтосъ, Бургазъ, Къзълъ-Агачъ, Варна, Куртбунаръ, Враца, Дупница, Пазарджикъ, Разградъ, Нова-Загора, Хасково, Чирпанъ, Севлиево; съ 41—60 — Анхиало, Карнобатъ, Ямболъ, Бѣлоградчикъ, Видинъ, Ломъ, Берковица, Фердинандъ, Карлово, Панагюрище, Ловечъ, Плѣвенъ, Бѣла, Русе, Тутраканъ, Казанлъкъ, Г. Орѣховица, Ески-Джумая, Попово; съ 18—40 населени мѣста Бѣла-Слатина, Сливенъ, Кула, Орѣхово, Пещера, Луковитъ, Никополъ, Орхание, Пирдопъ, Борисоградъ, Свищовъ, Прѣславъ; найпослѣ иде най-малката околия въ нашата страна — Котелъ — съ 17 населена мѣста.

Броятъ на населенитѣ мѣста въ отдѣлнитѣ околии зависи главно отъ голѣмината на територията на околията, а така сѫщо и отъ размѣритѣ на самитѣ населени мѣста. Ние изчислихме една таблица, която показва по колко населени мѣста се падатъ на една община, по колко жители и по колко квадр. к. м. на едно населено мѣсто:

ТАБЛИЦА № 47.

Околии и окрѫзи	на 1 община нас. мѣста.	на 1 нас. мѣсто жители	на 1 нас. мѣсто кв. к. м.
Айтосъ	3.9	525	18.7
Анхиало	4.1	498	19.7
Бургазъ	1.8	968	37.6
Карнобатъ	1.9	727	24.9
Котелъ	1·7	992	44.2
Къзълъ-Агачъ	1.4	935	35.4
Сливенъ	1.6	1265	26.4
Ямболъ	1.4	1075	30.8
Окрѫгъ Бургазъ	**1.9**	**847**	**28.6**
Балчикъ	9.3	407	20.1
Варна	5 8	1074	21.2
Добричъ	8.2	594	18.2
Куртбунаръ	5.7	761	19.3
Провадия	4.0	847	21.7
Окрѫгъ Варна	**6.2**	**728**	**19.9**
Бѣлоградчикъ	2.1	775	22.8
Видинъ	2.0	1292	15.2
Кула	1.7	1319	25.2
Ломъ	2.1	1233	23.5

околии и окржзи	на 1 община нас. мѣста	на 1 нас. мѣсто жители	на 1 нас. мѣсто кв. к. м.
Окржгъ Видинъ	**2.0**	**11.48**	**21.3**
Берковица	3.1	915	26.9
Бѣла Слатина	1.0	1652	20.7
Враца	1.7	1098	23.3
Орѣхово	1.2	1974	45.2
Фердинандъ	2.0	1029	23.4
Окржгъ Враца	**1.6**	**1291**	**28 5**
Дупница	2.9	867	18.3
Кюстендилъ	4.1	651	14.8
Радомиръ	2.9	766	11.7
Окржгъ Кюстендилъ	**4.3**	**733**	**15.0**
Карлово	1.1	1246	29.5
Пазарджикъ	1.2	1166	21.4
Панагюрище	3.4	625	18.4
Пещера	1.1	1881	78.5
Пловдивъ	1.2	1533	26.0
Станимака	1.8	702	19.8
Окржгъ Пловдивъ	**1.4**	**1171**	**26.5**
Ловечъ	1.3	1469	28.4
Луковитъ	1.0	2227	42.7
Никополъ	1.2	1530	31.5
Плѣвенъ	1.2	1932	35.1
Тетевенъ	4.7	405	12.7
Троянъ	5.9	332	7.8
Окржгъ Плѣвенъ	**2.2**	**931**	**19 6**
Бѣла	1.3	1254	26.7
Разградъ	1.9	1243	22.8
Русе	1.6	2007	32.1
Силистра	3.2	1048	21.8
Тутраканъ	3.1	1032	19.7
Окржгъ Русе	**2.1**	**1294**	**24.2**
Орхание	1.6	1308	36.9
Пирдопъ	1.7	1012	30.7
Самоковъ	2.2	797	31.3
София	2.0	1358	16.2
Трънъ	4.8	542	11.6
Царибродъ	5.2	467	9.7
Окржгъ София	**2.5**	**923**	**18 5**
Борисоградъ	1.1	1390	27.5

околии и окржзи	на 1 община нас. мѣста	на 1 нас. мѣсто жители	на 1 нас. мѣсто кв. к. м.
Казанлъкъ	1.3	1076	29.3
Нова Загора	1.3	887	29.0
Ст. Загора	1.3	938	18 6
Харманли	1.6	750	23.2
Хасково	1.3	1077	20.0
Чирпанъ	1.1	1095	22.6
Окржгъ Ст. Загора	**1.3**	**986**	**23.6**
Габрово	8.6	192	2.3
Г. Орѣховица	1.1	1709	24.7
Дрѣново	9.6	142	2.3
Елена	10.0	166	4.9
Свищовъ	1 1	1862	38.2
Севлиево	1.8	1044	19.3
Търново	1.6	1149	16.1
Окржгъ Търново	**3.9**	**467**	**8.1**
Ески Джумая	3 2	882	15.5
Османъ Пазаръ	7.6	339	8.7
Попово	1.4	1188	22.8
Прѣславъ	2.5	1057	28.4
Шуменъ	3 1	951	18.7
Окржгъ Шуменъ	**3.2**	**776**	**16.5**
Царството 1910 год.	**2 5**	**864**	**1.92**
„ 1905 „	**27**	**804**	**1 92**

Отъ цифритѣ на тая таблица ние намираме, че въ 13 околии а именно въ Луковитъ, Бѣла-Слатина, Свищовъ, Г. Орѣховица, Борисградъ, Пещера, Чирпанъ, Карлово, Никополъ, Плѣвенъ, Пловдивъ, Пазарджикъ и Орѣхово, броятъ на населенитѣ мѣста е равен или почти равенъ на онзи на общинитѣ, което показва, че въ ти околии най голѣмо число случаи сж ония, при които община а се състои само отъ едно село. Селата отъ тая група сж съ твърдѣ голѣми размѣри: тукъ влизатъ най голѣмитѣ села въ нашата страна каквито сж селата въ Луковитско Орѣховско, Плѣвенско, Пещерско, Свищовско, Г. Орѣховско, Б. Слатинско и т. н. Това сж главн голѣмитѣ села на Дунавската равнина, слѣдъ това голѣмитѣ села на Тракийскитѣ полета въ Пловдивско, Пазарджишко, Борисградско, Карловско и пр. Въ тия околии и селата сж по-рѣдки. Най рѣдки сж селата въ Пещерска околия. Това сж отчасти села разположени въ планинитѣ, както е Батакъ, полски села, ка

квото е Кричимъ, отчасти и най-главно селата отъ Чепинското корито, по-малката часть отъ които се обитаватъ отъ българи християни, а по-голѣмата — отъ помаци.

Въ друга група влизатъ околии, въ които броятъ на населенитѣ мѣста вече по-чувствително се отличава отъ броя на общинитѣ; това сѫ околии, въ които на една община се падатъ отъ 1.3 до 2.0 населени мѣста. Тукъ спадатъ околиитѣ Казанлъкъ, Нова-Загора, Ст. Загора, Хасково, Бѣла, Ловечъ, Попово, Ямболъ, Кузлъ Агачъ, Орхание, Русе, Търново, Харманли, Сливенъ, Враца, Кула Пирдопъ, Котелъ, Севлиево, Станимака, Бургазъ, Разградъ, Карнобатъ, София, Фердинандъ, Видинъ. Тия околии сѫ обикновено съ голѣми села, населението на които се движи между 1000 и 2000 жители. Обаче нѣколко южнобългарски околии даватъ по-малки срѣдни размѣри на селата, така напр., околиитѣ Станимака, Карнобатъ, Харманли, Нова-Загора, Кузлъ-агачъ, Стара-Загора, Бургазъ, Котелъ, Пирдопъ. Въ тия околии селата обикновено сѫ поставени на гѫсто; изключение правятъ Пирдопъ, Кузлъ Агачъ, Бургазъ и Котелъ, отъ които първата и послѣднята околия сѫ планински, а характерна черта на всички е че населението имъ се развива бавно, или пъкъ намалява поради емиграция.

Съ по-сложенъ съставъ сѫ общинитѣ на околии Ломъ, Бѣлоградчикъ, Самоковъ, Прѣславъ, Радомиръ, Дупница, Тутраканъ, Шуменъ, Берковица Ески-Джумая, Силистра, Панагюрище, Айтосъ, Провадия, въ които на една община се падатъ отъ 2 до 4 населени мѣста, Това е една прѣходна група, въ която намираме села отъ различни типове. Ние намираме тукъ околии като Айтосъ, Панагюрище, Радомиръ, Бѣлоградчикъ, Самоковъ, въ които селата сѫ доста малки и доста на гѫсто поставени. Останалитѣ околии отъ тая група показватъ по-голѣмъ брой жители на едно населено мѣсто; обаче въ тая група има сѫществени различия по отношение на гѫстотата на населенитѣ мѣста; така, въ Ески Джумая, Дупница, Шуменъ и Тутраканъ ние намираме селата доста на гѫсто, когато въ останалитѣ околии тѣ сѫ по-рѣдки.

Въ друга група влизатъ вече околии, въ които на една община се падатъ отъ 4 до 6 населени мѣста; това сѫ околиитѣ Кюстендилъ, Анхиало, Тетевенъ, Трънъ, Царибродъ, Куртбунаръ, Варна, Троянъ. Редицата се завършва отъ околии като Османъ Пазаръ, Добричъ, Габрово, Балчикъ, Дрѣново и Елена, въ които на една община се падатъ отъ 6 до 10 населени мѣста. Размѣритѣ на населенитѣ мѣста въ околиитѣ отъ тая послѣдня група сѫ най-малки. Въ тая група влизатъ три типа околии. Единиятъ е застѫпенъ отъ околии на Юго Западна

България, — Царибродъ, Трънъ и Кюстендилъ, — въ които на една община се падатъ между 4 и 5 населени мѣста, гдѣто срѣдното население на едно населено мѣсто се движи между 467 и 551 души, и гдѣто територията, която се пада на отдѣлнитѣ населени мѣста е малка. Още по-интересни сѫ околиитѣ отъ старо-планинската група Тетевенъ, Троянъ, Габрово, Дрѣново, Елена, въ които на една община се падатъ най-много населени мѣста, а на едно населено мѣсто най-малко жители и най-малка територия. Това е царството на махалитѣ и колибитѣ. Третята група образуватъ нѣколко добруджански околии, а именно Балчикъ, Добричъ, Османъ-Пазаръ, Варна, Куртбунаръ, въ които така сѫщо броятъ на населенитѣ мѣста е по-голѣмъ, населението имъ по-малобройно и територията имъ по-ограничена.

Срѣдниятъ брой жители на едно населено мѣсто въ Южна България (997) е значително по-голѣмъ, отколкото въ Сѣверна (121). Причината на тая разлика се крие главно въ обстоятелството, че отъ 1906 махали и колиби, които е имало въ страната, въ Южна България се намирали едвамъ само 75; всички останали се намиратъ въ Сѣверна България и понеже сѫ малки селища, намаляватъ срѣдния брой на населението, което се пада на едно населено мѣсто.

Отъ какви условия зависи струпването на населението и кои сѫ факторитѣ, които опрѣдѣлятъ различията въ величината на населенитѣ мѣста въ разнитѣ части на България? Ето единъ въпросъ, който прѣдставлява голѣмъ интересъ. Ние трѣбва да очакваме разяснения върху тая проблема отъ етнографията и географията. Въпросътъ прѣдставлява доста голѣма сложность, защото факторитѣ, които обусловватъ разселването и натрупването на населението сѫ твърдѣ многобройни и отъ различно естество. На първо мѣсто би трѣбвало да се изслѣдва какво е влиянието на географическитѣ условия, на състава на почвата и влиянието на изворитѣ и рѣкитѣ; влиянието на послѣдния факторъ произтича отъ естествената необходимость за всѣко едно селище да има наблизо вода. Изслѣдването на орографическитѣ условия би ни показало въ каква степень влияе планинскиятъ или полскиятъ характеръ на селищата върху тѣхнитѣ рзмѣри. Въ полето, гдѣто съобщенията сѫ по-удобни, гдѣто работата земя може да бѫде по-отдалечена отъ населеното мѣсто, и гдѣто е пропорционално по-голѣма обработваемата часть на землището, сѫществуватъ условия, които благоприятствуватъ появяването на селища съ по-голѣми размѣри. Напротивъ, въ планинитѣ, поради малкото пространство на удобнитѣ за заселване участъци, вслѣдствие на труднитѣ съобщения съ об-

работваемата земя и вслѣдствие на ограниченото количество на послѣдната, прѣобладаватъ типоветѣ на малкитѣ селища, както е случаятъ съ махалитѣ и колибитѣ въ Габровска, Дрѣновска, Еленска, Троянска, Тетевенска околии. Но въ нѣкои котловини всрѣдъ планинитѣ ние срѣщаме селища съ голѣми и даже твърдѣ голѣми размѣри, какъвто е напр. случаятъ съ селата отъ Чепинското корито. Голѣмитѣ размѣри на тия населени мѣста могатъ да се дължатъ на това, че населението се е стрѣмило да остане въ котловината, понеже тукъ то е намѣрило земя за обработване, макаръ може би и въ недостатъчно количество, като си е запазвало единъ голѣмъ планински хинтерландъ, който е могълъ да бѫде използуванъ за горско стопанство и скотовъдство. Вѣроятно тукъ има значение и обстоятелството, че съобщенията между тая область и Тракийското поле сѫ твърдѣ трудни: още допрѣди 25 години въ Чепино можеше да се отива само на конь, по тѣснитѣ пѫтеки на Родопитѣ. При такива съобщения селата на Чепинско сѫ останали откъснати отъ другитѣ части на нашето отечество и излишъкътъ отъ естественото нарастване на населението е трѣбвало да стои въ старитѣ селища, и то даже и тогава, когато не е било възможно да се изхранва това голѣмо население съ селско-стопанска работа. Така може да се обясни твърдѣ отдавнашното появяване на домашната текстилна индустрия въ тия краища. За откъснатостьта на това население може би е повлиялъ и фактътъ, че то, като мохамеданско въ по-голѣмата си часть, неохотно е встѫпвало въ сношения съ българитѣ отъ полето.

Не би било безинтересно да се изслѣдва понататъкъ какво е влиянието на историята на разселванията на Балканския полуостровъ върху размѣритѣ на населенитѣ мѣста. За жалость и тоя въпросъ е слабо разработенъ, и по всѣка вѣроятность, неговото изучване, ако то започне отъ най-стари врѣмена, не би ни дало нѣщо положително. Какви сѫ били селищата на първоначалното население на Балканския полуостровъ? Какво влияние е упражнило върху тѣхъ римската колонизация? Какво е било влиянието на нашествието на славянитѣ, какво въздѣйствие е упражнило слѣдъ това дохаждането на българитѣ въ полуострова? Това сѫ твърдѣ важни въпроси, разяснението на които би било много интересно. Нашествието и петвѣковното вкадичество на турцитѣ трѣбва така сѫщо да е указало своето влияние върху характера и размѣритѣ на нашитѣ селища. Ние знаемъ, че прѣзъ врѣме на турското владичество населението отъ полето е бѣгало къмъ Балкана, и че едвамъ прѣзъ XIX-и вѣкъ се започва обратниятъ процесъ на слизане отъ Балкана въ по лето. Очевидно е, че обяснени-

ето на различнята въ размѣритѣ на много селища ще трѣбва да се търси именно въ тия промѣни. Вслѣдствие на тоя процесъ на слизане отъ планината въ полето голѣмъ брой планински селища се намиратъ въ емиграция: въ тѣхъ населението или бавно се развива. или пъкъ се намалява, и затова тѣхнитѣ размѣри сж по-малки. Отъ друга страна въ области, каквато е, напр, Добруджа, населенитѣ мѣста сж още малки, при неголѣма гжстота на населението, и това може да се обясни съ неодавнашното заселяване на тая область.

Всички тия съображения, разбира се, не изчерпватъ въпроса, а само показватъ колко е той сложенъ и колко би било важно да се направятъ по-специялни проучвания върху него.

Интересни сж сравнителнитѣ данни за населението на общинитѣ. Споредъ даннитѣ за 1910 год. срѣдниятъ брой жители на една община въ България е билъ 2104, докато въ Германия (1910 год.) той е билъ 885, въ Италия — 4230 (1901 год.,) въ Швейцария (1910 год.,) — 1183, въ Австрия (1910 год.,)—1207, отъ което се вижда, че по размѣритѣ на общинитѣ нашата страна заема срѣдно мѣсто, но съ склонность къмъ голѣмитѣ общини. Голѣмитѣ, сравнително, размѣри на нашитѣ общини се дължатъ, разбира се, на централистичния духъ на нашето управление. Прѣзъ 1887 год., въ България имало 1841 общини и срѣдниятъ брой жители на община възлизалъ на 1713 души. Прѣзъ течение на периода 1887 — 1910 год., броятъ на общинитѣ се увеличилъ и въ сжщото врѣме се увеличили срѣднитѣ размѣри на общинитѣ. Разпрѣдѣлението на общинитѣ у насъ, споредъ размѣритѣ имъ, се вижда въ слѣднитѣ числа:

ТАБЛИЦА № 48.

	1887 г.				1910 г.			
	брой на общ.		население		брой на общ.		население	
Общ. съ жит.	абс.	на %	абс.	на %	абс.	на %	абс.	на %
до 500	85	4.6	34081	1.1	46	2.2	19228	0.4
501 — 1000	509	27.7	390835	12.4	477	23.1	374456	8.6
1001 — 2000	827	44.9	1176969	37.3	847	41.1	1216874	28.1
2001 — 5000	374	20.3	1026555	32.5	607	29.5	1767068	40.7
5001 —10000	25	1.4	175451	5.6	57	2.8	360229	8.3
10001 —20000	15	0.8	190520	6.0	20	1.0	278171	6.4
20001 —50000	6	0.3	159964	5.1	7	0.3	218675	5.1
50001—100000	—	—	—	—	—	—	—	—
Съ пов. отъ 100 х.	—	—	—	—	1	—	102812	2.4

Най-разпространени сж общинитѣ съ 1000 — 2000 жители, слѣдъ тѣхъ идатъ общинитѣ съ 2 — 5000 и съ 500 — 1000 души. Изобщо може да се каже, че повече отъ половината общини въ нашата страна иматъ население отъ 1000 до 5000 души. Най-голѣмата часть отъ населението на нашата страна пъкъ живѣе въ общини съ 2 — 5000 жители.

Интересни сж промѣнитѣ, настжпили прѣзъ периода 1887 — 1910 год. Прѣзъ 1887 г., въ България нѣмало нито една община съ повече отъ 5000 жители, ала прѣзъ 1910 год., ние вече имаме София съ 102.812 души жители. Прѣзъ тоя периодъ се намалилъ относителниятъ брой на общинитѣ съ до 2000 жители, и се увеличилъ онзи на общинитѣ съ повече отъ 2000 жители — една промѣна, която би трѣбвало да се постави въ зависимость отъ стрѣмлението на държавата къмъ административно концентриране на населенитѣ мѣста и на благоприятното развитие на селското стопанство у насъ въ послѣдно врѣме. Значителна часть отъ общинитѣ съ население до 2000 жители, чрѣзъ нарастване на населението си, прѣминали къмъ категорията на ония съ повече отъ 2000 жители. Освѣнъ това, намалило се както абсолютното, така и релативното число на населението въ общинитѣ съ до 500 и съ 501 до 1000 жители; увеличило се абсолютното, но се намалило релативното число на населението въ общинитѣ съ 1001 — 2000 жители и въ ония съ 21 — 50000, а се увеличило както абсолютното, така и релативното число при всички останали общини. Най-силно се увеличило населението на общинитѣ съ 5 — 10000 жители. Твърдѣ интересно е, обаче, намалението на относителната величина на населението въ общинитѣ съ 21 — 50000 жители. Тая промѣна сочи на едно особно развитие на градското и селското население въ България.

14. Градско и селско население.

Прѣзъ 1910 год. селското население въ България съставлявало 80.88, а градското—19.12%. България принадлежи, слѣдователно, къмъ ония страни, въ които силно прѣобладава селското население. Относителниятъ брой на селското население въ България е по-малъкъ само отъ онова на Русия (прѣзъ 1897 год. 86.2%), на Ромъния (1911 год., 82.84%), на Гърция (1907 год., 82.24%).

Българската статистика приема като градове ония населени мѣста, които държавата по законодателенъ начинъ е признала за такива. Най-малкиятъ градъ въ България — Клисура — има 1761 жители, а най-голѣмиятъ — София — 102812 жители, които къмъ края на

1920 г., се увеличаватъ на 154431. Таблица № 49, ни дава величината на градското население по категории на градоветѣ:

ТАБЛИЦА № 49.

градове	1887 г. брой		1887 г. население		1910 г. брой		1910 г. население	
съ жители	абс.	на %	абс.	на %	абс.	на %	абс.	на %
до 2000	10	12.50	15685	2.58	2	2.50	3707	0.44
отъ 2— 5000	31	38.75	109320	17.98	31	38.75	108088	13.03
„ 5—10000	18	22.50	133853	22.00	20	25.05	140054	16.88
„ 10—20000	15	18.75	189115	31.07	19	23.75	256787	30.96
„ 20—30000	4	5 00	96504	15.86	4	5 00	92419	11.14
„ 30—50000	2	2.50	63960	10.51	3	3.75	125655	15.15
съ пов. отъ 100 х.	—	—	—	—	1	1.25	102812	12 40
Всичко	80	100.00	608437	—	80	100.00	829522	100 00

Прѣзъ 1910 год. най много градове сме имали съ население отъ 2 — 5000 жители, по-малко съ 5 — 10000, още по-малко съ 10 — 20000, по-малко съ население отъ 20 до 30000, 30 — 50000 и съ до 2000, и само единъ съ население по-голѣмо отъ 100000 души. Интересни сж промѣнитѣ въ отдѣлнитѣ категории отъ 1887 год. насамъ. Прѣзъ периода 1887 — 1910 год., 8 града съ население до 2000 жители прѣминали въ категорията на ония съ 2000 — 5000 жители, 8 града отъ послѣднята категория минали въ оная на градоветѣ съ 5 — 10,000 жители, 6 града отъ категорията съ 5 — 10000 жители прѣминали къмъ оная на градоветѣ съ 10 — 20000 жители, 2 града отъ послѣднята прѣминали къмъ категория 20 — 30000, 2 отъ нея къмъ слѣднята категория съ 30 — 50000 и единъ (София) отъ 30928 увеличилъ населението си до 102812 души. Намалилъ се е, слѣдов., броятъ само на градоветѣ съ до 2000 жители, останалъ е неизмѣненъ броятъ на градоветѣ съ 2 — 5000 жители и на ония съ 20 — 30,000 жители, а се е увеличилъ броятъ на градоветѣ съ 5 — 10000, съ 10 — 20000, съ 30 — 50000; при това се е явилъ и единъ градъ отъ една нова категория. Интересни сж и цифритѣ за населението, което обитавало разнитѣ категории градове прѣзъ 1887 и 1910 год. Прѣзъ 1910 год. най-голѣма часть отъ градското население — 30.96 % живѣело въ градове съ 10 — 20000 жители; въ градове съ 5 до 10000 жители живѣели 16.88%, въ градове съ 30 до 50000 жители — 15.15%, въ градове съ 2 до 5000 жители 13.03 %, въ градове съ повече отъ 100000 жители — 12.40, въ градове съ 20 до 30000 жители —

11.14 % и най-малка часть отъ градското население — 0.44% живѣела въ градове съ население до 2000 жители. Спрѣмо година 1887 се констатиратъ слѣднитѣ промѣни: намалило се е относително твърдѣ много населението на градоветѣ съ до 2000 жители, значително се е намалило населението на градоветѣ съ 2 до 5000, съ 5 до 10000 и съ 20 до 30000, незначително се е намалило населението въ градоветѣ съ 10 до 20000 жители, а се е увеличило онова на градоветѣ съ 30 до 50000 и съ повече отъ 100000 жители. Прѣзъ сѫщия периодъ се намалила абсолютната величина на населението въ градоветѣ съ до 2000 жители, съ 2 до 5000, съ 20 до 30000, а се увеличила въ градоветѣ съ 5 до 10000, съ 10 до 2000, съ 30 до 50000 жители и най-много въ гр. София. Тия числа показватъ, че между градоветѣ на България има и такива, на които населението намалява.

ТАБЛИЦА № 50.

	величина на населението 1887 г.	1910 г.	намал. или увел. на %
Градове, населението на които намалява			
Шуменъ	23161	22225	4.04
Кавакли	7282	6330	13.07
Карлово	8036	7155	10.96
Анхиало	4954	3180	35.81
Копривщица	4686	3193	31.86
Котелъ	5668	4163	26.55
Сопотъ	3686	3134	14 98
Дрѣново	3297	3047	7.58
Елена	3005	2785	7.32
Османъ Пазаръ	3755	3632	3.28
Тетевенъ	4335	4305	0.69
Градове, населението на които се увеличава			
София	30928	102812	232.42
Бургазъ	5742	14897	159.12
Варна	25256	41419	64.00
Плѣвенъ	14307	23049	61.10
Добричъ	10717	17146	59.99
Дупница	7869	11601	47.43
Пловдивъ	33032	47981	45.26
Ямболъ	11241	15956	41.94

Градове	1887 г.	1910 г.	намал. или увел. на %
Ст. Загора	16039	22003	37.18
Ломъ	8199	11081	35.15
Враца	11323	15230	34.50
Тутраканъ	7848	10490	33.66
Русе	27194	36255	33.32
Кюстендилъ	10689	13748	28.62
Сливенъ	20893	25142	20.34
Разградъ	11752	13975	18.92
Т.-Пазарджикъ	15659	18098	15.58
Търново	11314	12649	11.80
Казанлъкъ	9480	10568	11.48
Видинъ	14772	16450	11.36
Самоковъ	9658	10440	8.10
Станимака	12191	12969	6.38
Хасково	14191	15067	6.17
Чирпанъ	11024	11675	5.91
Свищовъ	12482	13101	4.96
Силистра	11414	11646	2.03
—			
Луковитъ	3020	5548	83.71
Радомиръ	2684	4765	77.53
Нова Загора	3771	6518	72.85
Балчикъ	4272	6616	54.87
Айтосъ	3539	5168	46.03
Орѣхово	4379	6313	44.17
Пещера	4448	6093	36.98
Карнобатъ	5096	6881	35.03
Бѣла	4046	5420	33.96
Прѣславъ	2818	3611	28.14
Г.-Орѣховица	5689	7117	25.10
Провадия	5088	6289	23.60
Ловечъ	7008	8421	20.16
Берковица	4977	5932	19.19
Никополъ	4811	5379	11.81
Лѣсковецъ	7090	7894	11.34
Ески Джумая	8519	9388	10.20
Севлиево	8859	9751	10.07
Панагюрище	8757	9512	8.62
Габрово	7958	8329	4.66

Градове	1887 г.	1910 г.	намал. или увел. на %
—			
Царибродъ	1785	4364	144.48
Каварна	1706	4102	140.45
Попово	1241	2974	139.65
Фердинандъ	1607	3700	130.24
Бѣлградчикъ	1094	2078	89.95
Борисоградъ	1282	2367	84.63
Орхание	2744	4424	61.22
Харманли	3013	4711	56.36
Брѣзникъ	1685	2584	53.35
Ихтиманъ	3462	4911	41.85
Кула	3510	4856	38.35
Нови-Пазаръ	2420	3250	34.30
Златица	1971	2423	22.93
Брацигово	3232	3691	14.20
Троянъ	3387	3833	13.17
Етрополе	2330	2593	11.29
Созополъ	2956	3274	10.76
Трънъ	2170	2391	10.18
Трѣвна	2286	2347	2.67
Пирдопъ	3431	3479	1.40
Калоферъ	3899	3921	0.56
—			
Месемврия	1739	1946	11.90
Клисура	1575	1761	11.81

Въ таблица № 50 градоветѣ сж разпрѣдѣлени въ двѣ групи, отъ които едната обема градове, населението на които се намалява, а другата — ония, на които населението се увеличава. Въ всѣка отъ тия групи градоветѣ сж наредени по подгрупи, споредъ низходящата величина на населението, а въ всѣка една отъ послѣднитѣ, по низходящия редъ на величинитѣ изразяващи голѣмината на процентното увеличение или намаление на населението. Числата на таблицата показватъ, че най-силно се е увеличило населението на града София, а най силно намалило онова на гр. Анхиало. Освѣнъ населението на градъ София, много се е увеличило онова на градоветѣ Бургазъ, Царибродъ, Каварна, Попово, Фердинандъ. Освѣнъ поменатитѣ по-горѣ градове увеличили сж населението си съ повече отъ срѣдното или колкото срѣдното увели-

чение на цѣлото градско население: Варна, Пловдивъ, Плѣвенъ, Ст.-Загора, Добричъ, Дупница, Ямболъ, Луковитъ, Радомиръ, Нова-Загора, Балчикъ, Айтосъ, Орѣхово, Пещера, Бѣлоградчикъ, Борисоградъ, Орхание, Харманли, Брѣзникъ, Ихтиманъ, Кула. Увеличили сж населението си въ по-малъкъ размѣръ отъ общото увеличение на градското население въ Царството: Русе, Ломъ, Враца, Тутраканъ, Кюстендилъ, Сливенъ, Разградъ, Т. Пазарджикъ, Търново, Казанлъкъ, Видинъ, Самоковъ, Станимака, Хасково, Чирпанъ, Свищовъ, Силистра, Карнобатъ, Бѣла, Прѣславъ, Г.-Орѣховица, Провадия, Ловечъ, Берковица, Никополъ, Лѣсковецъ, Ески-Джумая, Севлиево, Панагюрище, Габрово, Нови-Пазаръ Златица, Брацигово, Троянъ, Етрополе, Созополъ, Трънъ, Трѣвна, Пирдопъ, Калоферъ, Месемврия, Клисура Отъ тая категория сж съ почти стационерно население (увеличили населението си съ помалко отъ 5% за периода 1887—1910 г.) градоветѣ: Свищовъ, Силистра, Габрово, Трѣвна, Пирдопъ, Калоферъ. Намалили сж населението си градоветѣ Шуменъ, Кавакли, Карлово, Анхиало, Копривщица, Котелъ, Сопотъ, Дрѣново, Елена, Османъ-Пазаръ, Тетевенъ.

Измежду най-силно увеличилитѣ населението си градове първо мѣсто заема София, която дължи своето нарастване на особното си положение като административенъ, военен и стопански центъръ на страната. Населението на София се е увеличило повече, отколкото се е увеличило прѣзъ сжщия периодъ населението на Берлинъ, Виена, Будапеща, Парижъ, Лондонъ, и даже Ню-Йоркъ. Причината на това толкова бързо нарастване на София трѣбва да се потърси въ обстоятелството, че София е столица на нова държава, съ стремежъ къмъ бързо организиране и консолидиране; тая потрѣбность е привлекла въ столицата въ кратко врѣме твърдѣ голѣмо население. Измежду другитѣ градове, развили твърдѣ много населението си, трѣбва да споменемъ Бургазъ, Царибродъ, Каварна, Попово, Фердинандъ. Бързото развитие на Бургазъ се дължи на неговото особно значение като крайбрѣженъ градъ, който служи за морско пристанище на Южна България. Царибродъ дължи бързото увеличение на населението си на своето погранично положение и на обстоятелството, че тамъ биде поставенъ гарнизонъ. Каварна се намира въ една область съ твърдѣ благоприятни стопански и особно търговски условия, сжщото има значение за Попово и Фердинандъ. Измежду градоветѣ, които сж се увеличили съ повече отъ срѣдното увеличение на градското население въ страната, увеличили сж населението си съ 36 до 60% градоветѣ: Пловдивъ, Ст.-Загора, Добричъ, Балчикъ, Айтосъ. Орѣ-

хово, Пещера, Харманли, Брѣзникъ, Ихтиманъ, Кула. Тукъ спадатъ двата голѣми града Пловдивъ и Русе, които се развиватъ като търговски и административни центрове, голѣмитѣ центрове на земедѣлски области Стара Загора и Добричъ и благоприятно развиващитѣ се, поради напрѣдъка на земедѣлието, Балчикъ, Айтосъ, Орѣхово, Харманли, Ихтиманъ, Кула. Съ 60—90% сѫ увеличили населението си градоветѣ: Варна, Плѣвенъ, Луковитъ, Радомиръ, Нова Загора, Бѣлоградчикъ, Борисоградъ, Орхание. Варна дължи развитието си на причинн аналогични на ония, които прѣдизвикватъ бързото увеличение на Бургазъ; Варна е естественото черноморско пристанище на Сѣверна България. Плѣвенъ стана голѣмъ търговски центъръ, вслѣдствие връзкитѣ му съ Дунава чрѣзъ Сомовитъ и голѣмото житно производство на хинтерланда му; останалитѣ градове отъ тая категория сѫ полутърговски—полуземедѣлски градове, въ които земедѣлието се развива твърдѣ добрѣ. Отъ останалитѣ градове сѫ се увеличили съ 20—36%: Русе, Ломъ, Враца, Тутраканъ, Кюстендилъ, Сливенъ, Карнобатъ, Бѣла, Прѣславъ, Г.-Орѣховица, Провадия, Ловечъ, Нови-Пазаръ, Златица. Това сѫ градоветѣ, които се развиватъ, така да се каже, умѣрено, Русе е най-голѣмиятъ български градъ на Дунава; той се развива по-слабо отъ Варна и Пловдивъ, което трѣбва да се дължи на изселването на турското население, а въ сѫщото врѣме и на обстоятелството, че докато Бургазъ и Варна иматъ икономическо значение за обширни хинтерланди, значението на Русе въ това отношение остава все пакъ локално, благодарение на това, че Дунавътъ е почти еднакво достѫпенъ чрѣзъ редъ пристанища на всички области, които граничатъ съ него. Въ останалитѣ градове населението се развива при добри стопански условия, обаче при твърдѣ локално значение на градоветѣ. Въ сѫщото врѣме отъ тия градове ставатъ изселвания въ чужбина: отъ Тутраканъ, Сливенъ, Карнобатъ, Прѣславъ, Провадия, Ловечъ, Нови-Пазаръ, Златица, въ периода 1887—1910 г. сѫ се изселили значителенъ брой турци, а отъ Г. Орѣховица и Ловечъ прѣзъ послѣднитѣ години има силно емиграционно движение къмъ Америка; заедно съ по-отдавнашната емиграция къмъ Ромъния, Унгария и Русия, то съдѣйствува твърдѣ много за да отслабне развитието на населението въ тия градове. Съ 5—20% се е увеличило населението на градоветѣ: Разградъ, Т. Пазарджикъ, Търново, Казанлъкъ, Видинъ, Самоковъ, Станимака, Хасково, Чирпанъ, Берковица, Никополъ, Лѣсковецъ, Е. Джумая, Севлиево, Панагюрище, Брацигово, Троянъ, Етрополе, Созополъ, Трънъ, Месемврия, Клисура. Разградъ и Т. Пазарджикъ не могатъ толкова бързо да се развиватъ, понеже отъ тѣхъ сѫ се

изселили турци, и въ сѫщото врѣме тѣ се конкуриратъ въ стопанско отношение: първиятъ отъ Попово, вториятъ — отъ Пловдивъ. Сѫщата конкуренция ние намираме между Видинъ — отъ една страна, Ломъ и Орѣхово — отъ друга, а Търново се конкурира отъ Г. Орѣховица. Измежду останалитѣ градове часть бѣха останали незасѣгнати въ една или друга степень отъ желѣзопѫтната мрѣжа (Казанлъкъ, Самоковъ, Станимака, Хасково, Берковица, Севлиево) и затова, въпрѣки благоприятнитѣ земедѣлски условия на околностьта, не могатъ твърдѣ да напрѣдватъ. Отъ останалитѣ градове, Панагюрище, Брацигово, Троянъ, Етрополе, Трънъ, Клисура, сѫ сѫщо така незасѣгнати отъ нашата желѣзопѫтна мрѣжа, и при това условията на земедѣлието сѫ по-лоши, поради малкото пространство на обработваемата земя и по-слабото ѝ плодородие. При сѫщитѣ почти условия се намиратъ и градоветѣ Трѣвна, Пирдопъ, Калоферъ, населението на които е стационерно и Карлово, Копривщица, Котелъ, Сопотъ, Дрѣново, Елена, Тетевенъ, населението на които се е намалило прѣзъ периода 1887—1910 г. По-лошитѣ земедѣлски условия отдавна подтикнали жителитѣ на тия мѣста да търсятъ прѣхрана не само въ скотовъдството, но и въ домашната индустрия и чужбинарството. Интересно е да се установи, че отъ 30—40 години насамъ намалява населението тъкмо въ ония градове, гдѣто въ турско врѣме било разпространено чужбинарството. Освобождението на България прѣмахна старитѣ прѣчки за свободно движение изъ страната, а въ сѫщото врѣме конкуренцията на западната индустрия лиши отъ почва занаятитѣ и домашната индустрия. При тия условия старото чужбинарство се замѣни съ изселване, което продължава и до днесъ. Населението на Шуменъ се намалява, вслѣдствие изселването на турското население, а онова на Кавакли и Анхиало — вслѣдствие на изселването на гръцкото, особено прѣзъ период 1905—1910 г.

Градското население на България не се развива так бързо, както селското. Това се вижда отъ числата които слѣдватъ

ТАБЛИЦА № 51.

	градско		селско	
години	абс. брой	на %	абс. брой	на %
1887	613413	19.5	2540962	80.5
1892	663362	20.0	2647351	80.0
1900	745560	19 9	2998723	80.1
1905	789689	19.6	3245886	80 4
1910	829522	19.1	2507991	80.9

Относителната величина на градското население пада, и въ сѫщото врѣме се уголѣмява относителната величина на селското население. Между Сѣверна и Южна България има важни различия:

ТАБЛИЦА № 52.

години	Сѣв. България		Южна България	
	% на град. население	% на сел. население	% на град. население	% на сел. население
1887	17.3	82.7	24.6	75.4
1892	17.9	82.1	25.2	74.8
1900	17.9	82 1	24.7	75.3
1905	17.8	82.2	24.0	76.0
1910	17.7	82.3	22.7	77.3

Градското население въ Южна България е относително по-голѣмо, отколкото въ Сѣверна. Но докато отъ 1892 год. насамъ градското население въ Сѣверна България се намалява незначително, въ Южна България то се намалява много по-бързо: най-голѣмо е било намалението на градското население въ Южна България прѣзъ периода 1905—1910 г., което се дължи на усиленото изселване на гръцкото население отъ Бургазки окрѫгъ прѣзъ тоя периодъ. Градското население въ Южна България е било по-голѣмо, отколкото въ Сѣверна още въ турско врѣме, когато, прѣди да се построи желѣзницата Виена—Бѣлградъ—София, главната търговия се е водѣла съ Цариградъ и Дедеагачъ, а главни търговски центрове въ Тракия били Одринъ и Пловдивъ. Въ южнитѣ поли на Балкана цъвтѣло скотовъдството, което било получужбинарско занятие въ градове като Копривщица, Панагюрище, Котелъ, Сливенъ, Карнобатъ, Карлово; домашната индустрия и занаятитѣ така сѫщо били развити много повече въ Южна, отколкото въ Сѣверна България. Не трѣбва да се изпуска изъ прѣдъ видъ, че градскитѣ селища въ Южна България били по-многобройни и съ по-значително население още прѣзъ византийскитѣ врѣмена, когато сѫ били въ разцвѣта си градоветѣ по Черноморското крайбрѣжие. Въ турско врѣме въ градоветѣ на Южна България се стичало турско население отъ Мала-Азия и Цариградъ. То срѣщало прѣпятствие въ Балкана, вслѣдствие на което въ Сѣверна България, съ изключение на източната ѝ часть, гдѣто Турция създаде компактно турско население, за да брани вратитѣ на Балканския полуостровъ отъ сѣверъ, турското население е било по-малобройно и затова градското население въ оная частъ на нашето отечество

не е могло да стигне размѣритѣ, които се констатиратъ за Южна България. Причината за по-бързото намаление на относителната величина на градското население въ Южна България ще трѣбва да се подири въ по-бързото икономическо западане на южнобългарскитѣ прибалкански градове, и въ изселването на турското и гръцкото население.

Има ли заселване на селско население въ градоветѣ? Не разполагаме съ данни, които биха дали възможность да се отговори прѣко на зададения въпросъ. Споредъ даннитѣ за мѣстопроизхождението на населението отъ 31 декем. 1910 г., отъ 829522 жители на градоветѣ, 66·5% били родени въ населенитѣ мѣста, гдѣто били броени, 841 или 0·1% били родени въ друго населено мѣсто на сѫщата община, 42716 или 5·2% били родени въ друга община на сѫщата околия, 71804 или 8·7% въ друга околия на сѫщия окрѫгъ, 101968 или 12·3% въ други окрѫзи въ Царството, и 59706 или 7·2% — въ чужбина. По всѣка вѣроятность почти всички родени въ друга община отъ сѫщата околия произхождатъ отъ селата, затова пъкъ по-голѣмата часть отъ роденитѣ въ друга околия на сѫщия окрѫгъ и въ други окрѫгъ на Царството, вѣроятно произхождатъ отъ срѣдата на градското население. Голѣма часть отъ градското население, родено извънъ градоветѣ, гдѣто е броено, е било, слѣдов., градско население отъ по-рано: то е напуснало единъ градъ, за да отиде въ други. Че голѣма часть отъ лицата, които сѫ се прѣселили въ градоветѣ произхождатъ пакъ отъ градоветѣ, може да се види, напр., отъ едно сравнение на числата, които показватъ нарастването на градското население въ Софийския окрѫгъ и въ градъ София. Така, отъ 67289 прѣзъ 1910 год., населението на гр. София е нарастнало на 102,812 души прѣзъ 1910 г., увеличило се е значи съ 35,023, а въ сѫщото врѣме всичкото градско население на окрѫга се е увеличило само съ 21,148, което показва, че голѣма часть отъ населението на градоветѣ отъ Софийски окрѫгъ се е прѣсѣлила въ София.

Въпрѣки това, все пакъ е ясно, че у насъ, както навсѣкѫдѣ, жители на селата се прѣселватъ въ градоветѣ, съ тая само особеность, че размѣритѣ на това размѣстване сѫ ограничени. При това то се донегдѣ компенсира съ прииждането на градско население къмъ много селища съ градски характеръ, но които статистиката третира като села; това сѫ нови центрове, които, разположени по желѣзопѫтнитѣ линии, придобиватъ все по-голѣмо търговско и индустриялно значение и постепенно приематъ характеръ на градове.

Изобщо причинитѣ за бавното увеличение на нашето градско население и за сравнително бързото нарастване на селското трѣбва да се потърсятъ въ слѣднитѣ условия:

1) Не твърдѣ силното развитие на индустрията отъ една страна и увеличението на дохода на селското стопанство—отъ друга. Отъ освобождението и особено отъ съединението на Сѣверна и Южна България насамъ, въ нашата страна се покрусиха основитѣ на старитѣ занаяти и домашната индустрия. Консоматоритѣ на българскитѣ произведения въ Мала-Азия и Македония бидоха отдѣлени чрѣзъ поставяне на митнишка граница, отъ нашитѣ градове, а това съкрати пазаритѣ на нашата домашна индустрия и нашитѣ занаяти. Прокарването на желѣзницатата Виена—Бѣлградъ — София отвори българскитѣ пазари за произведенията на европейската индустрия и въ сѫщото направление подѣйствува постепенното разширение на цѣлата наша желѣзопѫтна мрѣжа. Покровителството, което българската държава указваше на занаятчиитѣ и на едрата индустрия, не успѣ да даде значителни резултати, защото липсваха капитали, опитни работници и рѫководители. При тия условия, развиха се само нѣкои индустрии и затова увеличиха по-силно населението си градове, които бѣха голѣми административни и военни центрове или пъкъ градове, които придобиха голѣмо търговско значение, като Бургазъ, Варна, Плѣвенъ. Развиха се най-сетнѣ редъ малки градове, съ прѣдимно земедѣлски характеръ. А въ сѫщото врѣме вслѣдствие на увеличението на площьта на обработваемата земя, на увеличението цѣнитѣ на земедѣлскитѣ произведения и на повишението на доходностьта на земята, селското население се развиваше при много по-благоприятни условия.

2) Голѣмата скѫпотия на живота въ градоветѣ, въ сравнение съ селата. Прѣзъ послѣднитѣ десетилѣтия скѫпотията на живота въ градоветѣ взема голѣми размѣри, вслѣдствие на постоянното увеличение на цѣнитѣ на жизненитѣ срѣдства и на косвенитѣ налози. Твърдѣ стѣснено е положението на чиновницитѣ, заплатитѣ на които отъ 20 години насамъ сѫ били изобщо незначително повишени, когато въ сѫщото врѣме необходимитѣ за живота продукти значително сѫ поскѫпнали. А трѣбва да се има прѣдъ видъ, че отъ 829511 жители на градоветѣ не по-малко отъ 200000 принадлежатъ къмъ чиновнически сѣмейства. Вслѣдствие на тия и на нѣкои други градски условия, каквото е особниятъ възрастенъ съставъ на градското население, въ нашитѣ градове е по-малъкъ броятъ на сключенитѣ бракове, а така сѫщо броятъ на ражданията и

величината на естествения приръстъ. Така, прѣзъ периода 1901 — 1910 г. естествениятъ приръстъ на селското население бѣше 20.7 на 1000 жители, а онзи на градското само — 9.7

3) Прѣселването на градско население къмъ новооткрити гари — села по желѣзницитѣ, които иматъ добро бѫдаще като търговски центрове. Такива селища нашата статистика смѣта за села, макаръ че тѣ иматъ повечето градски, отколкото селски характиръ (или поне принадлежатъ къмъ една и сѫща категория съ градове като Бѣла, Луковитъ, Фердинандъ и др.) Такива селища сѫ, напр., Мездра, Бѣлово, Сарамбей, Червенъ-брѣгъ, Костенецъ, Своге, Т.-Сейменъ, Г. Орѣховица, Сомовитъ, Каспичанъ, Долна Баня, Перникъ, Сливница и др. т. Всички тия села вкупомъ иматъ население около 40—45000 души и принадлежатъ поне съ еднакво право както къмъ селското, така и къмъ градското население.

Споредъ прѣдварителнитѣ данни отъ послѣдното прѣброяване на населението на 31 дек. 1920 год., на тая дата градското население на страната възлизало на 970665 души, значи съ 140,943 души повече отъ 1910 год. Обаче въ цифрата отъ 31 дек. 1920 год., влиза населението на градове отъ нѣкои територии, присъединени къмъ отечеството слѣдъ балканската война и въ нея не влиза населението на градове, които слѣдъ войнитѣ минаха къмъ територитѣ на съсѣдни държави: Силистра, Тутраканъ, Добричъ, Балчикъ, Царибродъ. Броятъ на градоветѣ въ страната на 31 дек. 1920 год., възлиза на 92, отъ тѣхъ само 75 сѫ стари, значи такива, които сѫ се намирали въ границитѣ на страната прѣзъ врѣме на прѣдидущето прѣброяване на населението. Населението на тия 75 градове прѣзъ 1910 год., възлизало на 780016 души, а на 31 дек. 1920 год., то възлизало вече на 913093 души, значи съ едно увеличение отъ 17.1%; това увеличение е по голѣмо отъ онова на населението въ сѫщитѣ градове прѣзъ периода 1900 — 1910 год., което не надминава 11.1%. Ние констатираме, слѣдов., че прѣзъ периода 1910 — 1920 год.. нарастването на нашето градско население е значително по-голѣмо, отколкото прѣзъ прѣдшествующия периодъ 1900 — 1910 год., За да се види на какво се дължи тая разлика, необходимо е да се разгледатъ цифритѣ, които ще ни покажатъ нарастването на населението въ отдѣлнитѣ градове на Царството.

Най много се е увеличило населението на София — отъ 102812 на 154431 — или за периода 1910 — 1920 населението на столицата се е увеличило съ 50.2%; прѣзъ прѣдшествующия периодъ 1900 — 1910 процентътъ на увеличението билъ 51.7, което показва, че темпътъ на нарастването на населението на София е малко

отслабналъ. Това отслабване на скоростьта, съ която расте населението на София се дължи главно на намалението на софийския гарнизонъ. Тоя темпъ щѣше да бѫде още по-бавенъ, ако въ София не бѣше придошло слѣдъ войнитѣ население отъ Македония, Гракия и Добруджа.

Слѣдъ София второ мѣсто по силата на нарастването на населението заема Бургазъ, населението на който отъ 14897 прѣзъ 1910 г., се увеличило на 22272 прѣзъ 1920 г; прѣзъ тоя периодъ, слѣдов., населението на Бургазъ се увеличило съ 49.5% и понеже прѣзъ прѣдшествующия десетгодишенъ периодъ то се е увеличило само съ 26.9%, явно е, че въ послѣдния периодъ нарастването на населението въ тоя градъ е вървѣло почти два пѫти по-бързо, отколкото прѣзъ прѣдшествующия, което напълно хармонира съ развитието на Бургазъ като морско пристанище на Южна България, а въ сѫщото врѣме немалко се дължи и на прииждането на бѣжанци отъ Тракия и напослѣдъкъ отъ Русия. Други единъ градъ, който е увеличилъ въ твърдѣ голѣмъ размѣръ населението си е Анхиало, който отъ 3180 прѣзъ 1910 год., е нарасналъ до 4556 жители прѣзъ 1910 год., или прѣзъ тоя периодъ е увеличилъ населението си съ 46.4%. Твърдѣ силно увеличили населението си градоветѣ: Айтосъ — отъ 5168 на 7130 или съ 38%, Созополъ — отъ 3274 на 41.45 или съ 34.39, Пловдивъ увеличилъ населението си съ 32.2% — отъ 47981 прѣзъ 1910 год., — на 63418 прѣзъ 1920 год. Съ 20 до 30 % увеличили населението си слѣднитѣ градове: Варна — отъ 41419 на 50819 или съ 22.7%, Плѣвенъ — отъ 23049 на 27779 или съ 20 5%, Ямболъ — отъ 15956 на 19921 или съ 24.8%, Хасково — отъ 15067 на 19458 или съ 29.1%, Нова-Загора — отъ 6518 на 7829 или съ 20.1%, Бѣла-Слатина — отъ 4858 на 6169 или съ 27.0%, Радомиръ—отъ 4765 на 5895 или съ 23.7%, Фердинандъ — отъ 3700 на 4663 или съ 26.0% Борисоградъ — отъ 2367 на 3032 или съ 28.1%, и Месемврия — отъ 1946 на 2357 или съ 21.1%. Като обща причина за увеличението на населението въ часть отъ досега изброенитѣ градове може да се посочи на прииждането на рускитѣ бѣжанци, които, освѣнъ въ голѣмитѣ градове на Царството, сѫ настанени въ доста голѣмо число и въ градове като Бургазъ, Айтосъ, Созополъ, Ямболъ, Месемврия и др. нѣкои. Обаче значителното увеличение на населението въ градове като Плѣвенъ, Ямболъ, Хасково, Нова Загора, Бѣла-Слатина, Радомиръ, Фердинандъ, Борисоградъ се дължи безспорно на икономическото развитие на тия градове като търговски центрове въ благоприятно развиващи се въ земедѣлско отношение области. Съ 10 до 20% сѫ увеличили населението си градоветѣ: Русе — отъ

36255 на 41563 или съ 14.6%, Сливенъ — отъ 25142 на 28695 или съ 14·1%, Стара-Загора — отъ 22003 на 25491 или съ 15.9%, Дупница — отъ 11601 на 13645 или съ 17.9%. Ески-Джумая — отъ 9388 на 10529 или съ 12.2%, Габрово — отъ 8329 на 9225 или съ 10.8%, Карнобатъ — отъ 6881 на 8027 или съ 16.7%, Горня Орѣвица — отъ 7117 на 7840 или съ 10.1%, Луковитъ — отъ 5548 на 6352 или съ 14.5%, Харманли — отъ 4711 на 5628 или съ 19.5%, Нови-Пазаръ — отъ 3250 на 3732 или съ 14.8%. Развитието на населението на тия градове се намира подъ влиянието главно на сѫщитѣ ония причини, които се изтѫкнаха по горѣ като фактори за увеличението въ населението въ другитѣ градове на нашата страна. Интересно е, че прѣзъ периода 1910 — 1920 год., двата индустриални града въ нашата страна Сливенъ и Габрово, увеличаватъ населението си съ значително по-бързъ, темпъ отколкото прѣзъ периода 1900 — 1910 год., което се дължи, вѣроятно, отъ една страна, на по-силното развитие на индустрията, а отъ друга — на стабилизирането на послѣднята, което създава вече класа на постоянни работници, осѣднали въ самитѣ градове, въ които се намиратъ индустриалнитѣ заведения. Слабо се е увеличило населението на градоветѣ Шуменъ — отъ 22225 на 23975 или съ 7.9%, Т.-Пазарджикъ—отъ 18098 на 19452 или съ 7.5%, Видинъ — отъ 16450 на 17722 или съ 7.7%, Враца — отъ 15230 на 16014 или съ 5.1%, Кюстендилъ — отъ 13748 на 15086 или съ 9.7%, Разградъ отъ 13975 на 14676 или съ 5.0%, Станимака — отъ 12969 на 14057 или съ 8.4%, Чирпанъ — отъ 11675 на 11864 или съ 1.6%, Панагюрище — отъ 9512 на 9586 или съ 0.8%, Провадия — отъ 6289 на 6694 или съ 6.4%, Пещера — отъ 6093 на 6418 или съ 5.3%, Берковица — отъ 5932 на 6132 или съ 3.4%, Бѣла — отъ 5420 на 5658 или съ 4.4%, Ихтиманъ — отъ 4911 на 5116 или съ 4.2%, Кула — отъ 4856 на 5029 или съ 1.6%, Орхание — отъ 4424 на 4495 или съ 1.6%, Троянъ — отъ 3833 на 4000 или съ 4.4%, Прѣславъ — отъ 3611 на 3715 или съ 2 9%, Османъ-Пазаръ — отъ 3632 на 3697 или съ 1.8%, Трѣвна — отъ 2347 на 2356 или съ 4%. Чирпанъ, Панагюрище, Орхание, Прѣславъ, Османъ Пазаръ и Трѣвна имат почти стационерно население. Въ голѣма часть отъ изброенитѣ градове естественото нарастване на населението е по-голѣмо отъ фактическото, което показва, че отъ тѣхъ става изселване; такива градове сѫ,напр., Шуменъ, Враца, Разградъ, Чирпанъ, Панагюрище, Провадия, Пещера, Берковица, Бѣла, Ихтиманъ, Кула, Орхание, Троянъ, Прѣславъ, Османъ-Пазаръ, Трѣвна. Тия градове губятъ части отъ населението си, които отиватъ въ чужбина, или пъкъ се заселватъ въ голѣмитѣ градове на Царството, или пъкъ се насочватъ къмъ

новитѣ градообразни центрове, създадени отъ влиянието на желѣзопжтната мрѣжа въ нашата страна. Най-интересна е групата на градоветѣ, въ които населението абсолютно намалява. Това сж градоветѣ: Търново, населението на който, отъ 12649 прѣзъ 1910 г. се е намалило на 12579 прѣзъ 1920 г. или съ 0.6%, Свищовъ— отъ 13101 на 11893 или съ 9.2%, Самоковъ — отъ 10440 на 10284, или съ 1.5%, Казанлъкъ—отъ 10568 на 9854 или съ 6 8%, Севлиево — отъ 9751 на 9702 или съ 0.5%, Ловечъ — отъ 8421 на 8264 или съ 1.9,%, Лѣсковецъ — отъ 7894 на 7062, или съ 10.5%, Карлово — отъ 7155 на 6922 или съ 3.3%, Каваклии — отъ 6330 на 5848 или съ 7.6%, Орѣхово — отъ 6313 на 5762 или съ 8.7%, Никополъ — отъ 5379 на 4627 или съ 14,0%, Тетевенъ — отъ 4305 на 3916 или съ 9.0%, Калоферъ — отъ 3921 на 3879 или съ 1.1%, Котелъ — отъ 4163 на 3790 или съ 9.0%, Пирдопъ — отъ 3479 на 3441 или съ 1.1%, Брацигово — отъ 3691 на 3368 или съ 8.8%, Сопотъ — отъ 3134 на 2899 или съ 7.5%, Дрѣново — отъ 3047 на 2685 или съ 11.9%, Елена — отъ 2785 на 2662 или съ 4.4%, Копривщица — отъ 3193 на 2653 или съ 16,9%, Брѣзникъ — отъ 2584 на 2499 или съ 0.7%, Етрополе — отъ 2593 на 2499 или съ 3.6%, Златица — отъ 2423 на 2400, или съ 0.9%, Трънъ— отъ 2391 на 2294, или съ 4.1%, Бѣлоградчикъ—отъ 20.78 на 2000 или съ 3.8% и Клисура отъ 1761 на 1478, или съ 16 1%. Прѣзъ периода 1910—1920 г. се е намалило, слѣдов., населението на 26 града. Между градоветѣ, които сж намалили населението си прѣзъ периода 1910—1920 г., повечето сж намалили населението си и прѣзъ прѣдшествующия периодъ 1900—1910 г.; такива градове сж: Търново, Свищовъ, Казанлъкъ, Севлиево, Лѣсковецъ, Карлово, Калоферъ, Котелъ, Сопотъ, Дрѣново, Елена, Копривщица, Трънъ, Клисура. Интересно е да се отбѣлѣжатъ различията въ темпа на намалението на населението въ градоветѣ, на които населението намалява. Въ градове като Търново, Карлово, Котелъ, Сопотъ, Копривщица, населението се е намалило прѣзъ периода 1910—1920 год. почти съ сжщата бързина, както и въ прѣдшествующия периодъ. Има обаче градове, въ които населението се е намалявало прѣзъ послѣдния периодъ съ значително по-бързъ темпъ, отколкото прѣзъ първия; такива градове сж: Свищовъ, населението на който прѣзъ периода 1900 —1910 г. се е намалило съ 3·9, а прѣзъ периода 1910—1920 съ 9·2%, Казанлъкъ — съ 2·4 прѣзъ първия и съ 6·8% прѣзъ втория, Лѣсковецъ — съ 1·2 прѣзъ първия и съ 10 5% прѣзъ втория, Дрѣново — съ 5·3 прѣзъ първия и съ 11·9% прѣзъ втория, и Клисура — съ 3·4 прѣзъ първия и съ 16·1% прѣзъ втория периодъ. Съ по-слабъ темпъ се е намалило населението прѣзъ пери

ода 1910—1920 г. въ сравнение съ периода 1900—1910 г. въ градоветѣ: Севлиево — 1.9 прѣзъ първия и 0·5 прѣзъ втория, Калоферъ — съ 8·0% прѣзъ първия и съ 7 5% прѣзъ втория, Елена — съ 11·2 прѣзъ първия и съ 4·4% прѣзъ втория и Трънъ — съ 7·4 прѣзъ първия и съ 4·1% прѣзъ втория периодъ. Най-сетнѣ прѣброяването отъ 1920 г. констатира, че се е започнало намалението на населението въ 12 нови града въ Царството: Самоковъ, Ловечъ, Кавакли, Орѣхово, Никополъ, Тетевенъ, Пирдопъ, Брацигово, Брѣзникъ, Етрополе, Златица и Бѣлградчикъ.

Всички тия промѣни се дължатъ на дѣйствието на ония причини, които отбѣлѣзахме по-рано като условия, които не благоприятствуватъ за развитието на една голѣма часть отъ нашитѣ градове. Намалява населението все пакъ въ ония градове, въ които сѫ разрушени основитѣ на старитѣ поминъци, въ които условията за развитието на земедѣлието не сѫ благоприятни, и които сѫ отдалечени отъ желѣзопѫтна мрѣжа на страната. Но часть отъ тия градове постепено намиратъ изходъ отъ положението и започватъ да се съвзематъ: това сѫ градоветѣ, въ които темпътъ на намалението на населението прѣзъ периода 1910—1920 г. е по-слабъ, отколкото прѣзъ периода 1900—1910. Особно интересенъ е фактътъ, че всички градове, за които тепърва прѣзъ 1920 г. е констатирано намаление на населението, отстоятъ далеко отъ желѣзопѫтната мрѣжа, което показва, че развитието на съобщенията е найважниятъ съврѣмененъ факторъ за развитието на градоветѣ. Ето защо е нужно, за да се даде едно правилно освѣтление на тенденциитѣ въ развитието на градското население у насъ, да се взематъ прѣдъ видъ, когато ще бѫдатъ готови, и даннитѣ за развитието на населението въ многочисленитѣ градоподобни селища, които въ послѣдно врѣме поникнаха въ нѣкои пунктове на желѣзопѫтнитѣ ни съобщения.

Но изобщо, както видѣхме, прѣзъ периода 1910—1920 год., градското население у насъ се е развивало съ единъ темпъ побързъ, отколкото прѣзъ периода 1900—1910 год., и не е чудно, ако цифритѣ по-кѫсно покажатъ, че градското население въ нашата страна прѣзъ перида 1910 — 1920 г. се е увеличило не само абсолютно, но и относително. Това развитие се дължи, вѣроятно, на нѣколко условия: 1) на приспособяването на редъ градове къмъ новитѣ стопански условия, вслѣдствие на прѣминуването къмъ други занятия; 2) на усъвършенствуването и на модернизирането на занаятитѣ както и на уголѣмяването на срѣднитѣ размѣри на жизнеспобнитѣ занаятчийски прѣдприятия въ градоветѣ и развитието на едрата индустрия; 3) на развитието на съобщителнитѣ срѣдства и заедно съ това

на развитието на търговията; 4) на прижда нето на бѣжанци въ нашитѣ градове отъ Македония, Тракия, Добруджа и Русия. Послѣдното обстоятелство е едно отъ най-важнитѣ; окончателното рѣшаване на въпроса, какво е значението на всѣка една отъ тия причини, подѣйствували като фактори за увеличение на нашето градско население прѣзъ периода 1910—1920 г., ще може да стане по-кжсно, когато бждатъ готови окончателнитѣ данни отъ прѣброяването на населението отъ 31 дек. 1920 г.

15 Занятие на населението.

Споредъ свѣдѣнията отъ прѣброяването на 31 декември 1910 год. 3,258,616 души или 75·13% отъ населението на нашата страна изкарвали прѣхраната си отъ земедѣлие и селско стопанство, 6916 или 0·16 на % — отъ ловъ и рибарство, 4749 или 0·11 на % — отъ добиване на минерални вещества, 426481 или 9·84 на % — отъ индустрия и занаяти, 194940 или 4·49 на % — отъ търговия и кредитъ, 91105 или 2 10 на % — отъ съобщения и транспортъ, 254339 или 5·86 на % — отъ управление и свободни професии и 100,357 или 2·31 на % — отъ домакинска и слугарска работа, надничарство, неопрѣдѣлени, непроизводителни и неизвѣстни професии. Въ нашата страна прѣобладаватъ, слѣдователно, селскитѣ занятия: селското стопанство е основата на поминъка на нашето население. За да охарактеризираме още по-добрѣ въ това отношение населението на България, добрѣ ще бжде да видимъ и числата, които ни показватъ професионалния съставъ на активното население, сирѣчъ на ония, които сами упражняватъ занятието си, като ги сравнимъ съ подобни числа за други нѣкои държави. Тия числа се съдържатъ въ слѣднята таблица:

ТАБЛИЦА № 53.

на 1000 души отъ активнитѣ занимаватъ се съ

държави	год. на прѣбр.	сел. стоп. ловъ. и рибол.	индустр. и мини	търг. съоб.	управление и св. проф.	други
България	1905	82.6	7.1	3.9	4.1	2.4
Германия	1907	35.2	40.0	12.4	6.2	6.2
Австрия	1900	60.9	23.3	5.4	4.6	5.8
Унгария	1900	69.7	13.6	4.2	4.0	8.5
Русия	1897	58.3	17.9	7.1	7.4	9.3
Италия	1901	59.4	24.5	7.4	5.1	3.6
Швейцария	1900	30.9	44.9	13.0	4.7	6.5
Франция	1906	42.7	31.7	14.3	6.7	4.6

държави	год. на прѣбр.	сел. стоп. ловъ и рибол,	индустр. и мини	търг. съоб.	управление и св. проф.	други
Белгия	1900	21.1	41.6	11.7	25.6	
Холандия	1899	30.7	33.7	17.2	6.4	12.0
Дания	1901	48.2	25.2	11.8	4.5	10.3
Швеция	1900	49.8	20.9	7.5	4.9	16 9
Норвегия	1900	41.0	27.7	14.0	4.1	13.2
Великобритания	1901	13.0	45 8	21.3	6.4	13.5
Съед. Щати	1900	35.9	24.1	16.3	4.7	19.2

Между държавитѣ, за които сж дадени данни въ тая таблица, България заема първо мѣсто по броя на активнитѣ въ селското стопанство, лова и рибарството и послѣдно— по относителния брой на лицата, заети въ индустрията, минитѣ, търговията и съобщенията. Най-близо по професионалния си съставъ стоятъ до България Унгария и Австрия. Интересно би било да се сравни професионалниятъ съставъ на българското население съ онзи на другитѣ балкански държави. За нещастие това не е възможно, защото Гърция и Ромъния нѣматъ точна статистика за професиитѣ. Споредъ Colesco около 60% отъ ромънското население се занимава съ земедѣлие, около 10% съ индустрия и около 5% съ търговия. Споредъ сръбскитѣ данни за 1900 г. 70·1% отъ активното население на Сърбия се занимава съ земедѣлие, 12·4 съ индустрия и рударство, 4·8% съ търговия и 12·7 съ други занятия. Ала сърбитѣ не смѣтатъ, както ние правимъ това, всички възрастни жени отъ селата за актавно население. Понеже и въ Сърбия селянката взема почти сжщото участие въ селското стопанство, както и у насъ, трѣбва да се приеме, че тамъ процентътъ на заетитѣ активни въ земедѣлието трѣбва да е значително по-голѣмъ отъ 70·1, вѣроятно между 80 и 82%. Въ Сърбия и България участието на активното население въ земедѣлието и селското стопанство трѣбва да е горѣ-долу еднакво, а затова измежду всички държави на Европа, България и Сърбия сж най-земедѣлски страни.

По-подробно се вижда професионалниятъ съставъ на нашето население отъ таблицата, която слѣдва и която ни дава данни за 1905 и 1910 год.:

ТАБЛИЦА № 54

въ всѣка професионална група се падатъ жители

Професионални групи	1910 г. абс. брой	1910 г. на % отъ населен.	1905 г. абс. брой	1905 г. на % отъ населен.
Производ. на сурови материали . . .	**3270291**	**75.40**	**3110880**	**77.09**
Зем. и сел. стопанство	3258616	75.13	3102446	76.88
Ловъ и рибарство	6926	0.16	6370	0.16
Мини, кариери и солници	4749	0 11	2064	0.05
Индустрия	**426481**	**9.84**	**359096**	**8.90**
Текстилна индустрия	24703	0.57	19443	0.48
Обработка на кожи и др. живот. вещества	16332	0.38	15947	0.39
Дървена индустрия	36444	0.84	32952	0.82
Метална „	85325	1.97	78916	1.95
Керамична „	9733	0.23	7525	0.19
Химическа „	2107	0.05	2039	0.05
Хранителна „	60398	1.39	49912	1.24
Конфекционна „	96664	2.23	86966	2.15
Мебелна „	1162	0.03	681	0.02
Строителство	68711	1.58	44886	1.11
Приготов. на прѣвозни срѣдства . . .	12532	0.29	10331	0.25
Производ. и прѣдаване на физ. сили	3516	0.08	1857	0.05
Произв. на прѣдмети за разкошъ, наука, литер. и искуство	8695	0.20	7265	0.18
Други и неточно опрѣдѣлени индустрии	159	0.00	126	0.00
Съобщ. и транспортъ	**91105**	**2.10**	**64408**	**1.66**
Търговия и кредитъ	**194940**	**4.49**	**170374**	**4.22**
Търговия	111922	2.58	95331	2.36
Банки, кредитни и застрах. учреждения	12148	0.28	8045	0.20
Комис. и експедиция	10928	0.25	10144	0.25
Хотели, кафенета, ре-				

Професионални групи	абс. брой	на % отъ населен.	абс. брой	на % отъ населен.
сторанти и кръчми	59942	1.38	52286	1.30
Администрация и либерални професии	**254339**	**5.86**	**202143**	**5.01**
Държавна сила	54557	1.26	49336	1.22
Администрация	64699	1.49	48601	1.20
Духовенство	14942	0.34	14739	0.37
Правосждие и адвокати	18086	0.42	15542	0.39
Медицин. професии	11519	0.27	9225	0.22
Учителски професии	34746	0.80	25709	0.64
Художество и други либерал. професии	15375	0.35	13351	0.33
Лица живущи главно отъ доходитѣ си	40415	0.93	25640	0.63
Домакински и неточно опрѣдѣл. занятия	**100357**	**2.31**	**133492**	**3.31**
Домакински занятия	26407	0.61	31943	0.79
Неточно опрѣд.проф.	60453	1.39	77414	1.92
Лица съ непродуктивни и неизв. професии	13497	0.31	24135	0.60

Отъ числата на тая таблица се вижда, че най силно застжпената у насъ професионална група е земедѣлието и селското стопанство. Въ категорията на индустриалнитѣ професии най-силно застжпени сж конфекционната индустрия — съ 2·23%, металната индустрия — съ 1·97%, строителството — съ 1·58%, и хранителната индустрия — съ 1·39%. Въ категорията на търговията и кредита най-силно е застжпена търговската професия — съ 2·58%, и хотелиерството, гостилничарството и кръчмарството — съ 1·38%. Между администрацията и либералнитѣ професии по-голѣмо значение иматъ държавнитѣ и обществени служители — 1·49%, войската — 1·26%, рентиеритѣ — 0·93% и учителскитѣ професии — съ 0 80%.

Интересно е да се отбѣлѣжатъ промѣнитѣ настжпили въ професионалния съставъ на нашето население прѣзъ периода 1905 — 1910 г. Първиятъ фактъ, който прави впечатление, това е намалението на относителния брой на заетитѣ въ земедѣлието и селското стопанство отъ 76.88 на 75.13%, и сжщеврѣменното увеличение на заетитѣ въ индустрията отъ 8.90 на 9.84, на заетитѣ въ съобщенията и транспорта — отъ 1.66 на 2.10%, на заетитѣ въ търговията и кредита — отъ 4.22 на 4.49%, на заетитѣ въ адми-

нистрацията и свободнитѣ професии — отъ 5.01 на 5.86%. Ние констатираме, слѣдов., едно увеличение на броя на лицата, които се занимаватъ съ градски занятия — индустрия, търговия, съобщения, чиновничество, свободни професии — и едно намаление на броя на лицата, които се занимаватъ прѣимуществено съ селски занятия. Като се има прѣдъ видъ, че прѣзъ сѫщия периодъ относителниятъ брой на градското население се е намалилъ отъ 19.57 на 19.12, трѣбва да се направи заключението, че въ много мѣста, които сега сѫ причислени къмъ категорията на селата, населението прѣминава отъ селски къмъ градски професии и това сѫ тъкмо ония центрове, които се развиватъ благодарение на тѣхното благоприятно положение спрямо желѣзопѫтната мрѣжа. Въ сѫщото врѣме въ много градове, които носятъ полуземедѣлски характеръ, градскитѣ професии придобиватъ постепено по-голѣмо значение. Между групитѣ на индустрията най-силно увеличение показватъ: строителството, което отъ 1.11 се е увеличило на 1.58%, текстилната индустрия — отъ 0.48 на 0,57%, хранителната индустрия отъ 1.24 на 1.39%, конфекционната индустрия — отъ 2.15 на 2.23%; най силно се е увеличилъ броятъ на заетитѣ въ мебелната индустрия — отъ 0.02 на 0.03%. Относително се е намалилъ броятъ на заетитѣ въ кожарството—отъ 0 39 на 0.38%, което се дължи, вѣроятно, на концентрацията на производството, която става въ тая индустрия. Значително се е увеличилъ броятъ на заетитѣ въ банкитѣ и кредитнитѣ учрѣждения — отъ 0.20 на 0.28% и на заетитѣ въ търговията — отъ 2.36 на 2.58%; увеличилъ се е и броятъ на заетитѣ въ хотелиерство и пр. — отъ 1.30 на 1.38%. Значително се е увеличилъ броятъ на чиновницитѣ — отъ 1.20 на 1.49%, на лицата принадлежащи къмъ учителскитѣ професии, а се е намалилъ броятъ на духовницитѣ — отъ 0.37 на 0.34%, броятъ на лицата принадлежащи къмъ групата на домакинскитѣ занятия—отъ 0.79 на 0.61%, на лицата съ неточно опрѣдѣлени професии — отъ 1.92 на 1.32% и броятъ на ония, които принадлежатъ къмъ групитѣ на непродуктивнитѣ и неизвѣстнитѣ професии — отъ 0.60 на 0.31%. Намалението на броя на лицата, посветени на домакински занятия ще трѣбва да се постави въ връзка съ подобрѣнието на условията на селското стопанство, вслѣдствие на което е станалъ по-малъкъ броятъ на ония произходящи отъ селата лица, които прѣдлагатъ труда си като слуги въ градоветѣ. По-тежкитѣ условия на града така сѫщо намаляватъ възможностьта за срѣдноимотнитѣ градски домакинства да държатъ слуги отъ селата. Намалението въ броеветѣ на лицата съ неточно опрѣдѣлени професии и на ония съ

непродуктивни и неизвѣстни професии стои въ връзка съ постепенното усъвършенствуване на даннитѣ, които дава прѣброяването на населението. Увеличението пъкъ на броя на рентиеритѣ се явява като резултатъ отъ измѣстването на старитѣ начини на стопанската дѣйность въ нашата страна отъ нови, стоящи подъ влиянието на капитализма, които засилватъ възможностьта да се натрупватъ богатства, а така сѫщо и вслѣдствие на увеличението на броя на пенсионеритѣ.

Изобщо това развитие показва, че народното стопанство на България върви по пѫтя на индустриализацията и къмъ едно все по-голѣмо и по-голѣмо засилване на значението на вѫтрѣшната и външната търговия, което пъкъ влияе за засилването на кредита. Но ние бихме могли да кажемъ, че развитието на съобщенията, главно по-силното въздѣйствие на построенитѣ прѣзъ периода 1900—1910 г. желѣзни пѫтища въ страната, заедно съ откриването на двѣтѣ голѣми пристанища Бургазъ и Варна, е главниятъ факторъ за развитието на търговията и на свързанитѣ съ нея други клонове на стопанската дѣйность у насъ. Това развитие, наистина не върви съ много голѣма бързина; обаче темпътъ, съ който то върви, все пакъ показва, че и нашето народно стопанство се стрѣми къмъ едно хармонично развитие на всички свои клонове.

Отъ активното население на България, което възлиза прѣзъ 1905 г. на 2,106786 души, 1,222,317 сѫ били мѫже, а 884,469 — жени; тѣ се разпрѣдѣлятъ при по-важнитѣ професии по слѣдния начинъ:

ТАБЛИЦА № 55.

професии	активни		отъ тѣхъ мѫже		отъ тѣхъ жени		
	брой	на % отъ цѣл. нас.	брой	на % отъ акт. нас.	брой	на % отъ акт. нас.	на % акт. неактив.
Зем. с. стоп. ловъ и риб.	1739181	55.94	901753	51.85	837428	48.15	78.8
Индустрия и мини	148499	40.86	134984	91.51	13515	8.49	143.2
Съобщение и прѣнасяне	20664	32.08	20584	99.63	80	0.37	211.7
Търг., банки, кредитъ	61381	36 02	60624	98.77	757	1.23	177.6
Управление и армия	48700	49.73	48672	99.94	28	0.06	101.1
Своб. професии и рентиери	37775	36.35	29020	76.81	8755	23,19	175.8

Домакински професии	брой	на % отъ цѣл. нас.	брой	на % отъ акт. нас.	брой	на % отъ акт. нис.	на % акт. неактив.
занятия	25237	78.70	2885	11.43	22352	88.57	26.6
Неточно о прѣд. проф.	25349	34.92	23795	93.87	1554	6.13	186.4
Всичко	2106786	52.19	1222317	58.01	884469	47.99	91.6

Активното население на България възлиза, слѣдов., на 52.19% отъ всичкото. Излиза, прочее, че само въ Франция активното население съставлява по голѣмъ процентъ, отколкото у насъ — 53·3% (1906 г.), навсѣкждѣ другадѣ то е по-малобройно: Австрия (1900 г.) — 51.5, Белгия (1900 г.) — 45·9, Великобритания (1901 г.) — 44·0, Германия (1907 г.) — 45·5, Дания (1900 г.) — 45·2, Испания (1900 г.) — 39·1, Италия (1901 г.) — 50·1, Норвегия (1900 г.) — 39·5, Русия (1897 г.) — 24·9, Сърбия (1900 г.) 20 12, Унгария (1900 г.) — 45·1, Холандия, (1899 г) — 37·8, Швейцария (1900 г.) — 46·9, Швеция (1900 г) — 38·4, Съединенитѣ Щати (1900 г.) — 38·4. Голѣмиятъ процентъ на активното население въ България се дължи както показахме вече по-горѣ, на това, че нашата статистика причислява всички възрастни жени отъ селата къмъ категорията на активното население.

Най-голѣмъ е процентътъ на активното население при домакинскитѣ занятия, което е естествено послѣдствие отъ това, че домашнитѣ слуги въ по-голѣмия брой случаи сж млади, неженени лица, върху които не тежи прѣхрана на сѣмейството. На второ мѣсто идатъ активнитѣ между заетитѣ въ земедѣлието и селското стопанство, гдѣто голѣмиятъ процентъ се дължи на познатата намъ причина. Слѣдъ това идатъ заетитѣ въ управлението и армията, заетитѣ въ индустрията и минитѣ, свободнитѣ професии и рентиеритѣ, заетитѣ въ търговията, неточно опрѣдѣленитѣ професии и най-послѣ заетитѣ въ съобщения и прѣнасяне. Съ изключение на заетитѣ въ индустрията, всички заети въ градски занятия даватъ значително по-малъкъ процентъ активни, отколкото заетитѣ въ селскитѣ. Това се дължи, нѣма съмнѣние, на обстоятелството, че — различно отъ селскитѣ — голѣма часть отъ градскитѣ жени се поставятъ въ категорията на неактивнитѣ, и че въ селата трудътъ на юношитѣ се използува въ много по-силенъ размѣръ, отколкото въ градоветѣ, гдѣто посѣщаването на училищата трае много по-дълго врѣме, отколкото въ селата. Вънъ отъ това, голѣма часть прѣимущественo градски занятия, каквито сж управлението, армията и свободнитѣ професии почти изключватъ прилагане на юношески трудъ.

Броятъ на активнитѣ мжже, както би трѣбвало да се очаква, е значително по-голѣмъ отъ броя на активнитѣ жени — 58·0% срѣщу 48·0%. Още по голѣма е разликата при числата, които показватъ отношението между активнитѣ и цѣлото население отъ всѣки полъ: така, активни сж 59·4% отъ всичкото мжжко население и само 40·6 отъ цѣлото женско. Най-голѣмъ е процентътъ на активнитѣ мжже, разбира се, въ групитѣ управление и армия — 99·94%, слѣдъ които се редятъ съобщение и прѣнасяне, търговия, банки и кредитъ; интересенъ е слабиятъ процентъ на активнитѣ жени въ индустрията. При свободнитѣ професии жената получава по-голѣмъ просторъ за прилагане на своя трудъ, за да го увеличи още повече при земедѣлието и селското стопанство. Но най-голѣмъ е броятъ на активнитѣ жени, въ сравнение съ онзи на мжжетѣ, при домакинскитѣ занятия, които наистина могатъ да се смѣтатъ като най-достжпна область за прилагане на труда на женитѣ.

Отношението между броя на активнитѣ и неактивнитѣ може да се смѣтне като мѣрило за тежестьта, която прѣдставляватъ за индивида ония лица, които очакватъ прѣхраната си отъ неговия трудъ. Споредъ свѣдѣнията на нашата статистика, коефициентътъ на стопанската тежесть на българското население възлиза на 92|100 т. е. на 100 души активни се падатъ 92 неактивни. Между отдѣлнитѣ професии има интересни различия. Най-малъкъ е коефициентътъ на социалната тежесть при домакинскитѣ занятия — 27|100, което стои въ връзка съ младата възрасть на повечето лица отъ тая група; като оставимъ тая група, поради особенитѣ ѝ условия, на страна, ще видимъ, че въ сжщность най-малка е стопанската тежесть при заетитѣ въ земедѣлието и селското стопанство, което се дължи на активностьта на селскитѣ жени и на ранното използуване на юношеския трудъ. Малка е тая тежесть и при заетитѣ въ администрацията и войската, понеже голѣма часть отъ войницитѣ, които се намиратъ подъ знамената, нѣматъ още сѣмейства. Най голѣма е стопанската тежесть при заетитѣ въ съобщения и прѣнасяне, вѣроятно, защото е голѣма раждаемостьта имъ и защото упражнениего на тия занятия е невъзможно при твърдѣ млада възрасть. Голѣма е сжщата тежесть при свободнитѣ професии и рентиеритѣ, при заетитѣ въ търговията, индустрията и минитѣ. Стопанската тяжесть въ града е по-голѣма отколкото въ селото, което значи: въ селото главата на сѣмейството намира повече помощници въ срѣдата на сѣмейството, отколкото въ града. Градскитѣ занятия изискватъ образование и подготовка, и затова юноши току що из-

лѣзли отъ дѣтска възрасть не могатъ, както въ селата, да помагатъ въ занятията на бащитѣ си; въ сѫщото врѣме по-културниятъ животъ на града създава повече грижи на жената въ сѣмейството и ѝ прѣчи да взема активно участие въ стопанския животъ. Има разбира се, значение и това, че едрата индустрия, въ която женскиятъ трудъ играе сѫществена роля, не е още достатъчно напрѣднала въ нашитѣ градове.

Интересни сѫ даннитѣ за разпрѣдѣлението на мѫжкото и женско активно население по възрасть:

ТАБЛИЦА № 56.

	мѫже	жени	всичко
до 29 год.	16.9	19.8	18.2
отъ 20—59 год.	69.4	73.6	71.1
отъ 60 год. нагорѣ	13.7	6.6	10 7

Най-силно е застѫпена между активнитѣ възрастната група 20—59 години, което е напълно естествено. Лицата до 19 години сѫ по-силно прѣдставени отъ ония на възрасть повече отъ 60 години. Това показва, че младитѣ поколения взематъ по-голѣмо участие въ народния трудъ отъ старитѣ. Между мѫжетѣ и женитѣ се забѣлѣзватъ нѣкои различия: младитѣ възрасти сѫ по-силно застѫпени при женитѣ, по-силно сѫ застѫпени при тѣхъ и срѣднитѣ възрасти, докато напрѣдналитѣ възрасти сѫ при тѣхъ по-слабо прѣдставени, отколкото при мѫжетѣ. Това вѣроятно се дължи на по-бързото изтощение на женския организъмъ и на обичая да се дава по-високо образование прѣдпочтително на момчетата, което се потвърдява отъ това, че броятъ на ученицитѣ въ основнитѣ училища, прогимназиитѣ, непълнитѣ и пълнитѣ гимназии е много по-голѣмъ отъ онзи на ученичкитѣ.

Особенъ интересъ прѣдставлява социалното положение на принадлежащитѣ къмъ активното население лица; нужнитѣ данни намираме въ таблица № 57, на страница 96.

Най голѣмъ е, слѣдователно, въ нашата страна броятъ на помощницитѣ и служащитѣ, а най-малъкъ онзи на работницитѣ. Голѣмиятъ брой помощници и служащи се обяснава съ това, че българската статистика поставя въ тая категория всички жени отъ селата на възрасть отъ 15 до 65 г., а така сѫщо и всички мѫже отъ 15 до 75 г., щомъ не сѫ самостоятелни и щомъ не е показано за тѣхъ нѣкое специално занятие. Малкиятъ брой на работницитѣ се дължи на ограничения брой голѣми земедѣлски стопан-

ТАБЛИЦА № 57.

	самостоятелни			помощници и служащи			работници		
	абс. брой	на % отъ цѣл. група	на % актив. неакт.	абс. брой	на % отъ цѣл. група	на % актив. неакт.	абс. брой	на % отъ цѣл. група	на % активни неактив.
земедѣлие селско стопанство, ловъ и риболовство	452479	26.02	208	1156343	66.49	30	130359	7.49	63
индустрия и мини	68028	45.84	232	20232	13.64	45	60148	40.52	76
съобщение и прѣнасяне	7163	24.66	260	5452	26.39	205	8049	38.95	173
търговия, банки, кредитъ	35104	58.88	257	7441	12.48	96	17065	28.64	51
управление, свободни и др. професии	18764	13.51	195	37323	26.86	184	82846	59.63	81
всичко	**581538**	**27.61**	**214**	**1226791**	**58.23**	**36**	**298457**	**14.16**	**73**

ства и на слабото още развитие на индустрията. Най-голѣмъ е броятъ на самостоятелнитѣ при заетитѣ въ търговията, банкитѣ и кредита,което стои въ връзка съ голѣмото разпространение на малкитѣ търговски магазини и заведения, въ които има малко или пъкъ нѣма никакъ служащи и работници. На аналогични причини се дължи и голѣмиятъ, сравнително, брой на самостоятелнитѣ при заетитѣ въ индустрията; тукъ прѣобладаватъ още занаятчийскитѣ форми, при които броятъ на помощницитѣ и работницитѣ е твърдѣ малъкъ въ сравнение съ крупната, капиталистическа индустрия. Най-малъкъ е броятъ на самостоятелнитѣ при заетитѣ въ управлението, при свободнитѣ, непроизводителнитѣ и неизвѣстнитѣ професии, поради голѣмото значение на работницитѣ въ тая група. Броятъ на самостоятелнитѣ селски стопани е сравнително малъкъ, благодарение на голѣмия брой на помощницитѣ и служащитѣ въ тая професия, който е резултатъ на познатитѣ вече намъ причини. Най-голѣмъ е броятъ на работницитѣ при администрацията, армията, свободнитѣ, непроизводителнитѣ и неточно опрѣдѣлени професии. Това се дължи на обстоятелството, че тукъ влизатъ всички войници отъ армията, всички домашни слуги и економки. Голѣмъ е броятъ на работницитѣ и при заетитѣ въ индустрията и минитѣ, което е напълно естествено, макаръ че тѣхниятъ брой е значително по-малъкъ, отколкото въ по-развититѣ въ индустриално отношение страни. Малкиятъ брой на работницитѣ при заетитѣ въ земедѣлието и изобщо въ селското стопанство е слѣдствие отъ прѣобладанието на дребната земна собственость и изобщо на обстоятелството, че почти всѣки селянинъ въ България има своето парче земя.

Стопанската тежесть е най-голѣма при самостоятелнитѣ, по-малка при работницитѣ и най-малка при помощницитѣ и служащитѣ. Малката стопанска тежесть на работницитѣ се обяснава съ прѣобладанието на младитѣ въ тая социална категория, повечето отъ които нѣматъ още собствени сѣмейства. Сѫщата причина, обусловва отчасти и слабата стопанска тежесть при помощницитѣ и служащитѣ; обаче, при тая категория има голѣмо значение обстоятелството, че принадлежащето къмъ нея неактивно население се смѣта въ по-голѣмата си часть въ тежесть не на помощницитѣ, а на самостоятелнитѣ, понеже въ селското стопанство самостоятелнитѣ, помощницитѣ и неактивнитѣ принадлежатъ къмъ едни и сѫщи сѣмейства. Най-голѣма стопанска тежесть на самостоятелнитѣ се забѣлѣзва при заетитѣ въ съобщение, прѣнасяне, търговия, индустрия, — което стои въ връзка съ градския характеръ на тия занятия. Помощницитѣ и служащитѣ показватъ най-голѣма сто-

панска тежесть при професиитѣ съобщение, транспортъ, управление, свободни и домакински занятия и, както трѣбва да се очаква, най-малка е оная тежесть на лицата отъ тая категория при заетитѣ въ индустрията и селското спопанство. При категорията на работницитѣ най-малка стопанска тежесть показватъ заетитѣ въ търговията и земедѣлието, поради особения възрастенъ съставъ на тия групи; голѣма е обаче стопанската тежесть при заетитѣ въ съобщение и прѣнасяне, което се дължи главно на голѣмия брой на проститѣ хамали и желѣзопжтни работници, на които сѣмейното бреме е голѣмо поради значителната раждаемость на тия класи.

Даннитѣ за самостоятелнитѣ, помощницитѣ и работницитѣ отъ 31 дек. 1910 г. помѣстени въ табл. № 58, сочатъ на нѣкои промѣни. Отъ тѣхъ се вижда, че и въ нашата страна, както навсѣкждѣ, става постепенно намаление въ броя на самостоятелнитѣ и помощницитѣ и се увеличава броятъ на работницитѣ. Прѣзъ периода 1905—1910 г. тѣхниятъ брой се е увеличилъ отъ 14.16 на 16.69%. Интересно е, обаче, че въ областьта на производството на сурови материали, значи главно въ земедѣлието, броятъ на самостоятелнитѣ се е увеличилъ не само абсолютно, но и относително — отъ 26.02 на 26.14, което показва, че условията у насъ благоприятствуватъ за развитието на срѣдното и дребното земедѣлие. Това увеличение на броя на самостоятелнитѣ е станало изключително за смѣтка на броя на помощницитѣ, които отъ 66.49 на % прѣзъ 1905 г, сж се намалили на 75.08 на % прѣзъ 1910 год. Това намаление може да се дължи на двѣ причини: първо, на разчленението на по-едритѣ стопанства, вслѣдствие на правото на наслѣдване и второ, на образуването на нови стопанства чрѣзъ покупка или наемане на земи. Обаче въ земедѣлието се е увеличилъ и абсолютно и относително броятъ на работницитѣ, който прѣзъ 1905 г. съставлявалъ 7.48 на % отъ активното население на тая група, а прѣзъ 1910 г.—8.78. Това увеличение надминава значително увеличението на самостоятелнитѣ въ тая група и то става за смѣтка и помощницитѣ, на които броятъ се е намалилъ. Дали това увеличение засѣга повече срѣднитѣ селски стопанства или пъкъ се дължи на нѣкакво увеличение въ броя на крупнитѣ — това е единъ въпросъ, който бихме могли да разрѣшимъ само възъ основа на данни за разпрѣдѣлението на селскитѣ работници въ срѣднитѣ и крупни земедѣлски стопанства; за съжаление такива данни за сега липсватъ.

Промѣнитѣ сж по-голѣми въ броеветѣ на активнитѣ отъ индустрията. Тукъ броятъ на самостоятелнитѣ се е значително намалилъ — отъ 45.84 на 38.58 на %, намалилъ се е така сжщо броятъ

ТАБЛИЦА № 58.

	самостоятелни		помощници		работници	
	абс. брой	на % отъ активнитѣ	абс. брой	на % отъ активнитѣ	абс. бр.	на % отъ активнитѣ
земедѣлие, селско стопанство, риболовство и мини	475658	26.14	1184461	65.08	162628	8.78
индустрия	68292	38.58	15118	8.54	93090	52.88
съобщение и прѣнасяне	7884	26.40	8039	26.52	13941	47.08
търговия, банки и кредитъ	39149	57.49	8365	12.29	20599	30.32
администрация и свободни професии	25202	18.06	42357	30.23	37115	51.71
домакински занятия и неточно опрѣд. проф.	828		874		36422	
всичко	**617013**	**27.10**	**1259214**	**56 21**	**363795**	**16 69**

на помощницитѣ и служащитѣ — отъ 13.64 на 8.54 на %, сѫщеврѣменно се е значително увеличилъ броятъ на работницитѣ—отъ 40.52 на 52.88%. Това, свидѣтелствува за силниятъ процесъ на разпадане на старитѣ занаятчийски форми на производството прѣзъ периода 1905—1910 г. и за концентрирането на индустриалното производство въ по-крупни заведения. И наистина, споредъ даннитѣ на индустриалната анкета, почти една третя отъ послѣднитѣ започнали да функциониратъ прѣзъ периода 1905—1910 г.

Значителни сѫ промѣнитѣ и въ числата за заетитѣ въ съобщенията и транспорта лица. Въ тая категория се е чувствително намалилъ броятъ на самостоятелнитѣ—отъ 34.66 на 26.40%, а броятъ на помощницитѣ и на работницитѣ се е увеличилъ: при първитѣ —отъ 26.39 на 26.52%, при вторитѣ отъ 38.95 на 47.08.% Тия промѣни стоятъ въ връзка съ изстрояването на желѣзопѫтната мрѣжа и на пристанищата, и съ свързанитѣ съ него измѣнения въ начинитѣ на съобщенията. Замѣняването на първобитнитѣ кервани или кираджийски и каруцарски съобщения съ желѣзопѫтни, както и замѣняването на съобщенията съ лодки и малки плавателни единици по Дунава и Черно море съ по-крупни, намалява броя на самостоятелнитѣ и увеличава броя на служащитѣ и работницитѣ: чиновницитѣ по желѣзопѫтното и телеграфо-пощенското вѣдомства влизатъ всички въ категорията на служащитѣ, а увеличението на броя на работницитѣ се дължи на развитието на желѣзопѫтнитѣ работилници, и на увеличението на броя на хамалитѣ въ пристанищата.

Въ групата на заетитѣ въ търговията, банкитѣ и кредита, самостоятелнитѣ сѫ се намалили отъ 58.88 на 57.79%, помощницитѣ така сѫщо сѫ се намалили отъ 12 48 на 12.29%, а работницитѣ сѫ се увеличили отъ 28.74 на 30.32%. И въ тия професии, слѣдов., ние сме свидѣтели на една концентрация на прѣдприятията, която се явява като слѣдствие отъ засилването на търговскитѣ сношения на нашата страна съ чуждитѣ държави и на развитието на банковото дѣло.

Голѣмо е увеличението на броя на самостоятелнитѣ въ групата на администрацията, свободнитѣ и другитѣ професии. Това увеличение се отнася изцѣло за смѣтка на свободнитѣ професии; увеличилъ се е така сѫщо броятъ на помощницитѣ и служащитѣ—отъ 26.86 на 30 23% и се е намалилъ броятъ на работницитѣ отъ 59.13 на 51.71%. Увеличението на броя на помощницитѣ свидѣтелствува за увеличението на броя на държавнитѣ чиновници, а намалението на работ-

ницитѣ означава намаление на домашнитѣ слуги и намаление на работницитѣ съ непознати професии, броятъ на които постепенно намалява вслѣдствие на подобрѣнието на статистическитѣ данни.

ТАБЛИЦА № 59.

прѣзъ 1905 г.

заети на 100 отъ цѣлото население въ

Околии и окржзи	земедѣл. сел. стопан. ловъ и риб.	индустрия и занаяти	съобщение и прѣнасяне	търговия, банки и кредитъ	общ. служби и свободни профес.
Айтосъ	82.42	6.93	1.02	3.10	2.48
Анхиоло	74.99	7.66	2.20	5.44	3.52
Бургазъ	68.00	10.15	3.49	6.91	4.03
Карнобатъ	80.73	7.81	1.26	4.51	2.35
Котелъ	61.35	15.67	1.83	6.58	5.11
Къзълъ-Агачъ	85.86	6.45	0.24	3.17	2.51
Сливенъ	50.13	20.19	2.16	7.07	5.51
Ямболъ	69.03	9.76	2.39	7.12	3.26
Окр Бургазъ	**71.73**	**10.40**	**1.87**	**5.56**	**3.52**
Балчикъ	71.27	8.69	5.51	6.27	3.29
Варна (град.)	5.39	22.72	12.05	18.81	9.59
Варна (сел.)	91.52	4.03	0.46	1.93	1.46
Добричъ	76.68	8.40	1.18	5.11	2.65
Куртъ-Бунаръ	91.92	3.61	0.12	1.56	1.81
Провадия	86.29	6.40	0.99	3.15	1.95
Окржгъ Варна	**73.87**	**8.40**	**2.74**	**5.50**	**3.12**
Бѣлоградчикъ	91.14	3.41	0.44	1.45	1.58
Видинъ	75.38	8.90	1.73	5.83	3.64
Кула	95.60	1.82	0.06	0.69	1.19
Ломъ	81.05	6.07	2.02	4.07	2.89
Окржгъ Видинъ	**83.96**	**5.65**	**1.25**	**3.49**	**2.55**
Берковица	85.56	6.45	0.83	2.26	2.08
Бѣла Слатина	91.42	4.26	0.16	1.89	1.50
Враца	82.65	6.83	0.77	3.01	2.84
Орѣхово	87.89	4.34	0.80	3.21	1.85
Фердинандъ	91.52	4.01	0.26	2.06	1.57
Окржгъ Враца	**87.35**	**5.25**	**0.59**	**2.60**	**2.04**
Дупница	78.12	8.63	0.63	4.00	3.12
Кюстендилъ	82.31	6.91	0.58	3.01	3.30
Радомиръ	87.75	4.64	0.47	2.69	1.80
Окр. Кюстендилъ	**82.61**	**6.78**	**0.56**	**3.20**	**2.85**
Карлово	71.71	13.06	1.22	4.03	3.52
Пазарджикъ	71.08	12.41	3.43	5.47	3.06
Панагюрище	73.29	13.65	0.80	4.18	3.09
Пещера	52.61	29.28	2.84	5.58	3.01
Пловдивъ (гр)	8.63	25.54	9.67	20.13	10.52
Пловдивъ (сел.)	91.87	4.81	0.29	1.13	1.12

Станимака	72.42	12.74	1.66	3.56	2.95
Окр Пловдивъ	**67.63**	**14.08**	**2.54**	**5.50**	**3.48**
Ловечъ	83.70	7.22	0.63	2.45	2.49
Луковитъ	89.62	4.80	0.56	2.05	1.62
Никополъ	85.68	4.95	1.46	2.88	2.04
Плѣвенъ	75.54	7.88	1.51	4.41	3.15
Тетевенъ	80.65	9.43	1.06	3.00	2.42
Троянъ	81.27	11.08	2.11	1.98	1.96
Окр. Плѣвенъ	**81.83**	**7.50**	**1.23**	**3.00**	**2.42**
Бѣла	89.99	3.93	0.64	1.97	1.66
Разградъ	83.21	6.77	0.74	2.94	2.38
Русе (градска)	4.82	27.54	10.28	20.25	11.64
Русе (селска)	92.56	3.37	0.49	1.71	1.29
Силистра	80.22	6.41	1.57	4.21	3.14
Тутраканъ	86.27	5.11	1.64	2.91	1.83
Окржгъ Русе	**78.71**	**7.29**	**1.83**	**4.38**	**2.99**
Орхание	82.72	7.67	0.57	2.95	2.67
Пирдопъ	64.67	14.77	2.26	4.98	4.28
Самоковъ	73.95	11.80	1.58	4.05	2.95
София (град.)	2.63	27.21	8.49	17.34	18.28
София (сел.)	93.48	2.33	0.53	1.08	1.03
Трънъ	85.96	7.15	0.41	2.12	2.16
Царибродъ	87.57	4.76	1.32	2.13	1.69
Окржгъ София	**69.19**	**10.47**	**2.37**	**5.23**	**5.13**
Борисоградъ	88.30	5.48	0.40	2.25	2.08
Казанлъкъ	72.58	14.28	1.24	3.72	3.31
Нова-Загора	83.20	6.89	0.63	3.47	2.11
Стара-Загора	70.93	10.50	1.12	5.34	4.35
Харманли	86.24	5.51	0.62	2.49	2.08
Хасково	75.94	9.65	1.31	4.48	3.32
Чирпанъ	80.21	8.83	0.88	3.69	2.51
Окр. Ст Загора	**78.51**	**9.12**	**0.94**	**3.82**	**2.95**
Габрово	52.77	29.12	3.06	7.53	3.12
Г. Орѣховица	82.49	7.06	1.29	3,72	2.59
Дрѣново	65.93	21 44	2.45	4.10	2.74
Елена	87.40	5.45	0.45	2.17	2.30
Свищовъ	74.73	6.61	1.90	5.13	2.97
Севлиево	83.98	7.18	0.62	2.55	2.45
Търново	80.36	7.32	1.21	3.30	3.97
Окржгъ Търново	**77.73**	**9.96**	**1.40**	**3.83**	**2.98**
Ески-Джумая	80.66	7.33	1.19	3.82	2.49
Осм. Пазаръ	87.63	5.55	0.56	1.82	1.91
Попово	89.01	5.04	0.55	2.26	1.69
Прѣславъ	88.96	5.50	0.28	1.89	2.08
Шуменъ	73.77	9.39	1.23	4.33	3.65
Окр. Шуменъ	**81.84**	**7.16**	**0.86**	**3.15**	**2.64**

Отъ тия числа се вижда, че нито единъ отъ окржзитѣ на страната не прѣдставлява изключение отъ общата картина на професионалния съставъ на Царството. Но ако сравнимъ числата за всѣка една професия въ различнитѣ окржзи, ние ще забѣлѣжимъ нѣкои различия.

Така, заетитѣ въ селското стопанство, лова и риболовството сж най-многобройни въ окржгъ Враца и твърдѣ многобройни въ окржзитѣ Видинъ, Кюстендилъ, Шуменъ, Плѣвенъ. Сравнително най-слабо е застжпено земедѣлието и селското стопанство въ окржзитѣ Пловдивъ и София, поради по-голѣмото значение на градското население въ тия окржзи. Въ сжщитѣ тия два окржга сж най-силно прѣдставени индустрията и занаятитѣ. Добрѣ е застжпена тая група и въ окржзитѣ Бургазъ, Търново, Стара-Загора и Варна. Въ Бургазки и Търновски окржзи се намиратъ градоветѣ Сливенъ и Габрово, стари срѣдища на националната текстилна индустрия, въ Ст. Загорски окржгъ има голѣмъ брой занаятчии и нѣкои по-модерни и по-крупни иидустриялни заведения, въ Пловдивски окржгъ значителна частъ отъ населението живѣе въ балкански мѣста, гдѣто се занимава съ дърводѣлство, занаяти и домашна индустрия, и най-сетнѣ въ градъ София и неговитѣ околности се намиратъ не малъкъ брой по-крупни индустриални заведения. Послѣдното обстоятелство има значение и за градоветѣ Пловдивъ, Русе, и Варна. Въ Варненски окржгъ е добрѣ прѣдставена земедѣлческата индустрия.

Въ професионалния съставъ на нашитѣ околии ние констатираме много по-голѣми различия, отколкото въ окржзитѣ. Селското стопанство и риболовството е най-слабо застжпено, нѣма съмнѣние, въ четиритѣ градски околии София, Русе, Варна и Пловдивъ; измежду тия четири околии тая група е най-силно застжпена въ Пловдивската градска околия, гдѣто процентътъ на заетитѣ въ нея възлиза на 8 63. Слабо е застжпена тая група и въ околиитѣ Сливенъ (50.13), Пещера (52.61), Габрово (52.77), Котелъ (61 35), Пирдопъ (64.67), Дрѣново (65.93), Бургазъ (68.00), Ямболъ (69.03). Въ всички почти изброени околии градското население съставлява по-голѣмъ процентъ отъ срѣдния процентъ на градското население въ Царството, а гдѣто е по-голѣмо значението на градското население, по-малко е онова на селското стопанство. Въ първитѣ шесть околии самитѣ географически условия не благоприятствуватъ развитието на земедѣлието, понеже околиитѣ сж планински, въ които удобната за земедѣлско използуване земя е твърдѣ малко. Съ по-високи проценти е прѣдставено селското стопанство въ околиитѣ Стара-Загора (70.93), Пазарджикъ (71.08),

Балчикъ (71.27), Карлово (71.71), Казанлъкъ (72.58), Станимака (72.92), Панагюрище (73.29), Шуменъ (73 77), Самоковъ (73.95), Свищовъ (74.73), Анхиоло (74 99), Видинъ (75.38), Плѣвенъ (75.54), Хасково (75.94), Добричъ (76.68), Дупница (78.12). Почти въ всички тия околии процентътъ на градското население е така сѫщо по-високъ отъ общия процентъ на сѫщото население въ Царството; въ околиитѣ Дупница, Казанлъкъ и Станимака процентътъ на градското население е по-малъкъ отъ срѣдния процентъ на това население въ Царството; обаче въ тритѣ околийски града на тия околии индустриялнитѣ и търговскитѣ занятия сѫ доста силно застѫпени. Съ добрѣ застѫпено селско стопанство сѫ околиитѣ Чирпанъ (80.21), Силистра (80.22), Търново (80.36), Тетевенъ (80.65), Ески-Джумая (80.66), Карнобатъ (80.73), Ломъ (81.05), Троянъ (81.27), Кюстендилъ (82.31), Айтосъ (82.42), Г. Орѣховица (82.49), Враца (82.65), Орхание (82.72), Нова Загора (83.20), Разградъ (83.21), Ловечъ (83.70), Севлиево (83.98), Берковица (85.56), Никополъ (85.68), Къзълъ-Агачъ (85.86), Трънъ (85.96), Харманли (86.24) Тутраканъ (86.27), Провадия (86.29), Елена (87·40), Царибродъ (87.57), Османъ-Пазаръ (87.63), Радомиръ (87·75), Орѣхово (87.89), Борисоградъ (88.30), Прѣславъ (88.96), Попово (89.01), Луковитъ (89.62), Бѣла (89.99). Най-силно застѫпена е сѫщата професионална група въ околиитѣ Бѣлоградчикъ (91.14), Бѣла Слатина (91.42), Фердинандъ (91.52), Варна селска (91.52), Куртъ-Бунаръ (91.92), Пловдивъ селска (91.87), Русе селска (92.56), София селска (93.48), Кула (95.60). Въ тая категория влизатъ зчетиритѣ чисто селски околии въ страната; най-силно е застѫпено селското стопанство въ околия Кула.

Групата на индустрията и занаятитѣ е застѫпена най-слабо, разбира се, въ ония околии, въ които е най-силно застѫпено селското стопанство: Кула (1.82), София селска (2.33), Русе селска (3.37), Бѣлоградчикъ (3.41), Куртъ Бунаръ (3.61), Бѣла (3 93), Фердинандъ (4.01), Варна селска (4.03), Бѣла Слатина (4.26), Орѣхово (4.34), Радомиръ (4.64), Царибродъ (4.76), Луковитъ (4.80), Пловдивъ селска (4.81), Никополъ (4.95). Ний-голѣмъ е броятъ на околиитѣ, въ които тая професионална група е прѣдставена съ 5 до 10 на %. Тукъ влизатъ, наредени по възходящъ редъ околиитѣ: Попово, Тутраканъ, Елена, Борисоградъ, Прѣславъ, Харманли, Османъ Пазаръ, Ломъ, Провадия, Силистра, Къзълъ-Агачъ, Берковица, Свищовъ, Разградъ, Враца, Нова-Загора, Кюстендилъ, Айтосъ, Г. Орѣховица, Трънъ, Севлиево, Ловечъ, Търново, Ески Джумая, Анхиоло, Орхание, Карнобатъ, Плѣвенъ, Добричъ, Дупница, Балчикъ, Чирпанъ, Видинъ, Шуменъ, Тетевенъ, Хасково,

Ямболъ, всичко 37 околии. Въ послѣднитѣ 10 околии индустрията и занаятитѣ сѫ застѫпени малко по-силно, благодарение на това, че това сѫ околии, околяйскитѣ градове на които сѫ сѫщеврѣменно и окрѫжни центрове, каквито сѫ Видинъ, Плѣвенъ и Шуменъ, или защото иматъ твърдѣ голѣмъ търговски хитерландъ, каквито сѫ Добричъ, Балчикъ, Чирпанъ, Хасково, Ямболъ, или пъкъ защото сѫ планински или полупланински околии, каквато е, напр., Тетевенъ. По-голѣмо е значението на индустрията и занаятитѣ въ околиитѣ Бургазъ (10.15), Стара Загора (10.50), Троянъ (11.08), Самоковъ (11.80), Пазарджикъ (12.41), Станимака (12.74), Карлово (13.06), Панагюрище (13.65), Казанлъкъ (14.28), Пирдопъ (14.77), Котелъ (15.67). Въ повечето отъ тия околии процентътъ на градското население е по-високъ отъ срѣдния процентъ на това население въ Царството. Тукъ влизатъ часть отъ балканскитѣ и прибалкански околии, въ които домашната индустрия и занаятитѣ твърдѣ отдавна съставляватъ сѫществѣнъ източникъ за поминъка на населението. Най-високи сѫ процентитѣ на индустриалното население въ околиитѣ Сливенъ (20.19), Дрѣново (21.44), Варна градска (22.72), Пловдивъ градска (25.54), София градска (27 21), Русе градска (27.54), Габрово (29.12), Пещера (29.28). Въ тая група влизатъ четиритѣ чисто градски околии въ нашата страна, а така сѫщо и двѣтѣ околии, въ които се намиратъ центроветѣ на нашата текстилна индустрия, Сливенъ и Габрово.

Най слабо е застѫпена групата на съобщенията и транспорта въ околия Кула, гдѣто процентътъ на заетитѣ въ тая група лица съставлява едва 0.06 % отъ цѣлото население. Слѣдъ нея се редятъ 32 околии, въ които тоя процентъ не надминава 1 на %: София селска, Русе селска, Бѣлградчикъ, Куртъ-Бунаръ, Бѣла, Фердинандъ, Варна селска, Бѣла-Слатина, Орѣхово, Радомиръ, Луковитъ, Пловдивъ селска, Попово, Елена, Борисградъ, Прѣславъ, Харманли, Османъ Пазаръ, Провадия, Къзълъ-Агачъ, Берковица, Разградъ, Враца, Нова-Загора, Кюстендилъ, Трънъ, Севлиево, Ловечъ, Орхание, Дупница, Чирпанъ, Панагюрище. Съ процентъ отъ 1 до 2 на % тая група е застѫпена въ околиитѣ Айтосъ, Тетевенъ, Стара Загора, Добричъ, Ески-Джумая, Търново, Карлово, Шуменъ, Казанлъкъ, Карнобатъ, Г.Орѣховица, Хасково, Царибродъ, Никополъ, Плѣвенъ, Силистра, Самоковъ, Тутраканъ, Станимака, Видинъ, Котелъ, Свищовъ. При тия околии можемъ да различимъ нѣколко групи. Въ една отъ тѣхъ влизатъ околии, околийскитѣ центрове на които сѫ пристанища на Дунава и по врѣмето на прѣброяването отъ 1905 година не сѫ били свързани съ вътрѣшностьта на страната съ желѣзници; тукъ спадатъ околии

като Никополъ, Силистра, Тутраканъ, Видинъ и Свищовъ. Въ друга група влизатъ околии, градоветѣ на които сж важни съобщителни пунктове и възели на желѣзопжтни линии; такива сж напр. Стара Загора, Добричъ, Шуменъ, Г. Орѣховица. Царибродъ, Плѣвенъ. Трета група съставляватъ околии, които сж откъснати отъ желѣзопжтната мрѣжа на страната, и съобщенията прѣзъ които трѣбва да се извършватъ съ помощьта на коне и кола по шосетата; такива околии сж Тетевенъ, Карлово, Казанлъкъ, Карнобатъ, Хасково, Самоковъ, Станимака, Котелъ. По-силно сж застжпени заетитѣ въ съобщенията и транспорта въ околиитѣ Ломъ (2.02), Троянъ (2.11), Сливенъ (2.16), Анхиоло (2.20), Пирдопъ (2.26), Ямболъ (2 39), Дрѣново (2.45), Пещера (2.84); Троянъ, Сливенъ, Пирдопъ, Дрѣново и Пещера отстоятъ или сж били прѣзъ 1905 г. далеко отъ желѣзницата, а Ломъ и Анхиало сж пристанища. Съ най-високъ процентъ на заетитѣ въ транспорта и съобщенията сж околиитѣ Габрово (3.06), Пазарджикъ (3.43), Бургазъ (3.49), Балчикъ (5.51), София градска (8.49), Пловдивъ градска (9.67), Русе градска (10.28) и Варна градска (12.55). Най-високъ е процентътъ на тия професионални групи въ най-голѣмото пристанище на България — Варна, и слѣдъ това въ тритѣ голѣми търговско-индустриални градове на страната. Но въ тая група влизатъ и околия Габрово, която прѣзъ 1905 г. не е била още засѣгната отъ желѣзопжтнитѣ съобщения въ Царството, Пазарджикъ — единъ пунктъ, свързанъ съ шосейни съобщения къмъ Родопитѣ и Срѣдна-гора, и Бургазъ и Балчикъ — пристанища на Черното море.

Групата на заетитѣ въ търговията и кредита е застжпена най-слабо въ околия Кула, съ 0.69%; слѣдъ нея идатъ околии София селска (1.08), Пловдивъ селска (1.13), Бѣлоградчикъ (1.45), Куртъ-Бунаръ (1.56), Русе селска (1.71), Османъ-Пазаръ (1.82), Прѣславъ (1.89), Бѣла-Слатина (1.89), Варна селска (1.93), Бѣла (1.97), Троянъ (1.98). Малко по-силно е застжпена сжщата група въ околии Луковитъ, Фердинандъ, Трънъ, Елена, Царибродъ, Борисоградъ, Попово, Берковица, Ловечъ, Харманли, Севлиево, Радомиръ, Никополъ, Тутраканъ, Разградъ, Орхание, Тетевенъ, въ които процентътъ на заетитѣ въ търговията и кредита се движи между 2 и 3 на %. Слѣдъ тѣхъ идатъ околиитѣ Враца, Кюстендилъ, Айтосъ, Провадия, Къзълъ-Агачъ, Орѣхово, Търново, Нова-Загора, Станимака, Чирпанъ, Казанлъкъ, Г. Орѣховица, Ески-Джумая, въ които заетитѣ въ сжщата група съставляватъ отъ 3 до 4 на % отъ населението. Въ околиитѣ Дупница, Карлово, Самоковъ, Ломъ, Дрѣново, Панагюрище, Силистра, Шуменъ, Плѣвенъ, Хасково, Карнобатъ, Пирдопъ, заетитѣ въ търговия и кредитъ съставляватъ отъ 4 до

5%. Това сж вече околии, въ които търговията има по-голѣмо значение или благодарение на това, че въ тѣхнитѣ градове се размѣняватъ земедѣлски произведения на по-обширни области, или защото сж пристанища, или пъкъ защото при тѣхъ сж по-силно прѣдставени занаятитѣ и домашната индустрия. Съ 5 до 7% сж застжпени търговията и кредитътъ въ околии Добричъ, Свищовъ, Стара-Загора, Анхиоло, Пазарджикъ, Пещера, Видинъ, Балчикъ, Котелъ, Бургазъ; градоветѣ на околиитѣ Бургазъ, Анхиоло, Балчикъ, Видинъ и Свищовъ сж пристанища, а въ гр. Т. Пазарджикъ се срѣщатъ производители и търговци отъ Родопитѣ и Срѣдня Гора; Добричъ и Ст. Загора сж срѣдища на земедѣлски околии, които експортиратъ значително количество храни, а въ Пещера и Котелъ сж силно развити домашната индустрия и занаятитѣ. Най-силно е застжпена групата на търговията и кредита въ Сливенъ (7.07), Ямболъ (7.12), Габрово (7.53), София градска (17.34), Варна градска (18.81), Пловдивъ градска (20.13), Русе градска (20.25), т. е. въ една отъ околиитѣ, отъ които става значителенъ експортъ на храни — Ямболъ, въ двѣтѣ области на нашата текстилна и кожарска индустрия и въ четиритѣ голѣми града на България.

III. Движение на населението

А. Естествено движение на населението

16. Бракове

Прѣзъ 1910 г. на 1000 души отъ населението били сключени въ нашата страна 9.0 бракове, а прѣзъ периода 1906—1910 — 9.3%. По общата брачность на населението си България заема едно отъ първитѣ мѣста въ реда на държавитѣ. Така, прѣзъ периода 1906—1910 г., на 10,000 отъ населението встжпили въ бракъ: въ Сърбия — 199, въ Ромъния — 193, въ България — 187, въ Унгария — 181, въ Германия — 159, въ Италия — 158, въ Франция — 158, въ Белгия — 158, въ Австрия — 154, въ Англия — 153, въ Швейцария — 151, въ Дания — 149, въ Холандия — 145 въ Испания — 142, въ Португалия — 127, въ Швеция — 121, въ Норвегия — 121 лица. Високата брачность въ нашата страна, а така сжщо и въ Сърбия и Ромъния, стои въ връзка съ патриархалнитѣ още условия на живота, обусловени отъ аграрния характеръ на народното стопанство; условията на селското стопанство не само позволяватъ, но и поощряватъ раннитѣ женитби, понеже тѣ увеличаватъ количеството на работнитѣ сили въ сѣмейството на момъка. Това се потвърждава отъ числата на общата брачность въ градоветѣ и селата у насъ: въ градоветѣ, на 10,000 отъ населението се падатъ срѣдно прѣзъ периода 1904—1907 г. 180, а въ селата — 214 встжпили въ бракъ лица. Условията въ града сж по-малко благоприятни за брачностьта, отколкото въ селото: за това влияе прѣди всичко обстоятелството, че въ градоветѣ живѣе извѣстенъ брой мжжко население отъ селата, което или още не е встжпило въ бракъ, поради млада възрасть, или е встжпило вече въ бракъ въ селото. Вънъ отъ това, срѣднята брачна възрасть въ градоветѣ е изобщо по-висока, поради по-голѣмия брой години, потрѣбни на мжжкото население отъ града за достигане на онова относително здраво социално и икономическо положение, което е необходимо условие при повечето случаи за встжпване въ бракъ. Ако въ селата женитбата означава увеличение на

работнитѣ сили въ стопанството, въ града, наопаки, това събитие прѣдизвиква, въ повечето случаи, увеличение на икономическата тежесть, лежаща върху мжжа.

Брачностьта на разнитѣ вѣроизповѣдни групи въ България се сжществено различава. Така, споредъ срѣднитѣ данни за периода 1904—1907 год., на 1000 души отъ населението се падатъ встжпили въ бракъ лица: при източно-православнитѣ 21,5, при мохамеданитѣ — 17.5, при израилтянитѣ — 14 5, при армено-грегорианцитѣ — 16.5, при католицитѣ — 17.7 и при протестантитѣ — 15.9. Максимална брачность даватъ, слѣдов., източно-православнитѣ, слѣдъ които се редятъ мохамеданитѣ, католицитѣ, армено-грегорианцитѣ, протестантитѣ и най-слаба е брачностьта при израилтянитѣ. Слабата брачность на израилтянитѣ, армено-грегорианцитѣ и протестантитѣ би трѣбвало да се обясни съ факта, че тия населения живѣятъ изключително или прѣимуществено въ градоветѣ, гдѣто, както вече видѣхме, брачностьта въобще е по-слаба.

Всички посочени общи относителни числа на брачностьта се намиратъ подъ влияние на възрастния съставъ на населението. Значението на възрастния съставъ за брачностьта на населението се елиминира въ числата, които показватъ отношението между броя на брачущитѣ се и величината на бракоспособното население, за каквото могатъ да бждатъ смѣтнати неженениитѣ, овдовѣлитѣ и разведенитѣ отъ двата пола на възрасть отъ 15—60 години. Съотвѣтнитѣ числени отношения за България намираме въ слѣдната таблица, която дава срѣднитѣ относителни числа за периода 1904—1907 г.:

ТАБЛИЦА № 60

на 1000 души отъ бракоспособното население встжпили въ бракъ

	мжже	жени	всичко
въ селата	129 9	167.4	146.3
въ градоветѣ	64 6	92.3	76.0
въ Царството	110.8	147.0	126.4

Въ тия данни личатъ още по силно голѣмитѣ различия въ брачностьта на селското и градското население у насъ: брачностьта въ селата е два пжти по-голѣма отъ брачностьта въ градоветѣ. Това се дължи на обстоятелството, че бракоспособното население въ градоветѣ е много по-голѣмо, отколкото въ селата (ов-

довѣлитѣ, разведенитѣ, неженениитѣ слугини и войници), и че вслѣдствие на особнитѣ условия на живота въ града, срѣднята брачна възрасть тамъ е по-голѣма, отколкото въ селата. Тия данни показватъ още, че брачностьта между женитѣ е много по-голѣма, отколкото при мѫжетѣ, което стои въ връзка главно съ по-голѣмия абсолютенъ брой на мѫжетѣ. При това, въ градоветѣ разликата между брачностьта на мѫжетѣ и женитѣ е по-голѣма, отколкото въ селата, което съвпада съ различието между относителнитѣ броеве на мѫжетѣ и женитѣ; докато въ селата на 1000 бракоспособни мѫже се падатъ 777 такива жени, въ градоветѣ на 1000 такива мѫже се падатъ 705 бракоспособни жени. Между бракоспособното население, което живѣе въ градоветѣ, мѫжетѣ сѫ повече и значителна часть отъ тѣхъ произхождатъ отъ селата.

Къмъ тоя въпросъ интересни разяснения биха се добили отъ даннитѣ за възрастьта на новобрачнитѣ. Ето съотвѣтнитѣ данни за периода 1904—1907 год:

ТАБЛИЦА № 61.

на 100 души отъ съотвѣтната възрастна група новобрачни

възрастни групи	мѫже: отъ цѣлото нас.	мѫже: отъ бракоспособното	жени: отъ цѣлото нас.	жени: отъ бракоспособнитѣ
до 18 г.	2.0	2.0	20.5	21.3
отъ 18 20 г.	74 1	83 1	150.2	200 2
„ 20-25 г.	125.1	230.9	125.7	488.7
„ 25 30 г.	53.1	227.3	19 5	335.8
„ 30-40 г.	15.8	168.8	7.1	156.0
„ 40-50 г.	7.1	94.1	4.7	50.8
„ 50 60 г.	4.0	38.8	2.2	12 5
повече отъ 60 г.	2.2	13 2	0.8	2.3

Най-висока е общата брачность на мѫжетѣ при възрастната група 20—25 г., а на женитѣ — при групата 18—20 години Изобщо брачностьта на женитѣ до 25 годишна възрасть е по-висока, отколкото на мѫжетѣ отъ сѫщитѣ възрастни групи, което свидѣтелствува за по-низката срѣдня брачна възрасть на женитѣ. Отъ 25 години нагорѣ брачностьта и на двата пола бързо спада, ала при женитѣ много по-силно, отколкото при мѫжетѣ, което още единъ пѫть потвърдява току що направеното заключение. При числата за бракоспособното население женитѣ запазватъ брачно надмощие

прѣдъ мѫжетѣ чакъ до 30 годишна възрасть, при това максималната брачность не е вече при възрастната група 18—20, а при групата 20—25 години, което показва, че небракоспособното население при женитѣ отъ тия възрасти е по-голѣмо, отколкото при мѫжетѣ, т. е, че относителниятъ брой на омѫженитѣ жени е по-голѣмъ отъ относителния брой на жененитѣ мѫже, което пъкъ се дължи на по-малкия брой на женитѣ въ нашето население и на по-високата срѣдня брачна възрасть на мѫжетѣ, единъ резултатъ отъ това, че мѫжетѣ се женятъ за по-млади отъ тѣхъ жени. Върху тия факти интересни заключения биха могли да се извлекатъ отъ ония данни, които биха ни показали при какви възрастни комбинации настѫпватъ женитбенитѣ случаи:

(Гледай таблица № 62 на стр. 112).

Интересното въ тая таблица е фактътъ, че голѣма часть отъ мѫжетѣ до 18 и отъ 18—20 години (405 и 397) встѫпватъ въ бракъ съ жени на по-висока възрасть, именно на възрасть отъ 20—25 и 25—30 г. Тия случаи се срѣщатъ както въ градоветѣ, така и въ селата, обаче въ послѣднитѣ тѣхниятъ брой е много по-високъ; така, догдѣто въ селата броятъ на мѫжетѣ отъ тия възрастни групи встѫпили въ бракъ съ по-възрастни жени е 433 и 403, въ градоветѣ той стига само до 136 и 249. Това различие стои въ връзка съ поменатия вече обичай въ земедѣлскитѣ сѣмейства, да задържатъ момитѣ по дълго врѣме въ кѫщи, за да бѫдатъ използувани като работни сили. Фактътъ, че и въ градоветѣ има такива случаи, сочи на аграрната физиономия на една часть отъ малкитѣ градове въ нашата страна. Мѫжетѣ до 18 години, отъ 18—20 години и отъ 20—25 г. се женятъ най-много за моми отъ сѫщата възрасть: оттукъ нататъкъ настѫпватъ сериозни различия между възраститѣ на встѫпващитѣ въ бракъ мѫже и жени Различията сѫ най-малки при групата на мѫжетѣ на възрасть 25—30 г. и най-голѣми при слѣдующата група отъ 30 до 40 г. При възрастнитѣ групи 40—50 г., 50—60 г. и отъ 60 г нагорѣ, най-много мѫже се женятъ за жени, които сѫ около десеть години по-млади отъ тѣхъ.

Както трѣбва да се очаква, най-голѣмата часть отъ встѫпилитѣ въ бракъ сѫ момци и моми Така, срѣдно прѣзъ периода 1906—1910 г. отъ 1000 встѫпили въ бракъ сѫ били:

	м. полъ	ж. полъ
неомѫжени	852	886
овдовѣли	140	104
разведени	8	10

ТАБЛИЦА № 62.

възрасть на мжжетѣ	отъ 1000 души мжже, встжпватъ въ бракъ (1906 - 1010 г.) съ жени на възрасть								
	до 15 г.	15–18 г.	18-20 г.	20–25 г.	25–30 г.	30-40 г.	40-50 г.	50–60 г.	отъ 60 г. нагорѣ
до 18 г.	52	543	231	165	9	—	—	—	—
отъ 18—20 г.	2	135	466	385	12	—	—	—	—
„ 20—25 „	1	66	306	594	32	1	—	—	—
„ 25—30 „	1	51	191	590	152	14	1	—	—
„ 30—40 „	—	27	95	376	256	231	15	—	—
„ 40—50 „	—	5	16	93	144	399	325	17	1
„ 50—60 „	—	—	3	15	37	157	473	298	17
отъ 60 г. нагорѣ	—	—	—	—	7	45	201	463	283

Слѣдъ момитѣ и момцитѣ идатъ овдовѣлитѣ и чакъ на послѣдно мѣсто разведенитѣ. Отъ всѣки 1000 мѫже 34 ма овдовѣли и разведени встѫпватъ въ бракъ съ моми, вслѣдствие на което броятъ на встѫпилитѣ въ бракъ вдовици е значително по-малъкъ отъ броя на встѫпилитѣ въ бракъ вдовци. Интересно е, че момитѣ се женятъ най много за момци, вдовицитѣ за вдовци, а разведенитѣ жени пакъ за вдовци. Въ това отношение се забѣлѣзватъ интересни разлики между града и селото:

ТАБЛИЦА № 63

срѣденъ годишенъ брой прѣзъ 1904—1907 г. на встѫпилитѣ въ бракъ на 1000 души отъ всѣко сѣмейно положение.

	въ градоветѣ		въ селата	
	мѫже	жени	мѫже	жени
неженени	55.8	107.9	123.6	174.1
овдовѣли	173.3	27.5	121.2	65.3
разведени	91.6	64.7	66.0	98·4

Броятъ на встѫпилитѣ въ бракъ неженени е по-голѣмъ въ селата, отколкото въ градоветѣ. Въ първитѣ разликата между брачностьта на неженениитѣ отъ двата пола е по-малка, отколкото въ градоветѣ. Това се обусловва главно отъ познатото обстоятелство, че въ градоветѣ живѣятъ части отъ неженено население отъ двата пола на селата, като при това мѫжкиятъ имъ елементъ е по-многоброенъ отъ женския. Въ градоветѣ и въ селата вдовцитѣ встѫпватъ по-често въ бракъ отъ вдовицитѣ, ала въ селата разликата между брачностьта на вдовицитѣ и вдовцитѣ е значително по-малка, отколкото въ градоветѣ. Оженването за вдовица означава за градския мѫжъ, особено ако тя има дѣца увеличение на сѣмейната тежесть, докато за селския означава въ голѣмъ брой случаи увеличение на имота, увеличение на работнитѣ сили и затвърдяване на сѣмейното положение. При разведенитѣ констатираме сѫщото положение: разведенитѣ мѫже се женятъ по-вече въ градоветѣ, разведенитѣ жени — по-вече въ селата. Това се дължи отчасти на сѫщата причина, която се изтъкна горѣ; ала тукъ дѣйствува и обстоятелството, че въ селата сѫ по-чести случаитѣ, когато виновникъ за развода е мѫжътъ и слѣдователно, морално — общественитѣ прѣпятствия за повторно встѫпване въ бракъ за жената сѫ по-малко.

Срѣднята продължителность на брака, прѣкжснатъ поради смъртьта на мжжа — 29.9 години (1906—1910 г.) е по-голѣма, отколкото сжщата величина, когато бракътъ е прѣкжснатъ вслѣдствие смъртьта на жената — 23.5 години, което стои въ връзка съ по-голѣмата смъртность на женитѣ до 50 годишна възрасть. Между православното и мохамеданското население има въ това отношение нѣкои разлики; така, срѣднята продължителность на брака при изт. православното население е 29.9 и 24.0, а при мохамеданското — 29.8 и 21.1, отъ което се вижда, че срѣднята продължителность на брака, прѣкжснатъ поради смъртьта на жената при мохамеданитѣ е значително по-малка, отколкото при православнитѣ, а това стои въ връзка съ по-голѣмата смъртность на женитѣ мохамеданки. Срѣднята продължителность на брака е по-голѣма въ селата, отколкото въ градоветѣ: докато въ вторитѣ тя е 28.1 и 21.4 — въ първитѣ тя е 30.4 и 23.8, понеже смъртностьта на женитѣ въ градоветѣ е по-голѣма, отколкото въ селата.

Твърдѣ интересни биха били числата за женитбитѣ по мѣсеци. Тѣ се съдържатъ въ слѣднята таблица:

(Гледай таблица № 64 на стр. 115)

Почти всички държави, съ изключение на Русия, Сърбия, Италия и България иматъ по два максимума на женитбитѣ — единиятъ прѣзъ Априлъ и Май, а другиятъ прѣзъ Октомври и Ноември. Отъ тия максимуми пролѣтниятъ отговаря повече на условията на градското, зимниятъ — на ония на селското население. Въ Италия, Русия, Сърбия и България максимумитѣ се падатъ само на зимнитѣ мѣсеци Октомври, Ноември, Декември, Януари и Февруари, като при това, въ България зимниятъ сезонъ се избира съ още по-голѣма строгость за сезонъ на женитби, защото голѣмото натрупване на женитбитѣ се пада почти само на мѣсецитѣ Ноември, Декември, Януари и Февруари. И въ тритѣ страни има уголѣмяване въ числото на женитбитѣ прѣзъ мѣсецъ Май, което е толкова слабо, колкото е слабо значението на градското население въ тия страни. Отъ групата на странитѣ съ два максимума до България се доближава Унгария, гдѣто пролѣтниятъ максимумъ е доста слабъ.

Най много женитби ставатъ въ България прѣзъ мѣсецъ Януари, слѣдъ това прѣзъ Декември, Ноември и Февруари, т. е., прѣзъ онзи сезонъ, когато селско-стопанскитѣ занятия се извършватъ по-слабо. Най-малко женитби се падатъ на мѣсецитѣ Мартъ и Августъ, най-работното врѣме за земедѣлеца, ала причина сж и поститѣ, прѣзъ които сватбитѣ сж забранени отъ черковнитѣ власти.

ТАБЛИЦА № 64.

отъ 10000 сключени бракове, срѣдно 1906—1910 г., падатъ се на мѣсецитѣ

държави	Януари	Февр.	Мартъ	Априлъ	Май	Юни	Юли	Августъ	Септ.	Октом.	Ноем.	Декем.
Норвегия	630	494	614	910	884	972	794	637	771	1190	1107	997
Швеция	304	463	689	899	808	966	568	533	558	1243	1222	1747
Белгия	751	833	473	1095	1077	803	754	800	935	943	829	707
Франция	823	942	455	1135	795	904	710	634	840	1049	1062	651
Германия	689	790	558	1031	1118	732	745	607	738	1263	1093	636
Швейцария	532	663	593	1059	1430	782	660	637	784	1225	1066	569
Италия	1030	1234	657	996	728	636	552	554	760	973	1042	838
Австрия**)	923	1763	138	596	1028	876	663	608	673	940	1721	71
Унгария	1104	1789	540	534	977	732	431	452	515	751	1780	395
Русия (1901—1905)	2738	1270	96	454	816	361	427	209	463	1639	1417	110
Сърбия	1222	1577	3	203	462	158	284	138	385	1904	3660	4
България	2410	1350	120	400	690	360	320	220	300	560	1385	1885

**) Срѣдни отъ 1901, 1902, 1904, 1907 и 1910 г.

Въ отдѣлнитѣ окржзи на страната се забѣлѣзватъ не особно сжществени различия по отношение на брачностьта. Така, прѣзъ периода 1904—1907 г., срѣдно на 1000 жители сж се падали ежегодно сключени бракове: въ Бургазки окржгъ — 10.5, Варна — 9.4, Видинъ — 10.5, Враца — 10.6, Кюстендилъ — 10.7, Пловдивъ — 10.7, Плѣвенъ — 10.0, Русе — 10.2, София — 9.7, Стара Загора — 11.0, Търново — 10.3, Шуменъ — 11.2, при срѣдня брачность на цѣлото население въ Царството 10.4. По-голѣма е, слѣдователно, отъ срѣднята за Царството, брачностьта въ окржзитѣ Бургазъ, Видинъ, Враца, Кюстендилъ, Пловдивъ, Ст.Загора Шуменъ, а по малка — въ Плѣвенъ, Русе, София, Търново. Изобщо въ Южна България брачностьта е по-висока, отколкото въ Сѣверна: въ първата на 1000 души отъ населението прѣзъ сжщия периодъ се падатъ 10.8, а въ втората—9.8 бракове. Това различие стои, може-би, отчасти въ връзка съ обстоятелството, че въ Сѣверна България ставатъ по-голѣми размѣствания на населението, вслѣдствие на емиграция и имиграция.

Различията въ брачностьта на отдѣлнитѣ околии на нашата страна се виждатъ въ числата на таблицата, която слѣдва:

ТАБЛИЦА № 65.

околии и окржзи	на 1000 души отъ населението прѣзъ 1910—11 год.			
	раждания	умирания	ест. прирастъ	женидби
Айтосъ	40.1	25.2	14.9	10.6
Анхиоло	41.2	26.2	15.0	9.4
Бургазъ	43.6	32.5	11.1	9.7
Карнобатъ	41.9	26.7	15.2	8.8
Котелъ	35.9	22.5	13.4	9.7
Казълъ-Агачъ	43.1	34.2	8.9	10.6
Сливенъ	35.6	20.7	14 9	9.4
Ямболъ	45.1	28.8	16.3	10.3
Окржгъ Бургазъ	**41.5**	**27.8**	**13.7**	**9.8**
Балчикъ	39.0	23.2	15.8	8.6
Варна (градска)	29.3	21.8	7.5	9.3
Варна (селска)	46.3	25.9	20.4	8.6
Добричъ	44.0	27.0	17.0	9.5
Куртъ-Бунаръ	44.7	26.6	18.1	8.6
Провадия	47.6	26.7	20.9	8.3
Окржгъ Варна	**42 6**	**25.6**	**17.0**	**8 8**

колии и окржзи	раждания	умирания	ест. приръстъ	женитби
Бѣлоградчикъ	41.4	19.8	21.6	9.2
Видинъ	39.9	21.9	18.0	8.8
Кула	40.6	20 4	20.2	8.6
Ломъ	45.5	17.2	28.3	7.8
окржгъ Видинъ	**41.9**	**20.1**	**21.8**	**8.5**
Берковица	40.0	19.6	20.4	9.5
Бѣла-Слатина	44.3	17.0	27.3	8.8
Враца	39.4	18.3	21.1	8.6
Орѣхово	47.2	22.7	24.5	7.9
Фердинандъ	43.0	17.4	25.6	7.9
окржгъ Враца	**43.0**	**19.3**	**23.7**	**8.5**
Дупница	43.3	25.0	18.3	8 4
Кюстендилъ	39.1	17.5	21.6	8.4
Радомиръ	46.0	22.2	23.8	8.5
окржгъ Кюстендилъ	**42.1**	**20.1**	**22.0**	**8.4**
Карлово	39.8	27.6	12.2	10.0
Т.-Пазарджикъ	43.7	23.5	20.2	9.1
Панагюрище	41.6	22.0	19.6	9.8
Пещера	38.7	19.0	19.7	7.3
Пловдивъ (град.)	30.9	23.7	7.2	8.7
Пловдивъ (сел.)	49.1	34.3	14.8	8 9
Станимака	42.3	23.3	19.0	8.2
окржгъ Пловдивъ	**42.2**	**26.0**	**16.2**	**8.9**
Ловечъ	39.8	17.8	22.0	9.0
Луковитъ	42.4	17.4	25.0	9.2
Никополъ	46.6	25.6	21.0	9.0
Плѣвенъ	41.5	20.5	21.0	9 2
Тетевенъ	37.5	16.2	21.3	9.5
Троянъ	32.5	17.1	15 4	9.1
окржгъ Плѣвенъ	**40.4**	**19.4**	**21.0**	**9.1**
Бѣла	45.9	22.3	23.6	10.0
Разградъ	42.8	24.3	18.5	10.0
Русе (градска)	25.5	20.1	5.4	9.5
Русе (селска)	47.1	28.9	18.2	10.8
Силистра	41.8	29.8	12.0	10.0
Тутраканъ	45.0	26.9	18.1	10.2

околии и окржзи	раждания	умирания	ест. прирастъ	женитби
Окржгъ Русе	**42.6**	**26.1**	**16.5**	**10.3**
Орхание	38.3	17.7	20.6	9.3
Пирдопъ	40.9	21.5	19.4	9.3
Самоковъ	42.8	22.4	20.4	9.2
София (градска)	27.8	16.1	11 7	7.9
София (селска)	44.9	21.0	23.9	8.8
Трънъ	40.8	19.3	21.5	7.9
Царибродъ	39.7	20.5	19.2	8.1
Окржгъ София	**39.2**	**19.7**	**19.5**	**8.6**
Борисоградъ	41.8	24 1	17.7	8.5
Казанлъкъ	32.6	19.8	12 8	9.4
Нова-Загора	43.5	22.4	21.1	10.5
Стара Загора	40.5	20.8	19.7	9.8
Харманли	36.2	20.3	15 9	9.0
Хасково	35.8	19.5	16.3	8 5
Чирпанъ	43.9	24.9	19.0	8.5
Окржгъ Ст. Загора	**39.0**	**21 5**	**17 5**	**9.3**
Габрово	31.8	16.0	15.8	9.3
Г. Орѣховица	38.6	18.0	20-6	8.8
Дрѣново	34.5	15.5	19.0	9.3
Елена	35.0	18.1	16.9	9.8
Свищовъ	44.1	24 5	19.6	9.9
Севлиево	38.2	18.5	19.7	9.1
Търново	37.0	18.8	18.2	9.8
Окржгъ Търново	**37.7**	**18 9**	**18.8**	**9.4**
Ески-Джумая	42.9	25.0	17.9	14.1
Османъ-Пазаръ	41.6	25.6	16.0	10.1
Попово	44.9	20.3	24.6	10.6
Прѣславъ	43.1	25.7	17.4	9.9
Шуменъ	38.4	22.9	15.5	10.7
Окржгъ Шуменъ	**41.4**	**22 6**	**18.8**	**9.2**
Южна България	**40.9**	**24.9**	**16 0**	**9.3**
Сѣверна България	**40.9**	**21.3**	**19.6**	**9.2**
Царството	**40.8**	**22.4**	**18 4**	**9 2**

17. Раждания

Прѣзъ периода 1901—1910 год., срѣдно годишно на 1000 жители сж се падали въ нашата страна 41·4 живи раждания. По своята раждаемость нашата страна заема, слѣдователно, второ мѣсто слѣдъ Европейска Русия, гдѣто на 1000 жители се падатъ 49·2 живородени (1891—1900 год.). Ромъния и Сърбия иматъ послаба раждаемость отъ България; въ първата на 1000 жители идатъ 39·8, а въ втората — 38·9 живи раждания. Слѣдъ тѣхъ се редятъ: Унгария — 37·0, Австрия — 34·7, Испания — 34·4, Германия — 32·9, Италия — 32·7, Португалия — 31.8, Финляндия — 31·2, Холандия — 30·5, Англия — 27·2, Шотландия — 28·4, Ирландия— 23·3, Дания — 28·6, Швеция — 25·8, Норвегия 27·4, Швейцария — 26·9, Франция — 20·6. Особено инересно е обстоятелството, че, докато раждаемостьта въ Ромъния и Сърбия има прѣзъ послѣднитѣ години тенденция къмъ намаление, у насъ се забѣлѣзва тъкмо обратното:

ТАБЛИЦА № 66.

на 1000 жители живи раждания

	1891—1900 г.	1901—1910 г.
България	39.4	41·4
Ромъния	40·6	39·8
Сърбия	41·7	38·9

Не е излишно да се добави, че смъртностьта се е намалявала въ сжщото врѣме почти въ еднаква пропорция и въ тритѣ балкански държави. Ромъния и Сърбия, слѣдов., показватъ намаление, както на броя на ражданията, така и на онзи на умиранията, а България се радва на увеличение на ражданията при намаление на броя на умиранията. Увеличението въ броя на ражданията у насъ, особено отъ 1894—1895 год. насамъ, може да се отдаде отчасти и на усъвършенствуването на статистическата техника и прѣдизвиканата отъ него по-голѣма пълнота на даннитѣ. Ала вънъ отъ тоя факторъ дѣйствува и увеличението на народното благосъстояние, главно вслѣдствие на нарастване на приходитѣ отъ земедѣлието. Ние можемъ да смѣтаме за установено, че увеличението на броя на ражданията у насъ е засега една несъмнена тенденция на нашето население. Затова България е единствената европейска държава, гдѣто нѣма констатираното въ всички страни намаление на раждаемостьта и въ сжщото врѣме

едно живо опровержение на оная теория, която смѣта за причина на това намаление увеличението на благосъстоянието, тъй като увеличението на раждаемостьта у насъ върви паралелно съ едно несъмнѣно увеличение на благосъстоянието на населението. Ала сѫщото не се отнася и до по-малки части отъ нашето население. Раздѣлимъ ли, напр., населението на градско и селско, ние веднага ще забѣлѣжимъ чувствителната разлика, както между коефициентитѣ на раждаемостьта, така и въ нейнитѣ тенденции:

ТАБЛИЦА № 67

на 1000 души отъ населението живи раждания

години	въ градоветѣ		въ селата		въ Царството
	отъ цѣлото население	отъ брачното население	отъ цѣлото население	отъ брачното население	отъ цѣлото население.
1899–902 г.	32·4	84·6	41·9	103·2	40·0
1904–907 „	32·7	83·8	46·3	110·7	43·7

Раждаемостьта въ градоветѣ е значително по-слаба, отколкото въ селата. Тая разлика се дължи само отчасти на по-голѣмия брой на неженениитѣ лица въ градоветѣ, което се вижда отъ обстоятелството, че разликата между коефициентитѣ, които показватъ отношението между броеветѣ на живороденитѣ и брачното население е по-малка, отколкото подобната разлика при коефициентитѣ за раждаемостьта на цѣлото население. Ала все пакъ раждаемостьта въ селото е по-голѣма, отколкото въ града и това се дължи, разбира се, на по-голѣмата култура на градското население, на неговия по-голѣмъ индивидуализъмъ, на по-голѣмата му прѣдвидливость, на по-високата му брачна възрасть и на сравнително по-тежкитѣ икономически условия, въ които се намира нашиятъ градъ, въ сравнение съ селското население. Изтъкнатитѣ по-горѣ числа показватъ още, че въ течение на периода 1899—1907 год., раждаемостьта въ града се е намалила при значителното и увеличение въ селата, което се дължи главно на подобрението въ икономическитѣ условия въ селото и на влошаването имъ въ градоветѣ.

При отдѣлнитѣ вѣроизповѣдания раждаемостьта сѫщо проявява сѫществени различия: така, при изт. православнитѣ на 1000 души отъ населението се падатъ прѣзъ периода 1904—1907 год. 44·4 живи раждания, при мохамеданитѣ — 38·3, при израилтянитѣ 34·4, при армено грегориянцитѣ — 28·6, при католицитѣ — 44·9,

при протестантитѣ — 32·9. Най-висока е раждаемостьта при католицитѣ и източно-православнитѣ, защото тия вѣроизповѣдания преобладаватъ въ селското население. Макаръ че мохамеданитѣ ж така сжщо въ голѣмъ процентъ селско население, тѣ даватъ слаба раждаемость, която се дължи, освѣнъ на слабата имъ продуктивность, сжщо и на обстоятелството, че тѣ сж население, което се изселва, а изселването отнема обикновено лица на най-производителна възрасть. Слабата раждаемость на израилтянитѣ и армено-грегориянцитѣ се дължи на обстоятелството, че тѣ сж почти изключително градско население. Армено-грегориянцитѣ даватъ слаба раждаемость между друго и затова, че сж въ голѣма часть пришелци, между които има прѣвесъ мжжкото население (1910 год. на 1000 мжже 826 жени), а при такива условия раждаемостьта е по-слаба.

Числата за новороденитѣ момчета и момичета ни рисуватъ пак отношение на половетѣ, което бѣше забѣлѣжено и установено още отъ Граунта и Зюсмилха:

ТАБЛИЦА № 68.

	средѣнъ годишенъ брой живород. прѣзъ 1906—910		на 100 момчета се падатъ момичета
	м. полъ	ж. полъ	
въ Царството	90948	85215	93.7
въ градоветѣ	12899	12199	94.6
въ селата	78049	73016	93.6
изт.-православни	77180	72588	94.1
мохамедани	12145	11130	91.6
израилтяни	665	609	91.6
арм. грегорианци	173	148	85.5
католици	685	649	94.7
протестанти	100	91	91.0

На 1000 момчета се раждатъ въ България 937 момичета, или на 1000 момичета 1067 момчета. България заема, слѣдователно, второ мѣсто, по относителния брой на новороденитѣ момчета; само въ Португалия на 1000 момичета се раждатъ повече момчета; — 1072. Ала отъ 1887 год. насамъ се забѣлѣзва у насъ постоянно увеличение на броя на новороденитѣ момичета; така, прѣзъ 1886—1887 год., на 1000 момчета сж се падали 897 момичета, прѣзъ 1891—1895 год., — 922, а прѣзъ 1906—1910 год., 937. Една отъ причинитѣ за тая тенденция бихме могли да по-

търсимъ въ намалението на мохамеданското население, при което прѣвѣсътъ на новороденитѣ момчета е по-голѣмъ. Възможно е, обаче, да има значение и постепенното усъвършествуване на статистиката и на регистритѣ за гражданското състояние, особно по отношение на мохамеданското население, което неохотно дава свѣдения за новороденитѣ отъ женски полъ. Едно косвено потвърждение намира това прѣдположение въ обстоятелството, че прѣвѣсътъ на новороденитѣ момчета при мохамеданитѣ се е силно намалилъ. Ала най-силно е увеличението на броя на новороденитѣ момичета при израилтянитѣ.

Въ градоветѣ прѣвѣсътъ на момчетата е по-малъкъ, отколкото въ селата; при това тъкмо тамъ се забѣлѣзва главно тенденция къмъ намаление на тоя прѣвѣсъ, докато въ селата коефициентътъ на момичетата се е увеличилъ отъ 93.5 прѣзъ 1901—1905 год. на 93.6 прѣзъ 1906—1910 г., въ градоветѣ той се е увеличилъ отъ 93.8 на 94.6.

Най-голѣмъ е прѣвѣсътъ на момчетата при армено-грегорианцитѣ, най-малъкъ при католицитѣ.

Интересни сѫ даннитѣ за ражданията по мѣсеци, и то като се държи смѣтка за различията между града и селото: (Таб. № 79)

Максимумътъ на ражданията въ нашата страна се пада на мѣсецъ Октомври, минимумътъ — на мѣсецъ Декември. Забѣлѣзватъ се обаче двѣ натрупвания на ражданията: едното се пада прѣзъ мѣсеци Августъ, Септември и Октомври, другото — прѣзъ мѣсеци Януари и Февруари. За да се разбератъ тия разлики, трѣбва да се обърне внимание върху врѣмето на зачатията. Ако се приеме, че всички новородени дѣца сѫ прѣкарали въ утробата на майка си по деветь мѣсеца, тогава числата отъ вторитѣ графи на таблица № 79 ще ни изразятъ приблизително разпрѣдѣлението на зачатията по мѣсеци. Отъ тия числа се вижда, че съотвѣтно на ражданията, зачатията иматъ два максимума, единиятъ отъ които се пада на мѣсецитѣ Ноември, Декември и Януари, а другиятъ— на мѣсецитѣ Априлъ, Май и даже Юни. Мексимумитѣ на зачатията къмъ мѣсецитѣ Априлъ, Май и Юни стоятъ въ връзка отъ една страна съ пролѣтьта, а отъ друга — съ обстоятелството, че въ нашата страна слѣдъ Велики пости настъпва повишение на броя на свадбитѣ. Натрупването пъкъ прѣзъ Ноември, Декември и Януари се обяснава съ това, че тъкмо прѣзъ това врѣме се сключватъ най-много женитби, което съвпада съ земедѣлския характеръ на страната, и което, освѣнъ на свободното врѣме на земедѣлското население, се дължи още и на бързането да се извърши женитбата между Коледа и Велики пости. По-голѣ

ТАБЛИЦА № 69

отъ 1000 раждания или зачатия прѣзъ 1906—1910 г. се падатъ наотдѣлнитѣ мѣсеци

	въ Царството		въ градоветѣ		въ селата	
	ражд.	зачатия	ражд.	зачатия	ражд.	зачатия
Януари	94	101	98	86	93	104
Февруари	90	70	95	71	89	70
Мартъ	89	58	96	66	88	56
Априлъ	82	94	82	98	83	93
Май	72	90	75	95	71	89
Юни	73	89	75	96	73	88
Юли	87	82	87	82	87	83
Августъ	90	72	86	75	90	71
Септември	94	73	84	75	96	71
Октомври	101	87	86	87	104	87
Ноември	70	90	71	86	70	90
Декември	58	94	66	84	56	97

миятъ брой на женитбитѣи за чатията къмъ тия мѣсеци може да се постави въ връзка още и съ това, гдѣто тъкмо къмъ есень се завръщатъ при сѣмействата си чужбинаритѣ и странствующитѣ въ страната печалбари, за да ги напуснатъ отново прѣзъ Февруари и Мартъ. Твърдѣ е интересна разликата между градското и селското население: докато голѣмиятъ максимумъ на зачатията при градското население се пада на пролѣтнитѣ мѣсеци, въ селата той се фиксира къмъ зимнитѣ мѣсеци, и това стои въ връзка съ различията въ занятията и културното ниво на града и селото.

Броеветѣ на ражданията въ връзка съ възрастьта на родителитѣ се виждатъ въ таблица № 70. Отъ нея се вижда, че при българската жена най-плодовити сѫ възраститѣ между 20 и 33 г., при което първенство се пада на възрастната група 20—25 години. При мѫжетѣ най-голѣмъ брой дѣца се пада на възраститѣ между 20 и 40 години, при първенство на възрастната група 20—30 години. Ала докато броятъ на новороденитѣ, които се падатъ на възраститѣ 20—30 години при женитѣ е значително по високъ, отколкото при мѫжетѣ, при възраститѣ между 30 и 40 год. и отъ 40 г. нагорѣ е вѣрно тъкмо обратното. Всички тия различия стоятъ, разбира се, въ връзка съ различията въ траенето на въпроизводителния периодъ при мѫжа и жената, а така сѫщо съ по висо-

ката възрасть на находящитѣ се въ бракъ мжже. Тия различия, особено ярко изпъкватъ помежду градоветѣ и селата: при възраститѣ до 30 години, майкитѣ въ градоветѣ даватъ повече дѣца, отколкото ония въ селата и обратно, майкитѣ отъ 30 години нагорѣ въ селата даватъ повече дѣца, отколкото майкитѣ отъ сжщата възрасть отъ градоветѣ, което се намира въ зависимость отъ по-низката брачна възрасть на женитѣ въ градоветѣ. Дѣцата, родени отъ бащи, до 30 год. възрасть въ селата сж много повече, отколкото въ градоветѣ и напротивъ, роденитѣ отъ бащи на възрасть отъ 30 г. нагорѣ, сж въ градоветѣ много повече, отколкото въ селата, понеже брачната възрасть на мжжетѣ въ градоветѣ е по-висока.

Кои възрастни комбинации даватъ най-много дѣца? Изобщо за Царството това сж майки на възрасть отъ 20 до 30 г, омжжени за бащи на възрасть отъ 20—40 г. Ала докато въ градоветѣ сж по-силно застжпени комбинациитѣ на майки на възрасть отъ 20 до 35 години съ бащи на възрасть отъ 30 40 години, въ селата, напротивъ, сж по силно прѣдставени комбинациитѣ на майки на възрасть отъ 20—30 години съ бащи на възрасть 20—30 г., което стои въ връзка съ факта, че изобщо разликата между възрастьта на встжпилитѣ въ бракъ жени и мжже въ градоветѣ е по голѣма, отколкото въ селата.

Таблица № 71 ни дава числа за раждания та, споредъ плодовитостьта на майката. По тия данни, прѣзъ периода 1906 - 1910 г. между 177,407 новородени дѣца, първи на майка си били 19.9 на %, втори —19.3, трети—13.6, ала докато въ селата броятъ на новороденитѣ първи е почти равенъ на броя на новороденитѣ втори, въ градоветѣ има между единия и другия брой сжществена разлика; при това, изобщо броятъ на първитѣ и вторитѣ дѣца въ градоветѣ е по-голѣмъ, отколкото въ селата, докато въ послѣднитѣ е по-голѣмъ пъкъ броятъ на 3—8 митѣ дѣца, което характеризира селото като по-плодовита срѣда отъ града.

Най-много първи и втори дѣца се падатъ на майки отъ 20—30 г., най-много трети на майки отъ 25 - 30, най-много четвърти на майки отъ 25—35 г., най-много пети на майки отъ 30—35 г., най-много шести, седми и осми на майки отъ 30 - 40 годишна възрасть.

Раждаемостьта е различна въ отдѣлнитѣ области на нашата страна, както това се разбира отъ числата, помѣстени въ таблица № 65, и които се отнасятъ за периода 1910—1911 год.

Отъ тѣхъ се вижда, че най-малка е общата раждаемость въ окржзитѣ Търново, Ст. Загора, София. Срѣдня е общата раждае-

мость въ Бургазки, Видински, Шуменски, Плѣвенски, Кюстендилски окржзи, и висока — въ окржзитѣ Варна, Пловдивъ, Враца и Русе. Най-малка е цифрата на рожданията въ Търново, а най-голѣма — въ Враца — единъ твърдѣ интересенъ фактъ, понеже тия два окржга прѣдставляватъ значителенъ контрастъ по отношение на битовитѣ условия. Търново е единъ окржгъ съ културно и подвижно население, а Враца е единъ отъ най-селскитѣ окржзи у насъ. Въ Търново слабата раждаемость стои въ връзка съ силното развитие на чужбинарството и съ сравнително по-високото културно ниво на населението, а въ София — съ значението на града София като голѣмъ културенъ и административенъ центъръ. Тия различия ще стоятъ по-ясни, ако хвърлимъ погледъ върху числата за раждаемостьта въ отдѣлнитѣ околии на нашата страна.

Най-слаба е раждаемостьта въ градскитѣ околии Русе, София, Варна и Пловдивъ и тоя фактъ се обяснява съ всичкитѣ ония фактори и условия, които намаляватъ раждаемостьта въ градоветѣ. Слаба раждаемость иматъ и околиитѣ Габрово, Троянъ, Казанлъкъ, Дрѣново, Елена, гдѣто нейниятъ коефициентъ се движи между 30 и 35 на 1000 души отъ населението. Въ тия околии е твърдѣ низъкъ и коефициентътъ на смъртностьта. Отличителенъ бѣлѣгъ на тия околии е слабиятъ фактически приръстъ на населението. Това сж околии, въ които икономическитѣ условия ни даватъ възможность за по-бързо увеличение на населението и часть отъ населението на които търси прѣхраната си въ чужбина или въ други мѣстности на България. При населения, които се изселватъ, условията за раждаемостьта не сж благоприятни, защото населението, което отива въ други мѣста принадлежи обикновено къмъ най-производителнитѣ възрастни категории.

Друга група околии сж ония, при които коефициентътъ на раждаемостьта се движи между 35 и 40 на 1000 души отъ населението. Тия околии, които иматъ, така да се каже, раждаемость близка до срѣднята, но по-малка отъ нея, сж: Сливенъ, Хасково, Котелъ, Харманли, Търново, Тетевенъ, Севлиево, Орхание, Шуменъ Г. Орѣховица, Пещера, Балчикъ, Кюстендилъ, Враца, Царибродъ, Карлово, Ловечъ, Видинъ, Берковица. Много отъ тия околии се намиратъ при сжщитѣ условия, при които се развива населението въ околиитѣ отъ прѣдшествующата категория. Фактическото нарастване на населението въ околиитѣ Сливенъ, Хасково, Харманли Търново, Тетевенъ, Севлиево, Орхание, Шуменъ, Балчикъ, Карлово, Ловечъ, Берковица е по-малко, отколкото естественото, което показва, че отъ тия околии става изселване на по-голѣми

ТАБЛИЦА № 70.

при колко отъ 100 живи раждания бащитѣ сж били прѣзъ периода 1901—1910 година на възрасть

възрасть на майката	законни до 20 г.	20—30 г.	30—40 г.	40—50 г.	пов. отъ 50 г.	непок. въз.	незак.	всичко
въ Царството								
до 20 г.	0 4	2 2	0.2	0.0	0.0	0 0	0.1	2.9
отъ 20 — 25 „	0.2	25.8	2.6	0 2	0.0	0.0	0 2	29.0
„ 25 — 30 „	0.0	14.0	11.2	0.6	0.1	0.0	0 1	26 0
„ 30 — 35 „	0.0	0 5	17 8	2.0	0.2	0 0	0.1	20.6
„ 35 — 40 „	—	0.0	6.3	5.7	0 5	0.0	0.0	12 5
„ 40 — 45 „	—	0 0	0.2	5.3	0.9	0.0	0.0	6.4
повече отъ 45 „	—	0.0	0.0	1.0	1 5	0.0	0 0	2.5
непок. възрасть	—	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	0.0	0.1
всичко	0.6	42.5	38.3	14.8	3.2	0.1	0.5	100.0
въ градовѣтѣ								
до 20 г.	0 3	3.8	0.8	0.1	0.0	0.0	0.3	5.3
отъ 20 — 25 „	0.1	18.8	10 0	0.8	0 0	0.0	0.4	30.1
„ 25 — 30 „	0.0	6.3	18.3	2.8	0 3	0.0	0 2	27.9

„ 30 — 35 г.	0 0	0.3	11.2	6.1	0.9	0.0	0.1	18.6
„ 35 — 40 „	—	0.0	2.7	7.4	1.7	0.0	0.1	11.9
„ 40 — 45 „	—	0.0	0.1	2.7	1.9	0.0	0.0	4.7
повече отъ 45 „	—	—	0.0	0.3	1.1	0.0	0.0	1.4
непок. възрасть	—	—	0.0	—	0.0	0 0	0.1	0.1
всичко	0.4	29.2	43.1	20.2	5.9	0.0	1.2	100.0
			въ селата					
до 20 г.	0.5	1.9	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	2.5
отъ 20 — 25 „	0.2	27.0	1.4	0.1	0.0	0.0	0.1	28.8
„ 25 — 30 „	0.0	15 3	10.0	0.3	0.0	0.0	0.1	25.7
„ 30 — 35 „	0.0	0.5	18.9	1.4	0.1	0.0	0.1	21.0
„ 35 — 40 „	—	0.1	6.9	5.4	0.3	0.0	0.0	12.7
„ 40 — 45 „	—	0.0	0.2	5.7	0.8	0.0	0:0	6.7
повече отъ 45 „	—	0.0	0.0	1.0	1.6	0.0	0.0	2.6
непок. възрасть	—	0.0	0.0	0.0	—	0.0	0.0	0.0
всичко	0.7	44.8	37.4	13.9	2.8	0.0	0.4	100.0

ТАБЛИЦА № 71.

отъ 100 раждания роденото дѣте е на майка си
(1906 — 1910 год.)

възрасть на майката	първо	второ	трето	четвърто	пето	шесто	седмо	осмо	пов. отъ осмо	непок.	всичко
въ Царството											
до 20 г.	2.5	0.3	0.0	0.0	0.0	—	—	—	—	—	2,8
отъ 20—25 „	14.3	10.5	4.0	0.9	0.2	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	29.9
„ 25—30 „	2.6	6.8	8.4	5.5	2.3	0.8	0.2	0.1	0.0	0.0	26.7
„ 30—35 „	0.4	1.4	3.3	4.8	4.3	2.8	1.4	0.6	0.4	0.0	19.4
„ 35—40 „	0.1	0.3	0.8	1.7	2.4	2.5	2.0	1.4	1.3	0.0	12.5
„ 40 45 „	0.0	0.1	0.2	0.6	0.9	1.1	1.0	1.0	1.4	0.0	6.3
повече отъ 45 „	0.0	0.0	0.1	0 2	0.3	0.4	0.3	0.3	0.8	0.0	2.4
непок. възрасть	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
изобщо	19 9	19.3	16 8	13.6	10.4	7.6	5.1	3.4	3.9	0.0	100.0
въ градоветѣ											
до 20 г.	4.2	0.8	0.1	0.0	—	—	—	—	—	0.0	5.1
отъ 20—25 „	14.7	10.7	4.3	1.2	0.2	0.0	0.0	0 0	—	0 0	31.1
„ 25—30 „	3.7	7.0	8.0	5.4	2.6	1.0	0.4	0.1	0.0	0.0	28.2
„ 30—35 „	0.7	1.4	2.8	3.7	3.6	2.6	1.5	0.8	0.5	0.0	17.6

отъ 35—40 г.	0.2	0.4	0.8	1.4	2.0	2.1	1,8	1.3	1.8	0.0	17.7
„ 40—45 „	0.0	0.1	0.2	0.4	0.5	0.7	0.7	0.7	1.3	0.0	4.6
повече отъ 45 „	0.0	0.0	0.0	0.1	0.2	0.2	0,2	0.2	0.6	0.0	1.5
непок. възрасть	0.0	0,0	0.0	0.0	—	0.0	–	—	—	0.2	0.2
изобщо	23.5	20,4	16.2	12.2	9.1	6.6	4.6	3.1	4.1	0.2	100.0
въ селата											
до 20 г.	2.2	0.3	0.0	0.0	0.0	—	—	—	—	0.0	2.5
отъ 20—25 „	14.2	10.4	3.9	0.9	0.2	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	29.6
„ 25—30 „	2.4	6.8	8.5	5.5	2.2	0.7	0.2	0.0	0.0	0.0	26.3
„ 30—35 „	0.4	1.3	3.4	4.9	4.5	2.9	1.4	0.6	0.3	0.1	19.8
„ 35—40 „	0.1	0.3	0.8	1.7	2.5	2.6	2.0	1.4	1.2	0.0	12.6
„ 40—45 „	0.0	0.1	0.2	0.6	0.9	1.2	1.1	1.0	1.5	0.0	6.6
повече отъ 45 „	0.0	0.0	0.1	0.2	0.3	0.4	0.4	0.4	0.8	0.0	2.6
непок. възрасть	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
изобщо	19.3	19.2	16.9	13.8	10.6	7.8	5.1	3.4	3.8	0.1	100.0

или по-малки части отъ населението; въ околия Котелъ пъкъ населението абсолютно намалява. Вънъ отъ това въ околии Сливенъ Хасково, Котелъ, Шуменъ, Пещера, Балчикъ, Карлово, Видинъ — процентътъ на градското население е по-високъ отъ срѣдния процентъ на градското население въ Царството.

Най-добрѣ застжпена е групата на околиитѣ, въ които коефициентътъ на раждаемостьта се движи между 40 и 45 на 1000 души отъ населението, въ които, слѣдов., ние намираме срѣдна раждаемость. Въ тая група влизатъ околиитѣ Айтосъ, Ст. Загора, Кула, Трънъ, Пирдопъ, Анхиоло, Бѣлоградчикъ, Плѣвенъ, Панагюрище, Османъ-Пазаръ, Силистра, Борисоградъ, Карнобатъ, Станимака, Луковитъ, Разградъ, Самоковъ, Ески-Джумая, Фердинандъ, Къзълъ-Агачъ, Прѣславъ, Дупница, Нова-Загора, Бургазъ, Пазарджикъ, Чирпанъ, Добричъ, Свищовъ, Бѣла-Слатина, Куртъ-бунаръ, София селска, Попово, Тутраканъ. Голѣма часть отъ тия околии се отличаватъ съ сравнително твърдѣ низъкъ процентъ на градското население, а три отъ тѣхъ сж чисто селски: Софийска селска, Куртъ-бунаръ и Бѣла-Слатина. Обаче въ тая група ние имаме и единадесеть околии, въ които процентътъ на градското население е по-високъ отъ срѣдния процентъ за цѣлата страна: Ст. Загора, Пирдопъ, Анхиоло, Плѣвенъ, Панагюрище, Самоковъ, Ески-Джумая, Бургазъ, Т. Пазарджикъ Добричъ, Свищовъ Високата раждаемость въ повечето отъ тия околии – изключение правятъ, може би, само Панагюрище и Самоковъ — се намира подъ прѣкото влияние на благоприятното развитие на земедѣлието и селското стопанство, а така сжщо и на търговията Въ Панагюрище и Самоковъ, гдѣто условията на икономическия животъ сж по-малко благоприятни, условията и привичкитѣ на сѣмейния и обществения животъ сж малко по-примитивни и патриархални, отколкото въ много други области.

Максимална раждаемость намираме въ околии Ямболъ, Ломъ, Бѣла, Никополъ, Радомиръ, Варна селска, Русе селска, Орѣхово, Провадия, Пловдивъ селска, въ които коефициентътъ на раждаемостьта се движи между 45 и 49 на 1000 души на населението Най висока раждаемость въ нашата страна намираме въ Пловдивска селска околия. Въ тая категория, освѣнъ Пловдивската, влизатъ още двѣ чисто селски околии, и въ всички останали, съ изключение на Ямболъ, процентътъ на градското население е много по низъкъ отъ срѣдния процентъ на градското население въ цѣлата страна. Както Ямболската, така и всички други околии отъ тая група, стоятъ на първо мѣсто въ нашата страна по състоянието на селското стопанство и благосъстоянието на населението.

Мрътвородени. Прѣзъ периода 1906—1910 г. въ нашата страна е имало срѣдно годишно 1244 мрътвородени, отъ които 714 момчета и 528 момичета, слѣдователно, прѣзъ тоя периодъ, срѣдно годишно въ нашата страна отъ 10000 новородени изобщо 71 сж били мъртви. Понеже никоя страна не дава толкова низка цифра на мрътвороденитѣ, трѣбвало би да се запитаме дали тая цифра съотвѣтствува на дѣйствителностьта. За рѣшение на тоя въпросъ не разполагаме съ нужнитѣ данни. Несъмнѣно е, че извѣстенъ брой мрътвородени се изпускатъ, или се смѣтатъ като живородени послѣ умрѣли; това се прави, за да могатъ мрътвороденитѣ да бждатъ кръстени. Отъ друга страна вѣроятно е, че нѣкакъвъ брой мрътвородени дѣца отива къмъ категорията на помѣтнатитѣ. Ала тия факти още не ни даватъ възможность да се произнеемъ съ положителность по въпроса, дали дѣйствително България дава най низка цифра на мрътвороденитѣ. Ако не можемъ да сторимъ това, азъ мисля, че можемъ поне да приемемъ, какво цифрата на мрътвитѣ раждания въ нашата страна е една отъ низкитѣ. Но че наистина цифритѣ на мрътвитѣ раждания у насъ е по-малка отъ дѣйствителната, се вижда отъ това, че тая цифра у насъ постоянно расте, додѣто навсѣкждѣ другадѣ тя се намалява; така, прѣзъ 1890—1895 г. тя е била 44 на 10000 раждания, прѣзъ 1896—1900 г. — 56, прѣзъ 1901—1905 г. — 57, прѣзъ 1906—1910 г. — 71. Това увеличение се дължи, вѣроятно, на постепенно увеличаващата се пълнота на даннитѣ.

Въ градоветѣ броятъ на мрътвороденитѣ е много по голѣмъ, отколкото въ селата: така, прѣзъ периода 1906—1910 г., срѣдно годишно на 10,000 раждания въ градоветѣ е имало 235, а въ селата само 43 мъртви раждания. И въ други страни въ градоветѣ има повече мрътви раждания, отколкото въ селата, ала разликата не е толкова голѣма. Тя се дължи, може би, на по-съвършенната регистрация на мрътвороденитѣ въ градоветѣ, на по-лошитѣ економически условия въ тѣхъ и на врѣдното влияние на полукултурата, която отъ десятки години печели почва въ градоветѣ, изтиквайки старитѣ патриархални облѣкла и навици, като ги замѣства съ нови отъ Западна Европа, лошо подбрани и врѣдни както за духа, така и за тѣлото.

Нашата статистика дава възможность да се улови връзката между възрастьта на майката и броя на мрътвороденитѣ:

ТАБЛИЦА № 72

На 100 мъртви раждания прѣзъ периода 1901—1910 год. се падатъ срѣдно годишно

възрасть на майката	законни	незаконни	всичко
до 20 год.	4.3	0.4	4.7
отъ 20—25 „	27.9	0.8	28.7
„ 25—30 „	23.6	0.5	24.1
„ 30—35 „	18.0	0.3	18.3
„ 35—40 „	13.6	0.2	13.8
„ 40—45 „	7.0	—	7.0
повече отъ 45 „	2.7	0.2	2.9
непок. възрасть	0.5	—	0.5
изобщо	97.6	2.4	100.0

Споредъ свѣдѣнията, които тя ни дава, най-голѣмъ брой мрътвородени се пада на майки на възрасть отъ 20—25 година, слѣдъ които идатъ майкитѣ на възрасть отъ 25—30, отъ 30—35, отъ 35—40, отъ 40—45 години. Ала тия различия се обусловватъ отъ различията въ плодовитостьта на майката въ разнитѣ възрасти: колкото е по-голѣмъ броятъ на живороденитѣ, толкова може да бѫде по-голѣмъ броятъ и на мрътвороденитѣ. По-вѣрно прѣдставление за мрътвороденитѣ биха ни дали ония отношения, които биха ни показали, колко такива случаи се падатъ на 1000 или 10,000 живородени. Въ такъвъ случай ние ще забѣлѣжимъ, че най-голѣмъ е броятъ на мрътвороденитѣ при майки до 20 г. възрасть и при ония отъ 45 г. нагорѣ — нѣщо което съотвѣтствува на социалнитѣ и естественитѣ условия на раждаемостьта. Най-малъкъ брой мрътвородени даватъ майки на възрасть отъ 30 до 35 години.

Най-голѣмъ е броятъ на мрътвороденитѣ въ окрѫгъ София — 4 на 10000 жители (1904—1907 г.); тоя брой е високъ и въ окрѫзитѣ Бургазъ, Пловдивъ и Търново, гдѣто на 10000 жители се падатъ по 3 мъртвородени. Въ всички други окрѫзи се падатъ по 2 мрътвородени на 10000 жители. Изобщо въ окрѫзитѣ, въ които има по-голѣмо значенне градското население, броятъ на мрътвитѣ раждания е по-високъ.

Мрътвороденитѣ сѫ много повече при незаконороденитѣ, отколкото при законнитѣ. Прѣзъ периода 1906—1910 г. на 1000 живородени при законороденитѣ се падатъ 7.7 мрътви раждания отъ мѫжки и 6.1 такива раждания отъ женски полъ, а при незаконороденитѣ — 31.6 мрътви раждания отъ мѫжки и 30.4 такива раждания отъ женски полъ.

Най-голѣми числа за мрътвороденитѣ забѣлѣзваме при израилтянитѣ, при които на 1000 живородени се падатъ мрътвородени 32.5 отъ мжжки полъ и 28.4 отъ женски (1906—1909 г.); слѣдъ израилтянитѣ идатъ армено-грегорианцитѣ съ 22.2 и 27.8, мохамеданитѣ — съ 9.1 и 8.1, католицитѣ — съ 7.5 и 6.2 и източно православнитѣ съ 6.6 и 5.0. Числата за протестантитѣ, понеже сж много малки, гѫбятъ значението си.

Незаконородени. Твърдѣ малъкъ е въ нашата страна и броятъ на незаконнитѣ раждания. Така, прѣзъ 1906—1910 г. срѣдно годишно у насъ имало по 963 незаконни раждания, или по 55 незаконни на 10,000 законни. По цифрата на незаконнитѣ раждания нашата страна заема послѣдно мѣсто между европейскитѣ държава. Броятъ на незаконороденитѣ у насъ е по-малъкъ, отколкото въ Сърбия, гдѣто на 10,000 законни се падатъ 132 незаконни (1905—1910 г.) и отколкото въ Ромъния, гдѣто на 10,000 законни се падатъ 908 незаконни (живородени). Може би една часть отъ незаконнитѣ раждания оставатъ у насъ скрити, обаче, при запазената още патриархалность и чистота на нравитѣ въ голѣма часть на селското и градското население, ние можемъ безъ страхъ да приемемъ, че броятъ на незаконнитѣ раждания у насъ е дѣйствително много низъкъ. Ние можемъ да бждемъ сигурни, че броятъ на незаконнитѣ раждания въ България е по-низъкъ, както отъ онзи въ Сърбия, така и отъ онзи въ Ромъния, гдѣто нравитѣ сж много по-свободни, отколкото у насъ. Но изглежда, че нашето население като ча ли прави усилия да стигне другитѣ въ това отношение, защото броятъ на незаконнитѣ раждания се постоянно увеличава: така, отъ 22 на 10,000 законни прѣзъ 1891—1895 г., той се увеличилъ на 55 прѣзъ 1906—1910 г. Нѣма съмнѣние, че въ градоветѣ цифрата на незаконнороденитѣ е много по-висока, отколкото въ селата; така, въ първитѣ се падатъ 131 незаконородени на 10000 законородени, а въ вторитѣ само 42 (1906—1910 г.) Но въ селата тя се по бързо увеличава, отколкото въ градоветѣ: отъ 32 прѣзъ 1901—1905 г. тая цифра се увеличила на 42 прѣзъ 1906—1910 г., додѣто въ градоветѣ отъ 115 само на 131.

Интересно би било да се сравнятъ числата, изразяващи отношението между броя на незаконороденитѣ и броя на неомжженитѣ, овдовѣлитѣ и разведенитѣ жени на възрасть отъ 15 до 45 година.

ТАБЛИЦА № 73.

прѣзъ периода 1904—1907 г.
на 10,000 отъ неомжженитѣ, овдовѣлитѣ и разведенитѣ жени на възрасть отъ 15—45 г. се падатъ незаконородени:

	въ Царството	въ градоветѣ	въ селата
момчета	16	23	14
момичета	15	22	13

Тия числа показватъ, между друго, че една отъ причинитѣ за по малката честость на незаконнитѣ раждания въ селата се криеръ по-малкия брой на неомжженитѣ, овдовѣлитѣ и разведенитѣ жени, тъй като тукъ разликата между коефициентитѣ на незаконороденитѣ въ селата и въ градоветѣ не е толкова голѣма коккото при общитѣ цифри на незаконната раждаемость.

По вѣроизповѣдания числата показватъ голѣми колебания. На 10000 законородени прѣзъ периода 1906—1910 г. се падатъ незаконни: при изт. православнитѣ — 59, при мохамеданитѣ — 12, при израилтянитѣ — 48, и при католицитѣ—76. Понеже абсолютнитѣ числа за армено-грегориянцитѣ и протестантитѣ сж много малки, рискувано би било да се правятъ нѣкакви заключения. Въ такъвъ случай най-голѣма цифра на незаконороденитѣ се забѣлѣзва при католицитѣ, а най-слаба — при мохамеданитѣ. Източно-православнитѣ даватъ повече незаконородени, отколкото мохамеданитѣ, ала по-малко отъ израилтянитѣ. Причината за слабата честость на незаконнитѣ раждания при мохамеданитѣ трѣбва да се търси въ голѣмата още първобитность на нравитѣ и въ строгитѣ условия, при които живѣе жената. Израилтянитѣ даватъ повече незаконородени, защото сж прѣимуществено градско населението, обаче цифрата за незаконороденитѣ при израилтянитѣ е много по-низка отъ общия относителенъ брой на незаконороденитѣ въ градоветѣ.

Въ различнитѣ окржзи на страната честостьта на незаконнороденитѣ показва сжществени различия; така, прѣзъ 1910 г., на 10,000 раждания имало незаконнородени: въ окржгъ Бургазъ — 43, въ Варна — 40, въ Видинъ — 226, въ Враца, — 51, въ Кюстендилъ — 28, въ Пловдивъ — 41. въ Плѣвенъ — 80, въ Русе — 75, въ София — 85, въ Ст. Загора — 40, въ Търново — 67, въ Шуменъ — 45, при общъ коефициентъ за царството 65.

Най-голѣма е честостьта на незаконнитѣ раждания въ Видински окржгъ, което стои въ връзка съ обстоятелството, че значителна часть отъ населението на окржга е отъ влашко произхождение, и че изобщо населението отъ тоя окржгъ се намира въ непосрѣдствена близость съ Ромъния и Сърбия, гдѣто нравитѣ сж малко по-свободни. На сжщитѣ причини трѣбва да се отдаде и значителната цифра на незаконнитѣ риждания въ Русе и Плѣвенъ. Ала въ Русе (отчасти въ Плѣвенъ) и въ Търново, дѣйствува и друга една причина, а именно чужбинарството на части отъ мжжкото население въ Ромъния, Сърбия, Русия и Унгария, което разрушава старитѣ традиции и обичаи и създава по-свободни възгледи. Въ окржгъ София имаме висока цифра на незаконнитѣ раждания само благодарение на града; инакъ нравитѣ на селското население отъ софийския окржгъ сж много запазени. Слабата незаконна раждаемость въ Шуменъ е въ връзка съ голѣмото значение на турското население въ тоя окржгъ. Враца и Кюстендилъ приличатъ по своитѣ нрави на селскитѣ части отъ Софийския окржгъ.

Множествени раждания. Както трѣбва да се очаква, голѣмъ е у насъ броятъ на множественитѣ раждания. Така, прѣзъ периода 1901—1910 г. срѣдно годишно въ нашата страна имало 2,378 множествени раждания или на 10,000 раждания изобщо сж се падали 141 множествени. Тая цифра надминаватъ само цифритѣ за Ромъния и Швеция (172 и 150 на 10,000 раждания). Както въ повечето страни, така и у насъ, множественитѣ раждания сж по-чести при законнитѣ и по-рѣдки при незаконнитѣ раждания, така, прѣзъ периода 1893—1900 г. на 10,000 законни раждания е имало 144, а на 10,000 незаконни — само 127 множествени раждания. Въ нашата страна е твърдѣ низка цифрата на мъртвороденитѣ близнаци, защото на 10.000 множествени раждания се падатъ 329 мъртвородени (1906—1910 г.), догдѣто въ други страни тая цифра е значително по-висока.

Прѣзъ периода 1906—1910 г. срѣдно годишно е имало всичко по 2459 случаи на множествени раждания, отъ които двойни били 2434, и тройни — 25. Четворни раждания въ нашата страна сж регистрирани: едно прѣзъ 1894 г., едно прѣзъ 1896 г., двѣ прѣзъ 1900 г., едно прѣзъ 1905 г., двѣ прѣзъ 1908 г. и едно прѣзъ 1909 г. Отъ двойнитѣ раждания, при 861 случая и двѣтѣ новородени сж момчета, при 707 случая и двѣтѣ сж момичета и при 966 — едното е момче, а другото момиче. При тройнитѣ раждания, въ петь случая били родени три момчета, въ 7 случая — двѣ момчета и едно момиче, въ 8 случая — едно момче и двѣ момичета и въ 5 случая — 3 момичета. Отъ тия множе-

ствени раждания били родени срѣдно годишно, всичко по 4948 близнаци, отъ които 2527 момчета и 2421 момичета. Излиза, прочее, че прѣзъ тоя периодъ на 10000 родени срѣдно годишно сж се падали по 278.9 близнаци.

Между градоветѣ и селата нѣма сжществена разлика: прѣзъ периода 1906—1909 г. срѣдно годишно на 10,000 новородени сж се падали въ градоветѣ 272, а въ селата 273 близнаци. Измежду различнитѣ вѣроизповѣдания първо мѣсто заематъ по броя на множественитѣ раждания католицитѣ съ 159.8 множествени отъ 10,000 раждания; слѣдъ тѣхъ се редатъ: армено-грегориянцитѣ съ 151.1 множествени раждания, източно-православнитѣ — съ 139.7, израилтянитѣ — съ 130 6, мохамеданитѣ — съ 121.4 и протестантитѣ — съ 105.3, които завършватъ редицата.

Отъ таблицата, която слѣдва, ние ще се научимъ какви тенденции се забѣлѣзватъ въ цифритѣ за множественитѣ раждания:

ТАБЛИЦА № 74

	отъ 10000 раждания	
	единични	множествени
1891—1895 г.	9877.7	122.3
1896—1900 „	9851.5	148.5
1901—1905 „	9853.6	146.4
1906—1910 „	9859.4	140.6

Отъ 1896 г. насамъ, слѣдов., единичнитѣ раждания у насъ се умножаватъ, а множественитѣ се намаляватъ. Това е, може би, първиятъ симптомнъ, възъ основа на който би могло да се прѣдполага начало на отслабване на абсолютната плодовитость у насъ.

18. Умирания.

Прѣзъ периода 1906—1910 г. срѣдно годишно въ България настжпвали по 99,601 смъртни случаи или по 23.8 на 1000 души отъ населението. Споредъ това, нашата страна се намира между държавитѣ, които иматъ висока смъртность. Прѣзъ сжщия периодъ по-висока смъртность отъ оная на нашата страна била констатирана: въ Унгария — 25 0, въ Испания — 24.3, въ Сърбия — 24.3, въ Ромъния—25.9. При по-висока раждаемдсть отъ Сърбия и Ромъния, нашата страна има по-слаба смъртность, обстоятелство, което се отразява твърдѣ благоприятно върху естествения прирастъ на нашето население. Данни отъ по-раншни години показ-

ъть сѫщо, че е по-висока отъ нашата и смъртностьта на населението въ Русия.

Прѣзъ периода 1906—1910 г. смъртнитѣ случаи, взетъ срѣдния имъ годишенъ брой за 1000, се разпрѣдѣляли между отдѣлнитѣ мѣсеци по слѣдния начинъ: Януари — 98, Февруари — 102, Мартъ — 106, Априлъ — 88, Май — 66, Юни — 59, Юли — 72, Августъ — 79, Септември — 75, Октомври — 81, Ноември — 81, Декември — 93. Отъ тия числа се вижда, че е минимална смъртностьта прѣзъ мѣсецъ Юни, откогато тя започва да се увеличава, за да достигне максимумитѣ си прѣзъ Февруари и Мартъ, отдѣто започва да намалява; прѣходътъ между зимата и пролѣтьта изглежда най-опасенъ за човѣшкия животъ. Такова е разпрѣдѣлението на смъртнитѣ случаи по мѣсеци и при повечето европейски държави. Отклоняватъ се малко отъ него Русия, Германия, Португалия и Испания, които иматъ втори максимумъ на умиранията прѣзъ Юли и Августъ, — обстоятелство, което трѣбва се постави въ връзка съ голѣмата дѣтска смъртностьта въ тия страни.

Твърдѣ интересно е да се видятъ числата, които биха показали размѣритѣ на селската и градската смъртность въ нашата страна:

ТАБЛИЦА № 75.

	на 1000 жители смъртни случаи		
	въ градоветѣ	въ селата	въ Царството
1899—1902 г.	23.3	23.6	23.5
1904—1907 г.	21.4	22.0	21.9
1908 г.	23.2	25.7	25.2
1909 г.	23.1	26.8	26.1
1910 г.	21.3	23.4	23.0

Въ градоветѣ смъртностьта е малко по-слаба, отколкото въ селата, ала разликата е твърдѣ малка. Изключение прави гр. София, гдѣто смъртностьта е значително по-низка, както отъ селската, така и отъ общата градска смъртность. Високата, сравнително, смъртность на градското население би могла да бѫде обяснена съ високата дѣтска смъртность въ градоветѣ, въ връзка съ лошото икономическо положение на градското население и нехигиеничностьта на условията и на привичкитѣ въ голѣма часть отъ нашитѣ градове. Въ много наши градове има малария (както напр. въ Пловдивъ, Бургазъ, Т. Пазарджикъ), която коси живота на дѣцата. Обаче смъртностьта въ градоветѣ се намалява съ по-бързъ темпъ, отколкото въ селата.

Смъртностьта е различна въ отдѣлнитѣ окржзи на страната; така, прѣзъ периода 1910—1911 г. срѣдно годишно на 1000 души отъ населението имало смъртни случаи: Въ Бургазъ — 27.8, въ Варна — 25.6, въ Видинъ — 20.1, въ Враца — 19.3, въ Кюстендилъ — 20.1, въ Пловдивъ — 26.0, въ Плѣвенъ 19.4, въ Русе — 26.1, въ София — 19.7, въ Ст. Загора — 21.5, въ Търново — 18.9, въ Шуменъ — 22.6. Максимална смъртность намираме въ окржгъ Бургазъ, гдѣто маларията прави значителни опустошения. Слѣдъ него се редятъ окржзитѣ Русе, Пловдивъ, Варна. Най-слаба е смъртностьта въ окржзитѣ София, Плѣвенъ, Враца и Търново.

Размѣритѣ на смъртностьта на отдѣлнитѣ околии въ нашата страна се виждатъ отъ таблица № 65 Въ 22 околии, коефициентътъ на смъртностьта се движи между 15 и 20 на 1000 души отъ населението; тия околии сж Казанлъкъ, Хасково, Елена, Троянъ, Габрово, Дрѣново, Тетевенъ, Кюстендилъ, София градска, Орхание, Ловечъ, Г. Орѣховица, Враца, Севлиево, Търново, Пещера, Трънъ, Берковица, Бѣлоградчикъ, Фердинандъ, Луковитъ, Ломъ, Бѣла-Слатина. Въ повечето отъ тия околии на низкия коефициентъ на смъртностьта съотвѣтствува и низъкъ коефициентъ на раждаемостьта. Въ една голѣма часть отъ тѣхъ коефициентътъ на фактическото нарастване на населението е по-малъкъ отъ коефициента на тѣхното естествено нарастване, което свидѣтелствува че отъ тѣхъ става изселване на извѣстна часть отъ населението. Въ четиритѣ послѣдни измежду изброенитѣ околии низкиятъ коефициентъ на смъртностьта се придружава отъ високъ коефициентъ на раждаемостьта. Тия околии се отличаватъ, както вече видѣхме, съ твърдѣ благопраятно развитие на селското стопанство: това сж околиитѣ съ най-голѣмъ естественъ прирастъ на населението.

Въ друга група околии коефициентътъ на смъртностьта се движи между 20—25 на 1000 души отъ населението; тукъ влизатъ околиитѣ: Русе градска, Харманли, Попово, Кула, Царибродъ, Плѣвенъ, Сливенъ, Ст. Загора, София селска, Пирдопъ, Варна градска, Видинъ, Панагюрище, Радомиръ, Бѣла, Нова-Загора, Самоковъ, Котелъ, Орѣхово, Шуменъ, Балчикъ, Станимака, Т. Пазарджикъ, Пловдивъ градска, Борисоградъ, Разградъ, Свищовъ, Чирпанъ, Ески-Джумая, Дупница,—всичко 31 околии. Повечето отъ тия околии сж съ срѣдня и висока раждаемость; това сж околии, въ които размѣритѣ на смъртностьта сж нормални. Обаче между тѣхъ ние намираме три околии, въ които имаме срѣдня смъртность при твърдѣ низка раждаемость; това сж градоветѣ Русе, Варна и Пловдивъ, въ които градскитѣ усло-

вия сж намалили чувствително размѣритѣ на раждаемостьта, безъ обаче да сж повлияли сжществено върху ония на смъртностьта. Друго изключение прѣдставляватъ околиитѣ Орѣхово, Бѣла, Радомиръ, София селска, Попово, въ които има умѣрена смъртность; трѣбва да се знае, че това сж едни отъ най-благоприятно развиващитѣ се въ икономическо отношение области на нашата страна.

Въ трета група можемъ да поставимъ околиитѣ, въ които коефициентитѣ на смъртностьта се движатъ между 25 и 30 на 1000. Тия околии, въ които смъртностьта е значително по-висока отъ срѣднята смъртность въ страната, сж: Айтосъ, Османъ-Пазаръ, Никополъ, Прѣславъ, Варна селска, Анхиоло, Куртъ-Бунаръ, Карнобатъ, Провадия, Тутраканъ, Добричъ, Карлово, Ямболъ, Русе селска, Силистра, всичко—17 околии. Отъ тѣхъ по-голѣмата часть иматъ твърдѣ висока раждаемость, обаче нѣколко, между които трѣбва да изброимъ околиитѣ Айтосъ, Карлово, Османъ-Пазаръ, Анхиоло, Карнобатъ и Силистра, иматъ твърдѣ висока смъртность при умѣрена раждаемость. Въ тия околии, вѣроятно, сж неблагоприятни санитарнитѣ условия. Още по-неблагоприятни сж санитарнитѣ условия въ околиитѣ, въ които намираме най-високи коефициенти на смъртностьта въ нашата страна: Бургазъ—32.5, Къзълъ Агачъ 34.2 и Пловдивъ селска—34.3. Въ тия три околии правятъ значителни опустошения маларията, тифътъ и други инфекциозни болести. Въ връзка съ тия различия се намиратъ и различията между смъртностьта на Сѣверна и Южна България: прѣзъ периода 1910—1911 г., въ първата, на 1000 жители имало срѣдно 21.3 случая, а въ втората - 24.9. Въ Южна България имаме по-голѣма смъртность, отколкото въ Сѣверна. Това се дължи на високата смъртность въ Бургазки и Пловдивски окржзи.

Каква е смъртностьта на двата пола въ България? Прѣзъ периода 1906 — 1910 г. коефенциентътъ на смъртностьта на мжжетѣ е билъ срѣдно годишно 23.4 на 1000 души отъ населението, а онзи на женитѣ — 23.8, което показва, че женитѣ у насъ сж изложени на по-голѣма смъртность, отколкото мжжетѣ. Трѣбва да се забѣлѣжи, че по-рано числата установяваха по-голѣма смъртность при мжжетѣ. Така напр., прѣзъ периолитѣ 1901 — 1905 г. и 1896 — 1900 г. на 1000 души отъ съотвѣтното население имаше умрѣли: мжже — 22.8 и 24.7, жени — 22.2 и 24.1. За да се получи по-ясно прѣдставление за различието между смъртностьта на мжжетѣ и женитѣ, нужно е да се види каква е смъртностьта при отдѣлнитѣ възрасти на двата пола. Смъртностьта на отдѣлнитѣ възрасти прѣзъ периода 1906 — 1910 г. се вижда въ слѣднитѣ числа:

ТАБЛИЦА № 76.

	на 1000 отъ съотвѣтното население се падатъ смъртни случаи		
възр. групи	мжже	жени	всичко
до 1 г.	257.0	220.7	239.3
отъ 1—5 „	38.0	38.2	38.1
„ 5—10 „	8.2	8.2	8.2
„ 10—15 „	4.2	5.3	4.7
„ 15—45 „	7.8	10.3	9.0
„ 45—70 „	19.6	18.2	18.6
отъ 70 г. нагорѣ	79.0	73.0	71.6

Максимална смъртность намираме, както винаги, при дѣцата до една годишна възрасть; отъ тукъ смъртностниятъ коефициентъ започва да пада и това продължава до 15 г. възрасть, а отъ тамъ почва да расте, за да стигне вторъ максимумъ при по-старитѣ отъ 70 години. Тази тенденция въ числата се забѣлѣзва както при лицата отъ мжжки, така и при онія отъ женски полъ. Ала при отдѣлнитѣ възрасти се забѣлѣзватъ нѣкои разлики между двата пола. Така, смъртностьта на момчетата до 1 година е по-голѣма, отколкото на момичетата отъ сѫщата възрасть. При възрастната група 1—5 и 5—10 год., смъртностьта на двата пола е почти еднаква, за да се увеличи въ врѣла на женския полъ при групитѣ 10—15 и 15—45 год. При възрастната група 45—70 г. смъртностьта на мжжетѣ е по-голѣма отъ оная на женитѣ, а при групата на по-възрастнитѣ отъ 70 години женитѣ умиратъ повече отъ мжжетѣ. Надвишава най-силно оная на мжжетѣ смъртностьта на женитѣ въ групитѣ 15—45 години, тъкмо въ родилната възрасть на жената. Благодарение на низката култура, на лошитѣ хигиенически условия и на недостатъчната медицинска помощь, смъртностьта на родилкитѣ у насъ е твърдѣ висока. Тя е особено висока въ селата, гдѣто, заедно съ изброенитѣ условия, дѣйствува още значителното участие, което взема жената въ полскитѣ работи.

Жизненитѣ условия на различнитѣ сѣмейни състояния обусловватъ извѣстни различия и въ смъртностьта. Прѣзъ периода 1904 — 1907 г. била доста висока смъртностьта на нежененитѣ до 15 г., именно 32.0 на 1000 отъ съотвѣтното население, най-малка при нежененитѣ отъ 15 години нагорѣ — 9.6‰, по-голѣма при жененитѣ — 13.5 и най голѣма при овдовѣлитѣ и разведенитѣ —

49.8 на 1001 отъ съотвѣтното население. Голѣмата смъртность на неженените до 15 г. е въ зависимость отъ голѣмата смъртность на дѣцата. Смъртностьта на женените отъ 15 г. нагорѣ е по-висока отъ оная на неженените отъ сѫщата възрасть Това се дължи на обстоятелството, че при женените сѫ застѫпени много по-силно, отколкото при неженените, тъкмо ония възрасти, които даватъ по-голѣма смъртность; това се вижда отъ числата, на таблица № 77.

Отъ числата на тая таблица се вижда, че при неженените отъ 15 г. нагорѣ иматъ смъртность повече отъ 10 на 1000 само 50.0%, а при женените сѫщата смъртность иматъ 65.0 на % отъ всички женени умрѣли. Разгледаме ли, обаче, числата за отдѣлнитѣ възрасти, ще видимъ, че неженените даватъ по-голѣма смъртность отъ женените при всички възрасти. Особено е голѣма разликата между смъртностьта на неженените и женените при възрастнитѣ групи 40 — 50 и 50 — 60 г., гдѣто коефициентитѣ на смъртностьта на неженените сѫ съ 150 на % по-голѣми отъ онѣзи на женените. Разведенитѣ и овдовѣлитѣ показватъ по-голѣма смъртность отъ неженените при възрастнитѣ групи 15 — 40 год., но отъ 40 г. нагорѣ неженените взематъ връхъ надъ тѣхъ. Причината за голѣмата смъртность на неженените отъ 15 г. нагорѣ може да се потърси въ по-малко благоприятната обстановка, въ която тѣ прѣкарватъ живота си; ала не малко значение има и обстоятелството, че значителна часть лица отъ двата пола не могатъ да встѫпятъ въ бракъ, защото е вѣроятно скоро да умратъ; такива сѫ, напр., нѣкои луди, туберкулозни, рахитични и др. подобни. Смъртностьта на овдовѣлитѣ и разведенитѣ е по-висока особно при възраститѣ отъ 15—40 години, нѣма съмнѣние, поради това, че сѣмейната обстановка и грижитѣ за сѫществуване подяждатъ жизненитѣ сили на вдовеца или вдовицата. Интересни сѫ различията по сѣмейно положение при смъртностьта на двата пола:

ТАБЛИЦА № 78.

умрѣли на 1000 отъ населението на всѣка група средно прѣзъ 1904—1907 г.

	мѫже	жени
неженени до 15 г.	33.5	30.6
неженени отъ 15 г. нагорѣ	9.5	9.6
женени	13 8	13.2
овдовѣли и разведени	55.2	46.8

ТАБЛИЦА № 77.

възрастни групи	неженени		женени		овдовѣли и разведени	
	на % отъ всички умрѣли	на 1000 души отъ съотвѣт. възр. група	на % отъ всички умрѣли	на 1000 д. отъ съотвѣт. въз. група	на % отъ всички умрѣли	на 1000 д. отъ съотвѣт. възрастна група
до 15 год.	90.0	32.0	—	—	—	—
отъ 15 - 20 „	5.0	7.4	0.8	5.2	0.1	18.3
„ 20 – 25 „	2,7	10.8	8.2	8.6	0.5	19.1
„ 25—30 „	0.8	12.2	9.2	9.1	0.8	19.0
„ 30 - 40 „	0.5	15.7	16.8	9.1	2.0	15.9
„ 40—50 „	0.3	25.0	14.3	10.7	3.9	17.8
„ 50 – 60 „	0.3	35.0	15.7	14.3	8.7	23.3
„ 60—70 „	0.2	54.7	17.8	25.9	20.9	38.8
„ 70 80 „	0.1	83.2	11.2	46.1	28.2	70.6
отъ 80 г. нагорѣ	0.1	150.4	6.0	76.7	34.9	126.0

Неженените мжже на възрасть до 15 год. даватъ по-малка смъртность отъ женитѣ на сжщата възрасть. По-малка е смъртностьта на мжжетѣ изобщо при жененитѣ, овдовѣлитѣ и разведенитѣ. Женитѣ иматъ незначително по-висока смъртность отъ мжжетѣ само при групата на неженените отъ 15 г. нагорѣ. Ала женитѣ даватъ по-голѣма смъртность отъ мжжетѣ при неженените отъ 15 г. до 40 г. възрасть, при жененитѣ—до 50 г., при овдовѣлитѣ и разведенитѣ—до 30 г. възрасть.

Нѣкои различия се забѣлѣзватъ въ смъртностьта на двата пола въ градоветѣ и селата. Така, прѣзъ 1904 — 1907 г. мжжетѣ дали на 1000 отъ съотвѣтното население 22.0 смъртни случаи въ градоветѣ и 22.1 въ селата, а женитѣ — 20.7 въ градоветѣ и 22.0 въ селата. Това ни учи, че разликата между смъртностьта на женитѣ въ селата и градоветѣ е по-голѣма, отколкото сжщата разлика при мжжетѣ, понеже въ селата жената е изложена на значително по-голѣма смъртность, отколкото въ градоветѣ, особено прѣзъ родилния периодъ.

Твърдѣ различна е смъртностьта при отдѣлнитѣ вѣроизповѣдания. Прѣзъ периода 1904—1907 г. най-висока била смъртностьта при католицитѣ — 26.4 на 1000, слѣдъ които идатъ мохамеданитѣ — 23.3, армено-грегориянцитѣ — 22.1, източно-православнитѣ — 21.8, протестантитѣ — 15.1 и най-сетнѣ израилтянитѣ —13.7 на 1000 отъ населението. Армено-грегориянцитѣ иматъ висока смъртность при низка раждаемость, източно-православнитѣ — срѣдня смъртность при висока раждаемость; израилтянитѣ иматъ слаба смъртность при слаба раждаемость, ала при високъ естественъ приръстъ, който е твърдѣ характеренъ за това население, живуще изключително въ градоветѣ.

Дѣтска смъргность. Особенъ интересъ прѣдставлява смъртностьта на дѣцата до 1 г възрасть. Споредъ даннитѣ на нашата статистика, прѣзъ периода 1906 — 1910 г., на 1000 живородени умирали срѣдно годишно по 161 дѣца на възрасть до една година, което показва, че дѣтската смъртность въ нашата страна е малко по-висока отъ срѣднята смъртность на дѣцата въ Европа. Въ всѣки случай дѣтската смъртность у насъ е по-низка, отколкото въ Русия, Унгария, Австрия, Ромъния и Германия. Прѣзъ 1901 — 1905 г. Сърбия дала на 1000 живородени 149 умрѣли на възрасть до 1 година; прѣзъ този периодъ сжщиятъ коефициентъ за България билъ 148. Прѣзъ периода 1906 — 1910 г., въ сравнение съ периода 1901—1905 г., ние констатираме едно значително увеличение на дѣтската смъртность въ нашата страна, а именно отъ 148 на 161 на 1000 живородени. Това увеличение се

дължи на голѣмата смъртность на дѣцата прѣзъ 1908 1909 и 1910 год. Че това е така, може да се забѣлѣжи от слѣднитѣ числа:

ТАБЛИЦА № 79.

години	На 1000 живородени се падатъ умрѣли н възрасть до 1 година	
	мжжки полъ	женски полъ
1901—905 г.	157.5	137.1
1906 г.	162.0	143.7
1907 г.	163.2	142.1
1908 г.	179.6	155.6
1909 г.	179.8	157.5
1910 г.	166.2	147.9

Съ причинитѣ на тия колебания на числата за смъртностъ прѣзъ 1908 — 1910 г. ще се занимаемъ малко по-късно.

Горнитѣ числа ни показватъ различията въ умиранията н дѣцата отъ двата пола. Дѣцата отъ мжжки полъ даватъ значи телно по голѣма смъртность отъ ония отъ женски — фактъ, из вѣстенъ на всички населения. Така, въ България отношениет между коефициента на смъртностьа на момчетата къмъ онзи н момичетата е 114:100; по-малки отъ тия коефициентни отношени намираме само въ Италия (111), Евр. Русия — 113 и Сърбия 11 (цифритѣ за Сърбия и Русия се отнасятъ за периода 1901—1905г Всички други европейски държави иматъ по-голѣми коеф циенти.

Смъртностьта на дѣцата въ градоветѣ е значително по-г лѣма, отколкото въ селата: въ първитѣ тя дава 168 смъртни сл чая на 1000 живородени, а въ вторитѣ — само 153 (1901—19 год.). Изглежда, че и у насъ, както въ много западни държав условията на живота въ градоветѣ сж по-благоприятни за дѣ ската смъртность, отколкото въ селата. Фактътъ, че въ градовет размѣритѣ на дѣтската смъртность сж по-голѣми се намира н връзка, може би, и съ това, че въ градоветѣ има повече нез конородени, а смъртностьта на незаконороденитѣ въ първата г дина слѣдъ раждането е по-висока, отколкото оная на законород нитѣ. На 1000 живородени прѣзъ периода 1906 — 1910 год. падатъ умрѣли бозайничета: при законнитѣ 161, а при незако нитѣ — 202. Ала на тоя факторъ трѣбва да се отдаде огран чено значение прѣдъ видъ на твърдѣ малкия брой на незаконни

раждания у насъ. Твърдѣ интересно е, че докато смъртностьта на незаконороденитѣ, отъ 233 на 1000 прѣзъ 1901 — 1905 година, се е намалила на 202 прѣзъ 1906 — 1910 година, смъртностьта на законороденитѣ за сѫщото врѣме се е увеличила отъ 148 на 161 на 1000. Дали намалението на смъртностьта на незаконороденитѣ дѣца се дължи на истинско намаление на тая смъртность, вслѣдствие на увеличението на обществената търпимость по отношение на незаконнитѣ раждания, или пъкъ на укриването на тия случаи — това не може да бѫде установено съ сѫществующитѣ данни.

Интересно е да се види какво значение за дѣтската смъртность иматъ разнитѣ годишни сезони. Съотвѣтнитѣ числа се съдържатъ въ слѣднята таблица:

ТАБЛИЦА № 80.

отъ 1000 смъртни случая при дѣца на възрасть до 1 година се падатъ

мѣсеци	въ Царството	въ градоветѣ	въ селата
Януари	95	94	94
Февруари	108	96	108
Мартъ	110	99	111
Априлъ	89	81	89
Май	65	63	64
Юни	61	69	59
Юли	78	98	73
Августъ	86	98	83
Септември	79	73	79
Октомври	84	75	84
Ноември	73	69	73
Декември	84	85	83

Най-висока е дѣтската смъртность у насъ прѣзъ мѣсецитѣ Януари, Февруари и Мартъ. Ала освѣнъ тоя максимумъ има и единъ прѣзъ Юли и Августъ, който слабо личи въ числата на Царството, но изпъква твърдѣ силно въ градоветѣ, Сѫщи ятъ тоя максимумъ се забѣлѣзва и въ селата, но въ много послаба степень: тукъ остава съ голѣмото си значение максимумътъ на зимата. Това показва, че въ нашата страна лѣтнитѣ горѣщини сѫ по опасни за градскитѣ, отколкото за селскитѣ дѣца.

19. Естественъ приръстъ на населението.

Прѣзъ периода 1906—1910 г. населението на България давало срѣденъ излишъкъ раждания 76,562 души годишно, или прѣзъ тоя периодъ срѣдното естествено годишно нарастване на населението е било 18.3 на 1000 отъ сѫщото. Понеже никоя европейска срана нѣма такава висока цифра на естествено нарастване, трѣбва да приемемъ, че по естествения си приръстъ България заема първо мѣсто между европейскитѣ държави. Високата цифра на естествения приръстъ у насъ е възможна благодарение на недотамъ високата смъртность и на търдѣ високата раждаемость на населението. Ала естественото нарастване на нашето население не би било толкова голѣмо, ако се изчислѣше неговата величина за единъ по-дългъ периодъ, напр. за периода 1887 — 1910 г. Прѣзъ 24-тѣ години, които сѫ изтекли прѣзъ тоя периодъ, абсолютната величина на естественото нарастване възлиза на 1,371,001, а срѣдното годишно естествено нарастване — на 59,609 или на 15.9 на 1000 отъ населението.

Прѣзъ периода 1887—1910 год. естественятъ приръстъ на мѫжетѣ възлиза на 715,355, а онзи на женитѣ — на 655,646. Слѣдователно, срѣдниятъ коефициентъ на естествения приръстъ прѣзъ тоя периодъ за лицата отъ мѫжки полъ е 16.4, а за лицата отъ женски — 15.6 на 1000 души отъ населението. Отъ гледище, слѣдователно, на естествения приръстъ, мѫжетѣ у насъ се увеличаватъ по-бързо отъ женитѣ.

За да се освѣтлимъ върху условията, при които се явява констатираното различие въ естествения приръстъ на двата пола, трѣбва да хвърлимъ единъ погледъ върху условията на раждаемостьта и смъртностьта. Таблицата, която слѣдва, дава относителнитѣ числа на ражданията и умиранията на двата пола отъ 1888 г. до 1910 г. по периоди:

ТАБЛИЦА № 81.

на 1000 жители

периоди	мѫжки полъ			женски полъ		
	раж.	умир.	естест. прир.	ражд.	умир.	естест. прир.
1888—1890 г.	37.4	19.7	17.7	35.4	18.8	16.6
1891—1895 г.	38.3	28.5	9 8	36.8	27.3	9.5
1896—1900 г.	41.73	24.22	17.5	40.3	23.05	17.25
1900—1905 г.	41.27	22.83	18.44	40.12	22.21	17.91
1906—1910 г.	42.23	23.86	18.37	41.56	23.79	17.77

Тия данни ни убѣждаватъ, че при мжжкия полъ сж по-многочислени както ражданията, така и умиранията. Прѣвѣсътъ на естествения приръстъ при мжжетѣ се дължи главно на по-голѣмия брой на ражданията: така, прѣзъ 5-тѣ посочени по-горѣ периоди, разликитѣ между цифритѣ на раждаемостьта на мжжкия и женския полъ сж били: 2.0, 1.5, 1.7, 1.1, 0.6, а разликитѣ въ цифритѣ на смъртностьта: 0.9, 1.2, 1.1, 0.6, 0.05, отъ което е явно, че различията при раждаемостьта сж въ тоя случай по-силенъ факторъ, отколкото ония на смъртностьта: срѣднята на първитѣ разлики е 1.38, а срѣднята на вторитѣ — 0.86. Прѣвѣсътъ на цифрата за раждаемостьта на мжжкия полъ надъ цифрата за женския е едно постоянно явление не само у насъ, но и въ всички други страни: извѣстно е, че навсѣкждѣ се раждатъ повече момчета отъ момичета. Обаче, докато въ много други страни съ течение на врѣмето тоя прѣвѣсъ намалява, и, даже съвършено изчезва, за да даде мѣсто на единъ прѣвѣсъ на женитѣ, — у насъ той остава до извѣстна степень и по-нататъкъ, и затова у насъ числото на женитѣ, както вече видѣхме, е по-малко отъ онова на мжжетѣ.

Прѣзъ периода 1906 - 1910 г. въ България на 1000 раждания отъ мжжки полъ се падатъ 558 умирания, а на 1000 раждания отъ женски полъ — 572. Отношението между ражданията и умиранията е, слѣдователно, по-благоприятно при мжжкото, отколкото при женското население. Ако си припомнимъ цифритѣ за умиранията при различнитѣ възрастни групи, ние ще видимъ, че прѣвѣсътъ на относителната женска смъртность пада главно върху възрастнитѣ групи отъ 4—42 години Въ първитѣ години слѣдъ раждането, у насъ, както навсѣкждѣ, по-голѣма смъртность показватъ дѣцата отъ мжжки полъ. Обаче отъ четвъртата година нататъкъ тежестьта на смъртьта прѣминува къмъ женитѣ, за да спре къмъ 42-та година и да започне отново къмъ 56—57-та година. Въ по-голѣмата интензивность на женската смъртность у насъ участвуватъ, слѣдов., главно срѣднитѣ и високитѣ възрасти. Въ това отношение България се силно различава отъ други нѣкои държави, като напр. отъ Англия, гдѣто на 1000 раждания се падатъ 565 умирания при мжжетѣ и 553 при женитѣ, или отъ Германия, гдѣто на 1000 раждания се падатъ 560 умирания на мжже и 547 умирания на жени.

Естественията приръстъ на градското и селското население у насъ може да се забѣлѣжи въ цифритѣ, които слѣдватъ:

ТАБЛИЦА № 82

години	на 1000 души отъ съотвѣтното население					
	въ градоветѣ			въ селата		
	ражд.	умир.	ест. прир.	ражд.	умир.	естест. прир.
1899—1902	32.4	23.3	9.1	41.9	23.6	28.3
1904—1907	32.7	21.4	11.3	46.3	22.0	24.3
1908	31.4	23.2	8.2	44.6	25.7	18.9
1909	29.3	23.1	6.2	42.3	26.8	15.5
1910	30.7	21.3	9.4	43.9	23.4	20.5

Силно впечатление прави обстоятелството, че естествениятъ приръстъ на градското население е почти два пѫти по-слабъ, отколкото онзи на селското. Докато въ селата прѣзъ 1904—1907 г. се падатъ на 1000 души родени 477 умрѣли, въ градоветѣ на 1000 родени се падатъ 654 умрѣли. Тая разлика се дължи вѣроятно на нѣколко причини, една отъ които трѣбва да бѫде обстоятелството, че нѣкои родени въ селата и записани тамъ като родени, умиратъ въ градоветѣ, гдѣто се регистриратъ като умрѣли. Тоя фактъ се дължи, отъ една страна, на приждане на жители отъ селата въ градоветѣ, — отъ друга на това, че извѣстенъ брой селски жители умиратъ въ болницитѣ на градоветѣ или като войнили, или като дошли да се лѣкуватъ. Друга много по-важна причина за слабото естествено нарастване на градското население трѣбва да търсимъ въ низката цифра на рожданията, която се дължи, както вече знаемъ, на особнитѣ културни и битови условия на градското население.

Ако искаме да видимъ какви тенденции се забѣлѣзватъ въ развитието на естествения приръстъ въ градоветѣ и селата трѣбва да погледнемъ слѣднитѣ числа:

ТАБЛИЦА № 83

	на 1000 души отъ населението естественъ приръстъ	
	въ градоветѣ	въ селата
1893	4.10	8.21
1894	7.00	11.43
1895	9 20	15.31

	въ градоветѣ	въ селата
1396	9.98	18.83
1897	9.97	18.62
1898	7.76	18.43
1899	9.33	17.57
1900	10.82	22.08
1901	8. 7	15. 9
1902	7. 1	17. 1
1903	8. 8	20. 7
1904	10. 5	23. 9
1905	11. 1	24. 1
1906	11. 6	24. 3
1907	10. 0	24. 6
1908	8. 2	18. 9
1909	6. 2	15. 5
1910	9. 4	20. 5

Развитието на естествения приръстъ въ градоветѣ и селата върви изобщо по сѫщия начинъ, по който се движи и общиятъ естественъ приръстъ на страната. Почти навсѣкѫдѣ могатъ да се констатиратъ паралелни движения на приръста при селското и градското население, което показва, че причинитѣ, които обусловватъ една или друга количествена проява на раждаемостьта или смъртностьта, сѫ дѣйствували горѣ-долу еднакво, както въ града, така и въ селото. Изключение правятъ само 1898 и 1899 г., при първата отъ които се забѣлѣзва чувствително спадане на естествения приръстъ само въ градоветѣ. Прѣзъ 1899 г. естественятъ приръстъ въ градоветѣ се увеличава, а въ селата спада. Интересно е, че до 1901 г. величината, изразяваща отношението на естествения приръстъ на населението въ селата къмъ оня на населението въ градоветѣ, е изобщо по-малка отъ 2, а отъ тогава насамъ тя надминава 2, и то, като че ли съ тенденция къмъ увеличение.

Сложниятъ вѣроизповѣденъ съставъ на българското население указва силно влияние върху естествения приръстъ на населението. Споредъ цифритѣ на статистиката естественятъ приръстъ на населението при различнитѣ вѣроизповѣдания прѣзъ 1904—1907 г. е билъ, както слѣдва:

ТАБЛИЦА № 84

на 1000 души отъ населението 1904—1907 год.

	раждания	умирания	ест. приръстъ
изт.-православно	44.4	21.8	22.6
мохамеданско	38.3	23.3	15.0
израилтянско	34.2	13.7	20.5
армено грегорианско	28.6	22.1	6 5
католишко	44.9	26.4	18.5
протестанско	32.9	15.1	17 8

Най-високъ естественъ приръстъ има източно-православното население, слѣдъ което идатъ израилитянитѣ, католицитѣ, протестантитѣ и мохамеданитѣ. Най-слабъ е естествениятъ приръстъ при армено-грегориянцитѣ. Високиятъ естественъ приръстъ на източно-православнитѣ се дължи на твърдѣ висока раждаемость и на нетвърдѣ високата смъртность. Високиятъ приръсть на израилтянитѣ се дължи на висока раждаемость и низка смъртность (тѣ сж изключително градско население!) Не особно високиятъ естественъ приръстъ на католицитѣ, като се има прѣдъ видъ, че тѣ иматъ най-висока раждаемость, трѣбва да се постави въ връзка съ извънредно голѣмата смъртность, която намира мѣсто въ тѣхната срѣда. Умѣрениятъ естественъ приръстъ на протестантитѣ се дължи на низка раждаемость и висока смъртность. Най-сетнѣ, армено-грегорианцитѣ иматъ минимална раждаемость и смъртность по-голѣма отъ онази на изт. православното население и това дава като резултатъ и минималенъ естественъ приръстъ.

Какви сж величинитѣ на естествения приръстъ въ отдѣлнитѣ окржзи и околии на нашата страна? Съотвѣтнитѣ числа могатъ да се видятъ въ таблица № 65. Най-високъ е естествениятъ приръстъ въ окржгъ Враца; високъ е така сжщо въ окржзитѣ Кюстендилъ, Видинъ, Плѣвенъ; съ срѣденъ естественъ приръстъ сж окржзитѣ София, Шуменъ и Търново, съ низъкъ — Ст Загора, Русе, Пловдивъ и Варна и съ най низъкъ — Бургазъ. Високиятъ естественъ приръстъ на Враца се дължи, както на по-висока раждаемость, така и на невисока смъртность. Високиятъ естественъ приръстъ на окржгъ Плѣвенъ се дължи главно на низка смъртность, а онзи на Видинъ и Кюстендилъ, на низка смъртность и висока раждаемость. Въ окржзитѣ София и Търново благоприятствува естествения приръстъ главно низката смъртность, а въ Шуменъ — по-високата раждаемость. Отъ окржзитѣ съ високъ

естественъ приръстъ Ст. Загора има висока раждаемость и срѣдня смъртность, Русе, Пловдивъ и Варна—висока раждаемость, но още по-висока смъртность, Въ Бургазъ ние намираме раждаемость малка по-висока отъ срѣднята и въ сѫщото врѣме максимална смъртность.

Между отдѣлнитѣ околии на страната различията сѫ още по-голѣми. Съ най-малъкъ естественъ приръстъ у насъ сѫ околии Русе градска — 5.4, Пловдивъ градска — 7.2, Варна градска — 7.5, Къзълъ-Агачъ — 8.9, Бургазъ — 11.1, София градска — 11.7 и Силистра — 12.0. Тукъ влизатъ, слѣдов., на първо мѣсто, четиритѣ голѣми града на България, въ които, поради особнитѣ условия на градското население, раждаемостьта е твърдѣ слаба и въ които, поради печалнитѣ хигиенически условия, смъртностьта, особено оная на дѣцата, е твърдѣ силна. Едно малко изключение прави София, въ която смъртностьта не е толкова силна, колкото въ останалитѣ три голѣми града. Къмъ тая група принадлежатъ и околиитѣ Къзълъ Агачъ, Бургазъ и Силистра, въ които слабиятъ естественъ приръстъ се дължи изключително на твърдѣ висока смъртность.

Въ друга група влизатъ околии, въ които естествениятъ приръстъ на населението се движи между 12 и 17 на 1000 жители. Тия околии, естествениятъ приръстъ на които е по-малъкъ отъ срѣдния естественъ приръстъ на Царството сѫ: Карлово, Казанлъкъ, Котелъ, Пловдивъ селска, Айтосъ Сливенъ, Анхиоло, Карнобатъ, Троянъ, Шуменъ, Габрово, Балчикъ, Харманли, Османъ-Пазаръ, Хасково, Ямболъ, Елена, Добричъ. Въ околиитѣ Карлово и Балчикъ низкиятъ естественъ приръстъ се дължи на умѣрена раждаемость и висока смъртность; въ тия двѣ околии процентътъ на градското население е доста високъ. Въ околии Елена, Хасково, Харманли, Габрово, Шуменъ, Троянъ, Сливенъ, Котелъ, Казанлъкъ, низкиятъ естественъ приръстъ се дължи главно на низка раждаемость. Въ околии Пловдивъ селска, Айтосъ, Анхиоло, Карнобатъ, Османъ Пазаръ, Ямболъ, високиятъ естественъ приръстъ се дължи главно на висока смъртность.

Друга група образуватъ околиитѣ, въ които естествениятъ приръсть се движи между 17 и 20 на 1000 души отъ населението. Тукъ спадатъ околиитѣ: Русе селска, Тутраканъ, Куртъ-Бунаръ, Прѣславъ, Царибродъ, Стара-Загора, Пирдопъ, Ески-Джумая, Борисоградъ, Видинъ, Панагюрище, Станимака, Разградъ, Свищовъ, Чирпанъ, Дупница, Дрѣново, Бѣлоградчикъ, Берковица, Пещера Севлиево, Търново. Това сѫ околиитѣ съ срѣдно нарастване на населението у насъ. Между тѣхъ ние срѣщаме както околии съ висока смъртность, така и такива съ низка раждаемость и низка смъртность.

Съ естественъ приръстъ на населението отъ 20 до 25 на 1000 жители сж околии Провадия, Варна селска, Никополъ, Попово, София селска, Радомиръ, Бѣла, Орѣхово, Кула, Плѣвенъ, Нова-Загора, Самоковъ, Пазарджикъ, Тетевенъ, Кюстендилъ, Г. Орѣховица, Орхание, Плѣвенъ, Враца, Трънъ, Ловечъ, Луковитъ. И отъ тѣхъ една часть сж съ висока раждаемость и висока смъртность, а друга — съ низка раждаемость и низка смъртность. Околии Бѣла, Радомиръ, София селска, Орѣхово, Попово, Луковитъ нарастватъ съ коефициентъ, който се движи между 23 и 25; тѣ, заедно съ околии Фердинандъ, Бѣла-Слатина и Ломъ (28.3) даватъ най-високо естествено нарастване на населението. Всички тия околии сж съ висока раждаемость и съ низка смъртность.

Всички тия различия между величинитѣ на естественото нарастване на отдѣлнитѣ околии у насъ, могатъ, както и ние донѣгдѣ направихме, да се сведатъ къмъ различията въ коефициентитѣ на раждаемостьта и на смъртностьта, които пъкъ различия се обусловватъ отъ нѣколко изтъкнати по-рано условия, по-важнитѣ отъ които сж по-голѣмото или по-малкото значение на градското население, изселванията и прѣселванията, санитарно-хигиеничнитѣ и икономическитѣ условия.

Една и сжща величина на естествения приръстъ може да бжде произведена отъ различни величини на раждаемостьта и на смъртностьта. За обществото обаче не е безразлично съ каква раждаемость и каква смъртность се продуцира неговото естествено нарастване, за обществото не е безразлично съ какво изразходване на усилия става възпроизвеждането и нарастването на населението. Съ колкото по-малъкъ брой раждания и умирания се произвежда опрѣдѣленъ коефициентъ на естественото нарастване, толкова по-благоприятно е положението на населението и толкова по-високо трѣбва да е, по общо правило, нивото на неговата култура[1]). Енергията, която едно население разходва за да създаде опрѣдѣленъ естественъ приръстъ би могла да се характеризира съ една величина, която прѣдставлява отношение между коефициента на естественото нарастване на населението и коефициента на раждаемостьта: колкото това отношение е по-голѣмо, толкова по-голѣми ще бждатъ разултатитѣ, които се изразяватъ въ величината на естествения приръстъ на населението. Това отношение ние бихме могли да нарѣчемъ коефициентъ на биологично-социал-

[1]) Нѣма съмнѣние, че при всѣка величина на естествения приръстъ има минимуми подъ които не може да падне нито цифрата на рожданията, нито оная на умиранията.

ната продуктивность на населението. Таблицата, която слѣдва ни дава тия коефициенти за повечето европейски държави, изчислени за периода 1906—1910 г.:

ТАБЛИЦА № 85.

	на 1000 души отъ населението			
	раждания	умирания	естест. прирастъ	биолог.-соц. коефиц.
Англия	26.3	14.7	11.6	0.446
Ирландия	23.4	17.3	6.1	0.265
Дания	28.2	13.7	14.5	0.518
Швеция	25.4	14.3	11.1	0.444
Норвегия	26.4	13.8	12.6	0.485
Русия	47.7	31.0	16.7	0.348
Австрия	33.7	22.4	11.3	0.332
Унгария	36.7	25.0	11.7	0.316
Швейцария	26.0	16.0	10.0	0.385
Германия	31.6	17.5	14.1	0.441
Холандия	29.6	14.3	15.3	0.510
Белгия	24.7	15.9	8.8	0.352
Франция	19.9	19.2	0.7	0 035
Испания	33.6	24.3	9.3	0.274
Португалия	31.4	20.3	11.1	0.337
Италия	32.7	21.2	11.5	0.348
Сърбия	39.1	24.3	14.8	0.379
Ромъния	40.3	25.9	14.4	0.360
България	42.1	23.8	18.3	0.364

Отъ тия числа се вижда, че най-високъ е коефициентътъ на естественото нарастване на населението въ България; но биологично-социалниятъ коефициентъ е най-голѣмъ въ Дания, слѣдъ която идатъ Холандия, Норвегия, Англия, Швеция, Германия, България, Швейцария, Сърбия, Ромъния, Белгия, Италия, Русия, Португалия, Австрия, Унгария, Испания, Ирландия, Франция. Най-продуктивни сж, слѣдов., при увеличение на населението си, сѣвернитѣ страни къмъ които се присъединяватъ Германия и България. Не трѣбва да се изпуща изъ видъ обстоятелството, че биологично-социалниятъ коефициентъ на България за периода 1906—1910 г. е малко по-низъкъ, благодарение на усилената и изключителна смъртность прѣзъ 1908, 1909 и 1910 г. Ако изчислимъ тоя коефициентъ за годинитѣ 1910 и 1911, ние ще получимъ отношението 0.449, споредъ което, вмѣсто да бжде на седмо, България ще заеме четвърто мѣсто слѣдъ Дания, Холандия и Норвегия. Сѣвернитѣ държави, въ които сжщиятъ коефициентъ е толкова благоприятенъ, сж страни съ по-висока култура и съ здрава раса. България попада между тѣхъ сигурно не заради високата си култура, но зарадъ здравината на расата и бдагоприятнитѣ икономически условия на селското население, които не даватъ на смъртьта да прави по-значителни опустошения въ дѣтскитѣ възрасти. Срѣденъ биологично-социаленъ коефициентъ намираме въ нѣкои балкански страни, въ Русия, въ Австрия и въ Унгария, гдѣто културата на населението не е много висока, въ Белгия, въ която културата е по-висока, но въ която раждаемостьта е твърдѣ слаба, поради голѣмия индивидуализъмъ и рационализъмъ на населението. Най-слаби сж величинитѣ на тоя коефициентъ въ Испания, Холандия и Франция; въ първитѣ двѣ економическитѣ условия не сж особно блѣстящи, а въ Франция положението е съвършено особно поради минималната величина на естественото нарастване. Интересно е да се изтъкнатъ двѣ нѣща: 1) величината на биологично-социалния коефициентъ е по-голѣма въ сѣвернитѣ и по-малка въ срѣдноевропейскитѣ и южнитѣ държави, обаче въ това отношение има и нѣкои изключения; 2) по-правилно изпъква обстоятелството, че тоя коефициентъ е най-голѣмъ при протестантскитѣ населения, по-малъкъ при източно-православнитѣ и най-малъкъ при католическитѣ. Това може да се провѣри, ако се вематъ нѣкои числа, които да ни покажатъ величинитѣ на тоя коефициентъ при отдѣлнитѣ вѣроизповѣдания. Прѣзъ периода 1904—1907 г., тия коефициенти въ нашата страна се изразяватъ въ слѣднитѣ числа: източно православни — 0.514, мохамедани — 0.392, израилтяни — 0.603, армено-грегорианци — 0.237, католици 0.456, протестанти — 0.539.

Най-високъ е, слѣдов., биологично социалниятъ коефициентъ при израилтянитѣ, протестантитѣ и източно православнитѣ, по-низъкъ при католицитѣ и мохамеданитѣ, а най-низъкъ при армено-грегорианцитѣ. Тоя фактъ може да послужи за основа на интересни етнографски и културни изслѣдвания.

Интересно е да се види съществуватъ ли въ това отношение нѣкакви различия между селското и градското население; прѣзъ периода 1904—1907 г., биологично-социалниятъ коефициентъ на селското население у насъ възлизалъ на 0.528, а онзи на градското — едвамъ на 0.342. Отъ тукъ трѣбва да извлечемъ заключението, че смъртьта прави относително много по-значителни опустошения въ града, отколкото въ селото; особно е значението на факта, че дѣтската смъртность въ градоветѣ е по-голѣма, отколкото въ се-селото. Макаръ че изобщо смъртностьта въ селото е по-голѣма отъ смъртностьта въ града, понеже раждаемостьта въ срѣдата на селското население е значително по-голѣма, отколкото въ градоветѣ, естественятъ приръстъ на селското население се създава при много по-голѣма биологична икономия, отколкото естественото нарастване на градското население. Това показва, че въпрѣки по-лошитѣ хигиенически условия въ къщи, въпрѣки по-низката култура въ селата, по-благоприятната обстановка на работата въ полето и чистотата и здравината на расата увеличаватъ тоя коефициентъ при селското население.

Между отдѣлнитѣ околии на страната съществуватъ интересни различия. Най-слабъ е биологично-социалниятъ коефициентъ въ околия Къзълъ Агачъ — 0.207. Слѣдъ нея идатъ Русе градска — съ 0.208, Пловдивска градска — съ 0.232, Бургазъ — 0.52, Варна градска — 0.258, Силистра — 0.286, Пловдивъ селска — 0.302, Карлово — 0.305. Слѣдъ тѣхъ иде една група околии, въ които тоя коефициентъ се движи между 0.362 и 0.388; тукъ влизатъ Ямболъ (0.362), Карнобатъ(0.362), Анхиоло (0.366), Котелъ (0.372), Айтосъ (0.373), Османъ-Пазаръ (0.381), Добричъ (0.386), Русе селска (0 387), Казанлъкъ (0.388). Въ третя група коефициентътъ се движи между 0.402 и 0.450; тукъ влизатъ околиитѣ: Куртъ-бунаръ (0.402), Тутраканъ (0.402), Балчикъ (0.405), Прѣславъ (0.405), Шуменъ (0.408), Сливенъ (0.414), Ески-Джумая (0.416), София градска (0.418), Борисоградъ (0.421), Дупница (0.426), Разградъ (0.430), Чирпанъ (0.432), Провадия (0.435), Харманли (0.442), Варна селска (0.443), Свищовъ (0.445), Никополъ (0.447), Видинъ (0.450). Въ четвърта група влизатъ околии, при които коефициентътъ, за които става дума, се движи между 0.452 и 0.500; тукъ трѣбва да се споменатъ околиитѣ: Станимака (0.452)

Хасково (0.452), Т. Пазарджикъ (0.459), Троянъ (0.467), Панагюрище (0.467), Пирдопъ (0.473), Самоковъ (0.474), Нова-Загора (0.479), Ст Загора (0.480), Царибродъ (0.480), Елена (0.483), Търново (0.492), Кула (0.493), Габрово (0.494), Плѣвенъ (0 500). Пета група съставляватъ околии, въ които биологичниятъ коефициентъ започва отъ 0.505 и стига до 0.550; тукъ спадатъ слѣднитѣ околии: Пещера (0.505), Берковица (0.510), Бѣла (0.513), Радомиръ (0.517), Севлиево (0.518), Орѣхово (0.521), Бѣлоградчикъ (0.527), София селска (0.531), Трънъ (0.525), Г. Орѣховица (0.528), Враца (0.541), Орхание (0.542), Дрѣново (0,543), Попово (0.547), Ловечъ (0.550). Слѣдъ тѣхъ идатъ околиитѣ Кюстендилъ (0.554), Тетевенъ (0.561), Фердинандъ (0.595), Луковитъ (0.605), Ломъ (0.615), Бѣла-Слатина (0.620), които даватъ максимални коефициенти.

Между ония околии, които иматъ най-малъкъ биологично-социаленъ коефициентъ ние можемъ да различимъ два типа: едни, въ които малкиятъ коефициентъ се дължи на висока смъртность, каквито сж околиитѣ Пловдивъ селска, Силистра, Бургазъ, Къзълъ Агачъ и това сж нездравитѣ околии на нашата страна; тритѣ пъкъ градски околии Русе, Пловдивъ и Варна дължатъ слабия си коефициентъ прѣимуществено на слаба раждаемость. Между околиитѣ, които иматъ малко по-високъ коефициентъ, но все пакъ по-низъкъ отъ срѣдния за цѣлата страна, голѣма часть околии сж съ голѣма смъртность и съ голѣма или умѣрена раждаемость; само околиитѣ Видинъ, София градска, Сливенъ, Шуменъ, Балчикъ, Казанлъкъ, Котелъ даватъ коефициенти въ сжщия размѣръ (0.350 до 0.450) при низка раждаемость и срѣдня смъртность. Групата на околиитѣ съ коефициенти отъ 0.450 до 0.500 така сжщо съдържа околии съ висока смъртность и срѣдня раждаемость, и околии съ низка смъртность и невисока раждаемость. Въ слѣдующата група прѣобладаватъ околиитѣ съ низка смъртность, сжщото трѣбва да се каже и за околиитѣ съ най низъкъ коефициентъ. Отъ тоя кратъкъ анализъ е ясно, че най-низки биологично-социални коефициенти ние намираме въ ония околии, въ които санитарнитѣ и хигиеническитѣ условия сж най-лоши, и въ чисто градскитѣ околии; по-високи сж тия коефициенти, но пакъ доста низки, въ редъ околии които въ нашата страна прѣдставляватъ нѣщо срѣдно въ хигиенически и икономическо отношение, а така сжщо въ нѣкои околии, въ които е по-силно прѣдставено турското население. Въ групата на околиитѣ съ по-голѣмъ коефициентъ влизатъ вече околии, въ които смъртностьта е по-низка, или защото населението имъ живѣе въ балкана, или защото условията на селското стопанство сж твърдѣ благоприятни.

20. Тенденции въ естественото движение на нашето население.

Какъ сж се измѣнявали прѣзъ течение на врѣмето факторитѣ на естественото движение на населението, се вижда отъ числата, които слѣдватъ и които показватъ измѣненията имъ прѣзъ периода 1881—1910 г.: (Табл. № 86)

Нека започнемъ съ женитбитѣ. Отъ 1888 г. се забѣлѣзва едно спадане въ броя на женитбитѣ, което се замѣстя прѣзъ 1890 г. съ покачване. Прѣзъ 1891 г. се запазва сжщото относително число на женитбитѣ, за да се започне прѣзъ 1892 г. ново чувствително спадане въ броя имъ. То продължава до 1893 г., откогато наново започва увеличение, и тоя пжть то върви до 1895 г. Прѣзъ 1896 год. наново започва намаление, което спира въ 1898 г. Отъ 1899 до 1900 г. относителното число на женитбитѣ заночва наново да се увеличава, за да стигне своя максимумъ прѣзъ 1904 г. (11.3). Отъ 1905 г. женитбитѣ отново спадатъ значително, за да се увеличатъ незначително прѣзъ 1907 г. Прѣзъ периода 1908—1910 г. ние сме свидѣтели на ново спадане въ броя на женитбитѣ, което е най-силно прѣзъ 1908 г. Ние виждаме, слѣдов., че числата, които изразяватъ общата женитбеность на нашето население не показватъ нѣкаква опрѣдѣлена тенденция а се движатъ вълнообразно, като се редуватъ години на висока съ години на низка женитбеность.

Сжщитѣ движения ще забѣлѣжимъ, ако спремъ погледъ върху цифритѣ за раждаемостьта. Отъ 1888 год. до 1893 год. изобщо цифрата на рожданията спада, съ едно малко изключение прѣзъ 1891 г. Отъ 1894 г. раждаемостьта се повишава до 1897 г., за да спадне прѣдъ 1898 г., откогато започва да се увеличава наново до 1900 г. Слѣзъ низкитѣ цифри на 1901 и 1902 г. се започва наново увеличение, което се характеризира съ това, че къмъ тоя периодъ принадлежатъ максималнитѣ цифри на раждаемостьта въ България, именно, прѣзъ годинитѣ 1905, 1906 и 1907 (43.5, 44.0 и 44.6). Прѣзъ 1908 и 1909 г. се забѣлѣзва едно чувствително намаление на раждаемостьта, което, обаче, бърза да се корегира прѣзъ 1910 г., за да бжде замѣнено съ спадане отново прѣзъ 1911 г.

Развитието на тия числа показва отъ пръвъ погледъ връзката между тѣхнитѣ движения съ ония на числата за женитбитѣ. Увеличението на броя на женитбитѣ повечето пжти прѣдизвиква и увеличение на броя на рожданията. Ала това увеличение настжпва обикновено една година слѣдъ увеличението на женитбитѣ. И затова именно увеличението на броя на женитбитѣ прѣзъ 1890 г.

ТАБЛИЦА № 86.

години	женидби		раждания		умирания		естест. прир.	
	абс. бр.	на 1000 д. отъ нас.	абс. бр.	на 1000 д. отъ нас.	абс. бр.	на 1000 д. отъ нас.	абс. бр.	на 1000 д. отъ нас.
1881[1])	20267	10.0	67591	33.4	33291	16.4	34720	17.2
1882	19795	9.7	74612	36.5	39184	19.0	35758	17.5
1883	20345	9.8	79278	38.3	41030	19.7	38605	18 6
1884	18271	8.7	80257	38.3	36090	17.1	44470	21.2
1885	13940	6.6	79344	37.3	35345	16.6	44161	20.8
1886	19596	9.1	69714	32.4	41202	19.1	28670	13.3
1887	20089	9.2	83179	38.2	39540	18.1	43783	20.1
1888	26222	8.3	118826	37.5	57633	18.1	61548	19.4
1889	25403	7 9	116918	36.5	59247	18.4	58025	18.2
1890	29423	9.1	112772	34.9	68219	21.0	44918	13.9
1891	29658	9.1	126924	38.9	87185	26.6	40107	12.3
1892	27553	8.4	117873	35.8	103871	31.4	14333	4.4
1893	21967	6.6	116319	34.9	92441	27 6	24490	7.3
1894	26640	7.9	127516	37.6	92037	27.1	35479	10.5
1895	31230	9 1	138338	40.2	90210	26.2	48128	14.[illegible]
1896	29199	8.4	143255	41.0	84076	24 1	59179	16.9
1897	29227	8.2	149631	42.2	90134	25.4	59497	16 8
1898	28232	7.8	141046	39.2	82725	23.0	58321	16.2
1899	32077	8.8	148172	40.5	90324	24.7	57848	15.8
1900	30661	8.3	156962	42.3	83667	22 6	73295	19.7
1901	32819	8.7	141373	37 5	87239	23.1	54134	14.4
1902	36041	9.4	148719	38.8	91093	23.8	57626	15.0
1903	36684	9.4	159164	41.0	88314	22 7	70850	18.3
1904	44618	11.3	167263	42.4	83731	21 2	83532	21.2
1905	43241	10.8	174189	43.5	87304	21.8	86885	21.7
1006	38766	9.5	178989	44 0	90870	22.3	88119	21.7
1907	40851	9.9	180060	43.6	92193	22.3	87867	21.3
1908	37051	8.8	169632	40.5	101804	24.3	67828	16 2
1909	38927	9.2	172571	40.6	113203	26.6	59368	14.0
1910	38917	9.0	179563	41.7	99939	23.2	79624	18.5

[1]) Цифритѣ за периода 1881—1887 се отнасятъ само за Сѣверна България.

се отразява между цифрата на ражданията прѣзъ 1891 г., увеличението прѣзъ 1894 и 1895 г. — върху цифрата на ражданията прѣзъ 1895, 1896 и 1898 г., увеличението прѣзъ 1899 г. — върху цифрата на ражданията прѣзъ 1899 и 1900 г., спадането на женитбитѣ прѣзъ 1899—1900 г. — върху спадането на ражданията прѣзъ 1901 г., увеличението на женитбитѣ прѣзъ 1901—1904 г. — върху увеличението на ражданията прѣзъ 1902 — 1906 г., намалението на женитбитѣ прѣзъ 1906,1907, и 1908 г. — върху намалението на ражданията прѣзъ 1907, 1908 и 1909 г.

При ражданията ние забѣлѣзваме, слѣдов., сѫщо такова вълнообразно движение, както при женитбитѣ, съ тая само разлика, че при ражданията се забѣлѣзва една основна тенденция къмъ увеличение. Тая тенденция може да се забѣлѣжи отъ всѣки, който спрѣ внимание върху петгодишнитѣ цифри за ражданията, въ които цифри сѫ елиминирани годишнитѣ колебания. Отъ 36.3 на 1000 отъ населението прѣзъ 1889—1890 г. коефициентътъ на раждаемостьта се качва на 37.6 прѣзъ 1891—1895 г. на 41.0 прѣзъ 1896—1900 г. и на 42.1 прѣзъ 1906—1910 г.

Отъ 1888 г. насамъ цифрата на смъртностьта така сѫщо е прѣтърпѣла много промѣни. Отъ 1888 г. до 1892 г. тя се непрѣкъснато увеличава. Отъ 1893 г. до 1896 г. тя се намалява, за да се увеличи прѣзъ 1897 г., за да спадне прѣзъ 1898 г., за да се увеличи наново прѣзъ 1899 г., за да спадне прѣзъ 1900 г., слѣдъ което тя се увеличава прѣзъ 1901 и 1902 г.; отъ тукъ тя спада постоянно чакъ до 1905 г. Отъ 1906 г. се започва ново постоянно увеличение на смъртностьта, което продължава чакъ до 1909 г. Отъ 1910 г. смъртностната цифра започва наново да спада. Прѣзъ цѣлия периодъ 1888—1911 г. имаме двѣ сѫществени натрупвания на смъртни случаи; едното отъ тѣхъ е прѣзъ 1891 — 1897, гдѣто се пада и максимумътъ на смъртностната цифра прѣзъ цѣлия периодъ (31.4), а другото прѣзъ 1908 и 1909 г. Минимумътъ на смъртностьта се пада прѣзъ 1888 г. Въпрѣки периодическитѣ увеличения и намаления въ числата на смъртностьта, ние забѣлѣзваме въ тѣхъ ясна тенденция къмъ намаление. Между друго тая тенденция се изразява и въ постоянното съкращение на границитѣ, въ които ставатъ увеличенията на смъртностната цифра; така, прѣзъ периода 1891—1895 г. коефициентътъ на смъртностьта бѣше 27.8, слѣдъ което той се намали на 23.9 прѣзъ периода 1896 1900 г.; прѣзъ слѣдующия периодъ той се намали още по-силно, като спадна на 22.5. Прѣзъ периода 1906—1910 ние забѣлѣзваме увеличение на смъртностния коефициентъ, но това увеличение не може вече да стигне размѣритѣ на сѫщия коефициентъ отъ периода

1891—1895 г. Тенденцията къмъ намаление, която проявява коефициентътъ на смъртностьта, ще се забѣлѣжи още въ срѣднитѣ числа за двата голѣми периода 1891—1900 г. и 1901—1910 г., прѣзъ първия отъ които той възлиза на 25.8, а прѣзъ втория — на 23.3 на 1000 жители. За годинитѣ 1888 - 1890 не говоримъ, защото даннитѣ не сж съвсѣмъ сигурни, поради несъвършенства на статистическата организация Между цифрата за ражданията и ония на умиранията нѣма успоредность; напротивъ, въ повечето случаи на намаление на ражданията съотвѣтствува увеличение на смъртнитѣ случаи и обратно.

Отъ различното отношение на смъртностната цифра къмъ оная на ражданията се установяватъ различнитѣ величини на естественото нарастване на населението. Естественятъ приръстъ на нашето население се отличава съ голѣма келебливость. Интересно е да се отбѣлѣжи, че максимумътъ на естествения приръстъ (21.71) е петь пжти по-голѣмъ отъ минимума му (4.4) Отъ 1888 до 1910 год. ние забѣлѣзваме три максимума въ величината на естествения приръстъ, а именно: прѣзъ 1888—1889, прѣзъ 1897—1900 и прѣзъ 1904—1897 г. и три минимума: прѣзъ 1892—1894, прѣзъ 1901-1902 и прѣзъ 1908-1909 г. Развитието на нашия естественъ приръстъ на населението е било, слѣдователно, тоже вълнообразно. Интересно е да се отбѣлѣжи, че при вълнообразното повторение на минимумитѣ и максимумитѣ се забѣлѣзва доста постоянна тенденция къмъ увеличение на стойноститѣ, така че всѣки минимумъ или максимумъ отъ по-кжсна епоха се изразява въ нѣкаква по-голѣма числена величина. Първото спадане на естествения приръстъ започва въ 1891 г. и се продължава до 1893 год. Прѣзъ тоя периодъ минимална е величината на приръста прѣзъ 1893 г. Ако обърнемъ внимание на цифритѣ за ражданията и умиранията прѣзъ сжщия периодъ, ние ще видимъ: 1) че раждаемостьта прѣзъ периода 1891—1893 г. не е прѣтърпѣла сжществени колебания; въ всѣки случай коефициентитѣ на раждаемостьта прѣзъ ония години показватъ само слаба тенденция къмъ намаление съ едно изключение прѣзъ 1891 г., когато броятъ на ражданията е билъ значително по-голѣмъ отъ онзи за годинитѣ, които непосрѣдствено прѣдшествуватъ или слѣдватъ тая година; 2) че напротивъ, тъкмо прѣзъ годинитѣ на малкитѣ естествени приръсти се забѣлѣзва значително уголѣмяване на числото на смъртнитѣ случаи, като се сжщеврѣменно констатира, че измѣненикта на числата на смъртностьта вървятъ успоредно съ обратнитѣ измѣнения въ величината на естествения приръстъ. Ясно е, прочее, че намалението на естествения приръстъ прѣзъ периода 1890—1893 год. се дължи

почти изключително на засилването на смъртностьта прѣзъ сѫщия периодъ.

Второто чувствително намаление на естествения приръстъ у насъ спада къмъ 1901 г., но прѣзъ тая година то се дължи само отчасти на усилването на смъртностьта, което е, сравнително, слабо. Прѣзъ 1901 г. ние сме свидѣтели на твърдѣ силно спадане въ цифрата на ражданията и това именно намаление е причината за намаление и на естествения приръстъ.

Третото спадане на естествения приръстъ се отнася къмъ годинитѣ 1908 и 1909 Тоя пѫть то се дължи едноврѣменно и на чувствително намаление на ражданията и на значително увеличение на смъртнитѣ случаи.

На какви причини се дължатъ тия колебания въ числата за ражданията, умиранията и естествения приръстъ? Въпросътъ заслужава специални проучвания, въ каквито тукъ нѣма да се впуснемъ. Ние можемъ, обаче, да направимъ опитъ да изслѣдваме, дали не може да се установи нѣкаква връзка между тия колебания и промѣнитѣ въ условията на стопанския животъ у насъ. Влошаването на послѣднитѣ, а именно, намалението на доходитѣ на срѣдноимущитѣ и милоимущитѣ слоеве на народа може да прѣдизвика както намаление на ражданията, като слѣдствие отъ намаление на браковетѣ, така и нарастване на смъртностьта, главно на дѣтската смъртность, като слѣдствие отъ влошаването на храненето и по-усилената работа Едно сравнение на числата за стойностьта на износа и на земедѣлския добивъ, съ ония за естествения приръстъ, смъртностьта и раждаемостьта, би ни дало възможность да провѣримъ направеното прѣдположение: (Таб. № 90)

На тритѣ сѫществени намаления на естествения приръстъ на населението съотвѣтствуватъ намаления на цифрата на износа и на сная на реколтата. Намалението на естествения приръстъ прѣзъ 1892 и 1893 г. слѣдва непосрѣдствено слабитѣ реколти прѣзъ 1890 и 1891 г. и слабиятъ износъ прѣзъ 1890—1892 година. Второто чувствително спадане на естествения приръстъ прѣзъ 1901 г. се прѣдшествува отъ слабия износъ на 1899 и 1900 г. и слабитѣ реколти на сѫщитѣ години. Най-сетнѣ, внезапното спадане на естествения приръстъ прѣзъ 1908 и 1909 г. стои въ непосрѣдствена връзка съ намалението на износа прѣзъ 1906—1909 г. и слабитѣ резултати на реколтата прѣзъ периода 1905 — 1909 година.

Вслѣдствие на аграрната физиономия на нашата страна, измѣненията на интензитета на брачностьта, раждаемостьта, смъртностьта и измѣненията въ величината на естествения приръстъ се на-

ТАБЛИЦА № 90.

	на глава отъ нас. добити хр. въ кгр.	на глава отъ нас. износъ въ лева	на 1000 отъ насел. естес[illegible]ъ приръст[illegible]
1888 г.	—	20.25	19.4
1889 „	660	25.18	18 2
1890 „	490	22.00	13.9
1891 „	620	21.80	12.3
1892 „	740	22.68	4.4
1893 „	—	27.46	7.3
1894 „	—	21.49	10.5
1895 „	—	22.58	14.0
1896 „	—	31.15	16.9
1897 „	600	16.84	16.8
1898 „	720	18.48	16.2
1899 „	430	15.42	15.8
1900 „	490	17.25	19.7
1901 „	—	21.95	14.4
1902 „	—	27.07	15.0
1903 „	610	25.21	18.3
1904 „	580	40.00	21.2
1905 „	530	36.97	21.7
1906 „	620	28.22	21.7
1907 „	350	30.46	21.3
1908 „	520	26.64	16.2
1909 „	480	26.26	14.0
1910 „	630	30.01	18.5
1911 „	660	42.22	18.7

миратъ въ тѣсна връзка съ изхода на реколтата. Лошата реколта намалява броя на смъртнитѣ случаи и намалява естествения приръстъ на населението. Въ нашата страна, слѣдователно, се забѣлѣзва една права зависимость между условията на економическия животъ отъ една страна, и раждаемостьта — отъ друга: добрата реколта увеличава броя на раждания та, лошата ги намалява. А това показва, че така наречената „Wohlstandstheorie", която търси причинитѣ на намалението на раждаемостьта въ Западна Европа въ увеличението на благосъстоянието, едва ли би имала значение за всички слоеве на населението. Тая теория има значение, може би, за ония групи отъ населението, които се намиратъ извънъ сферата на патриархалнитѣ традиции, които се намиратъ на по-високо

културно ниво. А при тия групи е много по-голѣмо значението на растящия индивидуализъмъ и рационализирането на живота, които, развивайки се паралелно съ благосъстоянието, се явяватъ като резултатъ на единъ голѣмъ исторически, стопански и културенъ процесъ.

Аграрниятъ характеръ на нашата страна е причина за още една особность въ развитието на естествения приръстъ на нашето население, именно, на голѣмата амплитуда на скоковетѣ, които той прави. Въ всѣка страна естествениятъ приръстъ е изложенъ на промѣни, негдѣ повече, негдѣ по-малко. Ала колкото една страна е въ по голѣма зависимость отъ своето земедѣлие, толкова по-чувствителенъ е нейниятъ естественъ приръстъ къмъ резултатитѣ отъ реколтата. Въ послѣдно въѣме у насъ се забѣлѣзва едно намаление на амплитудата, за която е дума. То е резултатъ, отъ една страна, на постепенного разширение и умножение на неземедѣлскитѣ стопански отрасли на страната, а отъ друга — на подобреното икономическо положение на нашия селенинъ, който разполага вече съ нѣкакви резерви, съ които може да си помага прѣзъ лоши години.

В. Социално движение на населението.

21. Вжтрѣшно движение на населението.

Вжтрѣшното движение на населението въ България може донѣгдѣ само да се улови въ числата, които показватъ разпрѣдѣлението на населението мѣсторождение.

Роденитѣ въ България се разпрѣдѣлятъ споредъ прѣброяването на населението отъ 1910 г. по мѣсторождението си по слѣдния начинъ:

ТАБЛИЦА № 91.

мѣсторождение	на 1000 души отъ населението					
	въ градоветѣ	въ селата	мжже	жени	всичко	на 1000 мжж. се падатъ жени
а) въ населеното мѣсто, гдѣто сж били броени	665.34	848.91	821.83	805.49	813.80	946
б) въ друго населено мѣсто на сжщата община	1.01	13.05	6.50	15.15	10.75	2252
в) въ друга община на сжщата околия	51.50	59.72	45.19	71.57	58.15	1529
г) въ друга околия на сжщия окржгъ	86.56	26.16	37.61	37.82	37.71	971
д) въ други окржгъ	122.92	34.69	55.66	47.32	51.57	821
Всичко родени въ България	**927.33**	**982.53**	**966 79**	**977 35**	**971.98**	**976**

Отъ цѣлото население, 972 на 1000 сж родени въ България. Най-много между послѣднитѣ сж родени въ сжщото населено мѣсто, гдѣто сж били броени, слѣдъ тѣхъ идатъ роденитѣ въ друга община на сжщата околия, слѣдъ тѣхъ роденитѣ въ други окржгъ, въ друга околия на сжщия окржгъ и най-сетнѣ идатъ роденитѣ въ друго населено мѣсто на сжщата община. Съ течение на врѣмето нашето население се подлага на все по-голѣми и по-голѣми

размѣствания, нѣщо, което може да се установи, ако се сравнятъ даннитѣ за 1910 съ ония за 1900 г. Прѣзъ тоя десетгодишенъ периодъ се е намалилъ броятъ на роденитѣ въ сѫщото населено мѣсто, а така сѫщо се е намалилъ броятъ на роденитѣ въ друго населено мѣсто на сѫщата община. Увеличили сѫ се броеветѣ на роденитѣ въ друга община, въ друга околия и въ другъ окрѫгъ, а най-много се е увеличилъ броятъ на роденитѣ въ друга околия отъ сѫщия окрѫгъ, което стои въ връзка съ прииждането на население въ по-голѣмитѣ градове отъ по-малкитѣ и отъ селата.

Интересни сѫ даннитѣ за женското и мѫжкото население. Отъ тѣхъ се вижда, че мѫжетѣ сѫ застѫпени по-силно отъ женитѣ само въ групата на роденитѣ въ сѫщото населено мѣсто и при роденитѣ въ други окрѫгъ на Царството. При всички други мѫжетѣ сѫ по-малко застѫпени отъ женитѣ. Най-силно сѫ застѫпени женитѣ, въ сравнение съ мѫжетѣ, при групата на роденитѣ въ друго населено мѣсто въ сѫщата община и при оная на роденитѣ въ друга община на сѫщата околия. Това показва, че въ границитѣ на една и сѫща околия нашитѣ жени сѫ изложени на много по-голѣмо движение, отколкото мѫжетѣ. Тоя фактъ се намира въ зависимость отъ изтъкнатото вече по-рано обстоятелство, че при всѫпване въ бракъ, въ повечето случаи новобрачната отива въ домакинството на мѫжа, и че женитѣ сѫ въ по-голѣма степень принудени при женитба да напущатъ мѣстата, гдѣто сѫ родени, отколкото мѫжетѣ.

Между града и селото има характерни различия: относителниятъ брой на роденитѣ въ сѫщото населено мѣсто въ градоветѣ е значително по-малъкъ, отколкото въ селата; категорията на роденитѣ въ друго населено мѣсто на сѫщата община при градоветѣ почти липсва; по малка е въ градоветѣ и категорията на роденитѣ въ друга община отъ сѫщата околия. Ала въ градоветѣ сѫ по-силно застѫпени, отколкото въ селата, категориитѣ на роденитѣ въ друга околия на сѫщия окрѫгъ и на роденитѣ въ други окрѫгъ. Въ градоветѣ има, слѣдователно, много повече други елементи, отколкото въ селата, ала тия чужденци, родени другадѣ, не произхождатъ толкова отъ близката околность на града, колкото отъ по-далечни околии и окрѫзи, когато въ селата виждаме тъкмо обратното. Нѣма съмнѣние, че градъ София въ това отношение заема първо мѣсто, защото тамъ мѣстното население съставлява само 36.73% отъ цѣлото. Отъ сравнението на процентитѣ мѣстнороденото население въ градоветѣ и селата трѣбва да се извлече косвено заключението, че сѫществува едно, макаръ и недотамъ силно, прѣливане на население отъ селата въ градоветѣ.

Най-многбройно е мѣстното население въ окржзитѣ Враца, Плѣвенъ, Ст.-Загора и Видинъ; срѣдно мѣсто то заема въ Пловдивъ, Кюстендилъ и Търново; по-малобройно е въ Ру е, Шуменъ, Бургазъ, и София, а най-малобройно — въ окржгъ Варна. За да направимъ правилна оцѣнка на посокитѣ на вжтрѣшнитѣ прѣселения въ нашата страна, ние трѣбва да сравнимъ броеветѣ за дошлото отъ разни окржзи на България население съ ония за мѣстнороденото. (Гледай таблица № 92 на стр. 167).

Тия числа показватъ, че най-силно движение на българско население има къмъ Варненски и Шуменски окржзи; силенъ е устрѣмътъ на това население къмъ окржзи София, Русе, Бургазъ; срѣденъ — къмъ Търново, Кюстендилъ, Ст.-Загора, Пловдивъ Видинъ и Плѣвенъ и слабъ — къмъ окржгъ Враца. Най-силното движение на населението върви, слѣдователно, къмъ тритѣ добруджански окржга Варна, Русе и Шуменъ. Въ тия мѣста се настаняватъ българи отъ Котелъ, Трѣвна, Елена, Троянъ, Тетевенъ. Въ Тузлука пъкъ идатъ българи отъ Търновско; тѣ замѣстватъ изселващето се турско население. Въ Бургазки окржгъ се настаняватъ прѣселници отъ Искрецко и Босилеградско. Въ София броятъ на роденитѣ другадѣ е високъ поради приждане на многобройно население въ столицата. Умѣрено течение на населението има къмъ Ст.-Загора, Пловдивъ, Видинъ и Плѣвенъ, къмъ които постепенно се спуща бааканското население, потърсило прѣзъ врѣме на турския режимъ въ Балкана прибѣжище отъ притѣсненията на господствующето племе и отъ опасноститѣ на честитѣ войни между Европа и Турция. Отъ далечни мѣста най-много заселници отиватъ въ Шуменъ, Варна, София, Русе, а отъ по-близки—въ Търново Ст. въ Загора, Плѣвенъ, Пловдивъ, Кюстендилъ, Враца, Видинъ. Числата които слѣдватъ, ни показватъ нѣкои различия въ това отношение между Сѣверна и Южна България:

ТАБЛИЦА № 93.

на 100 души отъ населението[1])

	родени въ населеното мѣсто, въ което сж били броени	родени въ други мѣста на България	всичко родени въ България	родени въ чужбина
Сѣверна България	80.76	16.42	97.18	2.79
Южна България	83.00	14.30	97.30	2.60

[1]) Изпуснати сж случаитѣ съ непоказано мѣсторождение.

ТАБЛИЦА № 92.

окржзи		отъ 100 жители родени въ България: въ насел. мѣс. гдѣто сж били броени	въ друго нас. мѣсто на сжщата община	въ друга общ. на сжщата околия	въ друга околия на сжщия окржгъ	въ други окржгъ	всичко	родени въ чужбина	непоказано мѣсторож.
Бургазъ		77.59	0.79	5.26	5.24	6.32	95.20	4.72	0.08
Варна		69.96	2.72	6.11	4.47	8.98	92.24	7.70	0.06
Видинъ		85.39	0.94	5.76	2.89	3.03	98.01	1.94	0.05
Враца		87.83	0.44	3.88	2.80	3.51	98.46	1.50	0.04
Кюстендилъ		82.93	2.46	8.35	1.49	1.87	97.10	2.86	0.04
Пловдивъ		84.81	0.42	5.08	4.53	2.85	97.69	2.22	0.09
Плѣвенъ		86.55	0.63	4.83	3.14	3.57	98.72	1.23	0.05
Русе		79.78	0.80	6.55	3.13	7.28	97.54	2.41	0.05
София		76.52	1.26	4.80	5.02	7.75	95.35	4.59	0.06
Ст.-Загора		85.55	0.37	7.41	3.00	2.27	98.60	1.31	0.09
Търново		82.45	1.53	6.90	5.02	3.09	98.99	0.93	0.08
Шуменъ		77.87	1.26	5.16	2.46	11.56	98 31	1.64	0.05
въ градоветѣ		66.53	0.10	5.15	8.66	12 29	92.73	7.20	0.07
въ селата		84.89	1.30	5.97	2.62	3. 4	98.25	1.69	0.06
всичко 1910 г.	мжже	82.18	0 65	4.52	3.76	5.57	96.68	3.26	0.06
	жени	80.55	1.51	7.16	3.78	4.73	97.73	2.20	0.07
	всичко	81.38	1.08	5.81	3.77	5.16	97.20	2.74	0.06
всичко 1900 г.	мжже	82.95	0.77	4.24	3.00	5.20	96.16	3.63	0.21
	жени	82.05	1 66	6.48	3.06	4 21	97.46	2.31	0.23
	всичко	82.51	1.21	5.33	3.03	4.72	96.80	2.98	0.22

Въ Сѣверна България населението изглежда по-подвижно, отколкото въ Южна. Може да се смѣта за установено, че вжтрѣшното разселване е устрѣмено въ по-голѣмъ размѣръ къмъ Сѣверна, отколкото къмъ Южна България Различието щѣше да бжде още по-голѣмо, ако въ Южна България не влизаше Бургазки окржгъ, въ който, както видѣхме, има значително приждане на външно население.

Вънъ отъ това разселване на населението въ България, което настжпи като резултатъ отъ новитѣ политически условия, установени слѣдъ освобождението на нашата страна, има и друго едно *сезонно* движение отъ по-дълготраенъ или кратковрѣмененъ характеръ. Още прѣзъ врѣме на турското робство, отъ Копривщица, Котелъ, Панагюрище, помашкитѣ мѣста и отъ другадѣ, мнозина отивали къмъ Цариградъ, Мала-Азия, островитѣ на Архипелага, за да продаватъ добитъкъ, за да служатъ въ султанскитѣ конюшни, за да откупватъ отъ турското правителство данъка бегликъ или да продаватъ вълнени платове като пжтующи търговци и шивачи; тогава и овчаритѣ отъ Котелъ карали стадата си въ обширнитѣ пасбища на Добруджа. Слѣдъ освобождението на България постепенно замря далечното странствуване; ала затова пъкъ отъ споменатитѣ мѣста населението започна окончателно да се изселва за да се настани главно въ четиритѣ голѣми града на България.

Отъ Радомирско, Трънско, Брѣзнишко, Трѣвненско обикалятъ България като дюлгери, работници и търговци не незначителенъ брой мжже. Часть отъ тѣхъ ходятъ и въ чужбина. Отъ Балкана слизатъ прѣзъ лѣтото на голѣми групи жени и мжже въ полето, гдѣто взематъ участие въ жетвата на земнитѣ произведения.

Както ще видимъ въ слѣдующата глава, голѣмъ брой македонци и албанци дохаждатъ въ България, гдѣто се занимаватъ съ търговия, хлѣбарство, бозаджийство, дюлгерство, стоятъ по нѣколко мѣсеца или години и си отиватъ, за да дойдатъ отново слѣдъ извѣстно врѣме.

22. Вселвания.

Прѣзъ 1910 год. 118,769 души или 2.74% отъ цѣлото населенин на България били родени въ чужбина. Отъ тѣхъ живѣели въ градоветѣ 59,706 и въ селата 50,063, или въ градоветѣ чужденцитѣ съставлявали 7.20%, а въ селата — 1.69%. Между градоветѣ въ това отношение първо мѣсто заема, естествено, гр. София, гдѣто прѣзъ 1910 г. имало 18,459 лица родени въ чужбина или 17.95% отъ цѣлото население.

Между чужденцитѣ, както се вижда отъ числата на таблица № 94, първо мѣсто заематъ роденитѣ въ Македония, слѣдъ тѣхъ идатъ роденитѣ въ Одринско, въ Ромъния, Унгария, Русия, Сърбия. Значителенъ е броятъ и на роденитѣ въ Турция (извънъ Македония и Одринско), между които вѣроятно първо мѣсто заематъ албанцитѣ и завърналитѣ се слѣдъ освобождението на България малоазийски българи. Между западно-европейскитѣ държави първо мѣсто по броя на прѣселницитѣ, които ни изпраща, заема Австрия. Всички други държави сѫ прѣдставени съ незначителни броеве.

Нашата страна се явява, слѣдователно, като страна съ значително имиграционно движение. Първо мѣсто по размѣритѣ си държи вселването на наши сънародници отъ Македония и Одринско, което започна твърдѣ отдавна, но се усили значително слѣдъ освобождението на България. Въ края на балканската война станаха масови приселвания на българи отъ Македония. Една часть отъ тѣхъ останаха въ западна България, а друга биде настанена въ Бѣломорска Тракия. Голѣма часть отъ пришелцитѣ отъ Македония не сѫ окончателно прѣселени въ България; тѣ сѫ чужбинари (гурбетчии), които държатъ сѣмействата си въ Македония и отиватъ при тѣхъ на 1, 2, 3 години единъ пѫть, за да се завърнатъ пакъ тамъ, дѣто имъ е занятието. Тѣ се занимаватъ съ хлѣбарство, бозаджийство, дюлгерство, прѣдприятия за постройки, търговия (продаване на овощия, зеленчукъ, колониални стоки), кръчмарство. Отъ тия македонски чужбинари нашата статистика не може да регистрира ония, които упражняватъ занятията си прѣзъ лѣтото, и които прѣзъ зимата се връщатъ при своитѣ. Тая форма на чужбинарството става вече невъзможна за македонскитѣ българи, вслѣдствие на затрудненията, които сръбскиятъ режимъ въ Македония прави на сношенията между Македония и България. Роденитѣ въ Европейска Турция, извънъ Македония и Одринско, сѫ отчасти албанци, нѣкои отъ които периодически отиватъ и се връщатъ. Тѣ се занимаватъ главно съ приготовление и продаване на халва, боза и салепъ въ градоветѣ на България. Изъ Одринско започнаха да се прѣселватъ българи на голѣми маси веднага слѣдъ освобождението прѣзъ 1887 г. Така, споредъ Иречека, прѣзъ 1878—1879 г. въ България имало не помалко отъ 50,000 прѣселници отъ Южна Тракия, отъ които голѣма часть се върнала слѣдъ кѫсо врѣме обратно въ старитѣ си селища. Ала потокътъ отъ Одринска и Бѣломорска Тракия къмъ свободна България не е прѣстаналъ отъ освобождението, та чакъ до послѣдно врѣме. Слѣдъ балканската война се прѣселиха въ

ТАБЛИЦА № 94.

брой на жителитѣ

мѣсторождение	въ градоветѣ абс. брой	въ градоветѣ на%	въ селата абс. брой	въ селата на%	мѫже абс. бр.	мѫже на%	жени абс. бр.	жени на%	всичко абс. бр.	всичко на%	на 1000 мѫже се падатъ жени
Австрия	2422	2.92	903	0.26	1620	0.73	1705	0.80	3325	0.77	1052
Англия	147	0.18	3	0.00	107	0.05	43	0.02	150	0.04	402
Белгия	108	0.13	13	0.00	48	0.02	73	0.03	121	0.03	1521
Германия	517	0.62	49	0.02	310	0.14	256	0.12	566	0.13	826
Гърция	566	0.68	142	0.04	474	0.21	234	0.11	708	0.16	494
Италия	283	0.34	152	0.05	302	0.14	133	0.06	435	0.10	440
Ромъния	5076	6.12	8881	2.53	7252	3.29	6705	3.15	13957	3.22	925
Русия	2389	2.87	2775	0.79	2888	1.31	2276	1.07	5164	1.19	788
Сърбия	2842	3.43	2193	0.63	2943	1.33	2092	0.98	5035	1.16	711
Турция:											
Македония	24552	29.60	12435	3.54	25221	11.43	11766	5.52	36987	8.53	467
Одринско	9013	10.86	23621	6.73	18627	8.44	14007	6.57	32634	7.52	752
всичко въ Турция	38422	46.32	38180	10.88	48328	21.90	28274	13.27	76602	17.66	585
Унгария	1846	2.23	4373	1.25	2840	1.29	3379	1.59	6219	1.43	1190
Франция	270	0.33	8	0.00	108	0.05	170	0.08	278	0.06	1574
Черна Гора	103	0.13	115	0.03	187	0.08	31	0.01	218	0.05	166
Швейцария	145	0.17	15	0.00	63	0.03	97	0.05	160	0.04	1540
др. евр. държави	32	0.04	5	0.00	18	0.01	19	0.01	37	0.01	1056
род вънъ отъ Евр.	4538	5.47	1256	0.36	4429	2.01	1365	0.64	5794	1.33	308
непок. мѣсторожд.	572	0.69	2214	0.63	1373	0.62	1413	0.66	2786	0.64	1029

България голѣма маса бѣжанци отъ Лозенградско, Одринско, Маларско, Узункюприйско.

Слѣдъ освобождението на България се прѣселиха въ нейнитѣ прѣдѣли и мнозина българи отъ ромънска Добруджа и Бесарабия, Частъ отъ нѣколкото хиляди души българи, заселени прѣзъ XVIII-ия вѣкъ въ Банатъ, се завърнаха прѣзъ 1892 г. въ България и заселиха нѣколко села въ Орѣховско, Плѣвенско и Свищовско. Прѣселиха се слѣдъ освобождението и българи отъ Сърбия, главно отъ Пиротско и Зайчарско.

Интересно е, че прѣселницитѣ отъ Сърбия, Македония и Азия живѣятъ повече въ градоветѣ, прѣселницитѣ отъ Ромъния, Русия и Одринско сѫ по-многобройни въ селата. Това показва още единъ пѫть, че прѣселницитѣ отъ Ромъния, Русия и Одринско сѫ установени окончателно у насъ като земедѣлци, а ония отъ Сърбия, Македония и Азия сѫ повечето чужбинари, които дохаждатъ у насъ на печалба, безъ да прѣкѫсватъ връзкитѣ си съ старото отечество.

Отъ числата на таблица № 92 ние виждаме какво е значението на роденитѣ въ чужбина въ различнитѣ окрѫзи на страната. Най-голѣмъ е броятъ на роденитѣ въ чужбина въ Варненски, Бургазки и Софийски окрѫзи. Въ първия окрѫгъ има много македонци и тракийци, въ втория — много тракийци, въ третия — много македонци и родени въ западно-европейски държави. Въ Кюстендилъ, Русе и Пловдивъ така сѫщо има доста прѣселници — въ първия главно отъ Македония, въ втория — отъ Ромъния и Русия, въ третия — отъ Македония и Одринско. Най-запазенитѣ окрѫзи сѫ Търново и Плѣвенъ. Различията между броеветѣ на чужденцитѣ въ Сѣверна и Южна България сѫ слаби, но въ всѣки случай тѣхниятъ относителенъ брой въ Сѣверна България е по-голѣмъ, отколкото въ Южна. Числата, които слѣдватъ, показватъ промѣнитѣ въ количествения съставъ на чужденцитѣ отъ 1887 до 1910 г. (Таблица № 95).

Отъ тия данни се вижда, че отъ 1887 г. насамъ става постепенно увеличение на броеветѣ на роденитѣ въ чужбина, благодарение на усилващата се емиграция отъ Македония и Одринско и на усилващитѣ се сношения мѫжду нашата страна и Западна Европо. Отъ 1877 г. насамъ се увеличаватъ редовно броеветѣ на роденитѣ въ Ромъния, Сърбия и други държави. Роденитѣ въ Турция се увеличаватъ до 1905 г., ала прѣзъ 1910 г. се намаляватъ, което показва, че часть отъ вселенитѣ прѣзъ периода 1901—1905 г. сѫ се изселили прѣзъ 1906—1910 г. И наистина, часть отъ бѣжанцитѣ отъ Македонии се завърнаха обратно слѣдъ па-

ТАБЛИЦА № 95.

брой на жителитѣ

мѣсторождение	1887 г.		1892 г.		1900 г.		1905 г.		1910 г.	
	абс. брой	на%	абс. брой	на%	абс. брой	на%	абс. брой	на%	абс. бр.	на%
родени въ България	**3062120**	**97.08**	**3207274**	**96.88**	**3624478**	**96.80**	**3910188**	**96.89**	**4215958**	**97.20**
„ „ Ромъния	11843	0.37	10058	0.30	11708	0.31	13560	0.34	13957	0.32
„ „ Русия	9831	0.31	8699	0.26	5629	0.15	7343	0.18	5164	0.12
„ „ Сърбия	2690	0.09	2639	0.08	3711	0.10	4422	0.11	5035	0.12
„ „ Турция	54462	1.73	66971	2.02	77563	2.07	87538	2.17	76602	1 77
„ „ др. държ	7273	0.23	9487	0.29	12937	0.35	12519	0.31	18011	0.41
всичко род. въ чужб.	**86099**	**2.73**	**97854**	**2.95**	**111548**	**2.98**	**125382**	**3.11**	**118769**	**2.74**
непок. мѣсторождение	6156	0.19	5585	0.17	8257	0.22	5	0.00	2786	0.06
а всичко	3154375	100.00	3310713	100.00	3744283	100.00	4035575	100.00	4337513	100.00

:ането на стария режимъ на Абдулъ Хамида прѣзъ 1908 год., :руга часть отъ дошлитѣ въ България македонци се изсели въ Америка. Роденитѣ въ Русия се постепенно намаляватъ отъ 1887 до 1900 г.; прѣзъ 1905 г. тѣ се увеличаватъ, за да се намалятъ отново прѣзъ 1910 г. Тия числа показватъ, че отъ 1887 г. насамъ вселването на родени въ Русия въ нашата страна е вървѣло толкова слабо, че не е могло да балансира загубитѣ отъ смъртностьта имъ. Прѣзъ периода 1892—1900 г. трѣбва да е станало изселване на роденитѣ въ Русия изъ България, прѣзъ периода 1900—1905 г. трѣбва да е станало вселване, а прѣзъ 1905—1910 г.— ново изселване.

Много интересно би било да се знае какъвъ е цѣлиятъ брой на вселилитѣ се отъ чужбина въ България. Ако ни бѣше извѣстенъ броя на изселилитѣ се, ние бихме могли да изчислимъ броя на вселилитѣ се съ помощьта на формулата $n_1=n+p+u-e$ въ която n е величината на населението въ единъ по-раншенъ, а n_1 — въ единъ по късенъ моментъ, p е величината на естествения приръстъ на населението прѣзъ периода между двата момента, къмъ които се отнасятъ величинитѣ на населението, u — броятъ на вселилитѣ се, и e — броятъ на изселилитѣ се прѣзъ сѫщия периодъ. Споредъ тая формула, броятъ на вселилитѣ се $u=n_1-n-p+e$. Но тъй като броятъ на изселилитѣ се не ни е извѣстенъ, ние не можемъ да употрѣбимъ горнята формула. Въ такъвъ случай бихме могли да направимъ опитъ да използуваме даннитѣ за мѣсторождението за едно изчисление, което ще ни даде приблизителни резултати. Ако броеветѣ на роденитѣ въ чужбина при двѣ послѣдователни прѣброявания сѫ F и F_1, въ такъвъ случай F_1-F ще бѫде величината, съ която се е увеличилъ броятъ на роденитѣ въ чужбина прѣзъ периода, който дѣли двѣтѣ прѣброявания. За да намѣримъ броя на дѣйствително вселилитѣ се чужденци, трѣбвало би да прибавимъ къмъ горнята величина броя на умрѣлитѣ прѣзъ въпросния периодъ чужденци G. Въ такъвъ случай $e=F_1-F+G$. Величинитѣ F_1 и F имаме отъ прѣброяване на населението; величината G можемъ да добиемъ чрѣзъ приблизително изчисление, изхождайки отъ положението, че между вселващитѣ се прѣобладаватъ мѫжетѣ и срѣднитѣ възрасти. Използувайки горнята формула, ние добиваме, че прѣзъ периода 1887 — 1910 г., т. е. за 23 години, въ България сѫ дошли отъ чужбина около 71,500 души, отъ които ококо 46,000 отъ Турция, около 6,900 отъ Ромъния, около 3,800 отъ Сърбия и около 15,800 отъ други държави, а прѣзъ сѫщия периодъ отъ живущитѣ въ нашата страна съ мѣсторождение Русия около 2,000 души сѫ напуснали България.

23. Изселвания.

България е страна съ забѣлѣжително изселническо движение Това може да се забѣлѣжи, ако се сравни величината на фактическия съ онази на естествения приръстъ на нашето население: така за периода 1887–1910 г. срѣдниятъ фактически приръстъ на нашето население е билъ 1.39, а естествениятъ — 1.59, слѣдователно, нашето население търпи ежегодна загуба отъ 0.20% отъ населението. Ала тая цифра не ни показва цѣлата величина на загубата, която търпи нашето население отъ емиграцията. За да се намѣри послѣднята, трѣбвало би да се прибѣгне до посочената въ прѣдидущата глава формула $n_1 = n + p + u - e$, гдѣто броятъ на изселилитѣ се $e = n - n_1 + p + u$. Ако направимъ изчислението, ние ще получимъ, че броятъ на изселилитѣ се отъ България прѣзъ периода 1887—1910 г. възлиза на 3 154,375—4,337,513+1,371 001+71,500=259,363. Най-малъкъ е броятъ на изселилитѣ се прѣзъ периода 1892—1900 г. Прѣзъ периода 1887–1892 г. броятъ на изселенитѣ е билъ приблизително 82,000, прѣзъ 1892—1900 г. — 9,500, прѣзъ 1900—1905 г. — 80,450 и прѣзъ периода 1905—1910 г. — 83,000.

Най-голѣмо участие въ изселнишкото движение отъ 1887 год. насамъ е взело турското население, което почна да се изселва още при отстѫплението на турскитѣ войски и окупирането на България отъ руситѣ. Причинитѣ на това изселване се криеха, отъ една страна, въ страха отъ рускитѣ войски и отъ мѣстното българско население, а отъ друга — въ психологичната трудность за турцитѣ да останатъ въ държава, гдѣто довчерашнитѣ тѣхни роби сѫ станали свободни и равноправни граждани, а по турскитѣ понятия — господари на своитѣ довчерашни господари. Най-бързо се изселваха онния турци, които живѣеха въ пръснато малцинство между българското болшинство. Напротивъ, изселването на турцитѣ отъ мѣста, гдѣто тѣ образуватъ компактни маси, е вървѣло по бавно, както напр. отъ Дели Ормана и Тузлука. Има случаи, когато изселени отъ България турци, не намѣрили благоприятни условия за заселване и сѫществуване въ Турция, сѫ се връщали отново въ старото си отечество. Една часть отъ изселенитѣ турци се установила въ Мала Азия; друга се заселила въ Тракия и Македония. На 31 декември 1887 год. въ нашата страна имало 607,331 души съ матеренъ турски езикъ, а на 31 декември 1910 год. — само 504,560 души, значи разликата между двѣтѣ крайни прѣброявания дава една загуба отъ 102,771; ако прибавимъ къмъ нея и естествения приръстъ на турското население прѣзъ периода 1887—

1910 год., който възлиза на около 80,000—100,000, ние ще получимъ, че прѣзъ тоя периодъ сѫ се изселили не по-малко отъ 180,000—200,000 турци.

Изъ България се изселватъ и гърцитѣ. Осебено силно бѣше тѣхното изселване прѣзъ периода 1905—1910 г. На 31 декември 1887 г. въ България имало 58,326 жители съ гръцки матеренъ езикъ; на 31 декември 1910 г. тѣхното число възлизало на 50,886, констатира се, слѣдователно, една загуба отъ 7,440 души, ала цѣлиятъ брой на дѣйствително напусналитѣ страната гърци ще се намѣри, ако къмъ горнята цифра се прибави и величината на естественото нарастване на гръцкото население прѣзъ тоя периодъ, която възлиза на около 12,000; ние намираме, слѣдователно че отъ България сѫ се изселили прѣзъ периода 1887—1910 год. около 20,000 гърци.

Ала вънъ отъ изселването на турцитѣ и гърцитѣ, изъ нашата страна се изселватъ и българи. Това изселване става обикновено въ формата на *чужбинарство*. Българитѣ отиватъ главно въ Съединенитѣ Щати, въ Унгария, въ Ромъния и въ Русия, гдѣто се занимаватъ съ градинарство или постѫпватъ на работа въ фабрични заведения (Америка), отдѣто се връщатъ всѣка година, или пъкъ на 1—5 години наведважъ. Чиста загуба за нашето население сѫ ония изселници, които се установяватъ завинаги въ чужбина. Завърналитѣ се по мѣстожителствата си чужбинари обикновено слѣдъ 5—6 мѣсеца заминаватъ отново за чужбина. Общиятъ брой на емигриралитѣ по тоя начинъ въ чужбина трѣбва да възлиза на около 40,000—50,000, отъ които около 15,000—20,000 въ Унгария, Ромъния, Русия, а останалитѣ 25,000—30,000 — въ Америка. Заедно съ българитѣ отъ Македония броятъ на българитѣ емигранти въ Америка възлиза, вѣроятно, на около 70,000—80,000 души. Споредъ даннитѣ за отсѫтствуващето население, нашитѣ емигранти се разпрѣдѣляли на 31 декември 1910 година по слѣдния начинъ:

ТАБЛИЦА № 96

мѣстонахождение	отсѫствуващи на 31 дек. 1910 г. отъ градоветѣ	отъ селата	всичко
България	21,670	14,294	35,964
Австро-Унгария	617	2,138	2,755
Германия	614	86	700
Гърция	164	260	424

мѣстонахождение	отъ градоветѣ	отъ селата	всичко
Ромъния	739	1,880	2,619
Русия	768	3,136	3,904
Сърбия	110	129	239
Турция	1,562	1,055	2,617
Франция	438	39	477
Швейцария	383	62	445
Англия	27	1	28
Белгия	213	37	250
Италия	55	12	67
Америка	1,307	12,099	13,406
Египетъ	111	6	117
а всичко	29,417	36,348	65,765

На посочената дата сѫ отсѫтствували отъ България и сѫ се намѣрили въ чужбина 28,108 души. Броятъ на сѫщитѣ е билъ прѣзъ 1905 г. 12,485, а прѣзъ 1900 г. — 9,429, което показва, че изселването на чужбинаритѣ взема все по-голѣми и по-голѣми размѣри, особно отъ 1905 г. насамъ, откогато се започна емиграцията въ Америка. Коя е причината на това емиграционно движение? Нашитѣ градинари чужбинуватъ твърдѣ отдавна въ Русия, Ромъния, и Унгария. Основната причина на чужбинарството трѣбва да се търси въ лошитѣ политически условия въ турско врѣме и въ голѣмата подвижность и любовь къмъ странствуванията у българина, развита благодарение на голѣмото значение на скотовъдството за неговия поминъкъ, и на голѣмитѣ движения на населението въ Балканския полуостровъ, въ които и българитѣ вземали участие. Въ по-ново врѣме се прибавя значението и на нѣкои условия отъ стопански характеръ. Ала тия условия не се криятъ, както мисли Roesle[1]), въ слабото развитие на индустрията въ нашата страна; у насъ земедѣлието може да даде просторъ за прилагане труда на много по-голѣмо население; въ нашата страна има още много неразработени земи, а разработенитѣ още далечъ не сѫ тъй използувани, както това биха позволили силитѣ на почвата, ако въ тѣхъ се вложи повече трудъ и капиталъ. Икономическитѣ причини на емиграцията се криятъ главно въ: 1) голѣмитѣ сравнително, печалби, които получаватъ нашитѣ работници въ Русия, Ромъния, Америка, Унга-

[1]) Archiv für soziale Hygiene und Demographie, 1913, IX. Band, I. Heft, стр. 86. Не е правилно и твърдението на Roesle, че загуба отъ емиграционно движение у насъ за пръвъ пѫть се явява прѣзъ периода 1901—1910 г. Както ще видимъ по-късно, само прѣзъ периода 1892—1900 г. фактическиятъ приръстъ на нашето население е билъ незначително по-голѣмъ отъ естествения. Roesle не би попадналъ въ грѣшка по тоя въпросъ, ако знаеше за изселването на турското население

рия и които примамватъ ония наши селяни, на които животътъ въ родното имъ мѣсто е сганалъ по икономически или сѣмейни причини труденъ; 2) недостатъчностьта на земята въ нѣкои мѣстности, вслѣдствие на което не могатъ да се използуватъ работнитѣ сили на стопанството, особено въ ония мѣста, гдѣто не се намира свободна земя за арендуване. Такъвъ е случаятъ съ Търновския, и отчасти съ Русенския и Плѣвенския окржзи, изобщо въ Централна България, гдѣто има гжсто население и сравнително по-малка земна площь; 3) друга причина е липсата на вжтрѣшна колонизационна политика въ нашата държава.

Отъ една статистика на нашето Министерство на Вжтрѣшнитѣ работи ние виждаме, че за Америка сж заминали прѣзъ 1904 г. 308 души, прѣзъ 1905 г. — 1403, прѣзъ 1906 г. — 2311, а прѣзъ 1907 г. — 17,350. Прѣзъ послѣднята година заминали: отъ Русенски окржгъ — 6,830, отъ Търновски — 4,015, отъ Шуменски — 3,219, отъ Плѣвенски — 1,851, отъ Врачански — 1,027, отъ Видински — 108, отъ Софийски — 84, отъ Варненски — 81, отъ Пловдивски — 79, отъ Кюстендилски — 42, отъ Старо-Загорски — 13, и отъ Бургазки — 1. Най-силна била емиграцията отъ първитѣ петь окржга, въ които гжстотата на населението е значително по голѣма отъ срѣднята гжстота на Царството. Таблицата която слѣдва, ни показва гжстотата на населението въ различнитѣ окржзи на страната въ връзка съ броя на изселилитѣ се въ Съединеннитѣ Щати прѣзъ 1907 г. лица:

ТАБЛИЦА № 94.

окржзи	брой на изселилитѣ се въ Съед. Щати прѣзъ 1907 г.	гжстота на населението на 31 декември 1910 год.
Бургазъ	1	29.7
Варна	81	36.3
Видинъ	108	53.8
Враца	1027	45.1
Кюстендилъ	42	49.1
Пловдивъ	79	44.2
Плѣвенъ	1851	47.7
Русе	6830	53.1
София	84	49.7
Стара Загора	13	41.7

	брой на изселилитѣ се въ Съед. Щати прѣзъ 1907 г.	гѫстота на населението на 31 декември 1910 год.
Търново	4015	57.7
Шуменъ	3219	47.1
Сѣв. България	17257	48.6
Южна България	93	38.1
Царството	17350	45.0

Както се вижда отъ тия данни, най-голѣма гѫстота има въ окрѫзитѣ Враца, Кюстендилъ, Пловдивъ, Плѣвенъ, Русе, София, Търново, Шуменъ. Тукъ спадатъ всички окрѫзи, отъ които има по силно емиграционно движение за Америка. Най-голѣмо участие въ емиграцията къмъ Америка взематъ жителитѣ на околиитѣ Русе, Бѣла, Разградъ, Търново, Свищовъ, Попово, Прѣславъ, Севлиево, Плѣвенъ, Ловечъ, Берковица, Никополъ, Фердинандъ, Шуменъ, особено ония на първитѣ шесть Емиграционното движение изъ Сѣверна България е по-силно, отколкото отъ Южна.

Споредъ статистиката на отсѫтствуващитѣ, между ония 28,108 души, които на 31 декември 1910 г. отсѫтствували отъ България и се намирали въ чужбина, 13,408 се намирали въ Америка, 3,904—въ Русия, 2,755—въ Австро-Унгария, 2,619 — въ Ромъния, 700 — въ Германия, 477 — въ Франция, 445 — въ Щвейцария, 424 — въ Гърция, 250 — въ Белгия. Абсолютниятъ брой на отсѫствуващитѣ отъ селата е по-голѣмъ, отколкото сѫщиятъ брой за градоветѣ; така, на 31 декември 1910 г. отсѫтствували отъ градоветѣ въ чужбина 7,142 или 0,86%, а отъ селата — 20,996 или 0 60%, отъ населението. Интересно е, че процентътъ на отсѫтствуващето селско население се увеличава значително по-бързо, отколкото онзи на градското 1900 г. 0.51 за градското и 0.19 за селското, 1905 г. — 0.58 и 0.24, 1910 г. — 0.86 и 0.60), което показва, че въ засиленото емиграционно движение отъ десетина години насамъ взема участие повече селското, отколкото градското население. Най-голѣмо участие въ емиграционното движение взематъ окрѫзитѣ Търново — 2.10%, Русе — 1.05%, Шуменъ — 0.89% и Плѣвенъ — 0.70%. Въ Южна България емиграцията е значително по-слаба отъ Сѣверна. Тия изводи напълно хармониратъ съ заключенията, които направихме малко по-рано, когато разглеждахме даннитѣ за изселването на населението ни въ Съединенитѣ Щати.

24. Фактически прирастъ на населението.

Ние видѣхме вече, че фактическиятъ прирастъ на нашето население е значително по-низъкъ отъ естествения; така, докато прѣзъ периода 1887—1910 г. коефициентътъ на естествения прирастъ възлиза на 1.59% срѣдно годишно, онзи на фактическия възлиза само на 1.39% Ала прѣзъ периода 1905—1910 г. фактическиятъ прирастъ възлизалъ на 1.45% годишно и прѣзъ сѫщия периодъ отъ европейскитѣ държави по-голѣмъ фактически прирастъ имали само Прусия — 1.49, Ромъния — 1.50 и Сърбия — 1.60. Ако не бѣше изселването на турското население, България би имала фактически прирастъ не по-малъкъ отъ онзи на Ромъния. Прѣзъ периода 1887—1910 г. фактическиятъ прирастъ на нашата страна прѣминалъ различни фази; така, прѣзъ периода 1887 – 1892 г. той възлизалъ на 0.97, прѣзъ 1892 - 1900 г. — на 1.55, прѣзъ 1900—1905 г.— на 1.51 и прѣзъ 1905—1910 г. — на 1.45%. Прѣзъ сѫщитѣ периоди фактическиятъ прирастъ е билъ по-голѣмъ, или по-малъкъ отъ естествения прирастъ съ 0.38, 0.06, 0.31, 0.38% срѣдно годишно.

ТАБЛИЦА № 95

периоди	срѣд. год. естест. прирастъ на %	срѣд год. факт. прирастъ на %	разлика
1887—1892 г.	1.35	0.97	— 0 38
1892 1900 г.	1.49	1.55	+ 0 06
1900—1905 г.	1.82	1.51	— 0.31
1905—1910 г.	1.83	1.45	— 0.38

Отъ горнитѣ числа се вижда, че докато величината на естествения прирастъ има постоянна тенденция къмъ увеличение, величината на фактическия прирастъ е показала такава тенденция само до 1900 г., а отъ тогава насамъ се намалява, благодарение на усилената емиграция.

Интересни сѫ даннитѣ за фактическото нарастване на мѫжетѣ и женитѣ. Прѣзъ периода 1887—1910 г. броятъ на мѫжетѣ е нараствалъ съ 1.39% срѣдно годишно, а онзи на женитѣ съ 1.40%, или прѣзъ цѣлия периодъ броятъ на мѫжетѣ се е увеличилъ съ 601,296, а онзи на женитѣ — съ 581,842. Прѣзъ послѣднитѣ години нарастването на женското население върви значително по-бързо, отколкото онова на мѫжкото:

ТАБЛИЦА № 96

периоди	срѣденъ год. фак. прирастъ на % мжже	жени	разлика
1887 — 1892 г.	1.04	0.90	+ 0.14
1892 — 1900 „	1.53	1.57	— 0.04
1900 — 1905 „	1.50	1.52	— 0.02
1905 — 1910 „	1.41	1.49	— 0.08

Прѣзъ 1887—1892 г. мжжетѣ имали по-голѣмъ фактически прирастъ отъ женитѣ. Но отъ тогава насамъ тѣ отстжпватъ мѣстото си на женитѣ, нарастването на които вече прѣзъ периода 1905—1910 г. надвишава значително фактическия прирастъ на мжжетѣ; това е резултатъ отъ емиграцията на мжжкото население. Но по-голѣмото фактическо нарастване на женитѣ не е въ състояние още да изглади разликата въ половия съставъ на нашето население, макаръ че постепенно става увеличение на броя на женитѣ. Докато срѣдното годишно естествено нарастване на мжжетѣ и женитѣ (1887—1910 г.) възлиза на 31,102 и 28,506, фактическото имъ нарастване прѣзъ сжщия периодъ възлиза на 26,143 и 25,297, или докато мжжетѣ сж изгубили отъ естествения си прирастъ по 0.25%, женитѣ сж изгубили само по 0.16% срѣдно годишно; въ сжщото врѣме, докато въ масата на лицата, които съставятъ естествения прирастъ, на 1000 мжже се падатъ 91 жени, при масата на ония, които прѣдставятъ фактическия — се падатъ 969, което показва че вслѣдствие на емиграцията на мжжкото население, населението печели на всѣки 1000 мжже по 5 жени.

Както вече знаемъ, селското население въ нашата страна расте по-бързо отъ градското: така, прѣзъ периода 1887—1910 г. селското население се е увеличило отъ 2,543,125 на 3,507,991 души или съ 37.9%, а градското — отъ 611,250 на 829,522 или само съ 34 1%. Въ връзка съ това могатъ да се констатиратъ сжществени различия въ фактическото нарастване на различнитѣ околии на нашата страна. Отъ даннитѣ на нашата статистика се вижда, че прѣзъ периода 1887—1910 г. най-бързо се е увеличило, като изоставимъ настрана градскитѣ околии София, Пловдивъ, Русе и Варна, населението на околиитѣ: Бургазъ—съ 59.46 на %, Балчикъ — съ 55.91 на %, Ломъ — съ 58.40 на %, Бѣла Слатина — съ 54.86 на %, Орѣхово — съ 61.78 на %, Пещера — съ 61.2 на %, Плѣвенъ — съ 64.51 на %, всичко — 7 околии; увеличили сж населението си съ 40—50 на % околиитѣ: Ямболъ, Видинъ

Кула, Фердинандъ, Дупница, Радомиръ, Ловечъ, Луковитъ, Никополъ, Бѣла, Русе, Тутраканъ, София, Нова-Загора, Стара-Загора, Г.-Орѣховица, всичко 16 околии; съ 30—40 на % увеличили населението си 19 околии: Айтосъ, Карнобатъ, Варна, Добричъ, Бѣлоградчикъ, Враца, Кюстендилъ, Пазарджикъ, Панагюрище, Пловдивъ, Орхание, Самоковъ, Трънъ, Царибродъ, Харманли, Свиленовъ, Севлиево, Търново, Попово; съ 20—30 на % увеличили населението си 16 околии: Анхиоло, Сливенъ, Куртъ-бунаръ, Провадия, Карлово, Станимака, Тетевенъ, Троянъ, Разградъ, Силистра Борисоградъ, Казанлъкъ, Чирпанъ, Елена, Ески Джумая и Шуменъ; съ по-малко отъ 20 на % увеличили населението си 7 околии: Пирдопъ, Хасково, Габрово, Дрѣново, Османъ-пазаръ, Прѣславъ и Кръзлъ-Агачъ. Единствената околия, въ която населението се е намалило е Котелъ, гдѣто отъ 17,656 прѣзъ 1887 г. то паднало на 16,871 прѣзъ 1910 г., или за единъ периодъ отъ 23 години се намалило съ 4.45 на %. Повечето отъ околиитѣ, които сж увеличили населението си съ повече отъ 40%, а особно околиитѣ Балчикъ, Ломъ, Бѣла-Слатина, Орѣхово, Плѣвенъ, Видинъ, Кула, Луковитъ, Бѣла, Русе, Нова-Загора Стара-Загора, Г.-Орѣховица сж околии, въ които земедѣлието прави бързи успѣхи както относно количеството на обработваната земя, така и то отношение на начинитѣ на обработката и повишението на срѣдния жетвенъ приносъ. При едно сравнение съ числата, които показватъ гжстотата на населението, ние бихме се убѣдили, че повечето отъ тия околии иматъ и максимална гжстота на населението. Съ по-малко отъ 20 на % се е увеличило населението на околии като Пирдопъ, Габрово, Дрѣново, въ които условията на земедѣлието не сж благоприятни, или на околии като Османъ-Пазаръ и Прѣславъ, отъ които се изселватъ части отъ турското население. Околия Котелъ намалява населението си поради изселване на нейнитѣ жители по цѣла България, вслѣдствие упадъка на скотовъдството, лозарството и домашната индустрия и липсата на нови занятия, които да ги замѣстятъ, а така сжщо и вслѣдствие на неблагоприятнитѣ условия на земедѣлието.

Увеличението на населението въ Южна България върви по-бавно, отколкото въ Сѣверна: така, докато въ първата населението се е увеличило прѣзъ периода 1887—1910 г. съ 303,583 или съ 32.4%, въ втората то се е уголѣмило съ 778,555 или съ 35.1%. Това се дължи донѣгдѣ на по-малкия естественъ приръстъ на населението, поради болезненитѣ условия въ Бургазко и на по-голѣмото значение на градското население въ Южна България.

На край ние сме въ положение да възпроизведемъ и прѣдварителнитѣ данни за величината на населението у насъ на окржзитѣ и околиитѣ споредъ прѣброяването на 31 дек. 1920 год. Тѣ се съдържатъ въ слѣднята таблица:

ТАБЛИЦА № 97.

околии и окржзи	величина на населението			увеличение или намаление на населението на % прѣзъ периодитѣ	
	1920 г.	1910 г.	1900 г.	1910-1920 г.	1900-1910
Айтосъ	39715	33097	28656	20.0	15.5
Анхиоло	32156	26378	25035	21.9	5.4
Бургазъ	78471	60976	50803	28.7	20.0
Карнобатъ	49632	42191	35648	17.6	18.4
Котелъ	16468	16871	17171	—2.4	—1.7
Къзълъ-Агачъ	64656	57951	55059	11.6	5.3
Сливенъ	57218	50598	46177	13.1	9.6
Ямболъ	74565	63438	53914	17.5	17.7
Окр. Бургазъ	**412881**	**351500**	**312463**	**17.5**	**12.5**
Варна (град.)	50819	41419	34922	22.7	18.6
Варна (селска)	61464	52660	44507	16.7	18.3
Провадия	91289	79106	70056	15.4	12.9
Окр. Варна	**203572**	**173185**	**149485**	**17.5**	**15.9**
Бѣлоградчикъ	43463	41096	34834	5.8	18.0
Видинъ	79740	74086	62772	7.6	18.0
Кула	41511	38841	32579	6.9	19.2
Ломъ	83944	72736	57268	15.4	27.0
Окр. Видинъ	**248658**	**226759**	**187453**	**9.7**	**21.0**
Берковица	45335	43011	38306	5.4	12.3
Бѣла-Слатина	67030	58792	46832	14.0	25.5
Враца	90793	83314	70392	9.0	18.4
Орѣхово	88897	78977	62587	12.6	26.2
Фердинандъ	54620	48366	38685	12.9	25.0
Окр. Враца	**346675**	**312460**	**256802**	**11.0**	**21.7**
Дупница	72902	65030	53504	12.1	21.5
Кюстендилъ	86511	81994	71556	5.5	14.6
Радомиръ	70517	63567	52955	10.9	20.0
Окр. Кюстендилъ	**229930**	**210591**	**178015**	**9.2**	**18.3**
Карлово	61022	58563	54882	4.2	6.7

	1920 г.	1910 г.	1900 г.	1910-920г.	1900-910г.
Т. Пазарджикъ	93102	84858	72349	9.7	17.3
Панагюрище	38368	35641	31072	7.7	14.7
Пещера	46902	47015	38088	— 0.2	23.4
Пловдивъ(гр.)	63418	47981	43033	32.2	11.5
Пловдивъ(сел.)	114189	103793	87042	10.0	19.2
Станимака	72062	69458	65630	3.7	5.8
Окр. Пловдивъ	**489063**	**447309**	**392096**	**9.3**	**14.1**
Ловечъ	81600	76388	64224	6.8	18.9
Луковитъ	52172	46770	38531	11.6	21.4
Никополъ	57187	55087	45184	3.8	21.9
Плѣвенъ	120279	104332	82866	15.3	25.9
Тетевенъ	38887	38094	33626	2.1	13.3
Троянъ	46642	45197	41664	3.2	8.5
Окржгъ Плѣвенъ	**396767**	**365868**	**306095**	**8.4**	**19.5**
Бѣла	57291	51408	44930	11.4	14.4
Разградъ	109128	96843	88004	12.7	10.0
Русе (градска)	41574	36255	32712	14.7	10.8
Русе (селска)	96661	87583	75215	10.4	16.4
Окржгъ Русе	**304654**	**272089**	**240861**	**12.0**	**13.0**
Орхание	41636	40599	35361	2.6	14.8
Пирдопъ	25467	25312	24561	0.6	3.1
Самоковъ	73352	68565	58748	7.0	16.7
София (градска)	154431	102812	67789	50.2	51.7
София (селска)	169931	144494	115907	17.6	24.7
Трънъ	42632	44447	39767	— 4.1	11.8
Царибродъ	25841	24975	21883	3.5	14.1
Окржгъ София	**533290**	**451204**	**364016**	**18.2**	**24.0**
Борисоградъ	37359	34762	30922	7.5	12.4
Казанлъкъ	69001	67783	61735	1.8	9.8
Нова-Загора	65000	57685	49838	12.7	15.7
Стара-Загора	95991	85310	74419	12.5	14.6
Харманли	69381	63777	56766	8.8	12.3
Хасково	73328	65712	60319	11.6	8.9
Чирпанъ	74151	67940	61426	9.1	10.6
Окржгъ Ст. Загора	**484211**	**442969**	**395425**	**9.3**	**12.0**
Габрово	39322	39763	36692	— 1.1	8.4
Г. Орѣховица	87000	82041	69603	6.0	17.9
Дрѣново	33416	32918	30569	1.5	7.7

	1920 г.	1910 г.	1900 г.	1910-1920 г.	1900-1910 г.
Елена	47915	46218	42957	3.7	7.6
Свищовъ	70899	65174	55739	8.8	16 9
Севлиево	78914	75181	68974	5.0	9.0
Търново	113868	106902	94801	6.5	12.8
Окржгъ Търново	**471334**	**448197**	**399335**	**5.2**	**12.2**
Ески-Джумая	47861	42817	37736	13.1	12.1
Османъ-Пазаръ	46160	41329	38229	11.7	8.1
Попово	57378	51085	44167	12.3	15.7
Прѣславъ	45566	42268	38307	7.8	10.3
Шуменъ	126046	114120	102304	10.4	11.5
Окржгъ Шуменъ	**323011**	**291119**	**260743**	**11.0**	**11.6**
Южна България	**3057891**	**2751472**	**2342805**	**11.1**	**17.9**
Сѣверна България	**1386155**	**1241778**	**1099984**	**11.6**	**12.9**
Царството	**4444046**	**3993250**	**3442789**	**11.3**	**16.0**

Отъ околиитѣ, които образуватъ сегашния съставъ на Царството, четири сж намалили населението си прѣзъ периода 1910—1920 г. Тѣ сж Трънъ, Котелъ, Габрово и Пещера. Отъ тѣхъ само околия Котелъ е намалявала населението си и прѣзъ по-раншни периоди. Населението на останалитѣ три околии започва да се намалява тепърва отъ периода 1910—1920 год. Причинитѣ за намалението на населението въ околия Котелъ сж вече изтъкнати. Аналогични сж и причинитѣ за намалението на населението въ околия Габрово. Естественитѣ условия за земедѣлието въ Габровско сж толкова неблагоприятни, че тѣхното дѣйствие не може да бжде компензирано отъ сравнително благоприятното развитие на индустрията въ центра на околията. Намалението на населението въ околия Трънъ се дължи на присъединението на нѣколко села отъ тая околия къмъ Сърбия по силата на договора за миръ отъ 1919 год.

Слабо се е увеличило населението на околии Пирдопъ, Дрѣново, Казанлъкъ, Тетевенъ, Орхание, Троянъ, Царибродъ, Станимака, Елена, Никополъ, Карлово, Севлиево, въ които процентътъ на увеличението не надминава 5%. Въ повечето отъ тия околии населението и по-рано се развиваше по-слабо, и ние видѣхме кои сж причинитѣ за това. Населението на околия Царибродъ дължи слабото си увеличение на откъсването на Царибродъ и нѣкои села и присъединяването имъ къмъ Сърбия. Слабото увеличение на населението на околия Никополъ се дължи на намалението на населението на гр. Никополъ и на онова на нѣколко селски общини, а така сжщо и на умѣреното увеличение на населението въ другитѣ общини на

околията. Дали слабото увеличение на населението въ околия Ни-
ополъ прѣзъ 1910—1920 г. се дължи на изселване на населе-
нието или пъкъ на особно неблагоприятни влияния на войната —
тоя въпросъ ще почака изяснението си до изработване на подроб-
нитѣ данни отъ прѣброяването на 31 дек. 1920 год.

Съ 5 до 10 % се е увеличило прѣзъ периода 1910—1920 г.
населението на слѣднитѣ 18 околии: Берковица, Кюстендилъ, Бѣ-
лоградчикъ, Г.-Орѣховица, Търново, Ловечъ, Кула, Самоковъ, Бо-
рисоградъ, Видинъ, Панагюрище, Прѣславъ, Харманли, Свищовъ,
Враца, Чирпанъ, Т. Пазарджикъ, Пловдивъ селска. Това сѫ главно
околии, отъ които има емиграция, каквито сѫ, напр., Г.-Орѣхо-
вица, Търново, Ловечъ, Самоковъ, Панагюрище, Прѣславъ, Сви-
щовъ, отчасти околии съ лоши хигиенически условия, както напр.,
Т. Пазарджикъ и Пловдивъ селска. Съ 10—15% сѫ увеличили на-
селението си околиитѣ Шуменъ, Русе селска, Радомиръ, Бѣла, Къ-
сълъ-Агачъ, Луковитъ, Хасково, Османъ-Пазаръ, Дупница, Попово,
Стара Загора, Орѣхово, Нова Загора, Разградъ, Фердинандъ, Ески-
Джумая, Сливенъ, Бѣла Слатина, Русе градска Населението на
тия околии се е увеличило съ единъ процентъ, който стои близко
до срѣдния процентъ на увеличение на населението прѣзъ пери-
ода 1910—1920 г. въ цѣлото Царство Тукъ влизатъ както благо-
приятно развиващи се земедѣлски околии, така и околии, въ които
печели все по-голѣмо значение индустриялниятъ трудъ; наредъ съ
почти чисто селскитѣ околии тукъ се явяватъ и чисто градски. Съ
по-бързъ темпъ, съ 15 до 20 на % увеличили населението си
околиитѣ Плѣвенъ, Ломъ, Провадия, Варна селска, Ямболъ, Со-
фия селска, Карнобатъ, Айтосъ Населението на тия околии се раз-
вива благоприятно твърдѣ отдавна, благодарение на щастливото
развитие на земедѣлието, или пъкъ вслѣдствие на близостьта къмъ
голѣми консомативни и търговски центрове. Най-силно се е уве-
личило населението на околиитѣ Анхиоло — съ 21 9 на %, Варна
градска — съ 22.7 на %, Бургазъ — съ 28.7 на %, Пловдивъ
градска — съ 32.2 на % и София градска — съ 50.2 на % Това
развитие се дължи на причини, които сѫ явни всѣкиму; силното
увеличение на населението въ Анхиало се дължи на присѫтстви-
ето на значителенъ брой руски бѣжанци. Броятъ на бѣжанцитѣ влияе
върху цифритѣ на населението и въ останалитѣ градски центрове;
само въ Пловдивъ броятъ на рускитѣ бѣжанци е по-малъкъ.

Твърдѣ интересни биха били сравненията на вели-
чинитѣ за фактическото нарастване на населението въ
нашитѣ околии прѣзъ периодитѣ 1900—1910 и 1910—1920
година. Тия сравнения биха ни показали, че отъ всички око-

лии, четири околии, които вече ние знаемъ, сж намалили абсолют
ната величина на населението си, а 13 околии, именно, Пловдив
градска, Бургазъ, Варна градска, Анхиоло, Айтосъ, Провадия, Рус
градска, Сливенъ, Ески-Джумая, Разградъ, Османъ-Пазаръ, Хас
ково, Къзълъ-Агачъ, сж увеличили населението си прѣзъ период
1910—1920 г. съ темпъ значително по-бързъ, отколкото прѣзъ пе
риода 1900—1910 год. Най-голѣма е разликата въ темпа на уве
личението на населението въ околиитѣ Анхиоло и Пловдивъ, в
първата отъ които се настаниха твърдѣ много руски и тракийск
бѣжанци, а въ втората — значителенъ брой бѣжанци отъ Траки
и Македония. Увеличението на населението на гр. Пловдивъ сто
въ тѣсна връзка съ засилването на тютюневата индустрия въ то
градъ, особно слѣдъ откъсването на Ксанти и Гюмурджина от
нашето отечество, когато нашитѣ търговци се видѣха принуден
да прѣмѣстятъ складоветѣ си въ Пловдивъ. Въ Русе, Варна
Бургазъ главната причина за по-силното увеличение на населе
нието сж бѣжанцитѣ — тракийски, македонски и руски — въ сж
щото врѣме и разтящето стопанско значение на тритѣ града. З
увеличението на населението въ околия Хасково трѣбва да им
значение засилването на тютюневата култура и индустрия въ око
лията и града. Интересно е, че много околии, въ които има тур
ско население, каквито сж, напр. Османъ-Пазаръ, Разградъ, Ески
Джумая, Провадия сж увеличили населението си прѣзъ период
1910—1920 год. съ темпъ, значително по-бързъ, отколкото прѣзъ
по-раншния периодъ. Това ни навежда на мисъльта, че прѣзъ по
слѣдния периодъ турското население вѣроятно не се е изселвал
отъ тия околии, или пъкъ се е изселвало твърдѣ слабо.

За градъ София вече имахме случай да говоримъ по-ранс
Неособно голѣмо е намалението на темпа, съ който се увеличав
населението въ околиитѣ Станимака, Карлово, Прѣславъ, Хар
манли, Чирпанъ, Шуменъ, Русе селска, Бѣла, Попово, Ст. Загор
Нова-Загора, Варна селска, Ямболъ, Карнобатъ. Малко по-голѣм
е намалението въ околиитѣ Бѣла-Слатина, Плѣвенъ, Ломъ, Софи
селска, Борисоградъ, Севлиево. Още по-голѣмо е намалениет
(почти съ 100 на %) въ околиитѣ Фердинандъ, Орѣхово, Дупница
Луковитъ, Радомиръ, Пловдивъ селска, Т. Пазарджикъ, Враца
Свищовъ, Панагюрище, Видинъ, Самоковъ, Кула, Ловечъ, Тъ
ново, Кюстендилъ, Берковица, Елена, Троянъ. Три пжти по-бавн
се увеличило прѣзъ 1910—1920 г. въ сравнение съ периода 1910—
1910 г. населението на околии Г. Орѣховица и Бѣлградчикъ, че
тири пжти по-бавно онова на Царибродъ, петь пжти по-бавно —
населението на Казанлъкъ, Дрѣново, Пирдопъ и шесть пжти по

бавно онова на околии Никополъ, Орхание и Тетевенъ. Изобщо фактическиятъ приръстъ на населението на страната ни се е намалилъ отъ 16.0 на °/₀ прѣзъ периода 1900—1910, на 11.3 на °/₀ прѣзъ периода 1910—1920 год.

Общата причина на това намаление сѫ, безпорно, войнитѣ отъ 1912/1913 и 1915/1918 година; прѣзъ тия години естественияття приръстъ на населението, вслѣдствие на слабата рѫждаемость и високата смъртность е билъ значително по-малъкъ, отколкото въ нормално врѣме. За нѣкои околии, каквито сѫ Трънъ, Царибродъ, Кюстендилъ, Бѣлоградчикъ, има значение присъединението на частъ отъ населението имъ къмъ Сърбия, а за други нѣкои — намалението на гарнизонитѣ, вслѣдствие съкращението на армията, какъвто е случаятъ съ Пещера, Казанлъкъ, Бѣлоградчикъ, Никополъ, Орхание. Повечето околии, които развиватъ слабо населението си прѣзъ периода 1910—1920 г. сѫ слабо или никакъ незасѣгнати отъ влиянието на желѣзопѫтната ни мрѣжа. Окончателното изясняване на тия въпроси ще може да стане по-късно, когато ще бѫде възможно да се съпоставятъ даннитѣ отъ движението на населението прѣзъ периода 1910—1920 год. съ подробнитѣ данни за измѣнението на състава на населението прѣзъ сѫщия периодъ.

Д. Мишайковъ.

Стопански анкети въ Сѣверна Добруджа

Посветявамъ тоя трудъ на Подполковникъ **Славе Акрабовъ**, въ знакъ на искренна дружба и симпатия.

Прѣзъ мѣсецъ Юни 1917 год. имахъ случая да прѣдприема едно пѫтешествие въ продължение на десетина дни изъ Сѣверна Добруджа, тогава окупирана отъ нашитѣ войски. Прѣзъ врѣме на това пѫтешествие азъ можахъ, благодарение на съдѣйствието на много мѣстни хора, да направя нѣкои изучвания върху стопанския характеръ и стопанскитѣ особности на тая область. Часть отъ тия изучвания публикувахъ въ една статия, помѣстена въ сборникъ „Добруджа", който издаде Съюзътъ на ученитѣ и писателитѣ. Другата частъ отъ събранитѣ материали, допълнени съ студии отъ литературата, понеже по своето естество не съотвѣтствуваха на опрѣдѣлената цѣль, поставена на споменатия сборникъ, не можаха да бѫдатъ помѣстени въ него. Тъкмо тия материяли прѣдлагамъ въ настоящата работа на читающата публика; тѣ, наистина, не даватъ една завършена и подробна картина на стопанскитѣ условия въ Сѣверна Добруджа, но тѣ допринасятъ, безъ съмнѣние, по нѣщо за уясняване на много страни отъ стопанския животъ на Добруджа, и изобщо на Балканския полуостровъ.

Нѣмамъ претенцията, че изложенитѣ тукъ материали сѫ безусловно точни: стопанската анкета, благодарение на субективния си характеръ, не може никога да се запази отъ неточности. Свѣдѣнията сѫ събирани главно чрѣзъ разпитъ на свѣдущи лица —

земедѣлци, занаятчии, търговци и пр. — а такива лица, въпрѣки достатъчната си освѣдоменость, никога не сж въ положение да дадатъ ония точни отговори, които съставятъ основата на едно систематическо статистическо изслѣдване Затова пъкъ даденитѣ отъ тѣхъ свѣдѣния, неограничени отъ тѣснитѣ рамки на една строга статистическа програма, даватъ по-широкъ просторъ за общи заключения и скици.

На ония добруджанци, които съ своитѣ свѣдѣния ми дадоха възможность да постигна, доколкото това е било възможно, цѣльта на стопанскитѣ анкети въ Сѣверна Добруджа, изказвамъ тукъ моята най дълбока признателность. Благодаря твърдѣ много и на ония военни лица, които съ своето съдѣйствие направиха възможно и лесно пжтуването ми изъ Сѣверна Добруджа.

I. Варна.

Който иска да пропжтува Добруджа, трѣбва да мине непрѣменно прѣзъ Варна и сжщото трѣбва да направи всѣки, който желае да проучва Добруджа. Ако подъ името Добруджа ние си мислимъ земитѣ, които се намиратъ между Дунава, Черно-море и споредната черта, минаваща 20—25 клм. сѣверно отъ желѣзопжтната линия Русе Варна, тогава Варна е най важниятъ културенъ и стопански центъръ на източната половина на Южна Добруджа, тъй както Русе е такъвъ центъръ въ западната ѝ половина. Цѣла Южна Добруджа влиза въ състава на Варненски, Русенски и отчасти въ онзи на Шуменски окржзи. Ала положението на Варна и Русе се е паднало така, че тѣ не сж географически центрове на Южна Добруджа. Напротивъ, както Варна, така и Русе, сж на границата между Южна Добруджа и по-западнитѣ крайща на нашата земя. Ето защо по своето географическо положение, както Русе, така и Варна сж прѣдназначени за единъ хинтерландъ значително по-голѣмъ отъ онзи, който се образува отъ територията на Южна Добруджа. Това се отнася много повече за Варна, която е морско пристанище, отколкото за Русе, който е дунавско. Хинтерландъ на Варна е почти цѣла Централна, голѣма часть отъ Сѣверна и голѣма часть отъ Източна България. Голѣмото стопанско развитие на Варна се дължи, безпорно, на естественитѣ прѣимущества на Варненския заливъ, които изглежда да сж по-голѣми отъ ония на залива при Кюстенджа, а заедно съ това и на удобнитѣ съобщения на Варна съ Централна България и съ Дунава. Друго обстоятелство, което открай врѣме придава особно значение на Варна, състои въ това, че прѣзъ тоя градъ минава едно отъ краткитѣ съобщения на Европа съ Цариградъ и Азия. Растоянието отъ Виена до Цариградъ прѣзъ Варна възлиза на 1756 клм., отъ Берлинъ до Цариградъ — на 2490 клм, отъ Парижъ до Цариградъ — на 3140 клм. Пжтя, който минава прѣзъ Кюстенджа е малко по-кратъкъ; така, прѣзъ Кюстенджа

растоянието отъ Виена до Цариградъ е 1745 клм., отъ Берлинъ до Цариградъ — 2189 клм, отъ Парижъ до Цариградъ — 3120 клм. Тия числа показватъ, че отъ Виена до Цариградъ и отъ Парижъ до Цариградъ растоянието прѣзъ Варна и Кюстенджа е еднакво; по голѣма е разликата въ растоянието само тогава, когато се иде отъ Берлинъ за Цариградъ. Благодарение на тая особность на Варна, тя има твърдѣ изотдавна важно комуникационно значение. Заради това именно още прѣзъ 1867 год. биде построена желѣзницата Русе—Варна, прѣдназначена да свързва Дунава и желѣзницитѣ на западнитѣ държави съ Варна. Тая линия, макаръ и лошо построена, имаше твърдѣ голѣмо значение за съобщенията между Азия и Зап. Европа въ онова врѣме, когато линията Бѣлградъ—София—Цариградъ не бѣше още построена, значи до 1888 год. Но отъ тогава насамъ линията Русе—Варна изгуби своето първоначално значение, защото прѣнасянето на пѫтници и стоки, нуждаещи се отъ по-бързъ транспортъ, започна да става по линията Бѣлградъ—София—Цариградъ.

Стопанското значение на Варна започна да става по-голѣмо въ по-ново врѣме, вслѣдствие на построяването на централната линия, която свързва София и цѣла централна България съ това пристанище. Отъ 1900 год. насамъ Варна стана пристанище дори на Търново и Плѣвенъ Свързването на тия и на други области съ Варна даде потикъ за развитието на земедѣлието, понеже стана причина за увеличение на цѣнитѣ на земедѣлскитѣ произведения въ мѣстата на производството. Отъ това развитие, разбира се, спечели пакъ Варна. Въ сѫщото врѣме започна да прави бързи успѣхи въ количествено отношение и земедѣлието на Добруджа, която, много рѣдко населена въ първитѣ години слѣдъ освобождението, започна да поглъща значителенъ брой прѣселници.

Непосрѣдствено прѣди балканската война Варна бѣше най-голѣмото пристанище на България. Прѣзъ 1911 год. прѣзъ това пристанище били внесени стоки за 51.3 мил лева, а изнесени такива за 42 9 мил. лева, или прѣзъ оная година Варненското пристанище участвувало съ 25.7% въ цѣлия вносъ и съ 23.3% въ цѣлия износъ на страната. Тия числа показватъ голѣмото значение на Варна за търговията на нашата страна. То се намали значително вслѣдствие на откѫсването на Южна Добруджа отъ България и присъединението ѝ къмъ Ромъния прѣзъ 1913 год. Вслѣдствие на това най-близкиятъ хинтерландъ на Варна се намали съ

нѣколко хил. кв. к. м., събитие, значението на което ще стане още по-голѣмо, ако се вземе прѣдъ видъ, че процентътъ на засѣваната съ зърнени храни земя въ отстжпената на Ромъния прѣзъ 1913 год. область е твърдѣ високъ — 69%, и че производството на зърнени храни въ сжщата область съставлява твърдѣ високъ процентъ — около 12% отъ цѣлото производство на зърнени храни въ Царството. Откжсването на Южна Добруджа отъ България лишава Варна отъ една сжществена часть отъ нейната износна търговия: прѣзъ Варна сж се изнасяли около 200—250,000 тона зърнени храни за около 30—35 мил. лева, (при общъ износъ на зърнени храни отъ страната 650—900000 тона за 81—130 мил. лева). Отъ това количество една голѣма часть произхожда отъ Южна Добруджа, която си е служила съ пристанищата Варна, Балчикъ, Каварна, Силистра, Тутраканъ. Цифритѣ, които слѣдватъ, ще ни покажатъ, че за износа на зърнени храни отъ Южна Добруджа най голѣмо значение иматъ Варна и Балчикъ, и че всички останали пристанища играятъ второстепенна роля въ това отношение: прѣзъ 1911 год. износътъ на зърнени храни отъ Балчикъ възлизалъ на 67.9 хил. тона, на стойность 9·7 мил. лева, сжщиятъ износъ прѣзъ Варна възлизалъ на 248.8 хил. тона за 35.1 мил. лева, сжщиятъ износъ прѣзъ Каварна—на 24.6 хил. тона за 4.1 мил. лева, прѣзъ Тутраканъ—на 41.8 хил. тона за 5.3 мил. лева. Отъ тия числа се вижда, че прѣзъ 1911 г. износътъ на зърнени храни отъ черноморскитѣ пристанища, а именно Варна, Балчикъ, Каварна) възлиза на 342 хил. тона, а сжщиятъ износъ отъ двѣтѣ дунавски пристанища на Южна Добруджа, Силистра и Тутраканъ — само на 104 хил. тона. Вслѣдствие на откжсването на Южна Добруджа отъ Варна ще се намали износътъ на зърненитѣ храни прѣзъ Варна, и ще се увеличи вѣроятно износътъ на сжщитѣ тия произведения прѣзъ Балчикъ. Слѣдствията за търговията на Варна ще бждатъ твърдѣ чувствителни, защото доходитѣ отъ износната търговия на Варна сжществено ще се намалятъ и въ сжщото врѣме ще се намали вносната търговия, тъй като богатото и съ доста високи потрѣбности добруджанско население нѣма вече да купува въ Варна, а въ Кюстенджа и Черна-Вода. Намалението на вносната търговия на Варна ще се отрази още по-силно върху стопанското развитие на града, защото послѣдниятъ е ималъ винаги сравнително по голѣмо участие въ вносната търговия

на южна Добруджа, отколкото останалитѣ добруджански пристанища. Така, прѣзъ 1911 година, прѣзъ тия пристанища били внесени 176,000 тона стока за повече отъ 54 милиона лева, отъ които на Варна само се падатъ 149 мил. тона за 51.3 мил. лева. При това положение на нѣщата, слѣдователно, търговското бѫдеще на Варна може да се смѣта компромитирано въ значителна степень.

II. Добричъ.

Силното развитие на земедѣлието въ Южна Добруджа създаде тоя градъ като важенъ търговски центъръ отъ локално значение. Добричъ е, така да се каже, прѣднята позиция на Варна; най-голѣмата часть отъ хранитѣ, които се изнасятъ прѣзъ Варна произхождатъ отъ Добришко. Така, отъ 5.4 мил. х. л. храни, които сѫ били произведени прѣзъ 1910 год. въ Варненски окрѫгъ, на Добришка околия се падатъ повече отъ 1.8 мил. х. л. Това развитие на земедѣлието въ Добришко стои въ връзка съ голѣмото пространство на удобната за обработване земя, която въ Добришка околия възлиза на 45.3 % отъ цѣлото пространство на околията. Къмъ това се прибавя и високото плодородие на земята — 1200 до 1300 к. гр. на хектаръ, макаръ че почвата е твърдѣ тежка: тукъ оратъ обикновено съ 3 — 5 чифта. Обработването на земята се извършва по-грижливо и машината замѣства труда на земедѣлеца въ голѣма степень. Въ Добришка околия се падатъ на едно рало четири плуга (1911), докато изобщо въ Варненски окрѫгъ на 3 плуга се падатъ 4 рала, а въ Царството — на четири рала единъ плугъ, което показва, че въ Добришко плуговетѣ сѫ разпространени осъмь пѫти повече, отколкото въ цѣла България. Въ това отношение, между околиитѣ на Варненския окрѫгъ, Добришка околия се надминава само отъ Балчишка околия, въ която прѣзъ 1911 год. на едно рало се падали 10 плуга (между околиитѣ на другитѣ окрѫзи въ Царството, надминаватъ въ това отношение Добришка околия само Видинска, Кулска, Ломска и Раховска околии). Въ Добришко е голѣмъ така сѫщо и броятъ на сѣячкитѣ, жетваркитѣ и вършачкитѣ; така, въ тая околия се намиратъ $^1/_8$ отъ всички сѣячки, $^1/_7$ отъ всички жетварки и $^1/_{15}$ отъ всички вършачки въ Царството. По-голѣмото разпространение на земедѣлскитѣ машини въ Добришко, както и въ Балчишко, се намира въ връзка съ по-голѣмото значение на крупнитѣ стопанства въ двѣтѣ околии, които

сѫ играли и продължаватъ да играятъ ролята на култур-трегери въ селското стопанство на тия покрайнини. Споредъ нашата статистика на земнитѣ притежания, въ Добришка околия прѣзъ 1908 год. имало 8961 мѣстни и 1656 паракендетни притежания съ една обща площь отъ 1,542,132.1 декара, или срѣдно на едно притежание въ тая околия се падатъ по 147 декара, когато срѣднята цифра за Царството не надминава 50 декара. Притежанията, които обематъ повече отъ 1000 декара сѫ най-силно застѫпени въ Добришка и Балчишка околии:

размѣръ на притежанията		брой на притежанията въ Балчикъ	Добричъ	Царството
отъ 1000 до 2000 дек.	мѣстни	185	72	421
	парак.	22	4	171
„ 2000 до 3000 „	мѣстни	45	21	99
	парак.	8	2	55
„ 3000 до 5000 „	мѣстни	27	7	46
	порак.	6	2	53
съ повече отъ 5000 „	мѣстни	16	3	36
	парак.	1	1	55
всичко прит. отъ 1000 дек. нагорѣ	мѣстни.	273	103	602
	парак.	37	9	334

Отъ тия данни се вижда, че близо половината притежания отъ 1000 декара нагорѣ въ страната се намиратъ въ Балчикъ и въ Добричъ, при което въ първата околия тѣхниятъ брой е три пѫти по-голѣмъ, отколкото въ втората. Обаче, все пакъ и Добришка оквлия е една отъ околиитѣ съ най силно развито едро земевладѣлие, и тя заема въ това отношение второ мѣсто слѣдъ околия Балчикъ. Но отъ казаното дотукъ не трѣбва да се вади заключение, че въ Добруджа земедѣлието е по-интензивно, отколкото другадѣ въ България. Числата на земедѣлската статистика, наистина, даватъ високи цифри за срѣдния добивъ и въ двѣтѣ околии, ала има редъ други околии въ страната, въ които участието на машината въ земедѣлското производство е много по-малко, отколкото въ Балчикъ и Добричъ, но въ които, при все това, срѣдниятъ земенъ добивъ е по-високъ. За признакъ на интензивно земедѣлско производство можемъ да приемемъ само такива машини и уреди, каквито сѫ, напр., плугътъ и сѣячката, участието на които,

чрѣзъ по-добро разравяне на земята и чрѣзъ по-економно и планомѣрно нареждане на сѣмената въ почвата, дава възможность да се увеличи добивътъ. Но никога голѣмиятъ брой жетварни машини не може, самъ отъ себе, да се вземе като признакъ за по-интензивно земедѣлие; жетварката, напр., никакъ не допринася сама отъ себе си за увеличение на добива отъ земята. Той показва само, че земедѣлцитѣ въ такива области сѫ принудени, поради липса на достатъчно работни сили, или поради голѣмото пространство на обработената земя, да прибѣгватъ до помощьта на жетварскитѣ машини, за да могатъ бързо да прибиратъ хранитѣ си отъ полето. Въ такива случаи даже може да се смѣта, че голѣмиятъ брой жетварски машини не само не е признакъ на по-интензивно земедѣлие, но е даже едно свидѣтелство по-скоро за недостатъчното обработване на почвата, щомъ като обработеното пространство, което се пада на едно земедѣлско стопанство надминава извѣстни граници. Такъвъ е приблизително случаятъ въ Сѣверна и въ Южна Добруджа: понеже пространството на обработваемата земя е твърдѣ голѣмо, обработката на земята става доста повърхностно и при никакво или съвсѣмъ слабо торене. Това положение, както ще имаме случая да видимъ по-късно, най-ясно се забѣлѣзва въ Сѣверна Добруджа, гдѣто срѣдниятъ добивъ отъ земята, особено отъ старитѣ почви, е по-низъкъ, отколкото въ Южна.

Специално за развитието на града Добричъ, като търговски центъръ, има значение обстоятелството, че той заема централно мѣсто между Варна, Балчикъ и Куртъ-Бунаръ, а главно това, че той е свързанъ съ желѣзница съ главнитѣ врата на Черно-Море — Варна. Централното мѣстоположение на Добричъ създало неговата търговска важность още въ турско врѣме, когато въ Хаджиоглу Пазарджикъ ставалъ единъ отъ голѣмитѣ панаири на Балканския полуостровъ. Твърдѣ голѣмо значение за повдигане на земедѣлието и търговията въ Добричъ има построяването на модерното пристанище въ Варна, откогато цѣнитѣ на хранитѣ се увеличили съ по нѣколко лева на хектолитъръ. Търговскиятъ хинтерландъ на Добричъ обема не само селата отъ Добришка околия, но и редица села отъ околнитѣ Балчикъ и Силистра. Населението на града Добричъ се бързо увеличава: то възлизало прѣзъ 1880 г. на 9567, а прѣзъ 1910 г. вече на 17146, увеличило се е значи съ около 80%, и то, въпрѣки изселването на турцитѣ, които къмъ 1880 г. съставлявали повече отъ половината на цѣлото население, а прѣзъ 1910 г. възлизали на 3232 души, или съставлявали само 19% отъ цѣлото население на града.

Споредъ статистиката на професиитѣ, на 31 дек. 1905 год. отъ 15397 жители на града, само 2597, или около 17% принадлежали къмъ онова население, което се занимава съ земедѣлие и селско стопанство, а най-голѣмата часть — 4352 или около 28% се занимава съ индустрия, 2695 или 18% съ търговия, и 718 или около 5% съ съобщение и прѣнасяне. Тия числа свидѣтелствуватъ за едно твърдѣ високо развитие на индустриалното и търговското население въ тоя градъ. За да се разбере това, достатъчно е да се изтъкне, че въ единъ отъ най-индустриялнитѣ градове на Царството, Сливенъ, индустриалното население съставлявало прѣзъ 1905 г. 32% отъ цѣлото население на града, а търговското население на единъ отъ най-търговскитѣ ни градове — Варна, съставлявало пакъ прѣзъ 1905 г. едвамъ 19% отъ цѣлото му население. Най-добрѣ прѣдставени сж въ Добричъ индустрията за облѣкло — 32%, металната индустрия — 20%, индустрията за храни и питиета — 16% и коларската индустрия — 13% отъ цѣлото индустриално население. Индустриитѣ за облѣкло, за храни и питиета сж се развили вслѣдствие повдигането на благосъстоянието въ Добришко, а развитието на металната и коларската индустрия се намира въ връзка съ голѣмото развитие на земедѣлието въ тоя край. Успоредно съ развитието на благосъстоянието върви, разбира се, и разширението и изтъничаването на потрѣбноститѣ въ срѣдата на селската масса. За това свидѣтелствува фактътъ, че въ Добричъ, въ надвечерието на войната сж се купували ежегодно отъ селяни изъ Добришко, Балчишко и Силистренско около 2000 машини за шнене.

III. Кюстенджа.

Кюстенджа, населението на която, споредъ ромънското прѣброяване отъ 1913 г., брои 27200 жители, е твърдѣ старъ градъ. Както е извѣстно, той се намира близо до мѣстото, гдѣто нѣкога се издигалъ основаниятъ отъ милетцитѣ градъ Томисъ (700 г. пр. Р. Хр.), и гдѣто прѣзъ врѣме на императора Августа билъ изпратенъ на заточение поетътъ Овидий; нему, всрѣдъ най-хубавата площадь на града ромънитѣ издигнаха паметникъ, вѣрвайки че той е единъ отъ тѣхнитѣ прѣдци. Къмъ 1916 г. Кюстенджа е броила до 34000 жители, отъ които българи били около 1500 души. Кюстенджанскитѣ българи произхождатъ главно отъ Котелъ, но има мнозина отъ Ески-Джумайско, Османъ-Пазарско и Ямболско. Напослѣдъкъ било установено присѫтствието и на значителенъ брой прѣселници отъ Македония. Първитѣ българи, които дошли въ Кюстенджанско слѣдъ като настанало относително спокойствие къмъ 30-тѣ години на миналото столѣтие, намѣрили една пустиня, въ която тукъ-тамъ се мѣркало по нѣкое турско или татарско селище. Помни се, че къмъ 1827—28 г. въ Кюстенджа живѣели само 18—20 сѣмейства, а въ Кобадинъ — 3 или4. Прѣзъ сѫщото врѣме Меджидие и Мангалия имали значително по-многобройно население отъ Кюстенджа. Споредъ Papadopoulos—Vretos, къмъ 1859 г. Кюстенджа броила само 3000 жители, отъ които 500 души били гърци, занимаващи се съ търговия. Слѣдъ Кримската война дошли татари, руси, нѣмци, черкези. Слѣдъ присъединението на Сѣверна Добруджа къмъ Ромъния отъ нея започнали да се изселватъ българитѣ. Ромънитѣ въ Добруджа били прѣди руско-турската война твърдѣ малобройни: това били само селени — риболовци, избѣгали отъ военна служба или отъ притѣсненията на чокоитѣ, а тукъ-тамъ се движели съ стадата си мокани, прѣселници отъ Седмоградско. Заселването на ромънитѣ въ Сѣверна Добруджа започнало слѣдъ 1887 г., когато било привършено размѣрването на земитѣ. Ала най-много ромъни дошли отъ 1904 год. насамъ, откогато колонизуването на Добруджа се върши съ упоритость. Въ българскитѣ, турскитѣ и татарскитѣ села, па и врѣдъ

по границата, ромънското правителство настанявало ветерани, като имъ раздавало земитѣ на българи, турци и татари. На всѣко ветеранско семѣйство давали отъ 10 до 100 хектара земя споредъ броя на членоветѣ на сѣмейството. Цѣльта на тая колонизация била чисто политическа; това се вижда отъ многобройната ромънска литература по въпроса за Добруджа отъ онова врѣме. „Ромънитѣ въ Добруджа — казва Николай Ксенополъ — отъ 40,000 души прѣзъ 1878 г., сега (1906 г.) сѫ повече отъ 150,000. Тѣхниятъ брой се е увеличилъ въ продължение на 27 години приблизително съ 360%. Това е единъ поразителенъ признакъ за силата на нашата експанзивность, както и за нашата колонизаторска мощь и една гаранция, че това движение ще докара въ близко бѫдащѐ пълното ромънизиране на Добруджа". (N. Xenopol — La Dobrogea, въ Mouvement économique, 1906). Цѣльта, слѣдователно, на колонизационната политика на Ромънния въ Добруджа не е била стопанска, а чисто политическа: да се даде часъ по-скоро ромънски характеръ на тая область, населена съ чужди народности въ грамадно болшинство, което бѣше и причината, загдѣто много ромънски политици, учени и общественици, бѣха противъ присъединението ѝ къмъ Ромънния въ 1879 г.

За успѣшното организиране на колонизационното дѣло въ Добруджа ромънското правителство имало нужда отъ свободни земи за раздаване на колонистите. За да се задоволи тая нужда били създадени специални аграрни закони. Въ тѣхъ билъ използуванъ основниятъ принципъ на турското законодателство за ограничената собственость на земята. Всички земи въ Добруджа били размѣрени въ 84—86 г., като, при това, били раздѣлени на три категории: земи въ пълна собственость на частни лица, земи въ условна собственость и държавни земи. (Ulrich Scheidemann — La grande propriété en Roumanie, въ Mouvement économique—1907 г., т. II, стр. 129—137). Владенитѣ отъ турско врѣме съ тапии земи били обложени съ 2.40 лева на хектаръ годишно прѣзъ първитѣ 5 години, по 3.20 лева годишно прѣзъ слѣдващитѣ 10 години; отъ тоя данъкъ могли да се освободятъ ония, които отстѫпяли на държавата една третя отъ земитѣ си. Новораздаваните земи държавата продавала по 90 лева хектаря, на изплащане, въ продължение на 20 години, по 4.50 лева годишно. Ала размѣрването на земитѣ станало твърдѣ погрѣшно и скоро ромънитѣ прѣстанали да правятъ разлика между земи въ абсолютна и земи въ ограничена собственость. Разбира се, това било въ интереса отъ една страна, на аферистите, които по тоя начинъ могли да заграбватъ чужди земи, а отъ друга — и въ интереса на държавата,

която не искала да регулира окончателно аграрнитѣ отношения въ Добруджа, за да може по-свободно да разполага съ земитѣ на българи, турци и татари. Земитѣ били раздавани отъ държавата на голѣми и малки лотове — отъ 10 до 100 хектаря. Ала благодарение на корумпираната администрация въ Добруджа, създали се притежания отъ по 5—600 хектаря, тъй като нѣкои протежирани отъ властитѣ лица могли да купятъ въ нѣколко общини по 50 и 100 хектаря. До 1906 г. държавата продала около 485,000 хектаря или $^2/_3$ отъ цѣлата обработваема земя въ Добруджа; разбира се, тия земи прѣминали почти всички въ ржцѣтѣ на ромънскитѣ колонисти. Аграрната политика на Ромъния въ Добруджа била проникната отъ основната тенденция да се намаляватъ земитѣ, находящи се въ ржцѣтѣ на българитѣ и турцитѣ и да се увеличаватъ ония на ромънитѣ. Въ цитираната вече статия на Хепорої'я за Добруджа, послѣдниятъ, като констатира увеличението на площьта на земята, която се намира въ ржцѣтѣ на ромънитѣ, намира, че при все това въ Тулчанския окржгъ българитѣ притежаватъ твърдѣ много земи и прѣпоржчва да се взематъ мѣрки за колонизиране на делтата, за да се увеличи стопанското значение на ромънитѣ въ тоя български окржгъ.

* * *

Кюстенджа е центъръ на область съ развито земедѣлие. Климатътъ въ южната половина на Сѣверна Добруджа изглежда срѣдно благоприятенъ. Срѣдната годишна температура въ Кюстенджа възлиза на 11°. 8 C°, максималната—на 32°8, минималната—на 17°, отгдѣто се вижда, че климатътъ тукъ е континенталенъ съ твърдѣ измѣнчива температура. По-благоприятенъ е климатътъ въ източната часть на Кюстенджанско, която е по-близо до морето. Тукъ пада рѣдко снѣгъ, па и когато пада, не се задържа дълго. Въпрѣки това влажностьта е достатъчна: тукъ рѣдко ставатъ суши. Помни се голѣма суша прѣзъ 1899 г.; инакъ се смѣняватъ обикновено 2—3 влажни съ 2—3 по-малко влажни години. Градушки рѣдко падатъ.

Обработването на земята тукъ се извършва горѣ-долу по сжщитѣ начини, както въ Добришко и Балчишко. Въ Кюстенджанско има извѣстенъ брой едри земни притежания, които се обработватъ екстензивно, макаръ и при по-голѣмо участие на машината, отколкото у насъ. Голѣмо разпространение намиратъ тукъ жетварскитѣ машини. Това стои въ връзка съ нуждата да се приберат набързо хранитѣ отъ голѣмитѣ пространства обработена земя.

Изобщо тукъ, както и въ Южна Добруджа, земедѣлието напомня нѣкои особности на крупното екстензивно житно производство въ Съединенитѣ Щати: прѣобладание на житнитѣ храни, повръхностно обработване на земята и липса на достатъченъ брой работни рѫцѣ за извършване на оная земедѣлска работа — жетвата, която изисква много работници въ кратко врѣме. За жетва въ Кюстенджанско използуватъ труда на приждащи отъ други мѣстности работници. Такива дохождали отъ „Загорьето", отъ Търновско, Трѣвненско къмъ Мартъ мѣсецъ; до жетва тѣ се занимавали съ зидария, а слѣдъ жетва се връщали въ България. Освѣнъ тѣхъ дохождали въ още по-голѣмо число работници отъ Сърбия и то прѣзъ Априлъ и Май, за да си отидатъ къмъ Септември. А по кѫшлитѣ на котленци работѣли калоферци и карловци, така нарѣченитѣ *клинки*, отъ които голѣма часть прѣкарвали години подъ редъ въ Добруджа.

Въ Кюстенджанско оратъ съ желѣзни плугове, влачени отъ 3 — 4 чифта, около 20 см. дълбоко. Както се вижда отъ казаното, въ Сѣверна Добруджа оратъ доста дълбоко, което се намира въ зависимость отъ малкото количество на влагата. Различията въ дълбочината на ораньта въ Добруджа зависятъ отъ количеството на влагата и на добитъка, съ който разполагатъ стопанитѣ. Но въпрѣки обстоятелството, че нѣмскитѣ колонисти разполагатъ съ повече добитъкъ, тѣ оратъ най-плитко. Най-дълбоко оратъ българитѣ. Нѣмцитѣ не оратъ угарь. Зимницата се сѣе обикновено прѣзъ Августъ или Септември, а жетвата започва обикновено къмъ 15—20 Юли. За лѣтница се оре прѣзъ Септември, Октомври, па и прѣзъ цѣлата зима чакъ до пролѣтьта, и то по-плитко, отколкото за зимница.

Всѣки селянинъ има една или повече жетварки. А почти всѣки стопанинъ, който има повече отъ 100 хектаря земя има и парна вършачка. При много добра реколта единъ хектаръ дава 120—150 тиника по 15—16 кгр., или около 1800—2300 кгр. пшеница, а при срѣдня — около 800 до 1000 кгр. Най-добри земедѣлски села въ Кюстенджанско сѫ Касапкьой, Каранасуфъ, Саржюртъ, Гаргалъцитѣ, Пилитли, Горно и Долно Чамурли, Коджали, Мамая, Кара-Муратъ, Чекръкчи, Ташоолу, Паласъ, Канара, Орозлари, Хасанча, Мохамедча; за нѣкои отъ тия села по-долу ще стане дума. Условията на земедѣлието сѫ твърдѣ добри въ цѣлата Мангалска околия. Изобщо по-благоприятни сѫ условията за земедѣлието въ ония области, които сѫ по-близо до морето; колкото по се отдалечаваме отъ него, толкова по-малко благоприятни ставатъ тия условия.

Скотовъдството има особно значение за поминъка на населението въ Кюстенджанско. Твърдѣ отдавна е прочута Сѣв. Добруджа съ овцевъдството и коневъдството си, които дълго врѣме давали поминъкъ на голѣма часть отъ населението на тая областъ. Дълго врѣме износътъ на живи животни и тѣхни произведения билъ сѫществено перо въ търговията на Добруджа. Въ сегашно врѣме скотовъдството нѣма вече сѫщото значение, защото населението на Добруджа прѣминало къмъ по-висока стопанска стадия, именно къмъ оная на скотовъдско-земедѣлското стопанство. Но все пакъ то остава сѫществен клонъ отъ поминъка на населението, той иде на второ мѣсто слѣдъ земедѣлието, като изкарва на пазаря доброкачествени продукти и угледни породи домашни животни. Въ слѣдующата глава на настоящитѣ бѣлѣжки читателя ще намѣри нѣколко думи специално върху овцевъдството въ Добруджа.

Лозарството въ Кюстенджанско е слабо развито. Отъ старитѣ лозя останали малко, защото ги изкоренила филоксерата. Порано имало добри лозя въ Алмали, Касапкьой и Гаргалъцитѣ. Бубарството е слабо развито. Малко по-добрѣ е пчеларството, но и то нѣма особено значение за поминъка на населението; тукъ сѫществувалъ обичаятъ да се доставатъ кóшари (стара система) отъ Османъ-Пазарско.

За развитието на индустрията въ Кюстенджанско и изобщо въ Сѣверна Добруджа, както и за много други страни на стопанския животъ въ Сѣв. Добруджа имахъ възможность да пиша на друго мѣсто, поради което смѣтамъ за излишно да се повтарямъ тукъ.[1]) Занаятитѣ сѫ слабо застѫпени, повечето въ форма на заведения за репаратурна работа. Българитѣ сѫ силно застѫпени между желѣзаритѣ, обущаритѣ и шивачитѣ. Споредъ данни на индустриялната анкета прѣзъ 1901 год., въ Кюстенджа били застѫпени слѣднитѣ по-важни индустриялни и търговски занятия:

	майстори	калфи	чираци	всичко
всичко занаятчии	273	418	173	864
отъ тѣхъ:				
керемидари	8	49	57	7
подковари	9	3	3	15
каруцари	15	21	21	57

[1]) Вижъ: Добруджа — издание на Съюза на учителитѣ и писателитѣ, София 1918 год., статията „Стопанско значение".

репаратура на машини	3	15	2	20
тенекеджии	14	10	6	30
часовникари	6	2	—	8
дюлгери	2	—	—	2
работници по черквитѣ	20	22	12	54
тютюнджии	1	10	—	11
кожари и кожухари	6	3	2	11
минерални води, сода	3	9	—	12
халваджии и бозаджии	4	7	2	13
хлѣбари	16	55	7	78
кафеджии	6	7	1	14
сладкари	1	9	—	10
мезелици	4	9	1	14
шивачи на селски дрѣхи	5	10	1	16
„ мжжки	20	15	21	56
„ дамски	14	15	21	50
„ военни	5	7	3	15
обущари	46	59	46	151
кърпачи	5	1	1	7
печатници	3	18	2	23
фотографии	2	4	1	7
зидари	3	17	—	20

* * *

Кюстенджа е най търговскиятъ градъ въ Добруджа. Изобщо Добруджа, поради особното ѝ географическо положение, което я прави мостъ между Южна Русия и Балканския полуостровъ, както и поради близостьта на Дунава и на Черно море, отдавна е била область на оживена търговия. Крайбрѣжнитѣ черноморски и дунавски градове на Добруджа сж били посѣщавани отъ търговци изъ разни страни още въ най-старо врѣме. Мангалия, Кюстенджа, Сулина, Килия били посрѣдници при търговскитѣ сношения между Западна Европа и Азия, между Балканския полуостовъ и Русия: прѣзъ Добруджа минавалъ сухиятъ пжть, който водѣлъ отъ Цариградъ за Херсонъ и Одеса. Прѣзъ X-ия вѣкъ, по долното течение на Дунава кипѣла жива търговия, центъръ на която билъ градъ Переяславъ на Дунава, близо до днешното село Прѣслава. Тукъ, по свидѣтелството на киевския князъ Свѣтослава, се стичали отъ разни земи много скжпоцѣнности и блага: отъ Гърция — злато, фини платове, — ароматически вина и разни плодове, отъ Чехия и Унгария — добри коне, отъ Русия — скжпи кожи, восъкъ, медъ и роби. Прѣзъ врѣме на старитѣ български царства, Добруджа подпада подъ тър-

говското влияние на венецианци, рагузанци и генуезци. Венецианцитѣ търгували по източното крайбрѣжие на Черното море, генуезцитѣ —по западното, а рагузанцитѣ разнасяли по сухо стоки по цѣлия Балкански полуостровъ. Особно голѣмо било търговското значение на рагузанцитѣ; тѣ били надарени съ особни привилегии отъ Иванъ Асѣня II, който ги наричалъ „любовни и всевѣрни гости" на царството си, разрѣшавайки да търгуватъ безпрѣпятствено въ „Карвунската земя", т. е. въ днешна Добруджа. Въ 1253 год. между рагузанцитѣ и Михаилъ-Асѣня билъ сключенъ новъ договоръ, който е забѣлѣжителенъ по това, че дава право не само на рагузанскитѣ търговци да търгуватъ изъ земитѣ на българското царство, но и на българскитѣ търговци да ходятъ по търговия въ Рогуза. Прѣзъ врѣме на Добротича, къмъ края на XIV-ия вѣкъ, брѣговетѣ на Добруджа били редовно посѣщавани отъ генуезки търговци, съ които синътъ на Добротича, Иванко, сключилъ договоръ прѣзъ 1387 год.; тоя договоръ усигурявалъ свободното търгуване на генуезцитѣ въ устието на Дунава. Говори се, че Добротичъ държалъ значителна флота въ Черно море, по което може да се сѫди за развитието на търговията въ Добруджа прѣзъ онова врѣме. Рагузанцитѣ продължавали търговията въ Добруджа и въ турско врѣме, благодарение на благосклоностьта на турскитѣ султани. Особенъ разцвѣтъ достигнала търговията на Рагуза слѣдъ затварянето на Черното море отъ турцитѣ и изгонването на генуезцитѣ и венецианцитѣ отъ неговитѣ крайбрѣжия. Рагузанинътъ Павелъ Джорджичъ, който живѣлъ въ Провадия прѣзъ 1580 — 1584 год., ни расказва за оживенитѣ търговски сношения между Рагуза и България, а особено за ония между Рагуза отъ една страна, и Тузлука, Дели-Ормана и Добруджа — отъ друга. Другъ рагузанинъ, Гундуличъ, който билъ въ България къмъ края на XVII ия вѣкъ, ни съобщава, че въ онова врѣме имало рагузански черкви въ Силистра, Бабадагъ, Провадия, Одринъ, Пловдивъ, София, Прокупле, Нови-Пазаръ. А рагузанскиятъ свещеникъ въ Бабадагъ ходилъ да служи въ Исакча, Исмаилъ, Тулча, Бендеръ, Килия, гдѣто живѣели много рагузанци.

Прѣзъ врѣме на турското владичество Добруджа става житница на Цариградъ: по-силни започватъ да ставатъ търговскитѣ сношения между Добруджа и Цариградъ прѣзъ XVI-ти и XVII-ти вѣкове, когато Добруджа била въ несравнено по-добро икономическо състояние, отколкото прѣзъ XVIII-то и часть отъ XIX-то столѣтие. Тогава населението на Добруджа се занимавало съ скотовъдство и земедѣлие. И макаръ то да е било тогава малобройно, а площьта на земедѣлски използуваната земя — ограничена, до-

бруджанци се наслаждавали на сравнително добро стопанско състояние. Даже и къмъ срѣдата на XVIII-ия вѣкъ, прѣзъ паузата между войнитѣ отъ 1739 и 1768 год., Добруджа се намирала въ сравнително добро икономическо положение, за което свидѣтелствува Peysonnel, споредъ който главни търговски центрове на Добруджа тогава били Силистра, Тулча, Бабадагъ и Рени, а Мангалия, Кюстенджа и Кара-Харманъ били важни пристанища. Единъ пѫтешественикъ отъ онова врѣме ни расказва, че Мангалия е единъ голѣмъ градъ съ широко пристанище, а Кюстенджа — сѫщо голѣмъ градъ подъ началството на единъ ага, който се занимавалъ главно съ изпращане на жита за Цариградъ, произзеждани тукъ въ голѣмо изобилие (Observations sur le commerce de la mer noire et des pays que la bordet, Amsterdam, 1787, стр. 252—253). Къмъ края на XVIII-ия вѣкъ, пакъ споредъ Peysonnel, отъ Добруджа изнасяли въ значителни количества жълтъ восъкъ, коприна, вълна въ „грамадни“ количества за Германия, Австрия и Испания, кожи, медь, масло, мась за Цариградъ, Одринъ и Родосто, тютюнъ, пастърма, конье, голѣмо количество храни за Цариградъ и значително количества вина за Полша и Русия. Износътъ на храни за другитѣ държави билъ забраненъ отъ турското правителство, което искало да запази излишното жито на Добруджа изключително за нуждитѣ на Цариградъ. Това запрѣщение, по настояване на европейскитѣ държави било прѣмахнато едва въ началото на XIX-ия вѣкъ. Къмъ срѣдата и края на XVIII-то столѣтие започва засилването на търговскитѣ сношения между Балканския полуостровъ и европейскитѣ държави, когато слѣдъ сполучливи войни срѣщу Турция, послѣднята била принудена да отвори Черно море и Дунава за корабитѣ на западнитѣ страни. Тогава по Черно море заплавали корабитѣ на Англия, на Австрия и Германия. Прѣзъ 1786 год. въ Килия пристигналъ първиятъ германскя корабъ. Къмъ това врѣме започва развитието на пристанищнитѣ градове въ Добруджа, а Браила и Галацъ се прѣвръщатъ постепенно въ голѣми търговски складове и посрѣднически мѣста на Долния Дунавъ. Колко оживена започнала да става търговията по Дунава и Черно море въ оново врѣме може да се сѫди по факта, че въ Тулча дори чакъ до Кримската война имало една или повече работилници за кораби и шлепове, въ които били заети понѣкога повече отъ 5000 души работници, повечето гърци. Разправятъ, че тукъ били правени и голѣми кораби. Тая работилница била затворена по заповѣдь на турското правителство, за да се тури ужъ край на опустошението на горитѣ въ Бабадашко и Мачинско. Но по-вѣроятно е, че тая работилница сама е спрѣла

работата си, вслѣдствие на особното развитие на корабостроителната техника и разтящето значение на пароплуването прѣзъ първата половина на XIX-то столѣтие.

Прѣзъ първитѣ 30 години отъ XIX-ия вѣкъ, вслѣдствие на войнитѣ между Русия и Турция, Добруджа била прѣвърната въ пустиня. По-голѣмата часть отъ населението трѣбвале да бѣга на сѣверъ и на югъ, вслѣдствие на което земедѣлието и скотовъдството били запуснати. Скотовъдството било силно компрометирано, между друго и вслѣдствие на унищожението на добитъка отъ страна на воюващитѣ армии. Положението било такова, че Молтке (Der russischtürkische Feldzug 1828—1882) дошълъ до заключение, че никоя армия, прѣдназначена да оперира въ Добруджа, не би трѣбвало да се надѣва, че ще намѣри въ тая страна даже една малка часть отъ онова, което е нужно за подръжката ѝ. Но отъ 1830 г. насамъ търговията въ Добруджа започва да се развива подъ влияние на нѣколко нови факти отъ голѣмо значение. Първото благоприятно условие за развитие на търговията въ Добруджа тогава било повдигането на земедѣлието и скотовъдството, резултатъ на спокойното врѣме между войнитѣ отъ 1829 и 1852 год. На второ мѣсто голѣмъ потикъ за развитие на земедѣлието и скотовъдството дало опрѣсняването на населението съ пришелци българи отъ Котленско, Шуменско, Силистренско, Ямболско, Одринско, твърдѣ опитни и твърдѣ сръчни въ обработване на земята и отглеждане на овцетѣ. Къмъ 1835 год. пъкъ започнало редовното параходно плуване по Дунава, което спомогнало твърдѣ много за размѣната на стокитѣ между Австро-Унгария, Германия и крайдунавскитѣ области на Балканския полуостровъ. Въ сѫщото врѣме австрийскиятъ Лойдъ установилъ редовни параходни съобщения между Цариградъ и Галацъ, съ отбиване въ пристанищата Анкиоло, Бургазъ, Варна, Кюстенджа, Сулина, Тулча. Но тъй като плуването на чуждитѣ параходи по Дунава срѣщало прѣпятствия отъ страна на Русия, австрийскиятъ Лойдъ се видѣлъ принуденъ да използува за прѣнасяне на пѫтници и на багажи сухия пѫть, който свърза Черна вода съ Кюстенджа, по който пѫть англичанитѣ построиха желѣзница нѣколко години слѣдъ построяването на линията Русе—Варна. А прѣди това, още къмъ 40 тѣхъ години, Англия изпратила специална мисия въ крайдунавскитѣ страни, за да изучи стопанскитѣ имъ условия, причинитѣ за слабитѣ имъ търговски връзки съ Англия и възможностьта за разширение на търговскитѣ сношения съ тѣхъ. Тая мисия намѣрила, че крайдунавскитѣ страни се снабдяватъ съ фабрикати изключи-

телно отъ Австрия и Германия, защото поради мжчнопроходимо стьта на устията на Дунава, послѣдниятъ билъ слабо посѣщаванъ отъ английски параходи. Но вече къмъ 1843 год. английскиятъ вносъ въ Браила и Галацъ възлизалъ на 1 милионъ гулдена и ние виждаме въ 1850 г. пруския консулъ Neugebauer да се опла ква отъ конкуренцията на английскитѣ стоки Още повече се заягчили търговскитѣ и стопански връзки между Англия Франция и Добруджа слѣдъ Кримската война, когато Русия признала свободно плуване по долното течение на Дунава на всички заинтересовани държави, и, когато, малко врѣме слѣдъ това, по инициатива на англичанитѣ, се прѣдприеха регулационнитѣ работи въ устията на Дунава отъ международната дунавска комисия, а така сжщо постройката на желѣзницитѣ Черна-Вода—Кюстенджа и Русе—Варна. Всичко това усили търговскитѣ сношения на европейскитѣ държави и балканскитѣ страни съ Добруджа, но най-много се възползува отъ подобрението на съобщенията Англия, която вече въ прѣдвечерието на руско-турската война, била твърдѣ сериозенъ конкурентъ на Австрия и Германия. Въ онова врѣме отъ Добруджа били изнасяни вълна, кожи, мас за Германия, масло и сирене за Цариградъ. Главни пристанища на Добруджа били тогава Кюстенджа, Тулча и Черна-Вода. Въ сжщото онова врѣме Тулча, Мачинъ, а най-вече Кюстенджа, подържали търговски връзки съ голѣмитѣ панаири въЕски-Джума и Добричъ, а една часть отъ добруджанскитѣ храни били продавани на пазаря въ Балчикъ. Котленци донасяли отъ Котелъ аби шаеци и ги продавали по цѣла Добруджа, а изнасяли кашкавалъ сирене и овце за Цариградъ, отгдѣто пъкъ внасяли колониални стоки. Живия добитъкъ изпращали обикновено за Цариградъ по сухо.

Въ прѣдвечерието на руско-турската война, Добруджа търгувала най-вече съ Англия и Турция. Споредъ Baron d'Hogguer въ 1876 г. прѣзъ Кюстенджа били изнесени слѣднитѣ количества храни въ квартери:

	транзитъ	отъ Добруджа
Англия	337013	175726
Австрия	8633	5874
Италия	60139	12403
Гърция	102819	52956
Турция	65553	36451
Русия	8350	—

	транзитъ	отъ Добруджа
Ромъния	3894	—
Самосъ	3069	278
Дания	8254	7375
Германия	7260	1748
Белгия	7562	11622
всичко	662676	346201

Сѫщитѣ тия земедѣлски произведения споредъ вида си, се разпрѣдѣлятъ по слѣдния начинъ: *транзитъ*: пшеница — 275998 квартера, ечемикъ — 74482, царевица — 283007, просо — 6153, овесъ — 2803, рѫжь — 6443, фасуль — 8940, ленено семе — 105, рапица — 1745. Между изнесенитѣ изъ Кюстенджа, но произхождащи отъ Добруджа произведения, първо мѣсто заема ечемикътъ съ 246510 квартера, слѣдъ него идатъ пшеницата — 32958 квартера, ленено семе — 22336, фасулъ — 15330, рапица — 12332, овесъ — 10,461, просо — 6274. (Единъ квартеръ има приблизително 200 кгр.). За вноса на чужди стоки въ Кюстенджа Baron d'Hogguer не дава числени свѣдѣния. Той само ни съобщава, че въ Добруджа донасяли памучни прѣжди отъ Англия, обуща и дрѣхи отъ Австрия, колониални стоки отъ Цариградъ, оризъ, фини вина, ликьори и спиртни напитки изобщо отъ Франция прѣзъ Цариградъ, още спиртни напитки отъ Одеса, ромъ отъ Америка, свѣщи отъ Триестъ, Франция, Одеса, брашно отъ Браила и Одеса, петроль отъ Америка прѣзъ Цариградъ.

Слѣдъ присъединението на Добруджа къмъ Ромъния, стопанското развитие на първата започва да тече при нови условия. Пръсъединението на Тулчанско и Кюстенджанско къмъ Ромъния означава разкѫсването на Добруджа на двѣ части. Това разкѫсване стана причина да се затруднятъ търговскитѣ сношения между двѣтѣ области и то, както поради митнишката граница между Ромъния и България, така и поради измѣстване то на българското и турското население и замѣстването му съ ромънско. Първото слѣдствие отъ това ново положение бѣше западането на овцевъдството и кашкавалджийството, понеже се прѣкѫсна сухия пѫть за Цариградъ. Житнитѣ пазари на Добруджа се прѣмѣстиха отъ югъ на сѣверъ: Браила и Галацъ започнаха да играятъ по-голѣма роля въ износната и вносната търговия на Добруджа. Мнозина българи овцевъдци и крупни собственици на земя отъ Кюстенджанско, напущайки старото си занятие, прода-

ваха земитѣ си и се прѣселваха въ България. Върху стопанското положение на Сѣверна Добруджи повлия по сѫщия начинъ и изселването на части отъ турското население. На мѣстото на изселилитѣ се българи и турци ромънското правителство започнало да настанява ромъни, които не се отличавали нито съ достатъчно трудолюбие, нито съ особено търпение, нито съ любовь къмъ земята, качества, които, по свидѣтелството на всички пѫтешественици изъ Добруджа, били присѫщи на българитѣ отъ тоя край.

Отъ 1895 год. насамъ, когато ромънскитѣ желѣзници бидоха съединени съ пристанището Кюстенджа посрѣдствомъ моста при Черна-Вода, стопанското развитие на Сѣверна Добруджа тръгна по новъ пѫть, понеже прѣзъ нея минаваше пѫтя за единственото морско пристанище на Ромъния. Наскоро се започна постройката на модерното Кюстенджанско пристанище, къмъ което Ромъния отчасти изкуствено се опита да насочи колкото е възможно по-голѣми части отъ своята търговия. Благодарение на грижитѣ и усилията на държавата, Кюстенджа наистина успѣ да стане едно отъ най-първостепеннитѣ търговски мѣста на Ромъния. Това пристанище не можа, обаче, да намали сѫществено търговското значение на Браила и Галацъ, особено на първия градъ, който несъмнѣно има голѣма прѣднина прѣдъ Кюстенджа, особено въ износа на житнитѣ храни.

Голѣмото развитие на търговията на Кюстенджа може да се види въ цифритѣ за вноса и износа на стокитѣ отъ пристанището прѣзъ 1913 год. Прѣзъ оная година били внесени въ Кюстенджа и изнесени отъ тамъ слѣднитѣ по-важни стоки:

	вносъ		износъ	
	тони	лева	тони	лева
живи животни	5	8829	199	125081
хранителни произведения отъ животни	809	1025928	315	343812
други животински произведения	19	15181	—	—
кожи и издѣлия	460	864681	62	95235
вълни, косми и произведения	55	642187	206	224246
отпадаци и различни материи отъ животни	35	61899	182	112426
коприна и произведения	8	323454	—	—

	вносъ		износъ	
	тони	лева	тони	лева
храни и произведения	1286	393010	372256	62545681
зеленчуци, цвѣтя, сѣмена и растения	3201	2446953	23023	5037601
растителни масла	1101	914491	—	—
питиета	92	131977	17	5684
плодове и колониялни стоки	14913	5577054	1	191
захарь и произведения	2307	1229478	3	1150
дърва и произведения	4090	2351836	8380	1221824
текстилни растителни материи и произведения	1212	3521228	2	2000
дрѣхи	350	851095	32	27695
хартия	71	132970	9	11164
каучукъ	432	148025	224	17918
минерални води и соли	133	53177	2320	69652
пръсть, камъни и произведения	512	177845	91	4645
стъклария	194	151668	—	150
петроль	489	83729	913028	104007506
метали и произведения отъ минитѣ	184398	25922764	3082	2567125
машини	2212	2667886	6	7737
часовникарски стоки	4	36189	1	15840
химически произведения и медикаменти	419	247617	2	4230
парфюмерия	19	107718	—	1882
бои и лакове	91	84479	—	—
експлозиви	18	74263	—	—
а цѣлиятъ вносъ и износъ на Кюстенджа възлиза на	218950	50359692	1323445	176472645

Отъ тия данни се вижда, че споредъ стойностьта си най-голѣмо участие въ вносната търговия на Кюстенджа в

IV. Кълли.

Всѣки, който е минавалъ прѣзъ Добруджа, непрѣменно е виждалъ кълла, или поне е чувалъ за кълла. Кълата не е изключително явление за Добруджа: въ свои разновидности тя се срѣща по всички овцевъдски мѣста въ България. Ала за Добруджа кълата има голѣмо и особно значение, като една стопанска форма, твърдѣ благоприятна за развитие на овцевъдството.

Какво нѣщо е кълла? Кълата е едно стопанско овцевъдско прѣдприятие, т. е. едно такова прѣдприятие, цѣльта на което състои въ това, да се добие печалба чрѣзъ отглеждане и развъждане на овце. Другъ единъ сѫщественъ признакъ на кълата състои въ това, че тя не е еднолично, а колективно прѣдприятие, което по своята правна форма се доближава донегдѣ до кооперацията. Основенъ принципъ въ организацията и управлението на всѣка една кълла е, че правата и задълженията на сътрудницитѣ се опрѣдѣлятъ съразмѣрно съ броя на овцетѣ, които всѣки единъ отъ тѣхъ притежава. Измежду съдружницитѣ овчари главниятъ билъ чорбаджията и нему формално и официално принадлежала кѫлата: такъвъ билъ, разбира се, винаги онзи, комуто принадлежало землището на кълата и сградитѣ на послѣднята. Обикновенно той ималъ и най-голѣмъ брой овце. Слѣдъ чорбаджията, най-главното лице въ кълата билъ кехаята, който билъ нѣщо като касиерь-домакинъ на прѣдприятието: той билъ длъженъ да води тефтеря, въ който били записвани всички разходи. Послѣднитѣ били извършвани въ по-голѣмия брой случаи отъ кехаята, ала послѣдниятъ билъ длъженъ всѣки день да дава смѣтка на чорбаджията. Чорбаджията трѣбвало пъкъ да приготовлява и купува всичко каквото било потрѣбно прѣзъ течение на годината за овчаритѣ и овцитѣ. Особно важни били приготовленията прѣзъ есеньта за посрѣщане и прѣкарване на зимата: тогава чорбаджията трѣбвало да приготви за шесть мѣсеца жито, вино, фасулъ, леща, трахана, масло, сирене — за хората, ечмикъ и сѣно за — овцетѣ и конетѣ.

Като се изключи кехаята, останалитѣ овчари се наричали *калфи* и *чираци*. Всѣки калфа ималъ своитѣ овце, ала всички тия овце били смѣсени и били наглеждани и водени общо отъ калфитѣ. За да познава всѣки своитѣ овце, поставяли на послѣднитѣ опрѣдѣлени бѣлѣзи (нишани). Тия бѣлѣзи били много и носѣли специални названия (бръснуху, стрѣлуху, копче, задирезу, прѣдирезу, цѣпуху, зъмба, кърнуху и др. под.) Интересни били наредбитѣ, опрѣдѣлящи величината на възнаграждението, което получавали кехаята и калфитѣ. За заплащане труда на кехаята и овчаритѣ били отдѣляни по 4 шилета на всѣки 100 отъ всички овце. Отъ тия шилета кехаята взема $^1/_4$, останалото се разпрѣдѣля между калфитѣ и чирацитѣ по такъвъ начинъ, че калфитѣ вземали два пѫти повече отъ чирацитѣ. Понеже всѣки единъ отъ калфитѣ ималъ и свои овце, при опрѣдѣляне на възнаграждението за труда му трѣбвало да се види, колко има право да получи, колко трѣбва да даде, и като се изчисли разликата, да се установи, колко шилета той ще даде или ще получи. Ако при разподѣлата на шилетата, на единъ калфа, напр., сѫ се паднали осъмь шилета, и ако тоя калфа има 200 овце, той ще даде 8 шилета и ще получи 8, което значи, че той нѣма нито да даде нѣщо, нито да получи; ако той има 100 овце, тогава ще даде 4 шилета и ще получи 8, значи изобщо ще получи 4; а ако има 300 овце, тогава той ще получи 8 шилета, а трѣбва да даде 12, значи трѣбва въ края на краищата да даде 4 шилета и т. н. Понеже на 100 овце отъ притежателя на овцетѣ вземали по 4 шилета, или по 1 шиле на 25 овце, когато нѣкой ималъ по-малко отъ 25, като не е могло да се попълни числото за едно шиле, опрѣдѣляло се да се плаща въ пари, а именно по 30 ст. прѣзъ лѣтото и по 40 ст. прѣзъ зимата на овца. Допущалъ се е и другъ начинъ на плащане, а именно, макаръ и да не е попълненъ необходимия за едно шиле брой, а именно 25 овце, притежателя на овцетѣ е давалъ цѣло шиле, като получавалъ за онзи брой овце, който недостигалъ по 30 или 40 стотинки на овца, така напр., ако нѣкой ималъ 190 овце, той могълъ да даде 8 шилета, значи, колкото за 200 овце и да получи обратно 3 или 4 лева, за 10-тѣ овце, които недостигатъ до 200.

Чирацитѣ били млади момчета, току що завършили основното си образование, въ чести случаи III класъ, и прѣкарали вече по една година абаджилъкъ въ Котелъ. Тѣ получавали отъ 2—4 шилета на годината и дрѣхи отъ чорбаджията.

Никой отъ овчаритѣ нѣмалъ право да напуща къшлата прѣзъ шестьтѣ мѣсеци, за какъвто срокъ обикновено се сключвало съглашението между овчаритѣ и чорбаджията. Ако, при все това, нѣкой овчарь искалъ непрѣменно да напусне къшлата, или пъкъ чорбаджията желаялъ да се освободи отъ нѣкой овчаръ, тогава и въ единия и въ другия случай трѣбвало да се съобщи единъ мѣсецъ по-рано. Овчаритѣ си ходѣли всѣка година по единъ пѫть въ Котелъ, и то по редъ. По-старитѣ си отивали прѣзъ есеньта, а по-младитѣ за Коледа и Св. Троица. По-заможнитѣ овчари имали коне, които държали само за пѫтуването си до Котелъ.

Отъ млѣкото на овцетѣ въ къшлитѣ правѣли сирене и кашкавалъ. Тѣ били правѣни общо, обаче били продавани отъ чорбаджията, който, прѣди да извърши продажбата, питалъ овчаритѣ, дали сѫ съгласни да стане продажбата на прѣдложената цѣна. Ако нѣкой не се е съгласявалъ, неговиятъ дѣлъ отъ сиренето и кашкавала оставалъ непродаденъ. Ала, споредъ разказитѣ на стари къшладжии, овчаритѣ имали обикновено толкова голѣмо уважение къмъ чорбаджията, че такива случаи на разногласие били почти изключени. По-голѣмата часть отъ вълната била носена въ Котелъ, гдѣто отъ нея женитѣ и дѣцата изработвали шаеци. Останалата вълна се продавала и получената сума се разпрѣдѣляла между отдѣлнитѣ овчари споредъ частьта на всѣки единъ отъ тѣхъ. А сумата, получена отъ продажбата на сиренето и кашкавала, се раздѣляла на общия брой на дойнитѣ овце и получената по тоя начинъ величина, помножена съ броя на дойнитѣ овце на всѣки единъ овчаринъ, образувала неговата часть.

Както се вижда отъ тая кратка характеристика, къшлата прѣдставлява нѣщо като овцевъдска кооперация, ала на патриархални начала. Патриархалниятъ елементъ е застѫпенъ отъ чорбаджията, отъ неговото доминираще участие въ работитѣ на къшлата, поради особния авторитетъ, съ който той се ползувалъ. Тоя авторитетъ дължалъ произхождението си на двѣ причини. Първата отъ тѣхъ е икономическа и тя се крие въ обстоятелството, че чорбаджията билъ собственикъ на пасбището и на капитала. Втората причина е била отъ морално естество, и нея трѣбва да потърсимъ въ особнитѣ качества на чорбаджията: неговата прѣдприемчивость, опитностьта му и по-високата възрасть. Авторитетното положение на чорбаджията не е позволявало да се взематъ отъ овчаритѣ рѣшения, противни нанеговото мнѣние. По тоя начинъ чорбаджията се явявалъ като истински прѣдседатель на кѫш

лата, наистина, неизбиранъ отъ овчаритѣ, членове на оная патриархална кооперация, но въ сѫщото врѣме и отъ никого неналаганъ съ сила, а избранъ отъ овчаря, който отива при него защото го прѣдпочита между многото други чорбаджии, крупни земни собственици въ Добруджа. Тая организация, една идеална срѣдина между демократическо управление и единовластие, е, наистина, изразъ на голѣмия практически смисълъ на българина.

Какъ сѫ се появили тия къшли изъ широкитѣ полета на Добруджа? Ето единъ въпросъ, който заслужава широко освѣтление и специални проучвания. Такива азъ нѣмамъ нито възможность, нито врѣме да направя. Ала това нѣма да ми попрѣчи да сподѣля съ читателя, нѣкои мисли относително условията, които прѣдполагамъ, че сѫ спомогнали за явяването и разпространението на котленскитѣ къшли изъ Добруджа. Котленската къшла въ Добруджа била възможна само при наличностьта на слѣднитѣ прѣдпоставки: 1) нѣкаква причина, която да принуди котленци да подирятъ щастието си извънъ тѣснитѣ граници на Котелъ, 2) наличностьта на свободна земя въ Добруджа, 3) възможностьта за свободно движение до Добруджа и обратно, 4) единъ сигуренъ пазарь за овцетѣ и продуктитѣ отъ тѣхъ.

Изглежда, че слѣдъ руско-турската война прѣзъ 1827—28 г. и четиритѣ тия условия сѫ били на лице. На първо мѣсто трѣбва да се изтъкне, че населението на Котелъ, поради ограниченостьта на годната за земедѣлско използуване земя, открай врѣме трѣбвало да потърси допълнителни източници за прѣхраната си въ нѣкакви други занятия. Тия занятия били овцевъдството и шаечното производство. Котленци сѫ твърдѣ отдавна овчари и абаджии. До края на осемнадесетия вѣкъ овцевъдството и абаджилъкътъ въ Котелъ се практикували въ ограничени размѣри и затова близкитѣ до Котелъ пасбища трѣбва да сѫ били достатъчни за тогавашнитѣ размѣри на овцевъдството. Отъ началото на XIX-ия вѣкъ положението се промѣнява благодарение на чувствителното нарастване на населението въ Котелъ. Къмъ това врѣме вече числото на населението въ Котелъ трѣбва да е надраснало оная граница, която се е опрѣдѣляла отъ голѣмината на пазбищата, съ които Котелъ могълъ да разполага. Сѫщиятъ процесъ може да бѫде прослѣденъ въ всички балкански селища, въ които, поради отдалеченостьта отъ пѫтищата на нашествията на кърджалиитѣ и отъ ония на турската войска, а така сѫщо поради привилегиитѣ, съ които сѫ се ползували отъ страна на турското правителство, българското население не било изложено на изтрѣбленията, отъ

оито толкова много страдало населението отъ полето. При да-
ена величина на населението, когато мѣстнитѣ източници станали
ече недостатъчни за подържане на едно овцевъдство, достатъчно
а изхранване на населението, котленци, както и копривщенци,
арловци, панагюрци и др. били принудени да тръгнатъ за поми-
ъкъ и печалба по мѣста, доста отдалечени отъ тѣхнитѣ градове.
Както е извѣстно, първото мѣсто, къмъ което котленци, коприв-
денци, панагюрци се насочили, за да потърсятъ прѣхраната си,
ило Цариградъ, голѣмиятъ консоматив ен центъръ, който ималъ
олѣма нужда отъ овцетѣ, сиренето, кашкавала и шаецитѣ на на-
ситѣ овцевъдци. Отчасти такова значение трѣбва да е ималъ още
рѣзъ XVIII-ия вѣкъ Шуменъ, въ който винаги имало единъ по-
тояненъ гарнизонъ отъ 30—40000 души, продоволствието на кой-
о изисквало значително количество месо, масло, сирене и ша-
ци. Слѣдъ реформитѣ на Султанъ Махмуда, както е извѣстно, въ
Турция за пръвъ пѫть се въведе по образеца на европейскитѣ
ържави постоянната армия; вслѣдствие на това нарастна въ го-
ѣма степень нуждата отъ храни и материали за облѣкло, потрѣ-
ни за нея. По тоя начинъ къмъ края на първата четвъртъ на XIX
столѣтие ние виждаме вече единъ широкъ и сигуренъ пазарь за
овцевъдскитѣ продукти на нашитѣ балканджии.

Въ сѫщото врѣме се явява и ново едно условие за по-
ататъшното развитие на котленското овцевъдство, а именно до-
стѫпностьта на Добруджа. Вслѣдствие на многократнитѣ и про-
дължителни войни между Русия и Турция, къмъ края на първата
четвърть отъ XVIII-то столѣтие Добруджа била съвсѣмъ обезлю-
дена и запустяла. Благодарение на независимия си духъ и на прѣд-
приемчивостьта си, котленци първи проникнали въ Добруджа и за-
почнали окупирането на безкрайнитѣ свободни земи въ нея. Това
могло да стане слѣдъ като настѫпило едно относително спокой-
ствие въ Добруджа, именно въ периода между войнитѣ отъ 27—
28 и тия отъ 1853—54 г., и слѣдъ като били унищожени кърджа-
лийскитѣ орди, прѣзъ врѣме на които никакво овцевъдство въ
широки размѣри не е било възможно.

Ето, при тия условия, както ми се вижда, започнало проник-
ването на котленци въ Добруджа и появяването на къшлитѣ.
Всѣки, който отивалъ тогава въ Добруджа, окупиралъ толкова
земя, колкото могълъ да обгърне съ погледа си. Тая земя могла
да бѫде използувана само като пасбище, и тукъ именно лежи ос-
новата на прочутото едно врѣме добруджанско овцевъдство. За-
падането на къшлитѣ върви паралелно съ увеличението на насе-
лението въ Добруджа: увеличението въ броя на работнитѣ рѫцѣ

улеснява постепенното прѣминуване отъ пасбищно къмъ зърнено стопанство. Първиятъ ударъ нанесла на къшладжийството въ Добруджа руско-турската война отъ 1877 г. и послѣдвалото присъединение на Сѣверна Добруджа къмъ Ромъния, вслѣдствие на което котленци постепенно започнали да продаватъ земитѣ си и да се прибиратъ въ Княжеството. На второ мѣсто сѫществуването на къшлитѣ било възпрѣпятствувано отъ добруджанската политика на ромънското правителство: широкитѣ земи на къшлитѣ били потрѣбни на ромънската държава за колонизуване на Добруджа съ ромънски елементи. Затова голѣмъ ударъ е билъ нанесенъ на къшладжийството при размѣрването на земитѣ. Послѣдното събитие, което довършило, така да се каже, пропадането на това интересно овцевъдско стопанство било изгарянето на Котелъ, откогато голѣмъ брой котленци се пръснали по цѣла България; тогава връзкитѣ между Добруджа и Котелъ станали съвсѣмъ по-слаби. Останалитѣ въ сегашно врѣме още тукъ-тамъ „къшли", по своята вѫтрѣшна организация прѣдставляватъ съвършено ново нѣщо: това сѫ чисто капиталистически прѣдприятия, принадлежащи на собственика на земята, за чиято смѣтка и на чиито рискъ тѣ работятъ. Овчаритѣ не сѫ вече членове на една кооперация, а плащани наемници на собственика. И въ тая си форма къшлитѣ продължаватъ да изчезватъ, понеже увеличението на работнитѣ рѫцѣ прави възможно по-доходоносното използуване на земята.

V. Отъ Кюстенджа до Бабадагъ.

Първото село, въ което се спираме за малко е *Канара*, на брѣга на Суютъ-Гьолъ, гдѣто се намира единствената въ околностьта на Кюстенджа кариера. Тая кариера била използувана за постройката на Кюстенджанското пристанище. Тукъ моитѣ спжтници ми показаха една къшла, гдѣто добрѣ можеше да се види развитието, което е прѣкарала добруджанската къшла отъ едно врѣме до днесъ. Тая къшла е описана въ подробности и фотографирана отъ колегата Проф. Ст. Романски, който навѣрно скоро ще направи тия свои изучвания на Добруджа достояние на публиката. Отъ Канара ние се отправихме за село Малки Гаргалъкъ, което бѣше първата цѣль на моето пжтуване за тоя день.

* * *

Малки Гаргалъкъ е заселено прѣзъ 1857 г. отъ прѣселници изъ село Сариюртъ. Послѣдното било заселено въ 1830 г. отъ селяни, произхождащи отъ Ямболско, Старо-Загорско и Ново-Загорско. Тия прѣселници заминали прѣзъ 1827 г. заедно съ рускитѣ войски за Бесарабия, съ намѣрение да се установятъ тамъ за винаги. Ала тѣ не останали тамъ повече отъ три години, и дошли въ Добруджа. На запитването ми, коя е била причината, която ги е накарала да се върнатъ отсамъ Дунава, селянитѣ отговориха, че както слушали отъ по-старитѣ, тъкмо въ онова врѣме, и то три години подъ редъ, въ Бесарабия имало лоши реколти, които обезсърдчили хората.

Основатели на селото Малки Гаргалъкъ били 15-тина кжщи отъ с. Сариюртъ. Тѣ не намѣрили никого, когато дошли въ мѣстото, гдѣто сега си издига селото, на брѣга на езерото Ташавлж. Всичко било пусто и земята била съвсѣмъ незаета. Всѣки отъ прѣселницитѣ взелъ толкова земя, колкото могълъ да обработва, или колкото му било нуждно. Десетина години слѣдъ основането на селото, въ врѣмето на Абдулъ Меджида, окупираната отъ селянитѣ на с. Гаргалъкъ земя била приблизително измѣрена и за

така измѣрената земя на владѣлцитѣ били издадени тапии. При това измѣрване се установило, че срѣдно на стопанство се падатъ по 50—60 хектара земя, едно пространство твърдѣ голѣмо за да спомогне за прѣминуване къмъ по-интензивно обработване на земята. Прѣзъ 84—86 г. станало ново размѣрване на земитѣ отъ ромънското правителство, за да се подготви почвата за колонизуване на Сѣв. Добруджа съ ромъни. При това размѣстване, на нѣкои, които имали по-малко земя, била раздадена нова отъ държавата, срѣщу 90 л. за хектаръ, изплащани въ продължение на 20 г., по 4.50 л. годишно. За самото размѣрване на земитѣ селянитѣ платили по 1 л. на хектаръ. Ония земи, собственицитѣ на които не могли да прѣдставятъ тапии отъ турско врѣме, били обявени за държавни. Една десета часть отъ земята на всѣки стопанинъ била задържана отъ държавата за *излазъ* (выгонъ) на селото, за селска мѣра. Ала нѣколко години по-късно послѣднитѣ били разпрѣдѣлени между ромънскитѣ ветерани. Всички турски тапии трѣбвало да бѫдатъ замѣнени съ ромънски. Но това не било направено за всички случаи. За земитѣ, които били раздадени на населението прѣзъ 84—86 г., никакви документи не сѫ издадени.

Отъ разказитѣ на селянитѣ отъ Гаргалъкъ можахъ да се убѣдя, че върху земедѣлието въ Сѣв. Добруджа е тежала една система отъ данъци, нѣкои отъ които изглежда да сѫ били доста обрѣменителни за населението. Земниятъ данъкъ възлизалъ на 3·50 л. на хектаръ отъ всичката засѣта и незасѣта земя на единъ стопанинъ. По-възрастнитѣ отъ 20 години мѫже подлежали на особенъ личенъ данъкъ *биро*, който се вземалъ по 11·50 л. на глава. Вънъ отъ тоя данъкъ имало и пѫтна повинность, която не се фиксирала еднакво за всички, но била величина, която се намира въ зависимость отъ нѣкои признаци, по които би могло да се сѫди за имотното състояние на подлежащето на тоя данъкъ лице. Така, ония, които имали до три чифта волове плащали по 20 л. на чифтъ, а ония, които имали по повече отъ три чифта, плащали по 120 л. годишно. Сравнителната лекость на земния данъкъ въ Добруджа се, допълняла, значи, съ една пѫтна повиность, размѣритѣ на която трѣбва да бѫдатъ характеризирани като твърдѣ тежки. Селянитѣ. които не притежавали волове, плащали по 17 л. пѫтна повиность. Въ градоветѣ лица отъ сѫщата категория плащали по 25 л. И тоя данъкъ пада само върху мѫжетѣ, по-възрастни отъ 20 г. Другъ интересенъ данъкъ е онзи върху воденицитѣ, които въ Сѣв. Добруджа сѫ обикновено вѣтърни: на всѣка

вѣтърна воденица ромънитѣ вземали по 40—60 л. нанъкъ. Овцетѣ и козитѣ били обложени съ по 60 и 70 ст. на глава. Ала и едриятъ добитъкъ билъ обложенъ съ по 3 л. на глава, когато трѣбвало да пасе изъ държавни земи.

Въ Малки Гаргалъкъ сѣятъ най-много жито, а слѣдъ това ечмикъ, ленъ (около 1000 хектара годишно), овесъ, отъ 6 — 7 години насамъ рапица и съвсѣмъ малко царевица. Въ тия мѣста, както почти навсѣкждѣ въ Сѣверна Добруджа, господарува екстензивното земедѣлие и затова хората не сж привикнали нито редовно да оставятъ угарь, нито пъкъ да торятъ почвата. Тукъ оратъ около 20 см. дълбоко и то съ плугъ. Въ връзка съ екстензивната система на земедѣлието стои голѣмиятъ, сравнително, брой на употрѣбяванитѣ въ земедѣлието машини. Въ Гаргалъкъ, освѣнъ плуговетѣ употрѣбяватъ и машини за разбиване на буци, брани, жетварки, кукурузороначки. Въ селото има и една парна вършачка, ала повечето селени правятъ вършидбата съ коне.

Овцевъдството било добрѣ развито въ това село: може да се приеме, че срѣдно единъ стопанинъ има 70 — 80 овце. Бубарството е развито въ слаби размѣри, а пчеларството липсва съвсѣмъ. Селото има 60—70 хектара лозя, които напослѣдъкъ не вирѣятъ добрѣ. Въ езерото Ташавлж нѣма риба и затова въ Гаргалъцитѣ нѣма риболовство. Въ селото има деветь вѣтърни воденици. Въ това село единъ хектаръ земя се продава за 7 — 800 лева.

* * *

Село *Тараверди*, сѣверно отъ Гаргалъцитѣ, е основано прѣзъ 1879 г. отъ нѣмци прѣселници отъ Русия, дошли отъ тамъ по поканата и закрилата на ромънския краль Карола. Ромънското правителство имъ раздало земя, и сега селенитѣ отъ Тараверди иматъ по 20, 30, 50, 100, нѣкои и по повече хектари земя. Идеята на Карла трѣбва да е била доста широка: да се запазятъ тия прѣселници отъ порусване и въ сжщото врѣме да се използуватъ като единъ здравъ клинъ въ срѣдата на българското население въ Добруджа. Ала тая добрѣ замислена програма не могла да се изпълни, защото твърдѣ малко нѣмци се прѣселили отъ Русия въ Добруджа. И наистина, нѣмскитѣ села въ Сѣверна Добруджа сж твърдѣ малко: освѣнъ Тараверди, тѣ сж селата: Кулели, Анадолкьой, Манджабунаръ, Кобадинъ, Махмузли, Софуларъ, Малкочъ, заселено прѣзъ 1843 год.; заселени прѣди съединението на сѣверна Добруджа къмъ Ромъния сж Атмаджа, Чукурово, Каталой, Кожелакъ,

Карамурадъ, Факрие. Професоръ Романски изчислява броя на нѣмски колонисти въ Сѣверна Добруджа на около 8000 души.

Тараверди прави особено впечатление. Всички кѫщи на селото сѫ застроени въ двѣ твърдѣ широки и успоредни улици. Кѫщитѣ отъ двѣтѣ страни на улицитѣ сѫ спрѣтнати, широки, чисти, но въ сѫщото врѣме извънредно еднообразни и затова, макаръ че правятъ впечатление съ реда и чистотата си, изглеждатъ като нѣкакъвъ военен лагеръ или казарма, и криятъ въ себе си оная скука, която е неизбѣжно слѣдствие на проведенитѣ до педантична крайность редъ и дисциплина. Кѫщитѣ сѫ едноетажни, а всѣка кѫща има по двѣ или три стаи, кухня, оборъ, мѣсто за складиране на хранитѣ. Въ всѣки дворъ има кладенецъ, а водата се черпи при дълбочина отъ 3 до 4 метра. Отличаватъ се кѫщитѣ на нѣмцитѣ отъ ония на българитѣ и ромънитѣ въ Сѣверна Добруджа главно съ прѣкраснитѣ обори за добитъка и покѫщнината. Нито ромънитѣ, нито българитѣ иматъ срѣдно такава обстановка, каквато иматъ нѣмцитѣ.

Главното занятие на нѣмцитѣ отъ с. Тараверди, както и изобщо на нѣмцитѣ въ Сѣверна Добруджа, е земедѣлието. Въ Тараверди сѣятъ най-много ечмикъ, слѣдъ това овесъ, пшеница и ленъ. Рапица се сѣе въ ограничено количество. Тукъ смѣняватъ ечмикъ и пшеница съ овесъ и царевица. Сѣятъ, както обикновенно въ Добруджа, всѣка година и не оставатъ угаръ. Въпрѣки голѣмото количество на едрия добитъкъ и тукъ нѣма обичай да торятъ нивитѣ, вслѣдствие на което и тукъ може да се чуе оплакването, че почвата постепенно се истощава. Оратъ на дълбочина отъ 10—12 с. м. Интересно е, че въ отличие отъ другитѣ не нѣмски села, които посѣтихъ, тукъ употрѣбляватъ освѣнъ другитѣ машини, още и сѣячката, а това дава голѣми прѣимущества при обработване на земята. Срѣдниятъ добивъ на ечмика тукъ възлиза на 1200—1300 клгр. на хектаръ, когато срѣдниять добивъ, изобщо въ Сѣверна Добруджа не надминава 900—1000 клгр. Въ Тараверди вършатъ съ коне.

Особно значение за благосъстоянието на селенитѣ има силно развитото скотовъдство Тукъ овцевъдство нѣма, но затова има прѣвъзходни крави и коне, и, при това, въ твърдѣ голѣмо количество. Всѣко стопанство въ селото има най-малко по 3—4 крави отъ мѣстна и смѣсена порода, които даватъ по 8, 10 и по 12 кгр. млѣко на день, и по 10 — 15 коня. Ала добитъкътъ намалѣлъ вслѣдствие на войната.

* * *

Отъ Тараверди пжтя ми ме води за село *Саржюртъ*. Селото има 167 кжщи, а заселено е прѣзъ 1833 г. отъ българи изъ с. с. Снипазли, Кортенъ (Ново Загорско), Руссо-Кастро, Мечкарево (Сливенско). Това били части отъ ония бѣжанци, които прѣзъ 1828 г. отишли въ Бесарабия. Тамъ тѣ прѣживѣли само три години, въ продължение на които нѣмало никакъвъ »берекетъ«. Тоава прѣселницитѣ яли „държавенъ" хлѣбъ, който имъ се видѣлъ много лошъ и горчивъ, и то не само поради лошото качество на брашното. Тѣ рѣшили да се върнатъ въ България. Когато дошли въ Добруджа, тѣ намѣрили обширни и плодородни земи, неприпадлежащи никому и рѣшили да прѣзимуватъ тамъ, за да си попълнятъ запаситѣ съ храни. Тѣ получили неочаквано добъръ „берекетъ", и понеже били далечко стъ турскитѣ зулуми, рѣшили да останатъ за още една зима, а слѣдъ това се установили за винаги.

Въ това село земя иматъ почти всички селяни. Около 50—60 души взематъ подъ наемъ чужди земи, ала отъ тѣхъ твърдѣ малко иматъ малко земя. Разбира се, това „малко", по нашитѣ понятия е твърдѣ много: 15, 20 и 30 хектара земя въ Добруджа е малко. Наемателитѣ на земята плащатъ на нейния собственикъ отъ 15 до 30 лева на хектаръ годишно.

Въ Саржюртъ сѣятъ, както и по другитѣ села на тая область, на първо мѣсто ечмикъ, слѣдъ това пшеница, рапица, овесъ, царевица. И тукъ не торятъ. На запитването защо не правятъ това, селянитѣ отговориха, че земята имъ не търпи торъ, защото била суха. Не зная до колко това може да бжде вѣрно, ала струва ми се, че нѣма почва, която да не търпи торъ. По-вѣрната причина, поради която въ Сѣв. Добруджа нѣматъ обичай да торятъ, трѣбва да се потърси въ голѣмото пространство на обработваемата земя въ сравнение съ броя на населението и въ липсата на дърва за горене, която кара селското население да се отоплява съ животински торъ. Тукъ оратъ на дълбочина 20—25 с. м. При ораньта впрѣгатъ 3—4 чифта. Саржюртъ, заедно съ близкитѣ нему села Касапъ-Кьой, Каранасуфъ, Хамамджи, Саржгюлъ, Бейдаутъ, Г. и Д. Чамурли и др. сж извѣстни въ цѣлата тая область съ плодородието си и съ доброто си зърно. Особно прочута е Касапкьойската пшеница. Срѣдниятъ добивъ на хектаръ въ Саржьортъ възлиза на около 800—1000 к. гр. Ала прѣди 40—50 години тоя добивъ възлизалъ и до 1500 к. г.

Прѣди войната въ селото имало повече отъ 8000 овце; сега тѣхниятъ брой е много по-малъкъ, вслѣдствие на постояннитѣ рек-

визиции. Прѣди войната въ селото имало така сѫщо 6—700 коня и около 7 — 800 крави и волове. Една крава дава 3—4 кгр. млѣко дневно, значително по-малко отколкото облагороденитѣ крави на нѣмскитѣ колонисти. Единъ хектарь земя се продавалъ прѣди войната (1915 г.) по 300—500 лева. Селото имало около 15—16 хектаря лозя, отъ които едната третя сѫ повредени. Селянитѣ ходятъ на пазарь всѣки вторникъ въ нѣмското село Кожелакъ, което се намира на едно растояние отъ около 14—15 клм., а въ недѣля — въ Бабадагъ, който отстои на около 30 клм. отъ селото. Но излишнитѣ на селото храни били продавани отчасти въ Кюстенджа, отчасти въ Тулча.

VI. Бабадагъ.

Прѣзъ XVIII-ия вѣкъ Бабадагъ билъ голѣмъ градъ съ повече отъ 100000 жители. Той билъ тогава най-голѣмъ административенъ, военен и търговски центъръ въ Сѣверна Добруджа. Тогавашното цвѣтуще състояние на Бабадагъ се дължи на факта, че тоя градъ билъ лагеръ на турскитѣ войски, които оперирали срѣщу Русия, Полша, Молдава. Но слѣдъ западането на турската военна мощь, паднало и значението на Бабадагъ. Прѣзъ 1867 год. градътъ броилъ едва 1000 кжщи, отъ които едната третя били въ развалини; населението възлизало на около 5000 души, отъ които турци били само 600 души. Въ началото на 1913 год. населението на Бабадагъ възлизало едва на 4686 души.

Нѣколко километра слѣдъ Хамамджи шосето, което води за Бабадагъ, навлиза въ извѣстнитѣ Бабадашки гори, едно приятно изключение въ широкитѣ степи на Добруджа и едно опровержение на заблуждението, че Добруджа е съвсѣмъ лишена отъ гори. Бабадашкитѣ гори сж въ много добро състояние.

Бабадагъ е малко градче, което има досущъ ориенталски изгледъ. Градътъ има почти само една улица, отъ която понѣкадѣ се отдѣлятъ на малки растояния вертикални разклонения. Населението се състои прѣдимно отъ българи и турци.

Главното занятие на населението е земедѣлието, за което условията въ Бабадагъ сж извънредно благоприятни и затова селата отъ околностьта на Бабадагъ сж прочути съ земедѣлското си производство. Въ Бабадашко първиятъ снѣгъ падалъ обикновено къмъ началото на Ноември, ала силнитѣ снѣгове държатъ прѣзъ Декември, Януари и Февруари. Често пжти снѣгътъ покрива земята съ пластъ дебелъ $^1/_2$ м. Градушки падатъ рѣдко. Влага има достатъчно, а хубава вода за пиене се намира въ земята на дълбочина отъ 5 до 6 метра. Споредъ мѣстнитѣ хора сушитѣ не сж много чести явления изъ тѣхнитѣ мѣста: въ тия краища по-значителна суша настжпвала единъ пжть на 4 – 5 години.

Зимнитѣ посѣви започвали къмъ 15-ти Августъ старъ стилъ и продължавали до Димитровъ денъ. Тукъ нѣматъ обичай да ораръ

угарьта както въ Кюстенджанско. Оратъ на дълбочина 12—15 см., по рѣдко и до 20 см., съ четири чифта добитъкъ, и напослѣдъкъ повечето съ коне. И въ Бабадашко торенето не се смѣта за необходимость въ земедѣлската работа. Но напослѣдъкъ започнали да употрѣбяватъ торъ ония, които иматъ малко земя, а това показва, че въ по-гъсто населенитѣ покрайнини на Добруджа населението постепено прѣминава къмъ по интензивно земедѣлие. Пролѣтнитѣ посѣви започватъ къмъ края на Февруари; царевицата се сѣе най-късно до Гергьовъ день, но тя узрѣва даже и когато се засѣе по-късно. Най-голѣма часть отъ засѣтото пространство, както изобщо въ цѣла Сѣверна Добруджа, заема ечмикътъ, слѣдъ който идатъ пшеницата, овесътъ, ржжьта, рапицата. По всичко изглежда, че въ по-старо врѣме пшеницата е заемала по-видно мѣсто въ реда на култивиранитѣ въ Сѣверна Добруджа храни. Измѣстването на пшеницата отъ ечмика трѣбва да се постави въ връзка съ отслабването на почвата, вслѣдствие на непрѣкжснатото ѝ използуване и липсата на обичая да ѝ се възстановяватъ силитѣ чрѣзъ торене. Срѣдниятъ добивъ въ Бабадашко възлиза на около 10 кила или 1200 кгр. на хектаръ, случва се обаче и по-високъ добивъ — до 15 и повече кила. И тукъ при обработването на земята се употрѣбяватъ сжщитѣ земедѣлски орждия и машини, както и въ останалата Добруджа. И тукъ видно мѣсто между машинитѣ заема жетварката, вмѣсто което пъкъ липсува машината за сѣене. Единъ хектаръ земя струва 300—500 лева Прѣзъ 1899 г. се изселили много турци, вслѣдствие на което цѣната на земята паднала много низко, като достигнала дори до 45 л. на хектаръ. Напослѣдъкъ, въ връзка съ увеличението на населението започва да се чувствува въ нѣкои мѣста недостатъкъ отъ земя. Нѣма съмнѣние, че тоя недостатъкъ е само привиденъ, и че той ще бжде прѣмахнатъ, ако се пристжпи къмъ по-интензивно обработване на земята. Ония земедѣлци, на които земята е недостатъчна, взематъ подъ наемъ държавни земи, каквито само въ землището на града Бабадагъ има около 1000 хектаря. Наемателитѣ плащали по 20 лева на хектаръ.

Въ прѣдвечерието на ромънската намѣса въ войната цѣнитѣ на хранитѣ въ Бабадашко били както слѣдва: пшеница 18—25 л., ечмикъ — 12—16, ржжь — до 18 л., царевица — 12—16 л., рапица — 30 л., ленено сѣме — 40—60 л. за 100 кгр. Прѣзъ врѣмето на „златния“ износъ въ Германия прѣзъ 1915 г. износната търговия въ Добруджа, както и въ цѣла Ромъния била възложена отъ държавата върху селскитѣ кооперации.

Разпрѣдѣлението на земната собственость — единъ въпросъ върху който имахъ случая да се спра по-подробно на друго мѣсто — въ Бабадашко е твърдѣ благоприятно. Тукъ господствува дребната собственость на земята. Извънредно интересенъ е фактътъ че въ Бабадашка околия нѣма нито едно чокойско владѣние.

Скотовъдството, което едно врѣме било твърдѣ силно развито, върви напослѣдъкъ малко назадъ, разбира се, главно вслѣдствие на разораването на меритѣ. Съ изключение на ония малки парцели, които се наричатъ „излази", въ цѣла Сѣверна Добруджа, нѣма никакви мери. Ромънското правителство при колонизирането на Сѣверна Добруджа съ ромъни посѣгнало прѣди всичко на тия земи, защото тѣ били общински, вслѣдствие на което заграбването имъ отъ страна на държавата е могло по-лесно да бжде понесено отъ населението, отколкото заграбването на частнитѣ имоти. Въ сжщото врѣме отнемането на общинскитѣ земи отъ общинитѣ въ полза на държавата не би направило въ чужбина онова лошо впечатление, каквото би се получило отъ едно вулгарно заграбване на частни земи въ голѣмъ масщабъ. И затова, догдѣто при отнемане на частнитѣ земи ромънското правителство е дѣйствувало отъ случай на случай и при използуване на най-различни срѣдства — по отношение на общинскитѣ земи, то си послужило съ една обща, принципална мѣрка.

Бубарството и пчеларството сж слабо развити въ Бабадашко.

Лозарството е застжпено сравнително добрѣ. По-рано то имало твърдѣ голѣмо значение за поминъка на населението, но сега по-голѣмата часть отъ 1000-то хектаря лозя на града Бабадагъ сж съсипани отъ филоксерата.

Индустрията въ Бабадагъ е слабо развита. По-едрата индустрия е застжпена съ двѣ мелници, отъ които едната парна, а другата — моторна. И двѣтѣ мелници иматъ ограниченъ капацитетъ. По голѣмо значение иматъ занаятитѣ. Къмъ 1901 год. въ града имало слѣднитѣ занаятчии:

	майстори	калфи	чираци	всичко
всичко занаятчии	77	42	41	160
отъ тѣхъ:				
керемидари	1	—	—	1
подковари	4	1	4	9
каруцари	10	4	9	23
тютюнджии	3	4	6	13
пекари и хлѣбари	6	6	—	12

кошничари	3	3	—	6
мжжки шивачи	5	3	2	10
дамски шивачи	1	—	3	4
обущари	15	11	10	36

Непосрѣдствено прѣди войната въ града имало 10-на обущари, 10—12 желѣзари, които се занимаватъ съ поправка на машини, изработване на сѣчива и на каруци, 3—4 кожухари, 4 шивачи, 2 царвулари. Особно значение има желѣзарскиятъ занаятъ както въ Бабадагъ, така и въ цѣла Добруджа, въ връзка съ по-голѣмото употрѣбление на машини при обработването на земята. Тия желѣзари сж особно искусни при изработване на извѣстнитѣ добруджански каруци. Повечето занаятчии сж българи, една малка часть сж турци.

Пазаря въ Бабадагъ става въ Недѣля, когато дохождатъ селяни отъ близкитѣ села, за да купуватъ каквото имъ трѣбва и за да продадатъ малко масло, яйца, добитъкъ, сирене и др. под. Прѣди 20 години въ Бабадагъ ставалъ единъ пжть прѣзъ годината панаиръ, който траелъ единъ день; на тоя панаиръ били купувани и продавани разни стоки, но между тѣхъ първо мѣсто заемалъ добитъкътъ. Най-оживени търговски сношения Бабадагъ и повечето отъ селата поддържатъ съ Тулча. За Тулча се изнасятъ житата на Бабадагъ. Рогатъ и дребенъ добитъкъ въ незначителни количества се изнасялъ отчасти за Тулча, отчасти за Сулина, но конетѣ въ Бабадашко не сж прѣдметъ на износъ. Напротивъ, породисти коне се внасятъ отъ Русия. Вносътъ на манифактурни и колониални стоки иде отъ тритѣ голѣми пристанищни градове Браила, Галацъ и Тулча.

VII. Отъ Бабадагъ до Тулча.

Първото село, въ което се спирамъ, на пжть отъ Бабадагъ за Тулча е *Камберъ*; то брои 160 кжщи съ около 820 жители; отъ тѣхъ $^{2}/_{3}$ сж българи, а останалитѣ — ромънски прѣселници отъ Олтения и Молдова, заедно съ извѣстенъ брой ветерани. Прѣди 10—12 години въ селото нѣмало никакви ромъни. Българитѣ сж стари прѣселници отъ Еленско, Габровско, Търновско, Шуменско, Одринско. Въ селото има и около 15 сѣмейства гагаузи.

Условията на земедѣлието въ това село не се отличаватъ отъ ония на селата, за които вече се говори по-рано. И тукъ рѣдко става суша: селянитѣ помнятъ суша прѣзъ 1899 и 1904 година. Градушката е рѣдкость. За да се намѣри вода, трѣбва да се копае на една дълбочина отъ 15—20 метра. И въ Камберъ ечмикътъ заема първо мѣсто между земедѣлскитѣ растения, а слѣдъ него по редъ идатъ ржжьта, кукурузътъ, рапицата. Пшеницата става слабо, ала прѣди 15—20 год. тя давала добъръ добивъ, защото земята била по-силна. Рапица въ по-голѣми количества сѣятъ само отъ нѣколко години насамъ. А послѣднитѣ нѣколко лоши реколти на лена станали причина за ограничаване на засѣванитѣ съ това растение земи. И тукъ, разбира се, земята не си почива и не се тори. Оратъ на дълбочина „колкото една педя". Добриятъ събѣседникъ отъ селото е на мнѣние, че плитката орань повече съотвѣтствува на свойствата на тамошната почва: наистина, въ тия мѣста влагата е вече въ значително по-голѣми количества, отколкото въ южнитѣ части на Добруджа. Новоразработенитѣ земи даватъ срѣдно по 1500 — 1600 к. гр. ечмикъ на хектарь, а старитѣ — не повече отъ 800—1000 к. гр. Царевицата дава 800—1000 к. гр. на хектарь. Землището на селото е твърдѣ силно изложено на вѣтроветѣ, особно на така нарѣчения „бѣлъ" вѣтъръ, който духа откъмъ юго-западъ и прѣчи за узрѣването на зърното. Цѣлата работна земя на селото възлиза на 1600 хектара. Оратъ съ двубраздни плугове, влачени отъ 2 — 3 чифта коне, женатъ съ жетварки.

Прѣзъ 1887 и 1888 год. тукъ станалораз мѣрване и разпрѣдѣляне на земитѣ отъ страна на държавата. На селянитѣ била раздадена земя по 10 и по 8 хектаря на сѣмейство. Едно сѣмейство сега притежава срѣдно по 20 — 25 хектаря земя, ала има стопани, които притежаватъ и по-малко. Най-бѣдниятъ селянинъ отъ селото притежава $7^1/_2$ хектаря. Земята на нѣколко българи, които напуснали селото и се прѣселили въ България, била заграбена отъ държавата. Селото не притежава никаква мѣра, то нѣма сѫщеврѣменно и никаква паша, защото поради частичното разораване на държавнитѣ земи пущането на добитака въ тѣхъ е невъзможно. Прѣди 10-на години имало малко лозя, сега сѫ вече унищожени отъ филоксерата. Единъ хектаръ земя се продава за 300 — 400 лева. Скотовъдството вече не се намира въ онова положение, въ което било прѣди 10 и 20 години: селото има 2000 овце, 159 впрѣгатни коня, 72 други коня, 42 вола, 36 крави, 24 телета.

До селото се намира една парна мелница съ два камъка, принадлежаща на Петъръ Кирчевъ отъ Тулча.

Селото изнася храни, малко добитъкъ, масло и сирене за Тулча, отчасти за Бабадагъ. Маслото и сиренето се продаватъ главно въ Бабадагъ. Въ Камберъ имало популярна банка — т. е. кредитна кооперация. Въ това село, както и изобщо по цѣла Добруджа, българскитѣ селяни сѫ икономически много добрѣ и сѫ почти съвсѣмъ свободни отъ задължения било къмъ банки, било къмъ частни лица.

* * *

Слѣдующето село, въ което се спирамъ, е *Башкьой*, голѣмо чисто българско село съ 317 кѫщи и 2125 жители. Селянитѣ правятъ особно впечатление съ своя характеръ, и съ здравия си смъсълъ.

Между култивиранитѣ растения първо мѣсто заема ечмикътъ, слѣдъ който се редятъ царевицата, пшеницата и рапицата. Отъ 7 — 8 години насамъ тукъ вече не сѣятъ ленъ поради изтощението на почвата. Обикновено оратъ непосрѣдствено прѣди сѣенето и не оставатъ угарь. Торятъ само малка часть отъ нивитѣ. около 200 хектаря, при 3775 хектаря обработваема земя на цѣлото село. Земята е разпрѣдѣлена доста равномѣрно: единъ срѣденъ селянинъ има 20 — 25 хектаря. Най-богатиятъ селянинъ има 50 хектаря земя. Ония, които иматъ по-малко земя, взематъ подъ наемъ земи отъ държавата; тѣ плащали годишно на хектарь по 18

лева наемъ. Общината притежава около 200 хектаря земя, „плантация“ — разсадникъ за гора. Единъ хектаръ земя се продава отъ 450 до 700 лева. Оратъ съ еднобраздни и двубраздни плугове на дълбочина 10 — 15 с. м. Плуговетѣ се каратъ съ коне, каквито се впрягатъ по 2—3 чифта.

Лозята сѫ почти унищожени отъ филоксерата, но едно врѣме селото имало до 100 хектаря лозя. Въ селото имало прѣди войната 6000 овце, 50 чифта крави и волове и повече отъ 2000 коня. Една отъ причинитѣ за западането на скотовъдството се крие въ злоупотрѣбленията на разни чиновници и стражари, които имали обачай да взематъ безплатно млѣко и други млѣчни продукти отъ селянитѣ. Селянитѣ трѣбвало да плащатъ извѣстни такси, за да получатъ разрѣшение да пущатъ добитъка си на паша въ държавнитѣ и общински земи. Размѣритѣ на такситѣ възлизали на 1.50 лева на една крава, а на една овца 21—50 ст. Коневъдството взема въ послѣдно врѣме все по-голѣми размѣри и то за смѣтка на рогатия добитъкъ, който конетѣ постоянно измѣстватъ въ полската работа.

Бубарството и пчеларството сѫ слабо развити, но черницнта може да вирѣе. По-рано пчеларството било по-добрѣ застѫпено; било врѣме, когато въ селото имало дори до 2000 кошера. Причината за западането на пчеларството, споредъ свидѣтелството на мѣстнитѣ хора, трѣбва да се потърси въ злоупотрѣбленията на чиновницитѣ. Напослѣдъкъ започнали да сѣятъ малко тютюнъ.

Въ селото има двѣ бакалници, двѣ кръчми, три кафенета. Тамъ имало кооперация, задачата на която била, споредъ мнѣнието на селянитѣ, да събира вноски отъ пестеливия българинъ, за да ги раздава подъ форма на заемъ на разточителни ромъни, Селянитѣ ходятъ на пазарь въ Тулча и въ Бабадагъ. Главниятъ пазарь е Тулча, гдѣто тѣ носѣли храни, добитъкъ, сирене, масло.

* * *

Друго село, въ което се спирамъ за малко е *Аджиларъ*. То брои 166 кѫщи и 973 жители. Селото било основано прѣзъ 1852 г. отъ прѣселници изъ селата Хамамджи и Пилитли, а послѣднитѣ произхождали прѣдимно отъ Ново-Загорски, Старо-Загорски, Сливенски, Търновски и Одрински села. Това село притежава около 2800 хектаря обработваема земя, освѣнъ която въ землището на селото има и 95 хектаря държавна земя. Послѣднята била собственость на български селяни, които напуснали селото, а отъ

това се възползувала държавата за да окупира земята имъ. И въ Аджиларъ размѣритѣ на едно срѣдно селско притежание се движатъ между 20 и 25 хектаря. Броятъ на селянитѣ, които нѣматъ достатъчно собствена земя, и затова взематъ подъ наемъ чужда, възлиза на около 50 души. Земята била срѣдно плодородна. Наймного се сѣе ечмикъ и царевица, а слѣдъ тѣхъ пшеница. Ленъ вече не сѣятъ, понеже дава лошъ добивъ, но затова пъкъ пространството на засѣванитѣ съ рапица участъци постоянно расте. Селото има около 30 хектаря лозя, отъ които 20 сж стари и вече почти унищожени отъ филоксерата, а останалитѣ 10 хектаря сж нови, американски. Освѣнъ другитѣ земедѣлски машини, които обикновенно се употрѣбяватъ по тия мѣста, тукъ си служатъ и съ кукурузокопачки. Прѣзъ Юни и Юли тукъ оратъ малко угарьта, ала пакъ засѣватъ земята ежегодно. Ораньта е дълбока 20 — 25 с. м. Започнали вече да торятъ: сега селянитѣ хвърлятъ торъ върху повече отъ 100 хектаря. Срѣдниятъ добивъ е единъ при старитѣ и други при новообработванитѣ земи, така, при първитѣ той възлиза на 5—6 кила, а при вторитѣ — на 10 до 12 кила на хектарь, значи около 1200 — 1400 к. гр., а понѣкога, при много добра реколта и до 18 — 20 кила. Единъ хектарь земя струва 400 — 600 лева. Въ селото има около 1200 овце, около 300 глави рогатъ добитъкъ и около 600 коня. Прѣди войната броятъ на добитъка, особно на конетѣ, билъ значително по-голѣмъ. Тукъ оратъ съ коне и впрѣгатъ въ единъ плугъ по 2—3 чифта. Пчеларството е много слабо, но бубарството отъ извѣстно врѣме насамъ започва да се усилва. Въ селото има една малка парна воденица и двѣ вѣтърни.

* * *

Слѣдующето село, което лежи на пжтя ми, е *Каталой*. То има 324 кжщи съ 1855 жители, отъ които 362 българи, 403 ромъни 328 нѣмци, 659 италианци, дошли прѣзъ 1889 г. и 63 души евреи. Селото притежава около 2600 хектаря обработваема земя, отъ която 300 х. к. сж излазъ, а останалата е собственость на жителитѣ. И тукъ сѣятъ въ най-голѣмъ размѣръ ечмикъ, слѣдъ който се редятъ пшеницата, ржжьта, овесътъ, рапицата. Ечмикътъ заема половината отъ засѣваната площь; това се вижда отъ слѣднитѣ числа, които показватъ величината на земния добивъ на селото прѣзъ 1916 год. по отдѣлни култури: пшеница — 181600 к. гр.,

ржжь — 15700, царевица — 546900, ечмикъ — 1117500, овесъ — 40800, просо — 26000, къзълъ-дере — 75000, рапица — 67500 к. гр. Срѣдниятъ добивъ на хектарь отъ старитѣ земи възлиза на около 950—1000 к. гр., но при добра реколта добивътъ надминава 1500 к. гр Новообработванитѣ земи даватъ 50% повече отъ старитѣ.

Въ техниката на земедѣлието не се забѣлѣзватъ нѣкакви разлики въ сравнение съ другитѣ села въ тая область. Вършитбата се извършва съ помощьта на коне, а отчасти съ помощьта на една парна вършачка, съ която разполага селото. Различно отъ много други села, въ Каталой има двѣ машини за сѣяне.

Въ това село срѣднята селска земна собственость възлиза на 20—25 хектаря. Селото притежава около 2000 овце, 1000 крави, 30—40 чифта волове, 1500 коня и значителенъ брой свини. Лозята сж на западане отъ 15—20 год. насамъ. Вода за пиене се намира обикновено на 4—5 метра дълбочина, но понѣкога трѣбва да се копае и до 25 метра.

Занаятитѣ и търговията въ Каталой сж прѣдставени отъ петима бъчвари, четирима желѣзари, 8 бакалници и кръчмари. Въ селото има двѣ вѣтърни воденици, ала тукъ има и парна мелница съ три камъка, приспособена и за добиване на рапично масло.

* * *

Едно отъ интереснитѣ села на сѣверна Добруджа е *Саржкьой*, разположено на брѣга на езерото *Разелмъ*, единъ отъ найголѣмитѣ риболовски центрове на Добруджа. Саржкьой брои около 1000 кжщи; то има около 3500 жители. Отъ тѣхъ български сж 4 сѣмейства, ромънски — 14, гръцки — 2, а всички останали сж липовански.

Въ землището на селото има 2700 хектара земя, отъ която 1000 х. к. принадлежи на държавата. Само съ земедѣлие се занимаватъ около 100 сѣмейства. Всички останали се занимаватъ главно съ риболовство, и отчасти съ земедѣлие. И тукъ, както навсѣкждѣ въ Добруджа, първо мѣсто по засѣването пространство държи ечмикътъ, слѣдъ който идватъ царевицата, пщеницата, ръжьта, фасулътъ, рапицата. Различно отъ други мѣста тукъ се употрѣбява торътъ, но въ твърдѣ ограничени количества. Оратъ 10—12 с. м. дълбоко, впрѣгатъ два чифта коне. Парни вършачки и машини за сѣене липсватъ, но има доста жетварки и кукурузороначки. Срѣд-

ниятъ добивъ отъ старитѣ земи възлиза на 6—700 кгр. на хектарь, а онзи отъ новитѣ се движи между 1500 и 2000 кгр. Допрѣди 40 години, когато ужъ имало обичай да се оставя угарь, земниятъ добивъ билъ по-голѣмъ. Цѣната на земята се движи обикновенно между 300 и 350 лева за единъ хектарь. Скотовъдството западнало въ послѣдно врѣме. Броятъ на овцетѣ е сравнително малъкъ, намалялъ е така сѫщо броятъ на говедата и конетѣ. Прѣди войната въ Сарѫкьой имало 800 чифта крави и волове и повече отъ 1500 коня. Селото имало по-рано около 100-ина хектара лозя, но тѣ сѫ сега на изчезвине. Едно врѣме селото добивало годишно до 1 мил. кгр. вино. Отъ нѣколко години насамъ е започнато възстановяването на лозята съ американски пръчки: досега сѫ възстановени около 15 х. к.

Въ Сарѫ-кьой има 8 чайни трактири, 6 бакалници и 4 кръчми. Селото принадлижи къмъ търговската сфера на Тулча.

Най-главното занятие на липованитѣ въ Сарѫ-кьой е риболовството. Прѣзъ лѣтото на 1917 год. въ селото имаше 204 души риболовци отъ самото село и 42 души външни, отъ други села. Прѣзъ врѣме на голѣмия сезонъ на ловидбата — 15-ти августъ до 6-ти декември — броятъ на външнитѣ риболовци, се възкачва до 300 души. Езерото Разелмъ обгръща една площь отъ около 1500 кв. клм., при дължина 90 клм.; то обьема слѣднигѣ по-малки басеини: Разелмъ — 36000 х. к., Головица — 6800, Змеица — 5600, Синое — 16400, останалата часть сѫ нѣколко по-малки езера, мочурливи мѣста и блата. Срѣднята дълбичина на езерото въ нормално врѣме възлиза на 2—2$^1/_2$ метра. Това езеро дава годишно около 4$^1/_2$—5 мил. кгр. риба, отъ която 30% се пада на селото Журиловка, а останалитѣ 70% на Сарѫкьой. Между уловената риба първо мѣсто заема шаранътъ — около 2 мил. кгр., слѣдъ който иде платиката — до 1 мил. кгр. Освѣнъ тия риби, ловятъ се въ не незначителни количества бела риба, кефалъ, сомъ, карагьози. Въ Журиловка се лови около 200000 кгр. луксозна риба — моруна, есетра, паструга и се добива до 5000 кгр. черенъ хайверъ. Споредъ свѣдѣния на свѣдущи лица, въ цѣлата область на Добруджа годишниятъ добивъ на рибата възлиза на 14—15 мил. кгр. Отъ него една голѣма часть — около 4$^1/_2$—5 мил. — се падатъ на делтата, и то на слѣдующитѣ мѣста: *Моругьолъ* — 50000 кгр. щука, шаранъ, моруна, есетра, карагьози; *Караорманъ* — 40000 кгр. сѫщитѣ риби, освѣнъ карагьози; *Периправа* — 80000 кгр. шаранъ, щука, карагьози; *Розети* — 20000 кгр. разни риби. Въ

устието *Св. Георги* се лови до 2 мил. кгр. риба, отъ която 1 мил. кгр. моруна, есетра и паструга и около $^1/_2$ мил. кгр. карагьози; въ сѫщото устие се добива до 30000 кгр. черенъ хайверъ. При *Сулина* ловидбата достига до 200000 кгр., отъ които 100000 кгр. карагьози, 20—30000 кгр. шаранъ. Въ *Матица* ловътъ възлиза на около 500000 кгр., главно шаранъ, бѣла риба, щука; въ *Горгова* сѫщо се лови до 500000 кгр. риба отъ сѫщия видъ; сѫщото количество въ *Мила довуещъ*; въ *Чумурли* — 200000 кгр., въ *Килия веке* — 200000 кгр., отъ която малка часть моруна и есетра, въ *Пардина* — 200000 кгр. сѫщо такава риба, въ *Свищовка* — 100000 кгр., въ *Сомова* — 100000 кгр., въ *Жижила* — 500000 кгр., отъ която по-голѣмата часть е шаранъ. Добруджанскиятъ брѣгъ на Дунава отъ Тулча до Галацъ дава годишно около $1^1/_2$ мил. кгр. Останалиятъ брѣгъ до Силистра дава около 2—$2^1/_2$ мил. кгр. риба. Навсѣкѫдѣ главната риба е шаранътъ. Най-много моруна и есетра се лови въ рѫкава Св. Георги.

Риболовството въ Добруджа се намирало подъ контролата на държавата. Рибарницитѣ били държавни и тѣ раздавали позволителни за ловене на риба. Уловената риба могла да бѫде продавана само отъ държавата, която задържала за себе си 33% отъ реализираната стойность — 30% за своята часть и 3% за извършенитѣ отъ нея разходи. Отъ стойностьта на соленатa риба държавата задържала за себе си 26% и свърхъ това и 3% за розходитѣ. Отъ останалата часть на добитата отъ продажбата на рибата сума търговцитѣ, които доставяли рибата на държавата въ Тулча, заплащали уговорената цѣна на самитѣ риболовци, а останалото задържали за себе си. Уловената въ езерото Разелмъ и въ делтата риба била продавана въ Тулча. Добиваната стойность отъ продажбата на цѣлото уловено въ Добруджа количество се движи между 10 и 15 милиона лева. Цѣнитѣ на рибата въ Тулча били слѣднитѣ: моруна, есетра и паструга — 150 лева за 100 кгр., останалата риба отъ 80 до 100 лева за сѫщото количество. Въ Галацъ цѣнитѣ били по-високи: шаранъ и щука — отъ 70 до 200 лева, сомъ отъ 60 до 150 лева, моруна отъ 100 до 200 лева, есетра отъ 100 до 250 лева за 100 кгр. Черниятъ хайверъ се продава по 20 до 40 лева (моруна) и по 20 до 30 лева (есетра) за единъ кгр. Доходътъ на ромънската държава отъ риболовството въ Добруджа се движилъ между 3 и 5 мил. лева, а разходитѣ, които тя прави ежегодно за подържане и контролиране на риболовството възлиза на около 1 мил. лева. Улесненията,

които държавата оказвала на риболовцитѣ били: намаление на цѣната на сольта, която била отстжпвана вмѣсто за 11, само по 3 лева 100-тѣ кгр. и доставката на конци за мрѣжи на по-низки цѣни. Освѣнъ това, държавата поемала върху си и една третя отъ стойностьта на употрѣбения ледъ, а така сжщо и една третя отъ разноскитѣ по прѣвоза на рибата до мѣстото на продажбата й.

* * *

Отъ Сарж Кьой се отправихъ прѣзъ Хаджи Гьолъ, Сарж-гьолъ, и Бей Буджакъ за *Моругьолъ*. Моругьолъ е хубаво село съ около 200 кжщи и съ малоруско население, произхождаще отъ Бесарабия, Аккермански уѣздъ. То се прѣселило въ Добруджа прѣди 120—130 год. и то, споредъ тѣхнитѣ думи, „за да се отърве отъ пакшината на поляцитѣ". Ала въ самото село Моругьолъ малоруситѣ дошли едвамъ прѣди 40 год; по-рано населението на селото състояло изключително отъ татари.

Селото притежава около 1700 хектаря земя. И тукъ сѣятъ ечмикъ, и чакъ слѣдъ него се редятъ другитѣ култури: овесътъ, царевицата, рапицата. Пшеницата сѣятъ въ извънредно малки количества, и затова населението на това село, като едно голѣмо изключение въ Добруджа, не може да се изхрани отъ собственото си зърнено производство, та е принудено да купува ежегодно около 50—70000 кгр. брашно отъ вънъ. Лозя въ това село нѣма. Колкото се отнася до скотовъдството, трѣбва да се отбѣлѣжи, че прѣди намѣсването на Ромъния въ европейската война, въ селото имало около 500 вола и крави, 300 коня и 1200 овце. Тукъ оратъ съ коне, като впрѣгатъ въ единъ плугъ по 2—3 чифта, а земята ровятъ на дълбочина 15—16 с. м. Единъ хектаръ при срѣдня реколта дава отъ 7—8 кила, ала при добра реколта може да се получи и двойно количество. И тукъ, както въ повечето мѣста на Добруджа, нѣма обичай да се използува торътъ за възвръщане силитѣ на почвата и даже населението има погрѣшното мнѣние, че почвата въ землището на селото не търпи торъ.

Въ селото има двѣ кръчми, двѣ бакалници и два чайни трактира.

Най-важното занятие на малоруситѣ въ Моругьолъ слѣдъ земедѣлието е риболовството. Съ това занятие се занимаватъ,

около 180 души риболовци, които ловятъ риба въ езерата Разелмъ, Драново, въ канала при Дунавецъ, въ Узлия, Исаково и въ канала св. Георги. При самото село годишниятъ уловъ зъзлиза на не повече отъ 50000 кгр., ала риболовцитѣ отъ Моругьолъ ловятъ годишно въ всички споменати по горѣ мѣста на езерото до $1^1/_4$—$1^1/_2$ мил. кгр. риба, отъ която половината е шаранъ, $^1/_8$ — щука, а останалата часть — линъ, каракуда и бабушка. Срѣдниятъ годишенъ приходъ на единъ риболовецъ възлиза на около 2000 лева.

VIII Тулча

Пжтя за Тулча върви почти по самата бойна линия. Минавамъ прѣзъ Махмудия, гдѣто значителенъ брой липовани се занимаватъ съ риболовство и съ плетене на риболовни мрѣжи, прѣзъ Пърлица и прѣзъ Молкочъ, нѣмско село, което по благоустройството си прилича на малко градче.

Тулча прави впечатление на старъ градъ и на градъ съ култура. Улицитѣ сж широки и чисти, павирани съ камъни. Зданията правятъ впечатление съ своята масивность и съ простия си стилъ. Градътъ сега е пустъ, защото военнитѣ дѣйствия принудили населението да го напусне. Ала по всичко изглежда, че въ нормално врѣме той е единъ живъ търговски градъ съ будно и културно население, въ срѣдата на което, както по своето икономическо положение, така и по своята компактность и национално съзнание първенство държи българскиятъ елементъ. Въ началото на 1913 г. градътъ броилъ 21, 727 жители.

Срѣщамъ изъ пуститѣ улици група млади българи отъ Тулча търговци и чиновници. Ние се разхождаме заедно и говоримъ върху вѣроятното бждаще на града. Българската недовѣрчивость и положителность сж безъ край: никой не е сигуренъ, че Тулча ще остане българска. Въ това врѣме надъ нашитѣ глави хвърчатъ снаряди: руситѣ обстрѣлватъ една наша батарея, която се намира надъ града и нѣкои снаряди попадатъ въ самия градъ. А пушечната стрѣлба върви непрѣкъснато. За да не се даватъ безполезни жертви, отворитѣ на улицитѣ къмъ Дунава сж прѣградени съ дъски, въ които отъ врѣме на врѣме рекуширатъ съ голѣмъ трѣсъкъ куршумитѣ, които идатъ оттатъкъ Дунава.

На другия день прѣди обѣдъ направихъ моята малка анкета въ кметството съ любезното съдѣйствие на нѣколко души граждани. Азъ научихъ, че снѣжната зима въ Тулчанско започва къмъ срѣдата на Февруари. Ала количеството на снѣга става отъ година на година по-малко: прѣзъ послѣднитѣ години рѣдко дебелината на падналия снѣгъ надминава $^1/_2$ метъръ. Не е било така прѣди 40 и повече години, когато не рѣдко снѣгътъ покривалъ земята

съ пластъ отъ 1—1½ метра. Дунавътъ замръзва къмъ края на Декември, а размръзва къмъ срѣдата на Февруари. Въ продължение на една само седмица ледътъ се стопява и свлича: плуването по рѣката започва къмъ края на Февруари. Сѣидбитѣ не страдатъ отъ заливание, защото брѣгътъ откъмъ Тулча е високо. По-низко сж зеленчуковитѣ градини и тѣ именно биватъ заливани понѣкога отъ водитѣ на Дунава. Хората помнятъ голѣма вода прѣзъ 1897 г.; но и отъ петь години насамъ водата на Дунава не е малка, което се намира въ връзка съ изобилието на дъждоветѣ прѣзъ тоя периодъ. Голѣми суши се помнятъ прѣзъ 1884, 1899 и 1903 години. Градушката е рѣдко явление и загубитѣ отъ нея едва ли надминаватъ срѣдно 1 на %.

Плодородностьта на земята въ Тулчанско изобщо се смѣта за твърдѣ висока. Това се дължи на голѣмия процентъ на новитѣ земи, които се намиратъ подъ обработка въ тоя край. И тукъ старитѣ земи, поради недостатъчна и нерационална обработка, сж много изтощени. Тукъ нѣматъ обичай да сѣятъ царевицата въ редове и при това я копаятъ само единъ пжть. Угаръ обикновено не оставятъ и торенето на земята е чуждо на селското население, макаръ че напослѣдъкъ то започва да си пробива пжть. Оратъ на дълбочина 15—18 см., съ два чифта коне и употрѣбяватъ много често плугове съ двѣ бразди. За най-добри земедѣлци въ Тулчанско се смѣтатъ българитѣ, слѣдъ които идатъ нѣмцитѣ и италианцитѣ; ромънитѣ заематъ послѣдно мѣсто. Прави впечатление, че ромънското правителство не се е интересувало достатъчно отъ развитието на земедѣлието въ Добруджа. Въ Добруджа не е имало земедѣлски училища и агрономи, които да съдѣйствуватъ за рационализиране на земедѣлското производство. Това се дължи на чокойската система на земедѣлието въ Ромъния, гдѣто голѣмиятъ интересъ на държавата къмъ земедѣлието се съсрѣдоточава къмъ чокойскитѣ земи, а чокоитѣ нѣматъ нужда отъ държавна помощь въ това отношение, тъй като тѣ сами притежаватъ нуждитѣ срѣдства, за да си наематъ необходимитѣ технически ржководители.. Но докато отсжтсвието на тоя институтъ въ чокойска Ромъния оттатъкъ Дунава не е попрѣчило за техническото развитие на земедѣлието, въ Добруджа, гдѣто царува дребната и срѣднята селска собственость, тая липса се чувствува силно.

Въ Тулчанско зимницата се сѣе обикновено между 20 Септември и 15 Декември, докато засѣването на лѣтницата започва къмъ 10 Февруари. Царевицата може да се сѣе най-късно до 10

Май, житото до 25 Мартъ, а ечмикътъ до 23 Априлъ. Жетвата на зимния ечмикъ започва къмъ 5 Юни, а оная на останалитѣ култури къмъ 15—20 Юни. И тукъ, както другадѣ изъ Сѣв. Добруджа, най-много се сѣе ечмикътъ, слѣдъ това идатъ пшеницата, рапицата, царевицата. Въ Тулчанско сѣятъ малко повече пшеница, отколкото въ другитѣ мѣста, което се дължи на по-голѣмия процентъ на новоразоранитѣ земи. Въ минало врѣме сѣели въ голѣми количества ленъ, но сега вече го изоставятъ, защото изтощава силно почвата. Срѣдниятъ добивъ на хектарь при старитѣ земи възлиза на 8—10 кила, а при новитѣ на 15—20.

Въ Тулчанско има само два чифлика съ повече отъ 1000 хектаря. Земята е разпрѣдѣлена тукъ, какво и въ Бабадагъ, много по-равномѣрно, отколкото въ Кюстенджанско, и несравнено по-равномѣрно, отколкото въ Ромжния отвъдъ Дунава. Прѣзъ 1904 година българитѣ отъ окржгъ Тулча притежавали 38.3% отъ обработваемата земя, а ромънитѣ само 34.4%. Въ сжщия окржгъ на глава отъ населението се падало 1.2 хк. земя при ромънитѣ, и 2.4 хк. при българитѣ. Българитѣ въ Тулчански окржгъ притежаватъ, слѣдов., повече земя отъ ромънитѣ. Това положение на нѣщата е дало поводъ на Георги Ангелеско да напише слѣднитѣ редове: „Цифритѣ (за разпрѣдѣлението на земната собственость въ Тулчански окржгъ) сж твърдѣ краснорѣчиви и ни освобождаватъ отъ всѣкакви коментарии. Отъ една страна, като ромъни ние не можемъ да не съжаляваме за това положение на нѣщата, отъ друга страна пъкъ, симпатията, която имаме къмъ тия българи (но, разбира се, не къмъ нѣколко екзалтирани учители, които се опитватъ да вдъхнатъ въ душата на българската младежь въ Добруджа прѣвратни идеи), въ по-голѣмата си часть честни, чисти и икономични земедѣлци, добри християни, моралностьта на които не оставя да се желае нищо повече, ни прѣчи да имъ се сърдимъ, че тѣ, благодарение на липсата на далновидность у ромънската администрация сж успѣли да придобиятъ толкова много обработваеми земи". По-нататъкъ авторътъ си поставя въпроса, какво трѣбва да бжде бждещето поведение на ромънското правителство и отговаря на тоя въпросъ по слѣдния начинъ: „Ромънската държава, която има голѣмъ интересъ да покровителствува всичкитѣ си поданици, безъ разлика на народность и религия и да не унищожава симпатиитѣ на никои измежду доведенитѣ синове на отечеството, е длъжно да се отнася твърдѣ бащински спрѣмо своитѣ поданици българи, за да имъ покаже, че докато дѣйствуватъ като добри ромънски граж-

дани, тѣ ще се наслаждаватъ съ сѫщото спокойствие, както всички други граждани на страната. Но понеже всѣко политическо господство, което нѣма за основа едно етническо надмощие, рискува да остане врѣменно, нашитѣ държавни интереси и въ сѫщото врѣме нашето национално достоинство ни задължаватъ да укрѣпимъ ромънския елементъ на провинцията въ численно, просвѣтително и економическо отношение. Грижата да се осигури численното прѣвъзходство на ромънския елементъ въ Добруджа е била слабо проявена. Какво се чака още за да се пристѫпи къмъ прѣмахване на опасностьта да бѫдемъ погълнати отъ славянитѣ? Печалната сѫдба на градоветѣ отъ Молдавия, гдѣто болшинството отъ населението е еврейско, като че не е достатъчна за да отвори очитѣ на нашитѣ управници. Колебаятъ ли се тѣ по отношение на срѣдствата, които трѣбва да бѫдатъ употрѣбени? Никой не иска отъ тѣхъ да потискатъ чужденцитѣ. Най-ефикасното и най-простото би било да се отстѫпятъ всички обработваеми земи, които принадлежатъ на държавата, на ромънитѣ, които живѣятъ въ присъединенитѣ провинции; ако това не бѫде достатъчно, тогава да се изкупуватъ отъ страна на държавата всички земи, които частни лица биха били готови да продадатъ и да се продаватъ отпослѣ на ромънскитѣ селяни" (G. Augelesco — Etude sur la Dobrodja, Paris, 1907, стр. 66—57). И наистина, отъ 1903—1904 г. насамъ ромънското правителство е проявило въ Тулчанско една твърдѣ особна ревность къмъ икономическо потискане на българския елементъ и всѣкакво съдѣйствие на доведенитѣ за цѣлитѣ на колонизационната политика ромъни. Ромънскитѣ власти започнали да използуватъ разни прѣдлози, за да затрудняватъ или правятъ невъзможно владѣнието на недвижима собственость отъ страна на българитѣ. Така, често било затруднявано владѣнието на българи, подъ прѣдлогъ, че не живѣятъ въ мѣстото, гдѣто се намиратъ имотитѣ имъ. Отнемани били и земитѣ на ония българи, които 2 или 3 години подъ редъ не плащали вноскитѣ си срѣщу покупната цѣна на земитѣ, едно врѣме продадени отъ държавата. По тоя начинъ прѣзъ послѣднитѣ години около 10% отъ българскитѣ земи прѣминали въ рѫцѣтѣ на ромънитѣ. Разбира се, всѣки може да си прѣдстави каква ще бѫде сѫдбата на българитѣ отъ Тулчанско въ бѫдеще при това особно отнасяне на ромънскитѣ власти къмъ тѣхъ! Макаръ че ние българитѣ сме доста скромни, тукъ му е мѣстото, гдѣто ние съ право можемъ да кажемъ: въ нашата страна инороднитѣ елементи сѫ по-силно застѫпени, отколкото въ много други балкан-

ски страни, никой, обаче, не може да посочи нито на единъ случай на систематическо, а особно на икономическо потискане на чужди народности въ България.

Различно отъ по-голѣмата часть на Добруджа, въ Тулчанско сѫ добрѣ развити лозарството и овощарството и то главно въ Тулча, Телица, Николицель, Исакча. Лозята въ тая мѣстность даватъ много добро грозде и бѣлитѣ вина, които се добиватъ тукъ, сѫ особно реномирани. Отъ десетина години насамъ загиналитѣ отъ филоксерата стари лози се замѣняватъ съ американски, пространството на които вече съставлява повече отъ 50% отъ общото пространство на лозята въ окрѫга.

Добрѣ развити въ Тулча сѫ занаятитѣ, които и тукъ сѫ прѣдставени въ ония свои клонове, които имахъ случай да констатирамъ и въ нѣкои други градове на Добруджа. Най-добрѣ застѫпенитѣ занаяти сѫ желѣзарството, абаджийството, шивачеството, бъчварството, тапицерството, каруцарството и др. Най-добрѣ поставени измежду всички занаяти сѫ желѣзарството и каруцарството. Къмъ 1901 год. въ гр. Тулча били прѣдставени слѣднитѣ по-главни видове занятия:

	майстори	калфи	чираци	всичко
всичко	317	308	198	823
отъ тѣхъ:				
керемидари	5	6	—	11
златари	3	12	6	21
желѣзари	5	1	1	7
подковари	3	3	5	11
каруцари	10	4	5	19
тенекеджии	9	2	3	14
стругари и майстори на дървени каруци	18	19	23	60
работници по черквитѣ	22	6	8	36
лодкари	6	5	3	14
тютюнджии	2	7	—	9
кожари и кожухари	11	21	8	40
производители на минерални води, соди	2	3	2	7
халваджи и бозаджии	6	1	2	9

	майстори	калфи	чираци	всичко
пекари и хлѣбари	20	34	5	59
абаджии	3	9	3	15
мжжки кроячи	25	11	9	45
дамски кроячи	10	—	11	21
шапкари	7	14	5	26
обущари	50	93	71	214
опинчари	3	8	—	11
зидари	12	—	—	12

Българитѣ се смѣтатъ за твърдѣ добри занаятчии. Въ Тулча, както и въ селата Махмудия, Сарж-кьой и Журиловка, за които вече споменахъ, се практикува плетенето на риболовни мрѣжи въ формата на домашна индустрия. Въ Тулча съ това занятие се занимаватъ повече отъ 500 кжщи, изключително липовански.

И по крупната индустрия е сравнително добрѣ застжпена въ Тулча, Още прѣзъ 1869 г. въ Тулча имало 4 парни мелници и една модерна стругарница (в. Дунавъ, 1869, № 365). На първо мѣсто сега стоятъ мелницитѣ на братя Стоеви, Иванъ Русевъ и Стойчо Атанасовъ, братя Сазонови, Тома х. Стояновъ, Фишеръ. Въ Тулча се намира и голѣмата дъскорѣзница на Аврамиди, при която има и мелница; тия двѣ заведения разполагатъ съ около 150 конски сили. Ала най-голѣмото индустриално заведение въ Тулча е кожарската фабрика на братя Проданови, на самия брѣгъ на Дунава. Въ тая фабрика въ нормално врѣме работятъ повече отъ 250 души работници, машинерията въ нея е модерна и приспособена за широко производство. За голѣма жалость нейнитѣ стопани не бѣха въ Тулча, поради което не можахъ да събера по-подробни свѣдѣния за нея. Азъ посѣтихъ фабриката, слѣдъ като взехъ съотвѣтното разрѣшение отъ командира на нашата пѣхотна позиция: фабриката се намира на самия брѣгъ на Дунава, прѣдъ нашитѣ прѣдни линии и на не повече отъ 300 крачки отъ рускитѣ окопи на другата страна на рѣката. Фабриката ми направи добро впечатление: тя работѣше за нуждитѣ на армията и изкарваше значителни количества гьонъ. Чудно бѣше, че въпрѣки голѣмото движение въ нея, руситѣ никога не я обстрѣлваха съ артилерия, при всичко че биха могли за половинъ часъ да я прѣвърнатъ въ развилини.

Тулча е старъ търговски градъ. Това читателя ще да е забѣлѣжилъ въ онова изложение за историческото развитие на тър-

говията въ Добруджа, което направихъ по-рано. Тулча билъ въ турско врѣме най-голѣмиятъ търговски центъръ на Сѣверна Добруджа, който по своето значение надминавалъ Кюстенджа. Споредъ Baron d'Hogguer (Renseignements sur la Dobrojia, Bucarest, 1879, стр. 23) прѣзъ 1876 г. отъ Тулча били изнесени произведеиия за 5,8 мил. лева, е били внесени чужди такива за 3.9 мил. лв. Между изнесенитѣ стоки първо мѣсто заемали стокитѣ прѣдназначени за Турция на стойность 2.2 мил лева, състоящи се главно отъ храни и сирене; за Англия прѣзъ сѫщата година били изнесени така сѫщо храни и сирене за 1.3 мил. лева, за Русия — вълна, риба и хайверъ за 0.7 мил. л., за Франция — жито и вълна за 0.5 мил. л., за Ромъния — риба и гориво за 0.28 мил. л., за Австрия — вълна и рѫжь за 0.2 мил. л., за Холандия — храни за 0.2 мил. л., за Гърция — жита за 0.19 мил. л., за Италия — храни за 0.17 мил. л. Прѣди присъединението на Добруджа къмъ Ромъния, прѣзъ Тулча изнасяли ежегодно до 100,000 овце, които поемали сухия пѫть за Цариградъ а така сѫщо доста голѣмо количество едъръ добитъкъ, и до $1^1/_2$—2 мил. кгр. вълна. По причина на доброто състояние на зеленчукарството, отъ околностьта на Тулча винаги имало износъ на зеленчуци за Сулина, Браила и Галацъ. Отъ край врѣме търговията въ Тулча се намирала найглавно въ рѫцѣтѣ на българитѣ. Прѣзъ послѣднитѣ години икономическото значение на ромънитѣ въ града започнало да се засилва, главно благодарение на съзнателното въздѣйствие на правителството, което давало на ромънскитѣ търговци въ Тулча всѣкакво морално и материално съдѣйствие. Въпрѣки това, българитѣ още продължаватъ да сѫ първостепененъ икономически и търговски факторъ въ Тулча.

Макаръ и засѣгната отъ голѣмото търговско развитие на Кюстенджа, Тулча продължава да има своето търговско значение за единъ опрѣдѣленъ хинтерландъ, благодарение на това, че тоя хинтерландъ прѣдставлява една плодородна и разнообразна земедѣлска область, и че лежи на онзи пѫть, по който минаватъ голѣми морски параходи за да стигнатъ Галацъ и Браила. Споредъ ромънската статистика на външната търговия, вносътъ, на Тулча прѣзъ 1913 г. възлизалъ на 3255 тона за 2.1 мил. лева, а износътъ — на 48609 тона за 6.1 мил. лева. Най важнитѣ категории на внесенитѣ и изнесенитѣ стоки сѫ слѣднитѣ:

Видъ на стокитѣ	вносъ колич. тони	вносъ стойность въ лева	износъ колич. тони	износъ стойность въ лева
Живи животни	44	72730	—	—
Хранителни произведения отъ животни	34	33595	14	11376
Произведения отъ животни нехранителни	6	2462	—	—
Кожи и произведения	31	46097	42	29425
Вълни, перя, произведения	1	8232	2	5925
Отпадъци и разни животински материи	4	5359	19	5371
Храни и произведения	70	20512	41298	5482549
Зеленчуци, цвѣтя, сѣмена	194	46776	1918	417197
Растителни масла	133	119947	—	—
Питиета	3	6239	—	—
Плодове, колониални стоки	478	138314	—	81
Захарь и произведения	131	66576	—	—
Дървенъ материалъ, дървени произведения	721	299835	1253	42596
Растителни текстилни материи и произведения	212	442299	2	8560
Готови дрѣхи	26	72717	7	4155
Хартия	2	3572	—	—
Целулоидъ	—	170	—	—
Каучукъ, гутаперча, растителни сокове	7	6045	487	38956
Минерални води и соль	16	6412	—	—
Земи, камъни и произведения	49	20588	3563	6233
Стъклария	82	39369	—	—
Петроль	115	30684	4	710
Метали и произведения	565	271991	—	—

Видъ на стокитѣ	колич. тони	стойность въ лева	колич. тони	стойность въ лева
Машини	232	262132	—	—
Часовници	1	3251	—	—
Химически произведения и медикаменти	62	51821	—	1
Парфюмерия	—	3660	—	—
Бои и лакове	28	19052	—	—
Експлозиви	1	1800	—	—

Главнитѣ износни стоки отъ Тулча сж, слѣдователно, хранитѣ и зеленчуцитѣ. Отъ горнитѣ данни се вижда, че понастоящемъ Тулча стои, по размѣритѣ на външната си търговия, много по-назадъ отъ Кюстенджа, нѣщо, което става твърдѣ естествено, като се вематъ прѣдъ видъ естественитѣ и изкуствени условия за търговското развитие на Кюстенджа отъ 40 години насамъ. Твърдѣ интересно е, обаче, обстоятелството, че външната търговия на Тулча не може да стигне размѣритѣ на търговията даже на Хърсово, който прѣзъ 1913 год. е направилъ за 160,395 лв. вносъ, но за 10,962,245 лв. износъ (отъ цѣлата тая сума 10.5 мил. лева сж само храни). Цифритѣ за външната търговия на Тулча ни показватъ, че търговското значение на Тулча отъ присъединението на Добруджа къмъ Ромъния насамъ е сжществено намаляло.

IX. Отъ Тулча до Мачинъ.

Първото село, въ което се спираме на пжтя си, е *Фрекацей*. Селото брои 258 кжщи съ около 1300 жители, отъ които 900 сж българи, 200 — ромъни, 100 — турци, 20 — руси, 15 — гърци. Българитѣ дошли тукъ прѣзъ кримската война; тѣ сж прѣселници отъ с. Чушмели, Болградско, но произхождатъ отъ с. Калипетра, Провадийско, а отчасти отъ нѣкои села на Одринско и Ямболско. Голѣмата часть отъ ромънитѣ сж нови прѣселници; прѣзъ послѣднитѣ 10 години дошли въ селата 30—35 сѣмейства. По-старитѣ ромънски жители, малко на брой, произхождатъ отъ Олтения отчасти отъ Молдавия. Тѣ се намирали подъ силно българско влияние, женили се за българки и по правило въ тѣхнитѣ кжщи се говорѣло български.

Въ това село снѣгътъ пада обикновено къмъ 15-ти декември и се държи до 10—15 февруари. Послѣднитѣ голѣми суши, които се помнятъ, станали прѣзъ 1902—1903 г. Градушка пада съвсемъ нарѣдко: тукъ не помнятъ такива отъ 12 години насамъ. Главнитѣ вѣтрове, които духатъ тукъ, сж морскиятъ и сѣверозападниятъ: първиятъ докарва суша, а вториятъ--дъждъ. За кладенци се копае на различна дълбочина, споредъ това, дали мѣстностьта се намира по-близо или по-далече отъ гората: въ първитѣ вода се намира на 2—3метра, а въ вторитѣ — едвамъ на 18 метра дълбочнна.

Земята въ Фрекацей се смѣта за твърдѣ плодородна. Тя е нова земя, защото обработването ѝ започнало едвамъ прѣди 30 години. По-рано цѣлото землище било гора, всрѣдъ която било застроено селото. Тукъ оратъ на дълбочина около 15 с. м. и сѣятъ ежегодно. Най често орането се извършва съ помощьта на два чифта коне. На нивитѣ не се изнася никакъвъ торъ. Най-много засѣвана култура е ечмикътъ, слѣдъ който идатъ пшеницата, ржжьта, рапицата, ленътъ. Въ малки количества тукъ сѣятъ и люцерна. Отъ нѣколко години насамъ си пробива пжть тютюнътъ, за който, както изглежда, условията на тая область сж благоприятни. Землището на селото обгръща около 3800 х. к. заедно съ излаза, който билъ образуванъ, като се вземало по 20%

отъ парцелиранитѣ и раздадени отъ ромънитѣ земи. Тукъ имало и общински разсадникъ отъ около 5—600 х. к., ала тая земя била раздадена прѣзъ 1905 год. на настаненитѣ въ селото ветерани. Срѣдниятъ добивъ на ечмика е около 10—12 кила, ала въ добри години надминава 18—20. Въ Фрекацей има около 70—80 хектаря лозя, заразени и поразени отъ филоксерата. Отъ извѣстно врѣме насамъ започнали да ги подновяватъ: сега въ селото има $2^1/_2$ х. к. американски лозя.

Единъ хектарь земя струва 5—600 лева. Въ земедѣлската работа употрѣбляватъ еднобраздни и двубраздни плугове, жетварки, кукурузороначки, вѣячки; вършитбата се извършва съ коне.

Прѣди послѣднята война селото имало около 2000 овце, 1200 коне, 200 крави и волове, 250 свини. Въ турско врѣме броятъ на овцетѣ въ Фрекацей възлизалъ на около 10—15000. Но тогава обработваемата земя не надминавала 500 х. к., а цѣлата останала земя била пасбище. Бубарството е слабо развито и задоволява само мѣстни нужди.

Въ селото има двѣ кръчми, 5 чайни трактири, 2 воденици на вода и 4 на вѣтъръ. Но въ сѫщото село има и една парна мелница съ 2 камъка и 18 конски сили, която принадлежи на Димитъръ Димовъ отъ с. Аджиларе. Пазарниятъ центъръ е Тулча, гдѣто фрекацейци продаватъ жито, свинска мась, сирене, млѣко, яйца и то въ вторникъ и сѫбота.

* * *

Отъ Фрекацей пѫтя ми ме води въ интересното село *Николицель*. Минаваме прѣзъ хубавитѣ села Поща и Телица. Отъ послѣдното село нататъкъ ние вече пѫтуваме въ подножието на хубави гори. Отъ двѣтѣ ни страни сѫ лозята на Телица и Николицель, а така сѫщо и на тулчанци, спрѣтнатитѣ кйошкове на които се бѣлѣятъ въ зеленината. Лозята сѫ пълни съ череши и понеже е сезонъ, дърветата сѫ прѣтрупани отъ плодове.

Николицель брои 800 кѫщи, отъ които само 30 сѫ български, останалитѣ сѫ ромънски. Въ турско врѣме броятъ на българитѣ билъ малко по-голѣмъ. Селото притежава около 4000 хектаря земя, отъ които лозята съставляватъ не по-малко отъ 500. Тукъ сѣятъ въ най-голѣми размѣри царевица, слѣдъ което се редятъ пшеницата и ечмикътъ въ равни количества и чакъ слѣдъ тѣхъ идатъ рѫжьта, рапицата, просото и бобътъ. Въ това село оратъ съ еднобразденъ плугъ и то съ единъ или два чифта животни. Земитѣ тукъ сѫ плодородни, значителна часть отъ тѣхъ сѫ нови и още

неизтощени. Тукъ броятъ на жетваркитѣ е по-малъкъ, отколкото другадѣ, и това се намира въ връзка съ планинския характеръ на мѣстностьта. Съ водата въ Николицель вече сѫ много по-добрѣ, отколкото въ полето, защото тукъ има чешми съ хубава балканска вода Тукъ духа често сѣверозападенъ вѣтъръ, който не врѣди на посѣвитѣ. Срѣдниятъ годишенъ добивъ на хектарь е 10—12 кила, но при добра реколта стига и до 20.

Прѣди войната въ селото имало до 2500—3000 овце, 1500—2000 бройки рогатъ добитъкъ и до 1200 коня. Сега, разбира се, количеството на добитъка е значително намаляло. Въ тия области е силно развито пчеларството: ние ще видимъ по-кѫсно благоприятнитѣ условия за пчеларството въ прочутитѣ липови гори между Исакча и Мачинъ.

Но най-прочутъ е Николицель съ своитѣ вина и съ своето лозарство. Николицель дава годишно около $2^1/_2$ мил. литри вино, а заедно съ Телица и до 3 мил. литри. Виното се продавало отъ 40 до 70 ст. литъра и то главно въ Букурещъ, Галацъ, Кюстенджа, Тулча. Червеното вино струвало 20 ст. по-скѫпо на кгр., което се обяснавало съ това, че червенитѣ вина произхождатъ отъ нови, възобновени американски пръчки. Най-реномирани били бѣлитѣ вина, отъ стари лозя и то особно типътъ тамянка.

Между лозята, които изцѣло се намиратъ въ така наречената мѣстность Сарика, сѫ пръснати въ голѣмъ брой овощни дървета. Тукъ ставатъ прѣкрасни сливи, черни и бѣли, круши, но най-реномирани сѫ вишнитѣ и черешитѣ. Реколтата на послѣднитѣ възлиза до 250000 кгр. Черешитѣ били продавани въ Галацъ, Тулча и Кюстенджа по 15—20 ст. за единъ кгр. Тукъ ставатъ черни и бѣли череши; послѣднитѣ се добиватъ въ по-мако количество и сѫ по-скѫпи.

Въ Николицель населението се ползува съ твърдѣ завидно благосъстояние, главно благодарение на разнообразнитѣ условия на природата, които позволяватъ да се използува всецѣло и най-рационално трудътъ на населението Тукъ има 15 кръчми, бакалници и манифактурни магазини, 2 касапници, 2 фурни. Главнитѣ търговски връзки на Николицель сѫ съ Тулча, кѫдѣто николицелчани носѣли вино, пшеница, кукурузъ и череши.

* * *

Исакча брои 4112 жители. Въ ромънско врѣме тукъ имало малко български сѣмейства. Главното занятие на населението е зе-

медѣлието. И тукъ сѣятъ най-много царевица, а слѣдъ това ечимикъ, пшеница, ржжь. рапица. Земята е плодородна, единъ хектаръ дава срѣдно 10—12 кила ечмикъ, а царевицата дава и до 20 кила. Най-добритѣ земедѣлски села въ околията, освѣнъ Николицель, сж Пилица и Лункавица. Скотовъдството въ града не е особено силно застжпено. Прѣди войната тукъ имало до 1500 овце, 4—500 бройки рогатъ добитъкъ, 1500 коня. Но тукъ е добрѣ развито производството на зеленчука. Между другитѣ, тукъ има едно голѣмо бахчаванджийско прѣдприятие на прѣселници отъ с. Горно Болѣрци, Еленско. Тѣ засѣватъ и засаждатъ ежегодно до 45 х. к. и изнасятъ прѣсенъ зеленчукъ прѣзъ пролѣтьта и лѣтото за Галацъ, Браила, Сулина, Бабадагъ, Тулча. За обработването на земята докарвали всѣка година до 45 души работници отъ Еленско, които идвали обикновено прѣзъ Мартъ, за да си отидятъ къмъ края на Октомври или началото на Ноември.

Много добрѣ е развито въ Исакча, както изобщо въ тия мѣста, лозарството, главно въ мѣстностьта Бидила, която заедно съ Сарика прѣдставлява главната область на лозарството въ цѣла Сѣверна Добруджа. Около самата Исакча има до 300 хектаря лозя, всѣки единъ отъ които дава до 4500 литри вино. Вината сж отъ сжщия типъ, както и ония отъ Николицель.

Въ тая околия е добрѣ развито пчеларството, съ което се занимаватъ главно скопцитѣ Въ самия градъ живѣятъ до 100 сѣмейства скопци, които се занимаватъ изключително съ това. Медътъ се продавалъ по 20—25 лева килограма.

Исакча е единствената мѣстность въ Сѣверна Добруджа, гдѣто се сѣе въ по-голѣми размѣри тютюнъ. Въ Исакча, Лункавица, Жижила, Ракелъ, Греци ежегодно засѣватъ около 1000 х. к. тютюнъ. Тютюневата култура въ тоя край води началото си отъ 1886 г. и нейното разпространение се дължи почти единствено на насърдчението и подръжката отъ страна на държавата. Държавата плащала чрѣзъ тютюневата режия на всѣки производитель и за всѣки хектарь съ тютюнъ 250 лева авансъ, отпущани по слѣдния редъ: 75 лева при ораньта, 25 лева при разсаждането, 50 лева при копането, 50 лева при брането и 50 лева при нанизването. Заедно съ това, режията отпущала на тютюнопроизводителитѣ разни продукти, потрѣбни за нуждитѣ на ежедневния животъ въ форма на авансъ и при низки цѣни. Срѣщу всичко това държавата вземала по 2 ст. на к. гр. тютюнъ като лихва и по 2 ст. за застраховка. Произвежданитѣ въ тая мѣстность тютюни сж отъ доста добро качество, и сж развъдени отъ тракийски и бѣломор-

ки сѣмена. Всичкиятъ произведенъ тютюнъ билъ откупванъ отъ ежията, която държи въ Исакча добрѣ уреденъ складъ въ хубаво здание, и то по слѣднитѣ цѣни: I кач. — 2·50, II-ро — 1.50 II-то — 0.90, .V-то 0.50 л. за единъ к. гр.

Търговията въ Исакча, поради близостьта на Тулча, Мачинъ и Браила не е особно жива. Исакча обслужва малко села и то частично; почти всички села прѣдпочитатъ да търгуватъ въ Тулча, та даже и въ Мачинъ, отколкото въ Исакча Въ Исакча има 6 бакали, 4 манифактурни еврейски магазини, 13 кръчми и кафенета. Главнитѣ търговци сѫ гърци, турци и евреи. Отъ Исакча се изнася малко жито, зеленчукъ, вино, медъ, тютюнъ, а нужнитѣ стоки се внасятъ отъ Браила и Галацъ. Занаятитѣ сѫ прѣдставени въ своитѣ обикновенни видове — главно е развито желѣзарството и каруцарството. Споредъ ромънската индустриална анкета отъ 1901 г. въ Исакча имало слѣднитѣ главни занаяти и занаятчии:

	майстори	калфи	чираци	всичко
всичко	37	27	4	68
отъ тѣхъ				
керемидари	1	7	—	8
каруцари	3	4	2	9
желѣзари	3	—	—	3
тенекеджии	3	—	—	3
пекари и хлѣбари	5	4	1	10
кроячи	2	—	—	2
обущари	2	2	1	5
дюлгери	2	—	—	2

По-голѣмата индустрия е застѫпена въ Исакча отъ двѣ парни мелници съ по два камъка.

* * *

Отъ Исакча се отправихъ за село *Циганка*. Минаваме прѣзъ великолѣпна липова гора, единствената може би по своята красота, на Балканския полуостровъ. Въ селото живѣятъ 105 сѣмейства, отъ които часть сѫ скопци. Землището на селото възлиза на 640 х. к. Тукъ сѣятъ пшеница, царевица, фасулъ, рѫжь, ечмикъ, рапица. Селото е извѣстно като производитель на картофи: тукъ засѣватъ съ картофи около 40 — 50 хектаря, а доби-

вътъ отъ единъ хектарь достига до 10000 к. гр. Оратъ съ еднобраздни плугове, съ два чифта добитъкъ, повечето съ коне, по-рѣдко съ волове. Нивитѣ торятъ малко и ги засѣватъ всѣка година. Употрѣблението на земедѣлски машини е ограничено, поради планинския характеръ на мѣстностьта. Земитѣ сж доста плодородни: старитѣ даватъ до 10 кола на х. к., а новитѣ до 18, а ония, които се засѣватъ съ царевица, даватъ дори и до 20 кила. Селото има до 500 глави овце, 300 глави рогатъ добитъкъ, 4 — 500 коня.

Циганка е прочутъ пчеларски центъръ. Въ селото има 16 или 17 пчелари, които притежаватъ около 1500 кошери. Единъ кошеръ дава 10 — 15 клгр. медъ. Кошеритѣ сж нова система. Медътъ се продава 1 — 1.25 л. килограма и се изнася за Тулча, Галацъ и Браила. Близо до Циганка, всрѣдъ липовата гора, се намира така нареченото „Медено село", което лѣтно врѣме обитаватъ скопци отъ Галацъ, Букурещъ и Яшъ, гдѣто зимно врѣме тѣ сж файтонджии. Тѣ взематъ отъ държавата подъ наемъ земи, за които плащатъ по 5 лева на хектарь. Въ това медено село имало повече отъ 10000 кошера, годишното производство на които възлизало на не по-малко отъ 150000 кгр.

* * *

Слѣдующето село, въ което се спирамъ, е *Греци* или *Гречъ*; тукъ живѣятъ около 600 сѣмейства, отъ които 53 сж български, 457 — ромънски, 47 — италиянски, 2 — черногорски, 2 — руски и 52 турски. Италианцитѣ се занимаватъ отчасти съ земедѣлие, но главното имъ занятие е каменарството. Тѣ работятъ въ прочутата каменна кариера при Гречъ, отгдѣто се изнасятъ камъни за настилка на цѣла Ромъния. Землището на това село, което прилича малко на градецъ, възлиза на 5600 хектаря. Обработваемата земя се засѣва най-вече съ ечмикъ и царевица, по-малко съ пшеница, къзълъ дере, просо, овесъ, рапица. Лозята, около 25 хектаря, сж поврѣдени отъ филоксерата. Въ Греци оратъ съ еднобраздни и двубраздни плугове, влачени отъ два чифта говеда и то около 20 с. м. дълбоко. И тукъ, както въ по-голѣмата часть на Добруджа, не признаватъ нито тора, нито угарьта. Добивътъ отъ единъ хектарь се движи между 10 и 20 кила царевица и между 10 и 15 кила ечмикъ. Климатътъ на селото е доста благоприятенъ. Тукъ снѣгътъ се държи отъ Коледа до Атанасовъ день, градушки и суши рѣдко се случватъ. Водата се намира най-често на дълбочина

отъ 4 до 5 метра, въ по-малко случаи на—дълбочина до 13 — 14 метра.

Скотовъдството въ Греци е, така да се каже, въ срѣдно състояние. Селото притежава до 9000 овце, до 1700 крави и волове и до 1500 коня. Пчеларството и бубарството сѫ слаби.

Добрѣ е застѫпено тукъ производството на тютюна. Засѣтото съ тютюнъ пространство на с. Греци възлиза на около 100 хектаря. Срѣдниятъ добивъ на тютюна достига до 1000 клгр. на хектарь. Тукашниятъ тютюнъ билъ продаванъ на режията въ Исакча по 1.20 до 1 60 лева килограма. Тоя тютюнъ прилича на добритѣ български тютюни; той е развъденъ съ сѣмена донесени отъ Ксанти, Драма и Кавала.

Въ Греци е добрѣ прѣдставено и овощарството. Отъ тукъ изнасятъ всѣка година до 200000 клгр. череши за Браила и Букурещъ. За сѫщитѣ градове изнасятъ и прилични количества заръзали, круши и ябълки Плодоветѣ сѫ вкусни и сочни.

Въ Греци има 5 кръчми, 5 манифактурни магазина и 13 кафенета. Търговията е изцѣло въ рѫцѣтѣ на българитѣ, между които има и македонци. Всичката си търговия жителитѣ на Греци вършатъ съ Мачинъ.

* * *

Мачинъ е полуземедѣлски градъ и не се различава отъ другитѣ малки крайнудавски градовце. Той брои 5286 жители, неговото търговско значение въ всѣки случай е по-голѣмо, отколкото онова на Исакча. Това се дължи на близостьта на Мачинъ до Браила и заедно съ това на обстоятелството, че прѣзъ Мачинъ минава най-краткиятъ сухъ пѫть, който води отъ Браила къмъ вѫтрѣшностьта на Добруджа.

Въ Мачинъ сѫ застѫпени типическитѣ за Сѣв. Добруджа култури: ечмикътъ, царевицата, овесътъ, рѫжьта, пшеницата. Лозарството цъфти въ Лункавица, Вакарени, Гарванъ. Добри земедѣлски села въ околията сѫ Жижила и Черна. Послѣдното село, въ което живѣе българско население, за съжаление не можахъ да посѣтя, понеже бѣхъ закъснялъ и боленъ. Особни условия за земедѣлието въ Мачинъ създаватъ разливанията на Дунава. Когато ставать заливания, добивътъ отъ земята е обикновено два пѫти по-слабъ, отколкото при малка вода: когато земитѣ не се заливатъ, добивътъ стига до 30 кила на единъ хектарь, а въ найголѣма суша пакъ се получаватъ 20 кила на хектарь. Обработва-

емитѣ земи на Мачинъ, които се заливатъ отъ Дунава, възлизат на около 3000 хектаря.

Скотовъдството се развивало прѣди войната добрѣ, главн благодарение на блатата. Ала прѣди десетина и петнадесеть годин то било още по-добрѣ: тогава наводненията ставали по-рѣдко въ „болтата" имало повече добитъкъ.

Бубарството е слабо въ Мачинско. Затова пъкъ е добр производството на тютюна въ Лункавица, Мачинъ, Вакарени, Чер на, Греци. Казаха ми, че въ Исакченско и Мачинско още въ тур ско врѣме произвеждали тютюнъ, но че ромънската държава убил това производство съ низкитѣ цѣни, които били опрѣдѣлени в тютюнитѣ. Това трѣбва да е вѣрно, защото Peysonnel разправ какво въ края на XVIII-ия вѣкъ тютюнътъ е заемалъ извѣстн мѣсто между експортнитѣ култури на Добруджа.

Мачинъ търгува главно съ Браила; допрѣди 20 години гла ната търговия била съ Галацъ. Въ града има една парна мелниц Броятъ на занаятчиитѣ и видоветѣ на занаятитѣ въ Мачинъ, сп редъ данни за 1901 г., сж изложени въ слѣднята таблица:

	майстори	калфи	чираци	всичко
всичко	105	26	16	147
отъ тѣхъ:				
керамидари	2	—	—	2
каруцаре	8	1	3	12
тенекеджии	5	—	—	5
дюлгери	3	—	—	3
лодкари	3	—	—	3
пекари и хлѣбари	9	9	—	18
кроячи на селски дрѣхи	13	1	1	15
мжжки кроячи	3	—	—	3
дамски кроячи	14	—	1	15
шапкари	4	4	1	9
обущари	7	7	7	21
зидари	3	2	—	5

BINDING SECT. MAY 2 1974

K
S6818G6
t.13/14

Sofia. Universitet.
Iuridicheski fakultet
Godishnik

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY